

चतुर्वर्गचिन्तामणिः  
हेमाद्रिविरचितः



Caturvargacintāmani  
of Hemādri

VOLUME — IV

CHAUKHAMBHA SANSKRIT SANSTHAN  
VARANASI, INDIA







THE  
KASHI SANSKRIT SERIES

235

# CATURVARGACINTAMĀṆI

OF

ŚRĪ HEMĀDRI

Volume IV  
PRĀYAŚCITTAKHAṆḌA

EDITED BY

PANḌITA PRAMATHANĀTHA TARKABHŪṢAṆA



**CHAUKHAMBHA SANSKRIT SANSTHAN**

*Publishers and Distributors of Oriental Cultural Literature*

P. O. Chaukhambha, P. Box No. 1139

Jadau Bhawan, K. 37/116, Gopal Mandir Lane

VARANASI-221001 (INDIA)



© Chaukhambha Sanskrit Sansthan, Varanasi

Phone : 65889

Price : Rs. 2500-00 for the set of four volumes in seven parts

Rs. 400-00 for Volume IV ( Prāyaścittakhaṇḍa )

Originally Published by The Asiatic  
Society of Bengal in 1911  
Reprinted 1985

*Also can be had of*

**CHAUKHAMBHA VISVABHARATI**

Post Box No. 1084

Chowk ( Opposite Chitra Cinema )

VARANASI-221001

Phone : 65444

---

Printers—Srigokul Mudranalaya, Gopal Mandir Lane, Varanasi  
and Globe Offset Press, New Delhi



## काशी संस्कृत ग्रन्थमाला

੨੩੫



# चतुर्वर्गचिन्तामणिः

श्रीहेमाद्रिविरचितः

तत्र

प्रायश्चित्तखण्डनामा

## चतुर्थखण्डः

श्रीप्रमथनाथतर्कभूषणेन

संशोधितः

**चौरवम्भा संस्कृत संस्थान**

भारतीय सांस्कृतिक साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक

पो० आ० चौखम्भा, पो० बा० सं० ११३६

जड़ाव भवन, के. ३७/११६, गोपाल मन्दिर लेन

वाराणसी ( भारत )



प्रकाशक : चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी

मूल्य : रु० २५००-००

संपूर्ण १-४ खण्ड, ७ भाग

रु० ४००-००

चतुर्थ खण्ड ( प्रायश्चित्त खण्ड )

22-7-2

हेम/च-४

मूल रूप से आसियाटिक् सोसायिटि आफ बंगाल द्वारा प्रकाशित, १९११

पुनर्मुद्रणम् १९८५

अन्य प्राप्तिस्थान

चौखम्भा विश्वभारती

पोस्ट बाक्स नं० १०८४

चौक, ( चित्रा सिनेमा के सामने )

वाराणसी-२२१००१ ( भारत )

फोन : ६५४४४

मुद्रक—श्रीगोकुलमुद्रणालय, गोपाल मन्दिर लेन, वाराणसी एवं  
ग्लोब आफसेट प्रेस, नई दिल्ली



चतुर्व्वर्गचिन्तामणिः ।

प्रायश्चित्तखण्डात्मकः ।

---

हेमाद्रिविरचितः ।

---

श्रील-श्री-

वङ्गदेशीयासियाटिक्सोसाइटीत्याख्यसमाजानामनुमत्या व्ययेन च

कलिकाताख्य-राजकीय-संस्कृत-विद्यालय-धर्ममीमांसा-

शास्त्राध्यापक-

श्रीप्रमथनाथतर्कभूषणेन

संशोधितः ।

---

कलिकाताराजधान्याम्

संस्कृतयन्त्रे

श्रीउपेन्द्रनाथचक्रवर्त्तिना मुद्रितः ।

---

ख्रीष्टाब्दः १८११ ।







## मुखबन्धः ।



स्मृतिनिबन्धकारेषु किल हेमाद्रिः प्रायेण सर्वोपरि वर्वर्त्ति ।  
स खलु चैत्रपालदेवतनयस्य देवगिरिप्रदेशाधिपतेः महाराज-  
चक्रवर्त्तिनो महादेवस्य प्रधानामात्यपदमलञ्चकार, अयञ्च महा-  
देवः द्वाशीत्यधिकैकादशशततमे शकाब्दे देवगिरिराजसिंहासन-  
मधिरुरोह इति प्रब्रतत्त्वविदां व्याहारः ।

तेन खलु हेमाद्रिणा विरचितस्य सुब्रह्मतत्त्वतुर्वर्गचिन्तामणि-  
नान्नः स्मृतिनिबन्धस्य प्रामाण्यं सर्वैरेवाऽर्वाग्भवै रघुनन्दनभट्टा-  
चार्यप्रभृतिभिः स्मृतिनिबन्धकारैरविसंवादमङ्गीकृतम् । अन्य-  
गौरवेण व्यवस्थापनीयावश्यकविषयातिबाहुल्येन असन्दिग्धप्रामा-  
ण्यानां श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासादिभ्यः समुद्धृतानां वचनानां  
प्राचुर्येण च अयं चतुर्वर्गचिन्तामणिः सर्वैरेवाऽन्वर्थनामा इति  
सर्वेषां स्मृतिनिबन्धरसिकानां सूपपन्नं निर्व्वचनम् ।

विविधप्राच्य-प्रतीच्यावश्यकविद्यासमुदयप्रचारोन्नतिसम्पादन-  
समुदितदिङ्मण्डलीमण्डनायमानयशोजालस्य परमसम्मानभाजः  
सुप्रतिष्ठितस्य 'आसियाटिक् सोसाइटी' इति विश्वविश्रुतनाम्ना  
प्रसिद्धस्य विहत्समाजस्य आदेशं समधिगम्य तस्यैव चतुर्वर्ग-  
चिन्तामणिः प्रायश्चित्तखण्डाख्यं भागमेकमिमं ग्रन्थं मुद्रयितुमङ्गी-



कतो मया महताऽऽदरेण महान् खलु प्रयासः । दश वर्षाणि  
यावत् सम्पाद्यतेऽस्य ग्रन्थस्य मया मुद्रणव्यापारः । स चाऽयं  
साम्प्रतं समाप्तिमुपगतः ।

अस्य ग्रन्थस्य मुद्रणसम्पादनाय त्रीणि तावत् हस्तलिखि-  
तानि पुस्तकानि मया अधिगतानि यथामति पर्यालोचि-  
तानि च । तत्रैकं आसियाटिक्सोसाइटीकर्तृपक्षैः काशीतः  
क्रीतं, द्वितीयं काशीत एव बालमुकुन्दमालविमहोदयस्य करुणया  
मया अधिगतं, तृतीयं वाराणसीतएव लक्ष्ममेकमादर्शपुस्तक-  
मुपजीव्य आसियाटिक्सोसाइटीकर्तृपक्षैः लेखितम् । तेषु  
एतेषु त्रिषु पुस्तकेषु मालविमहोदयकृपया समधिगतं पुस्तकं  
विहाय पुस्तकद्वयम् अशुद्धिवहुलम् अन्तराऽन्तरा च नितराम-  
संलग्नपाठश्च ।

आसियाटिक्सोसाइटीनाम्ना प्रसिद्धविद्वत्समाजप्रकाशितेभ्यः  
चतुर्वर्गचिन्तामणेर्भागान्तरग्रन्थेभ्यः सर्व्वथा विलक्षणत्वेन तावत्  
प्रतिभाति अयं प्रायश्चित्तखण्डात्मकोग्रन्थभागः ।

तदेतद्वैलक्षण्यमीदृक् सुस्पष्टम् यदेतत्पर्यालोचनेन चतुर्वर्ग-  
चिन्तामणिकर्तृतया सुप्रसिद्धस्य निखिलधर्मशास्त्रार्थपारावार-  
पारीणस्य श्रीमतो हेमाद्रेः कृतिरेवाऽयं प्रायश्चित्तखण्डात्मको  
भागो न वेति महान् खलु संशयो मे मनसि उत्तरोत्तरमुपचय-  
मभ्युपगच्छन्नेव वरीवर्त्तते ।

तथाहि सर्व्वेष्वेव प्रामाणिकस्मृतिनिबन्धेषु येषु पापविशेषेषु  
यानि प्रायश्चित्तानि वैवर्चनेर्व्यवस्थापितानि साम्प्रतं समुप-



लभ्यन्ते, अस्मिन् खलु प्रायश्चित्तखण्डे तेष्वेव पापेषु प्रायेण तद्विरुद्धानि प्रायश्चित्तानि तद्विलक्षणैरेव वचनैर्व्यवस्थापितानि दृश्यन्ते ।

अन्यच्च ब्रह्महत्यासुरापानगुर्व्वङ्गनागमनतत्संसर्गास्थेषु महापातकेषु प्रायश्चित्तप्रतिपादकत्वेन यानि संहितापुराणवचनानि सर्व्वैरेव इतरनिबन्धकारैरेकमत्वेन उद्धृतानि, प्रायेण तानि सर्वाण्येव वचनानि अस्मिन् अन्ये नितरामुपेक्षितानि इति च महद्वेलक्षणम् ।

चतुर्व्वर्गचिन्तामणेः एतद्व्यव्यतिरिक्ताचारसंस्कारदानादिप्रतिपादकग्रन्थभागेषु तु नैतादृक् तत्तदर्थप्रतिपादकेतरस्मृतिनिबन्धेभ्यो वैलक्षण्यं प्रायेण दृश्यते ; तथाहि चतुर्व्वर्गचिन्तामणेरारादिप्रतिपादकतत्तत्खण्डात्मकभागविशेषु यैर्वचनैर्यं तावदाचारादयः यथा च प्रतिपादिता, इतरनिबन्धेषु अपि सत्यपि क्वचित् क्वचिदीषद्वैलक्ष्ये प्रायेण तैर्वचनैस्ते एवाऽऽचारादयः तथैव च प्रतिपादिता इति निपुणतरमुपलक्षितम् ।

अपरञ्च एतस्मिन् प्रायश्चित्तखण्डे मन्वादिमहर्षिप्रणीतासु धर्मसंहितासु स्थितानि इति कृत्वा यानि वचनानि समुद्धृतानि, महदाश्चर्यमेतद् यत्-साम्प्रतं मुद्रितेषु हस्तलिखितेषु वा मन्वादिमहर्षिप्रणीतसंहिताग्रन्थेषु तानि वचनानि प्रायेण नोपलभ्यन्ते, सहृदयानां प्रत्ययोत्पादनाय कानिचित् तथाविधानि वचनानि उदाह्रियन्ते यथा—

अस्य ग्रन्थस्य १३ पृष्ठे ब्रह्महत्याप्रकरणे—

“द्विशतेनापगुर्दद्यात् सहस्रेण हतद्विजः ।

द्विशतेन तदा दण्ड्या वृद्धा ब्रजं नृपः” ॥ इति

नितरामस्यष्टार्थकं वचनमिदं मानवीयमिति कृत्वा समुद्धृतं, साम्प्रतं मुद्रितेषु हस्तलिखितेषु वा मनुसंहितापुस्तकेषु यथाविधि अनुसन्दधता मया नाऽयं श्लोकः समुपलब्ध इति महदेतदस्य ग्रन्थस्य प्रामाण्यसंशयकारणम् ।

तथा अस्य ग्रन्थस्य ५८६ पृष्ठे—

मृणु धर्मज वक्ष्यामि स्वर्णकामदुघां सक्तम् ।

योद्विजः प्रतिगृह्णाति स सद्यः पतितोभवेत् ॥

तस्यैव निष्कृतिर्भूय पुनर्ब्रह्मोपदेशतः ।

अष्टलक्षजपाद्राजन् व्ययं वाऽष्टमभागतः ॥

अभिषेकेण वा शश्वोर्यज्ञैर्वा सर्वदक्षिणैः ।

एतैः शुद्धिमवाप्नोति उभयोर्लोकयोर्हितम् ॥ इति

एते त्रयः श्लोका बहवश्चान्य एवं जातीयका महाभारतीया इति कृत्वा अत्र समुद्धृताः—समुपलभ्यन्ते, परन्तु साम्प्रतिकेषु मुद्रितमहाभारतपुस्तकेषु महता प्रयासेन अनुसन्दधता मया नैषामेकोऽपि श्लोकः समुपलब्धः ।

एवमेव कूर्मपुराणमत्स्यपुराणलिङ्गपुराणपद्मपुराणादिनाम्ना यानि वचनानि ग्रन्थेऽस्मिन् समुद्धृतानि, तानि च प्रायेण तेषु पुराणपुस्तकेषु मुद्रितेषु हस्तलिखितेषु वा नोपलभ्यन्ते । एवमादीनि अस्य ग्रन्थस्य अप्रामाण्यसन्देहप्रयोजकानि रूपाणि



इतरस्मृतिनिबन्धेभ्यः चतुर्वर्गचिन्तामणिर्भागान्तरेभ्यश्च महान्ति  
 वेलक्षण्यानि च बहुशः समधिगम्य अयं ग्रन्थः चतुर्वर्ग-  
 चिन्तामणिकारेण प्रथितयशसा हेमाद्रिणा रचित एव वा  
 नवा इति महान् खलु मे मनसि संशयः, स खल्वयं  
 समीचीनो वा नवा इति तीक्ष्णधियः प्रमाणपारावारपारीणाः  
 सद्ब्रह्मदयाः शिष्टा पव विचारयन्तु इति सविनयं सबहुमानश्च तेषु  
 विनिवेदयति ।

तर्कभूषणोपाधिक-

श्रीप्रमथनाथशर्मा

कलिकाताराजकीयसंस्कृतविद्यालयधर्ममीमांसाशास्त्राध्यापकः ।

...the ...  
...the ...  
...the ...  
...the ...  
...the ...  
...the ...

...the ...  
...the ...  
...the ...  
...the ...

...the ...

...the ...  
...the ...  
...the ...  
...the ...

...the ...  
...the ...  
...the ...  
...the ...

...the ...  
...the ...  
...the ...  
...the ...



## सूचिपत्रम् ।

अ ।

अग्निकार्यत्रद्वयज्ञतर्पणलोपप्रायश्चित्तम्	...	५२५
अग्निपतनप्रायश्चित्तम्	...	४६८
अघमर्षणप्रकारः	...	१००३
अघमर्षणविधिः	...	१००१
अजवधप्रायश्चित्तम्	...	१११
अजवस्तहरणप्रायश्चित्तम्	...	२४२
अजागमनप्रायश्चित्तम्	...	३५२
अजारोहणप्रायश्चित्तम्	...	३६१
अज्ञानप्रायश्चित्तम्	...	१३२
अज्ञूतशान्तिप्रतिमाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	२७२
अधीतविस्मृतिप्रायश्चित्तम्	...	१२६
अनडुहरणप्रायश्चित्तम्	...	२३३
अनडुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	७७६
अनध्ययनेषु वेदपाठप्रायश्चित्तम्	...	५२८
अनाश्रमिणः प्रायश्चित्तम्	...	११८
अनुजविवाहे हेतुः	...	५४०
अनुवादकप्रायश्चित्तम्	...	४८२

अनुवादकवचनरचनाप्रकारः	...	...	१०१३
अन्त्यजातिस्त्री	...	...	८८८
अन्नप्राशनकालातिक्रमप्रायश्चित्तम्	...	...	५१४
अन्नविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	२०२
अन्योन्यसंस्पृष्टान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	...	...	४४५
अन्वारम्भणीयलोपप्रायश्चित्तम्	...	...	५४६
अपण्यविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	१३४
अपस्मारिश्चमृगालदष्टमरणप्रायश्चित्तम्	...	...	५०३
अपात्रीकरणम्	...	...	१००१
अपात्रीकरणजन्या रोगाः	...	...	७५०
अपात्रीकरणप्रायश्चित्तम्	...	...	३०४
अभिषेक्तप्रायश्चित्तम्	...	...	३५७
अभुक्तसंज्ञा	...	...	७६६
अयाज्ययाजिनः प्रतिग्रहीतुः प्रायश्चित्तम्	...	...	७८७
अयुतसहस्रब्राह्मणभोजनप्रायश्चित्तम्	...	...	३७८
अर्घ्यादिविस्मरणप्रायश्चित्तम्	...	...	५५७
अर्धनारीश्वरयोगे प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	८३१
अल्पसुवर्णपहारप्रायश्चित्तम्	...	...	५४
अवकीर्णप्रायश्चित्तम्	...	...	३५४
अश्वप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	८६६
अश्ववधप्रायश्चित्तम्	...	...	८८
अश्वविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	१७८



अश्वविक्रये दोषः	...	...	...	८६६
अश्वस्तेयप्रायश्चित्तम्	...	...	...	२३८
अष्टविधमैथुनम्	...	...	...	८४१
अस्थिचर्मपक्षिलोमकेशनखलोमोपहतशकान्नभोजन-				

प्रायश्चित्तम्	...	...	...	४२७
अस्थ्नां जलनिक्षेपाभावप्रायश्चित्तम्	...	...	...	४७८
अस्थ्युपहतिप्रायश्चित्तम्	...	...	...	४७८
अस्नानभोजनप्रायश्चित्तम्	...	...	...	३८७

## आ ।

आग्नेयस्थालीपाकादूर्ध्वम् उपासनाप्राकपत्नी तद्गर्ता वा

यदाऽऽधिग्रस्तौ तदा प्रायश्चित्तम्	...	...	...	५४५
आग्रयणलोपप्रायश्चित्तम्	...	...	...	५४८
आचार्य्यर्त्विजां पुनः संस्कारः	...	...	...	६३१
आज्यावेक्षणप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	...	८२८
आततायिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	...	८३४
आत्मविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	...	१४८
आत्रेयीलक्षणम्	...	...	...	१८
आथर्व्वणोक्ता मार्जनमन्त्राः	...	...	...	६२७
आभीरप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	...	८५०
आरण्यकमृगपक्षिविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	...	१७५
आरण्यमृगहरणप्रायश्चित्तम्	...	...	...	२४३
आरामजा वृक्षाः	...	...	...	११४

आर्द्रकणाजिनप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	७४१
आर्षविवाहः	...	...	५३४
आलिङ्गनदानप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	७६८
आसन्दीभोजनप्रायश्चित्तम्	...	...	४६६
आसुरविवाहः	...	...	५३७
आहिताग्निदुर्मृतिप्रायश्चित्तम्	...	...	५०२
आहिताग्नेर्दशपूर्णमासलोपप्रायश्चित्तम्	...	...	५६७

## इ ।

इक्षुरसधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	७३३
इन्धनहरणप्रायश्चित्तम्	...	...	२७६

## उ ।

उच्छिष्टान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	...	...	४१२
उत्सृष्टवृषहननप्रायश्चित्तम्	...	...	८२
उत्क्रान्तिधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	७५८
उत्तरीयशिलापात्रकर्तृद्रव्यविपर्यये प्रायश्चित्तम्	...	...	४७२
उदीव्याङ्गधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	७८१
उद्वाहितायाः पुनरुद्वाहप्रायश्चित्तम्	...	...	३६३
उद्वाहीपासनमध्ये लाजहोमात् प्राक् अग्निशान्ती	...	...	...
प्रायश्चित्तम्	...	...	५४३
उपकेशविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	२०२
उपनयनकालातिक्रमप्रायश्चित्तम्	...	...	५१८
उपपातकजन्या रोगाः	...	...	७५०



उपपातकप्रायश्चित्तम्	...	...	८०
उपपातकानि	...	...	८८८
उपवीतं विना भोजने प्रायश्चित्तम्	...	...	४४१
उपाकर्मलोपप्रायश्चित्तम्	...	...	५३४
उपानहरणप्रायश्चित्तम्	...	...	२६४
उभयोस्तुखीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	७५७
उष्णोदकस्नानमृत्तिकारहितशौचप्रायश्चित्तम्	...	...	४४०
उष्ट्रीक्षीरपानप्रायश्चित्तम्	...	...	४२३
उष्ट्रखरवड्वामैथुनप्रायश्चित्तम्	...	...	३५१
उष्ट्रवधप्रायश्चित्तम्	...	...	१०२
उष्ट्रविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	१६७
उष्ट्रस्तोयप्रायश्चित्तम्	...	...	२४०
उष्ट्रारोहणप्रायश्चित्तम्	...	...	३६१

ऋ ।

ऋतुकालपरित्यागप्रायश्चित्तम्	...	...	३४६
ऋतुकालातिक्रमे हेतुः	...	...	३४६

ए ।

एकादश्यामन्नभोजनप्रायश्चित्तम्	...	...	४०५
एवं निर्णीतस्य आचरणक्रमः	...	...	१००४

औ ।

औदुम्बरभक्षणप्रायश्चित्तम्	...	...	४१८
औपासनपरित्यागप्रायश्चित्तम्	...	...	५५१

क ।

कतकभक्षणप्रायश्चित्तम्	...	...	४१८
कदलीविवाहप्रकारः	...	...	८७७
कनकप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	६७४
कनकस्वरूपम्	...	...	६८५
कनकाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	६८५
कनकाज्यावेक्षणप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	७७८
कन्दादिहरणप्रायश्चित्तम्	...	...	२७१
कन्यकागमनप्रायश्चित्तम्	...	...	३४८
कन्यकादूषणप्रायश्चित्तम्	...	...	३४८
कन्यकाहरणप्रायश्चित्तम्	...	...	२५३
कन्याप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	६८५
कन्याशुल्कम्	...	...	१५७
कपिलधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	६८८
करमथिततर्कपानपलाण्डुलशुनगृञ्जनादिभक्षण- प्रायश्चित्तम्	...	...	४१७
करादौ शुक्रोत्सर्गप्रायश्चित्तम्	...	...	३५३
कर्तृविपर्ययप्रायश्चित्तम्	...	...	४७२
कलशदानमन्त्रः	...	...	६२८
कल्पतरुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	५८०
कल्पलताप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	६१४
कस्तूर्यादिविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	२२६



कारणं विना परमान्नक्षरान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	...	...	४०३
कारणं विना स्वसतीपरित्यागिनः प्रायश्चित्तम्	...	...	८६३
कारागृहवासप्रायश्चित्तम्	...	...	३७१
कारुकनापितयोः स्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	...	...	३३३
कार्तिकमासव्रतोद्यापने प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	८५३
कार्तिकव्रतानि	...	...	८५३
कार्पासविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	१८७
कार्पासाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	७०८
कालपुरुषप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	६६८
कालिङ्गभक्षणप्रायश्चित्तम्	...	...	४१८
कांस्यदानमन्त्रः	...	...	६२८
कांस्यप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	८२५
कांस्यविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	२१८
कांस्यस्तेयप्रायश्चित्तम्	...	...	६४
कुग्रामवासिनां प्रायश्चित्तम्	...	...	३५८
कुण्डगोलकयोः परिवित्तिपरिवेक्षोश्च अन्नभोजन- प्रायश्चित्तम्	...	...	४०८
कुण्डगोलकयोः प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	८३७
कुण्डलक्षणम्	...	...	४०८
कुत्सितसेवाप्रायश्चित्तम्	...	...	३६०
कुलालस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	...	...	३३१
कुष्ठान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	...	...	४०७

कुष्माण्डप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	८५६
कूटसाक्षिप्रायश्चित्तम्	...	...	२२६
कूपीबलप्रायश्चित्तम्	...	...	१३६
केशवापनमन्त्रः	...	...	१०१८
केशोपहतशाकान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	...	...	४२७
कैवर्त्तगमनप्रायश्चित्तम्	...	...	३२५
कोटिहोमे आचार्यादीनां प्रायश्चित्तम्	...	...	६५६
कोषहरणप्रायश्चित्तम्	...	...	२७६
क्रमुकरुद्राक्षहरणप्रायश्चित्तम्	...	...	२८०
क्रमुकादिदलविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	१६६
क्रीतान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	...	...	३८६
क्षत्रियवैश्ययोर्दुर्मृतयोः प्रायश्चित्तम्	...	...	४५३
क्षत्रियस्य वैश्यवधप्रायश्चित्तम्	...	...	२६
क्षत्रियाणां विप्रहनने प्रायश्चित्तम्	...	...	१८
क्षीरकण्टकवृक्षस्य दण्डकाष्ठग्रहणमन्त्रः	...	...	१०१६
क्षीरधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	७२४
क्षीरहरणप्रायश्चित्तम्	...	...	२८३
ख ।			
खननयोग्यस्य दहने प्रायश्चित्तम्	...	...	४७०
खरमैथुनप्रायश्चित्तम्	...	...	२५१
खरविकय प्रायश्चित्तम्	...	...	१६६
खरहननप्रायश्चित्तम्	...	...	१०४



खरस्तेयप्रायश्चित्तम्	...	...	२४१
खरोद्भवलीवर्हमहिषवस्ताजारोहणप्रायश्चित्तम्	...	...	२६१
खरोद्दहरिणीमृतवत्सगवीक्षीरपानादिप्रायश्चित्तम्	...	...	४२३

## ग ।

गजप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	६६५
गजवधप्रायश्चित्तम्	...	...	८७
गजविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	१५८
गजहरणप्रायश्चित्तम्	...	...	२३७
गणकान्नदेवलकान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	...	...	३८६
गर्भाधानत्यागे प्रायश्चित्तम्	...	...	५०७
गर्भाधानादिषोडशकस्मातिक्रमप्रायश्चित्तम्	...	...	५०७
गर्भिणीमृतिप्रायश्चित्तम्	...	...	४८७
गान्धर्वीविवाहः	...	...	५३७
गायकप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	८४८
गुडधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	७३६
गुडविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	१८३
गुडहरणप्रायश्चित्तम्	...	...	२८२
गुरुतल्पगमनप्रायश्चित्तम्	...	...	७०
गुरुतल्पसमानि	...	...	८८८
गुरुधिकारप्रायश्चित्तम्	...	...	१२८
गुरुहत्याप्रायश्चित्तम्	...	...	१५
गृञ्जनादिभक्षणप्रायश्चित्तम्	...	...	४१७

गृहस्थधर्मातिक्रमप्रायश्चित्तम्	...	...	५७२
गृहस्थानां ब्रह्मयज्ञलोपप्रायश्चित्तम्	...	...	५५०
गृहोपकरणविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	२२०
गृहोपकरणादिहरणप्रायश्चित्तम्	...	...	२८८
गोचर्मप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	७५४
गोदानकालातिक्रमप्रायश्चित्तम्	...	...	५३२
गोधूमतिलमाषविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	१७७
गोवधप्रायश्चित्तम्	...	...	८०
गोवधादि अपात्रीकरणम्	...	...	१०००
गोमुखजननधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	७६६
गोवत्सहननप्रायश्चित्तम्	...	...	८८
गोरसविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	२०४
गोलकलक्षणम्	...	...	४०८
गोलकस्य अन्नभोजनप्रायश्चित्तम्	...	...	४०८
गोसहस्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	५८२
ग्रहमालिकाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	७८२
ग्रामप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	८०७
ग्रामलक्षणम्	...	...	८०८
ग्राम्यमृगपक्ष्यादिहरणप्रायश्चित्तम्	...	...	२४४

घ ।

घण्टाविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	८२२
घृतधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	७१७



च ।

चक्रपाणिप्रतिग्रहीतुः प्रायश्चित्तम्	...	८१८
चतुर्दशचाण्डालभेदाः	...	६६६
चतुर्विंशतिमूर्त्तिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	८११
चतुश्चत्वारिंशत्संस्काराणां लक्षणम्	...	१७
चर्मकारस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	...	३२०
चर्मधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	६१८
चर्मविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	१८८
चर्मोपहतशाकान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	...	४२७
चाण्डालप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	८४३
चाण्डालादिवधप्रायश्चित्तम्	...	३६
चाण्डालीगमनप्रायश्चित्तम्	...	३०४
चातुर्मास्यव्रतानि...	...	८५१
चातुर्मास्यव्रतोद्यापनेषु प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	८५१
चामरहरणप्रायश्चित्तम्	...	२६८
चौलकर्ममुख्यकालातिक्रमप्रायश्चित्तम्	...	५१६
चौलसीमन्तान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	...	३८५

छ ।

छत्रहरणप्रायश्चित्तम्	...	२६५
छागप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	७७५

ज ।

जङ्घोर्वलः करवापनमन्तः	...	१०१८
------------------------	-----	------

जलधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	७२०
जलहरणप्रायश्चित्तम्	...	...	२७७
जातकर्मप्रतिक्रमप्रायश्चित्तम्	...	...	५०८
जातिभ्रंशकरजन्या व्याधयः	...	...	७५०
जातिभ्रंशकरप्रायश्चित्तम्	...	...	३७७

त ।

तक्षकस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	...	...	३२८
तटाकादिहरणप्रायश्चित्तम्	...	...	२८५
तण्डुलविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	१७८
तप्तमुद्राधारिभ्यः प्रतिग्रहे प्रायश्चित्तम्	...	...	८००
तर्पणलोपप्रायश्चित्तम्	...	...	५२५
ताम्रकांस्यविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	२१८
ताम्रपात्रस्थितगव्यभक्षणप्रायश्चित्तम्	...	...	४१८
ताम्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	८२४
ताम्रस्तोयप्रायश्चित्तम्	...	...	६२
तिलकृष्णाजिनप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	७४४
तिलगर्भप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	६७३
तिलचक्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	६७१
तिलदानमन्त्रः	...	...	६२८
तिलधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	७१५
तिलपर्वतप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	७०५
तिलपात्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	८२६



तिलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	६७६
तिलयन्त्रिस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	...	...	३२८
तिलविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	१७७
तुरुष्कीगमनप्रायश्चित्तम्	...	...	३१३
तुलादिदानेषु प्रतिग्रहीतृणां आचार्यादीनां भयहरण-			

यन्त्रोत्तारणप्रकारः	...	...	६५४
तुलादिप्रतिग्रहीतृणां नदीस्नानरूपप्रायश्चित्तम्			६३८
तुलादिप्रतिग्रहीतृणां प्रायश्चित्तविशेषः	...	...	६४३
तुलापुरुषादिदानेषु आचार्यब्रह्मर्षिजां अपमृत्युत्तरण-			

मार्जनम्	...	...	६२५
तुलाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	५८०
तैलघटप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	७७८
त्रिकटुकहरणप्रायश्चित्तम्	...	...	२८६
त्रिपान्नक्षत्रमरणप्रायश्चित्तम्	...	...	४६४

### द ।

दण्डाजिनमौञ्जभावे वटोः प्रायश्चित्तम्	...	...	५२३
दत्तापहरणप्रायश्चित्तम्	...	...	२४८
दधिधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	७३१
दध्यादिहरणप्रायश्चित्तम्	...	...	२८४
दन्तकाष्ठग्रहणमन्त्रः	...	...	१०१६
दन्तनखविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	२०१
दम्पतिभुक्तशिष्टान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	...	...	४१०

दर्शपूर्णमासलोपप्रायश्चित्तम्	...	...	५६३
दशदानप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	८१०
दशदानानि	...	...	८१०
दशविधब्राह्मणाः	...	...	१८५
दशविधहिंसा	...	...	८१
दशावतारप्रतिमाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	८१४
दहनयोग्यस्य दहनाभावे प्रायश्चित्तम्	...	...	४७१
दहनयोग्यस्य प्रोथने प्रायश्चित्तम्	...	...	४६८
दासीगमनप्रायश्चित्तम्	...	...	२६०
दासीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	६७८
दासीविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	२००
दासीहरणप्रायश्चित्तम्	...	...	२६०
दीर्घसत्रभोजनप्रायश्चित्तम्	...	...	३८०
दुरन्तानि	...	...	३७७
दुर्जनप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	८३२
दुर्भक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तम्	...	...	४००
दुर्मृतानां नृणां वर्णत्रयाणां परलोकक्रमकाले कर्त्तव्यो			
नारायणवलिप्रकारः	...	...	८७६
दुर्मृतानां रज्ज्वादिभेत्तृणां प्रायश्चित्तम्	...	...	४५४
दुर्मृतिप्रायश्चित्तम्	...	...	४५०
दुर्मृतवाहकानां प्रायश्चित्तम्	...	...	४५५
दुष्टनक्षत्रशान्तिषु धेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	७६८



दुष्टनक्षत्रे प्रथमरजोदर्शनशान्तिधेनुप्रतिग्रह-

प्रायश्चित्तम् ... ..	७७०
दुष्टमृगविक्रयप्रायश्चित्तम् ... ..	१७४
दुष्टवारेषु मृतिप्रायश्चित्तम् ... ..	४५८
दुष्टशाकभक्षणप्रायश्चित्तम् ... ..	४०२
दुष्टान्नभोजनप्रायश्चित्तम् ... ..	४३६
देवपूजात्यागे दोषः ... ..	५५४
देवपूजावैश्वदेवपरित्यागप्रायश्चित्तम् ... ..	४३८
देवलकान्नभोजनप्रायश्चित्तम् ... ..	३८६
देवार्चनपरित्यागप्रायश्चित्तम् ... ..	५५३
देशान्तरमरणप्रायश्चित्तम् ... ..	४८७

देशान्तरमृतस्याऽऽहिताग्नेररण्यग्निना विना लौकिकाग्निना

दहने प्रायश्चित्तम् ... ..	४८५
देशान्तरमृतादीनामस्थिशरीराद्यभावे प्रायश्चित्तम् ... ..	४८४
देशान्तरवासिनो द्वादशवर्षादूर्ध्वं परलोकक्रियानन्तरं	

पुनरागतस्य प्रायश्चित्तम् ... ..	४८०
दैवोविवाहः ... ..	५३५
द्रव्यविपर्ययप्रायश्चित्तम् ... ..	४७२
द्रुमच्छेदप्रायश्चित्तम् ... ..	११३
द्वादशविधा सुरा ... ..	४४

ध ।

धनिष्ठापञ्चकमरणे प्रायश्चित्तम् ... ..	४५७
--	-----

धरादानप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	६०८
धर्मविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	२२३
धर्मविक्रयिणः सकाशात् प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	७८१
धान्यप्रमाणम्	...	...	६६
धान्यस्तेयप्रायश्चित्तम्	...	...	६६
धान्याचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	७०२
धेनुविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	१६०
धेनुहरणप्रायश्चित्तम्	...	...	२३०

## न ।

नग्नश्राद्धे प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	३८५
नटविटगायकेभ्यः प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	८४८
नटनीगमनप्रायश्चित्तम्	...	...	३२१
नन्दाभद्रादितिथौ मरणे प्रायश्चित्तम्	...	...	४५८
नवग्रहमखे प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	७८०
नवनीतहरणप्रायश्चित्तम्	...	...	२८४
नानावस्तुविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	२२६
नानाविधफलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	८५८
नान्दीश्राद्धप्रकारः	...	...	८८०
नापितस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	...	...	३३३
नामकरणातिक्रमप्रायश्चित्तम्	...	...	५१३
नामविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	२२५
नारीहरणप्रायश्चित्तम्	...	...	२५५



निक्षेपप्रमाणम्	...	...	२२८
निक्षेपहरणप्रायश्चित्तम्	...	...	२२७
निन्दितधनादानप्रायश्चित्तम्	...	...	१४०
निन्दितार्थोपजीवनप्रायश्चित्तम्	...	...	१८३
निमित्तगोवधप्रायश्चित्तम्	...	...	८४
निमित्तब्रह्मवधप्रायश्चित्तम्	...	...	४२
निषिद्धदिवसेषु द्विर्भोजनप्रायश्चित्तम्	...	...	४३८
निषिद्धदिवसे ताम्बूलभक्षणप्रायश्चित्तम्	...	...	५७८
नीलीवस्त्रं धृत्वा कर्मकरणे भोजने वा प्रायश्चित्तम्	...	...	४४८
नीलीविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	१८८

## प ।

पक्षिलोमोपहतशाकान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	...	...	४२७
पक्ष्यादिमलमूत्रभक्षणप्रायश्चित्तम्	...	...	४२५
पञ्चग्रहादिमेलने प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	७८६
पञ्चलाङ्गलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	६०५
पतितदुर्गमार्गदुष्टाक्रान्तपंक्तौ भोजनप्रायश्चित्तम्	...	...	४१६
पतितपाषण्डबौद्धशूद्रस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	...	...	३४३
पतितस्य यतेः प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	८७२
पत्नीविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	१५२
पत्नीसहभोजनप्रायश्चित्तम्	...	...	४१४
परार्थं गायत्रीजपकर्तृणां प्रायश्चित्तम्	...	...	८०५
परिधानप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	२८७

परिवित्तिपरिवेत्तृप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	८४४
परिवित्तिपरिवेत्तृविवाहनिर्णयः ...	...	४३८
परिवित्तिलक्षणम् ...	...	४०८
परिवेत्तेरन्नभोजनप्रायश्चित्तम्	...	४०८
परिविन्दलक्षणम् ...	...	४०८
परिविन्नलक्षणम् ...	...	४०८
परिवेत्तेरन्नभोजनप्रायश्चित्तम्	...	४०८
परिवेत्तृप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	८४४
परिवेत्तृलक्षणम् ...	...	४०८
परिषद्भिप्रप्रायश्चित्तम्	...	४८०
पर्यहरणप्रायश्चित्तम् ...	...	२७५
पर्युषितान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	...	३८८
पलाण्डुभक्षणप्रायश्चित्तम्	...	४१७
पलाण्डुलशुनविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	१५६
पशुपुरोडाशभक्षणप्रायश्चित्तम्	...	६३६
पार्वणपिण्डभङ्गे विडालादिस्पर्शे च प्रायश्चित्तम्		५६४
पार्वणविसृतिप्रायश्चित्तम्	...	५६३
पार्वणश्राद्धेषु अग्नौकरणहोमलोपप्रायश्चित्तम् ...		५५८
पाषण्डप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	८३६
पाषण्डस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	...	३४३
पिण्डपितृयज्ञलोपप्रायश्चित्तम्	...	५६८
पिण्डोपहृतिप्रायश्चित्तम्	...	४७४



पितरः ...	...	...	...	८८१
पितृगृहेऽसंस्कृतकन्यारजोदर्शनप्रायश्चित्तम्	...	...	...	३६८
पितृराष्ट्रिकपरित्यागप्रायश्चित्तम्	...	...	...	५५६
पीतोदकशेषपानप्रायश्चित्तम्	...	...	...	४२१
पुण्यनद्यः	...	...	...	६३८
पुत्रीविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	...	१५२
पुनः संस्कारविधिः	...	...	...	६३०
पुनः संस्कारे गायत्रीप्रदातुः प्रायश्चित्तम्	...	...	...	८००
पुरुषहरणप्रायश्चित्तम्	...	...	...	२५७
पुरोडाशभक्षणप्रायश्चित्तम्	...	...	...	७८६
पुष्पविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	...	२११
पुष्पहरणप्रायश्चित्तम्...	...	...	...	२६८
पुस्तकादिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	...	८४६
पुस्तकादिहरणप्रायश्चित्तम्	...	...	...	३०१
पुंसवनातिक्रमप्रायश्चित्तम्	...	...	...	५०८
पुंसिमैथुनप्रायश्चित्तम्	...	...	...	३५०
पृथिवीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	...	६८२
पैशाचविवाहः	...	...	...	५३७
प्रकीर्णकप्रायश्चित्तम्	...	...	...	४५०
प्रतिकृतिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	...	७४८
प्रतिपक्षोमलोपप्रायश्चित्तम्	...	...	...	५४७
प्राच्याङ्गधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	...	७८०

प्राजापत्योविवाहः	...	...	५३७
प्रायश्चित्तप्रकारः	...	...	६४८
प्रायश्चित्तप्रयोगः	...	...	१००५
प्रेतेकोद्दिष्टभोजनप्रायश्चित्तम्	...	..	३८४

## फ ।

फलहरणप्रायश्चित्तम्...	...	...	२७०
------------------------	-----	-----	-----

## व ।

बलीवर्द्धविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	१६१
बलीवर्द्धहननप्रायश्चित्तम्	...	...	८५
बलीवर्द्धारोहणप्रायश्चित्तम्	...	...	३६१
बालहरणप्रायश्चित्तम्	...	...	२५१
बिल्वभक्षणप्रायश्चित्तम्	...	...	४१८
बौद्धस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	...	...	३४३
ब्रह्मचाण्डालग्रामचाण्डालतुरस्कबधप्रायश्चित्तम्			३७
ब्रह्मचाण्डालस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम् ...	...	...	३३४
ब्रह्मचारिणो व्रतलोपप्रायश्चित्तम् ...	...	...	५२४
ब्रह्मयज्ञलोपप्रायश्चित्तम्	...	...	५२५
ब्रह्महत्याप्रकरणम् ...	...	...	४
ब्रह्महन्तारं प्रति विप्रकृत्यम्	...	...	१४
ब्रह्माण्डघटप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ...	...	...	५८८
ब्राह्मन्-कुष्ठान्न-भोजनप्रायश्चित्तम्...	...	...	४०७
ब्राह्मो विवाहः	...	...	५३६



## भ ।

भक्षभोज्यहरणप्रायश्चित्तम्	...	...	२७८
भद्रातिथौ मरणप्रायश्चित्तम्	...	...	४५८
भयनिबद्धानां तुलादि-प्रतिग्रहीदृष्ट्यां ज्वरादि-			
रोगहरमृत्युप्रतिमापूजाविधानं होमप्रकारश्च	...	...	६५७
भर्तृघ्नीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	८४०
भिक्षापानभोजनप्रायश्चित्तम्	...	...	४३९
भूमिहरणप्रायश्चित्तम्	...	...	२४६
भृतकाध्ययनप्रायश्चित्तम्	...	...	१२५
भृतकाध्यापनप्रायश्चित्तम्	...	...	१२९
भोजनकाले क्षुतापानवापूषर्गजृम्भणानां प्रायश्चित्तम्			४४३
भोजनकाले दीपनिर्व्वानप्रायश्चित्तम्	...	...	४२८

## म ।

मकरसंक्रमणव्रतेषु प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	८६९
मद्यपत्नीगमनप्रायश्चित्तम्	...	...	३४९
मद्यविक्रयिणः स्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	...	...	३३२
मधुधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	७२७
मधुमांसविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	२०६
मधुहरणप्रायश्चित्तम्	...	...	२८४
मनुष्यमृगपक्ष्यादि-मलमूत्रभक्षणप्रायश्चित्तम्	...	...	४२४
मनुष्यविक्रयिणां महापातकिसंज्ञा	...	...	१४५
मलिनीकरणजन्याः रोगाः	...	...	७५०

मलिनीकरणानि ...	...	...	१०००
मलीकरणप्रायश्चित्तम् ...	...	...	२२७
मलोपहतशाकान्नभोजनप्रायश्चित्तम् ...	...	...	४२७
महानद्यः ...	...	...	६४०
महापातकजन्धाः रोगाः ...	...	...	७४८
महापातकिसंसर्गप्रायश्चित्तम् ...	...	...	७८
महाभूतघटप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ...	...	...	६२२
महिषबधप्रायश्चित्तम् ...	...	...	१०८
महिषहरणप्रायश्चित्तम् ...	...	...	२३६
महिषारोहणप्रायश्चित्तम् ...	...	...	३६१
महिषीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ...	...	...	७६५, ८६७
महिषीवस्ताजागमनप्रायश्चित्तम् ...	...	...	३५२
महिषीविक्रयप्रायश्चित्तम् ...	...	...	३६३
महिषीहननप्रायश्चित्तम् ...	...	...	१०६
महिषीहरणप्रायश्चित्तम् ...	...	...	२३५
माघमासव्रतानि ...	...	...	८५५
माघमासव्रतोद्यापनेषु प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ...	...	...	८६१
माघविक्रयप्रायश्चित्तम् ...	...	...	१५४
माघसम्बन्धपरिणयनप्रायश्चित्तम् ...	...	...	३६५
मार्गनिरोधप्रायश्चित्तम् ...	...	...	२८३
माषविक्रयप्रायश्चित्तम् ...	...	...	१७७
मांसविक्रयिकस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम् ...	...	...	३३०



मिथ्यावादि-प्रायश्चित्तम्	...	३६१
मुद्रतण्डुलविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	१७८
मूल्यं गृहीत्वा शववाहकप्रायश्चित्तम्	...	४५६
मृगादि-मलमूत्रभक्षणप्रायश्चित्तम्	...	४२५
मृतवत्सगवीचीरपानप्रायश्चित्तम्	...	४२३
मृतशय्याप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	७५२
मृतस्य पुनरागमनप्रायश्चित्तम्	...	४८८
मृत्तिकारहितशौचप्रायश्चित्तम्	...	४४०
मृत्युमहिषीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	७६३
मेदस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	...	३२६

य ।

यत्यन्नदम्पतिभुक्तशिष्टान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	...	४१०
यमलयोर्व्युत्क्रमकर्म्मकरणे प्रायश्चित्तम्	...	५११
यागान्नभोजनप्रायश्चित्तम्	...	३८३
यानहरणप्रायश्चित्तम्...	...	२६३
योगव्रतादिषु कृष्णाजिनप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	२४५

र ।

रक्तशिशुभक्षणप्रायश्चित्तम्	...	४१८
रजतताम्रकांस्यवस्त्रादीनां प्रमाणम्	...	५२
रजतपद्मप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	७४८
रजतविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	२१७
रजतस्त्रोयप्रायश्चित्तम्...	...	६०

रजताचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	६८७
रजस्वलागमनप्रायश्चित्तम्	...	...	२२६
रजस्वलाश्वभोजनप्रायश्चित्तम्	...	...	४३५
रजस्वलामरणप्रायश्चित्तम्	...	...	५०१
रत्नविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	२१२
रत्नहरणप्रायश्चित्तम् ...	...	...	२४८
रत्नाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	६८८
रत्नविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	१८५
रसौषधिहरणप्रायश्चित्तम्	...	...	२८७
राक्षसादिकन्यापरिणयनप्रायश्चित्तम्	...	...	५३६
राक्षसो विवाहः	...	...	५३७
राजदण्डः	...	...	७३
राज्ञां स्तेयप्रकारः	...	...	५७
रामपूजामन्त्रः	...	...	८८४
रामलक्ष्मणदानमन्त्रः	...	...	८८४
रामलक्ष्मणपूजामन्त्रः	...	...	८८४
रामलक्ष्मणप्रतिमाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	८१६
राशिचक्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	७८८
रुद्राक्षविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	२१४
रुद्राक्षहरणप्रायश्चित्तम्	...	...	२८०
रुक्विक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	१७०
रोगनिवृत्त्यर्थं मद्यपान-स्तन्यपानप्रायश्चित्तम्	...	...	३७५



## ल ।

लवणविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	१८५
लवणाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	७१०
लशुनभक्षणप्रायश्चित्तम्	...	...	१८७
लशुनविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	१८१
लिङ्गधारिणां प्रायश्चित्तम्	...	...	८०२

## व

वङ्गवामैयुनप्रायश्चित्तम्	...	...	३५१
वल्गहरणप्रायश्चित्तम्	...	...	२३२
वन्दीगृहीतानां नारीणां प्रायश्चित्तम्	...	...	३७३
वन्याः वृक्षाः	...	...	११३
वस्तागमनप्रायश्चित्तम्	...	...	३५२
वस्तारोहणप्रायश्चित्तम्	...	...	३६१
वस्त्रविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	२२२
वस्त्रस्तेयप्रायश्चित्तम्	...	...	६८
वराहपुराणे रामलक्षणप्रतिमादानम्	..	...	८८२
वराहादिप्रमाणम्	...	...	८६८
वार्त्ताश्रवणमात्रेण स्वसती न त्वाज्जा वृथात्यागे	...	...	...
प्रायश्चित्तम्	...	...	८६४
वार्हुष्यजीवकस्य प्रायश्चित्तम्	...	...	१४२
विटप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	८४८
विधवागमनप्रायश्चित्तम्	...	...	३१८

विधायकप्रायश्चित्तम् ...	...	...	८४१
विधायकवाक्यम् ...	...	...	६५१, १०११
विप्रस्य ब्रह्महत्यायां राजकृत्यम् ...	...	...	११
विप्रस्यहरणे क्षत्रियादीनां प्रायश्चित्तम् ...	...	...	५५
विप्राणां क्षत्रियहत्याप्रायश्चित्तम् ...	...	...	२३
विप्राणां वैश्यहत्याप्रायश्चित्तम् ...	...	...	२५
विवाहमध्ये वध्वाः प्रथमार्त्तवदर्शने प्रायश्चित्तम्			५४१
विवाहाः ...	...	...	५३६
विश्वचक्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ...	...	...	६११
बुद्धीगमनप्रायश्चित्तम् ...	...	...	३२४
हन्तालालावुभक्षणप्रायश्चित्तम् ...	...	...	४१८
वेदव्रताकरणप्रायश्चित्तम् ...	...	...	५३०
वेदाभ्यासलोपप्रायश्चित्तम् ...	...	...	५२७
वेश्यागमनप्रायश्चित्तम् ...	...	...	३४१
वेश्याप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ...	...	...	८३८
वेश्महरणप्रायश्चित्तम् ...	...	...	२५८
वैतरणीधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ...	...	...	७६१
वैशाखमासव्रतप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ...	...	...	८५८
वैश्यगृहे स्वयं पाकादि कृत्वा भोजने प्रायश्चित्तम्			३८२
वैश्यस्य क्षत्रियवधप्रायश्चित्तम् ...	...	...	३१
वैश्यस्य दुर्भृतस्य प्रायश्चित्तम् ...	...	...	४५३
वैश्यस्य विप्रहत्याप्रायश्चित्तम् ...	...	...	१८



वैश्यस्य शूद्रहत्याप्रायश्चित्तम्	...	३४
वैश्वदेवपरित्यागप्रायश्चित्तम्	...	४३८, ५५५
वैष्णवश्राद्धम्	...	८७८
व्यभिचारिणीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	८४१
व्याघ्रादिभिर्हतस्य प्रायश्चित्तम्	...	४५२
व्रणे कर्म्युत्पत्तिप्रायश्चित्तम्	...	४८७
व्रात्यादिभ्यो यज्ञोपवीतादि-प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	८४७
व्रीह्यादि-धान्यविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	१८१
श ।		
शकटदानप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	७५६
शङ्खप्रतिग्रहतद्विक्रयप्रायश्चित्तम्	...	८२१
शय्याप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	६८७
शय्याहरणप्रायश्चित्तम्	...	२६१
शर्कराधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	७३८
शवपतनप्रायश्चित्तम्	...	४६७
शवस्य शूद्रादिसर्शने प्रायश्चित्तम्	...	४६३
शवोपरि उच्छिष्टादिपतनप्रायश्चित्तम्	...	४३२
शस्यादिविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	२१८
शस्यादिहरणप्रायश्चित्तम्	...	२८१
शाकहरणप्रायश्चित्तम्	...	२७४
शालग्रामादिहरणप्रायश्चित्तम्	...	३०३
शालिहोतः	...	४६६

शिलापात्रविपर्ययप्रायश्चित्तम्	...	...	४७२
शिवनिर्वाणभोजनप्रायश्चित्तम्	...	...	४४७
शिवलिङ्गप्रतिग्रहविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	८२०
शिवलिङ्गप्रतिमादिविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	२०८
शिशूनामचराभ्यासकालातिक्रमप्रायश्चित्तम्	...	...	५१७
शुनादृष्ट्य प्रायश्चित्तम्	...	...	५०४
शुद्धभाण्डे भोजनप्रायश्चित्तम्	...	...	४१५
शुद्धवधप्रायश्चित्तम्	...	...	२७
शुद्धवैश्यगृहे स्वयं पाकादिकृत्वा भोजने प्रायश्चित्तम्	...	...	३८४
शुद्धसत्रभोजनप्रायश्चित्तम्	...	...	३८१
शुद्धस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम्	...	...	३४३
शुद्धस्य विप्रहत्याप्रायश्चित्तम्	...	...	२०
शुद्धस्य वैश्यहत्याप्रायश्चित्तम्	...	...	३३
शृगालदष्टमरणप्रायश्चित्तम्	...	...	५०३
श्राद्धपंक्तौ भुञ्जानानां द्विजानामन्योन्यसंस्पर्शे प्रायश्चित्तम्	...	...	५६१
श्राद्धान्नाशिष्टभोजनप्रायश्चित्तम्	...	...	३८७
श्रीमूर्तिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	८१७
श्रुतिस्मृतिविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	२२४
श्वदष्टमरणप्रायश्चित्तम्	...	...	५०३
श्वेतवृन्ताकरत्तशिशुवृन्तालालावुविल्लीदुम्बरादिभक्षण- प्रायश्चित्तम्	...	...	४१८
श्वेताम्नाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	६६४



## ष ।

षड्ग्रहयोगे प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ...	...	७८४
षन्निमित्तमरणप्रायश्चित्तम् ...	...	४६१
षोडशविधचाण्डालस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम् ...	...	३१६
षोडशविधा ग्रामचाण्डालाः ...	...	३८

## स ।

सङ्कलीकरणजन्या रोगाः ...	...	७५०
सङ्कलीकरणप्रायश्चित्तम् ...	...	१४०
सञ्चरणात् प्राक् प्रेतदहनान्निनाशप्रायश्चित्तम् ...	...	४७६
सतीत्यागहेतुः ...	...	८६३
सभ्यादिकालेषु चाण्डालध्वनिश्रवणप्रायश्चित्तम्		४३३
सभ्याया उत्पत्तिः ...	...	५७६
सन्नासिनः प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ...	...	८७०
सप्तव्यसनानि ...	...	१४८
सप्तसागरप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ...	...	६१६
सप्ताचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ...	...	६८५
सम्यक् सभ्याकरणकालः ...	...	५७६
सर्ववर्षोपकारार्थं मानसस्नानम् ...	...	५७७
सहगमनभीतायाः स्त्रियाः प्रायश्चित्तम् ...	...	४८३
संघातान्नभोजनप्रायश्चित्तम् ...	...	३८१
साक्षाद्देनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ...	...	७३८
सामान्यप्रकरणम् ...	...	२

सालग्रामशिवलिङ्गप्रतिमादिविक्रयप्रायश्चित्तम्	२०८
सौमन्तपुंसवनातिक्रमप्रायश्चित्तम् ...	५०८
सौमन्तान्नभोजनप्रायश्चित्तम् ...	३८५
सूतविक्रयप्रायश्चित्तम् ...	१५०
सुरापानप्रायश्चित्तम् ...	४३
सुरापानपत्नीपुत्रादीनां संसर्गप्रायश्चित्तम् ...	४८
सुवर्णप्रमाणम् ...	५२
सुवर्णविक्रयप्रायश्चित्तम् ...	२१५
सुवर्णस्तेयसमानि ...	८८८
सूतकद्वयभोजनप्रायश्चित्तम् ...	३८६
सूतकद्वितयभोजनप्रायश्चित्तम् ...	४४४
सूतकद्वितयमृतस्य प्रायश्चित्तम् ...	४८२
सूतिकामरणप्रायश्चित्तम् ...	४८८
सूर्यसोमोपरागभोजनप्रायश्चित्तम् ...	४३०
सूर्यसोमोपरागयोर्विद्यमानाग्नेः सोमयाजिनः कर्त्तव्यम्	५७०
सोपस्करगृहप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ...	६८०
सोमपानप्रायश्चित्तम् ...	७८४
सोमयाजिनोऽष्टमूर्त्तित्वम् ...	५७१
सोमोपरागभोजनप्रायश्चित्तम् ...	४३०
सोमोपरागे विद्यमानाग्नेः सोमयाजिनः कर्त्तव्यम्	५७०
सौतिकस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम् ...	३२७
सौम्यधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ...	८६८



स्तेयप्रायश्चित्तम्	...	...	५२
स्त्रीणां विशेषतः पतनीयं	...	...	८८७
स्थालीपाकसमये अग्निशान्तिप्रायश्चित्तम्	...	...	५४४
स्नातकव्रतलोपप्रायश्चित्तम्	...	...	५३३
स्मृतिप्रामाण्यम्	...	...	८८६
स्मृतिविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	२२४
स्वदारपरित्यागप्रायश्चित्तम्	...	...	३६७
स्वयम्भूनि क्षेत्राणि	...	...	६३८
खिष्टकदादिहोमशेषसमापनम्	...	...	१०२४

ह ।

हरिणीक्षीरपानप्रायश्चित्तम्	...	...	४२३
हरिणीविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	१६८
हरिद्रादिमूलकविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	१८७
हरिहरयोगः	...	...	८२८
हरिहरयोगे हरिहरप्रतिमाप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तम्	...	...	८२८
हिङ्गादिविक्रयप्रायश्चित्तम्	...	...	१८३
हिरण्यकामधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	५८६
हिरण्यगर्भप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	५८५
हिरण्याश्वप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	५८८
हिरण्याश्वरथप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम्	...	...	६०१
हिंसायन्त्रविधानप्रायश्चित्तम्	...	...	१४३

हिंसायन्त्रस्वरूपम् ...	...	...	१४३
हेमहस्तिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ...	...	...	६०३

अ ।

अङ्गिराः २५८, ४८५, ५६०, ८८१, ८८८, ८८०, ८८१ ।

आ ।

आदित्यपुराणम् ७८३, ८०१ ।

आपस्तम्बः १०, ४८, ५४, ७४, ७७, १५८, २७२, ३६८, ४४६,  
५३३, ५३८, ५५२, ६८१, ८४४, ८६५, ८८४ ।

उ ।

उग्रनाः ५१५, ८८६ ।

क ।

कण्वः २३५, ३८३, ४६१ ।

कश्यपः ५६३, ५७६ ।

कात्यायनः ५०, ५७, ७५, २१५, ३८४, ४५८, ४६८, ५२१,  
५४५, ५६३, ५६६, ५६८, ८४२, ८७३, ८८८ ।

कालादशः ८८८ ।

काश्यपः २३५ ।

कुमारविजयम् ११८ ।

कुमारः ३२८ ।



कूर्मपुराणम् १४, १८, २६, २८, ३१, ३३, ३४, ३७, ५६, ६४,  
 ६६, ६८, ७४, ७८, ८४, ८८, ९२, ९७, १०४, १०८, १११,  
 ११३, १२१, १३८, १४०, १५०, १५७, १५८, १६१, १८१,  
 १८३, २११, २२५, २३३, २३५, ४७६, ५८१, ५८५, ५८४,  
 ५८७, ५८८, ६१२, ६२०, ६३३, ६३७, ६४४, ६६२, ६६३,  
 ६६६, ६६८, ६८६, ६८८, ६८४, ७०२, ७०६, ७०८, ७१५,  
 ७२१, ७२६, ७३७, ७४४, ७५१, ७५२, ७५४, ७५८, ७६०,  
 ७६१, ७६८, ७७४, ७७८, ७८०, ७८३, ७८६, ७८७, ७८८,  
 ७८९, ७८२, ७८४, ७८७, ७८८, ८०२, ८०४, ८०६, ८०८,  
 ८१०, ८१२, ८२१, ८२४, ८३०, ८४०, ८४२, ८४५, ८४६,  
 ८६३, ८६६, ८६८ ।

ग ।

गारुडपुराणम् २४, ३८, ६२, ८०, १२७, १४६, २५०, २०२,  
 २३०, २२२, ३८६, ५८१, ६१६, ६१८, ६२१, ६६३, ६८८,  
 ७१८, ७३६, ८६४, ७६८, ८०५, ८६७, ८६२, ८८१ ।

गार्ग्यः २२७, ४३६, ४६८ ।

गालवः २१७, २२३, २२६, २३०, २५१, २५३, २५५, २५८,  
 २७७, ३३६, ३५४, ३५७, ३८०, ३८८, ४००, ४०५, ४०६,  
 ४०८, ४३१, ४४४, ४४८, ४५२, ४५६, ४५८, ४६८, ४७८,  
 ४८२, ४८७, ५८१, ५८७, ५३३, ५६३, ८८२ ।

गृह्यकारः ५१८ ।

गीतमः ११८, ३४५, ४२१, ५४३ ।

गोभिलः ४५१ ।

गौतमः १०, १३, ८१, १४३, १८१, २१२, २१३, २१४, २२०,  
 २२४, २३०, २३७, २५१, २६१, २६३, २६७, २७४, २८३,  
 २८४, २८७, २८८, २८७, ३०६, ३०७, ३११, ३२६, ३४८,  
 ३६०, ३६३, ३६५, ३६७, ३६८, ३७१, ३७३, ३७७, ३८१,  
 ३८३, ३८७, ३८८, ४०३, ४०५, ४११, ४१३, ४२१, ४२३,  
 ४२४, ४२५, ४२७, ४३२, ४४०, ४४१, ४४४, ४४५, ४४८,  
 ४५१, ४५७, ४५८, ४६२, ४६४, ४६७, ४७०, ४७३, ४७४,  
 ४७८, ४८१, ४८४, ४८८, ४८३, ४८६, ४८७, ४८८, ५००,  
 ५०१, ५०४, ५०५, ५१६, ५२०, ५२३, ५२५, ५२७, ५३२,  
 ४३३, ५४६, ५४८, ५५०, ५५२, ५५४, ५५६, ५६८, ५६८,  
 ६७१, ५७६, ५७८, ५८८, ५८१, ६०८, ६५३, ६६०, ८६४,  
 ८७२, ८७०, ८७८, ८८२ ।

गौतमधर्मः ८६, १७८ ।

गौरीकाण्डम् १११, ११३ ।

ग्रन्थान्तरम् ५८३ ।

च ।

चण्डिकाखण्डम् ८२ ।

चतुर्विंशतिमतम् ६०, ६४, १६८, १८७, २३५, २६०, ७४८,  
 ८०८, ८१५, ८४० ।

चतुस्त्रिंशन्मतम् ७८२ ।

चन्द्रिका ८८० ।



ज ।

जातूकर्णः २२१, २४२, ३०८, ३३८, ३४८, ३५०, ३५१, ४३१,  
५०१, ८७० ।

जातूकर्ण्यः २६०, ३८२, ४७४, ५२७, ५३१, ५४०, ५५३ ।

जावालिः १२२, २१५, २१७, २२५, २४०, २४२, २५२, २५७,  
२५८, २७०, २७६, २७८, २८४, २८६, ३०७, ३११, ३१६,  
३२८, ३३३, ३६३, ३८२, ३८७, ३८८, ३८०, ३८१, ४२५,  
४२८, ४३८, ४४०, ४४७, ४५७, ४६१, ४८०, ४८१, ४८८,  
५०८, ५२६, ५३२, ५४३, ५८०, ५८५ ।

ज्योतिर्निदानम् ७६६ ।

त्रयस्त्रिंशन्मतम् ७५५ ।

द ।

देवलः ११६, २०८, २१८, २२६, २२६, २३२, २३८, २४१,  
२४३, २४५, २४६, २४८, २४८, २५८, २६१, २६४, २६५,  
२६७, २७१, २७३, २७३, २७४, २७६, २७८, २८०, २८३,  
२८६, २८८, २८१, २८३, २८५, २८६, २८८, ३०१, ३०२,  
३०४, ३१३, ३१४, ३१६, ३२०, ३२१, ३२४, ३२५, ३२६,  
३२७, ३३०, ३३१, ३३३, ३३४, ३३६, ३३८, ३४१, ३४२,  
३४३, ३४५, ३४६, ३४८, ३४८, ३५१, ३५२, ३५३, ३५४,  
३५५, ३५७, ३५८, ३६०, ३६१, ३६३, ३६५, ३६७, ३६८,  
३७१, ३७५, ३७७, ३७८, ३८०, ३८१, ३८२, ३८४, ३८५,  
३८६, ३८७, ३८८, ३८१, ३८३, ३८५, ३८६, ३८७, ३८८,

૪૦૦, ૪૦૫, ૪૦૭, ૪૦૮, ૪૧૦, ૪૧૨, ૪૧૪, ૪૧૫, ૪૧૬,  
 ૪૧૮, ૪૧૯, ૪૨૦, ૪૨૧, ૪૨૫, ૪૨૭, ૪૨૮, ૪૩૦, ૪૩૧,  
 ૪૩૨, ૪૩૫, ૪૩૬, ૪૩૮, ૪૩૯, ૪૪૧, ૪૪૧. ૪૪૨, ૪૪૪,  
 ૪૪૫, ૪૪૭, ૪૪૮, ૪૪૯, ૪૫૦, ૪૫૨, ૪૫૪, ૪૫૫, ૪૫૬,  
 ૪૫૭, ૪૫૮, ૪૫૯, ૪૬૧, ૪૬૨, ૪૬૩, ૪૬૪, ૪૬૬, ૪૬૭,  
 ૪૬૮, ૪૬૯, ૪૭૦, ૪૭૧, ૪૭૨, ૪૭૪, ૪૭૬, ૪૭૮, ૪૭૯,  
 ૪૮૦, ૪૮૧, ૪૮૨, ૪૮૩, ૪૮૪, ૪૮૭, ૪૮૮, ૪૮૦, ૪૮૨,  
 ૪૮૩, ૪૮૫, ૪૮૭, ૪૮૮, ૫૦૧, ૫૦૩, ૫૦૪, ૫૦૫, ૫૦૭,  
 ૫૦૮, ૫૦૯, ૫૧૧, ૫૧૩, ૫૧૪, ૫૧૬, ૫૧૭, ૫૧૮, ૫૨૩,  
 ૫૨૪, ૫૨૫, ૫૨૭, ૫૨૮, ૫૩૦, ૫૩૨, ૫૩૨, ૫૩૪, ૫૩૬,  
 ૫૩૮, ૫૪૦, ૫૪૧, ૫૪૩, ૫૪૪, ૫૪૫, ૫૪૬, ૫૪૭, ૫૪૮,  
 ૫૫૦, ૫૫૧, ૫૫૫, ૫૫૬, ૫૫૭, ૫૫૮, ૫૬૧, ૫૫૩, ૫૬૪,  
 ૫૬૬, ૫૬૭, ૫૭૦, ૫૭૨, ૫૭૭, ૫૭૮, ૫૮૦, ૫૮૮, ૫૮૨,  
 ૬૧૧, ૬૨૨, ૬૩૧, ૬૩૩, ૬૪૬, ૭૮૮, ૮૭૨, ૮૭૬, ૮૭૭,  
 ૮૭૮, ૮૮૦, ૧૦૦૧.

દેવલધર્મ: ૧૨૬, ૧૫૭, ૨૦૦, ૪૦૩ ।

દેવસ્થામી ૬૮, ૧૫૨, ૨૧૮, ૨૩૫, ૨૪૬, ૩૨૦, ૫૮૦ ।

દેવીપુરાણમ્ ૨૧, ૮૮, ૧૩૧, ૧૭૫, ૧૮૩, ૧૮૭, ૧૮૮, ૩૦૬,  
 ૩૩૨, ૩૮૮, ૫૮૧, ૫૮૫, ૫૮૮, ૫૮૪, ૬૦૪, ૬૧૪, ૬૩૬,  
 ૬૬૫, ૬૭૩, ૬૮૫, ૬૮૮, ૬૮૨, ૬૮૫, ૭૦૨, ૭૧૫, ૭૨૫,  
 ૭૩૨, ૭૫૮, ૭૬૦, ૭૬૬ ૭૭૨, ૭૮૨, ૭૮૪, ૭૮૬, ૮૦૨,  
 ૮૧૭, ૮૨૪, ૮૨૫, ૮૪૩ ।



( ३७ )

न ।

नागरखण्डम् ५८, ८३, ८८, १६५, ८७० ।

नारदः १३०, २५१, ३०७, ३१५, ३१६, ३२७, ३३२, ३५०,  
३५३, ५२८, ५३५, ५५६, ६४५, ६८८ ।

नारदीयम् १६, १०२, १२२, २३०, २४४, २४६, ६७३, ६७४,  
६८६, ६८०, ७०५, ७२८, ८०० ।

नृसिंहपुराणम् १४२, १४५, ६३३, ७३४, ७७५ ।

प ।

प्रजापतिः ४२४ ।

पद्मपुराणम् २४, २७, ३२, १२६, १२८, १७२, १८३, ६१३,  
६८५, ७७१, ७८२, ८०३ ।

पराशरसंहिता १८५ ।

पराशरः २१२, २१८, २४४, ३५३, २५७, २६३, २८२, ३१६,  
३३८, ३४८, ३५२, ३८२, ३८५, ४००, ४०७, ४०८, ४१४,  
४१५, ४१८, ४३१, ४५५, ४७०, ४८४, ४८०, ४८५, ५०३,  
५०४, ५१२, ५१६, ५१८, ५२१, ५२३, ५२७, ५४८, ५५१,  
५६८, ५७१, ६२१, ८७२, ८७६, ८७८, ८८८, ८८२ ।  
१००२ ।

व, ब ।

वराहपुराणम् ८५ ।

वृद्धमनुः ४१०, ४१४ ।

वीधायनः २४३, ५३५, ६६२ ।

ब्रह्मपुराणम् ६७६, ८३८ ।

ब्रह्मयामलम् २८ ।

ब्रह्मवैवर्तपुराणम् २६, ८३, १२५, १७२, ५८८, ६००, ६०१,  
६०३, ६७५, ६७८, ६८७, ६८०, ७१२, ७२८, ७३१ ।

ब्रह्माण्डपुराणम् ७, १४, १८, २१, २३, २६, २८, ४५, ४७,  
५३, ७१, १०२, १२३, १३१, १४५, १६३, १७०, ५८१,  
५८३, ६००, ६०३, ६१०, ६३२, ६६१, ६७०, ६७१, ६७३,  
६७४, ६७६, ६८०, ६८२, ६८४, ६८२, ६८८, ७०५, ७०८,  
७०८, ७१८, ७३५, ७४३, ७६३, ७७७, ८०५, ८४७ ।

भ ।

भविष्योत्तरपुराणम् ८८५ ।

भविष्योत्तरम् ७१, ८१, १५१, १६७, १८१, ३३७, ५१८, ६०१,  
६२६, ६३२, ६६७, ६७८, ६८३, ७०१, ७०८, ७०४, ७०६,  
७४०, ७४२, ७६०, ८६२, ८८८, ८८० ।

भागवतम् ८६५ ।

भारतम् ६१२, ६७४ ।

भारद्वाजसूत्रम् ५०२ ।

भारद्वाजः २८१, ३०५, ३२०, ५१२ ।

भाष्यकारः ८८८ ।

म ।

मत्स्यपुराणम् ३०, ३४, १६८, १८३, २८५, ३०५, ५८५, ५८८,  
५८४, ५८८, ६०८, ६२३, ६२४, ६३१, ६६२, ६६८, ६८३,



६८०, ७२३, ७३२, ७३५, ७३८, ७५३, ७५६, ७६१, ७७६,  
७८०, ८२४, ८३६ ।

मनुः १३, २२२, २५६, २७७, २८०, २८८, ३१०, ३१२, ३१३,  
३१४, ३१८, ३३०, ३४३, ३५३, ३८१, ४०३, ४२७, ४३०,  
४८६, ५०५, ५२०, ५५१, ५५३, ५५५, ५५८, ५६२, ५६४,  
५७५, ६४३, ७८८, ८७३, ८८०, ८८६, ८८७, ८८०, ८८१,  
८८२, ८८३, ८८४, ८८७, ८८८, १०००, १००१, १००३ ।

मन्त्ररहस्यम् ६५४ ।

मरीचिसंहिता १२३ ।

मरीचिः ६६, १२२, १७८, २१८, २३२, २३३, २६४, ३३१,  
३४६, ३५५, ३५८, ३७१, ३८५, ४०७, ४०८, ४३०, ४५६,  
४५८, ४६१, ४६३, ४६८, ४८८, ५१२, ५१६, ५४२, ५४७,  
५५०, ५५१, ५५८, ५६३, ५६५, ५७५, ६६८, ६७६,  
६८० ।

महानारदीयम् ३३, ४३, ६०, ८८, २३४, १८८, २०४, ३०१,  
३८४, ६१५, ६४३, ६५८, ७४६, ७५८, ७७८ ।

महाभारतम् ६४, १२६, ३२६, ३५५, ३८७, ३८८, ३८३,  
३८८, ४६७, ४८५, ४८७, ४८३, ५८८, ५८६, ५८८, ६००,  
७०७, ७३४, ७५८, ८०६, ८३८, ८७१ ।

महाराजविजयम् १७७, १८८, २२८, २६८, २७०, २७५, ३०५,  
३१७, ३४७, ४६२, ५२३, ५७८, ५८२, ५८४, ६६०, ६८२,  
७३८, ८७१ ।

मार्कण्डेयपुराणम् ५५, ८०, ८८, ८८, ८८, १००, १०८, १३२,  
 १३८, १५४, १५६, १६१, १७७, १७८, १८७, १८८, २०१,  
 २०८, ५८६, ५८८, ५८०, ५८१, ५८३, ६२७, ६६१, ६६६,  
 ६७६, ६७८, ६८२, ६८३, ६८५, ६८६, ७०८, ७१०, ७१२,  
 ७२८, ७३६, ७४४, ७४७, ७४८, ७४९, ७५८, ७६३, ७६८,  
 ७७०, ७७५, ७८४, ७८८, ८०७, ८१४, ८२१, ८२६,  
 ८२८, ८४४, ८४८, ८५१, ८५८, ८५८, ८६१, ८६६,  
 ८६८ ।

मार्कण्डेयः १०, ३८, १८१, २०८, २२१, २३८, २४१, २४४,  
 २४८, २४८, २५३, २५५, २६०, २६१, २६५, २६७, २७१,  
 २७५, २८०, २८२, २८७, २८३, २८७, २८८, ३०२, ३०४,  
 ३१४, ३२२, ३२५, ३३०, ३३३, ३३६, ३३८, ३४२, ३४३,  
 ३४५, ३४८, ३५०, ३५३, ३५४, ३५५, ३६५, ३६८, ३७३,  
 ३७७, ३७८, ३८१, ३८६, ३८८, ३८५, ४०३, ४०५, ४१७,  
 ४१८, ४२१, ४२३, ४२३, ४२५, ४२८, ४२८, ४४१, ४४७,  
 ४५७, ४५८, ४७१, ४७२, ४७६, ४७८, ४८०, ४८०, ४८५,  
 ५०३, ५०८, ५११, ५१३, ५१८, ५२६, ५३०, ५३३, ५३८,  
 ५४०, ५४८, ५५२, ५५८, ५६१, ५६६, ५६७, ५७०, ५८०,  
 ५८२, ५८३, ५८४, ५८८, ६५७, ६८१, ६८८, ८६४, ८७०,  
 ८७३, ८७४, ८७६, १००३ ।

य ।

यमः २२३, २६४, ३७२, ४२८, ४२२, ४२६, ४५८, ४८३ ।



याज्ञवल्काः ४४६, ४६६, ८८७, ८८८, ८८९, ८८४, ८८५,  
८८७, ८८८ ।

र ।

रङ्गराजीयम् ७५४ ।

राजविजयम् २७, ५८, १०४, १६८ ।

रेणुकाखण्डम् ७८१ ।

ल ।

लिङ्गपुराणम् ४, ११, १५, २०, २४, २५, २८, ३३, ३७, ४५,  
५२, ५६, ५८, ६०, ६४, ६६, ७३, ८२, ८७, ८८, ८९,  
१०६, १०८, १११, १२०, १२५, १३२, १३८, १४५, १५०,  
१५४, १५८, १६०, १६१, १६३, १६५, १६६, १६७, १६८,  
१७०, १७७, १८१, १८३, १८७, १८८, १८५, १८७, २०१,  
२०२, २०३, २०६, २१६, २८७, ५३६, ५८२, ५८८, ५८५,  
५८७, ६०४, ६१५, ६१८, ६२४, ६३४, ६३७, ६४४, ६५८,  
६६४, ६६८, ६७८, ६८०, ६८५, ६८७, ७०३, ७१६, ७१८,  
७२६, ७३२, ७३८, ७१२, ७४७, ७५५, ७५६, ७७५, ७७७,  
७८०, ७८१, ७८२, ७८८, ७८१, ७८४, ७८६, ७८८, ८०१,  
८०४, ८०६, ८०८, ८१०, ८१६, ८१८, ८१८, ८२२, ८२५,  
८२८, ८३२, ८३४, ८३८, ८४१, ८४३, ८५५, ८६२, ८६३,  
८६६, ८६७, ८६८ ।

लौगाचिः ३६१, ४३६, ६४१, ५५५ ।

व ।

वराहपुराणम् १८१, १८५, ८८२, ८८० ।

वशिष्ठः २२४, २६८, ३५१ ।

वशिष्ठसंहिता ६०६, ६४५ ।

वक्रिपुराणम् ८०१ ।

वामनः २४० ।

वामनपुराणम् ६८७, ७३३, ७५१, ७६५, ७६८, ७८८, ८४२ ।

वायुपुराणम् ६१८, ८०० ।

विष्णुः ४४३, ८८७, ८८३, ८८५, ८८७, ८८८ ।

विष्णुधर्मः ३३८, ६७३ ।

विष्णुधर्मोत्तरम् ५८, ८३, ८०, १२१, १७२, २०३, २१५, ३८७,  
७२८, ८७८, ८८७ ।

विष्णुपुराणम् ७०४ ।

विष्णुरहस्यम् ३८६, ५८३, ६१५, ६८३, ७८२ ।

वृद्धमनुः ३३३ ।

व्याघ्रः ८८६ ।

व्यासः २२०, ४२१, ५८६, ८८७, ८८१, ८८२, ८८६ ।

श ।

शङ्खः ४१५ ।

शम्भुरहस्यम् १७४, ६०२, ६६७ ।

शिवधर्मः ६०६ ।



शिवधर्मोत्तरम् ८०, ८५, १०६, ७२८, ७३१, ७५१, ८४०,  
८८७ ।

शिवपुराणम् ३१, ४३, ६८, १३४, १५४, १६०, १७२, २०८,  
५८८, ६०५, ६६०, ६६६, ६७२, ६७८, ६८७, ७१३, ७२१,  
७२७, ७४८, ७८८, ८०३ ।

शिवरहस्यम् ५७, २६५, ३३८ ।

श्रुतिः ४८, ३४४, ५७६ ।

स ।

सूतः २०४ ।

सूतप्रोक्तम् ८५० ।

सौपर्णम् २०६, ५८८, ६३२ ।

स्कन्दपुराणम् ६, १५, २१, २४, ३१, ३६, ४२, ४८, ५२, ५८,  
६०, ६१, ६२, ६८, ७०, ८८, ८१, ८२, ८८, ८८, १०२,  
१२८, १३०, १४६, १४८, १५२, १५६, १५८, १६५, १६६,  
१६७, १८५, १८८, १८५, १८७, २०४, ५८२, ५८३, ६२५,  
६३८, ६६४, ६६७, ६७१, ६८३, ६८८, ७००, ७०३, ७०६,  
७०८, ७११, ७१७, ७२०, ७२४, ७२७, ७३१, ७३८, ७४३,  
७४१, ७४२, ७४४, ७४५, ७४८, ७५६, ७५७, ७६२, ७६३,  
७६५, ७७५, ७७६, ७७८, ७८०, ७८४, ७८७, ८०२, ८११,  
८१६, ८२०, ८२३, ८४६, ८५०, ८५३, ८७० ।

स्मृतिकामधेनुः ८८२ ।

ह ।

हरिवंशम् ६८८, ८७८ ।

हरिसागरः ५८७ ।

हारीतः २२२, २३३, २६८, २७१, ४४७, ५१५, ५३१, ५४८,  
५६५, ५६८, ८८८ ।

हिरण्यगर्भसंहिता ६४५ ।

---



# हेमाद्रिः ।

## प्रायश्चित्ताध्यायः ।

कमलादयितं कृष्णं कमलासनवन्दितम् ।

कमलाक्षमहं वन्दे कमलाकरशायिनम् ॥

अथेदानीं हेमाद्रिकारेण लोकोपकारार्थं सर्वपुराणस्मृतिसंहिता-  
वेदज्योतिषवैद्यागमश्रौतस्मार्तसूत्रेषु ग्रन्थान् आलोच्य, ब्रह्मचरिय-  
विशं शूद्रादीनां ब्रह्महत्यादीनि तत्समानि<sup>१</sup> पापानि, यानि  
चान्यानि<sup>२</sup> वाङ्मनःकायसम्भवानि हिंसादीनि सम्भवन्ति, तेषां  
पापानामपनोदनं<sup>३</sup> प्रायश्चित्ताध्यायो लिख्यते ।

“वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्वाः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥

वन्देऽहं वन्दनीयानां वन्द्यां वाचासधीश्वरीम् ।

कामिताशेषकल्याणकलनाकल्पवृत्तिकाम् ॥”

नदवलोकितेषु त्रिष्वपि पुस्तकेषु “कमलादयितं”मित्यादिलोकात् प्राक्परिदृष्ट-  
मिदं श्लोकद्वयं “वर्येण” दृष्टे डाः राजेन्द्रलालदृष्टे च पुस्तके नोपलब्धम् ।

(१) ब्रह्महत्यासमानि इत्येव क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

(२) यानि चान्यानीत्ययमंशः क्रीतलेखितपुस्तकयोर्नोपलभ्यते ।

(३) अपनोदप्रायश्चित्तमिति क्रीतपुस्तके ।

तत्रापि विप्रादीनां चतुर्णां<sup>१</sup> पापभीरूणां प्रतिग्रहदोषैर्हिंसादि-  
निमित्तैः क्रयविक्रयादिभिर्ब्राह्मणशूपाऽकरणादिभिरनेकदोषाः  
सन्ति<sup>२</sup> तन्निरासार्थं प्रायश्चित्तपराङ्मुखानां दोषबाहुल्यात्  
तत्तद्दोषापनोदनं प्रायश्चित्तं<sup>३</sup> मुनिभिर्दृष्टम् । तदेव प्रायश्चित्तं  
मया निरूप्यते ।

वर्णाश्रमभेदेन<sup>४</sup> तदकरणे पापगूहने दोषान् विकल्पा<sup>५</sup> प्राय-  
श्चित्तं प्रदर्शितम्

तदेवाह—

ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात् सुरापी श्यावदन्तकः ।

सुवर्णचोरः कुनखी दुश्कर्मा गुरुतल्पगः ॥

इत्यादिनिमित्तैस्तत्तद्दोषोपशान्त्यर्थं<sup>६</sup> कुत्रचिन्नराणां प्रायश्चित्तम्,  
कुत्रचित्पुनःसंस्काररूपं, कुत्रचिन्महानदीस्नानरूपं कुत्रचिज्जपरूपं,  
कुत्रचित् स्वप्रतिग्रहद्रव्यचतुर्थांशव्ययरूपं, कुत्रचित् होमरूपं,  
कुत्रचिच्चाण्डायणादिकृच्छ्राचरणरूपम् ।

कानिचिन्महापातकजन्यानि कानिचिदुपपातकजन्यानि

(१) चतुर्वर्णानामिति क्रीतपुस्तके ।

(२) सन्भवन्ति इति क्रीतपुस्तके ।

(३) पूर्वोक्तेषु अन्येषु इत्यधिकं काशीपुस्तके ।

(४) वर्णादिक्रमभेदेन इति छेदितकाशीपुस्तकयोः पाठः ।

(५) दोषाधिकतया प्रायश्चित्तं इति काशीपुस्तकेऽधिकः पाठः ।

(६) तद्दोषशान्त्यर्थं इति क्रीतपुस्तके ।



कानिचित्तुलाप्रतिग्रहजन्यानि पापानि, एतेषां प्रायश्चित्ताकरणे  
वर्णचतुष्टयस्य नरकप्राप्तिः । तस्मादेतत्प्रायश्चित्तम् ।

यद्यत्पापस्य यद्यत्प्रायश्चित्तं<sup>१</sup> प्रतिपदोक्तं तदेव कर्त्तव्यं  
न तु स्नानादि । यस्य यन्नामधेयं पित्रादिभिः कृतं तेनाहतिरेव  
प्रायश्चित्तं प्रकटयति ।

एतस्मिन् प्रायश्चित्ते सुवर्णधान्यकृच्छादिकं सर्व्वं<sup>२</sup> तत्तत्प्रकरणे<sup>३</sup>  
द्रष्टव्यम् सर्व्वमत्राध्याये निरूपितम् ।

ब्रह्महत्यासुरापानसुवर्ण<sup>४</sup>स्तेयगुरुतत्पगमनानि<sup>५</sup> तत्संयोगश्चेति  
पञ्च महापातकानि ।

सङ्गलीकरणमलिनीकरणाऽपात्रीकरणजातिभ्रंशकराणि,  
उपपातकप्रकीर्णकानि दुरन्नभोजनदुःसङ्गदुरालापस्नानभोजना-  
दीनि एतानि नवविधानि प्रायश्चित्तवन्ति<sup>६</sup> तुलापुरुषमहादान-  
प्रतियहेषु इतरदानप्रतियहेषु च पापानि बहूनि सन्ति, तेषां  
ब्रह्महत्यादिपापानां इतरेषां च, सर्व्वपुराणस्मृतिभ्यः ज्योतिष-

(१) प्रतियग्रहोक्तं इति क्रीतपुस्तके ।

(२) सर्व्वमिति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(३) तत्प्रकरणे इति क्रीतपुस्तके ।

(४) स्वर्ण इति क्रीतपुस्तके ।

(५) गमनादि इति क्रीतपुस्तके काशीपुस्तके च ।

(६) प्रायश्चित्तानि भवन्ति इति क्रीतकाशीपुस्तकयोः ।

वैद्यग्रन्यागमेभ्यः श्रुतिभ्यः<sup>१</sup> संगृह्य तत्तन्प्रायश्चित्तं ब्रुवन् आदौ  
ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

“प्रायश्चित्तविधिं वक्ष्ये शृणुध्वं सुसमाहिताः ।  
प्रायश्चित्तविशुद्धात्मा सर्वकर्मफलं लभेत् ॥  
प्रायश्चित्तविहीनस्तु यत्किञ्चित् कुरुते नरः ।  
तत्सर्वं निष्फलं याति न लभेत्<sup>२</sup> क्रियाफलम् ॥  
कामक्रोधविहीनैश्च धर्मशास्त्रविशारदैः ।  
विद्वत्सु धर्मैः प्रष्टव्यः स्वकर्मफललिप्सुभिः ॥  
प्रायश्चित्तानि चीर्णानि नारायणपराङ्मुखैः ।  
न निष्पुनन्ति विप्रेन्द्राः सुराभाण्डमिवापगाः ॥  
ब्रह्महा च सुरापी च स्तेयी च गुरुतल्पगः ।  
महापातकिनस्त्वेते तत्संयोगी च पञ्चमः ॥  
यस्तु संवत्सरन्त्वेतैः शयनासनभोजनैः ।  
वसेच्च सहितं विद्यात् पतितः सर्वकर्मसु ॥  
अज्ञानाद्ब्राह्मणं हत्वा चीरवासा जटी भवेत् ।  
स्वेनैव हतविप्रस्य कपालमपि<sup>३</sup>धारयेत् ॥

(१) श्रुतिभ्य इति क्रीतकाशीपुस्तकयोः न दृश्यते ।

(२) तत्र प्रायश्चित्तमिति क्रीतपुस्तके ।

(३) न लभेत् तत्क्रियाफलं इति लेखितपुस्तके ।

(४) अभिधावयेत् इति काशीपुस्तके ।



तदभावे मुनिश्रेष्ठाः कपालं चान्यमेव वा ।  
तद्व्यं ध्वजदण्डे तु धृत्वा वनचरो भवेत् ॥  
वन्याहारो भवेन्नित्यमेकाहारो मिताशनः ।  
सम्यक् सन्यामुपासीत त्रिकालं स्नानमाचरेत् ॥  
अध्यापनाध्ययनादीन् वर्जयेत्<sup>१</sup> संस्मरन् हरिम् ।  
ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं गन्धमान्यादि वर्जयेत् ॥  
तीर्थान्युपवसेच्चैव पुण्यक्षेत्रान्त्रमाणि च ।  
यदि वन्यैर्न जीवेत ग्रामे भिक्षां समाचरेत् ॥  
शरावपात्रधारी<sup>२</sup> स्यात् द्वारिस्थो विष्णुतत्परः ।  
वदेच्च ब्रह्महास्मीति सर्वांगाराणि पर्यटेत् ॥  
चातुर्वर्णेषु वा भैक्ष्यं त्रिवर्णेष्वथवा भवेत् ।  
मृष्टामृष्टाऽविवेकेन एककालन्तु भोजयेत् ॥  
द्वादशाब्दं व्रतं कुर्यादेवं हरिपरायणः ।  
ब्रह्महा शुद्धिमाप्नोति कर्मार्हश्च स जायते ॥  
व्रतमध्ये मृगैर्वापि रोगैर्वापि निषूदितः ।  
गोनिमित्तं द्विजार्थं वा प्राणांश्चापि<sup>३</sup> परित्यजेत् ॥  
ततः शुद्धिमवाप्नोति ब्रह्महा रघुनन्दन ॥”

(१) वर्जयेन् इति लेखितपुस्तके ।

(२) शरीरमात्रधारी स्यादिति क्रीतपुस्तके ।

(३) प्रायश्चापि इति काशीपुस्तके ।

स्कन्दपुराणे—

“महायुद्धे महाक्षोभे<sup>१</sup> महादेवालयदिषु ।  
 ग्रामदाहे चौरसङ्गे पाषाणलगुडादिभिः ॥  
 अज्ञात्वा ब्राह्मणं हत्वा जटाचौरधरो भवेत्<sup>२</sup> ।  
 (—<sup>३</sup>स्वेनैव हतविप्रस्य कपालं धारयेत् सदा ॥  
 तदभावे मुनियेष्टाः कपालञ्चान्यमादरात् ।  
 तद्रव्यं ध्वजदण्डे तु धृत्वा वनचरो भवेत् ॥  
 वन्याहारो भवेन्नित्यं एकाहारो मिताशनः ।  
 सन्ध्यादिनित्यकर्माणि त्रिकालं स्नानमाचरेत् ॥  
 अध्यापनञ्चाध्ययनं वर्ज्यन् संस्मरेद्धरिम् ।  
 ब्रह्मचर्यं व्रतं नित्यं चरेद्ब्रह्मादिवर्जितः ॥  
 तीर्थान्युपवसेन्नित्यं पुण्यक्षेत्राश्रमाणि च ।  
 यदि वन्यैर्न जीवेत् ग्रामे भिक्षाटनं चरेत् ॥  
 लोहितेन शरावेण ह्यखण्डेन गृहाङ्गणे ।  
 वदेच्च ब्रह्महास्मीति सर्वाङ्गाराणि पर्यटेत् ॥  
 चातुर्वर्णेषु वा भैक्ष्यं त्रिवर्णेष्वथवा चरेत् ।  
 मृष्टामृष्टाऽविवेकेन तदन्नं मा च कुत्सयन् ॥

(१) जनक्षोभे इति काशीपुस्तके ।

(२) अस्मात् श्लोकात्परं “पूर्वोक्ताः श्लोकाः स्कान्देऽपि उक्ताः” इति पाठोऽधिकः  
 काशीपुस्तके दृश्यते ।

(३) (—)अनयो रेखयोरन्तर्गताः श्लोकाः काशीपुस्तके नोपलभ्यन्ते ।



द्वादशाब्दं व्रतं कुर्यात् एवं हरिपरायणः ।  
 व्रतमध्ये मृगैर्वापि रोगैर्वापि हतो यदि ॥  
 गोनिमित्तं द्विजार्थं वा नार्थं यदि वा म्रियेत् ।  
 ब्रह्महा शुद्धिमाप्नोति द्वादशाब्दव्रतेन वै ॥ )

ब्रह्माण्डपुराणे—

पाषाणैर्लगुडैरस्त्रैर्विषैर्वाहन्ति पूर्वजम् ।  
 अज्ञानाज्ज्ञानतो वापि परप्रेषणया नृप ॥  
 स्वयं समीप आतिष्ठेद् हन्यादयैः शस्त्रपाणिभिः ।  
 तस्यैव हतविप्रस्य वस्त्रं दण्डाय उद्धहन् ॥  
 पानार्थं तत्कपालञ्च तदभावेऽन्यमेव वा ।  
 धृत्वा वस्त्रं तथा शाणं लज्जासंरक्षणाय वै ॥  
 जान्वोरुर्ध्वमधोनाभेर्वहन्नित्यमतन्द्रितः ।  
 आजिमार्गे कुटीं कृत्वा गाश्चापि परिरक्षयेत् ॥  
 ग्रामप्रवेशो द्विर्वारं वाससां रक्षणाय वै ।  
 ततः कुतपकालेषु भिक्षार्थं ग्राममाश्रयेत् ॥  
 अखण्डेन शरावेण रक्तवर्णेन सर्व्वतः ।  
 सम्यक् सन्ध्यामुपासीत त्रिकालं स्नानमाचरेत् ॥  
 भिक्षार्थं च विशेद् ग्रामं अपथेऽन्नमकुत्सयन् ।  
 अन्यं दृष्ट्वा तदा गच्छेद् व्रती दोषमुदीरयन् ॥

(१) पाषाणलगुडास्त्रैर्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

(२) रक्तवस्त्रेण सर्व्वतः इति काशीक्रीतपुस्तकयोः ।

(३) अपथाज्जमकुत्सयन् इति क्रीतकाशीपुस्तकयोः ।

चातुर्वर्ण्येषु वा भैक्षं त्रिवर्ण्येष्वथवा चरेत् ।  
 मृष्टाऽमृष्टाऽविवेकेन एककालं तु भोजयेत् ॥  
 भोजयित्वा कुटीरे तु स्वपेत्तत्रैव संस्मरन् ।  
 नारायणं महापापहारिणं लोकधारिणम् ॥  
 वनमध्ये<sup>१</sup> मृगैर्वापि रोगैर्वापि निपातितः ।  
 गोनिमित्तं द्विजार्थं वा नार्थार्थं यदि वा स्त्रियेत्<sup>२</sup> ॥  
 ब्रह्महा शुद्धिमाप्नोति द्वादशाब्दव्रतेन वै<sup>३</sup> ॥

अपिच ।

महायुद्धमुपागम्य विसृज्य च शिरोरुहान् ।  
 उभयोर्व्यूहयो<sup>४</sup> मध्ये ब्रुवन् कर्म स्वकं मुदा ॥  
 प्रविशेत्तदा<sup>५</sup> हन्युरेनं वाणैर्नृपात्मज ।  
 हतः शुद्धिमवाप्नोति ब्रह्महा पापधीस्तदा ॥  
 अपि स्वेन हतं विप्रं समालोक्य निमित्तजैः ।  
 भृत्यादिभिः स पापात्मा पश्चात्तापपरायणः ॥  
 महतीमटवीं गत्वा स्नात्वा तत्र नदीजले ।  
 गोशकृच्छुष्कमानीय राशिं कुर्यात्तदुत्तमम् ॥  
 वक्त्रिं प्रज्वालय सहसा घृताक्तस्तत्र संविशेत् ॥

(१) व्रतमध्ये इति लेखितपुस्तके पाठः ।

(२) प्राणान् वापि परित्यजेत् इति काशीपुस्तके पाठः ।

(३) द्वादशाब्दं व्रतं कुर्यादेवं हरिपरायणः ।

ब्रह्महा शुद्धिमाप्नोति कर्मार्हचोपजायते ॥ इत्यधिकं काशीपुस्तके ।

(४) उभयोः शूरयोरिति लेखितपुस्तके ।

(५) प्रविशेत् तदा इति लेखितपुस्तके ।



करीषमध्ये उपविशेत्<sup>१</sup> इत्यर्थः—

न चैवं मृतिमापन्नः किञ्चित् किञ्चिसदाग्निना ।  
ब्रह्महा शुद्धिमाप्नोति द्वादशाब्दादितो नृप ॥

अपिच ।

ब्रह्महा पूर्व्वव्रत्त्वा गहनं जनवर्जितम् ।  
तत्रैव पूर्व्ववत् स्नात्वा वृक्षमूलमुपाविशन् ॥  
नापितस्य क्षुरं धृत्वा समुज्ज्वालय हुताशनम् ।  
शरीरं कण्ठशङ्कित्वा तस्मिन् ब्रह्मै समर्पयेत् ॥  
यदा मृतिमवाप्नोति ततः पृथोऽतिविग्रहा ।

अपिच—

महाक्रतुमुपागम्य याजकेभ्योऽक्षत्रिं<sup>२</sup> वहन् ।  
ब्रह्महा सितदेहः सन् शुद्धिमाप्नोति तत्क्षणात् ॥  
यद्वा दद्याद्विजेन्द्राणां गवामयुतमुत्तमम् ।  
एतेष्वन्यतमं कृत्वा ब्रह्महा शुद्धिमाप्नुयात् ॥

एतदज्ञानविषयम् ।

“अयं तु ब्राह्मणो न हन्तव्य” इति ज्ञात्वा स्वयं भृत्यादिभिर्वा  
वैरनिमित्ततया ब्राह्मणं हन्यात् तन्निरासार्थं चतुर्विंशतिवर्षाणि  
पूर्व्ववद् व्रतं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति ।

(१) उपवेश्येदिति क्रीतजाशीपुस्तकयोः पाठः ।

(२) जलं वहन् इति वेचितपुस्तके पाठः ।

तदाह गौतमः—

यो विप्रो ब्राह्मणं हत्वा ज्ञात्वा भृत्यादिभिर्यदा ।

चतुर्विंशतिवर्षाणि व्रतकच्छुद्धिमाप्नुयात् ॥”

अन्यानि पूर्वोक्तानि कृत्वा आचरणीयानि । गवां द्वायुतं दत्त्वा  
शुद्धिमाप्नोति इत्यर्थः ।

तदाहापस्तम्बः—

“तस्य निर्वेषः । अरण्ये कुटिं कृत्वा वाग्यतः शवशिरध्वजोऽ-  
र्धशणीपक्षमधोनाभ्युपरि जान्वाच्छाद्य । तस्य पत्न्या अन्तरा-  
वर्त्मनी । दृष्ट्वा चान्यमुत्क्रामेत् । खण्डेन लोहितकेन शरावेण  
ग्रामे प्रतितिष्ठेत् । कोऽभिगस्ताय भिक्षां इति सप्तागाराणि चरेत् ।  
मावृत्तिः । अलब्धोऽपवासः । गाश्च रक्षेत् । तासां निष्क्रमणप्रवेशने  
द्वितीयोग्रामेऽर्थः<sup>१</sup> । द्वादशवर्षाणि चरित्वा सिद्धः, सद्भिः सम्प्र-  
योगः । आजिपथे वा कुटिं कृत्वा ब्राह्मणगव्योपजिगीषमाणो  
वसेत् त्रिः प्रतिरात्रोपजित्य वा मुक्तः । आश्वमेधिकं वावभृथम-  
वेत्य मुच्यते इति । (आः सूः प्र १ खं २५ सू १०—२२)

मार्कण्डेयः—

अज्ञानाद्ब्राह्मणं हत्वा पञ्चाद्विज इति स्मरन् ।

पञ्चात्तापसमायुक्तो राजानमनुसंविशेत् ॥

(१) उपवासी इति खेचितपुस्तके पाठः ।

(२) अर्धं द्वादश इति क्रीतपुस्तके पाठः ।



पापं तस्मै निवेद्याऽथ तूष्णीं तिष्ठेत्तदग्रतः ।  
 राजाऽपि नयमापन्नः प्राङ्मुखोऽकम्पितः स्थितः ॥  
 अयोरूपं नरं कृत्वा तापयित्वाथ वह्निना ।  
 पुनः प्रज्वाल्य तैलेन तमाह्वय तदबवीत् ॥  
 स्थितेषु सर्ववर्णेषु पश्यत्स्वपि नरेश्वर<sup>१</sup> ! ।  
 'उपगूहयेत्तं विप्रं ज्वलन्तं तैलवह्निभिः ॥  
 मरिष्यसि यथानेन ततः शुद्धिमवाप्स्यसि ।  
 इति राज्ञो वचः श्रुत्वा सूर्भिं तामुपगूहयेत् ॥  
 मृतः शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा शुद्धिरिष्यते ।

राजकृत्यमाह लिङ्गपुराणे—

पत्तने<sup>१</sup> वा स्वराष्ट्रे वा यो विप्रो ब्रह्महा भवेत् ।  
 निमित्तैरथवा स्नेन ग्रीवोत्कर्षणबन्धतः ॥  
 आह्वय तं द्विजं गत्वा श्रुत्वा 'विप्रेऽशुभां गिरम् ।  
 ब्रह्महत्यां विनिश्चित्य वापपित्वा<sup>२</sup> शिरोरुहान् ॥  
 ब्रह्मसूत्रं त्रिधा च्छित्वा पिशिताशनवाहनम् ।  
 आवाहयित्वा तद्गाले 'शूलं तप्तमयं लिखेत् ॥

(१) नरेश्वरः इति काशीपुस्तके पाठः ।

(२) उपगूहयेत् इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(३) पत्तने इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

(४) विप्रेऽशुभां गिरमिति काशीपुस्तकपाठः ।

(५) लुटित्वा तच्छिरोरुहान् इति क्रीत लेखितपुस्तकयोः पाठः ।

(६) शूलं तप्तमयं इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

गुरुतर्पणं भगः कार्य्यः सुरापानं सुराध्वजः ।  
 स्तेये तु श्वपदं कार्य्यं ब्रह्महर्ष्यं शिरःपुमान् ॥  
 एवं कृत्वा तु शास्त्रेण निर्व्वास्यो विषयादहिः ।  
 अन्यथा दोषमाप्नोति राजा यदि निराकृतः ॥  
 तत्पुत्रास्तस्य हनने सहायास्ते यथाऽभवन् ।  
 तानप्येतत् पुनः कृत्वा वासयेद्विषयादहिः ॥  
 तत्क्षेत्रं बहुलं धान्यं चेन्नारामादिकञ्च यत् ।  
 तत्सर्व्वं देवताप्रीत्यै राजा कुर्याद् यथाहृतः ॥  
 विचार्य्य बहुधा राजा पत्नीपुत्रादिकान् बहु ।  
 दोषवन्तस्तथा तेऽपि कर्त्तव्या राजवत्तमैः ॥  
 नोदेद्द्रव्यञ्च धान्यञ्च राजा नो वधमाचरेत् ।  
 कृते ग्रामः परित्याज्यस्त्रेतायां कुलमेव च ॥  
 द्वापरे तद्गृहं सर्व्वं कलौ कर्त्ता तु लिप्यते ॥”

कलौ द्वादशाब्दाकरणे अन्येषु केषुचित् प्रायश्चित्ताकरणे राजद्वारे  
 सभां मेलयित्वा तैरनुज्ञातो धर्मशास्त्रोक्तविधिना हययुतसङ्ख्याया  
 गाः विप्रेभ्यो दद्यात् ततः शुद्धिमवाप्नोति ।

एतदज्ञानविषयं ज्ञानविषयं तैगुण्यम् । केचिदेवं मास्त्विति  
 वदन्ति मरणान्तमेव प्रायश्चित्तं नेतरत् ।

(१) ब्रह्महर्ष्यसुरः पुमान् इति चेद्विहितपुस्तकोपाठः ।

(२) निर्व्वास्या विषयादहिरिति क्रीतचेद्विहितपुस्तकयोः पाठः ।

(३) ज्ञानविषये तु तैगुण्यमिति चेद्विहितपुस्तके पाठः ।



तदाह गौतमः—

“ज्ञानाज्ञानाद्विजो यस्य वधेद्विप्रं हि देवतः ।

तस्यैव मरणान्तं हि प्रायश्चित्तं नचान्यथा ॥” इति ।

तदभावे द्वादशाब्दव्रतं कृत्वा शुद्धिमाप्नोतीति ।

“यो ब्राह्मणाय अपगुरेत् तं शतेन यातयात् यो निहनेत् तं सहस्रेण यातयाद् यो लोहितं कारयेद् यावतः प्रस्कन्य पांशून् संगृह्णात् तावतः संवत्सरान् पितृलोकं न प्रजानीयात् । तस्मात् ब्राह्मणाय नापगुरेत् न हन्यात् न लोहितं कुर्यात् । एतावता हैनः सम्भवति इति राजा दण्डयेत्” । अतएव “ब्राह्मणो न हन्तव्यः” । इति ।

तदाह मनुः—

“ब्राह्मणहनने उपायतः सम्यग्विचार्य राजा दण्डयेत् ।

द्विशतेनापगूर्दयात् सहस्रेण हतद्विजः ।

द्विशतेन तदा दण्ड्या दृष्ट्वाव्रजं नृप ? इति

(हतब्रह्महन्तारं प्रति निष्कप्रमाणं स्तेयप्रकरणेऽभिहितम्) ?

---

(—) अनयो रेखयोदन्तर्गतः पाठः काशीपुस्तके नोपलभ्यते ।

अथ ब्रह्महन्तारं प्रति विप्रकृत्यमाह ।

ब्रह्माण्डे—

निश्चित्य ब्रह्महन्तारं भाषासन्दर्शनादिभिः ।

मेलयित्वा द्विजान् सर्व्वे राजा यद्यक्तं पुरा ॥

तत्सर्व्वं सहसा कुर्य्युर्निर्व्वाण्यो विषयादहिः ।

तत्पत्नीं तनयांश्चैव न दोष इति वर्त्तयेत् ॥

तेषामपीह शङ्का स्यात् तेन साकं तदा वदन् ।

नो चेत् तद्वृत्तिधान्यार्थी तेभ्यो दत्त्वाथ शिञ्चयेत् ॥

युष्माभिः<sup>१</sup> ते<sup>२</sup> सह न गन्तव्याः न सम्भाष्याः न स्मरणीयाः इति  
शिञ्चणीयाः । इत्युक्त्वा गृहं संशोध्यम् तत्रान्यथा विप्रा अपि  
राजदण्डेन दण्ड्याः ।

दण्डप्रकारमाह कूर्मै—

अयोरूपं द्विजं कृत्वा मूर्ध्नीनं प्रतापयेत् ।

सन्तप्तं पुरुषं दृष्ट्वा तैलसिक्तं प्रजज्वलुः ॥

तेन ब्राह्मणमाह्वय उपगूह्य माचिरम् ।

मृत्वा दोषविमुक्तोऽसि नान्यथा व्रतमाचरेत् ॥

(१) वर्ज्जयेत् इति काशो क्रीतपुस्तकयोः पाठः ।

(२) यूयं इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

(३) तेन सह इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।



द्वादशाब्दविधानेन शुद्धो भवितुर्महसि ।

अशक्तो व्रतमाचर्तुं एवं कुर्याद्विशुध्यसि ॥ इति

राजाभावे तदनुमत्या प्राज्ञैः प्रकाशयामिति ।

इति ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तम् ।

अथ गुरुहत्याप्रायश्चित्तम् ।

आह लिङ्गपुराणम्—

जनिताचोपनेता च यस्तु विद्यां प्रयच्छति ।

श्वशुरश्चाग्रजो भ्राता पञ्चैते गुरवः<sup>१</sup> स्मृताः ॥

गुरुर्नाम जनकः, शेषाः पूज्याः मनसापि न हन्तव्याः । हन्याच्चेत्  
तद्धनने विशेषमाह—

स्कन्दपुराणे—

अज्ञानाज्जनकं हन्याद्विशिष्टैर्बहुभिर्द्विजः ।

तस्योक्तं मरणान्तं हि प्रायश्चित्तं मनीषिभिः ॥

चतुर्विंशतिवर्षाणि व्रतं कृत्वा विशुध्यति ।

द्वयुतं वा गवां दानं कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

अथवा पूर्व्ववत्कृत्वा गुरुहा शुद्धिमाप्नुयात् ॥

(१) पितरः इति काशीपुस्तके पाठः ।

ज्येष्ठभ्रात्रादिहनने एवं वेदितव्यम् । (शास्त्रोपदेशकत् ?) गुरवः  
वहवः ।

नारदीये—

मन्त्रोपदेष्टा वेदानां तथा धर्मविबोधकः ।  
सन्मार्गदायी वृद्धीनां आचार्यो व्रतबन्धने ।  
पुराणसंहितावक्ता नित्यं शास्त्रोपदेशकत् ।  
निषेकादिस्मशानान्तं कृत्वा चार्यं नियोजितः ।  
वेदान्तोपनिषद्वाक्यस्योपदेष्टा सुमर्महा ॥  
त एते गुरवः प्रोक्तास्तेषु द्रोहं न कारयेत् ।  
तेषामन्यतमं हत्वा चरेद्ब्रह्महणो व्रतम् ॥  
दोषितं क्षत्रियं हत्वा चरेद्ब्रह्महणो व्रतम् ।  
अग्निप्रवेशनञ्चापि भृगुप्रपतनं तथा ॥  
दोषितं ब्राह्मणं हत्वा द्विगुणं व्रतमाचरेत् ।  
स्नातकं ऋत्विजं हत्वा मातामहमथापि वा ॥  
( मातुलं भावुकं श्यालं जामातरमथापि वा )  
आचार्या, देवधे चैव व्रतमुक्तं चतुर्गुणम् ॥

(—) अयं पाठः काशीलेखितपुस्तकयोर्न दृष्टः ।

(१) वाक्यस्योपदेष्टा इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

(२) भृगुप्रपतनं इति लेखितपुस्तके पाठः ।

(३) मातामहं तथापि वा इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(—) अयं पाठः क्रीतपुस्तके नोपलभ्यते ।



अथ चतुश्चत्वारिंशत्संस्काराणां लक्षणम् । 17

अग्न्याधेयम्, अग्निहोत्रं, दर्शपूर्णमासौ, चातुर्मास्यानि, निरुद-  
पशुबन्धः सौत्रामणिः । इति सप्त हविर्यज्ञाः ।

अष्टकापार्वणश्राद्धश्रावणाग्रयण्यः इति सप्त पाकयज्ञाः ।  
अग्निष्टोमो, ऽत्यग्निष्टोम, उक्थः, षोडशी, वाजपेयः, अतिरात्रः  
आप्तोर्यामः । इति सप्त सोमसंस्थाः ।

सप्तहविर्यज्ञाः, सप्तपाकयज्ञाः, सप्तसोमसंस्थाश्च, निषेकादि  
षोडशकर्माणि, पञ्चमहायज्ञा, प्राणाग्निहोत्रम्, श्रावणहोम चेति  
चतुश्चत्वारिंशत्संस्काराः । तैः पूतः स्नातकः ऋत्विक् । सोऽध्वरे  
दीक्षागुरुः सएव ऋत्विक् ।

ज्ञात्वा तु विप्रमात्रं चेच्चरेत् संवत्सरव्रतम् ॥

अथवा गोसहस्रं वा कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।

अस्योपनयनं भूयः पुनः संस्कारमादरात् ॥

एष विप्रस्य कथितः प्रायश्चित्तविधिर्द्विजैः ।

द्विगुणं क्षत्रियस्योक्तं त्रिगुणं तद्विशः समम् ॥

ब्राह्मणं हन्ति यः शूद्रः तं सशल्यं विदुर्बुधाः ।

राज्ञैव शिक्षा कर्त्तव्या इति शास्त्रेषु निश्चयः ॥

ब्राह्मणीनां वधे त्वर्द्धं पादः स्यात्कन्यकावधे ।

हन्तात्वनुपनीतानां तथा पादं व्रतं चरेत् ॥

प्रायश्चित्तविधानञ्च सर्वत्र मुनिसत्तमाः ।

वृद्धातुरस्त्रीबालानामर्द्धमुक्तं मनीषिभिः ॥

कर्मपुराणे—

अज्ञानाद्वाहुजो विप्रं निमित्तैः पूर्वसम्भवैः ।

पश्चात्तापसमायुक्तो द्विगुणं व्रतमाचरेत् ॥

दीक्षितं ब्राह्मणं हत्वा स्नातकं ऋत्विजं तथा ।

आचार्यादिवधे चैव चातुर्गुण्यं व्रतं चरेत् ॥

हन्ता तु विप्रमात्रं चेत् चरेत् संवत्सरद्वयम् ।

ब्राह्मणानां सुनारीणां<sup>१</sup> द्वादशाब्दं व्रतं चरेत्<sup>२</sup> ॥

हन्ता त्वनुपनीतानां तदर्धं व्रतमाचरेत् ।

दीक्षितस्य स्त्रियं हत्वा ब्राह्मणीं चाष्टवत्सराम् ॥

ब्रह्महत्याव्रतं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति निश्चितम् ।

आत्रेयीं च स्त्रियं वापि स्वयं हत्वा विषाम्निभिः ॥

आत्मतुल्यसुवर्णं वा दत्त्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

आत्रेयीलक्षणम्—

विवाहादि दिनादूर्ध्वं या नारी गतपुष्पिणी ।

आत्रेयी सैव विख्याता महापापप्रणाशिनी ॥

उत निश्चलया बुद्ध्या या नारी पतिसेवना ।

कर्मणा मनसा वाचा तामात्रेयीं विदुर्बुधाः ॥

(१) तु नारीणां इति लेखितपुस्तके पाठः ।

(२) 'क्षत्रियः कन्यकां हत्वा षडब्दं व्रतमाचरेत्' इत्यधिकः पाठः क्रीतपुस्तके ।



अथवा द्वायुतं दद्याद् द्रव्यं 'हत्वा विमुक्तये ।  
पूर्णगर्भवधे राजा दद्याद् दानं गवां शतम् ॥

विप्रस्येति शेषः ।

वस्त्रमासे पञ्चमासे वा तदर्द्धं दान माचरेत् ।

वैश्यस्य विप्रहत्याप्रायश्चित्तमाह ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

पञ्चानादूरुजो हत्वा ब्राह्मणं दीक्षितश्च वा ।  
गुरुभाचारकर्म्मस्थं श्रोत्रियं वर्णिनं तथा ॥  
आचार्यादिवधे चैव क्षत्रवद् व्रत माचरेत् ।  
हन्ता तु विप्रमात्रं चेच्चरेत्संवत्सरद्वयम् ।  
ब्राह्मणानान्तु नारीणां द्वादशाब्दव्रतश्चरेत् ॥  
हन्ता त्वनुपनीतानां तदर्द्धं व्रतमाचरेत् ।  
वैश्वस्य<sup>१</sup>कन्यकाहन्ता षडब्दं क्षत्रियव्रतम् ॥

(१) वा तद्विमुक्तये इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(२) वैश्यस्येत् इति जेष्ठितपुस्तके पाठः ।

क्षत्रियस्य<sup>१</sup> स्त्रियं हत्वा ब्राह्मणीं वाष्टवत्सराम् ।  
 ब्रह्महत्याव्रतं कृत्वा वैश्यः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥  
 आत्रेयीञ्च स्त्रियंवापि स्वयंहत्वा विषाग्निभिः ।  
 गवाञ्चदद्याद्द्वयुतम् विप्रेभ्यो भक्तितः क्रमात् ॥  
 गर्भस्यां रोहिणीं नारीं विधवां वा तपस्विनीम् ।  
 हत्वो<sup>२</sup>रुजस्ततः शुद्धेद्ब्रह्महत्याव्रतादिह ॥

द्वयुतगोदानं वैश्यस्य व्रताचरणाभावात् ।

षष्ठमासे पञ्चमासे वा तद्वर्षं दानमाचरेत् ॥

इति वैश्यस्य विप्रहत्याप्रायश्चित्तम् ।

अथ शूद्रस्य विप्रहत्याप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

पादजो मुखजं हत्वा श्रोत्रियं यमिनं तथा ।  
 स्नातकं ऋत्विजं वापि कश्मिष्ठं वेदपारगम्<sup>३</sup> ॥

(१) दीक्षितस्य इति लेखितपुस्तके पाठः ।

(२) हत्वारुजः इति श्रौतपुस्तके पाठः ।

(३) विष्णुतत्परमिति लेखितपुस्तके पाठः ।



अन्नानादायुधाद्यैश्च परप्रेषणया युधि ।  
 पश्चाद्विप्र इति ज्ञात्वा पश्चात्तापसमन्वितः ॥  
 हस्ते मुसलमादाय राजानं गतकल्मषम् ।  
 हस्ताच्च दीक्षितस्यैव तेन दण्डो यथार्हतः ॥  
 तेन हन्याद् यथा जीवेत् तदाशुद्धिमवाप्नुयात् ।  
 अन्यथा दोषमाप्नोति राजा भवति किंस्विषी ॥

स्कन्दपुराणे—

शूद्रो विप्रं यदा हन्यात् साधनैर्बहुभिः स्वयम् ।  
 तन्मौसल्यं वधं प्राहुर्विप्रा धर्मपरायणाः ॥  
 केचिदिच्छन्ति कारीषं वधं तस्यैव पापिनः ।  
 मृत्वा<sup>१</sup> शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा शुद्धिरिष्यते ॥

देवीपुराणे—

ब्राह्मणं दीक्षितं सोमयाजिनं ओत्रियं तथा ।  
 गुरुमाचार्यव्रतिनो पादजो ज्ञानतो हनेत् ॥  
 अस्य मौसल्यजं दण्डं वधं कारीषमेव वा ।  
 हयादन्यतमं पुत्रं कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे—

अन्नानात् पादजो विप्रं ओत्रियं सोमयाजिनम् ।  
 व्रतिनं दीक्षितं दीर्घदर्शिनं कर्मकौशलम् ॥

हत्वा राजान मासाद्य कर्माचचीत बुद्धिमान् ।  
 राजा मुसलमादाय ब्रह्मस्थाने<sup>१</sup> शिरःस्थले ॥  
 मृतो यथा<sup>२</sup> प्रहारेण तथा<sup>३</sup> हन्यान्नदोषभाक् ।  
 उत कारीषमानीय राशीकृत्य<sup>४</sup> जनस्थले ।  
 तद्भूतं<sup>५</sup> तत्र निःक्षिप्य दाहयेत् स्वभवेर्मदा ॥  
 द्वाभ्यां यदा मृतः शूद्रस्तदा शुद्धिमवाप्नुयात् ।  
 ब्राह्मणीं स्थाविरां हत्वा विधवां वा सुवासिनीम् ॥  
 युवतीं पादजो हन्यादात्रेयीं प्रवृद्धामपि ।  
 पूर्ववद् दण्डयेद्राजा द्वयोरेकेन नान्यथा ॥  
 बालं कन्यां यदा हन्यात् तदा तेनैव कारयेत् ।  
 शिशुं ( हन्याद् यदा शूद्रो गर्भमात्रं यदा हनेत् ॥  
 हस्तद्वयं तदा च्छित्वा<sup>६</sup> निर्व्वास्यो विषयादहिः ।  
 शूद्रो विप्रं तथा नारीं शिशुं कन्या ) मथापि वा ॥  
 वृद्धां सुवासिनीं वापि आत्रेयीं युवतीमपि ।  
 गुरुं वा दीक्षितं सोमयाजिनं व्रतिनं तथा ॥  
 एतेषां हननं श्रुत्वा राजा दोषपराङ्मुखः ।

(१) ब्रह्मस्थानं इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

(२) यदा प्रहारेण इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

(३) तेन हन्यादिति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

(४) जनस्थले इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(५) तद्भूतं इति लेखितपुस्तके पाठः ।

(६) छित्वा इति काशीपुस्तके पाठः ।

( ) अनयोरेकयोरन्तर्गतः पाठः क्रीतपुस्तके नोपलभ्यते ।



मूत्रेण शिरसि स्नाप्य वापयित्वा शिरोरुहान् ॥  
 कर्णौ नासां 'तथा च्छित्वा निर्व्वास्यो विषयाद्वहिः ॥  
 कन्याबालवधे गर्भपातने विप्रयोषिताम् ।  
 पूर्व्ववदृदण्डयेद्राजा त्वन्यथा<sup>१</sup> नरकं व्रजेत् ॥

इति हेमादिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये  
 शूद्राणां विप्रहत्यादिप्रायश्चित्तम् ॥

अथ विप्राणां क्षत्रियहत्याप्रायश्चित्तम् ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

ब्राह्मणः क्षत्रियं हत्वा युद्धे वान्यत्र भूतले ।  
 स्वयं निमित्तैर्बहुभिः क्षत्रहन्ता भवेत्तथा ॥  
 वीरहत्यापनुत्तर्य धेनुदानसहस्रकम् ।  
 दत्त्वा शुद्धिमवाप्नोति न दानैर्जपहोमजैः ॥

(१) तदाच्छित्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

(२) नान्यथा इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

लिङ्गपुराणे—

पूर्व्वजो बाहुजं देवादिषवस्त्रादिपातनैः ।

हत्वा ज्ञानात्तदा ज्ञात्वाचरेत्तेनुसहस्रकम् ॥

गारुडपुराणे—

संग्रामे ग्रामदाहे वा राजक्षोभे महाभये ।

पट्टभद्रं च राजानमितरं शब्दमात्रजम् ॥

पश्चात्ताण्डसमायुक्तो द्विसहस्रं गवां चरेत् ।

राजमात्रे सहस्रं स्यात् योऽसौ नारायणः स्वयम् ॥

“नराणाञ्चनराधिप” इति गीतास्मरणात् नारायणांशतया लयाहनने दोषबाहुल्याद्विगुणमुक्तम् । क्षत्रियमात्रे तु सहस्र-  
धेनुदानम् ।

स्कन्दपुराणे—

पट्टभद्रं द्विजोहत्वा राजमात्रमकामतः ।

ततो राजा इति ज्ञात्वा पश्चात्तापपरायणः ।

द्विसहस्रं गवां दद्यात् विप्रेभ्यो दक्षिणादिभिः ॥

इतरे तु सहस्रं स्यादित्याह भगवान् यमः ।

यज्ञपुराणे उत्तरखण्डे—

महायुद्धे जनक्षोभे ग्रामदाहे जलाप्लुते ।

दण्डपाषाणरज्ज्वाद्यैर्निमित्तैः क्षत्रियं हनेत् ।

पट्टभद्रं प्रमादाद्वा द्विसहस्रं प्रदापयेत् ॥



सहस्रमितरे दद्यात्तस्माद्दोषात् प्रमुच्यते ।  
 तत्पत्नीं तत्सुतं पुत्रीं हत्वा 'ज्ञानान्निमित्तजैः ॥  
 तद्वर्षं तस्य दारिषु तत्पादमुभयोः क्रमात् ।  
 गर्भमात्रे शिशौ तस्य दद्याद्दश गवां द्विजः ॥  
 पुनः संस्कारमात्रेण शुद्धो भवति पूर्वजः ।  
 विप्रस्य वीरहत्येति गर्हात् प्रायश्चित्तबाहुल्यं पुनःसंस्कारश्च ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे विप्राणां  
 क्षत्रियहत्याप्रायश्चित्तम् ।

अथ विप्राणां वैश्यहत्याप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

ब्राह्मणः सांपराये वा ग्रामदाहे जनाकुले ।  
 नद्युत्तरणकाले तु अज्ञानादूर्ध्वजं<sup>१</sup> हनेत् ॥  
 दण्डपाशविषैरन्यैर्निमित्तैर्वहुभिर्नृप ।  
 पश्चात्तापसमायुक्तो धेनूनां शतमादरात् ॥

(१) ज्ञात्वा निमित्तजैरिति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(२) अज्ञानादूर्ध्वजं इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

ब्रह्माण्डे—

अनोत्तारे<sup>१</sup> अनचोमे संग्रामे देशविप्रवे ।  
ग्रामदाहे च सुखजो निमित्तैः पूर्वसम्भवे ॥  
अज्ञानावन्ति तस्यैवं प्रायश्चित्तं मनीषिभिः ।  
कथितं दोषशान्त्यर्थं धेनुदानसहस्रकम् ॥  
तस्योपनयनं भूयः पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ॥ इति ॥

कूर्मपुराणे—

सुखजोऽज्ञानतो देवान्निमित्तैर्बहुभिः पृथक् ।  
वैश्यं हन्ति तदा लोके यथा धेनुशतं नृप ॥  
दत्त्वा पश्चात् पुनः कर्म पञ्चगव्यमनन्तरम् ।

एतदज्ञानविक्रयम् । ज्ञात्वा द्विगुणम् ।

ब्रह्मवैवर्ते—

वैश्यं समर्थमितरं तत्पत्नीं वा सुतं सुताम् ।  
निमित्तैर्हननोपायैर्ब्राह्मणो यदि हन्ति वा<sup>२</sup> ।  
नष्टापतन्ति पुण्यानि काम्यानि च नरेश्वर ।  
तद्दोषपरिहारार्थं शतधेनुं समाचरेत् ॥  
तस्योपनयनं भूयः पञ्चगव्यमतः परम् ।  
तत्पत्नीहनने त्वर्हं तदर्धमुभयोः पृथक् ॥  
शिष्टौ तद्गर्भपतने तयोरर्धं मुनीश्वर । इति ।  
इति हेमाद्री विप्रस्य वैश्यहत्याप्रायश्चित्तम् ।

(१) अनोत्तरे इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(२) हन्यते इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।



अथ शूद्रवधप्रायश्चित्तमाह ।

पद्मपुराणे—

ब्राह्मणो ज्ञानतो राजन् विषरज्जुभिरादरात् ।  
पादजं हन्ति लोभेन' संपराये जनक्षये ॥  
तत्पापपरिहारार्थमुभयोर्लोकयोः पृथक् ॥  
दश विप्राय धेनूनां दद्यात्पापविमुक्षये ।  
तस्योपनयनं भूयः पञ्चगव्यमनन्तरम् ॥

राजविजये—

मुखजो ज्ञावतो भूयो विषपाषाणरज्जुभिः ।  
पादजं हन्ति पापात्मा जनसङ्गे नदीतटे ॥  
सद्यः चरन्ति पुण्यानि पुण्यनाशादधोगतिः ।  
तद्दोषपरिहारार्थं दश दद्याद्गवां मुदा ॥  
सताञ्च 'साधुवृत्तानां विष्णुध्यानपरायणः ।  
हत्यादोषात् प्रमुच्येत पुनः कर्म समाचरेत् ॥  
ब्रह्मकूर्चविधानेन पञ्चगव्यं पिबेत्ततः' । इति

(१) लोभेन इति क्रौतिल्लके पाठः ।

(२) सवत्सां साधुवृत्ताञ्च इति चैवितिल्लके पाठः ।

(३) पिबेद्ब्रह्मती इति क्रौतिल्लके पाठः ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

( ज्ञानतोऽज्ञानतो राजन् विषरज्जुभिः सर्व्वदा । )

अन्यथा ज्ञानतो राजन् जनसङ्गे प्रजाक्षये ॥

परप्रेरणया बान्धैर्निमित्तैर्हन्ति पादजम् ।

सद्यः पतति पापेन यमलोके महत्तरे ॥

दद्याद्दश गवां विप्रः पुनःसंस्कारमर्हति ।

ब्रह्मयामले—

शूद्रं हन्ति द्विजोयसु निमित्तैः परभाषया ।

जनोत्तरे जनक्षोभे संग्रामे चारसङ्कुले ॥

पुण्यं सद्यः चरत्याशु यमलोकोऽसुखप्रदः ।

तत्पापशोधनार्थाय दश दद्याद्गवांसुदा ॥

उपनयनं पुनः कार्य्यं गायत्रीदानमेव च ।

पञ्चगव्यं पिवेत्पश्चात् शुद्धो भवति निश्चितः ॥

तद्धारहनेऽपि च ।

शिशोश्च गर्भपतने तदर्द्धं च यथाक्रमम् ।

प्रायश्चित्तमिदं ब्रह्मन् कथितं मुनिसत्तमैः ॥

प्रायश्चित्तविहीनो यो महद्दोषेऽपि सत्यपि ।

तस्यैव नित्यकर्माणि न फलन्ति न संग्रयः ॥

(—) अथ यो रेखवोरन्तर्गतः पाठोऽवेक्षितपुस्तके नास्ति ।

(१) ज्ञानतः इति वेक्षितपुस्तके पाठः ।

(२) तत्तदर्द्धं इति वेक्षितपुस्तके पाठः ।



प्रायश्चित्तेन पूतात्मा लोकयोरुभयोः सुखी ।  
अन्यथा दुःखमाप्नोति पापी स्याज्जन्मजन्मनि ॥

इति हेमाद्रौ विप्रस्य शूद्रवधप्रायश्चित्तम् ।

अथ क्षत्रियस्य वैश्यवधप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

बाहुजस्तूरजं हत्वा अन्नानाज् ज्ञानतोऽपि वा ।  
रोषाद्वा मत्सराद्वापि यद्वा पिशुनवार्त्तया ॥  
भृत्यैर्वा स्वयमेवास्त्रैस्तस्य दोषो महान् भवेत् ।  
नरकस्तस्य स त्याज्यो भवेज्जन्मनि जन्मनि<sup>१</sup> ॥  
तद्दोषपरिहारार्थं दद्यादेनूर्द्धिजातये ।  
ततः शुद्धिमवाप्नोति महत्या हत्यया नृप ॥

कूर्मपुराणे—

राजा यो मदलोभेन यद्वापिशुनवार्त्तया ।  
अस्त्रैर्भृत्यैरुपायैर्वा राजैनं ? सहकामतः ॥

(१) क्षत्रियस्येति क्रीतवेचित्तपुस्तकयोर्नास्ति ।

(२) “नरकस्तस्य चोरः स्याद्दुस्तरोजन्मजन्मनि” ।

इति क्रीतकाशीपुस्तकयोः पाठः ।

नरके नियतं वासस्तस्य जन्मद्वयेनृप ! ।  
 तत्पापोपशमायासं गवां दश समाचरेत् ॥  
 शुद्धो भवति पापात्मा उभयोर्लोकयोर्हितम् ।

मत्स्यपुराणे—

बाहुजो बणिजं हत्वा धनार्थी लोकवार्त्तया ।  
 शस्त्रजालकपादादिवन्धनादिभिरादरात् ॥  
 यमलोकमुपागम्य कालसूत्रमवाप्यते ।  
 ततो देहविशुद्ध्यर्थं दशधेनूः समाचरेत् ॥  
 राजा राजमदेनाशु कुरुते पापमादरात् ।  
 पापाक्षरक<sup>(१)</sup>माप्नोति नरकात्तनिवृत्तिता ॥  
 राज्ञां बह्वनि पापानि सम्भवन्ति दिने दिने ।  
 अतो राजा न सम्भाष्यः करावत्यावृतः सदा ॥  
 तस्माच्चनन्ति राजानो धनार्थं कामकारतः ।  
 राजा स्वधर्मनिरतो देवब्राह्मणपूजकः ॥  
 सदा विद्वज्जनासेवी अरिषड्वर्गजित्सदा ।  
 सर्व्वधर्मरतो राजा इतरे शब्दपूरणे ॥

इति हेमाद्रौ क्षत्रियस्य वैश्यवधप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) य पापाक्षरकं वाति इति क्रीतपुस्तके पाठः ।



अथ वैश्यस्य क्षत्रियवधप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे—

जरुजो विषदानाद्यैरुपायैर्भूपतिं हनेत् ।  
अज्ञानादुत वा ज्ञानात् परवाक्यानुसारतः ॥  
देशक्षोभे जनक्षोभे रोषाग्रेणया अपि ।  
महादोषमवाप्नोति वीरहत्वा दुरत्यया ॥  
भूत्वा नरकमप्नोति राजा तं दण्डयेत्तदा ।  
वर्णाधिकतया राजन् धेनुदानं शतं विदुः ॥

स्कन्दपुराणे—

जरुजो बाहुजं हन्या दधनोऽपिवा ।  
परिधानैरुपायैर्वा भृत्यैर्वा स्वयमेव वा ॥  
विचार्य राजा बहुधा दण्डयेत्तं वणिक्पतिम् ।  
ब्रह्मसूत्रं नुटित्वाथ दापयित्वा शिखामपि ॥  
सर्वमर्थमुपाहृत्य निर्व्वीक्ष्यो विषयादहिः ।  
सोऽपि भूमिं परित्यज्य पश्चात्तापविशुद्धिमान् ।  
शतं गवां द्विजे दद्यात् शुद्धिमाप्नोति निश्चयः ॥

शिवपुराणे—

वैश्यो ज्ञानाद्राजसुतं पट्टभद्रमथापिवा ।  
हत्वा पापमवाप्नोति नरकं वापि गच्छति ॥

ततो देहविशुद्ध्यर्थं भूपरिक्रमणं चरेत्<sup>१</sup> ।  
 ततः शुद्धेन मनसा वापयित्वा शिरोरुहान् ॥  
 ब्राह्मणेभ्यस्ततोदद्याद् गोशतं दौषमुक्तये ।

पद्मपुराणे—

पट्टभद्रश्च राजानं तत्पत्नीं तत्कुतश्च वा ।  
 वालं तद्गर्भमात्रं वा हत्वा वैश्यः सक्तादपि ॥  
 पद्माद्राजा इति ज्ञात्वा भूपरिक्रमणं चरेत् ।  
 पद्मादेहविशुद्ध्यर्थं विप्रेभ्यो गोशतं चरेत् ॥  
 द्विगुणं पट्टभद्रे च तद्दारेषु तदर्चतः ।  
 प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं वैश्ये<sup>२</sup> क्षत्रियहत्याया ॥  
 एवं शुद्धिमवाप्नोति वीरहत्याविमुक्तये ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे वैश्यस्य<sup>३</sup>  
 क्षत्रियहननप्रायश्चित्तम् ।

(१) भवेत् इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

(२) वैश्यः क्षत्रियहत्याया इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

(३) वैश्यस्येति क्रीतपुस्तके नोपलभ्यते ।



अथ शूद्रस्य वैश्यहत्याप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे—

बणिजं पादजोहन्वात् अज्ञानाज् ज्ञानतोऽपि वा ।

धनार्थमुतरोषार्थं परप्रेषणया नृप ॥

चौरैः सह मिलित्वा वा उत मार्गनिरोधतः ।

राजा तं दण्डयेत् पश्चात् कौशल्येन यथार्हतः ॥

स्ववर्णाधिकवर्णत्वाभौसलं दण्डमेव वा ।

लिङ्गपुराणे—

शूद्रो धनार्थमन्यार्थं बणिजं हन्यधर्मातः ॥

राजा सम्यग्विचार्य्याथ तं भौसल्येन शिक्षयेत् ।

उत हत्वा तु सर्वस्वं निर्वास्यो विषयाद्वहिः ॥

एतेन शुद्धिमाप्नोति स राजापि न दोषभाक् ।

भौसलदण्डाभावे सर्वस्वं हत्वा देशान्निर्वासः । एतेन

शुद्धीभवति ।

महानारदीये—

शूद्रो न्यायपरीतात्मा विषमोऽपि महापदि ।

ग्रामे वा पट्टने वापि यदि हन्याद्वणिक्पतिम् ॥

राजा सम्यग्विचार्य्याथ तं भौसल्येन दण्डयेत् ।

स्ववर्णाधिकवर्णत्वा भौसल्यमिति निश्चितम् ॥

(१) स्ववर्णाधिक इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) हत्वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथवाऽऽहृत्य सर्वस्वं निर्व्वीक्ष्यो राट्टतः क्षणात् ।

पञ्चात्मापविशुद्धयर्थं शूद्रोदद्याद् गवां दश ॥

एतेन शुद्धिमाप्नोति शूद्रोमुक्तोऽथ हृत्यवा ।

तत्पत्न्यां तत्सुते गर्भे पादमर्चं तदर्द्धतः ॥

प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं सृषिभिर्ब्रह्मवादिभिः ।

तत्पत्न्यां पञ्च गावोदेयाः । तत्सुते तदर्द्धम् । तद्गर्भपातने  
पादप्रायश्चित्तमिति सर्व्वत्र योजनीयम् । यत्र गावोऽनिर्दिष्टा  
स्तात्र तेन' वृषभा देयाः ।

इति हेमाद्रौ शूद्रस्य वैश्यहत्याप्रायश्चित्तम् ।

अथ वैश्यस्य शूद्रहत्याप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे—

वैश्यः शूद्रं यदा हत्वा तत्पत्नीं पुत्रमेववा ।

अग्नानाद् यदि वा ज्ञानात् सङ्करं वा नराधिप ॥

राजा तं शतनिष्केण दण्डयेदविचारतः ।

वैश्यो देहविशुद्धयर्थं दश धेनूः समाचरेत् ॥

मत्स्यपुराणे—

मत्सरादुद्रव्यलोभाद्वा जरुजः पादजं हनेत् ।

राजा तं दण्डयेद्दीमान् शतनिष्कमशङ्कितः ॥



पश्चाद्देनुशतं दद्यात् परलोकदिदृक्षया<sup>१</sup> ।  
 एतेन शुद्धिमाप्नोति नीचवर्णविहिंसनात् ॥  
 अन्नानाज् ज्ञानतस्तात परमेरणहिंसया ।  
 निमित्तैर्वा स्वयं वापि वैश्यः शूद्रं हनेद् यदि ॥  
 राजा तं सम्यगालोच्य निश्चित्य बहुधा तथा ।  
 तस्यैव धनसम्पत्तिं विचार्य पुरवासिनः ॥  
 अस्ति चेदयदि सामर्थ्यं शतनिष्केण दण्डयेत् ।  
 दरिद्रश्चेत्तदा राजन् निर्व्वास्यो विषयाद्वहिः ॥  
 पुनः स्वदेह<sup>२</sup>शुद्ध्यर्थं धेनुदानशतं विदुः ।  
 तत्पत्नीहनने त्वर्धं तत्पुत्रे पादमाचरेत् ॥  
 सङ्गरं तस्य तत्पुत्रान् जरुजो निहनेद् यदि ।  
 दश गावस्तदर्धश्च तत्पादश्च यथाक्रमम् ॥  
 गर्भमात्रे तु गामेकां कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।  
 एतदज्ञानविषयम् । ज्ञात्वा प्रायश्चित्तं द्विगुणम् । राजदण्डसु  
 यमोक्तः<sup>३</sup> ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये  
 वैश्यस्य शूद्रहत्याप्रायश्चित्तम् ।

(१) दिदृक्षया इति लेखितपुस्तके पाठः ।

(२) पुनश्च देहशुद्ध्यर्थं मिति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(३) यमोक्तेः इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

## अथ चाण्डालादिवधप्रायश्चित्तमाह ।

पूर्वजो यदि चाण्डालं तीर्थे जनसमाकुले ।  
 रज्जुपाषाणलगुडैः कोपेन महता वृतः ।  
 निहनेत् परबुद्ध्या वा परार्थे वा जनेश्वर ॥  
 नित्यकर्माणि सर्वाणि तस्य विप्रस्य पापिनः ।  
 नश्यन्ति<sup>१</sup> पितृकार्याणि उपकारो यथा खले ।  
 ग्राह्विवाकमते स्थित्वा राजा<sup>२</sup> तं प्रसमीक्ष्य च ।  
 दण्डयेच्छतरूप्येण वाग्भिः पञ्चाच्च दण्डयेत् ।  
 विप्रो देहविशुद्ध्यर्थं षड्विंशतमाचरेत् ।  
 तस्योपनयनं भूयः सावित्रीदानमेव च ।  
 ब्रह्मोपदेशः कर्त्तव्यः पञ्चगव्यस्य भक्षणम् ।  
 एवं शुद्धिमवाप्नोति चाण्डालहनना<sup>३</sup>द् द्विजः ॥ इति ।

स्कन्दपुराणे—

ब्राह्मणो जनसंचोभे अनादृष्टि<sup>४</sup>भयादिषु ।  
 अज्ञानाद् यदि वा ज्ञानात् चाण्डालं यदि हन्ति वै ॥  
 रज्जुपाषाणदण्डैर्वा पाशैर्लोहमयै स्तथा ।  
 तस्य पुण्याग्निं नश्यन्ति पितृकार्याणि यानि च ॥

(१) न शान्तिपितृकार्याणि इति लेखितपुस्तके पाठः ।

(२) राजानं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) हनने द्विजः इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(४) अनादृष्ट्या भयादिषु इति क्रीतपुस्तके पाठः ।



राजा सम्यग् विचार्याय प्राङ्निवाक मते स्थितः ।

दण्डयेत् शतरूप्येण तस्य सम्भाषणं त्यजेत् ॥

ततो विप्रः प्रशमनं<sup>१</sup> षड्व्यं कृच्छ्रमाचरेत् ।

तस्योपनयनं भूयः सावित्रीदानं मेव च ।

एवं शुद्धिमवाप्नोति चाण्डालहननादिह ।

लिङ्गपुराणे—

चाण्डालं हन्ति यो विप्रो रज्जुपाषाणमुष्टिभिः ।

अज्ञान<sup>२</sup>हननाद्वातु रोषाद्वा कामकारतः ॥

परिषदाज्ञामवाप्याशु षड्व्यं कृच्छ्रमाचरेत् ।

तत्पत्नीहननेलर्धं जरुजस्य तदर्धतः ।

पादजस्य तदा शुद्धिर्यदा राजा प्रशिक्षयेत् ॥

ब्रह्मचाण्डालग्रामचाण्डालतुरुस्कवधे प्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे—

परार्धं काशिकायातो<sup>३</sup>ऽत्रेताग्निः कौकसागतः ।

तएते ब्रह्मचाण्डाला वाङ्मात्रेणापि नालपेत् ॥

(१) प्रशमनाः इति कौतुकेखितपुस्तके पाठः ।

(२) अज्ञानहननभ्रान्त्या इति खेचितपुस्तके पाठः ।

(३) काशिकायां यो इत्ताग्निः इति खेचितपुस्तके पाठः ।

एतेषां हनने तत्रायश्चित्ताकरणे चाण्डालहननप्रायश्चित्तवत्  
 सर्वं कुर्यात् । अलं मीमांसया । तुरुष्कस्य हनने तत्पत्नीनां पुत्राणां  
 च<sup>१</sup> गर्भमोचने च<sup>२</sup> चाण्डालहननप्रायश्चित्तवत् सर्वं कुर्यात् ।  
 मार्कण्डेयः—

पित्रोरब्दं परित्यागी साक्षाच्चाण्डालजन्मवान् ।  
 निष्पुत्रस्य पितृव्यस्य अविभक्तस्य यो द्विजः ॥  
 स तुरुष्को भवेद्भूमौ दीनसन्त्यागवानिह ।  
 निष्पुत्रस्याविभक्तस्य भ्रातुःत्राहं परित्यजेत् ॥  
 स भूमौ रजको भूयात् सर्ववर्णवहिष्कृतः ॥

एते ग्रामचाण्डालाः षोडशविधाः तानेतानाह ।

गरुडपुराणे—

रजकश्चर्मकारश्च नटी वुरुड एव च ।  
 कैवर्त्तमेदभिक्ताश्च स्वर्णकारश्च सौविकः ॥  
 कारुको लोहकारश्च शिलाभेदी तु नापितः ।  
 तक्षकस्त्रिलयन्त्री च सूतश्चक्री तथा ध्वजी ॥  
 एते षोडशधा प्रोक्ताश्चाण्डाला ग्रामवासिनः ।  
 एतेषां दर्शनं स्पर्शः सन्भाषणमतः परम् ॥  
 स्नानभोजनवेलायां जपहोमार्चने तथा ।  
 एतेषां दर्शनं भाषां श्रोतुं नेच्छन्ति सूरयः ॥

(१) क्रीतवेचित्तपुस्तकवोर्गाक्षि ।

(२) क्रीतवेचित्तपुस्तकवोर्गाक्षि ।



दर्शने सूर्यभालीक्यो भोजने भोजनं त्यजेत् ।  
 सभाषणे च पाणिभ्यां त्रीन् सम्यगुपसृशेत् ॥  
 उत ब्राह्मणसभाषां कृत्वा दोषात्प्रमुच्यते ।  
 एतेषां हनने विप्रादीनां पृथक् पृथक् प्रायश्चित्तमाह ।  
 अज्ञानाद्ब्राह्मणो हत्वा रजकं लगुडादिभिः ॥  
 रूपकाणि शतं दद्याद् राजा तं पापकारिणम् ।  
 पश्चाद्देहविशुद्ध्यर्थं पराकं कच्छमाचरेत् ॥  
 चर्मकारे नटे चैव राजा दण्डेन दण्डयेत् ।  
 ततो देहविशुद्ध्यर्थं तप्तकच्छद्वयं चरेत् ।  
 राज्ञाऽसौ पूर्ववद्दण्डो नटएवं रहोद्विजः ॥  
 तदैव देहशुद्ध्यर्थं तप्तकच्छद्वयं चरेत् ।  
 वरुडं मुखजोहत्यात् प्रमादाद्देवचोदितः ।  
 राजा तं पूर्ववद्दण्डात् ततो देहविशुद्ध्ये ॥  
 कुर्यात्पराकं सहसा नान्यथा शुद्धिरीरिता ।  
 कैवर्त्तहनने राजा पूर्ववद्दण्डयेद्विजम् ॥  
 पराकं पूर्ववत् कुर्यादात्मनः शुद्धिहेतवे ।  
 मेदं हत्वा द्विजः कुर्यात् शुद्ध्यर्थं चान्द्रभक्षणम् ॥  
 पूर्ववद् दण्डयेद्राजा विप्रं तं न 'विचारयेत् ।  
 द्विजो युद्धेऽन्यसंस्कारे भिन्नमज्ञानतो हनेत् ॥

तत्रैव पूर्ववद् राजा दण्डयेद्वर्गविप्रवम् ।  
 ततः पापविशुद्ध्यर्थं द्विजः कुर्यात्पराककम् ॥  
 हत्वा द्विजः स्वर्णकारं प्रमादादुतवा बलात् ।  
 तत्रापि पूर्ववद् दण्ड्याद्राजा निर्मलमानसः ॥  
 द्विजो देहविशुद्ध्यर्थं महासान्त्वयनं चरेत् ।  
 सौविकं ब्राह्मणोहत्वा बलादज्ञानतोऽपि वा ।  
 कुर्याद्देहविशुद्ध्यर्थं यतिचान्द्रायणं ततः<sup>१</sup> ॥

अत्रापि पूर्ववद् दण्डयेद् राजा ।

तच्चक्रं तिलहन्तारं द्विजोहत्वा प्रमादतः ।  
 शिशुचान्द्रायणं कुर्याद् राजदण्डपुरःसरम् ॥  
 सूनं वा चक्रिणं वापि विप्रोयदि निपातयेत्<sup>२</sup> ।  
 दण्डयेत् पूर्ववद् राजा प्राजापत्यद्वयं चरेत् ॥  
 तत्पादं शुद्धये कुर्यात् तत्पुत्रस्य क्षये कृते ।  
 तदद्वं तच्छिष्यो प्रोक्तं तदद्वं गर्भपातने ॥  
 एतदद्वं द्वयोः प्रोक्तं एतेषां हनने नृप ।  
 प्रायश्चित्तं तथा विप्रैर्मुनिभिः क्षत्रवैश्ययोः ॥  
 तत्पत्नीनां तदद्वं स्यात्तदद्वं शिशुगर्भयोः ।  
 शूद्रोहन्यादिमान् यत्र राजा धर्मोऽण दण्डयेत् ॥

(१) चरेत् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) निपातवान् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।



हनने हननं कुर्यात् स्वेये स्वर्णाधिकेषु च ।  
 सुषित्वा हस्तयो भूषां हस्तं छिन्द्यात् प्रयत्नतः ॥  
 नासिकाभरणे नासां कर्णौ कर्णविभूषणे— ।  
 कुर्यादुक्तविधानेन सर्वपापोपशान्तये ॥

उक्तं तत्कृत्यम् ।

पापं हिंसां न कुर्वीत कर्मणा मनसा गिरा ।  
 वर्त्तयेद् यदि मूढात्मा महान्तं नरकं व्रजेत् ॥  
 प्रायश्चित्तविशुद्धात्मा पापमुक्तो भवेत्सदा ।  
 पापं विगूह्य मनसा पुण्यमानन्यमिच्छति ॥  
 तत्पुण्यान् विशुध्येत मलमुष्टिर्यथा जलैः ।  
 ततो हिंसां न कुर्वीत कर्मणा मनसा गिरा ॥  
 यदि हिंस्याज्जनं वा यः पुमान् मासं तु पापभाक् ? ।

इति हेमाद्रौ चाण्डालसमवध प्रायश्चित्तम् ॥

अथ निमित्तब्रह्मवधप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे—

नारी वा पुरुषो वापि विधवा वा तपस्विनी ।  
 धनार्थमथ 'पारार्थं' पश्वर्थं चेन्नमेव वा ॥  
 येन वापि निमित्तेन येन केनापि हेतुना ।  
 यमुद्दिश्य त्यजेत् प्राणान् तमाहु ब्रह्मघातकम् ॥  
 निन्दया विधवा साध्वी तदर्थं चेत् त्यजेदसून् ।  
 बन्धूनां पुरतः पापी तमाहु ब्रह्मघातकम् ॥  
 अयं मुपित्वा हि धनं सर्वेषां हि समृद्धिमान् ।  
 इति यो वदते पापं पुरतः पापवान् पुमान् ॥  
 सत्यं तदथ मिथ्या वा तदर्थं यस्त्यजेदसून् ।  
 तमुद्दिश्य वधे विप्रै स्ते दण्ड्या राजवत्सभैः ॥  
 इत्येवमादिभिदोषैर्ब्रह्महत्यानिमित्तजैः ।  
 यदि यो हन्यते विप्रः प्रायश्चित्ती स पूर्वजः ॥  
 राजातं दण्डयेत्पश्चात्पापिनं पापिनां वरम् ।  
 तत्सामर्थ्यं परामृश्य सहस्रं शतमेव वा ॥  
 एतत्पापविशुद्ध्यर्थं षड्विंशच्छ्रमाचरेत् ।

(१) धनार्थमपराधं वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



शिवपुराणे—

धनार्थं चेतदार्थं पण्यार्थं वा जनेश्वर ॥  
यमुद्दिश्य त्वजेन्प्राणान् तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ।  
तद्दोष परिहारार्थं षड्विंशं कृच्छ्रमाचरेत् ॥  
ब्राह्मणसु परित्याज्यः प्रायश्चित्तपराङ्मुखः ।  
राजापि तं तथा कुर्यात् शूद्रपानादिभाषणैः ॥  
इति हेमाद्रौ निमित्तब्रह्महत्याप्रायश्चित्तम् ।

अथ सुरापानप्रायश्चित्तमाह ।

महानारदीये—

गौड़ी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।  
चतुर्वर्णैरपेया स्यात् तस्मा स्त्रीभिश्च पण्डिता<sup>१</sup> ॥

(१) चातुर्वर्णैरपेया स्यात् स्त्रीभिः शार्ङ्गं पिबेद्वदह ।

ब्रह्महत्याव्रतं सम्बन्धं तच्चिह्नपरिवर्जितम् ।

पञ्चाङ्गं ज्ञात्वा सुरापीति पञ्चात्तापसमन्वितः ।

राजद्वारद्वपागम्य राज्ञेयस्यङ्गं निवेदयेत् ।

सभासमीपे राजानं जनसङ्घसमाकुलम् ।

इत्यधिकः पाठः क्रीतपुण्ये अतः परमुपपद्यते ।

क्षीरं घृतं वा गोमूत्रं एतेष्वन्यतमं द्विजाः ।  
 [ पक्वाग्निसन्निभां कृत्वा स्वयमेव नचापरैः ॥ ]  
 स्नात्वा<sup>१</sup>र्द्रवासा नियतो नारायणमनुस्मरन् ।  
 पक्वाग्निसन्निभां कृत्वा पिवेच्च कुडुपं तथा ॥  
 तत्तु<sup>२</sup> लोहेन पात्रेण आयसेनापिवा पिवेत् ।  
 ताम्नेन वाथ पात्रेण तत्पीत्वा मरणं व्रजेत् ॥  
 सुरापी शुद्धिमाप्नोति नान्यथा<sup>३</sup> शुद्धिरिष्यते ।  
 [ अन्नानाज्जलबुद्ध्या तु सुरापानं द्विजश्चरेत् ॥  
 ब्रह्महत्याव्रतं सम्यक् तच्चिह्नपरिवर्जितम् ।

सुरा द्वादशाविधास्ता एवाह ।

तालं हिन्तालजं चैव द्राक्षाखर्जूरसम्भवम् ॥  
 मधुरं शैलमारिष्टं मैरेयं नारिकेलजम् ।  
 गौडी माध्वीच पैष्टीच मद्यं द्वादशधा स्मृतम् ॥  
 एतेष्वन्यतमं वापि न पिवेच्च कदाचन ।  
 एतेष्वन्यतमं यस्तु पिवेदज्ञानतो द्विजः ॥

(१) सुरां वा राजसन्निधौ इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

[ ] अनयोरेखयोरनर्गतः पाठः उचितपुस्तके नोपलभ्यते ।

(२) अस्नात्पूर्वम् “स्नग्दृष्ट्या नोपचेत् शब्दश्च समिदाधान पूर्वक” सित्यर्जुनमधिकं  
 उपलभ्यते क्रीतपुस्तके ।

(३) एतां लोहेन इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) पञ्चात्तेनैव दद्यायेदिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

[ ] अनयो रेखयोरनर्गतः पाठः क्रीतकाशीपुस्तकयोर्नोपलभ्यते ।



तस्योपनयनं भूयस्तत्र कष्टत्रयं चरेत् ।  
यदि रोगनिवृत्त्यर्थमप्येयार्थं सुरां पिवेत् ॥  
तस्योपनयनं भूयस्तथाचान्द्रद्वयं चरेत् ।  
सुरापस्पृष्टमन्नञ्च सुराभाण्डोदकं तथा ।  
सुरापानसमं प्राहुस्तथा चान्द्रस्य भक्षणम् ॥

लिङ्गपुराणे—

गौडी माध्वीच पैष्टीच विज्ञेयात्रिविधासुरा ।  
चतुर्वर्णैरपेयास्यात् स्त्रीभिः सार्धं पिवेद्यदि ॥  
ब्रह्महत्याव्रतं सम्यक् तच्चिह्नपरिवर्जितम् ।  
पञ्चाज् ज्ञात्वा सुरापीति पञ्चात्तापसमन्वितः ॥  
राजद्वारमुपागम्य राज्ञे सम्यङ् निवेदयेत् ।  
सभासमीपे राजानं जनसङ्घसमाकुले ॥  
क्षीरं घृतं वा गोमूत्रं सुरां वा राजसन्निधौ ।  
पक्वाग्निसंनिभां कृत्वा स्वयमेव न चापरैः ॥  
स्नात्वाऽर्द्रवासा नियतो नारायणमनुस्मरन् ।  
तान्तु लोहेन पात्रेण आयसेनापि वा पिवेत् ॥  
ताम्रेण वाथ पात्रेण तत्पीत्वा मरणं व्रजेत् ।  
सुरापौ शुद्धिमाप्नोति नान्यथा शुद्धिरिष्यते ॥ ]

एतासां तिसृणामेव प्राशने मरणान् प्रायश्चित्तमेव, नान्यत् ।

तथाच ब्रह्माण्डे—

गौडी माध्वीच पैष्टीच विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।  
एतां वर्णाश्च चत्वारो न पिवेयुः कदाचन ॥

एकां वा यो हिजः पीत्वा अज्ञानाद् 'गतिमाप्नुयात् ।  
 पश्चात्सुरेति 'बुद्धा चेत् प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥  
 राजद्वारमुपागम्य राज्ञे सर्व्वं निवेदयेत् ।  
 राजापि सम्यगालोच्य भेलयित्वा सभां ततः ॥  
 सभापि धर्मशास्त्रेषु दृष्ट्वा निष्कृतिं 'माचरेत् ।  
 क्षीरं घृतं वा गोमूत्रं सुरां वा राज सन्निधौ ॥  
 खण्डद्याग्नीं पचेत् सम्यक् समिदाधानपूर्व्वकम् ।  
 स्नात्वा र्द्रवासा नियतो नारायणमनुस्मरन् ॥  
 एतां लोहेन पात्रेण आयसेनापि वा पिवेत् ।  
 तान्नेण वाय पात्रेण तत् पीत्वा मरणं व्रजेत् ॥  
 सुरापी शुद्धिमाप्नोति पश्चात्तेनैव दापयेत् ।  
 परलोकक्रियां सम्यग् धर्मशास्त्रेण मार्गतः ॥  
 तत्रोपेक्षा न कर्त्तव्या पतितोऽयं न संशयः ।  
 यथा पीत्वा 'सुरां पीत्वा मृत्वा शुद्धीन संशयः ॥  
 सभा वा भूपतिर्वापि तत्र पापेन दोषभाक् ।  
 सुरापं दण्डयेद्राजा मरणं यदि नेच्छति ॥

- 
- (१) ज्ञानाद्गतिमाप्नुयात् इति क्रीतपुस्तके पाठः ।  
 (२) बुद्ध्या चेत् इति लेखितपुस्तके पाठः ।  
 (३) आदरादिति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।  
 (४) तत्रापेक्षा इति क्रीतपुस्तके पाठः ।  
 (५) यथा पीत्वा सुरां त्यक्त मिति लेखितपुस्तकपाठः ।



ब्रह्मसूत्रं शिखां सम्यक् नुटित्वा वापयेच्छिरः ।  
 सुराभाण्डं ललाटे तु स्थापयित्वा नयेत् सुधीः ॥  
 आनीय मृन्मयं भाण्डं सुरापूरितमादरात् ।  
 बद्धा कण्ठे खरं यानमारोप्य नगरात्ततः ॥  
 'निःस्नानं ध्वनयन् मृत्यौ 'रटित्वा नगराद्वहिः ।  
 प्रोत्सार्थं सहसा राजा न 'दुष्टस्तेन कर्मणा ॥  
 'पापी वा द्वादशाब्दं तु कपालध्वजवर्जितम् ।  
 ब्रह्महत्या व्रतं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति नान्यथा ॥

एतत् प्रायश्चित्तं त्रिविधसुरापानविषयम् । अन्यसुरापानं  
 प्रायश्चित्तमाह ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

माधुरं शैलमारिष्टमैरेयं नारिकेलजम् ।  
 तालं हिन्तालजं चैव द्राक्षाखर्जूरसम्भवम् ॥  
 वृक्षोद्भवमिदं मद्यं नवधा परिकीर्तितम् ।  
 एतेष्वन्यतमं वापि पिवेद्वा न कदाचन ॥  
 एतेष्वन्यतमं यस्तु पिवेदन्नानतो हिजः ।

- 
- (१) निःस्नानं इति लेखितपुस्तके पाठः ।  
 (२) कथित्वा इति क्रीतपुस्तके पाठः ।  
 (३) न दोष स्तेन कर्मणा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।  
 (४) न पापी द्वादशाब्दं इति लेखितपुस्तके पाठः ।

तस्योपनयनं भूयस्तप्तलच्छत्रयं<sup>१</sup> चरेत् ।  
 सुरापस्पृष्टमन्नं च सुराभाण्डोदकं तथा ॥  
 सुरापानसमं प्राहु स्त्रत्र<sup>२</sup> चान्द्रस्य भक्षणम् ।  
 तस्योपनयनं भूयः पञ्चगव्यस्य सेवनम् ॥  
 यदिरोगनिवृत्त्यर्थमौषधार्थं सुरां पिबेत् ।  
 तस्योपनयनं भूयस्तथा चान्द्रत्रयं विदुः ॥  
 उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुध्यति ।

तदाह आपस्तम्बः—

“सुरापोऽग्निसंघां सुरां पिबेत् । मृतः शुद्धो भवति ।”

तथाच श्रुतिः—

“न सुरां पिबेत् । न कलञ्जं भक्षयेत् । न तस्यैव प्रायश्चित्तम् ।  
 मरणान्तमेवेति” ।

यदि द्विजोरहसि सुरां पीत्वा पत्नीपुत्रादिषु सञ्चरन् वर्त्तयेत्  
 वमनादिना च पश्चात्<sup>३</sup> प्रकटितः । तदा तत्पत्नीपुत्रादीनां  
 दिनादि<sup>४</sup>पक्षमाससमसंख्यया पृथक् प्रायश्चित्तमाह—

स्कन्दपुराणे—

द्विजो यदि सुरां पीत्वा रहः पुत्रादिषु स्थितः ।

पश्चाद्देवात् सुरापोति ज्ञात्वा पुत्रादयः कथम् ॥

(१) तप्तलच्छ्रं समाचरेत् इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(२) तथा इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

(३) वमनात्प्रापविख्यातः पश्चात्तत्प्रकटीकृतः इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(४) दिनादीत्यंशः क्रीतपुस्तके नोपलभ्यते ।



दिनत्रये यदा सङ्गस्तदोपोष्य दिनं सुधीः ।  
 पञ्चगव्यं पिवेत्पश्चात् शुद्धोभवति सङ्गतः ॥  
 दशरात्रं भवेत्सङ्गः पापिनाऽनेन सङ्गकृत् ।  
 ज्ञात्वा पश्चात्तदा स्नात्वा अयुतं जपमाचरेत् ॥  
 उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुध्यति ।  
 पक्षमात्रे भवेत्सङ्गः पापिनाऽनेन यस्य हि ॥  
 प्राजापत्यं ततः कृत्वा पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ।  
 मासमात्रं भवेत्सङ्गो दैवादयदि विगर्हितः ॥  
 तदा चान्द्रायणं कुर्यात् पञ्चगव्यं ततः परम् ।  
 ऋतुमात्रं भवेद्यस्य सङ्गस्तेनैव पापिना ।  
 पूर्ववदपनं कृत्वा स्नात्वा 'शुचिरलङ्कृतः ।  
 गोसहस्रं द्विजानां' च दत्त्वा शुद्धिमाप्नुयात् ॥  
 पञ्चगव्यं पिवेत् पश्चात् शुद्धोभूयात् ततः परम् ।  
 संवत्सरं भवेत्सङ्गः पत्नीपुत्रेषु वासिनः<sup>१</sup> ॥  
 तत्पत्नीसुतजाः सर्वे तत्समाः स्युर्न संशयः ।  
 परित्याज्याः सदा विप्रैर्वेदधर्मपरायणैः ॥  
 तेषां पत्नीपुत्रादीनां साक्षात्सुरापानप्रायश्चित्तवन्धरणान्तं माभूत्,  
 किन्तु संवत्सरादूर्ध्वं अयं सुरापीति<sup>२</sup> ज्ञाते देहशुद्धिं कामयमानाः

(१) शुचिरलङ्कृत इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(२) द्विजादीनानिति वेचितपुस्तके पाठः ।

(३) स वासतः इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(४) अयं सुरापानीति ज्ञात्वा इति वेचितपुस्तके पाठः ।

परिषदं मेलयित्वा तदनुज्ञया परिषदुपस्थानपूर्वकं गौशतं विप्रेभ्यो  
दत्त्वा पञ्चगव्यप्राशनं कुर्युः<sup>(१)</sup> पुनः शास्त्रविधिना ब्रह्मोपदेशे गायत्री-  
प्रदानम् । ओत्रियादभ्यसेयुः ।

तदाह कात्यायनः ।

तत्पत्नी तनयोवापि ज्ञानीचेद्वत्सरा<sup>(२)</sup>त्परम् ।  
सुरापीति सभां तत्र मेलयित्वा प्रणम्य च ॥  
गौशतं विप्रमुख्येभ्यो दत्त्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।  
पुनः कर्म ततः पश्चाद् गायत्रीदानमेव च ॥  
पञ्चगव्यं पिबेत् पश्चात् शुद्धोभवति सङ्गृह्यत् ।  
एतेन शुद्धिमाप्नोति तत्पत्नी पुत्रएव च ॥  
अनादरेण शास्त्रेण आलस्याद्वा द्विजोयदि ।  
यावत्कालं पुनः कर्म न कुर्यादात्मशुद्धये ॥  
यागादिकं वा दानं वा जपोवा पैतृकादिकम् ।  
तत्कर्त्तुं निष्फलं भूयात् पुष्पं बन्धतरोरिव ॥  
अकृत्वा चेत् पुनः कर्म व्रतं कुर्यात्<sup>(३)</sup> सुतादिषु ।  
मृतोनरकमाप्नोति न संस्कार्यस्तदा<sup>(४)</sup> द्विजैः ॥

(१) क्रीतलेखितपुस्तकयोः कुर्युरित्यंशो नोपलभ्यते ।

(२) वत्सरद्वयमिति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(३) व्रती नृह्यालुबादिषु इति लेखितपुस्तके पाठः ।

(४) तदात्मजै रिति क्रीतपुस्तके पाठः ।



अतः शीघ्रं प्रकुर्वीत यदा दोषसमुद्भवः ।

तदेव परिहर्त्तव्यइत्याह भगवान् यमः ॥

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये सुरापान-  
पत्नीपुत्रादीनां संसर्गप्रायश्चित्तम् ।

## अथ स्तियप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

समक्षं वा परोक्षं वा बलाच्चौर्येण वा पुनः ।  
 योऽन्यस्य हरते वित्तं तमाहुस्तेयिनं बुधाः ॥  
 पारक्यं यत्सुवर्णं तन्महापापसमुद्भवम् ।  
 तद्धृत्वा ब्राह्मणीयसु महापातकिनां वरः ॥  
 सुवर्णं रजतं ताम्रं पारक्यं यो हरेद्द्विजः ।  
 स याति नरकं घोरं पुनरावृत्तिवर्जितम् ॥

सुवर्णप्रमाणमाह रजतताम्रकांस्यवस्त्रादीनाञ्च ।

स्कन्दपुराणे—

सुवर्णस्य प्रमाणञ्च मन्वाद्यैः परिकल्पितम् ॥  
 वक्ष्ये शृणुध्वं विप्रेन्द्राः प्रायश्चित्तैश्च साधनम् ।  
 गवाक्षगतमार्त्तण्डरश्मिमध्ये प्रदृश्यते ॥  
 त्रसरेणुप्रमाणन्तु रजद्वत्युच्यते बुधैः ।  
 त्रसरेण्वष्टकं लिक्षं तत्त्रयं राजसर्षपम् ॥  
 सर्षपाणामष्टकञ्च तत्त्रयं ? यवसुच्यते ।  
 यवत्रयं कृष्णलं स्यान् माषः स्यात् तस्य पञ्चकम् ॥

(१) वेचितपुस्तकेन चतः परं—

तद्वृक्षं रूपकं प्रोक्तं तत्पञ्चकं तदुच्यते ।  
 तदर्थं माष इत्युक्तं सन्निभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥

5558



( तद्वयं रूपकं प्रोक्तं मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः ) ।  
 माषषोडशमानन्तु सुवर्णमिति कथ्यते ॥  
 पलं सुवर्णासत्त्वारस्तत्त्वारि ध्रुवोभवेत् ।  
 चत्वारिंशद्भ्रुवाणान्तु भारद्रत्युच्यते बुधैः ॥  
 सुवर्णेन यथाक्रीतं रजतं धर्ममार्गतः ।  
 यावान् रजतराशिश्च तद्राजतमुदाहृतम् ॥  
 हत्वा ब्रह्मस्वमग्रात्वा द्वादशाब्दन्तु पूर्ववत् ।  
 कपालध्वजहीनन्तु ब्रह्महत्याव्रतचरेत् ॥  
 गुरुणां चैव कर्तृणां धर्मिष्ठानां तथैवच ।  
 त्रित्रियाणां द्विजानान्तु हत्वा हेम कथं भवेत् ॥  
 दग्धात्मदेहो देहे च सम्पूर्णं तर्पयेद्दृष्टम् ।  
 कारीषा'च्छादितो दग्धः स्तेयदोषात् प्रमुच्यते ॥

( ब्रह्माण्डपुराणे )

अज्ञानाद्ब्राह्मणं हत्वा ब्रह्मस्वप्रणयादिह ।  
 कपालध्वजहीनन्तु ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ॥  
 दग्धा'त्मदेहं देहे च संपूर्णं लेपयेद् दृष्टम् ।  
 कारीषभारतोदग्धः स्तेयपापात् प्रमुच्यते ॥

(—) अनवोरेखयोरनर्गतः पाठः वेदितपुस्तके नोपलभ्यते ।

(१) कारीषभारतो दग्ध इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(—) अयं पाठः क्रीतपुस्तके नोपलभ्यते ॥

(२) गत्वात्मदेहइति वेदितपुस्तकपाठः ।

यद्वांसे मुसलं धृत्वा विकीर्यान्मशिरोरुहान् ।  
 गत्वा राजानमाचक्षेत् तं हन्यान्मस्तके सकृत् ॥  
 मृतः शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा शुद्धिरिच्छते ।

तदाह आपस्तम्बः

“स्तेनः प्रकीर्णकेशः अंसे मुसलमाधाय राजानं गत्वा कर्मा-  
 चक्षीत । तेन एनं हन्यात् बधे मोक्षः ।” (आ.सू. १-६-२५-४)  
 अल्पसुवर्णपहारप्रायश्चित्तमाह—

गुरुणां यज्ञकर्तृणां धर्मिष्ठानां तथैव च ।  
 श्रोत्रियाणां द्विजानान्तु हत्वा हेम कथं भवेत् ॥  
 ब्रह्मस्वं यस्तु हत्वा च पश्चात्तापमवाप्य च ।  
 पुनर्धृत्वा<sup>१</sup> तु विप्रेभ्यः प्रायश्चित्तविधिः कथम् ॥  
 तत्र सान्तपनं कृत्वा द्वादशाहोपवासतः ।  
 शुद्धिमाप्नोति विप्रेन्द्राश्चन्यथा पतितो भवेत् ॥  
 तसरेणुसमं हेम हत्वा कुर्यात् समाहितम् ।  
 प्राणायामद्वयं सम्यक् तेन शुध्यति वत्सरात् ॥  
 प्राणायामद्वयं कृत्वा हत्वा सर्पप<sup>२</sup>मानकम् ।  
 प्राणायामाश्च चत्वारो राजसर्पपमानतः ॥  
 गौरसर्पप<sup>३</sup>मानन्तु हत्वा स्वर्णं विचक्षणैः ।  
 ज्ञात्वा च विधिवत् कार्यं गायत्र्यष्टसहस्रकम् ॥

(१) पुनर्धृत्वा तु विप्रेभ्य इति क्रीतशुक्लकपाठः ॥

(२) सर्पपमानकमिति वेदितशुक्लकपाठः ।

(३) गौरसर्पप्रमाणन्तु इति वेदितशुक्लकपाठः ॥



यवमात्रसुवर्णस्य स्तेयशुद्धौ जपेद्द्विजः ।  
 आसायं प्रातरारभ्य गायत्रीं वेदमातरम् ॥  
 हेन्रः कण्ठलमात्रस्य कृत्वा सान्त्तपनं चरेत् ।  
 माषत्रयेण हेन्रसु प्रायश्चित्तन्तु कथ्यते ॥  
 गोमूत्रपक्वयवभुग् देवार्चनपरायणः ।  
 मासत्रयेण शुद्धः स्यान्नारायणपरायणः ॥  
 माषमात्रसुवर्णस्य स्तेयं कृत्वा प्रमादतः ।  
 जपेद्द्वै लक्षगायत्रीमन्यथा दोषमश्रुते ॥  
 निष्कमात्रसुवर्णस्य हरणे विप्रसत्तमाः ।  
 ब्रह्महत्याव्रतं कृत्वा षड्ब्रह्मं शुद्धिमाप्नुयात् ॥  
 किञ्चिन्नूनं सुवर्णस्य स्तेयं मुनिवरोत्तमाः ॥  
 गोमूत्रपक्वयवभुग् शब्देनैकेन शुद्ध्यति ।  
 सम्पूर्णस्य सुवर्णस्य स्तेयं कृत्वा मुनीश्वराः ॥  
 ब्रह्महत्याव्रतं कुर्याद्वादशाब्दं समाहितः ।  
 रत्नासनमनुष्यस्त्रीभूमिधेन्वादिकेषु च ॥  
 सुवर्णसदृशेषु प्रायश्चित्तार्कमुच्यते ।

मार्कण्डेय पुराणे—

विप्रस्वहरणे क्षत्रियादीनां प्रायश्चित्तं विशिनष्टि ॥

- 
- (१) कुर्यादिति क्रीतपुस्तके पाठः ।  
 (२) शब्देनैव शुद्ध्यति इति वेदितपुस्तके, शब्देनैव शुद्ध्यति इति क्रीत  
 पुस्तके पाठः सप्तपञ्चम्यते ।  
 (३) प्रायश्चित्तार्कमुच्यते इति क्रीतवेदितपुस्तकयोः पाठः ।

( स्तेयं कृत्वा सुरां पीत्वा राजा योधर्मवत्सलः )  
 विप्रस्वहरणे राजा स्वर्णमात्रमयाधिकम् ।  
 मृत्वा नरकमाप्नोति ब्रह्महेति वदन् द्विजाः ॥  
 पश्चात्तापसमायुक्तो ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ।  
 तेभ्यश्च दत्त्वा तद्देम पश्चाच्चान्द्रायणद्वयम् ॥  
 कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा जनवत्सभ ।

कूर्मपुराणे—

अन्नानावाहुजो हृत्वा विप्राणां स्वर्णमुत्तमम् ॥  
 गुरुणां यज्ञकर्तृणां धर्मिष्ठानां तथैव च ।  
 श्रोत्रियाणां द्विजानान्तु विधवानां विशेषतः<sup>१</sup> ॥  
 पूर्व्ववद् दृष्टलिप्ताङ्गः कुर्वन् सूर्यावलोकनम् ।  
 कारीषाच्छादितो दग्धः स्तेयपापात्प्रमुच्यते ॥

लिङ्गपुराणे—

ब्रह्मस्त्वं क्षत्रियो हृत्वा अश्वमेधेन शुध्यति ।  
 आत्मतुल्यं सुवर्णं वा दद्याद्वा गोसमं तथा<sup>२</sup> ॥  
 ब्रह्मस्त्वं क्षत्रियो हृत्वा पश्चात्तापमवाप्य च ।  
 पुनर्दत्त्वा तु विप्रेभ्यः प्रायश्चित्तविधिः कथम् ॥

(—) अयं पाठः क्रीतपुस्तके लोपलब्धः ।

(१) वैष्णवानां विशेषतः इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(२) पूर्वाहृतवसुत्यागं इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(३) चरेत् इति लेखितपुस्तके पाठः ।



तत्र सान्तपनं कृत्वा द्वादशाहोपवासतः ।

शुद्धिमाप्नोति विप्रेन्द्राग्रन्यथा पतितो भवेत् ।

पुनरपि राज्ञां स्तेयप्रकारमाह—

शिवरहस्ये—

अन्यायादिप्रयामेषु अनाद्येभ्यो धनं च यत् ।

अदण्डेभ्यो यथा वित्तं तत् स्तेयं भूभुजामिह ॥

तदपि स्तेयमित्युक्तं पूर्ववच्छुद्धिमाप्नुयात् ।

सुरामपि तथा राजा पीत्वा ज्ञानात् कचिद्विजाः ॥

अग्निदग्धां सुरापीत्वा राजा मृत्वा ततः शुचिः ।

तथापि विप्रमुख्यानां द्वायुतं धेनुमाचरेत् ॥

स्तेयं कृत्वा सुरापीत्वा मृत्वा राजा विशुध्यति ।

द्विजेभ्यो द्वायुतं धेनुमिति यत्तदसाम्प्रतम् ॥

वर्णचतुष्टयानां नारीणां मद्यपानसम्भवे, न मरणान्तम् । त्यागएव परम् । न पोषणोपायः । क्षत्रियशूद्रस्त्रीणां केचिद्वधमिच्छन्ति । सुवर्णस्तेयेऽपि एवमेव वेदितव्यम् ।

तदाह कात्यायनः—

विप्रादीनां तु नारीणां स्तेयं वा पापमेव वा ।

सम्भवेद् यदि दैवेन नेच्छन्ति मरणं बुधाः ॥

(१) न पोषणेऽपाय इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(२) क्षत्रियशूद्राणां भिति क्रीतपुस्तके पाठः ॥

न त्याज्यासु स्त्रियः काश्चिन्नोपोऽथ वेसुभिः किल ।  
क्षत्रियादेर्वधः प्रोक्तो विप्राणां गर्हितं स्मृतम् ॥

लिङ्गपुराणे—

सुरापानं बणिक् कृत्वा सुवर्णं वा द्विजन्मनाम् ।  
क्षत्रवच्छुद्धिमाप्नोति शूद्रोऽमौसल्यमर्हति ॥

स्कन्दपुराणे—

सुरां पीत्वा सुवर्णं वा हृत्वा यदि बणिक्पतिः ।  
राजवच्छुद्धिमाप्नोति द्वायुतं वा गवां चरेत् ॥

नागरखण्डे—

जरुजसु सुरां पीत्वा हृत्वा स्वर्णं द्विजन्मनाम् ।  
क्षत्रवद्देहशुद्धिः स्याद् अन्यथा द्वायुतं गवाम् ॥  
तच्छूद्रसु सुरां पीत्वा हृत्वा हेम द्विजन्मनाम् ।  
राजदण्डः स्वधर्मेण सुसलेन हतः शुचिः ॥

स्कन्दपुराणे—

पादजसु यदा हृत्वा सुवर्णं पूर्वजन्मनाम् ।  
सुरां पीत्वा सक्ताज्ञात्वा 'मौसल्यं' बधमर्हति ॥

(१) क्षत्रियवच्छुद्धिमाप्नोति इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

(२) मौसल्यबध इष्यते इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।



विष्णुधर्मोत्तरे—

अद्विजो 'हेमहारी यः सुरापायी' द्विजन्मनाम् ।

तत्स्त्रीणां त्यागएव स्यात् सोऽपि मौसल्यमर्हति ॥

राजविजये—

पादजो यदि मोहाद्वा सुरां पीत्वा द्विजन्मनाम् ।

हत्वा हेम् कथं तस्य राज्ञा मौसल्यमिष्यते ॥

तत्स्त्रीणां त्यागएव स्यात् ध्वजो वा मुनिचोदितः ।

इति हेमाद्रौ चत्रियादीनां विप्रस्वहरणे

प्रायश्चित्तम् ।

\* विष्णुपुराणे इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(१) हेमहत्वा य इति क्रीतवेष्टितपुस्तकपाठः ।

(२) सुरां पीत्वा इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(३) राजा मौसल्यमिष्यते इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ रजतादिस्तेयप्रायश्चिन्नमाह ।

लिङ्गपुराणे—

सुवर्णेन प्रमाणेन ज्ञात्वा यद्राजतं भवेत् ।

तावद्धत्वा द्विजो यस्तु स्तेयी इत्युच्यते बुधैः ॥

स्कन्दपुराणे—

राजतं येन तद्वित्तं पूर्वमानेन धर्मतः ।

तहत्वा मुखजः सम्यग् अज्ञानाद्राजनन्दन ॥

स्तेयी इत्युच्यते सद्भिः प्रायश्चित्ती भवेद् द्विजः ।

चतुर्विंशतिमते

हरेद्रजतमज्ञानात्<sup>१</sup> पूर्वजो यदि दैवतः ।

स मृत्वा पूर्ववद्राजन् शुद्धिमाप्नोति निश्चितम् ।

महानारदीये

सुवर्णमानानन्यस्मिन् रजतस्तेयकर्मणि ।

कुर्यात् सान्तपनं सम्यग् अन्यथा पतितो भवेत् ॥

दशनिष्कान्तपर्यन्तमूर्द्धं निष्कचतुष्टयात् ।

हरेच्चेद्रजतं<sup>२</sup> विद्वान् कुर्याच्चान्द्रायणं द्विजाः ॥

दशादिशतनिष्कान्तरजतस्तेयकर्मणि ।

चान्द्रायणद्वयं प्रोक्तं तत्पापपरिशोधकम् ॥

(१) येन यत् क्रीतमिति लेखितपुस्तके पाठः ।

(२) राजतं हरेदिति क्रीतपुस्तके पाठः ॥

(३) अज्ञानाद्राजतं हत्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

(४) हत्वा चेद्रजतं इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ॥



शताद्रूढं सहस्रान्तं प्रोक्तं चान्द्रायणत्रयम् ।

सहस्रादधिके स्तेये ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ॥

स्कन्दपुराणे —

सुवर्णादधिकस्तेये रजतस्य विशांपते ।

कुर्यात् सान्तपनं सम्यक् अन्यथा दोषभाग् भवेत् ॥

दशनिष्कान्तपथ्यन्तमूर्ध्वं निष्कचदृष्टयात् ।

स्कन्दपुराणे—

सुवर्णादधिकस्तेये रजतस्य विशांपते ।

कुर्यात् सान्तपनं सम्यक् अन्यथा दोषभाग् भवेत् ॥

दशनिष्कान्तपथ्यन्तमूर्ध्वं निष्कचतुष्टयात् ।

हत्वा चेद्रजतं विद्वान् कुर्याच्चान्द्रायणं द्विजः<sup>१</sup> ॥

शताद्रूढं सहस्रान्तं प्रोक्तं चान्द्रायणत्रयम् ।

सहस्रादधिकस्तेये ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ॥

क्षत्रियविशं रजतस्तेये विप्रप्रायश्चित्ताद्विगुणं वेदितव्यम् ।

शूद्रस्य मौसल्यमेव । तत्तत्स्त्रीणां रजतादिस्तेयसम्भवे त्यागः

पूर्ववन्न मरणादि ।

इति हेमाद्रौ रजतस्तेयप्रायश्चित्तम् ।

(१) शुभमिति वेदितपुस्तके पाठः ।

(२) त्याज्या इति क्रीत वेदितपुस्तकयोः पाठः ।

## अथ ताम्रस्तेयप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे—

( हत्वा विप्रः पलशतं ताम्रं पारक्यमादरात् ।

स्तेयी इत्युच्यते सद्भिर्न सम्भाष्यः कदाचन ॥

पलप्रमाणं पूर्वमुक्तं )

मुखजो लोभत ताम्रं पारक्यं वै शतं पलम् ।

स्तेयी महद्भिर्गदितस्तस्य नास्तीह निष्कृतिः ॥

गरुडपुराणे—

अनाथानाञ्च नारीणां विधवानां द्विजन्मनाम् ।

गुरुणां कर्मनिष्ठानां साधूनां ताम्रमादरात्

स्तेयेन वा वलाङ्कारात् विप्रो हत्वा शतं पलम् ।

न तस्य निष्कृतिर्नास्तिर्मरणान्तबधादिह ॥

पलद्वये पञ्चगव्यं पीत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।

प्राजापत्यं पञ्चपले तप्तं दशपले स्मृतम्<sup>१</sup> ॥

त्रिंशत्पले तु चान्द्रं स्यात् पञ्चाशत्तत्रयं स्मृतम् ।

ताम्रे षष्टिपले प्रोक्तं मासं कृत्वा घर्मर्षणम् ॥

कण्ठदघ्नजले स्थित्वा शुद्धिमाप्नोति पूर्वजः ।

ताम्रे शतपले राजन् स्तेयं कृत्वा तु पूर्वजः ॥

(१) विष्णुपुराणे इति लेखितपुस्तके पाठः ।

(—) अयं पाठः क्रौतपुस्तके नोपलभ्यते ।

(२) पञ्चशतमिति लेखितपुस्तके पाठः ।

(३) प्राजापत्यं पञ्चगव्यं तप्तं दशपले-स्मृतम् । इति क्रीतपुस्तके पाठः ।



त्रिः परिक्रमणं<sup>१</sup> कुर्याद् भुवश्चान्द्रं ततः परम् ।

हृत्वा शतपलं ताम्रं<sup>२</sup> स्वर्णस्तेयसमं विदुः ॥

शतपलताम्रस्तेयात् द्विजः सुवर्णस्तेयवत् प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।  
नात्र मरणान्तं प्रायश्चित्तम् । सुवर्णस्तेयसममित्युक्तम् अतो न  
मरणान्तप्रायश्चित्तम् । अयुतधेनुदानादिकमेव चत्त्रियादिस्तेय  
प्रायश्चित्तम् । एवं न सुवर्णस्तेयादिवत् ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये  
ताम्रस्तेयप्रायश्चित्तम् ।

(१) वत्सा इति क्रोतपुस्तके पाठः ।

(२) सुह्वा इति क्रोतपुस्तके पाठः ।

(३) चत्त्रियादेस्तेयप्रायश्चित्तमिति क्रोतपुस्तके पाठः ।

## अथ कांस्यस्तेयप्रायश्चित्तमाह ।

( कूर्मपुराणे—

‘कांस्यं यत्पापसम्भूतं पारक्यं यदि लोभतः ।  
स्तेयं कृत्वा द्विजोयस्तु स पापफलमश्नुते ॥ )

लिङ्गपुराणे—

कांस्यस्तेयी महापापी रौरवं नरकं व्रजेत् ।  
पश्चाद्भवति पापात्मा कारुको जायते भुवि ॥

महाभारते—

कांस्यं कृत्वाद्विजो लोभात् पारक्यं द्विजहेतुकम् ।  
महान्तं नरकं गत्वा हीनवर्णः प्रजायते ॥

चतुर्विंशतिमते—

कांस्यपित्तलमुख्येषु आयसान्तेषु पञ्चसु ।  
सहस्रनिष्क्रमाने तु पारक्यं परिकीर्तितम् ॥  
प्रायश्चित्तन्तु लोहानां स्तेये रजतवत्स्मृतम् ॥

कांस्यपित्तलस्तेये वर्णत्रयस्य रजतस्तेयवत् प्रायश्चित्तम् पलसंख्यया

(—) अयं पाठः क्रीतकाशीपुस्तकयो न दृश्यते ।

(१) काशीपुस्तक क्रीतपुस्तकयोः “स्कन्दपुराणे ।

सुखजो लोभसन्तप्तः पारक्यं वै पलं ततः ।

स्तेयं कृत्वा द्विजोयस्तु सपापफलमश्नुते”

इत्यधिकपाठः सुसुपलभ्यते ।



वेदितव्यम् । न निष्कादिप्रमाणम् । शूद्रस्य 'राजत'लघुगुरुक्रमेण  
अङ्गुलिच्छेदादिकं कारयितव्यं न मौसल्यम् । द्रव्यस्याल्पत्वात् ।  
तत्स्त्रीणामेवमेव सम्भवे प्रायश्चित्तं करणीयम् ।

इति हेमाद्रौ प्रायश्चित्ताध्याये कांस्यस्तेयादि-  
प्रायश्चित्तम् ।

(१) शूद्रेति क्रीतवेचितपुस्तकबोर्नेषवभ्यते ।

(२) वपुक्रमेव इति क्रीतवेचितपुस्तकपाठः ।

अथ धान्यस्तेयप्रायश्चित्तमाह ।

मरीचिः—

ब्राह्मणो द्रव्यलोभेन पारक्यं धान्यमाहरेत् ।

द्रोणं वा प्रस्थमात्रं वा हत्वा नरकमश्नुते ॥

लिङ्गपुराणे—

मुषित्वा योद्विजोमोहाद्धान्यं द्रोणप्रमाणकम्

पारक्यं धन्यमतुलं मृत्वा तु नरकं व्रजेत् ॥

तदन्ते भुवमासाद्य सदने भूषको भवेत् ।

धान्यप्रमाणमाह—

शृङ्गपुराणे—

पुराणं षष्टिभिर्विजैस्तद्वयं कोशउच्यते ॥

कोशद्वयन्तु लिङ्गं स्यात् त्रसत्तद्वयमुच्यते ।

अञ्जलिस्तद्वयं राजन् तद्वयं<sup>१</sup> कुडुपं स्मृतम् ॥

<sup>२</sup>कुडुपद्वयं तु प्रस्थं स्यात् द्रोणस्तेषां चतुष्टयम् ।

द्रोणानां विंशतिः खारी धान्यमानमितीरितम् ॥

द्रोणद्वयं तु भारः स्यात् त्रैयस्तत्पलसङ्ख्याया ।

कोशस्तेये<sup>३</sup> दश प्रोक्तं सावित्रीपठनं मुदा ॥

(१) तद्वयं पुरुषं स्मृतम् इति क्रौतपुस्तके पाठः ।

(२) मानद्वयं तु सम्भूतं तद्वयं कुडुपं स्मृतमित्यधिकमर्जमितः पूर्वं क्रीत-  
लेखितपुस्तकयोः समुपलब्धम् ।

(३) आपस्तोयेदश प्रोक्तमिति लेखितपुस्तकपाठः ।



चञ्चली शतगायत्रीजपः पापप्रक्षयनः ।  
 सहस्रं पुरुषे प्रोक्तं माने दायुतमुच्यते ॥  
 लक्षं तु कुङ्पे प्रोक्तं प्रस्थे लक्षद्वयं चरेत् ।  
 द्रोणे तु दशलक्षं स्यात् खारीधान्ये यथा मृणु ।  
 सुवर्णस्तेयिनः पापे प्रायश्चित्तं द्विजैर्मुदा<sup>१</sup> ॥  
 तत्तदाचरणीयं स्याद् अन्यथा पतितो भवेत् ।  
 गोधूमतिलमाषाणां स्तेयेन<sup>२</sup> द्विगुणं स्मृतम् ॥  
 श्यामाकमुद्गन्नीहीणां प्रमाणानां तथैवच ॥  
<sup>३</sup>पात्रतालकुलित्यानां<sup>३</sup> 'यवपूर्व' समारेचत् ।  
 ब्राह्मणो यदि लोभेन शोषयेत् खारिकादयम् ॥  
 घृताक्तदेहः सहसा कारीरेण सहाग्निना ।  
 दग्धः शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा गतिरिष्यते ॥  
 राजवैश्ययोरेवं प्रायश्चित्तं अन्यस्तेये विवेचनीयम् । शूद्राणां  
 मोसलप्रायश्चित्तम् । राजवैश्ययोर्विवाहादिषु संस्कारबलवत्तया  
 विप्रप्रायश्चित्तवदुक्तम् ।  
 इति हैमाद्री धर्मशास्त्रे धान्यस्तेयप्रायश्चित्तम्

(१) द्विजैर्मुदा इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(२) स्तेयिनो द्विगुणं स्तमिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) यावनालकुलित्यानामिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) यावपूर्वमथाचरेत् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ वस्त्रस्तेयप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे—

वस्त्रं मुष्णाति यो विप्रः पारक्यं शास्त्रगर्हितम् ।

अज्ञानाज्ज्ञानतो वापि तस्य दोषो महान् भवेत् ॥

कूर्मपुराणे—

विप्रो यदि ह पारक्यं वस्त्रमज्ञानतः खलः ।

तदा दोषमवाप्नोति तं त्यजेदन्यजं यथा ॥

शिवपुराणे—

यो विप्रो दुर्जनासक्तो परवस्त्रं मुषेद्यदि ।

तस्यैवं पुण्यनाशः स्याद् इति शास्त्रेषु निश्चितम् ॥

तदन्ते नरकं याति जायते वस्त्रहीनवान् ।

कूर्मपुराणे—

विप्रो मुष्णाति यद्वस्त्रं पारक्यं धर्मगर्हितम् ।

यमलोकमुपागम्य तत्र स्थित्वाऽन्यजन्मनि ॥

पुनर्भुवमुपागम्य बहुपुत्रो विवस्त्रवान् ।

प्रायश्चित्तमाह देवस्वामी—

स्थूलतन्तुक्तं वस्त्रं सूक्ष्मतन्तुविनिर्मितम् ॥

चित्रवस्त्रं तथा नीलं रक्तं कौसुम्यैरञ्जितम् ।

पट्टवस्त्रं तु कौशेयं जर्णामयमतः परम् ॥

(१) महानभूत् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) रञ्जनमिति लेखितपुस्तके पाठः ।



श्वेतवस्त्रमिति प्रोक्तं तत्तद्वस्त्रानुसारिणि ।  
 स्थूलतन्तुकृते वस्त्रे स्तेयं कृत्वा तु पूर्वजः ॥\*  
 पञ्चात्तापसमायुक्तः प्राजापत्यं समाचरेत् ।  
 [सूक्ष्मतन्तुकृते वस्त्रे तु मुषित्वा तप्तकच्छद्वयं चरेत् ॥]  
 नीलीमये सूक्ष्मवस्त्रे चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ।  
 बहुमूल्ये रक्तवस्त्रे कीशेये च मुनीश्वराः ॥  
 सद्यः पतति पापात्मा घृताक्तोऽग्निं विशेत्ततः ।  
 सुवर्णस्ते यिनं प्राहुः तं मौसल्यं विदुर्वधाः ॥  
 नान्यथा गतिरस्तीह तस्य भूयिष्ठपापिनः ।  
 पुनर्दत्त्वा तु तद्वस्त्रं पञ्चात्तापसमन्वितः ॥  
 प्राजापत्यत्रयं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति पूर्वजः ।  
 उक्तं यथा क्षत्रियाणां तथा सर्वं समाचरेत् ॥  
 तथा विप्रादिदाराणां वस्त्रतोये यथाक्रमम् ।  
 विप्राणां यत् प्रायश्चित्तं उक्तं तदर्धं तद्द्वारक्षत्रियादीनाम् ।  
 तद्द्वाराणामेवं प्रायश्चित्तार्धक्रमेण योजनीयम् ।

इति हेमाद्रौ धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये  
 वस्त्रस्तेयप्रायश्चित्तम् ।

\* अतःपरम् “शुद्धेन जनसा राजन् तप्तकच्छद्वयं चरेत्” इत्यधिकः पाठः  
 क्रीतपुस्तके सप्तपलभ्यते ।

(१) पञ्चात्ताप इत्याद्यर्धं क्रीतपुस्तके नोपलभ्यते ।

[—] अयं पाठः क्रीतकाशीपुस्तकयोर्नोपलभ्यते ।

## अथ गुरुतल्पगमनप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे—

गुरुतल्पगतानां तु प्रायश्चित्तमिहोच्यते ।  
 जननी च सपत्नी च राज्ञः<sup>१</sup> पत्नी गुरोस्तथा ॥  
 मातुलानी स्वभगिनी स्वसा ज्येष्ठस्य नायिका ।  
 श्वश्रूः कनिष्ठभार्या च आत्रेयी च पतिव्रता ॥  
 एकादश समास्वेताः स्वमात्रा राजवह्मभा ।  
 पूज्याश्च वन्दनीयाश्च पोष्या वस्त्रादिभूषणैः ॥  
 द्विजोऽपि न द्रोहकृत् स्यात्कर्मणा मनसा गिरा ।  
 जननी सर्वभूतानां पूज्या वन्द्याश्च तास्तथा ॥  
 अज्ञानान्मातरं गत्वा तत्सपत्नीमथापि वा ।  
 स्वयमेव स्वमुष्कं तु च्छिन्द्यात् पापमुदीरयन्<sup>२</sup> ॥  
 हस्ते गृहीत्वा तन्मुष्कं निर्गच्छेन्निर्गर्हतिं दिशम् ।  
 गच्छन्नेवाग्रतः स्वस्य कदाचिन्न विचारयेत्<sup>३</sup> ॥  
 अपश्यन् पृष्ठतो गच्छेत् प्राणान्तं प्राप्य<sup>४</sup> शुध्यति ।  
 मेरुप्रपतनं<sup>५</sup> वापि कुर्यात् पापमुदीरयन् ।

(१) राजपत्नी इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

(२) पापमुदीरयेत् इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

(३) विचारयन् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) यस्य शुध्यति इति लेखितपुस्तके पाठः ।

(५) मेरुप्रपतनं इति लेखितपुस्तकपाठः ।



भविष्योत्तरे—

राज्यं<sup>१</sup> क्षोभे महातीर्थे संग्रामे देशविप्लवे ॥  
 पत्नीष्वन्यासु नारीषु स्थितासु मोह<sup>२</sup>पीडितः ।  
 मातरं वा सपत्नीं वा स्वदारभ्रान्तिमाविशन् ॥  
 पश्चाज्ज्ञात्वा तु मातेति पश्चात्तापमुपाविशन् ।  
 स्वयमेवासिना मुष्कं कृत्वा पापमुदाहरन् ॥  
 अपश्यन् पृष्ठतो गच्छेत् प्राणान्तं प्राप्य शुध्यति ।  
 रेतःसेकात् पूर्वमेव निवृत्तो यदि मातरि<sup>३</sup> ॥  
 ब्रह्महत्याव्रतं कुर्याद् रेतः<sup>४</sup>सेक्ताऽग्निदाहनम् ।  
 ज्वलितां सूर्भिर्मालिङ्ग्य मृतः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे—

महातीर्थेषु संग्रामे जनक्षोभे महाभये ।  
 [ तव राजन् सतीसङ्गे महानसि समुद्भवे ॥ ]  
 कामातुरः स्वपत्नीति मातरं वापि पक्षजाम् ।  
 गत्वा सकृत्स्वदारेषु पूर्वचिह्नविवर्जिताम् ॥  
 मातरं सहसा बुद्ध्वा पश्चात्तापपरायणः ।  
 असिना तीक्ष्णधारेण शिश्रुं स वृषणं सकृत् ॥

(१) पुरक्षोभ इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) स्थिरपीडित इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) मातरं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) रेतःसेक्ताऽग्निदाहनम् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

[—] अयं पाठः क्रीतपुस्तके नोपलभ्यते ।

क्षित्वाञ्चलौ समाधाय न पश्चादवलोकयन् ।

स्मरन् नारायणं सम्यक् पुरःस्थमविचारयन् ।

निर्ऋतिं दिशमागच्छेत् मृत्वा शुद्धिमवाप्नुयान् ॥

रेतःसेकात् पूर्वमेव स्वमातेति प्रबोधयत् ।

ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात् कपालध्वजवर्जितम् ॥

कारीषवक्त्रिणा दग्धः शुद्धिमाप्नोति मातृगः ।

मरणादित्यर्थः ।



## अथ राजदण्डमाह ।

लिङ्गपुराणे-

विचार्य मातृगं विप्रं स्वयमेव न चारतः ।

न चारेभ्य इत्यर्थः ।

भगाकारमयः कृत्वा तापयित्वा हुताशनै ।

लेखयेदल'वद्भृत्यै लेलाटे मातृगामिनः ॥

आरोहेद्वासभं यानं निःक्वाणं ध्वनयन् जनैः ।

तद्वत्तं पूर्ववद्भृत्वा धर्मव्रतमिहाचरेत् ॥

[ तत्पत्नीष्वथवा दद्यात् तासु दोषो न संस्पृशेत् ] ।

अटित्वा नगरीं सर्वां जनोऽयं गुरुतल्पगः ॥

इत्युच्चैर्भाषयन् भृत्यैः पुरद्वारमुपागमन् ।

तत्रैव नापितेनाशु असिना तोष्णधारया ॥

छेदयित्वाथ तन्मुष्कं निधायथ तदञ्जली ।

कृत्वा स पापो मुष्कं तत् गृहीत्वा निर्ऋतिं दिशम् ॥

गच्छन् प्राणान् परित्यज्य ततः शुद्धिमवाप्नुयात् ।

अथवा सूर्मिमातप्य वङ्गी राजा प्रयत्नतः ।

तैलेन सूर्मिमातप्य भृत्यैरालिङ्गयेन्मुदा ॥

मृत्वा शुद्धिमवाप्नोति स राजा दोषवान्नहि ।

मेरुप्रपतनं वापि नान्यथा शुद्धिरिष्यते ॥

(१) लेखयेद् भृत्यवलयन् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

[—] अयं पाठः काशीपुस्तके नोपलभ्यते ।

(२) परित्यक्त्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

रेतः सेकात्पूर्वं मातेति ज्ञात्वा ब्रह्महत्याव्रतं कपालध्वजवर्जितं  
 कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति । नान्यैः सेतुदर्शनादिभिः । चत्त्रिया-  
 दीनां मातृगमनेऽप्येवमेव प्रायश्चित्तं योजनीयम् । शूद्रस्य मौसल्य-  
 मेव प्रायश्चित्तं पापनाशकं स्यात् । तस्याः स्त्रियास्तदर्जादि ।  
 सारमाहृत्याल्पकुटीरं कृत्वा मातरमवस्थाप्य मयूराण्डप्रमाणैः  
 कवलैः प्रत्यहं पोषयेत् । न मातृभ्रान्तिः । मृता चेत् पतित-  
 प्रायश्चित्तार्धेन शरीरशुद्धिं कृत्वा परलोकक्रियां कुर्यात् ।

तदाहापस्तम्बः—

गुरोरप्यवलितस्य कार्याकार्यमजानतः ।

उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥

इतिवत् मातृत्यागो न विगर्हितः । तस्याः शुश्रूषा तु नित्या पति-  
 ताया अपि । सपत्नोप्रभृतिस्त्रीगमनेष्वेवं प्रायश्चित्तं वेदितव्यम् ।

कूर्मपुराणे—

स्ववर्णोत्तमवर्णस्त्रीगमनेन विचारतः ।

ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात् द्वादशाब्दं समाहितः ॥

असत्याभासतो पृच्छेत् स्ववर्णाच्चोत्तमाच्च वा ।

कारोषवह्निना दग्धः शुद्धिं याति द्विजोत्तमः ॥

रेतःसेकात् पूर्वमेव निवृत्तो यदि मातरि ।

ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात् पञ्चेदेकाग्निदाहकम् ॥

स्ववर्णोत्तमवर्णस्य निवृत्तो वीर्यसेचनात् ।

ब्रह्महत्याव्रतं तत्र षड्बन्धं विधिपूर्वकम् ॥



क्षत्रियां पितृभार्यान्तु गत्वा विप्रः सकृन्मुने ।  
ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात् नवाब्दं विष्णुतत्परः ॥  
वैश्यायां पितृभार्यायां षडब्दं व्रतमाचरेत् ।

मातृष्वसारञ्च पितृष्वसारम्  
आचार्यपत्नीं श्वशुरस्य पत्नीम् ।  
आचार्यपुत्रीनथ मातुलानीम्  
पुत्रीं स गच्छेद्यदि कामतो यः ॥

दिनद्वये ब्रह्महत्याव्रतं कुर्याद्यथाविधि ॥  
एकस्मिन्नेव दिवसे बहुवारे त्रिवार्षिकम् ।  
एकवारं कृते त्वद् व्रतं कृत्वा विशुध्यति ॥  
दिनत्रये गच्छति चेत् वङ्गो शुध्यति नान्यथा ।  
चाण्डालीं पुक्कसीं चैव क्षुपां च भगिनीं तथा ।  
मित्रप्रियां शिष्यपत्नीं यस्तु वै कामतो व्रजेत् ।  
ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात् षडब्दं ध्वजवर्जितम् ॥

एतासां मातृव्यतिरिक्तानां पापशङ्कावतीनां त्यागएव परम् ।  
अन्यथा संसर्गतो दोषगुणा भवन्तीति ।

तदाह कात्यायनः—

पतितां पुत्रगमनां मातरं पोषयेत् सुतः ।  
कुटीरं वलयाकारं सूक्ष्मं कुर्यात् प्रयत्नतः ॥  
तत्र तां सन्निवेश्याय चतुर्भिः कवलैर्नृप ।

(१) दिनत्रये गच्छति वङ्गो दग्धः शुध्यति नान्यथा । इति उल्लिखितपुस्तकपाठः ।

मयूराण्डप्रमाणैस्तैः प्रत्यहं बन्धुमार्गतः ।  
 यावता म्रियते माता तावद्धृत्वा प्रयत्नतः ॥  
 पतितस्य यदुक्तं तत् प्रायश्चित्तार्हमाचरेत् ।  
 परलोकक्रियाः सम्यक् कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥  
 अकृत्वा दोषमाप्नोति पुत्रस्तत्पापशुद्धये ।  
 एतासामार्थनारीणां त्यागएव विधीयते ॥

राजवैश्ययोरिदमेव प्रायश्चित्तं विधीयते ।

वर्णत्रयस्य विप्राणां भार्या माता वित्रीयते ।  
 तद्दारेषु यदा गच्छेद् वर्णत्रयमकामतः ।  
 तत्रापि पितृवद् बुद्ध्या प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥  
 शूद्रस्य मौसलं प्राङ्गुरिति शास्त्रेषु निश्चितम् ।  
 कामः सर्वधनाहारी कामः पुण्यविनाशकृत् ॥  
 कामः पापकरो नित्यं कामोऽनर्थप्रदायकः ।  
 कामः शत्रुर्मनुष्याणां तस्मात् कामं परित्यजेत् ॥  
 संसारेऽस्मिन् महाघोरे मोहनिद्रासमाकुले ।  
 ये हरिं शरणं यान्ति कृतार्थास्ते न संशयः ॥  
 पुत्र-दार-गृह-क्षेत्र-धन-धान्य-विमोहिनीम् ।  
 लब्ध्वेमां मानुषीं वृत्तिं रे रे गर्वं तु माकृथाः ॥  
 सन्त्यज्य कामं क्रोधं च लोभं मोहं मदं तथा ।  
 परापवादं निन्दां च यजध्वं भक्तितो हरिम् ॥  
 माता हरिः पिता दैवम् ज्येष्ठभ्राता जनार्दनः ।  
 गुरुर्विष्णुः प्रसन्नात्मा राजा प्रत्यक्षदैवतम् ॥



तद्वारास्तु तथाज्ञेयास्तस्माद्द्रोहं न कारयेत् ।

आपस्तम्बः—

“गुरुतल्पगामी सवृषणं शिग्रं परिवास्याञ्जली आधाय  
दक्षिणां दिशमनावृत्तिं व्रजेत् । ज्वलितां वा सूर्भिं परिष्वज्य  
समाप्नुयात्”\* इति दोषस्मरणात् तद्वारेषु द्रोहवृद्धिर्न कार्या ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये  
गुरुतल्पगमनप्रायश्चित्तम् ।

\* आपस्तम्बधर्मश्रुते १-६-२५-१-२ ।

अथ तत्संयोगिप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे—

महापातकसंसर्गे महासान्तपनं स्मृतम् ।  
 सङ्गं कृत्वा<sup>(१)</sup> मासे तु उपवासान् दशाचरेत् ॥  
 'पराकं' माससंसर्गे चान्द्रं मासत्रये व्रतम् ।  
 कृत्वा षण्माससंसर्गे कुर्याच्चान्द्रायणत्रयम् ॥  
 किञ्चिद्भूनाब्दं सङ्केतु षण्मासं व्रतमाचरेत् ।  
 अब्दस्य त्रिगुणं प्रोक्तं ज्ञानात्सङ्के यथाक्रमम् ॥  
 यस्तु संवत्सरं त्वेतेः शयनासनभोजनैः ।  
 वसेच्च<sup>(२)</sup> सहितं विन्द्यात् पतितं सर्वकर्मसु ॥  
 महापातकिनस्त्याज्याः सर्वदा विप्रसत्तमैः ।  
 महापातकिनो लोके दर्शनात् पापदायिनः ॥  
 स्पर्शान्नरकदानित्यं स्मरणालोकहारिणः ।  
 'सत्सङ्गतिः' सदा नृणां कामधेनूपमास्मृता ॥  
 अतः सत्सङ्गतिः कार्य्या नृभिः पुण्याभिलाषिभिः ।  
 पुण्यमेव सदा कार्य्यं पुण्यमेव सदा स्मरेत् ॥

(१) कृत्वा तु मासे तु इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) पराकान् इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

(३) वसेच्चेत् इति लेखितपुस्तके पाठः ।

(४) सन्नोगतिः इति क्रीतपुस्तके पाठः ।



पुण्यमेव 'सदा पश्येत् तस्मात् पुण्याधिकं न च ।

अतोमहद्भिः संसर्गः कर्त्तव्यो धर्मवित्तुसुधीः ॥

दुःसङ्गं वर्जयेन्नित्यं सुराभाण्डादिकं यथा ॥

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये

महापातकिसंसर्गप्रायश्चित्तम् ।

(१) पुण्यमेव च संपश्येदिति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(२) धर्मवित्तुभिः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

[अथेदानीं उपपातकप्रायश्चित्तं ब्रुवन् गोवध-  
प्रायश्चित्तमाह ।]

मार्कण्डेय पुराणे—

सर्वेषामेव वर्णानां ब्राह्मणः परमोगुरुः ।

तथा च पशुजन्तूनां गौर्मातेति प्रगीयते ॥

विप्रहत्या च गोहत्या सममेतद्वयं नृणाम् ।

पुरा चतुर्मुखो ब्रह्मा सृष्टादौ सृष्ट्वांश्च गाः ॥

यज्ञान् वेदांश्च विप्रांश्च अरणिं स्तुक्स्तुवादिकान् ।

सृष्ट्वान् यज्ञरक्षार्थं महीपालानतः परम् ॥

गावो विप्राश्च यज्ञाश्च पुनन्तीह<sup>१</sup> महीमिमाम् ।

गोहिंसां यो नरः कुर्यान्निष्कारणतया न्विह<sup>२</sup> ।

न तस्य निष्कृति<sup>३</sup>श्चास्ति प्रायश्चित्तशतैरपि ॥

गोसवएव कारणं हनने<sup>४</sup> मधुपर्कश्च । तयोरभावाद् गो-  
हिंसनं गर्हितमेव कलियुगे ।

अग्न्याधेयं गवालम्भं सन्नगासं पलपैटकम् ।

देवरेण सुतोत्पत्तिं कलौ पञ्च विवर्जयेत् ॥

यज्ञार्थमेव गोहिंसनं नान्यदा<sup>५</sup> ।

[—] अयं पाठः क्रीतकाशोपुस्तकयोर्नोपलभ्यते ।

(१) पुनन्ति हि इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) चयः इति क्रीतपुस्तके यमः इति लेखितपुस्तके पाठः ।

(३) निष्कृतिर्नास्ति इति लेखितपुस्तके पाठः ।

(४) मधुपर्के च इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(५) नान्यत्र इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



गोहिंसां मुखजः कृत्वा महापापमवाप्नुयात् ।

तथैव विप्रहिंसाञ्च महतां गर्हितं हयम् ॥

हिंसा दशविधा ।

तदाह गौतमः—

क्रूररज्ज्वा कण्टबन्धो दारुबन्धस्तथा गले ।

निराधारे स्थले बन्धस्तथा ग्रास'निपीडनम् ॥

ताडनं रज्जुदण्डाद्यैस्तथा सञ्चाररोधनम् ।

शृङ्गच्छेदस्तथा बाहोद्विवारं दोहनं तथा ॥

वत्से मृते च क्षीराणामादानं चर्मवत्सतः ।

इतीह दशधा हिंसा गवां प्रोक्ता मनीषिभिः ॥

एताभिर्गा यदा हिंस्यात्तदा गोबध इष्यते ।

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिरितीरितम् ॥

महापातकिनां चैव तथैव क्षुद्रपापिनाम् ।

पापं चतुर्विधं प्रोक्तं शुष्कं चार्द्रं महत्तरम् ॥

उपपातकमित्येतत् चतुर्धा परिकीर्तितम् ।

उक्तस्यैतस्य पापस्य पञ्चगव्यं विशोधनम् ॥

गौर्यस्य च गृहे नास्ति होमार्थं पापनाशिनी ।

तद्गृहं रुद्रभूमिः स्याद्गृहस्थः स च पापकृत् ॥

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

सर्वभूतदयालुत्वं षड्विधं गृहमेधिनाम् ॥

(१) तथा ग्रासनिपीडने इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

गौर्यत्रैव सदा तिष्ठेत् तत् चेन्नं काशिकासमम् ।  
 न सन्ति तत्र पापानि तथा बालग्रहाग्रहाः ॥  
 नमस्कारैः सेवितव्या सत्यापि मनसापि गौः ।  
 तथा सम्पाद्य बहुभिर्धनैर्वा पापमुक्तये ॥  
 एतां धेनुं यदा विप्रो हिंस्याच्चेत्तगुडादिभिः ।  
 महापापमवाप्नोति योवा कोवा भुवस्तले ॥  
 तदन्ते भुवमासाद्य चाण्डालत्वमवाप्नुयात् ॥

चण्डिकाखण्ड—

गोहन्ता यस्तु वै लोके रज्जुपाषाणवेष्टनैः ।  
 अरण्ये वा गृहे वापि रोषाद्वा कामकारतः ॥  
 यमालयमुपागम्य नरकञ्चानुभूय च ।  
 तदन्ते भुवमासाद्य जायते त्वर्शरोगवान् ॥

लिङ्गपुराणे —

यो द्विजोऽदलोभेन मत्सरादीर्थया नृप ।  
 गां हत्वा यस्य कस्यापि विपिने वा जलाशये ॥  
 रज्जुकण्ठाश्मभिर्घोरैः कण्ठभेदनपीडया ।  
 भवेत्तस्य महान् दोषः प्रायश्चित्तीभवेद्भुवम् ॥  
 हत्वा तु मुखजो ज्ञानान्मदेन महता वृतः ।  
 नरकान्न निवर्त्तत प्रायश्चित्तं विना प्रभो ॥  
 पश्चात्तापसमायुक्तः पराकं कच्छमाचरेत् ।  
 अज्ञानतः पराकः स्यात् ज्ञात्वा चान्द्रायणं स्मृतम् ॥  
 कामतो गोबधे चैव शुद्धिर्दृष्टा मनीषिभिः ।



नागरखण्डे—

अकामतः कामतो वा विप्रो हन्याच्च गां शुभाम् ।  
तस्यैव शुद्धिरदिता पराकथान्द्रभक्षणम् ॥  
उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुद्धिमान् ।  
अन्यथा दोषमाप्नोति अर्शोऽरोगी भवेद्भुवि ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

सांयराकं ? च धेनुं यो मुखजो मत्सरोद्धतः ।  
हन्ति दण्डादिभिः पापी तस्य देहविशुद्धये ॥  
अज्ञानात्तु पराकः स्वात् ज्ञानाच्चान्द्रस्य भक्षणम् ।  
हत्वा<sup>१</sup> तु रोगिणीं वृद्धां पराकं कच्छूमाचरेत् ॥  
युवतीं गां द्विजो हत्वा<sup>२</sup> कुर्याच्चान्द्रायणं सकृत् ।  
उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ॥

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये  
गोबधप्रायश्चित्तम् ।

(१) यो हत्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) हन्यादिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

## अथ निमित्तगोबधप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणम्—

अनाधारे स्थले बन्धो निराहारो गवामिह ।  
 एभिर्निमित्तैरन्यैश्च पतनाद्भित्तिवृक्षयोः ॥  
 यदा<sup>१</sup> म्रियेत वा धेनुर्हत्या तत्स्वामिनो भवेत्  
 अतः स्वामी परामृश्य कुर्यात्तद्रक्षणं सदा<sup>२</sup> ॥  
 तत्प्रापणे महत्पुण्यमनन्तं परिकीर्तितम् ।  
 तदुपचा महत्पापं पतनं जन्मजन्मसु ॥  
 अग्निहोत्रस्य या धेनु र्या<sup>३</sup> धेनुः शम्भुभाषणे ।

अभिषेकार्यमित्यर्थः ।

या धेनुर्गुर्व्विणी राजन् या धेनुः कपिलात्मिका ।  
 एते<sup>४</sup> निमित्तैः सा धेनुर्हता यदियमाज्ञया ॥  
 तत्स्वामी मुनिभिः प्रोक्तो गोहन्तेति न संशयः ।  
 अग्निहोत्रादिधेनूनामेकां वापि निमित्तजैः ॥  
 हन्ता तत्प्रापमोक्षार्थं पराको मुनिचोदितः ।  
 इतरासां गवां राजन् निमित्तैरेभिरग्रतः ॥  
 हननं प्राप्यते दैवात् स्वामिना चान्द्रभक्षणम् ।  
 अशक्तो रोगवृद्धाभ्यां हन्तिह्येतैः प्रमादतः ॥

(१) यथा इति लेखितपुस्तके पाठः ।

(२) सदा इति लेखितपुस्तके पाठः ।

(३) तथा शम्भुं प्रपूजयेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) तैर्निमित्तैः सा हि धेनुः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



तत्स्वामिने तप्तकच्छं मुनिभिः परिकीर्त्तितम् ।  
 अग्निदाहे प्रधानस्यच्छेदे रोगनिवृत्तये ॥  
 यदि देवान्मृतिः प्राप्ता प्राजापत्यं विशुद्धिदम् ।  
 दारुणा गुरुणा कण्ठे लग्ने पतति<sup>१</sup> याच गौः ॥  
 मृता<sup>२</sup> तद्दोषशान्त्यर्थं पराकः कच्छमीरितम् ।  
 तत्सुतामध्यदेशे तु बन्धने ताडनेऽपि वा ॥  
 क्रियादेशे वनैकान्ते मृता या धेनुरग्रतः ।  
 प्राजापत्यद्वयं प्रोक्तं मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥  
 औषधं रोगमोक्षाय कर्त्ता कुर्याद्भवामिह ।  
 तेनौषधेन या धेनुर्मृतिमाप सुदुस्तराम् ॥  
 तत्र चान्द्रायणं प्रोक्तं प्रायश्चित्तं विशुद्धये ।  
 तत्र क्षीरधृते धेनुरक्षणाया गवामिह ॥  
 कुर्यात् तद्विपरीतं चेन्मृता चेद्धेनुरग्रतः ।  
 तत्रैव हत्या महती तप्तकच्छद्वयं चरेत् ॥  
 पतने भित्तिवृक्षाणां शङ्कितानां नृपोत्तम ।  
 तत्र ब्रह्मा च या धेनुर्मृता तत्पतने तथा ॥  
 तदा तद्देहशुद्ध्यर्थं प्रोक्तं चान्द्रायणं द्विजैः ।  
 काष्ठिन्यरज्जुबन्धेन यदा गौर्निधनं गता ॥  
 पराकः पापशुद्ध्यर्थं वह्निदाहेऽप्यमोचने ।  
 पराकस्तत्र योक्तव्यो निम्नोन्नतभुवःस्थले ॥

(१) नयति या च गौः इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) मृत्वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

तत्रापि पराकइत्यर्थः ।

एतासां गवामेतैर्निमित्तैः हननप्राप्तौ तद्दोषोपशान्त्यर्थं तत्त-  
त्प्रतिपदोक्तं प्रायश्चित्तम् । लोकसादृश्यात् तत्तत्कर्मभानुरोधेन  
नेच्छन्ति चेत् तदा दोषमाह—  
गौतमधर्मो—

एभिर्निमित्तैः स्वकृतैर्यदा यत्रैव धेनवः ।  
पञ्चत्वं यदि गच्छन्ति स्वामिनः पश्यतः सतः ॥  
हत्या प्राप्ता<sup>१</sup> सुमहती लोकद्वयविगर्हिता ।  
यस्य<sup>२</sup> दोषस्य यत्रोक्तं तत्तत्कुर्याद्विशुद्धये ॥  
अन्यथा लोकसादृश्यात् प्रायश्चित्तपराङ्मुखः ।  
यदि<sup>३</sup> वर्त्तेत लोकेऽत्र पुत्रदारप्रजाक्षयः ॥  
अन्ते नरकमासाद्य मातङ्गत्वमवाप्यते ।  
तदन्ते भुवमासाद्य भिक्षो भवति गर्हितः ॥  
तस्माद्देहविशुद्ध्यर्थं कुर्यान्निष्कृतिमुत्तमाम् ।  
विप्रहत्या च महती तथा धेनुविहिंसनम् ॥  
उभयोर्यदि हत्या तु कर्तुर्नोविहिता गतिः ।  
अप्रमत्ततया राजन् धेनवो<sup>४</sup> मातृवत्सदा ॥  
पोषणीयाः पालनीया वर्णैस्त्रिभिरिहादरात् ।

(१) हत्या च प्राप्ता महती इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) यदा दोषस्य इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) वर्त्तयेद्यदि लोकेऽत्र इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) गृहवत्सदा इति क्रीतकाशीपुस्तकयोः पाठः ।



क्षत्रियवैश्ययोरप्येवं प्रायश्चित्तं निमित्तगोहनने वेदितव्यम् ।  
शूद्राणामेतत्साक्षादनने शतरूपकेण दण्डः । विप्रस्त्रीणामेतासां  
हनने विप्रस्यार्धं प्रायश्चित्तम् । क्षत्रियवैश्यस्त्रीणामपि स्वजाति-  
पुरुषाणां प्रायश्चित्तार्धं कल्पनीयम् । शूद्रस्त्रीणां शूद्रवदाज्ञा राज्ञा  
कर्त्तव्या न स्त्रीतिविचारणीयम् ।

तदाह लिङ्गपुराणे—

बाहुजोरुजपादाब्जजातानां हनने गवाम् ।  
निमित्तैर्वाथ साक्षाद्वा प्रोक्ता विप्रस्य निष्कृतिः ॥  
निमित्तहनने वाथ विप्राणां यदुदीरितम् ।  
तत्कर्त्तव्यं नृपैर्वैश्यैस्तत्स्त्रीणामिदमीरितम् ॥  
विप्रस्त्रीणां तथाप्रोक्तं शूद्राणां प्राण<sup>१</sup>पीडनम् ।  
तत्स्त्रीणाञ्च तथा कार्यं निमित्तेन शतं विदुः ॥

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये  
निमित्तगोबधप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) प्राणिपीडनं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

## अथ गोवत्सहननप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणम्—

वत्सश्च त्रिविधः प्रोक्तो बालः पौगण्डको युवा ।

एतेषां हनने विप्रो निमित्तैरुत वा स्वयम् ॥

चाण्डालत्वमवाप्नोति त्रिषु जन्मसु पञ्चसु ।

अतो वत्साः पोषितव्या विप्रैर्लोकैः सुभिः सदा ॥

यावत्<sup>१</sup> दणभक्षणं स्वीदरपूरणं न जानाति स बालः । मातरं  
त्यक्त्वा स्वेच्छया सञ्चरति स पौगण्डको वत्सः । गर्भधारणसुखं  
ज्ञात्वा अनडुङ्गिः सह सञ्चरति स युवा । वत्सजननातन्तरं गौः ।  
एतेषां हनने पृथक् पृथक्<sup>२</sup> दोषं प्रायश्चित्तञ्चाह ।

कौर्म्यं—

स बालोदरपूर्य्यं यावत्कालं दणादनः ।

जधस्यां मातरं त्यक्त्वा सञ्चरन् स्वेच्छया नृप ॥

पौगण्डकः स विज्ञेयः सञ्चरन् मत्तमत्तवत् ।

गोवृषैः सह यः क्रोडन् स युवा त्रिविधः स्मृतः ॥

सा गौ र्यां वत्ससूर्ज्या महापातकनाशिनी ।

एतेषां त्रिविधानाञ्च मध्येको यो निहन्यते ॥

येन हन्यते इत्यर्थः । कन्दोवत् पुराणानीति कृत्वा अर्थ<sup>३</sup>सौष्ठवं न  
विचारणीयम् ।

(१) यवदणभक्षणं इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(२) दोषप्रायश्चित्तमाह इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(३) अर्थसौष्ठवाद्विचारणीयमिति क्रीतपुस्तके पाठः ।



तदाह नारदीये--

“राजा योहन्यते तमाहुरात्मयूपो यन्मोऽनन्तदक्षिण” इति

लिङ्गपुराणे--

वत्सानां त्रिविधानाञ्च एकं हन्याद्विजो यदि ।

तत्तत्पापफलं भुक्त्वा चाण्डालत्वमवाप्यते ॥

बालं हन्याद्विजोयसु क्षीरादानान्निमित्तजैः<sup>१</sup> ।

प्राजापत्यद्वयं साक्षात् निमित्तैरेकमुच्यते ॥

कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति अन्यथा पशुघातकः ।

स्कन्दपुराणे--

यो बालवत्सं कामेन निमित्तैर्वा स्वयं हनेत् ।

तत्र देहविशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यद्वयं चरेत् ॥

निमित्तैर्वा यदा हन्यात् क्षीरादानादिभिः क्रमात् ।

निमित्तपापमित्युक्तं प्राजापत्यं समाचरेत् ॥

विप्रस्त्रीणां तद्वर्द्धं स्यात् बालवत्सविहिंसने ।

क्षत्रियाणां द्विगुणितं वैश्यानां त्रिगुणं भवेत् ॥

तत्तत्स्त्रीणां तद्वर्द्धं स्यात् पादजं दण्डयेच्छतम् ।

पौगण्डकं तु योवत्सं निमित्तैर्वा स्वयं हनेत् ॥

तत्रैवेदं विशुद्ध्यर्थं तप्तकृच्छ्रं चरेत् पुरा ।

(१) क्षीरदाननिमित्तजैः इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

( विष्णुधर्मोत्तरे

येन विप्रेण पौगण्डोवत्सोयदि निहन्यते ।  
तस्य देहविशुद्ध्यर्थं तप्तकच्छत्रयं चरेत् ॥ )

शिवधर्मोत्तरे—

पौगण्डकं सदोन्मत्तो गोकुले खगृहेऽथवा ।  
निमित्तैः पूर्वजो विप्रो हन्यादेवं प्रचोदितम् ॥  
तद्दोषपरिहारार्थं चरेत्तप्तं यथाविधि ।  
पञ्चगव्यं ततः पश्चात् पिवेदन्नाननाशनम् ॥  
क्षत्रियाणां द्विगुणितं वैश्यानां त्रिगुणं स्मृतम् ।  
विप्राङ्गनानां क्षत्रियादिस्त्रीणां तत्तन्नायश्चित्ताहं कल्पनीयम् ।  
पादजं शतेन दण्डयेत् ।

गारुडपुराणे—

युवानं गोवृषं हन्यात् पूर्वजः स्वयमादरात् ।  
निमित्तैर्वाथ राजेन्द्र परप्रेरणया<sup>१</sup> तथा ॥  
महान्तं नरकं गत्वा जायते वृषसूनवान् ।  
वृषस्य शृङ्गद्वयसूचको तद्वत्सूनावस्य वत्सस्य हन्तुः, तत्स्थाने  
अद्भुतदयवान् भवेदित्यर्थः ।

(—) अथं पाठः क्रीतकाशीपुस्तकयोर्न दृश्यते ।

(१) हन्याद्देवप्रचोदितः इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(२) प्रेरणयाऽनया इति खेचितपुस्तकपाठः ।



भविष्योत्तरे—

युवानं गोवृषं हत्वा पूर्वजो बाहुजो बणिक् ।

मह्यन्तं नरकं भुक्त्वा जायते शोकवान् भुवि ॥

स्कन्दपुराणे—

अरण्ये जलमध्ये वा खण्डे वा द्विजोत्तमः ।

युवानं गोवृषं हन्यान्निमित्तैरुत वा स्वयम् ॥

तत्तत्पापफलं भुक्त्वा जायते भुवि रोगवान् ।

तस्य दोषस्य शान्त्यर्थं कुर्याच्चान्द्रस्व<sup>१</sup> भक्षणम् ॥

गोदानञ्च ततः कुर्यात्पञ्चगव्यमनन्तरम् ।

कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति नीरोगो जायते भुवि ॥

विप्रस्त्रीणां तदर्धं स्यात्प्रायश्चित्तमुदीरितम् \* ।

क्षत्रियवैश्यानां तदङ्गनानाञ्च द्वैगुण्यं त्रैगुण्यं तदर्धं च क्षमेण  
योजनीयम् ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये

गोवत्सहननप्रायश्चित्तम् ।

(१) चान्द्रावचनमिति क्रीतपुस्तके पाठः ।

\* “तत ऊर्ध्वं गहनं गोवधप्रायश्चित्तवत् सुषर्ष्विप्रीतविनेकतया योजनीयं”

इत्यधिकः पाठः सुसुपलभ्यते क्रीतपुस्तके ।

## अथोत्सृष्टवृषहननप्रायश्चित्तम् ।

कूर्मपुराणे—

एकादशेऽङ्गि सम्प्राप्ते पित्रोर्मरणसम्भवे ।  
 पित्राचत्वविमुक्त्यर्थं उत्सृष्टोयोवृषः परैः ॥  
 हन्यते यदि राजेन्द्र अङ्कितः शिवमुद्रया ।  
 शिवद्रोहीति विख्यातः सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥  
 मृत्वा नरकमासाद्य चाण्डालत्वमवाप्नुयात् ।  
 तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति कारीषहननादृते ॥

कन्दपुराणे—

पित्रोरर्थं तु काम्यार्थं जनैरुत्सृष्टमुत्तमम् ।  
 शिवलिङ्गाङ्कितं सम्यक् शिवरूपं जनाधिप ॥  
 वृषं हन्याद् यदा विप्रः केदारक्षेत्रभक्षणात् ।  
 परप्रेरणया वापि अरण्ये ग्रामएव वा ॥  
 रज्जुबन्धादिभिः सम्यक् सहायैरुपदिष्टवान् ।  
 तदुपायप्रदो मर्त्यः सदोपेक्षापरायणः ॥  
 हन्ता तस्य महापापी चत्वारः पापभागिनः ।  
 राजा तं दण्डयेत् सम्यग् विचार्य बहुवार्त्तया ॥  
 तेषां भालेषु<sup>१</sup> कर्त्तव्यं तप्तलिङ्गं नृपोत्तमैः ।  
 निःशार्ङ्गं<sup>२</sup> वादयन् भृत्यैर्वृषहन्तेति सर्व्वतः ॥

(१) क्षेत्रभाषणादिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) तेषां कालेषु कर्त्तव्यं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) निःशार्ङ्ग इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



अटित्वा नगरीं सर्वां निर्व्यास्या विषयादहिः ।  
 तदा प्रभृति ते सर्वे तीर्थे तीर्थे समाचरन् ॥  
 आर्षेयेषु च देवेषु चरन्तः प्रत्यहं मुदा ।  
 पश्चिमद्वारकामेत्य हंसद्वारे तथोत्तरे ॥  
 तथैव पूर्वदिग्भागे गङ्गासगरसङ्गमे ।  
 तथैव दक्षिणे भागे चापाये गन्धमादने ॥  
 एवं क्रमेण कुर्वन्तः<sup>१</sup> भूपरिक्रमणं त्रिभिः ।  
 चापकोटिमुपागम्य तत्र स्नात्वा दिनत्रयम् ॥  
 पश्चात्तापसमायुक्ताः सभाभागम्य वाग्यताः ।  
 तदनुज्ञामवाप्याथ चरेयुश्चान्द्रभक्षणम् ॥  
 पञ्चगव्यं ततः पीत्वा गांदद्यादिप्रपुङ्गवे ।  
 एतेन शुद्धिमाप्नोति वृषहा रघुनन्दन । इति ॥

ब्रह्मवैवर्ते—

यो विप्रोवृषभं हन्यात् शिवलिङ्गाङ्कितं तनौ ।  
 भाले<sup>२</sup> तप्तशिखं<sup>३</sup> कृत्वा निःशार्णं<sup>४</sup> ध्वनयेत् स्वयम् ॥  
 त्रिवारं स्नां परिक्रम्य ब्रह्मचर्यव्रते स्थितः ।  
 पश्चात्तापं समागम्य गन्धमादनपर्वते ॥

(१) कर्त्तव्यं इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

(२) फाले इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) तप्तशिवं इति लेखितपुस्तके पाठः ।

(४) निःशार्थ इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

तत्र स्नात्वा' त्रिवारं च रामलिङ्गं निरीक्षयेत् ।  
 पश्चात्तापमुपागम्य सभां नत्वा तदाम्रया ॥  
 चान्द्रायणं ततः कुर्याद् दद्याद् विप्राय गां शिवाम् ॥  
 पञ्चगव्यं ततः पीत्वा शुद्धो भवति नान्यथा ।  
 राजा हन्यात् पूर्वमुक्तं वृषभं शिवलाञ्छितम् ॥  
 दद्यादात्मसमं हेम सहस्रं वा गवां चरेत् ।  
 विप्राङ्गना परित्याज्या पोषणीया न दानतः ॥  
 राजस्त्रीणां शतं प्रोक्तं गवां विप्रेभ्यश्चादरात् ।  
 वैश्यस्य राजवत्<sup>१</sup> प्रोक्तं तत्तत्स्त्रीणां तथैव च ॥  
 शूद्रं हन्याददोहन्ता तत्र तं निहनेद् भुवि ।  
 सहस्रेणाऽथवा दण्ड्याद् अन्यथा दोषमाप्नुयात् ॥  
 इति हेमाद्रौ उक्तवृषहननप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) स्नानं इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

(२) राजपुत्रोक्तं इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।



अथ वलोवर्द्धहननप्रायश्चित्तम् ।

शिवधर्मीत्तरे—

अनङ्गान् हन्यते विप्रैरज्जुदण्डशिलादिभिः ।  
गृहे वा विपिने तोये भारोद्वाहनकर्म्मणि ।  
ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि रोषाद्वा मत्सरादपि ॥  
न तेषां निष्कृतिश्चास्ति तप्तकच्छेत्त्रिभिर्विना ।

बराहपुराणे—

जलमध्ये भारवाहे कृषिकाले च वाहने ।  
गृहे जले वने वापि अनङ्गान् यदि हन्यते ॥  
पादादिताडने चैव शृङ्गच्छेदे च दाहने ।  
लाङ्गूलखण्डने वापि निमित्तैः पूर्व्वचोदितैः ॥  
एतैरन्यतमैर्वापि विप्रोहन्याद् धुरन्धरम् ।  
तस्यैव निष्कृतिमिमां प्रादिशन् मुनिपुङ्गवाः ॥  
तप्तकच्छत्रयं कृत्वा पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ।  
एतस्माच्छुद्धिमाप्नोति नान्यथा शुद्धिरिष्यते ॥  
अनङ्गान् येन' यत्नैव निमित्तैरुत वा नृप ।  
हन्यते सोऽपि दुष्टात्मा प्रायश्चित्तीभवेत्तदा ।  
राजा तं सम्यगालोच्य दण्डयेच्छतरूपतः ।  
पञ्चात्तापसमायुक्तस्तप्तकच्छत्रयं चरेत् ॥

पञ्चगव्येन पूतात्मा शुद्धिमाप्नोति नैऋतकाम् ।

राजा हन्यादनङ्गाहं आयुधैर्बहुभिर्यदा ॥

तदा नरकमाप्नोति प्रायश्चित्तार्द्धमर्हति ।

विप्रस्य प्रायश्चित्तार्द्धं कुर्यादित्यर्थः

वणिक्पुत्रसु वाणिज्ये अनङ्गाहं यदा हनेत् ।

शूद्रो हन्याद्वलीवर्हं निमित्तैरुत कामतः ॥

शतरूपेण तं दण्ड्यादथवा हस्तमोचनम् ।

हस्तच्छेदनमित्यर्थः । तत्तत्स्त्रीणां तत्तत्प्रायश्चित्तार्द्धं योजनीयम् ।

बालतारुण्यादिकं पूर्वमुक्तम् । बालपौगण्डकुमारावस्थासु यत्र

यत्र हननं तत्तत्प्रायश्चित्तं पूर्ववत्कल्पनीयम् । भारवाहोऽनङ्गुही-

हनने उक्तप्रायश्चित्तं विशोधनम् ।

इति हेमाद्रौ वलीवर्हहननप्रायश्चित्तम् ।



## अथ गजवधप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

सहायैः साधनोपायैः वाग्भिर्वापि समन्ततः<sup>(१)</sup> ।

अरण्ये वा स्ववासे वा योहन्यादविचारयन् ॥

पञ्चान्नरकमाप्नोति जायते गजचर्मवान् ।

तद्दोषपरिहारार्थं तप्तकच्छं चरेद्बुधः ॥

कूर्मपुराणे—

उपचाहनने तस्य सहायैरुत साधनैः ।

अन्यैरङ्गीकृते वापि योविप्रोहस्तिनं हनेत् ॥

राजा तं दण्डयेत्पश्चात् शतरूप्येण दण्डतः ।

स पञ्चान्नरकं प्राप्य कुष्ठव्याधियुतोभवेत् ॥

पश्चात्तापसमायुक्तस्तप्तकच्छं विशुद्धये ।

उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

तदर्द्धं करिपोते च तदर्द्धं गर्भमीचने ।

तत्स्त्रीणान्तु तदर्द्धं स्यात् प्रायश्चित्तमुदीरितम् ॥

लक्ष्मीकामोराजा युद्धादन्यत्र न हस्तिवधं कुर्यात् ।

(१) विप्रसत्तमः इति खेचितपुस्तकपाठः ।

(२) न इति क्रीतपुस्तके नोपलभ्यते ।

तदाह देवीपुराणे—

सांपराये मजं हन्याद् यदि स्वहनने स चेत् ।  
तदा तस्य न दोषः स्यादित्याह भगवान् यमः ॥  
गजयुद्धे गजं हन्यादन्यथा दोषभाग्भवेत् ।  
लक्ष्मीः क्षीयेत तस्यास्य' परत्र नरकं व्रजेत् ॥

स्कन्दपुराणे—

संपत्कामो युद्धकालादन्यत्र करिहिंसनम् ।  
न कुर्याद् यदि दुष्टात्मा तस्य सम्पद्दिनश्यति ॥  
मृत्वा नरकमाप्नोति सांपराये न दोषभाक् ।  
आत्माभिमुखमायान्तं हन्तुं स यदि गच्छति ॥  
तदाहन्याद्गजं राजा न दोषस्तत्र तस्य' हि ।  
राजा पश्चात्प्रकुर्वीत तत्तत्तच्छ्रद्धयं मुदा ॥

इदं युद्धादन्यत्र गजहनने वेदितव्यम् । युद्धे हत्वा तात्कालिक-  
गोदानात् शुद्धिः ।

मार्कण्डेयपुराणे—

युद्धादन्यत्र योराजा प्रमादाच्चस्तिनं हनेत् ।  
तत्पापशोधनं तत्र प्राजापत्यत्रयं चरेत् ॥  
युद्धे गोदानमात्रेण शुद्धो भवति निश्चयः ।  
तदर्थं करिष्यते स्यात् तदर्थं गर्भमोचने ॥

(१) तस्यास्तु इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) तत्र तत्र हि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



वैश्यानान्तु तदर्धं स्यात् तत्तत्स्त्रीणां तदर्धकम् ।

शूद्रां वै दण्डयेद्राजा शतनिष्कं हने'त्तुवा ।

[ पोते स्यादङ्गुलिच्छेदो गजे स्याद्वस्तमारणम् ] ।

इति हेमाद्रौ गजबधप्रायश्चित्तम् ।

(१) हरेत्तु वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

[—] इदमर्धं क्रीतकाशीपुस्तकयोर्न दृश्यते ।

### अथ अश्वबधप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे—

अश्वहन्ता भवेद्विप्रो लोके वेदवहिष्कृतः ।  
पूर्वोक्तैर्वा निमित्तैर्वा सहायैरुत वा शरैः ।  
स विप्रोनरकं याति कालसूत्रं सुदारुणम् ।

मार्कण्डेयपुराणे—

मारयित्वा हयं विप्रो निमित्तैर्बहुभिर्यदा ॥  
हन्यात् स्वयं वा रानेन्द्र गृहे वा कानने जले ।  
सपञ्चान्नरकं याति यावदाभूतसंश्रवम् ॥  
तस्यैव निष्कृतिरियं व्यासेन परिभाषिता ।  
स्वयं हन्यात् षड्वदं स्यात् निमित्तैर्'रक्षमीरितम्' ॥  
गृहदाहादिभिः पापी कृत्वा तद्विगुणं चरेत् ।  
तद्वद्वं वडवायाञ्च तद्वद्वं गर्भमोचने ॥  
शिशो पौगण्डके चैव वडवाच्च समाचरेत् ।

महानारदीये—

जनसङ्घे महारण्ये स्वगृहे यदि पूर्वजः ॥  
दिवाजननभीत्यातु हयं<sup>१</sup> हन्यान्निमित्तजैः ।  
महान्तं नरकं गत्वा यमपाशनिबन्धनम् ॥  
पुनर्भुवमुपागम्य जायते ग्रन्थिमान् सदा ।  
बालं पौगण्डकं वापि युवानं यदि कामतः ॥

(१) बधमीरितम् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) स्वयं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



अश्वं हन्याद् द्विजोयस्तु प्रायश्चित्तीभवेत्तदा ।

कुर्यात्तत्कर्मशुद्धयर्थं षड्विंशं क्षुद्रमादरात् ॥

वडवायामर्द्धमुक्तं तदर्द्धं बालमारणे ।

गृहे दाहादिभिश्चार्द्धं तदर्द्धं गर्भमोचने ॥

राजा योयदिमं हन्याद् युद्धादन्यत्र वाजिनम् ।

स राजा नरकं गत्वा व्याधियुक्तो भवेद्भुवि ॥

तस्यैव निष्कृतिर्दृष्टा विप्रस्यार्द्धं मनीषिभिः ।

विशस्तु राजवत्प्रोक्तं शूद्रोदण्डोयथाविधि ॥

तत्तत्स्त्रीणां तत्तदर्द्धक्रमेण योजनीयम् । शूद्रान् पूर्ववद् दण्डयेत्

शतरूप्यकं वा हस्तच्छेदो वा इति सर्वत्राध्याहारः । राज्ञा

स्वोपरिपातने बधः कर्त्तव्योनान्यथा ।

मार्कण्डेयपुराणे—

अश्वयुद्धे तु<sup>१</sup> संप्राप्ते स्वयमारुह्य वाजिनम् ।

यदा हन्याद्वयं तत्र नान्यथादोषसम्भवः ॥

प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा शुद्धिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ।

इति हेमाद्रौ अश्वबधप्रायश्चित्तम् ।

(१) अश्वयुद्धे यदाप्राप्ते इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ उष्ट्रबधप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे—

पट्टने च वने राजन् प्रमादाद्वा क्रमेलकम् ।

उपायैर्हननैर्योग्यैर्मेलयित्वा महात्मभिः ॥

हत्वा पश्चात्तदा ज्ञानाद्गौरवं नरकं व्रजेत् ।

तदन्ते भुवमासाद्य वक्राङ्गो जायतेऽधुना ॥

तद्दोषपरिहारार्थं प्राजापत्यव्रतं चरेत् ।

एतत्सहायमात्रेऽप्युक्तम् । स्वयं हनने विशेषमाह ॥

ब्रह्माण्डपुराणे—

उष्ट्रं ज्ञात्वा द्विजोहन्याद् दण्डाद्यैर्गलपीडया ।

यमलोकमुपागम्य भुक्त्वा तत्रैव यातनाः ॥

ततोऽपि भुवमासाद्य जायते पक्षघातवान् ।

तद्दोषपरिहारार्थमब्दं कुर्यात् प्रयत्नतः ॥

पौगण्डे तच्छिशावर्द्धं तद्वर्द्धं गर्भमोचने ।

क्षत्रियोयदिमं हन्यात् क्रमेलकमधर्मातः ॥

अधर्मीनाम तद्रात्रां युद्धादन्यत्र उच्यते ।

नारदीये—

युद्धादन्यत्र योराजा दण्डाद्यैर्बहुभिर्यदा ।

क्रमेलकं हनेद्यत्र अरणे निर्जने तथा ॥

ग्रामे वा कारणं त्यक्त्वा शस्त्राद्यैर्भृत्यचोदितैः ।

स गत्वा नरकं पापी पशुहन्ता भवेद्भुवि ॥



कारणं युद्धमेव पूर्वोक्तम् ।

तद्दोषपरिहारार्थं कायकृच्छ्रं विशोधनम् ।

विशस्यु तत्तथा प्रोक्तं पूर्वमतविचक्षणैः ॥

हन्याच्चेष्टपत्नी राजा दण्डयेत् तं न मारयेत्<sup>१</sup> ।

तत्तत्स्त्रीणां तदर्थं स्यात् तावदर्थं प्रचोदितम् ॥

[ शिशौ पौगण्डके यूनि तदर्थं गर्भविघ्नवे ] ।

इति हेमाद्रौ प्रायश्चित्तखण्डे<sup>२</sup> उद्भवधप्रायश्चित्तम् ।

(१) नृहोहन्याच्च तं राजा दण्डयेच्चत मारयेत् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

[—] अयमधिकः पाठः काशीपुस्तके दृश्यते ।

(२) प्रायश्चित्तखण्डे इति क्रीतलेखितपुस्तकयोर्नोपलभ्यते ।

### अथ खरहननप्रायश्चित्तम् ।

मार्कण्डेयपुराणे—

पशुबुद्ध्या खरं हत्वा विप्रोनिशि महापथे ।  
पश्चाज्ज्ञात्वा खरइति निमित्तैर्वा दुरात्मभिः ॥  
स एव नरकस्थायी यावदाभूतसंप्रवम् ।  
पश्चाद्भवति चाण्डालोभुवमासाद्य भूमिप ॥

राजविजये—

अज्ञात्वा पापबुद्ध्या योविप्रोहन्यात् खरं मुदा ।  
निमित्तैः सङ्गदोषाद्वा सहायैर्जनचोदितैः ॥  
अन्धकारे महाघोरे पश्चाज्ज्ञात्वा महान् खरः ।  
इति मत्वा स पापीयान् लब्ध्वा दोषं महत्तरम् ॥  
चाण्डालत्वमवाप्नोति त्रिषु जन्मसु भूमिप ।  
न हिंस्यान्मृगचाण्डालं कर्मणा मनसा गिरा ॥

कूर्मपुराणे—

विप्रस्तु मृगचाण्डालं न हिंस्यात् कामकारतः ।  
निमित्तैरथवा चान्यैः सहायैर्हननोद्यतैः ॥  
सोऽनुभूय महत्पापं मातङ्गत्वमवाप्नुयात्<sup>१</sup> ।  
तस्यैव निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥  
खयं हत्वा तु चान्द्रं स्यात् पराकः सहसङ्गतः ।  
निमित्तैर्यावकं प्रोक्तमङ्गीकारे सुवर्चसम् ॥

(१) जनतोचितं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) अवाप्यते इति लेखितपुस्तकपाठः ।



“सुवर्चसं” पञ्चनव्यम्<sup>१</sup> ।

राजा हन्यात् खरं मोहात् भृत्यैर्वास्त्रैः प्रमादतः<sup>२</sup> ।

तस्य देहविशुद्ध्यर्थं पराकः परिकीर्त्तितः ॥

विशस्तदेव योक्तव्यं प्रयत्नेन नृपोत्तम ।

शिशौ पौगण्डके चैव राजाऽर्घं परिकल्पयेत् ॥

राजा तदेव<sup>३</sup> कुर्वीत राजवत्सबणिकपतिः ।

तत्स्त्रीणान्तु तदर्द्धार्घं योजनीयं विचक्षणैः ॥

शूद्रोदद्याच्छतं रूप्यं न बधो मुनिभिः स्मृतः ।

रासभभेदेन प्रायश्चित्तमेवं योजनीयम् । तस्य पौगण्डकौमारा-  
द्यपि पूर्वमुक्तम् तत्तत्तारतम्यहननप्रायश्चित्तं यथायथं योज-  
नीयम् । रासभभेदा बहवः सन्ति तेषां मध्ये बहुसञ्चारतया प्रवर्त्त-  
मानएव ग्राह्यः ।

इति हेमाद्रौ खरहननप्रायश्चित्तम् ।

(१) खरं पाठः लेखितपुस्तके नास्ति ।

(२) प्रमादजैरिति प्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) बहव इति प्रीतपुस्तकपाठः ।

अथेदानीं महिषी<sup>१</sup>हननप्रायश्चित्तमाह ।

सिद्धपुराणे—

<sup>२</sup>महिषीं यो द्विजो राजा बणिग्वा शूद्र एव वा ।

हन्त्याहणादिभिः क्रूरैर्निमित्तैरुत वा स्वयम् ॥

स महानरकं याति कालसूत्रं सुदारुणम् ।

तदन्ते भुवमासाद्य लालालपनवान् भवेत् ॥

\*महिषीमास्यजो यस्तु बाहुजोरुजपादजाः ।

गृहदाहादिभिर्वान्यै<sup>३</sup> निमित्तैर्वहुभिर्यदा ॥

व्रजन्ति भृत्यैः स्वयं पत्न्या तत्रैव निरयं गताः ।

महान्तं नरकं गत्वा ते लालावदनाऽभवन् ॥

शिवधर्मीक्षरे—

राजपुत्रो बणिग्वापि मुखजः पादसम्भवः ।

वनमध्ये जले गेहे महिषीं यदि यत्र वै ॥

विहिंसन्ति तदा क्रूराः प्रविशन्ति च<sup>४</sup> काननम् ।

पुनर्भुवमुपागम्य आर्द्रास्याः सम्भवन्ति ते ॥

तद्दोषशमनायालं महासान्तपनं विदुः ।

पञ्चगव्यविधानेन पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ।

(१) महिषहनन इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) महिषं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

\* कूर्मपुराणे—इत्यधिकः पाठः लेखितपुस्तके दृश्यते ।

(३) राजा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) च मानताम् इति लेखितपुस्तकपाठः ।



शुद्धिमन्तस्तथाभूवन् नान्यथा शुद्धवेतसः ॥  
 साचेद्भवेद् बालवत्सा तद्धिंसायां नराधिप ।  
 विप्रः कुर्यात् तदा ज्ञात्वा महासान्तपनद्वयम् ॥  
 राजा सान्तपनं कुर्याद्भुजः क्षत्रियार्धतः ।  
 पादजः पादमात्रञ्च प्रायश्चित्तं यथाक्रमम् ।  
 तत्तत्स्त्रीणां तत्तदर्थं प्रायश्चित्तमुदीरितम् ॥

बालपौगण्डकौमारादीनि पूर्व्ववद् विचारणीयानि । स्वयं हनने  
 पूर्णं प्रायश्चित्तम् । पित्रादीनां ? गृहदाहादिभिर्मृता यदि तदा  
 अर्धं प्रायश्चित्तम् । अस्मन्महिषीत्युपेक्षया प्रायश्चित्तमकुर्वाणः  
 पूर्व्वमुक्तं नरकं भुक्त्वा नीचतमोभवति दोषबाहुल्यात् प्रायश्चित्त-  
 मपि<sup>१</sup> बलीयः । वर्णचये पञ्चगव्यमपि ।

इति हेमाद्रौ महिषीबधप्रायश्चित्तम् ।

- 
- (१) साचेत् तन्नी इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।  
 (२) प्रायश्चित्तमाचरणीयम् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ महिषवधप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

महिषं कामकारेण रज्जुदण्डाश्मपातनैः ।  
योविप्रोवनमध्ये वा गृहदाहे जलाप्लवे ॥  
निहन्याद्दुष्टसङ्गाद्वाऽप्यन्धकारे निरन्तरे ।  
स विप्रोनिधनं गत्वा महत्पापमवाप्नुयात्<sup>१</sup>  
भुवं पुनरुपागम्य जायते भिक्षजन्मवान् ।

कूर्मपुराणे—

महिषं पूर्वजोयेन दोषेण महतावृतः ॥  
हत्वा निमित्तैर्बहुभिर्भृत्यवर्गेरथापि वा ।  
अरण्ये गृहदाहे वा क्षणिकाले जलोद्भवे ॥  
महान्तं नरकं गत्वा भुक्त्वा<sup>२</sup> तत्रैव यातनाः ।  
पुनर्गत्वा स जगतीं भिक्षजन्म समश्नुते ॥

लिङ्गपुराणे—

महिषं क्षणिकाले तु ताडनैरश्मपातनैः ।  
गृहे वा गृहदाहे वा योहन्यात् पूर्वजोरुषा ।

(१) अवाप्य च इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) भुक्त्वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।



मृत्वाऽनुभूय नरकं स्नेच्छोभवति भूतले ।  
 तस्यैव निष्कृतिरियं सृष्टा मुनिपरायणैः ॥  
 अज्ञानात्तप्तकच्छं स्यात् प्राजापत्यं निमित्ततः ।  
 परप्रेरणया वापि ज्ञात्वा वा द्विगुणं चरेत् ॥  
 बाले पादश्च पौगण्डे अर्धं यूनि प्रपूर्णता ।  
 राजा बणिक् पादजो वा कारणैर्वा 'निपातनैः ॥  
 भारदाह<sup>१</sup>निमित्ताद्वा निम्नोन्नतमहापथैः ।  
 महिषं दण्डपातैर्वा हन्याद्यदिह पातकी ॥  
 नरकं चानुभूयाथ स्नेच्छजातिरभूत्तदा ।  
 अकामतस्तप्त<sup>२</sup>कच्छं प्राजापत्यं निमित्ततः ॥  
 ज्ञात्वा तद्विगुणं प्रोक्तं बाले पादं विशोधनम् ।  
 पौगण्डेऽर्धं तदज्ञेयं यूनि पूर्णमतःपरम् ॥  
 बाहुजोरुजयोरेवं प्रायश्चित्तं विशोधनम् ।  
 पादजे पादकच्छं स्यात् तत्तत्स्त्रीणां तथा पृथक् ॥  
<sup>३</sup>अर्धार्धधनमानेन योजनीयं यथाक्रमम् ।  
 विप्रसु महिषं हत्वा भिक्षोवा जायते तथा ॥  
 राजा च पौकसो भूयात् बणिग्वैणवजातिमान् ।  
 शूद्रः सङ्गरतामेति महिषोजायते वने ॥

(१) वापि पातनैरिति काशीलेखितपुस्तयोः पाठः ।

(२) भारवाहनिमित्ताद्वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) तदा कच्छं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) अर्धार्धेन च सानेन इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

तत्तन्वारी तथा भूयात् तद्दोषात्तत्परिग्रहः ॥

धत्तोन हिंस्यान्महिषं विप्रोवा राजवल्लभः ॥

इति हेमाद्रौ प्रायश्चित्तखण्डे महिषवधप्रायश्चित्तम् ।



### अजबधप्रायश्चित्तमाह ।

महाराजविजये—

अजं वस्तं द्विजो हन्यात् कारणेन विना नृप ।  
नरकं चानुभूयाश्च ततः शुनो<sup>१</sup> भवेत् कलौ ॥

लिङ्गपुराणे—

ब्राह्मणो निर्निमित्तेन वस्ताजौ निहनेत्तथा ।  
नरकं कालचक्रन्तु ह्यनुभूय महत्तरम् ॥  
पुनः क्षामुपगम्याश्च सूनुर्भवति पूर्वजः ।  
यन्नाथं<sup>२</sup> हन्ति यो विप्रो<sup>३</sup> ह्यनन्तं फलमश्नुते ॥

गौरीकाण्डे—

यन्नाथं हन्ति योविप्रो अजं मेघं सुपुण्यधीः ।  
स याति ब्रह्मणः स्थानं पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥  
कारणेन विना राजन् अजं वस्तं न हिंसयेत् ।  
योविप्रोधर्ममुल्लङ्घ्य पापमेतत् समाचरेत् ॥  
स याति नरकं घोरं शुनो<sup>४</sup> जन्मभवेदिह ॥

कूर्मपुराणे—

यागार्थं हन्ति योविप्रः अजं लोकपरायणः ।  
सयाति ब्रह्मसदनं ब्रह्मणा सहमुच्यते ॥

(१) वस्तबधप्रायश्चित्तमिति लेखितपुस्तके पाठः ।

(२) सूनुर्भवेदिति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(३) यदि यो विप्रः इति लेखितपुस्तके पाठः ।

(४) अनन्तफलमश्नुतेइति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(५) शुनोजन्मभवेदिह इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

वस्त्रं वापि हनेद्यस्तु स यातौन्द्रपदं शुभम्<sup>१</sup> ।  
 यागार्थं हिंसनं प्रोक्तं द्वयोर्ब्रह्मविस्मृतयोः ॥  
 निष्कारणेन तं हन्यात् यमलोकं सुदारुणम् ।  
 गत्वा भुवमुपागम्य शूनुर्भवतिचाक्षयः ॥  
 तद्दोषपरिहारार्थं प्राजापत्यद्वयं चरेत् ।  
 'सङ्गाहा यदिगत्वा तु निमित्तैर्यदि हिंसयेत् ॥  
 प्राजापत्यं तथाकुर्यात् तथैवाजबधे नृप ।  
 प्राजापत्यं भुवोभर्तावणिक्कुर्यात्तथैव च ॥  
 शूद्रे<sup>२</sup> शिखाप्रकर्त्तव्या तत्तत्स्त्रीणां तदर्द्धकम् ।  
 बालपौगण्डयूनां यथाक्रमेण<sup>३</sup> प्रयोजनीयम् ॥

इति हेमाद्रौ प्रायश्चित्तखण्डे अजबधप्रायश्चित्तम् ।

(१) स याति परमं पदं इति क्रीतकाशीपुस्तकपाठः ।

(२) सङ्गाह्या यदि इति क्रीतकाशीपुस्तकपाठः ।

(३) शूद्रेर्भिखा प्रकर्त्तव्या इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) यथाक्रमं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



अथ द्रुमच्छेदप्रायश्चित्तमाह ।

गौरीकाण्डे —

इन्धनार्थं द्रुमच्छेदी ग्रामे वाऽरण्यमध्यतः ।

क्षप्यं वा नरश्रेष्ठ स याति नरकं ध्रुवम् ॥

एतत्साधारणवृक्षविषयम् । यन्नियवृक्षच्छेदने विशेषमाह  
कूर्मपुराणे —

वैकङ्कतश्च खदिरः किंशुकस्तम्ब<sup>१</sup> एव च ।

उदुम्बरश्च न्यग्रोधः शमी विष्वस्तथैव च ॥

<sup>२</sup>क्षेष्मातकश्च सरलएते <sup>३</sup>यक्ष्णीयवृक्षकाः ।

चूतश्च तिन्त्रिणीवृक्षः कपित्थामलकौ तथा ॥

कोविदार<sup>४</sup> च रुक्षैव निम्बवृक्षो मधुद्रुमः ।

जम्बूतर्क<sup>५</sup> र्णदौ वृक्षः अशोकतरुश्चैव च ॥

एते<sup>६</sup> वन्याः ।

चम्पकः पनसश्चैव <sup>७</sup>मातुलिङ्गोऽर्जुनस्तथा ।

जम्बीरैरण्डवृक्षश्च <sup>८</sup>नारिकेलश्च खर्जूरः ॥

(१) स्तम्ब एव च इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) क्षेष्मान्तकश्च इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) यक्ष्णीयवृक्षका इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) कोविदारचरुक्षैव इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) ते वन्या इति लेखितपुस्तकपाठः क्रीतपुस्तके तु अयमंशो नोपलब्धः ।

(६) मातुलिङ्ग इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(७) नारीकेल इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

दाडिमीवदरीवृक्षः कुरण्टकचिरण्टकौ ।

गुञ्जावृक्षश्च<sup>१</sup> वकुलो नीपवृक्षस्तथैव च ॥

एते ह्यारामजाः—

भक्ष्मातको वृहत्पर्णोये ये वृक्षा मञ्जोन्नताः ।

तथैव नीचवृक्षाये फलवन्तश्च पुष्पिताः ॥

वन्य<sup>२</sup>वृक्षा अमी राजन् एतेषु यदि हिंसनम् ।

तस्यैव तारतम्येन प्रायश्चित्तमिहोच्यते ॥

कथ्यर्थं यज्ञपात्रार्थं यच्छिन्द्यात्कुलजं सकृत् ।

तस्यैव निष्कृतिरियं कथिता मुनिसत्तमैः ॥

इन्धनार्थं द्रुमच्छेदी तस्य दोषोपशान्तये ।

प्राजापत्यं सकृत् कृत्वा शुद्धिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥

कथ्यर्थं वृक्षहा पापी प्राजापत्यद्वयं चरेत् ।

कथ्यर्थमिन्धनार्थं वा यज्ञवृक्षविभेदने ॥

पराकं तत्र कुर्वीत शुद्धोभवति वृक्षहा ।

वैकङ्कतस्य<sup>३</sup> विच्छेदी प्राजापत्यं समाचरेत् ॥

खदिरे किंशुके चैव पराकः शुद्धिरीरितः<sup>४</sup> ।

उदुम्बरे च न्यग्रोधे पराकात् पूर्ववच्छुचिः<sup>५</sup> ॥

(१) गुञ्जावृक्षौ च वकुलो नीपवृक्ष इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) अन्यवृक्षा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) वैकङ्कतं च विच्छेदी इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) शुद्धिरीरिता इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) शुद्धिरिति लेखितपुस्तकपाठः ।



विस्वाख्यौ यदा भिन्द्यात् तदा चान्द्रायणं चरेत् ।

श्लेष्मान्तके<sup>(१)</sup> शमोद्वृत्ते देवदारौ वके<sup>(२)</sup> तथा ॥

मयूरपादवृत्ते च भेदने तप्तमुच्यते ।

भस्मातके वृहत्पर्णे<sup>(३)</sup> ये ये च फलपुष्पिताः ॥

तथैव नीचवृत्ता ये तेषां भङ्गे वनेऽपि च ।

प्राजापत्यं वनच्छेदी नीरवृत्त<sup>(४)</sup>समा नु ते ॥

[ भस्मातके वृहत्पर्णे कायकच्छं समाचरेत् । ]

तिन्त्रिणीचूतवृत्ते च बहुजन्तूपकारिणि ॥

कपित्थामलकच्छेदे<sup>(५)</sup> सम्यक् चान्द्रायणं चरेत् ।

[ कोविदारतरौ निम्बे प्राजापत्यं विशोधनम् ॥ ]

मधुद्रुमे जम्बुतके<sup>(६)</sup> प्राजापत्यञ्च पूर्ववत् ।

नदीवृत्ते त्वशोके च पूर्ववत् शुद्धिरीरिता ॥

खर्जूरे नारिकेले च तालहिन्तालयोस्तथा ।

तप्तकच्छं चरेद्विद्वान् छेददोषोपशान्तये ॥

(१) श्लेष्मान्तकी शमोद्वृत्ते इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) देवदारुवकास्तथा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) कायकच्छं समाचरेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) नीचवृत्तसमा न ते इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

[ ] अयं पाठः क्रीतकाशीपुस्तकयोर्नोपलब्धः ।

(५) कपित्थामलकच्छेदी इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

[ ] अयं पाठः क्रीतकाशीपुस्तकयोर्नोपलब्धः ।

(६) जम्बुतके इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

वनच्छेदी महापापी कुर्याच्चान्द्रस्य भक्षणम् ।  
जम्बीरमातुलङ्गान् वा च्छित्वा पापविशुद्धये ॥  
सम्यक् स्नात्वा शुचिर्भूत्वा गीताशास्त्रं पठेत् क्रमात् ।  
पुष्पारामस्य विच्छेदी देवद्रोहीति गद्यते ॥  
तद्दोषपरिहारार्थं गायत्रीलक्षमाचरेत् ।  
तटाककूपकासारच्छेदने विप्रसत्तम ॥  
पूर्ववत्तद्वदं कृत्वा कायकृच्छ्रं समाचरेत् ।

एतदल्पतटाकच्छेदविषयम् । महातटाकच्छेदने विशेषमाह—  
देवलः—

बह्मदस्योद्भवे<sup>१</sup> राजन् तटाकस्य विभेदने ।  
ब्रह्महत्याव्रतं कृत्वा कपालध्वजवर्जितम् ॥  
पुनः संस्कारकृत्यथात् शुद्धिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।  
अन्यथा पतितं<sup>२</sup> विद्यात् नालपेत्तं कदाचन ॥

अल्पाल्पतटाकच्छेदने । \*

“द्विजः पापी पुनर्बुद्धा चरेच्चान्द्रायणं सकृत् ॥  
चान्द्रायणं पराकञ्च तद्वयं पूर्णशून्ययोः ।

देवाधिष्ठितालयच्छेदने<sup>३</sup> चान्द्रायणं शून्यालयच्छेदने पराकमित्यर्थः  
एवं रेणुकालयादिषु वेदितव्यम् । काशीचापाग्रादिषु क्षेत्रेषु

(१) निषेधमाह इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) बह्मदास्योभवद्वा राजन् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) विन्द्यात् इति पाठः क्रीतलेखितपुस्तकयोः ।

\* अल्पानल्प इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) देवाधिष्ठितालयच्छेदने इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



देवाधिष्ठितेषु शून्येषु वा च्छेदने बृहत्तटाकच्छेदप्रायश्चित्तवत्सर्वं  
कुर्यात् ।

राजा बणिग्वा एतेषां पूर्वोक्तानां विभेदने तत्रायश्चित्त-  
द्विगुणं चरेत् । पादजस्य तत्तद्गुलाघवतया सहस्रं शतं दश  
वा क्रमेण दण्डयेत् राजा सम्यग्विचार्य ।

तत्तत्स्त्रीणां तत्तद्विभेदने तत्तदर्धप्रायश्चित्तं कल्पनीयम् ।

इति हेमाद्रिविरचिते प्रायश्चित्ताध्याये

द्रुमच्छेदप्रायश्चित्तम् ।

अथाऽनाश्रमिणः प्रायश्चित्तमाह ।

कुमारविजये—

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।  
 चत्वारश्चाश्रमास्वेते पञ्चमो<sup>१</sup> नोपपद्यते ॥  
 वानप्रस्थाश्रमस्तेषां कलौ नास्तीह दुस्तरः ।  
 आश्रमास्त्रिविधा राजन् परलोकप्रदायिनः ॥  
 ब्रह्मचारी ब्रह्मचर्यं कृत्वा भार्यां समुदहेत्<sup>२</sup> ।  
 कुर्याद्यागादिकान् धर्मान् यत्रायं<sup>३</sup> पापशङ्कया ॥  
 न त्यजेदिह कर्माणि त्यक्त्वा पापं समश्रुते ।  
 स्नानं सन्यां जपं होमं ब्रह्मचर्यञ्च तर्पणम् ॥  
 उपासनं देवपूजां वैश्वदेवं तथातिथिम् ।  
 सायंसन्यां तथा होमं धर्मशास्त्रविचारणम् ॥  
 एवं गृही यदा कुर्यात् सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।  
 शिवलोकमवाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥  
 अतःपरन्तु संन्यासः कार्योविद्वद्भिरादरात् ।  
 न काञ्चनं प्रगृह्णीयात् नैकभिक्षां समाचरेत् ॥

(१) पञ्चमं नोपपद्यते इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) दुस्तरादिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) समुदहेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) यत्रायं पापशङ्कया इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) न जानेदिह इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(६) उदासनमिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(७) अवाप्यते इति लेखितपुस्तकपाठः ।



न कुर्यान्नोक्तवार्त्तां वा प्रणवं नित्यमाचरेत् ।

एवं यः कुरुते नित्यं परं निर्व्वानमश्नुते ॥

गृहस्थस्य यदा राजन् पत्नीनाशो भवेदिह ।

तदा प्रभृत्ययं विप्रो 'ह्यनाश्रम इतीरितः ॥

दानव्रतेषु आह्वेषु नित्यकर्मसु केषु च ।

नाधिकारो भवेत्तस्य 'तस्मादुद्वाहयेत् पुनः ॥

<sup>१</sup>पञ्चाशद्वर्षादूर्ध्वं विवाहो न समीचीनो महादोषसम्भवात् ।

तदाह गोतमः—

पञ्चाशद्वत्सरादूर्ध्वं न ग्राह्यं पाणिपीडनम् ।

<sup>२</sup>कलेर्युगस्य दुष्टत्वात् त्याज्यमाहुर्मनीषिणः ॥

युवानं प्रीणयेन्नारी स्वयं जीर्णाऽपि सर्व्वदा ।

व्यभिचारात् कुलं नश्येत् कुलनाशात् <sup>३</sup>कुलाङ्गनाः ॥

<sup>४</sup>भ्रश्यन्ति <sup>५</sup>सङ्करस्तेन सङ्करो नरकाय वै ।

नरकान्नानुवर्त्तन्ते तस्मान्नर्हन्ति पण्डिताः ॥

कलत्रं यस्य यत्रैव म्रियते तत्परित्यजेत् ।

तदा प्रभृत्यसौ विप्रः अनाश्रम इतीरितः ॥

(१) सर्व्वकर्मसु निन्दित इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) तस्या उद्वाहयेत् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) पञ्चाशद्वत्सरादूर्ध्वमिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) कलौ युगस्य इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) कुलाङ्गना इत्येकवचनान्तमेव क्रीतलेखितपुस्तकयोर्दृश्यते ।

(६) भ्रश्यति इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(७) सङ्कराभुवन् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

अग्निपूर्वो<sup>१</sup> गृहस्थः स्यात् सोमयाजी विशेषतः ।  
 तयोर्यदि मृता भार्या तज्जन्म विफलं भवेत् ॥  
 तस्मादनाश्रमे वासोन स्यातव्योद्विजन्मभिः ।  
 अग्निहीनोयदा विप्रः पतिहीना यदाङ्गना ॥  
 न तयोर्भाषणं कुर्यात् न पश्येत् शुभकर्मसु ।  
 अनाश्रमी द्विजो विप्रो<sup>२</sup> यावज्जीवति भूतले ॥  
 मासि मासि नरश्रेष्ठ प्राजापत्यं विशुद्धये ।  
 अन्यथा दोषमाप्नोति<sup>३</sup> मृतोनरकमश्नुते ॥  
 यद्यशक्तस्तथा कर्तुं<sup>४</sup> कुर्याद्वा मृत्यनन्तरम् ।  
 ततः शुद्धिमवाप्नोति परलोकांश्च विन्दति ॥

लिङ्गपुराणे—

अनाश्रमस्य यावन्ति दिनानि मुनिसत्तम ।  
 मासि<sup>५</sup> मासि ह तावन्ति गणयित्वा तदात्मजः ॥  
 तावत् कच्छ्राणि कुर्वीत म्रियमाणे ह्यनाश्रमे ।

[इत्यनाश्रमिणः प्रायश्चित्तम् ॥]

(१) अग्निपूर्व इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) वस्तु इति काशीपुस्तकपाठः ।

(३) मृत्वा इति काशीपुस्तकपाठः ।

(४) मासीह इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

[ ] अयं पाठः लेखितपुस्तके नोपलभ्यते ।



## अथ भृतकाऽध्यापनप्रायश्चित्तम् ।

कृत्वा तद्वरं<sup>१</sup> कर्म परलोकविगर्हितम् ।  
 स्वं गृहीत्वा द्विजोयसु जीवयन् पठते श्रुतिम् ।  
 स विप्रो भृतकाध्यापी तन्मुखं नावलोकयेत्<sup>२</sup> ॥

### कूर्मपुराणे—

यो विप्रो भृतकं<sup>३</sup> धृत्वा मासि सासि प्रचोदितम् ।  
 शिष्यानध्यापयेद्देदं साक्षान्नारायणात्मकम् ॥  
 स वै नारायणद्रोहो स च वै सूतकी भवेत् ।  
 न योग्यो हव्यकव्येषु न दानेषु मुनीश्वराः ॥  
 वेदाचार्याणि यावन्ति पठितानि द्विजातिभिः ।  
 तावन्ति हरिनामानि कीर्तितानि न संशयः ॥  
 मासं गृहीत्वा भृतकं यः पठेद्देदं<sup>४</sup> मादरात् ।  
 स वै नारायणद्रोही सर्वदा तं परित्यजेत् ॥

### विष्णुधर्मोत्तरे—

येभ्यो गृहीत्वा भृतकं शिष्येभ्योऽयं प्रकीर्तयेत् ।  
 दिने दिने ब्रह्महत्यापापञ्च समवाप्यते ॥

(१) तद्वर्षं इति काशीक्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) नावलोकनं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) यो धृत्वा भृतकं विप्रः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) पठेद्देदमातरं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

मरीचिः—

द्विजेभ्यो वाऽन्यजातिभ्यो यो भूत्वा<sup>१</sup> भूतकं पठेत् ।  
 स एव नरकस्थायी यावदाभूतसंग्रहम् ॥  
 शाखा<sup>२</sup>पूर्णां वदेद्यस्तु भूतकं पापरूपिणम् ।  
 धृत्वा संवत्सरं वापि आरण्यकमथापि वा  
 ब्रह्महत्यामवाप्नोति निष्कृतिर्न हि विद्यते \*  
 ब्रह्मजन्तुसमः सोऽपि भूतकं यस्तु संवदेत् ॥

जावालिः—

अब्दं यो भूतकं धृत्वा<sup>३</sup> वेदपाठी द्विजोयति ।  
 तस्य चान्द्रव्यं प्रोक्तं भूतकं यो वदेद्विजः ॥  
 अब्दद्वयं वदेद् यस्तु तस्य पापस्य शोधनम् ।  
 पश्चात्तापसमायुक्तः कुर्याच्चान्द्रचतुष्टयम् ॥  
 अब्दत्रये तु शुद्धः स्यात् षड्भिश्चान्द्रैर्यथाक्रमम् ।  
 ततज्जडं ब्रह्महन्ता ललाटे द्विजवर्जितः ॥

नारदीये—

पंक्तिभेदो पृथक्पाकी ब्राह्मणानाञ्च निन्दकः ।  
 आदेशो वेदविक्रोता पश्चैते ब्रह्मघातकाः ॥

(१) धृत्वा इति क्रीतकाशीपुस्तकपाठः ।

(२) शाखां पूर्णां इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

\* दृश्यते इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) धृत्वा इति खेचितपुस्तकपाठः ।

(४) तत्र चान्द्रावयं प्रोक्तं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



योभूत्वा भृतकं विप्रोवत्सरचयमादरात् ।  
 वेदपाठं<sup>(१)</sup> हिजातिभ्यो वदेद्वर्षसमन्वितः ॥  
 ब्रह्महत्याव्रतं पाप मनवाप्य<sup>(२)</sup> बुधोपमः ।  
 अतःपरं ब्रह्महन्ता ललाटे चिह्नवर्जितः ॥  
 [ ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात् कपालध्वजवर्जितम् ।  
 ततः शुद्धिमवाप्नोति कपालध्वजवर्जितम् ] ॥

ब्रह्माण्डपुराणे—

ब्रह्महा वेदविक्रीता अशक्तोव्रतचारणे ।  
 ततोदेहविशुद्ध्यर्थं तप्तकण्ठं समाचरेत् ॥  
 पश्चाद्द्वयोः पृथक् कर्म कर्त्तव्यं विधिबोदनात् ॥

मरीचिसंहितायां—

आचार्य्यऋत्विजो ब्रह्मा तुलायां गोषु लाङ्गले ।  
 तथैव भृतकाध्यापी कल्पपादपसंग्रहे ॥  
 हिरण्यधेनुहर्त्ता च हेमहस्तिरथग्रहे ।  
 धरां गृह्णन् कल्पलतां जघन्यो<sup>(३)</sup> विप्रसत्तम ॥  
 उक्तेष्वन्येषु दानेषु आचार्य्योयदि वा भवेत् ।  
 तुलादिसप्तदानेषु आचार्य्योब्रह्मऋत्विजः ॥

(१) वेदपाठः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) बुधोत्तमः इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

[ ] अयं श्लोकः क्रीतकाशीपुस्तकवर्गे न दृश्यते ।

(३) न हन्य इति क्रीतवेदितपुस्तकपाठः ।

'प्रायश्चित्ताधिकं कृत्वा पुनः कर्म समाचरेत् ।  
 यावत् कुर्युः पुनः कर्म आचार्यऋत्विजो यदि ॥  
 नष्टद्रव्या न सन्धायाः शुभकर्मविवर्जिताः ।  
 पुनः कर्मविहीनाय कुर्यात् यागादिकं सकृत् ॥  
 न तस्य फलमाप्नोति कृत्वा दानशतैरपि ।  
 अकृत्वेदं पुनः कर्म स्त्रियते यदि दैवतः ॥  
 तत्रापि कर्म कर्त्तव्यं नान्यथा लोकमाप्नुयात् ।  
 एतेषां ऋत्विजां विद्याद् आचार्याणां विशुद्धये ॥  
 न च कर्म प्रदत्तव्यं कर्त्तव्यं शुभलिप्सुभिः ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये  
 मृतकाध्यापनप्रायश्चित्तम् ।

- 
- (१) प्रायश्चित्तादिकं इति क्रीतकाशीपुस्तकावोः पाठः ।  
 (२) विहीनो बः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।  
 (३) स्त्रियन्ते इति लेखित पुस्तकपाठः ।  
 (४) विद्यात् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।  
 (५) प्रदत्तव्यं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
-



ब्रह्मवैवर्ते—

शिष्यो यस्य धनं धृत्वा भृतकं पूर्ववदहेत्<sup>१</sup> ।

शाखासमाप्तिपर्यन्तं स चाण्डालसमीभवेत् ॥

लिङ्गपुराणे—

भृतकाध्यापिनो \*वेदान् शिष्यो देत्त्वा धनं बहु ।

पतितः स पुमान् सद्यः पातकी स्वानसंशयः ॥

ततः शुद्धिमवाप्नोति भृतकाध्यायी<sup>२</sup> वै द्विजः ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये  
भृतकाध्ययनप्रायश्चित्तम् ।

(१) पूर्ववद वदेन् इति क्रीतकाशोपुस्तकपाठः ।

\* वेद इति काशोपुस्तकपाठः ।

(२) धृत्वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) भृतकाध्यापकोद्विज इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

देवलधर्मैः—

वेदान्तं मन्त्रशास्त्रं वा वेदं वा तत्त्वमेव वा ।  
ब्रह्मबन्धुस्योविप्रोविस्मृत्य यदि वर्त्तते ॥  
सर्वेण चाभिमानेन ऐश्वर्यमदवत्तया ।  
सद्योवै नरकस्थायी पतितः सर्वकर्मसु ॥

पद्मपुराणे—

वेदं वा तस्य तत्त्वं वा तथा [ वेदाङ्गं मेववा ] ।  
गुरोरधीत्य सकलं विस्मृत्य मदवत्तया ॥

[महाभारते—

भृतकाध्ययनं कुर्वन् द्विजो यस्तु धनेप्सया ।  
शास्त्रामात्रं तदर्धं वा स चाण्डालत्वमाप्नुयात् ॥

पद्मपुराणे—

अन्तेवासी धनं धृत्वा भृतकाध्ययनं चरेत् ।  
स विप्रो नरकान् याति अन्तेवासी महान् बहून् ॥

(१) देवलः इति क्रीतकाशीपुस्तकपाठः ।

[ अयं पाठः क्रीतलेखितपुस्तकयोर्नोपलब्धः ।

[ अनयोरेकयोरन्तर्गतः पाठः भृतकाध्ययनप्रायश्चित्तप्रकरणोक्तः लिपिकर  
प्रसादादेव अत्र आयात इति सम्भाव्यते ।

(२) दत्त्वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) महारूढं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



नरकान्भीकरान् भुक्त्वा तदन्ते भिन्नजातिषु ।  
 मासं पठित्वा भूतकं प्राजापत्यं समाचरेत् ॥  
 मासद्वये पराकः स्यात् चान्द्रं मासत्रये<sup>१</sup> स्मृतम् ।  
 षष्मासे तु षड्व्यं स्यात् वत्सरे तत्त्रयं चरेत् ॥  
 अष्टत्रये तु पूर्णं स्यात् ततः पापीति विग्रहा ।  
 ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यात् द्वादशाब्दं समाहितः ॥  
 अथवा त्रिः परिक्रम्य पञ्चाशत्कोटिविस्तरम्<sup>२</sup> ।  
 स सर्वशास्त्रहन्ता स्यात् सर्वकर्मसु गर्हितः ।  
 पतितस्यैव<sup>३</sup> यत्पापं तत्पापफलमश्रुते ॥ ]

गारुडपुराणे—\*

पादं वापि तदन्तं वा तत्त्वं मन्त्रमथापि वा ।  
 विस्मृत्य योद्विजो गर्वात् वर्त्तते यद्यहर्निशम् ॥  
 प्रत्यहं गोबधे पापं स प्राप्नोति न संशयः ।  
 मासमात्रे<sup>४</sup> पराकः स्यात् तप्तं मासत्रये स्मृतम् ॥  
 ऋतुत्रयेऽपि चान्द्रं स्यात् अष्टेत्वीहालकं चरेत् ।  
 वर्षद्वये महापापी पतितस्तत्परं विदुः ॥

(१) मासद्वये इति क्रातुपुस्तकपाठः ।

(२) विस्मृतम् इति क्रीतकाशीपुस्तकपाठः ।

(३) पतितस्यैव तत्पापमिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

\* अयं पाठः काशीपुस्तकेनोपबन्धः ।

(४) मासमात्रं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

प्रायश्चित्तविशुद्धात्मा दक्षिणां गुरवे ददन् ।  
 सव्यं पादं पुनर्धृत्वा अभ्यसेत् पूर्ववत् क्रमात् ॥  
 अन्यथा दोषमाप्नोति नरकसाधिगच्छति ॥

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये  
 अधीतिविस्मृतिप्रायश्चित्तम् ।



अथ गुरुधिकारप्रायश्चित्तमाह ।

<sup>१</sup>पद्मपुराणे—

जनिता <sup>२</sup>चोपनेता च यस्तु विद्यां प्रयच्छति ।  
 खशुरसायजो भ्राता पश्चैते गुरवः स्मृताः ॥  
 अन्नदाता भयत्राता क्रता <sup>३</sup>वाधानदायकः ।  
 मातुलश्च पितृव्यश्च धर्मशास्त्रीपदेशकत् ॥  
 [पुराणसंहितावक्ता गीताशास्त्रीपदेशकत्] ।  
 बुद्धिप्रदः कुबुद्धीनामाचार्यः सर्वकर्मसु ॥  
 एते वै गुरवो लोके पूज्या वन्द्याश्च सादरम् ।  
 एतेभ्यो <sup>४</sup>नापकुर्वीत एतद्वाक्यं न लङ्घयेत् ॥

<sup>५</sup>स्कन्दपुराणे—

जनिता चोपनेता च यस्तु विद्यां प्रयच्छति ।  
 त्रयस्ते गुरवः प्रोक्ताः उपाध्यायास्तथापरे ॥  
 त्रिषु द्रोहं न कुर्वीत कर्मणा मनसा गिरा ।  
 पितुरभावे ज्येष्ठभ्राता पितृव्यादिभिरुपनीतो गायत्रीदान-

- 
- (१) पाङ्गे इति क्रौतपुस्तकपाठः ।  
 (२) चोपनीता च इति क्रौतलेखितपुस्तकपाठः ।  
 (३) क्रेता वा धनदायकः इति क्रौतपुस्तकपाठः ।  
 [ ] इदं लोकार्द्धं क्रौतपुस्तके नोपलब्धम् ।  
 (४) एतेभ्यो नहि धिकारः इति क्रौतपुस्तकपाठः ।  
 (५) स्कान्दे इति क्रौतपुस्तकपाठः ।

कङ्कुरुः । अतएव पित्र<sup>१</sup>भ्राता गुरुः [ तेषां हितोपदेशकत्  
परमगुरुः ] त्रयोगुरुवः, इतरे वन्द्याः । अतएव त्रयाणां मध्ये  
एकं वा <sup>२</sup>नोपेक्षेत न द्रुह्या<sup>३</sup>नौदासीन्यं वा कुर्यात् ।

तथैव नारदः—

गुरुत्वं कृत्य दृष्ट्वा यो वदेन्नन्दधीनरः ।

सोऽरण्ये <sup>४</sup>निर्जने देशे भवति ब्रह्मराक्षसः ॥

स्कन्दपुराणे गौरीकाण्डे—

पितरं वा गुरुं वापि ज्येष्ठं भ्रातरमेव वा ।

त्वङ्गारं वाथ हुङ्गारं कृत्वा पुनः स पाप<sup>५</sup>भाक् ॥

<sup>६</sup>तदन्ते नरकं भुक्त्वा पुनर्जन्म प्रपद्यते ।

पापाद् योनिषु रक्षःसु तथैव च कुयोनिषु<sup>७</sup> ॥

[ तदन्ते भुवमासाद्य राक्षसत्वं भजेदिह । ]

तद्दोषपरिहारार्थं नाचिकेतं व्रतं चरेत् ॥

(१) पिता भ्राता वा गुरुः इति लेखितपुस्तकपाठः ।

[—] अयं पाठः क्रीतकाशीपुस्तकयोर्नोपलब्धः ।

(२) नोपेक्षयेत् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) नोदासीनं वा इत्येव पाठः क्रीतलेखितपुस्तकयोः ।

(४) निर्जने इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) स पापभुक् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(६) इदमर्थं लेखितपुस्तके नास्ति ।

(७) नरकं चेष्टं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

[—] अयं पाठः क्रीतपुस्तके नास्ति ।



ब्रह्माण्डपुराणे—

यः पुत्रः पितरं ज्येष्ठं गुरुं वापि निपीडयेत् ।  
 एकशब्देन नामोक्ता त्वङ्गारं हुङ्गतिञ्च वा ॥  
 वदेद्यद्विह पापात्मा नरकं याति दारुणम् ।  
 पुनर्भुवमुपागम्य राक्षसोभवति दुर्मे ॥  
 तद्दोषपरिहारार्थं नाचिकेतव्रतं चरेत् ।

देवीपुराणे—

नचिकेताः पुरा राजन् गुरुं चोद्दालकं प्रति ।  
 प्रतिभाष्य तदा गत्वा दृष्ट्वा यमपुरं महत् ॥  
 पुनर्गत्वा भुवः पृष्ठं पितरं प्रणिपत्य च ।  
 तद्वाक्येन ततः पश्चात् देहशुद्ध्यर्थमादरात् ॥  
 चकार मण्डलं तत्र गवां क्षीरं दिने दिने ।  
 पीत्वा शुद्धिमवापाय चाण्डाल्यादिप्रसक्तमः ॥  
 ततः परं विशुद्धात्मा पितरं प्रतिपादयेत् ।  
 अथवा देहशुद्ध्यर्थं षड्वदं कृच्छ्रमाचरेत् ।

कलौ युगे नाचिकेतव्रतस्य दुष्करत्वात् षड्वदं प्राजापत्यं कुर्यात्  
 इति ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये

गुरुधिकारप्रायश्चित्तम् ।

## १ अथाज्ञानप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेय पुराणे—

विप्रसु सत्कुले भूत्वा वेदशास्त्राधिकारवान् ।  
 अयं गुरुरियं माता ज्येष्ठोऽयं मातुलोऽपि वा ॥  
 अयं विद्वानिदं शास्त्रमाचारोमुनिचोदितः ।  
 वेदोऽयं दैवतं चेदं इदं तीर्थमियं नदी ॥  
 इति सर्व्वं स सहसा शीघ्रं विस्मृतवान् यदि<sup>१</sup> ।  
 उन्मत्त इव वर्त्तेत स चान्नः परिकीर्त्तितः ॥

लिङ्गपुराणे—

मातरं पितरं श्वश्रूँ गुरुं देवं तथाऽनलम् ।  
 विप्रं गां व्रतिनं नारीं<sup>२</sup> समुपेक्ष्य सदा नरः ॥  
 यो वर्त्तेत सदा तात स विप्रोऽन्नइतीरितः ।  
 तस्य<sup>३</sup> वै निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिर्धर्मवित्तमैः ॥  
 प्रत्यहं दोषशान्त्यर्थं महापातकनाशनम् ।  
 तण्डुलप्रस्थमात्रेण पाचयित्वा चरुं मुदा ॥

(१) अथ इत्यंशो न दृष्टः क्रीतपुस्तके ।

(२) विस्मृतवानथ इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) सर्व्वज्ञो न सदा नरः इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) तस्यैत इति क्रीतकाशीपुस्तकपाठः ।



भक्षयेद्देवतोद्देशे मण्डलेन विशुध्यति ।

अन्यथा दोषमाप्नोति यथा शूद्रस्तथैव सः ॥

इति हेमाद्रिविरचिते प्रायश्चित्ताध्याये

अज्ञत्वप्रायश्चित्तम् ।

अथाऽपण्यविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

शिवपुराणे—

तण्डुलाश्च तिलामाषाः फलं पुष्पं तथा गुडम् ।  
 नागवल्लीदलं पूगं चूर्णं कर्पूरमेव च ॥  
 कस्तूरी कुङ्कुमं मूलं दुग्धं दधि घृतं तथा ।  
 कृष्णाजिनञ्च रुद्राक्षं ब्रह्मसूत्रं कमण्डलुः ॥  
 ताम्रं कांस्यं तथा वस्त्रं कम्बलं रोचनं तथा ।  
 लवणं तिन्त्रिणीशाकं पक्कमन्नं मुनीश्वराः ॥

इमान्यपण्यानि विप्राणां । एकैकविक्रये ब्रह्महाऽसौ भवति ।  
 कार्पासताम्रकांस्यत्रपुसीसायःपिण्डविक्रये पञ्चालजातिमान् भवेत् ।  
 महानारदीये—

कार्पासताम्रकांस्यत्रपुसीसायःपिण्डविक्रये ।  
 पञ्चालजातिमान् विप्रो नरकं प्रतिपद्यते ॥  
 [ तण्डुलाश्च तिलान् माषान् फलपुष्पगुडान्यपि ।  
 नागवल्लीदलं पूगं चूर्णं कर्पूरमेव च ॥  
 कस्तूरीकुङ्कुमं मूलं दुग्धं दधि घृतं तथा ।  
 कृष्णाजिनञ्च रुद्राक्षं ब्रह्मसूत्रं कमण्डलुम् ॥  
 ताम्रं कांस्यं तथा वस्त्रं कम्बलं रोचनं तथा ।  
 तिन्त्रिणीं लवणं मूलं शाकमन्नं द्विजोयदि ॥ ]



१विक्रयित्वा तथा जीवेत् स तु शूद्रो न संशयः ।  
 एतानि विक्रयित्वा तु हव्यकव्यानि चादरात् ॥  
 पितरोनोपतिष्ठन्ति श्राद्धकर्त्ता महानपि ।  
 स्वारामसम्भवान् क्रीत्वा उचितव्ययमाचरेत् ॥  
 अन्यथा दोषमाप्नोति प्राजापत्यं समाचरेत् ।  
 धनस्य संग्रहार्थं नु द्विगुणं कृच्छ्रमाचरेत् ॥  
 उचितव्ययसिद्धार्थं गव्यं विप्रो न विक्रयेत् ।  
 षण्मासान् लोभतः कृत्वा शूद्रो भवति निश्चयः ॥  
 तत्र क्रीत्वा द्विजगृहे पैटकादीनि<sup>१</sup> सञ्चरेत् ।  
 भोक्तारो दोषवन्तस्ते कर्त्ता स्यात् पातकी भुवि ॥  
 विप्रसु पक्षमात्रञ्च गोरसं विक्रयेद्यदि ।  
 तस्य देहविशुद्ध्यर्थं तप्तकृच्छ्रमुदीरितम् ॥  
 मांसं वा विक्रयित्वा तु चान्द्रायणमुदाहृतम् ।  
 ऋतुद्वयं विक्रयित्वा मण्डलं यावकं चरेत् ॥  
 ऋतुत्रये<sup>२</sup> तु विक्रीय ब्रह्मोक्तं तस्य वै ध्रुवं ।  
 पन्निशं गोरसं पक्त्वा पीत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

(१) इतः पूर्वं “तण्डुलादीनि पूर्वोक्तानि अज्ञानानि” इत्यधिकः पाठः क्रौत-  
काशीपुस्तकयोः समुपलब्धः ।

(२) पैटकाशीह सञ्चरेत् इति क्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) यदि क्रौत्वा इति क्रौतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) अवाप्यते इति लेखितपुस्तकपाठः ।

मासमात्रं पयः पक्त्वा पीत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।  
 तद्गृहे यो द्विजः क्रीत्वा पूर्ववन्माससंख्यया ।  
 कुर्याद्देहविशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तं यथाक्रमम् ॥  
 षण्मासं तत्र यः क्रीत्वा<sup>१</sup> तावुभौ समपापिनौ<sup>२</sup> ।  
 तयोरुक्तविधानेन प्रायश्चित्तं विशोधनम् ।  
 कृष्णाजिनञ्च रुद्राक्षं ब्रह्मसूत्रं कमण्डलुम् ॥  
 ताम्रं कांस्यं तथा वस्त्रं कम्बलं रोचनं तथा ।  
 विक्रयित्वा द्विजो यस्तु मासं मासद्वयञ्च वा ॥  
 मासे पूर्णे पराकः स्यात् द्वितीये चान्द्रभक्षणम् ॥  
 मासत्रये च पूर्णे तु मण्डलं यावकं चरेत् ।  
 षण्मासं विक्रयित्वा तु पतितः स्यान्न संशयः ॥  
 केशानां वपनं कृत्वा पुनर्मौञ्जीं विधानतः ।  
 कृत्वा षण्मासपर्यन्तं अप्रसृष्टि<sup>३</sup>गवाङ्गिकम् ॥  
 पश्चात् शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा तस्य निष्कृतिः ।  
 लवणं पक्वमन्नञ्च द्विजो मासन्तु विक्रयेत् ॥  
 स शूद्रयोनिमासाद्य शूद्रवत् वर्धते तथा ।  
 तस्यैव निष्कृतिरियं वत्सरं यावकं चरेत् ॥

(१) पीत्वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) समपापिनौ इति पाठान्तरम् ।

(३) अप्रसृष्टिं गवेष्टिकं इति लेखितपुस्तकपाठः अप्रसृष्टिगवेष्टिकं इति क्रीत-  
पुस्तकपाठः ।



तस्योपनयनं भूयः कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।

रौरवं नरकं याति विप्रोयश्चनविक्रयी ॥

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये

अपस्वविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) अवप्यते इति क्तोत्प्रेषितपुस्तकपाठः ।

[ अथ निन्दितार्थोपजीवनप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे—

अश्वोधेनुर्मनुष्यश्च रासभः कुञ्जरस्तथा ।  
 कन्या नारी त्वजा-मेषौ पुत्रकं ब्रह्मसूत्रकम् ॥  
 लवणं ललनं चर्मा लशुनं गृञ्जनं तथा ।  
 शुण्ठी-पिप्पल-मारीच-लवङ्गैला-हरिद्रकाः ।  
 उपधानोह यावन्ति मत्स्यकुक्कुटसूकराः ।  
 हिङ्गुजीरकवस्तूनि ताम्रं कांस्यादिकं तथा ॥  
 एतामूल्यैर्हिजः क्रीत्वा सुलभैर्मूल्यसंस्थया ।  
 तेभ्यश्च द्विगुणैर्मूल्यैरल्पमूल्यैरथापि वा ॥  
 विक्रयित्वाऽऽत्मभरणं कुर्याद्यदिह पापभाक् ।  
 मृत्वा नरकमासाद्य क्लमिकूपे पतत्यधः ॥  
 तस्मादेतद्विशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तमिहोच्यते ।  
 सक्ताय द्विवारं वा बहुवारमनेकशः ॥  
 तप्तं पराकं चान्द्रश्च यावकं वर्षमाचरेत् ।  
 तस्योपनयनं भूयः पञ्चगव्येन श्रध्यति ॥

इति हेमाद्रिविरचिते प्रायश्चित्ताध्याये निन्दितार्थोप-  
 जीवनप्रायश्चित्तम् । ]



लिङ्गपुराणे—

वरं तस्याऽग्निहोत्रार्थं कुटुम्बभरणं तथा ।  
यावता धान्यजातेन तावता कृषिमाचरेत् ॥  
धान्ये गृहगते<sup>१</sup> पश्चाद् भङ्गविंशतिमव्ययम् ? ।  
कृत्वाऽतिथिभ्यः सत्कारी वैश्वदेवपरायणः ॥  
दर्शश्च पूर्णमासश्च ऋग्निहोत्रं दिने दिने ।  
संवत्सरपशुं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति पूर्वजः ॥  
कृषिदोषेण महता कदाचिन्न विलिप्यते ।

अन्यथा दोषमाह मार्कण्डेय पुराणे—

वृथा कृषिं द्विजः कृत्वा धान्यं विक्रीय वा तथा ।  
भोगार्थं सञ्चयार्थं वा महापापं समश्नुते ॥  
वत्सरं धान्यविक्रेता कृषिं<sup>२</sup> कुर्याद् यदा द्विजः ।  
तस्य देह विशुद्ध्यर्थं वत्सरे<sup>३</sup> चान्द्रमौरितम् ॥  
द्वितीये द्विगुणं प्रोक्तं तृतीये पतितोभवेत् ।

वत्सरत्रयं कृष्यद्भवं धान्यं द्विजोधनार्थं<sup>४</sup> विक्रीय पतितप्राय-  
श्चित्तं कृत्वा शुद्धिं प्राप्नोतीत्यर्थः ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये  
वृथाकृषौबलप्रायश्चित्तम् ।

(१) गृहगतिः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) कृत्वा इति क्रीतलोखितपुस्तकपाठः ।

(३) वत्सरं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) धनार्थमित्यङ्गः लेखितपुस्तके नास्ति ।

140 अथ निन्दितधनाऽऽदानप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे—

ब्रह्महन्ता सुरापौ च स्तेयी गुर्वङ्गनागमः ।  
महापातकिनश्चैते तत्संयोगी च पञ्चमः ॥  
कुण्डश्च गोलकश्चैव तथा सोमलताक्रयी ।  
परिवित्तिः परिवेत्ता परिविन्नश्च वै तथा ॥  
तथा परिविधा'दानः दत्ताग्निः कीकसानुगः ।  
स्मृतिविक्रयिकश्चैव परार्थं काशिकागमः ॥  
धर्मविक्रयकश्चैव तथा शूद्रापति'र्हिजः ।  
नामविक्रयकश्चैव कामिनोवृषलीपतिः ॥  
तथैव भृतकाध्यायी तुलासु कृतबुद्धिमान् ।

तुलास्त्रिति बहुवचनं षोडशमहादानोपलक्षणम् ॥

दुश्चर्मा क्षयरोगी च कुनखी श्यावदन्तकः ।  
ग्रामणीश्चा'रुवाकश्च गायकोनर्त्तकस्तथा ॥  
परदाराभिगामी च भिषग्देवलकस्तथा ।  
एते वै निन्दिता राजन् हव्यकव्येषु सर्व्वदा ॥  
न सम्भाष्याः सदा विप्रैः परलोकपरायणैः ।  
एतेभ्योयाचनाद्राजन् <sup>१</sup>उत पुण्यपरिग्रहात् ॥

(१) परिविधानानः इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) तथा शूद्रोपतिर्हिजः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) चारुवाक्कः इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) कृतपुण्यः परिग्रहात् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



यागार्थं नित्यलोपार्थं न प्रतिग्रहणं चरेत् ।  
 दृष्ट्वा मार्त्तण्डशालोक्यः सम्भाष्य द्विजभाषणम् ॥  
 दृष्ट्वा सचैलं स्नायीत चान्द्रं धान्यपरिग्रहे ।  
 सहैव भोजनं कृत्वा चान्द्रद्वयमुदीरितम् ॥  
 स्वर्णमात्रं द्विजोयस्तु प्रतिगृह्याशु कर्मसु ।  
 योजयेद्यदि मूढात्मा षडब्दं कच्छमाचरेत् ॥

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये  
 निन्दितेभ्यो धनाऽऽदानप्रायश्चित्तम् ।

[ अथ वार्हुष्यजीवकस्य प्रायश्चित्तम् ।

नृसिंहपुराणे—

दृष्टेरपि च या वृद्धिस्तत्र वृद्धिरुदाहृता ।  
 मासि मासि च या वृद्धिः सा शिखावृद्धिरुच्यते ॥  
 ताभ्यां जीवेद्यदा विप्रो निष्फलं याति सर्वदा ।  
 धर्मशास्त्रविरोधेन जीवेद्यदिह पूर्वजः ॥  
 अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्न तु ।  
 धर्मो विप्रस्य पाथेयं स्वर्गारोहणकर्मणि ॥  
 तस्मादिदं परित्याज्यं वार्हुष्यं विप्रसत्तमैः ।  
 तस्यैव निष्कृतिर्दृष्टा पाराशर्येण चक्षुषः ॥  
 मासं जीवेद्यदा वृक्षे तदा यावकमुच्यते ।  
 मासद्वये तु तप्तं स्यात् चान्द्रं मासत्रये स्मृतम् ॥  
 षण्मासे तु महाचान्द्रं वत्सरे द्विगुणं चरेत् ।  
 पतितः स्यात्परं विप्रः सर्वकर्मवहिष्कृतः ॥  
 वत्सरादूर्ध्वं वार्हुष्यजीवने पतितप्रायश्चित्तं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये  
 वार्हुष्यजीवनप्रायश्चित्तम् । ]



अथ हिंसायन्त्रविधानप्रायश्चित्तमाह ।

गौरीकाण्डे—

मनुष्यपशुपक्ष्यादिहिंसने<sup>१</sup> यन्त्रवर्त्तनम्<sup>२</sup> ।

मार्गेऽरण्ये जले वापि पर्व्वते चैत्यवृक्षके ॥

देवालये सभायाञ्च हिंसार्थं<sup>३</sup> यन्त्रधारणम् ।

यन्त्रस्वरूपमाह—

गजबन्धने भुवःखननं, अश्वपशुमनुष्यबन्धने मार्गेषु<sup>४</sup> शुभ्र-  
निर्झाणं, अरण्ये पशुपक्षिहिंसार्थं जालवागुरास्तरणं, पर्व्वतेषु  
व्याघ्र<sup>५</sup>भल्लूकवराहादिहिंसनार्थं दाहः, जले पशुमनुष्यमारणार्थं  
शङ्खादिस्थापनं, गृहेषु मूषिकहननार्थं फलकादिभिर्यन्त्रविधानं,  
वृक्षेषु शुकसारिकाचटकादिहननार्थं श्रीवारज्जादिकरणम् ।  
एतानि यन्त्रविधानानि शास्त्रगर्हितानि । एतानि द्विजः सङ्ग-  
दोषात् स्वयं वा कृत्वा नरकमाप्नोति ।

तदाह गौतमः—

पर्व्वते वा जले वापि गृहे वाऽरण्यदेशतः ।

द्विजः कुर्यात् सङ्गदोषात् हिंसायन्त्रविधारणम् ॥

स वै नरकमासाद्य मृगयुर्जायते भुवि ।

तस्य दोषविशुद्ध्यर्थं पराकद्वयमीरितम् ॥

(१) हिंसनं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) यन्त्रवर्त्तनम् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) शुभ्रनिर्झाणं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) भल्लूक इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) मूषक इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

संवत्सरात् परं राजन् चान्द्रद्वयमुदाहृतम् ।

अतः परं न शुद्धोऽभूत् यथा व्याधस्तथैव सः ॥

संवत्सरात्परं विप्रसु यन्त्रनिर्माणे पतितप्रायश्चित्तं कृत्वा शुद्धि-  
माप्नोति ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये

हिंसायन्त्रविधानप्रायश्चित्तम् ।

इत्युपपातकप्रायश्चित्तप्रकरणम् ।



अथ सङ्कलीकरणप्रायश्चित्तमाह ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

अथ मनुष्यविक्रये—

अज्ञातकुलनामानमन्यदेशादुपागतम् ।  
 ब्राह्मणं क्षत्रियं वाऽपि वैश्यं पादजमेव वा ॥  
 भ्रामयित्वा परं<sup>१</sup> विप्रस्त्वौषधादिभिरादरात् ।  
 विक्रयित्वा नरं पापी जीवयेद्यदि<sup>२</sup> मोहतः ॥  
 महापातकिसंघः स्यान्मृत्वा नरकमश्नुते ।

लिङ्गपुराणे—

मोहयित्वौषधैर्मन्त्रैरन्यदेशादुपागतम् ।  
 अज्ञातकुलनामानं विक्रयेद्यदि पूर्वजः ॥  
 न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा<sup>३</sup> ब्रह्महत्याञ्च विन्दति ।

नृसिंहपुराणे—

पूर्वजः पूर्वजं पापी बाहुजोरुजपादजान् ।  
 वशीकृत्यौषधैर्मन्त्रैर्विक्रयेद्यदि पापधीः ॥  
 न तस्य पुनरावृत्तिर्यमलोकात् कदाचन ॥

(१) नरं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) मोहयेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) नास्ति इति लेखितपुस्तकपाठः ।

स्कन्दपुराणे—

मुखजः पापधौर्मर्त्योराजानं वा बणिकपतिम् ।  
 शूद्रं वा भ्रामयित्वा तु औषधाद्यैर्विगहितैः ॥  
 विक्रयित्वा परस्मै तं यमलोकं स गच्छति ।  
 पुनर्भुवमुपागम्य सूनुरेव भवेत्पुनः ॥  
 विप्रोविप्रश्च विक्रीय<sup>१</sup> कुर्यादात्मविपोषणम् ।  
 तस्यैवं निष्कृतिर्दृष्टा मनु-नारद-गालवैः ॥  
 क्षत्रिये तु षडब्दं स्याद् वैश्यः<sup>२</sup> पादोनमाचरेत् ।  
 शूद्रे<sup>३</sup> त्वर्धं सङ्करे तु पादं कृत्वा विशुध्यति ॥  
 विप्रं यः क्षत्रियोऽहृत्वा विक्रयित्वा यदाऽऽधिमान् ।  
 ब्रह्महत्याव्रतं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति पातकी ॥  
 अथवा गोसहस्रन्तु कृत्वा शुद्धिमवाप्नु<sup>४</sup>यात् ।  
 तदर्थेनैव<sup>५</sup> शुद्धः स्यात् ऊरुजोविप्रविक्रयी ।  
 शूद्रोविक्रीय विप्रं तु स मौसल्यश्च नान्यथा ॥

सङ्करजातिर्विप्रविक्रये शूद्रोवा मौसल्यमर्हति । विशेषमाह  
 गारुडपुराणे—

(१) विक्रीय इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) वैश्येः पादोनं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) शूद्रः सूर्ध्व इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) यदा धिया इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) शुद्धिमवाप्यते इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(६) शुद्धिः स्यात् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।



‘बालेचान्द्रं द्विजे प्रोक्तं पौगण्डे तद्वयं चरेत् ।  
 तरुणे तु महाचान्द्रं यूनि प्रोक्तान्तु तत्तयम् ॥  
 जीर्णे तु विक्रयं कृत्वा सहस्रं कच्छमाचरेत् ।  
 विप्रजात्यादिस्त्रीणां मनुष्यविक्रये तत्तन्प्रायश्चित्तार्चं वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये  
 मनुष्यविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) बालेचान्द्रं इति चेष्टितपुस्तकपाठः ।

## अथाऽऽत्मविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे पातालखण्डे—

पानमक्षःस्त्रियश्चैव मृगया चोग्रदण्डनम् ।

अतीवपरुषं वाक्च सर्वस्वं दानमेव च ॥

एतानि सप्तव्यसनानि ।

अनृतं गन्धपुष्पाणां सेवनं दोषचारणम् ।

सदा ताम्बूलवस्त्राणां भोगोऽयं दोषसाधनम् ॥

ऋणं कृत्वा घृतं पीत्वा प्रत्यहं भोजनसृष्ट्वा ॥

'स्वकं किञ्चन न ज्ञात्वा ऋणं कृत्वा व्ययं चरेत् ॥

'भोगासक्तः स्वमात्मानं विक्रयित्वाऽथ वर्त्तयेत् ।

वर्षं वर्षार्द्धमर्द्धं वा भवदाधीन्यसाचरम् ॥

इति स्वसंविदं कृत्वा वर्त्तयेत् यदि पापधीः ।

नित्यकर्माणि काम्यानि इष्टापूर्त्तादिकानि च ॥

सर्वं तस्यैव भवति यद्वैनिष्फलतो भवेत् ।

अग्नौ दग्धं जले मग्नं भूमौ निपतितञ्चयत् ॥

तत्सर्वं परलोकाय द्यूते नष्टं विनश्यति ।

पतितोभवति स पापी भ्रंशाद्यैर्नित्यकर्माणाम् ॥

(१) सर्वं स्वकीयं ज्ञात्वा च इति क्रीतकाशीपुस्तकपाठः ।

(२) एवं भोगासक्तः स्वात्मानं विक्रयित्वा वर्त्तयेत् । इति लेखितक्रीतपुस्तक



नरके नियतं वासः पापकारी भवेत्ततः ।

तस्यैवं निष्कृतिं दृष्ट्वा मुनिभिर्धर्मकोविदैः ॥

‘एवं—हिरण्यगर्भप्रतिग्रहप्रायश्चित्तवत्सर्वं कुर्यात् ; इति शेषः ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये

आत्मविक्रयिणः प्रायश्चित्तम् ।

(१) एवमित्यंशः क्रीतवेष्टितपुस्तकवोर्नोपलब्धः ।

अथ सुतविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे—

योविप्रो धनलोभेन स्वसुतं विक्रयेद्यदि ।

स वै पिशाचतां याति यावदाभूतसंभवम् ॥

लिङ्गपुराणे—

गृहदाहोदारनाशो देहे प्रीडा सुतात्मनोः ।

राजा हरति सर्वस्वं पशवश्चार'नाशिताः ॥

वान्धवैश्च परित्यागआत्मवस्त्रविहीनता ।

अष्टौ कष्टाश्च राजन् सन्धवेष्पेषु मानवः ॥

सुतं न विक्रयेत् पापी स वै पैशाचजन्मवान् ।

अहो कष्टमहो कष्टमहो कष्टं दरिद्रता ॥

तत्रापि पुत्रदाराणां बाहुल्यमतिकष्टता ।

औरसे वाऽन्यपत्नीजे न द्विजोविक्रयं चरेत् ॥

स एव नरकं भुङ्क्ता पिशाचत्वमवाप्नुयात् ।

गारुडपुराणे—

आपत्सु धनलोभाद्वा महाक्षोभेषु भूमिषु ।

औरसं वाऽन्यजं वापि द्विजोयदिह विक्रयेत् ॥

स एव नरकान् भुङ्क्ता पिशाचत्वमवाप्नुयात्<sup>१</sup> ।

तद्दोषपरिहारार्थं महासान्तपनं चरेत् ।

(१) अपिनाशिता इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) पिशाचजन्मवान् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) अवाप्यते इति लेखितपुस्तकपाठः ।



बाले सान्तपनं प्रोक्तं पौगण्डे तद्वयं स्मृतम् ।  
 कौमारे प्रौढकाले तु महासान्तपनत्रयम् ॥  
 स्त्रीणामर्धं विक्रयित्वा विप्रे क्षत्रियदैश्ययोः ।  
 तत्स्त्रीणाञ्च तदर्धं स्यात् शूद्रे तदनमाहरेत् ॥

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशाले प्रायश्चित्ताध्याये  
 सुतविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

अथ पत्नीविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

देवस्वामी—

पूर्वोक्तेष्विह कष्टेषु महादापत्सु भूमिप ।

न पत्नीं विक्रयेद्विप्रो दुष्टामपि सतीमपि ॥

गर्भं त्यागो विधीयत इति सर्व्वज्ञानुषङ्गः । कलौयुगे व्यभिचारे  
'स्वदृष्टे' गर्भधारणमेव दुष्टत्वम् । व्यभिचारमात्रे पोषण  
मेव न त्यागः ।

<sup>१</sup>स्कन्दपुराणे—

आपत्स्वपि हि कष्टेषु महाक्षोभे जनक्षये ।

धर्मपत्नीं सपत्नीं वा संदृष्टां <sup>२</sup>दुष्टचारिणीम् ।

<sup>३</sup>क्रमाद्विजोविक्रयीत परस्मै मत्सरातुरः ॥

यदि विक्रीय वर्त्तत महान्तं नरकं व्रजेत् । इति

भविष्योत्तरे—

सतीं स्वपत्नीमापत्सु भर्त्ता विप्रो न विक्रयेत् ।

धर्मं यदि परित्यज्य वर्त्तयेदिह कर्मणि ।

यमलोकमुपागम्य <sup>४</sup>रौरवे नरके वसेत् ॥

<sup>५</sup>पुनर्भवमुपागम्य दारहीनो भवेद्भुवि ।

(१) व्यभिचारेच दृष्टे इति क्रीतकाशीपुस्तकपाठः ।

(२) स्कान्दे इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) स्वदृष्टा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) विक्रयेद्विजः क्रमात् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) रौरवं नरकं वसेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(६) पुनर्भवमिति लेखितपुस्तकपाठः ।



एतद्दोषविशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।

‘सतीविक्रयके चान्द्रं पराकं दुष्टचारिणीम् ॥

बालिकायां षड्वन्दं स्यात् प्रौढायां नास्ति निष्कृति”रिति ॥

एतदज्ञानविषयम् । ‘ज्ञात्वा चेद्विगुणं चरेत् । क्षत्रियवैश्ययो-  
र्विप्रवत् प्रायश्चित्तं । शूद्रे तद्वनं राजा सर्व्वं गृह्णीयात् ।

[इति हेमाद्रौ पत्नीविक्रयप्रायश्चित्तम् ।]

(१) सती च विक्रवेचान्द्रं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) ज्ञात्वा च द्विगुणं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

[—] अयमंशः क्रीतपुस्तके नोपलब्धः ।

## अथ मातृविक्रयप्रायश्चित्तमाह १ ।

शिवपुराणे—

मातरं तत्सपत्नीं वा भगिनीं भ्रातृबान्धवीम् ।  
 पितृव्यपत्नीं विधवां स्नुषां <sup>१</sup>कामातुरग्रणीम् ॥  
 \*ब्राह्मणीमत्सरासक्तौ व्यभिचारादिशङ्कया ।  
 न विक्रयेत् सुतोभ्राता यदि <sup>२</sup>कुर्यात् स दोषभाक् ॥

लिङ्गपुराणे—

मातरं भगिनीं भ्रातृबान्धवीं स्वस्नुषामपि ।  
 सपत्नीं विधवां पद्माः सपत्नीं <sup>३</sup>मातुलायनीम् ॥  
 पितृव्यपत्नीं भ्रातृजायां गुरुपत्नीमथापि वा ।  
<sup>४</sup>व्यभिचारिदिवार्त्ताभिर्मत्सराद्वा नराधिप ॥  
 एतासु विप्रो न दृष्टेत् सति दोषे महत्यपि ।  
 न विक्रयेद्द्विजोलोभान्मृत्वानरकमश्रुते ॥

<sup>५</sup>मार्कण्डेयपुराणे—

शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि दोषबुद्धिमिमामिह ।  
 विप्रसु मातरं <sup>६</sup>धार्त्वीं तत्सपत्नीं सहोदराम् ॥

(१) आह इति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) वा मातुरग्रणीम् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

\* यो विप्रः इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) क्रीत्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) मातुरग्रणीम् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) व्यभिचाराभिवार्त्ताभिः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(६) मार्कण्डेये इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(७) धार्त्वीं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।



स्वसारं विधवां साध्वीं पितृव्यां<sup>१</sup> स्त्रुषामपि ।

मातुलानीं गुरोर्दारान् व्यभिचारे महत्यपि ॥

जनवादाद्गोहबुद्ध्या न द्रुह्याहै कदाचन ।

मातरं तत्सपत्नीं वा विक्रीय<sup>२</sup> पतितोभवेत् ॥

<sup>३</sup>भागिनेयीं स्वसारं तु विक्रयेद्यदि पापधीः ।

निष्कारणतया राजन् कारीषबधमर्हति ॥

विधवां मातुलानीं वा स्त्रुषां पितृव्यसम्भवाम् ।

विक्रयित्वा द्विजोमोहादन्यदेशगतोयदि ॥

महासान्तपनं चान्द्रं षड्वदं तु परिक्रमः<sup>४</sup> ।

यथाक्रमं योजनीयं गर्भे त्यागोविधीयते ॥

मातरं न त्यजेद्द्विहान् पूर्ववत् शुद्धिमाचरेत् ॥

गुरुदारविक्रये कारीषबधएव । वयस्तारतम्यं पूर्ववद् वेदितव्यम् ।

तत्र विक्रये तत्तत्प्रायश्चित्तं योजनीयम् । क्षत्रियवैश्ययोर्विप्रप्राय-

श्चित्तम् । शूद्रे तद्धनस्वीकारः । सर्वत्र गर्भे स्वदेशादन्यदेशे

त्यागएव । मात्रोः पूर्ववद् वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्रौ मातादिविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) पितृव्यां इति क्रीतकाशीपुस्तकपाठः ।

(२) विक्रये इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) भागिनीं वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) परिक्रमात् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

### अथ पुत्नीविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे—

विवाहोर्द्धं विवाहात्प्राक् कन्यां गौरौमथाऽपि वा ।  
 रोहिणीं पुष्पिणीं वाऽपि योरत्रं कन्यकाधनम् ॥  
 विवाहार्थमिति व्याजं कृत्वा स्वीकरणं चरेत् ।  
 पितरो नरकं यान्ति स्वयं पत्नीसमन्वितः ॥  
 रौरवे नरके घोरे वसत्याचन्द्रतारकम् ।  
 जामातूरतिमात्रं स्यात् सा वै किङ्करिणी भवेत् ॥

गौतमधर्म—

अष्टवर्षा भवेत्कन्या नववर्षा तु रोहिणी ।  
 दशवर्षा भवेन्नौरी अतजर्द्धं रजस्वला ॥  
 क्रयक्रीता तु या नारी 'सा न पत्न्यभिधीयते ।  
 न योग्या हव्यकव्येषु दासीं तां मुनयो विदुः ॥

कन्यादाने विशेषमाह—

मार्कण्डेयपुराणे—

सस्वन्धिनं माणवकं श्रोत्रियं व्याधिवर्जितम् ।  
 'कन्यां दद्याच्च तस्मै तां व्रतस्नातकशुद्धये ॥  
 मातृतः पितृतश्चैव सप्त सप्त च सप्त च ।  
 पितृनुद्धरते पूर्वं पश्चाद्भ्रातृणि लीयते ॥

(१) सा सपत्न्यभिधीयते इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(१) आर्ज्य दानं तस्मै तां इति लेखितपुस्तकपाठः ।



कूर्मपुराणे—

१वस्त्रादिना शुभां राजन् शक्त्याऽलङ्कृत्य स्वां सुताम् ।

कुलजाय सुशीलाय स्नातकव्रतचारिणे ॥

अरोगाय श्रुतवते यो दद्यात्तां शृणुष्व मे ।

पितरोमुक्तिमायान्ति स्वयञ्च ब्रह्मणःपदम् ॥

२एतस्य वैपरीत्ये तु पितरोनिरयं गताः ।

कुम्भीपाकं स्वयं याति कन्याविक्रयणे फलम् ॥

विवाहार्थं यं कं वा व्याजमाश्रित्य धनस्वीकारएव मौल्यं, कन्या-  
शुल्कं तदेवाह ।

देवलधर्मे—

विवाहार्थं धनं गृह्णन् यं कं वा व्याजमाश्रितः ।

तदेव विक्रये<sup>१</sup> मौल्यं विप्रस्तस्मात्तु<sup>२</sup> संत्यजेत् ॥

न तस्य निष्कृति<sup>३</sup>र्वास्ति त्रिभिश्चान्द्रायणै<sup>४</sup>र्विना ।

रोहिणीविक्रये राजन् महाचान्द्रायणं स्मृतम् ॥

गौरीविक्रयणे तात महासान्तपनत्रयम् ।

रजस्वलाविक्रयणे कारीषवधएव हि ॥

(१) ब्रह्मादि संत्यक्ता इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) एतस्यै परित्यज्य इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) विक्रयोमौल्यं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) तस्मात् सुसन्त्यजेत् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) नास्ति इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(६) चान्द्रायणं विना इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

एतासां च चतसृणां मूल्यं धत्वा विवाहयेत् ।

न तत्र विप्रो भुञ्जन्ति तत्तत्पापार्हमाप्नुयुः<sup>१</sup> ॥

तदाहाऽपस्तम्बः—

“दोषेण वा मीमांसमानस्य मोमांसितस्य वा आत्मानं  
हिंसितस्य भक्षयतीति विजयते” ।

अत्र कन्याशुल्कस्वीकारएव दोषः । अतएव कन्यामूल्यस्वीकार-  
एव विक्रयः नान्यत्<sup>२</sup> ।

इति हेमाद्रौ कन्याविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) विप्रोभुञ्जीत इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) आप्नूयादिति क्रीतपुस्तकपाठः

(३) अन्यत् इत्येव लेखितपुस्तकपाठः ।



## अथ गजविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे —

गजं क्रीत्वा तु धृत्वा वा व्यवहारतया द्विजः ।

[ विक्रयेद्यदि मूढात्मा धनलोभधृतादरः ]

न तस्य पुनरावृत्तिर्यमलोकात् कदाचन ॥

लिङ्गपुराणे—

सम्पाद्य नागं धृत्वा वा विप्रो लोभपरायणः ।

विक्रयेद्यदि दोषात्मा न तस्य पुनरुद्भवः ॥

स्कन्दपुराणे—

हस्तिनं प्रतिगृह्याशु क्रीत्वा द्रव्याल्पमानसः ।

विक्रयित्वा पुनर्लोभाद् यमलोकमवाप्नुयात् ॥

बालविक्रयणे चान्द्रं पौगण्डे तद्वयं स्मृतम् ।

युवानं विक्रयित्वा तु दशतप्तं समाचरेत् ।

स्त्रीणामर्धं मुनिश्रेष्ठाः प्रायश्चित्तं मनोषिभिः ॥

धेनु-गजविक्रये स्त्रीणामर्धं प्रायश्चित्तमुक्तम् । क्षत्रियवैश्ययोरेवं  
प्रायश्चित्तम् । शूद्रे तु 'सम्पूर्णमेव इति केचित् । अर्धं शूद्रवैश्ययो  
र्वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्रौ गजविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(—) इदं श्लोकार्धं क्रीतलेखितपुस्तकयोर्नोपलब्धम् ।

(१) स्कान्दे पुराणे इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) अवाप्यते इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

चथ धेनुविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

शिवपुराणे—

[ सम्पाद्य बहुधा यत्नैर्धेनुं विप्रः प्रतियहात् ।  
विक्रयेद्यदि मूढात्मा रौरवं नरकं व्रजेत् ॥

लिङ्गपुराणे—]

'धेनुं सम्पाद्य विप्राय अग्निहोत्रार्थमादरात् ।  
दुग्धाभावे कृषा युक्तो विक्रयेद्यदि पापधीः ॥  
स वै नरकमासाद्य चाण्डालत्वमवाप्नुयात् ।  
बालपौगण्डके वापि धेनू वा द्रव्यलोभवान् ॥  
विक्रयेद्यदि मूढात्मा दहत्यासप्तमं कुलम् ।  
बाले चान्द्रन्तु पौगण्डे महाचान्द्रमुदीरितम् ॥  
युवतीं विक्रयित्वा तु तप्तकच्छत्रयं विदुः ।  
धेनुं द्विजोविक्रयित्वा गोसूक्तं मण्डलं जपेत् ॥  
आसायं प्रातरारभ्य <sup>१</sup>स्नात्वाऽभुञ्जान् फलं मुदा ।  
मण्डलेन <sup>२</sup>विशुद्धिः स्यात् पञ्चगव्यं ततः परम् ।

भूसूक्तमित्यर्थः

इति हेमाद्रौ धेनुविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

[—] अयं अंशः क्रीतपुस्तके नोपलब्धः ।

(१) धेनुमित्यंशः क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) स्नात्वाभुञ्जिर्फलं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) विशुद्धः स्यात् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



‘अथ बलीवर्हविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

मार्कण्डेयपुराणे—

अनडाहं यदा विप्रोविक्रयेद्यदि मोहतः ।

स पापी नरकं याति असिपत्रं सुदारुणम् ॥

[ लिङ्गपुराणे—

अनडान् पूर्वजेनाऽथ द्रव्यलोभपरेण वा ।

विक्रीयते महान्घोरो नरकः सम्भवेदतः ॥ ]

कूर्मपुराणे—

अनडाहं द्विजोष्ट्वा गृहीत्वा वा नरोत्तमात् ।

द्रव्यलोभेन महता विक्रयेद्यदि कामतः ॥

महान्तं नरकं गत्वा भुवि भूयात् स हिंसकः ।

तस्य दोषस्य शान्त्यर्थं तप्तकच्छं समाचरेत् ॥

— पोषयित्वा गृहे वत्सं स्वधेनूदरसम्भवम् ।

तं विक्रयित्वा मोहेन कुर्याच्चान्द्रायणं बुधः ॥

बाले पौगण्डके चैव प्राजापत्यं विशोधनम् ।

विप्रस्त्रीणामेवमेव प्रायश्चित्तार्धमाचरेत् ॥

(१) अथानडाह इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

[ ] अयं पाठः क्रीतकाशीपुस्तकयोर्नोपलब्धः ।

(२) नरोत्तमान् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) न स भूयात् स हिंसक इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) दोषोपशान्त्यर्थं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) तोषयित्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(६) तत्तत्स्त्रीणामेव तदर्थं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

क्षत्रियवैश्ययोरेवं वेदितव्यम् । तत्तत्स्त्रीणामेतदर्धम् । पादजे  
 'धनस्त्रीकारः ।

इति हेमाद्रौ 'बलीवर्ध'विक्रयप्रायश्चित्तम् ।

---

(६) धन इत्थं चः क्रीतपुस्तके नोपलब्धः ।

(७) अनडाह इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।



अथ महिषीविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

महिषीं पोषयित्वा तु स्वगृहे पुत्रवत्तथा ।

तां पञ्चादिक्रयित्वा तु विज्ञेयः पापधीर्नरः ॥

नरशब्दोजातिमात्रसाधारणः ।

स याति नरकं घोरं <sup>१</sup>आकोलं नाम नामतः ।

लिङ्गपुराणे—

<sup>२</sup>महिषीं स्वगृहे तात पोषयित्वा स्वयं द्विजः ।

<sup>३</sup>पुत्रवत्पालयित्वा तु विक्रयेदन्यचोदितः ॥

स एव नरकस्थायी तद्वै पापमनुस्मरन् ।

महिषं स्वगृहे जातं क्रीत्वा वा राजनन्दन ॥

प्रतिगृह्य द्विजो यस्तु विक्रयेद्वनलीभतः ।

यमलोकमनुप्राप्य नरकं याति दारुणम् ॥

गृहजां विक्रयेद्राजन् तस्य चान्द्रायणं स्मृतम् ।

वणिक् पापेन संक्रीत्वा <sup>४</sup>विक्रयेत् तद्वयं चरेत् ॥

प्रतिगृह्य द्विजस्त्वेनां षडब्दं विक्रये स्मृतम् ।

(१) आकोलं नाम नामतः इति काशीपुस्तकपाठः ।

(२) महिषं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) पुत्रवत्पालितायेन इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) विक्रीयीत् इति काशीपुस्तकपाठः ।

तत्क्षीणान्तु तदर्थं स्यात् क्षत्रियाणां 'द्विजोक्तवत् ॥

वैश्यानान्तु क्षत्रियवत् [शूद्राणाम्] तद्धनं हरेत् ।

इति हेमाद्रौ महिषीविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) द्विजोक्तम् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) क्षत्रियत्वात् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

[ ] अयं पाठः क्रीतलेखितपुस्तकयोर्नास्ति ।



नागरखण्डे—

<sup>२</sup>अजं वस्तं द्विजोयसु सम्पाद्य बहुयत्नतः ।

पश्चात्तौ विक्रयेत् पापी नरकं <sup>३</sup>याति दारुणम् ॥

स्कन्दपुराणे—

विप्रः प्रयत्नतो राजन् सम्पाद्येमौ प्रगृह्य वा ।

पश्चात्तौ <sup>४</sup>विक्रयेत्पापी नरकं याति गौरवात् ॥

[ लिङ्गपुराणे—

अजं वस्तं द्विजोयसु सम्पाद्य बहुयत्नतः ।

पश्चात्तौ विक्रयित्वा चेत् नरकं याति दारुणम् ॥ ]

तत्पापपरिशुद्धार्थं प्राजापत्यं समाचरेत् ।

नारीं <sup>५</sup>वा विक्रयेद्यसु तद्वर्जं <sup>६</sup>तस्य कीर्तितम् ॥

इति हेमाद्रौ अज-वस्तुविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) विक्रये प्रायश्चित्तमिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) अजवस्तं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) चानुभूयते इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) विक्रयित्वाचेत् नरकं याति दारुणम् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

[ ] अयं पाठः क्रीतपुस्तके नोपलब्धः ।

(५) नारीं यो विक्रयेद्यसु । इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(६) परिकीर्तितं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

अथ गुरविक्रयप्रायश्चित्तमाह<sup>१</sup> ।

<sup>२</sup>स्कन्दपुराणे—

रासभं विक्रयेद्विप्रः पशुचाण्डालमादरात् ।

स वै चाण्डालतां याति नरकं चानुभूय च ॥

स्कन्दपुराणे—

रासभं पूर्वजो लोभात् क्रीत्वाऽल्पद्रव्ययोगतः ।

पश्चाद्बहुधनाकाङ्क्षी विक्रयेद्यदि दैवतः ॥

[स चाण्डालत्वमासाद्य यावद्ब्रह्मा लयं<sup>३</sup> गतः ।

तावत्कालं तथा नीत्वा भवेत्काण्डूतिमान् भुवि ॥

लिङ्गपुराणे—

रासभं विक्रयेन्मोहात् क्रीत्वा वा धनलोभवान् ।

स चाण्डालत्वमासाद्य पश्चात्काण्डूतिमान् भवेत् ] ॥

प्राजापत्यं भवेत् बालेय कौमारे तप्तमाचरेत् ।

यूनि क्रीत्वा<sup>४</sup> षडब्दं स्यात् ततः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

स्त्रीणामेतदर्थं । क्षत्रियवैश्ययोर्विप्रवत् । पादजे सर्वस्वहरणम् ।

इति हेमाद्री रासभविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) आह इति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) अयं पाठः क्रीतलेखितपुस्तकयोर्नास्ति ।

[ ] अयं पाठः क्रीतपुस्तकेनास्ति ।

(३) अयं पाठः काशीपुस्तकेनोपलब्धः ।

(४) कृत्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।



लिङ्गपुराणे—

उष्ट्रं द्विजोऽथ क्रीत्वा वा सम्पाद्य लघुमूल्यतः ।  
विक्रयेत्तं धनाधिक्यात् कालं<sup>२</sup> सूत्रं प्रपद्यते ॥

स्कन्दपुराणे—

स्तेयं कृत्वाऽथवा क्रीत्वा द्विजः कुर्यात् क्रमेलकम् ।  
विक्रयेद् यदि पापात्मा नरकं याति दारुणम् ॥

भविष्योत्तरे—

“क्रमेलकं द्विजोयसु सम्पाद्य बहुयत्नतः ।  
न तस्य निष्कृतिर्नास्ति<sup>३</sup> कालसूत्राद्भयङ्करात् ॥  
बाले पराकं सम्प्रोक्तं पौगण्डे तप्तमीरितम् ।  
यूनि चान्द्रं षड्वन्दं वा कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥  
विप्रस्त्रीणां तद्वर्षं स्नात् पूर्णं क्षत्रविशामिह ।  
पादजे तु धनाऽऽदानमेवमेव प्रचोदित” मिति ॥

इति <sup>४</sup>हेमाद्रौ उष्ट्रविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

- 
- (१) आह इत्यंशः क्रीतपुस्तकेनास्ति ।  
(२) कालसूत्रं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।  
(३) विक्रये इति लेखितपुस्तकपाठः ।  
(४) नास्ति इति लेखितपुस्तकपाठः ।  
(५) हेमाद्रौ इत्यंशो लेखितपुस्तके नोपलब्धः ।

लिङ्गपुराणे—

अरण्यजां वा गृहजां विप्रोयदिह विक्रयेत् ।

एणीं तद्व्यलोभेन स याति<sup>२</sup> ब्रह्महन्तताम् ॥

मत्स्यपुराणे—

देवालये<sup>३</sup> गृहेवाऽपि पोषयित्वा मृगाङ्गनाम् ।

द्विजस्तां<sup>४</sup> विक्रयेद्यस्तु स महापातकी भवेत् ॥

विक्रयेद्यदि हिंसार्थं स चाण्डालत्वमाप्नुयात् ।

चतुर्विंशतिमते—

अरण्यजां वा गृहजां विप्रोहिंसार्थमादरात् ।

विक्रयेद्यदिपापात्मा भुवि चाण्डालजन्मवान् ॥

न तस्य निष्कृतिर्वास्ति<sup>५</sup> यमलोकात्कदाचन ।

राजविजये—

ब्राह्मणः समुपादाय हरिणीं<sup>६</sup> नवसम्भवाम् ।

क्रीत्वा वा राजराजेन्द्र हिंसार्थं विक्रयेद्यदि ॥

स वै नरकमासाद्य तत्र भुक्त्वा महद्भयम् ।

भुवि गत्वा च पापीयान् चाण्डालत्व<sup>७</sup>मवाप्नुयात् ॥

(१) आहृत्यंशः क्रीतपुस्तकेनास्ति ।

(२) ब्रह्महन्ततामिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) देवालयगृहे इति पाठः क्रीतपुस्तके दृष्टः ।

(४) द्विजस्तु इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) नास्ति इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(६) नवसम्भवां इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(७) अवाप्यते इति लेखितपुस्तकपाठः ।



तत्पापशोधनार्थाय निष्कृतिं प्राह पद्मभूः ।  
 प्रातःस्नात्वा<sup>१</sup> यथाऽऽचारं नित्यकर्म समाप्य च ॥  
 रहःस्थान<sup>२</sup> उपाविश्य स्वगृह्णाग्नौ विधानतः ।  
 अग्नीन्धनादि<sup>३</sup> पात्रान्ते पिष्टाज्यसहितैस्तिलैः ॥  
 विरजाहोमविधिना कृत्वा होमसहस्रकम् ।  
 जयादींश्च ततोहुत्वा होमशेषं समापयेत् ॥  
 फलाहारः प्रकर्त्तव्योहोमकर्मफलाप्तये ।  
 सायं सन्ध्यामुपास्थाय<sup>४</sup> तत्रौपासनमाचरेत् ॥  
 अग्निञ्च रक्षयेद्दोमान् यावद्दीक्षा समाप्यते ।  
 एवं पञ्चदिनं कृत्वा तस्मात् पापात् प्रमुच्यते ॥

सहस्रमित्यत्र तिलान् जुहोमीति चतुर्विंशतिभिर्वाक्यैः पृथक्  
 संख्या कर्त्तव्या । एतैर्वाक्यैस्तिलैः सह संख्या भवति ? । एतया  
 संख्यया पञ्चरात्रं पञ्चसहस्रं जुहुयादिति वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये

हरिणीविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

- 
- (१) स्नात्वाऽयवाचारं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।  
 (२) रहःस्थानमुपाविश्य इति क्रीतपुस्तकपाठः ।  
 (३) अग्नीन्धनादौ इति क्रीतपुस्तकपाठः ।  
 (४) उपासित्वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।  
 (५) वाद्यैरिति काशीपुस्तकपाठः ।

अथ रुरुविक्रयप्रायश्चित्तमाह<sup>१</sup> ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

यन्नार्थं कल्पितं पूर्वं ब्रह्मणा पद्मयोनिना ।  
यस्मिन्देशे मृगः कृष्णः स देशः पुण्यवानिह ॥  
तं क्रीत्वा वा गृहीत्वा वा पूर्वजोद्रव्यतृष्णया ।  
विक्रयित्वा सकर्मभ्यः स वै चाण्डालवानिव ॥  
तस्मान्नविक्रयेद्दीमान् रुरुं स्वप्नेऽपिनारद ।  
विक्रयेद्यदि मूढात्मा प्रायश्चित्तीभवेत्तदा ॥

लिङ्गपुराणे—

ब्रह्मणा कल्पितं रुरुं सम्पाद्य बहुयत्नतः ।  
पूर्वजः सङ्गदोषेण विक्रयेद्यदि पापभाक् ॥  
महान्तं नरकं गत्वा चाण्डालत्वं भजेदिह<sup>२</sup> ।  
न तस्य निष्कृतिर्वास्ति त्रिषु जन्मसु भुमिज ॥  
स्वगृह्याग्नौ विधानेन दशरात्रमतन्द्रितः ।  
कुष्माण्डगणहोमैश्च सहस्रं जुहुयात् क्रमात् ॥  
एतैः शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा तस्य पापिनः ।

(१) आह इति क्रीतपुस्तकेनास्ति ।

(२) भवेदिह इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) नास्ति इति लेखितपुस्तकपाठः ।



सहस्रं कुष्माण्डहोमः [ तदर्थं गणहोमः ] तमग्निं दशरात्र-  
मजस्रं कृत्वा दशरात्रं फलाहारःस्थण्डिले शयनं कृत्वा शुध्यति ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये

रुक्विक्रयप्रायश्चित्तम् ।

[ ] अर्थं पाठः क्रीतपुस्तकेनास्ति ।

(१) अलूम् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ अश्वविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

ब्रह्मवैवर्ते—

उत्तमाश्वं गृहे जातं क्रीत्वा मूलैरनेकशः ।  
पोषयित्वा चिरं कालं विप्रस्तं विक्रयेद्वयदि ॥  
कालकूटमुपागम्य यमलोके भयङ्करे ।  
पुनर्भवमुपागम्य व्याधोभवति कानने ॥

पद्मपुराणे—

मेरुमन्दरतुल्यानि पापानि विविधानि च ।  
रुद्रजापी हरेत्सर्वं<sup>१</sup> न कन्याहयविक्रयी ॥  
हयविक्रयिणः पापं यत्र गत्वा न हीयते ।  
तस्मादेतत् परित्याज्यं पूर्वजैः पापभीरुभिः ॥

शिवपुराणे—

कन्यां दासीं हयं विप्रः पोषयित्वा प्रयत्नतः ।  
तानेतान् विक्रयेत् पापी व्याधोभवति कानने ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

कन्यां हयञ्च दासीञ्च स्वगृहे सम्भवान् शुभान् ।  
पोषयित्वा द्विजोलोभात् पश्चादेतांश्च विक्रयेत् ॥  
स भुक्ता यातनाः सर्वाः पश्चाद्वाधोभवेदिह ।  
तस्य देहविशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तमिदं शुभम् ॥

(१) पुनर्भवं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) पापं क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।



उत्तमाश्वं द्विजः कस्मै 'क्रीत्वा दद्याद्द्विजन्मने ।

साधारणहये राजन् तप्तकच्छं विशोधनम् ॥

वड्वाविक्रये तात प्राजापत्यं समाचरेत् ।

आख्यं पराकं पौगण्डे तप्तं यूनीह यावकम् ॥

तदर्धं विप्रनारीणां विप्रोक्तं राजवैश्ययोः ।

तत्स्त्रीणाञ्च तदर्धं स्यात् पादजे मूल्यमाहरेत् ॥

एवं विप्रोभवेत्पूतः पापादस्माद्विशाम्यते ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये

अश्वविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) विक्रवित्वा चरेद्दिपुं इति खेचितपुस्तकपाठः ।

---

अथ दुष्टमृगविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

शशुरहस्ये—

सिंहोव्याघ्रश्च भस्त्रकः किटिः शललएवच ।

शरभाः खड्गिनो ये च ते मृगादुष्टसंज्ञिताः ॥

एतान् गृहीत्वा दुष्टात्मा जालैः श्वभ्रैश्च शङ्खुभिः ।

व्याधसंसर्गितामेत्य विप्रोलोकविगर्हितः ॥

तानादाय यदाराजन् विक्रयेद् यदि लीलया ।

तस्य देहविशुद्ध्यर्थं पराकं मुनिचोदितम् ॥

तेन शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा शुद्धिरिष्यते ।

इति श्रीहेमाद्रौ प्रायश्चित्ताध्याये दुष्टमृग-  
विक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) भस्त्रक इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) व्याधसंसर्गितामेत्य इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) तानादाय इति लेखितपुस्तकपाठः ।



अथाऽऽन्यकमृगपक्षिविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे—

<sup>१</sup>खड्गटिट्टिभिचक्रं वा <sup>२</sup>हंसकारण्डवं तथा ।  
 मयूरं सारसञ्चैव <sup>३</sup>भरीचमृगमेव च ।  
<sup>४</sup>वर्षञ्च मृगनाभिञ्च कपोतं<sup>५</sup> जालपादकम्<sup>६</sup> ॥  
 शुकं चापं बलाकाञ्च शिशुमारं च <sup>७</sup>कण्ठपम् ।  
 शारिकाञ्च भरद्वाजं ये चान्ये पक्षिणस्तथा ॥  
 एतान्योद्रव्यलोभेन द्विजोयद्विह विक्रयेत् ।  
 तस्येह शुद्धिरुदिता द्वादशाहमभोजनम् ॥  
 मकरं नकुलं काकं<sup>८</sup> कुक्कुटं मूषिकं तथा ।  
 भार्ज्जरं नकुलं सर्पं भारद्वाजं कपिं तथा ॥  
 करिकं<sup>९</sup> चटकं श्वानं विक्रयेद् यदि पूर्व्वजः ।

- 
- (१) खड्गं टिट्टिभिं चक्रं वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।  
 (२) हंसं कारण्डवं तथा इति काशीपुस्तकपाठः ।  
 (३) भरीचिं मृगमेवच इति क्रीतपुस्तकपाठः ।  
 (४) वर्षञ्च इति क्रीतपुस्तकपाठः ।  
 (५) कपोलं इति लेखितपुस्तकपाठः ।  
 (६) जालपादुकं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।  
 (७) कण्ठपं इति लेखितपुस्तकपाठः ।  
 (८) कालं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।  
 (९) करकं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

'सुपर्णमृगश्रेणांश्च शिवाकङ्कं' सृगालकम् ॥

कच्छार्धमाचरेद्विद्वान् ज्ञात्वा तद्विगुणं चरेत् ॥

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये

मृगपक्षिविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

---

(८) सुपर्णमृगश्रेणांश्च इति क्रोतपुस्तकपाठः ।

(९) शिवाकङ्क इति क्रोतपुस्तकपाठः ।



अथ गोधूम-तिल-माषविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

गोधूमाश्च तिला माषाः हव्यकव्यशुभप्रदाः ।  
स्वकषिप्रापिता राजन् पितृप्रीतिकराः शुभाः ॥  
द्विजोयदिह लोभेन सञ्चयार्थं हि विक्रयेत् ।  
तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति यमलोकात्कदाचन ॥

[ लिङ्गपुराणे—

तिल-गोधूम-माषान् यः स्वकषेरुद्भवानिमान् ।  
धर्मशास्त्रं परित्यज्य' विप्रोयदिह विक्रयेत् ॥  
न तस्य निष्कृतिर्नास्ति यमलोकात्'सुदुःखदात् । ]

महाराजविजये—

तिलान् गोधूम-माषांश्च स्वकषेरुद्भवान् द्विजः ।  
विक्रयेच्चनलोभेन महान्तं नरकं व्रजेत् ॥  
गोधूमविक्रये राजन् प्राजापत्यं समाचरेत् ।  
माषाणां तप्तमात्रञ्च तिलानां चान्द्रभक्षणम् ॥

[—] अयं पाठः क्रीत पुस्तके नोपलब्धः ।

(१) परित्यज्या इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) सुदुःखवान् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

एतत्प्रायश्चित्तं खारीप्रमाणे योजनीयम् । अल्पविक्रये तदर्धम् ।  
 तत्पत्नीनां तदर्धम् । राज्ञां विप्रवप्रायश्चित्तम् । वैश्यस्य सहजमेव ।  
 शूद्रादीनां न दोषः ।

इति हेमाद्रौ गोधूम-तिल-माषविक्रयप्रायश्चित्तम् ।



अथ मुद्ग-तण्डुलविक्रयप्रायश्चित्तमाह<sup>१</sup> ।

मार्कण्डेयपुराणे—

मुद्गाश्च तण्डुला राजन् सर्वजन्तूपकारकाः ।  
 ब्रह्मा<sup>२</sup> लोकस्य रक्षार्थं सृष्ट्यादौ सृष्टवानिमान् ॥  
 हव्यकव्येषु शस्ताःस्युर्विप्राणाञ्च विशेषतः ।  
 द्रव्यस्य सञ्चयार्थं वा उत लोभपरायणः ॥  
 नरकं प्रतिपद्याशु कष्टतोजातिहा भवेत् ।  
 [ विक्रयेद् यदि मूढात्मा नरकं संप्रपद्यते ॥

मरीचिः—

मुद्गाश्च तण्डुला राजन् ब्रह्मणा निर्मिताः पुरा ।  
 तान् विक्रीयत्वा योविप्रोद्रव्यलोभपरायणः ॥  
 नरकं प्रतिपद्याशु कष्टजो जातिहा भवेत् ॥ ]

गौतमधर्म—

तण्डुलाश्चैव मुद्गाश्च विप्रौलोभपरायणः ।  
 विक्रयेद्यदि मोहात्मा प्रायश्चित्तीभवेदिह ॥

(१) आहृति श्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) ब्रह्मणा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) इदं श्लोकार्धं लेखितपुस्तके नास्ति ।

[ ] अयं पाठः कोशकाशेन कथोर्वदृश्यते ।

प्राजापत्यं तण्डुलेषु तप्तं मुद्गेषु शस्यते ।

खारिकायामेवमेव तदर्द्धं च 'तदर्द्धके' ॥

एकवारविक्रये प्रायश्चित्तमिदं, द्विवारे द्विगुणं, त्रिवारे चतुर्गुणम् ।  
अतः परं द्विजः शूद्रतुल्य इत्यर्थः । तत्स्त्रीणां तदर्द्धम् । क्षत्रियाणां  
विप्रवन्त्रायश्चित्तम् ॥

इति हेमाद्रौ मुद्ग-तण्डुलविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) तदर्द्धकं इति खेचितपुस्तकपाठः ।



अथ व्रीह्यादिधान्यविक्रयप्रायश्चित्तमाह<sup>१</sup> ।

लिङ्गपुराणे—

व्रीहयश्चणका राजन् श्यामाकाः कोद्रवास्तथा ।

प्रियङ्गवः कुलित्याश्च<sup>२</sup> यावनाला महोन्नताः ॥

एतानि कृषिजातानि खोन्नवानि नृपोत्तम ।

एतेषां विक्रयं कृत्वा नित्यलोपी समाचरेत् ॥

नित्यलोपइति दर्शपूर्णमासाऽऽग्रयणपशुपित्रा<sup>३</sup>न्दिकलोपः<sup>४</sup> तदर्थं  
विक्रये न दोषः । द्रव्यसञ्चयार्थं विक्रये तु दोषमाह—

कूर्मपुराणे—

विक्रयित्वा द्विजोधान्यं नित्यलोपी न दोषभाक् ।

आत्मनश्चोपभोगार्थं महान्तं नरकं व्रजेत् ॥

वराहपुराणे—

द्विजस्य विक्रये धान्ये लोपश्चेन्नित्यकर्मणाम् ।

महान्तं दोषमासाद्य मृत्वा नरकमश्नुते ॥

<sup>५</sup>सर्वासां धान्यजातीनां वृथा विक्रीय योद्विजः ।

आत्मपुत्रस्वदाराणां भोगार्थं पापमाचरेत् ॥

(१) आहिति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) कुलित्याःस्युः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) पितोराब्दिक इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) तदर्थमिति क्रीतलेखितपुस्तकयोर्नास्ति ।

(५) सर्वे माधान्यजाताना इति लेखितपुस्तकपाठः ।

प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति पूर्वजः ।  
 'अर्द्धं पराकोविप्राणामनर्द्धं चान्द्र<sup>१</sup>मौरितम् ॥  
 एकस्मिन् वत्सरे तात प्रायश्चित्तमितीरितम् ।  
 द्वितीये द्विगुणं प्रोक्तं तृतीये शूद्र एव सः ॥  
 तत्पत्नीनां तथा प्रोक्तं क्षत्रियो<sup>२</sup> विप्रवच्चरेत् ।  
 अन्यथा दोषमाप्नोति यथा शूद्रस्तथैव सः इति ॥

इति हेमादौ <sup>३</sup>नानाधान्यविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

- (१) अर्द्धं पराक इति क्रीतपुस्तकपाठः ।  
 (२) अर्द्धं चान्द्रमितोरितं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।  
 (३) क्षत्रिये विप्रवद्भवदेत् इति क्रीतकाशीपुस्तकपाठः ।  
 (४) नाना इति क्रीतपुस्तके नास्ति ।



## अथ गुडविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

<sup>१</sup>देवीपुराणे—

गुडं सम्पाद्य यत्ने न देवकार्येषु शुद्धिदम् ।

पलमात्रं द्विजोदत्त्वा देवलोकमुपाविशेत् ॥

लिङ्गपुराणे—

पूर्वजो बहुभिर्यत्नैः केदारारामसम्भवैः<sup>२</sup> ।

गुडं सम्पाद्य बहुधा न कुर्यात्तस्य विक्रयम् ॥

महान्तं नरकं भुक्त्वा यमलोके सुदारणे ।

पुन <sup>३</sup>भुवमुपागम्य <sup>४</sup>खरजोजायते ध्रुवम् ॥

पद्मपुराणे—

स्वारामसम्भवं विप्रोगुडं सम्पाद्य भूरिशः ।

पश्चात्तोभपरीतात्मा विक्रयित्वा यमं व्रजेत् ॥

<sup>५</sup>भूलोकमुपसंगम्य जायते मधुमक्षिका ।

तस्य निष्कृतिरुत्पन्ना पलानां शतविक्रये ॥

प्राजापत्यं शतादूर्ध्वं सहस्रे चान्द्रमुच्यते ।

ततोऽधिकं विक्रयित्वा महापापमवाप्यते ॥

(१) देवीपुराणे इति पाठः क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) सम्भवम् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) भवमुपागम्य इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) खरहा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) भूर्लोकं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

चान्द्रायणद्वयं कृत्वा सहस्रादधिके<sup>१</sup> द्विजः ।

शुद्धिमाप्नोति राजेन्द्र नान्यथा गतिरस्ति हि ॥

विप्राङ्गनानां विप्रस्यार्द्धम् । क्षत्रियाणां विप्रवत्प्रायश्चित्तम् ।

वैश्यानां स्वजातिविहितमेव ।

इति हेमाद्रौ गुह्यविक्रयप्रायश्चित्तम् ॥

---

(१) अधिकोद्विजः इति क्रीतखेचितपुस्तकपाठः ।



अथ लवणविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

वराहपुराणे—

कुडपं कल्पमात्रं वा प्रस्यं वाऽयं ततोऽधिकम् ।  
द्विजः क्रीत्वा विक्रयेत्तद् यदि पश्यवित्तद्वये ॥  
सएव नामधारः स्यात् चाण्डालोविप्र<sup>१</sup>उच्यते ।  
यमलोकमुपागम्य स्वेदरोगी भवेद्भुवि ॥

स्कन्दपुराणे—

लवणं बहुधा क्रीत्वा पूर्वजोह्यर्थलोभतः ।  
पश्चात्तद्विक्रयं क्रीत्वा महान्तं नरकं व्रजेत् ॥  
पुनर्भुवमुपागम्य स्वेदरोगी महान्<sup>२</sup> भवेत् ।  
असन्भाथो ह्यपाङ्क्तो यो वैडालोविप्रउच्यते ॥

दशविधब्राह्मणाः—

वैडालस्तन्तुवायस्य [ कारुकीमदक्षस्तथा ] ।  
तक्षकः स्वर्णकोपस्य कार्पासः स्वेच्छया बणिक् ॥  
शूद्रापतिः कर्महीनोदशधा विप्रसंज्ञिताः ।  
तनुमात्रपरास्वेते न संभाथाः कथञ्चन ॥

(१) बालमात्रं वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) वापि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) विक्रयेत इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) विप्रमुच्यते इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) महान् अभूत् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

[ ] अयं पाठः क्रीतलेखितपुस्तकयोर्नोपलब्धः ।

(६) तन्तुमात्रपरा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(७) संभाथा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

चतुर्विंशतिमते—

मुखजोलवणं क्रीत्वा वणिग्भिः सह लाभतः ।  
 यथात्तद्विक्रयित्वा<sup>१</sup> तु स याति यममन्दिरम् ॥  
 स्थित्वा बहुदिनं तत्र खेदाङ्गोजायते भुवि ।  
 स तु वैडालविप्रः स्याद् असम्भाव्यः कदाचन ॥  
 तस्य देहविशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यं मनूदितम् ।  
 लवणं विक्रयेत्पक्षं तप्तकच्छद्वयं स्मृतम् ।  
 मासं तद्विक्रयं कृत्वा तप्तकच्छचतुष्टयम् ॥  
<sup>२</sup>ऋतुमात्रन्त्यस्तातं तस्य चान्द्रमुदाहृतम् ।  
 ऋतुद्वये द्वयं प्रोक्तं वज्ररे पतितोभवेत् ॥  
 यथात्तापसमायुक्तः <sup>३</sup>पतितस्तु यदस्ति हि ।  
 तस्योपनयनं भूयो नान्यथा शुद्धिरीरिता ॥  
 तत्पत्नीनां तद्वधं स्यात् क्षत्रियाणां <sup>४</sup>द्विजोक्तवत् ।  
 विट्शूद्रयोः स्वभावः स्यादसौ लवणविक्रयः ॥

इति हेमाद्रौ लवणविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

- 
- (१) विक्रयित्वाऽथ इति क्रीतपुस्तकपाठः ।  
 (२) ऋतुमासत्रये तात इति लेखितपुस्तकपाठः ।  
 (३) पतितस्तु इति लेखितपुस्तकपाठः ।  
 (४) द्विजे भवेत् इति क्रीतकाशीपुस्तकपाठः ।



## अथ कार्पासविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

दैवीपुराणे—

कृषेः प्राप्तन्तु क्रीत्वा वा 'वणिक्'तुल्यतया द्विजः ।

तद्विक्रयित्वा दुष्टात्मा नरकं प्रतिपद्यते ॥

ततोभुवमुपागम्य हस्तयोः स्वेदवान् भवेत् ।

मार्कण्डेयपुराणे—

कार्पासं कृषिसम्भूतं क्रीत्वा वाणिज्यतोद्विजः ।

विक्रयित्वा ततः पश्चान्नरकं प्रतिपद्यते ॥

[ तत्रानुभूय सुचिरं भुवं गत्वा स पापवान् ।

जायते हस्तरोगी स्थान् नसम्भाष्यः कदाचन ॥

लिङ्गपुराणे—]

यः क्रीत्वा बहुकार्पासं यद्वा स्वकृषिसम्भवम् ।

द्विजो 'लुब्ध'तया पश्चात् विक्रयेद्यदि पापधीः ॥

(१) वणिक् तुल्यतया इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

[ ] अयं पाठः क्रीतपुस्तके नोपलब्धः ।

(२) क्रयित्वा बहु कार्पासं इति पुस्तकपाठः ।

(३) लोभतया इति क्रीतवेष्टितपुस्तकपाठः ।

स गत्वा नरकं घोरं जायते स्वेदपाणिकः<sup>१</sup> ।

पूर्ववन्निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

लवणविक्रये विप्रस्य यत्प्रायश्चित्तमुक्तं<sup>२</sup> तदेवात्र योजनीयम् ।

स्त्रीणां क्षत्रियाणां<sup>३</sup>मेवम् ।

इति हेमाद्रिविरचिते “धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये”

कार्पासविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) स्वेदपाणिना इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) तदेवात्रापि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) क्षत्रियाणामिव इति पाठः काशीपुस्तके ।

(४) क्रीतलेखितपुस्तकयोर्नास्ति ।



## अथ नीलीविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

नीलीं यः पूर्वजः क्रीत्वा बणिग्भिः पापकर्माधीः ।  
पलं वा विंशतिपलं शतं वाऽथ ततः परम् ॥  
विक्रयेद्यदि पापात्मा स सद्यः पतितोभवेत् ।  
स गत्वा नरकं घोरं तन्तुवायद्विजोभवेत् ॥

महानारदीये—

मुखजो विप्रतां' त्यक्त्वा बणिग्भिः सह पापकृत् ।  
क्रीत्वा नीलीं धनैर्वापि विक्रयेद्यदि लोभतः ॥  
न तस्य निष्कृति र्वास्ति यमलोकात् कदाचन  
भुवं ततः पुनर्गत्वा द्विजोऽभूत्तन्तुवायकः ॥

स्कन्दपुराणे—

नीलीं सम्पाद्य विप्रोऽयं धनैर्विनिमयेन वा ।  
क्रीत्वा तद्विक्रयेत् पश्चान्महान्तं नरकं व्रजेत् ॥  
अनुभूय महद्घोरं तन्तुवायद्विजस्त्वान् ।  
पश्चात्तापसमायुक्तः प्रायश्चित्तं विशुद्धिदम् ॥

(१) विप्रजं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) नास्ति इति लेखितपुस्तकपाठः ।

तप्तचान्द्रायणं कृत्वा पुनः संस्कारपूर्वकम् ।

शुद्धिमाप्नोति महतीं नाऽन्यथा शिखिवाहन ॥

विप्रस्त्रीणां नीलीविक्रये तद्वर्द्धम् । क्षत्रियवैश्ययोर्विप्रवद्वैश्य-  
स्यापि गर्हितत्वात् ।

इति हेमाद्रौ नीलीविक्रयप्रायश्चित्तम् ।



अथ पलाण्डु-लशुन-विक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

भाविथोत्तरे—

पलाण्डुं लशुनं 'गृञ्जं कलञ्जं पूर्वजोत्तमः' ।

क्रौत्वा स्वारामजं वापि 'विक्रयेद्यदि मोहतः ॥

धनलाभोबहु भवेदिति 'मोहः अज्ञानमिति यावत् ।

तदेवाह गौतमः—

'कलञ्जं गृञ्जनं विप्रः पलाण्डुं लशुनं तथा ।

सम्पाद्य बहुधा मूर्खैर्वणिग्भावमुपाश्रितः ॥

विक्रयेद्यदि तानीह अविचार्य महद्भयम् ।

कृतान्तवशगोभूत्वा चिरकालं स पापधीः ॥

भवेत् कार्पासकोविप्रो 'दशजन्म च पञ्च च ।

'मार्कण्डेयः—

विप्रः करञ्जं लशुनं पलाण्डुं गृञ्जनं तथा ।

सम्पादयमानोबहुधा विक्रयेत्तानि सर्व्वदा ॥

नरकं याति दुष्टात्मा 'कार्पासाख्योभवेद्भुवि ।

न तस्य निष्कृतिर्नास्ति चान्द्रायणचतुष्टयात् ॥

(१) विक्रयेत्यंशः क्रीतकाशीपुस्तके नास्ति ।

(२) गृञ्जनं कलिङ्गं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) पूर्वजोत्तमान् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) मोहतः इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) कलिङ्गं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(६) दशजन्मपञ्च च इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(७) मार्कण्डेयपुराणे इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(८) कार्पासारोभवेद् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

स्त्रौषधार्थं<sup>१</sup> पिवेत् पञ्चगव्यं चैकोपवासतः ॥

एतस्मात् शुद्धिमाप्नोति नान्यथा गतिरस्ति हि ।

गृह्णन् वीर्यजनकं पर्णचूर्णं विशेषतः ॥

[ पुनस्तं विक्रयेऽस्तीभात् स पापी रौरवं व्रजेत् । ]

“कलञ्जं” सुरालेपनं<sup>२</sup> कृत्वा उन्मादजनकोवटविशेषः<sup>३</sup> । तद्विक्रये  
विप्रश्चान्द्रायणचतुष्टयं कृत्वा शुध्यति । औषधार्थसम्भवे एकाह  
मुपोष्य पञ्चगव्यं पीत्वा शुद्धिमाप्नोति ॥

इति हेमाद्रौ पलाण्डु-लशुन-सृञ्जन-करञ्जविक्रय-  
प्रायश्चित्तम् ।

(१) औषधार्थं इति लेखित क्रोतपुस्तकपाठः ।

[ ] अयं पाठः लेखितपुस्तके नास्ति ।

(२) लेपं इति क्रोतपुस्तकपाठः ।

(३) उन्मादजनका वटविशेषाः इति क्रोतपुस्तकपाठः ।



अथ हिङ्गादिविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे—

रामठं स्वर्णबन्धञ्च एलां<sup>१</sup> वा जौरकद्वयम् ।  
 अजामोदं<sup>२</sup> पिप्पजीञ्च जायिपत्रं<sup>३</sup> तदुद्भवम् ॥  
 अन्यानि सूक्ष्मद्रव्याणि सर्षपादीनि यानि च ।  
 द्विजः क्रीत्वाऽथ सम्पाद्य विक्रयेद्यदि लोभतः ॥  
 यदि ज्ञानमुपागम्य मासे तप्तं समाचरेत् ।  
 द्विमासे तु पराकं स्यात् कार्यं पञ्चादृक्तुवये<sup>४</sup> ॥  
 चान्द्रन्तु वत्सरे प्रोक्तमभ्यासे तद्वयं चरेत् ॥

एतद्विष्णुस्वर्णबन्धव्यतिरिक्तविषयम् ।

तयोर्द्वयोर्विशेषमाह ।

मत्स्यपुराणे—

रामठं स्वर्णबन्धञ्च साभ्राणीञ्च द्विजोत्तमः ।  
 सम्पाद्य मूलतोदिग्भगोविक्रयेद्यदि लोभतः ।  
 पलद्वये पराकं स्यात्प्राजापत्यं चतुष्टये ॥  
 दशमे तप्तकृच्छ्रं स्यात् ततश्चान्द्रायणं स्मृतम् ।

(१) एलां जम्बीरकद्वयं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) अजामोदं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) जायपत्रं तदुद्भवां इति क्रीतकाशीपुस्तकपाठः ।

(४) ऋतुवयं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

माससंख्या पूर्ववत् । वक्तरादूर्ध्वमभ्यासे चान्द्रायणचतुष्टयम् । पुनः  
संस्कारश्च । स्वर्णबन्धनं नाम स्वर्णादि 'पाके यत्स्पर्शनमात्रेण सर्व्वं  
जलप्रायं भवति तत् स्वर्णबन्धनम् ॥

इति हेमाद्रौ हिङ्गुादिविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) स्वर्णादि पावकस्पर्शनमालेख इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।



## अथ रसविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे—

रसं क्रीत्वा द्विजोलोभाद्देशान्तरमुपागतः ।

पुनस्तं विक्रयेल्लोभात्स पापी रौरवं व्रजेत् ॥

लिङ्गपुराणे—

शश्वोर्वीर्यं यदा विप्रः क्रीत्वा लोभमुपाश्रितः ।

तं पश्चाद्विक्रयित्वा तु स वै पातकिनां वरः ।

तं कदा नालपेदिद्वान् यदि निर्मानुषौ<sup>१</sup> मही ॥

न रसोद्भवेषु<sup>२</sup> औषधेषु क्रीत्वा विक्रीय वा तत्पापमवा-  
प्नुयादिति ।

पराशरसंहितायां—

पूर्णचन्द्रोदयश्चैव वसन्तकुसुमाकरः<sup>३</sup> ।

आनन्दभैरवश्चैव<sup>४</sup> मृगाङ्गं राजपूर्वकम् ॥

भूपतिश्चाग्निपुच्छश्च स्वर्णभस्म तथैव च ।

ज्वराङ्गुशं विदाहश्च तथा<sup>५</sup> ग्रहणीकवाटकम् ॥

अन्यान्यौषधजालानि शम्भुबीजोद्भवानि वै ।

गन्धकं पार्वतीबीजं सिन्दूरं हरितालकम् ॥

(१) निर्मानुषं इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

(२) औषधेषु इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) वसन्तकुसुमाकरं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) वापि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) तथा ग्रहणीकवाङ्कं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अभ्रकं तालकञ्चैव कुसुमं वाऽत्मसम्भवम् ।  
 लाक्षातैलं मस्तिगन्धं कुष्माण्डाख्यं घृतं तथा ॥  
 विप्रस्त्वेतानि सर्वाणि क्रीत्वा तानि स विक्रीयेत् ।  
 यदि क्रीत्वा विक्रयेद्वा स सद्यः पतितोभवेत् ॥  
 असम्भाष्योद्यपांतेयः सर्वकर्मवहिष्कृतः ।  
 पश्चात्तापसमायुक्तोविप्रोयदि कृतान्तभीः ॥  
 मण्डले नियमं कृत्वा प्रातः स्नात्वा यथाविधि ।  
 सूर्योदयादस्तमयादुपविश्य सुखासने ॥  
 न्यासं ध्यानं पुरःकृत्वा जपेन्नन्तं त्रियम्बकम् ।  
 मध्याह्ने पूर्ववत् स्नात्वा माध्याह्निकमथाऽऽचरेत् ॥  
 पुनरागत्य तत्स्थानं जपकर्म समाचरेत् ।  
 सायंकाले फलाहारः स्वपेङ्गूमौ निरिन्द्रियः<sup>१</sup> ॥  
 ततः प्रातः समुत्थाय पूर्ववज्जपमाचरेत् ।  
 लक्षत्रयं यथा भूयान्मण्डले राजवल्लभ ॥  
 ततः शुद्धिमवाप्नोति रसविक्रयजादिह ।  
 नान्यथा शुद्धिरुदिता पूर्वजैर्वहुवित्तमैः ॥

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये  
 रसविक्रयप्रायश्चित्तम् ।



लिङ्गपुराणे—

हरिद्रां <sup>१</sup>शृङ्गिवेरञ्च सूरणं मूलकं तथा ।  
मुस्तादीनि द्विजोहत्वा क्रीत्वा वा मूल्यतः स्वयम् ॥  
विक्रयेद्यदि लोभात्मा स शूद्रसमतां व्रजेत् ।

स्कन्दपुराणे—

मूलकं सूरणं शुण्ठिं हरिद्रादीनि यानि च ।  
<sup>२</sup>बाणिज्यभावमाश्रित्य विक्रयेद्यदि पूर्वजः ॥  
ऋतुत्रये पराकं स्याद्वर्षे चान्द्रमुदीरितम् ॥

इति हेमाद्रौ <sup>३</sup>प्रायश्चित्ताध्याये हरिद्राविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) शृङ्गिवेरं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) बाणिकस्वभावं इति काशीपुस्तकपाठः ।

(३) प्रायश्चित्ताध्याय इत्येव क्रीतपुस्तकपाठः ।

मार्कण्डेयपुराणे—

क्रमुकं कदली मातुलङ्गं<sup>१</sup> दाडिममेव च ।  
 नारिकेलञ्च खर्जूरं कपित्थं तिन्त्रिणीफलम् ॥  
 जम्बूनि चूतं<sup>२</sup> जम्बीरं तालं हिन्तालजं तथा ।  
 पनसं वदरी-प्लव<sup>३</sup> फलमुर्व्वारुकं तथा ॥  
 एतान्यन्यानि यः<sup>४</sup> क्रीत्वा विक्रयेन्मुखजोयदि ।  
 तस्य देहविशुद्ध्यर्थं पराकं कृच्छ्रमैरितम् ॥  
 गणयित्वा फलानीह पूर्व्वोक्तानि नराधिप ।  
 शतादूर्ध्वं सहस्रान्तं विक्रयित्वेदमाचरेत् ॥  
 तत्स्त्रीणान्तु तदर्धं स्याद् एवं सर्व्वत्र निश्चितम् ।

इति हेमाद्रौ क्रमुकादिफलविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) मातुलिङ्ग इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) निचूलं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) प्लवं इति काशीक्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) एतानि तानि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



देवीपुराणे—

व्याघ्रचर्मं करोश्चर्मं त्रैण्यं<sup>१</sup> वल्कलादिकम् ।  
 द्विजः क्रीत्वा स्वयं पञ्चाद्विक्रयेऽनलोभतः ॥  
 स चाण्डालसमोज्ञोऽभूत्वा यमपुरं व्रजेत् ।  
 तत्र भुक्त्वा महा<sup>२</sup>दुःखं चर्मकारो भवेद्भुवि ॥

महाराजविजये—

अजिनं रौरवं व्याघ्रचर्मं वल्कल<sup>३</sup> विक्रये ।  
 द्विजोऽयमपुरं गत्वा स भूमौ<sup>४</sup> चर्मकारकः ॥  
 तस्यैव निष्कृतिरियं प्राजापत्यं विशोधनम् ।  
 एकवारं पञ्चगव्यं द्विवारं यावकं भवेत् ॥  
 त्रिवारं बहुवारं वा प्राजापत्यं समाचरेत् ।  
 अभ्यासे द्विगुणं प्रोक्तं वर्षादूर्ध्वं पतत्यसौ ॥ इति ।

इति हेमाद्रौ चर्मविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) त्रैण्यं इति लेखितपुस्तकपाठः; पण्यं वटं कल्मलादिकं इति क्रीत  
 पुस्तकपाठः ।

(२) महद्दुःखं इति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(३) चर्मवत्फलविक्रये इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) भवेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

देवलधर्म —

दासीं क्रौत्वा द्विजोयसु महाक्षामादि<sup>१</sup> सम्भवे ।  
 पुनस्तां विक्रयेन्मोहाद्<sup>२</sup> रौरवं नरकं व्रजेत् ॥  
 स्माद्य दासीं विप्रोऽयं रूपलावण्यविभ्रमां ।  
 युवतीं विक्रयेद्यस्तु स<sup>३</sup> चण्डालसमोभवेत् ॥  
 द्विजः सम्पाद्य योदासीं गृहधर्मसुखाप्तये ।  
 पश्चात्तां विक्रयेद्यत्नात् स चण्डालो<sup>४</sup> भवेद्भुवि ॥  
 तस्य निष्कृतिरुत्पन्ना स्कान्दे षण्मुखलापिते ।  
 बालिकाविक्रये चान्द्रं पौगण्डे तद्वयं चरेत् ॥  
<sup>५</sup>युवतीविक्रये तात षड्वदं कच्छमाचरेत् ।  
 पञ्चगव्यं<sup>६</sup> पिवेत् पश्चात् शुद्धिमाप्नोति पूर्वजः ॥  
 तत् स्त्रीणां तदङ्गं क्षत्रियवैश्ययोर्विप्रवत् प्रायश्चित्तम् ।  
 इति हेमाद्रौ दासीविक्रय प्रायश्चित्तम् ।

(१) महाक्षामादिसम्भवं इति लेखितपुस्तके पाठः ।

(२) विक्रयेद् यस्तु इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) चण्डाल इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) चण्डालसम इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) युवतीं विक्रयेत् तात इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(६) पिवेद्यस्तु इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



मार्कण्डेयपुराणे—

दन्तं<sup>२</sup> करिसमुद्भूतमश्वजं कीटजं तथा ।  
 नखं व्याघ्रसमुद्भूतं सम्पाद्य द्विजनायकः ॥  
 पश्चात्तान् विक्रयेन्मोहादव्यवहारतया नृप ।  
 यमलोकमुपागम्य मृत्वा<sup>३</sup> तत्र चिरं वसेत् ॥  
 भूयाद्भूमौ स पापीयान् दन्तकारतनुर्महान् ।

लिङ्गपुराणे

दन्तमश्वसमुद्भूतं करिदन्तश्च<sup>४</sup> पौत्रिजम् ।  
 नखं व्याघ्रसमुद्भूतं क्रीत्वा पश्चात् स्वयं पुनः ॥  
 विक्रयित्वा द्विजोयसु दन्तकारो भवेत्पुनः ।  
 प्रायश्चित्तमिदं तस्य साधकं मुनिबोदितम् ॥  
 हस्तिदन्ते च तप्तं स्यादश्वदन्ते तु यावकम् ।  
 प्राजापत्यं कीटदन्ते त्रिरात्रं नखविक्रये ॥

तत्तत्स्त्रीणां तदर्धं मानं ।

इति हेमाद्रौ<sup>५</sup> दन्तनखविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

- (१) आह्वेति क्रीतकाशीपुस्तकयोर्नास्ति ।  
 (२) हरिश्चमुद्भूतं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।  
 (३) स्थित्वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।  
 (४) पौत्रिजं इति क्रीतकाशीपुस्तकपाठः ।  
 (५) पञ्चनख इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

गारुडपुराणे—

उपकेशान् वह्नन् क्रीत्वा विप्रोवाणिज्यकर्म्मणि ।

पुनस्तान् विक्रयेऽलोभाद्भक्षूकोजायते भुवि ॥

लिङ्गपुराणे—

वणिग्भावमुपाश्रित्य पूर्वजोधनलोभवान् ।

क्रीत्वोपकेशान् सुगुणान् पञ्चात्तान् विक्रयेद्यदि ॥

स पापमनुभूयाऽऽशु भक्षूकोभुवि जायते ।

तस्य दोषविनाशाय मासे तप्तमुदीरितम् ॥

मासत्रयेऽपि चान्द्रं स्यान्महाचान्द्रन्तु वत्सरे ।

वर्षादूर्ध्वं पुनः कृत्वा शूद्रतुष्योभवेदिह ॥

तत्तत्स्त्रीणां पूर्ववत् ।

इति हेमाद्रौ उपकेशविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) आहृति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) अयं पाठः क्रीतकाशीपुस्तकयोर्नास्ति ।



विष्णुधर्मोत्तरे—

देवालये महारण्ये स्वगृहे राजवेश्मनि ।  
अन्नं पक्ता द्विजोयस्तु विक्रयेद्यदि मूढधीः ॥  
शाक-को'शादिकांश्चैव उपदंशमथापि वा ॥  
भक्ष्यान्नानाविधान् राजन् द्रव्यलोभपरायणः ।  
महान्तं नरकं गत्वा तेन हीनोभवेद्भुवि ॥

लिङ्गपुराणे—

भक्ष्यान् नानाविधान् काम्यान् शाक-कोशादिकास्तथा ।  
उपदंशं तथाप्यन्नं पक्ता मार्गे शिवालये ॥  
पूर्वजः स्वगृहे स्वेभ्योविक्रयेद्द्रव्यलोभतः ।  
यमलोकमुपागम्य पुनर्भूयादरिद्रवान् ॥  
उपदंशे तथा प्रोक्तं मांसि मांसि द्वयञ्च वा ।  
कोशेषु पञ्चरात्रं स्यात् शाके यावकमुच्यते ॥  
अन्ने मांसद्वयं राजन् षड्विंशच्छमाचरेत् ।  
षण्मासे तद्वयं प्रोक्तं वर्षान्ते पतितोभवेत् ॥

वर्षान्ते पतितप्रायश्चित्तं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति तत्स्त्रीणां पूर्ववद्  
वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये  
अन्नविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

सूतप्रोक्ते —

पयोदधि घृतं वस्तु<sup>१</sup>कीलालं गोमयं तथा ।  
विक्रयेत् पूर्वजोयसु नारो वा विप्रनन्दिनी ॥  
सद्यः पतति विप्रोऽसौ शूद्रतुल्यो भवेदिह ।

महानारदीये —

कीलालं गोमयं राजन् पयोदधि घृतञ्च यत् ।  
नवनीतं तथा यस्तु तैलं क्रीत्वा<sup>२</sup> तथा मधु ॥  
विक्रीयेद्यदि मोहाद्वा पूर्वजोधनसंग्रही ।  
एरण्डतैलमथवा सद्यः पततिपातकी ॥

स्कन्दपुराणे —

मधु दुग्धं घृतं यस्तु कीलालं गोमयं दधि ।  
तैलमैरण्डकञ्चैव क्रीत्वा<sup>३</sup> वा गृहसम्भवम् ॥  
विक्रीय मासं वैडालः द्विमासं वा तथौदरः ।  
मासत्रये सूचकः स्यात् षण्मासे शूद्रतां व्रजेत् ॥  
मासे तप्तं पराकञ्च द्वितीये चान्द्रमुच्यते ।  
तृतीये शृणु राजेन्द्र षण्मासे तु षट्पदकम् ॥

(१) खनप्राप्ते इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) यस्तु इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) यथा इति इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) खगृहसम्भवं इति लेखितपुस्तकपाठः खगृहसम्भवाः इति क्रीतपुस्तक-  
पाठः ।



ततः परं पतत्यत्र द्विजोयोगव्यविक्रयी' ।

संवत्सरादूर्ध्वं गव्य-तैल-मधुविक्रये पतितप्रायश्चित्तवत् कृत्वा शुद्धो-  
भवतीति । तत्स्त्रीणामर्धम् ।

इति हेमाद्रौ गोरसविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) गव्यविक्रये इति चेचित्तपुस्तकपाठः ।

१. श्रीमद् भगवद्गीता १०. ३३. ३३. ३३.

२. श्रीमद्भगवद्गीता १०. ३३. ३३. ३३.

३. श्रीमद्भगवद्गीता १०. ३३. ३३. ३३.

४. श्रीमद्भगवद्गीता १०. ३३. ३३. ३३.

५. श्रीमद्भगवद्गीता १०. ३३. ३३. ३३.

६. श्रीमद्भगवद्गीता १०. ३३. ३३. ३३.

अथ मधुमांसविक्रयप्रायश्चित्तमाह<sup>१</sup> ।

सौपर्णे—

मधु मांसं विहङ्गानां महाद्रव्यसमागमे ।  
 क्रीत्वा स्वयं द्विजोमोहात्पश्चात्तद्विक्रयेद्यदि ॥  
 राज्ञा<sup>२</sup> दण्ड्यः स पापीयान्<sup>३</sup> स तु सम्यग्विचारयेत् ।  
 मृत्वा नरकमासाद्य भुवि<sup>४</sup> चाण्डालतां व्रजेत् ।

लिङ्गपुराणे—

मांसं मधु विहङ्गानां हिंसावृत्तिमुपाश्रितः ।  
 महाद्रव्यं भवेदस्य विक्रये भाग्यवानहम् ॥  
 इति मत्वा द्विजोयस्तु क्रीत्वा तद्विक्रयेत् पुनः ।  
 महापापमवाप्नोति राजा तं दण्डयेच्छतम् ॥  
 एकाहं विक्रयेद्यस्तु मधुमांसद्वयं मुदा ।  
 तप्तकच्छं चरेत्तत्र पञ्चगव्यमतः परम् ॥  
 पञ्चरात्रं द्विजोयस्तु विक्रयेत्तद्वयं सकृत् ।  
 चान्द्रं तस्य विशुद्ध्यर्थं पञ्चगव्यञ्च पूर्व्ववत् ॥  
 मासमेकं द्विजोयस्तु विक्रयेत्<sup>५</sup> पिशितं मुदा ।  
 राज्ञा<sup>६</sup> सहस्रं दण्ड्यः स्यात् षड्विंशं कच्छमाचरेत् ॥

(१) आहिति इति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) राजदण्ड्यः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) शतं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) चाण्डालतां इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) विक्रयेत शतं मुदा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(६) राजा इति, क्रीतपुस्तकपाठः ।



तस्योपनयनं भूयः सावित्रीदानमेव च ।

द्विजस्य जेदिदं कर्म लोकद्वय विगर्हितम् ॥

तत्स्त्रीणामेवमुक्तम् । क्षत्रियवैश्ययोरेवमेव<sup>१</sup> ।

इति हेमाद्रौ मधुमांसविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) विगर्हितः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(१) एवं इत्येव इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ सालग्राम-शिवलिङ्ग-प्रतिमादिविक्रयप्रायश्चित्तमाह<sup>१</sup> ।

शिवपुराणे—

प्रतिमां लक्षणोपेतां सालग्रामं शिवं तथा ।  
चक्रपाणिञ्च राजेन्द्र द्विजः सम्पाद्य यद्वतः ॥  
तदर्चनं पराकृत्य भुक्ति-मुक्ति-फलप्रदम् ।  
विक्रयेदात्मभोगार्थं तस्य पापफलं शृणु ॥  
आद्वादशाब्दपर्यन्तं यमलोकः सुदारुणः ।

मार्कण्डेयपुराणे—

शिवलिङ्गञ्च प्रतिमां चक्रपाणिं द्विजोत्तमः ।  
सम्पाद्य बहुभिर्यद्वैरकृत्वा तत्र चार्चनम् ॥  
विक्रयेद्यदि पापात्मा रौरवं नरकं व्रजेत् ।  
आद्वादशाब्दपर्यन्तं तिष्ठत्यत्र न संशयः ।

देवलः—

सालग्रामं शिवलिङ्गं प्रतिमां चक्रपाणिनम् ।  
द्विजः सम्पाद्य सहसा तत्तत्पूजापरायणः ॥  
पञ्चान्नास्तिक्यभावेन लोकसादृश्यगौरवात् ।  
विक्रयेद्यदि भौव्येन स पापी नरकं व्रजेत् ।  
पञ्चाङ्गवति लोकेऽस्मिन् नास्तिकोभवति ध्रुवम् ॥

(१) आह्वेति क्रीतशुक्लके नास्ति ।

(२) भौव्येन इति क्रीतशुक्लकपाठः ।



मार्कण्डेयः—

लक्ष्मीनृसिंहं रामञ्च गोपालं श्रीधरं तथा ।

लक्ष्मीनारायणञ्चैव दधिवामनमेव च ॥

हिरण्यगर्भ-मत्स्यादिमूर्त्तिस्ताः पापहारिणीः ।

<sup>१</sup>सालग्रामशिलारूपास्तत्तच्चक्राङ्किता द्विजाः ॥

शिवलिङ्गं चक्रपाणिं प्रतिमां यदि विक्रयेत् ।

रामाऽऽदिविक्रये राजन् चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ॥

लक्ष्मीनारायणञ्चैव दधिवामनमेव च ।

महाचान्द्रं प्रकुर्वीत लक्ष्मी<sup>२</sup>नृसिंहविक्रये ॥

पराकं देहशुद्ध्यर्थं चरेद्दिप्रोविचारयन् ।

शिवे च स्थापिते चैव <sup>३</sup>नरकं विक्रये द्विज ॥

मासं दीक्षामुपाक्रम्य प्रातः स्नात्वा यथाविधि ।

सूर्योदये समारभ्य यावदस्तं गतोरविः ॥

तावज्जपं प्रकुर्वीत संख्या यावत्समाप्यते ।

प्रत्यहं दशसाहस्रं शैवं<sup>४</sup> मन्त्रं षडक्षरम् ॥

फलाहारं प्रकुर्वीत यदा मन्दायते रविः ।

संख्यादिकं समाप्यैव<sup>५</sup> स्थण्डिले केवले स्वपेत् ॥

(१) सालग्रामशिला भूप तत्र चक्राङ्कितं द्विजाः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) नरसिंहविक्रये इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) नरकते इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) शैवमन्त्रं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) समाप्यैवं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

परेद्युः प्रातरुत्थाय यथापूर्वं समाचरेत् ।

मासान्ते 'शुद्धिमाप्नोति शिवद्रोही न चान्यथा ॥

प्रतिमां चक्रपाणिञ्च विक्रयित्वा चरेद्विधुम् ।

स्त्रीणामेवमर्चं । क्षत्रिय-विट्-पादजानां महापापप्राप्तिर्भवति

इति हेमाद्रौ 'सालग्रामाऽऽदिविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) शिवमाप्नोति इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) शाब्दान्तेति क्रीतपुस्तकपाठः ।



कौर्म—

सुगन्धीनि सुपुष्पाणि जाती-कुन्दमुखान्यपि ।

चम्पकाऽशोक-पुन्नागा वकुलं केतकी तथा ॥

स्वारामसम्भवानीह क्रीत्वा वा लाभलोभितः ।

विक्रयेद्यदि पापात्मा कालसूत्रमवाप्नुयात् ॥

एकवारं पराकः स्यादग्रभ्यासे चान्द्रमुच्यते ।

स्वारामसम्भवपुष्पं विक्रीय एवं प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।

<sup>१</sup>क्रीत्वा तद्विक्रये द्विगुणम् । तुलसी<sup>२</sup>मनुवकवित्त्वपत्रादि-  
विक्रये प्रत्यहं पराकः । संवत्सरादूर्ध्वं पतितएव ।

इति हेमाद्रौ पुष्पविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) आहृति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) लाभलोभितः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) पराकं स्यादिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) कृत्वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) क्रीत्वा तद्विक्रयः क्रीतलेखितपुस्तकयोर्नास्ति ।

(६) तु मनुवक इति लेखितपुस्तकपाठः ।

\*गौतमः—

मौक्तिकं पुष्परागञ्च पद्मरागं प्रवालजम् ।  
 गोमेदिकं महारत्नं रत्नं गारुत्मतं तथा ॥  
 इन्द्रनीलञ्च वज्रञ्च नवधा रत्नमीरितम् ।  
 [ द्विजः सम्प्राप्य वसुभिर्मुषित्वा वा नराधिप ॥ ]  
 एतानि बहुधा मूल्यैः सम्प्राप्याऽऽस्यसमुद्भवः<sup>१</sup> ।  
 विक्रयेदात्मलोभेन रत्नद्रोही निगद्यते ॥

पराशरः—

मौक्तिकं पद्मरागञ्च पुष्परागं प्रवालकम् ।  
 गोमेदिकं महारत्नं वज्रं गारुत्मतं तथा ॥  
 इन्द्रनीलमिति प्रोक्तं नवधा रत्नमीरितम् ।  
 द्विजः सम्प्राप्य वसुभिर्मुषित्वा वा नराधिप ॥  
 एतानि बहुधा मूल्यैः सम्प्राप्याऽऽस्यसमुद्भवः ।  
 विक्रयेद्यदि पापात्मा स गच्छेद्यमयातनाः ॥  
 स्तेयं कृत्वा द्विजोयसु विक्रयेदेकवारतः ।  
 तस्य देहविशुद्ध्यर्थं षड्वन्दं कच्छमीरितम् ॥  
 तस्योपनयनं भूयःस्तेयदोषोपशान्तये ।

\* गौतम इति पाठः क्रीतपुस्तके नास्ति ।

[ ] अयं पाठः लेखितपुस्तके नास्ति ।

(१) आज्यसमुद्भवं इति लेखितपुस्तकपाठः ।



‘अमूल्यरत्नविक्रये एतद्विगुणम् । साधारणरत्नानि क्रीत्वा विक्रये प्रायश्चित्तमाह—

गौतमः—

अमूल्यरत्नजातीनां षड्व्यं विक्रये स्मृतम् ।

रत्नसाधारणे राजन् तप्तकच्छं समाचरेत् ॥

स्तेयप्रायश्चित्तमुक्तरीत्या कृत्वा पुनरुपनयनाऽनन्तरं षड्व्यं कच्छं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति । रत्नसाधारणे तप्तं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति ।

इति हेमाद्रौ रत्नविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) अमूल्यविरत्नवये इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ रुद्राक्षविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

गौतमः—

[ अमूल्यरत्नजातीनां षड्विंशं विक्रये स्मृतम् ।

रत्नसाधारणे राजन् शतरुद्राक्षमेव वा ॥ ]

<sup>१</sup>दश वा पूर्वजोराजन् शतं रुद्राक्षमेव वा ।

सहस्रं दशसाहस्रं सम्पाद्य बहुयत्नतः ॥

ततो लोभातुरः पश्चात् विक्रयेद्यदि धर्मतः ।

न तस्य निष्कृतिर्नास्ति त्रिः परिक्रमणाद्भुवः<sup>२</sup> ॥

अथवा <sup>३</sup>कामुक्याये तु प्रत्यहं स्नानमाचरेत् ।

मासेनैव विशुद्धिः स्याद् अन्यथा पतितो भवेत् ॥

एतत्सहस्ररुद्राक्षविषयम् । अतज्जडं <sup>४</sup>ऋतुमात्रेण शुध्यतीत्यर्थः ।

एवं पद्माक्षविक्रयप्रायश्चित्तं विवेचनीयम् । पुत्रजीवविक्रये प्राजा-  
पत्यम्<sup>५</sup> ।

इति हेमाद्रौ रुद्राक्षविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

[ ] अयं श्लोकः लेखितपुस्तके नास्ति ।

(१) दशवेत्यादि श्लोकाश्च क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) त्रिः परिक्रमाद्भुतः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) कामुक्यायेतु इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) प्रत्यहं स्नानमाचरेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) प्राजापत्यमात्रं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



अथ सुवर्णविक्रयप्रायश्चित्तमाह<sup>१</sup> ।

विष्णुधर्मोत्तरे<sup>२</sup>—

अष्टापदं सुवर्णं च उत साधारणं च वा ।

बणिग्भावं द्विजोष्टत्वा विक्रयेत् प्रत्यहं मुदा ॥

न तस्य निष्कृतिर्नास्ति स्तेयिनः पापसङ्कटात् ।

अष्टसु लोहेषु शोधितं यत् सुवर्णं तदष्टापदम् । खदिराङ्गारवति  
यदष्टापदसुवर्णं तन्मध्यमम् । साधारणं रूपकादिकम् । एतेषां  
विक्रये<sup>३</sup> विप्रः स्तेयी भवति । सुवर्णादिप्रमाणं सुवर्णस्तेयप्रकरणे-  
ऽभिहितम् । <sup>४</sup>कात्यायनः—

द्विजो मासं सुवर्णेन वर्त्तयेत् क्रयविक्रयैः ।

सुवर्णघाती विज्ञेयः सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥

ऋतुक्रये<sup>५</sup> प्रवर्त्तेत अर्धकालइतीरितः ।

संवत्सरं यथा वर्त्तेत् तत्<sup>६</sup> सुरापेयउच्यते ॥

जावालिः—

<sup>७</sup>द्विजस्याऽष्टापदे शुद्धिर्मासं चान्द्रायणव्रतात् ।

साधारणसुवर्णं तु प्राजापत्यं समाचरेत् ॥

(१) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) विष्णुपुराणे इति क्रीतकाशीपुस्तकपाठः ।

(३) एतेषां विक्रये स्तेयं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) अयं पाठः लेखितपुस्तके नास्ति ।

(५) प्रकुर्वीत इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(६) तत्सुवर्णं यउच्यते इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(७) द्विजस्वष्टापदे इति लेखितपुस्तकपाठः ।

रूपकथवहारे तु तप्तकच्छमुदीरितम् ।

एतन्मासे द्विजातीनां प्रायश्चित्तं निरूपितम् ॥

संवत्सरं चरेद्यस्तु सुवर्णस्तेयिनः समः ।

संवत्सरादूर्ध्वं स्तेयप्रायश्चित्तं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति न मौसल्यम् ।

इति हेमाद्रौ सुवर्णविक्रयप्रायश्चित्तम् ।



जावालिः —

दशनिष्कं समारभ्य शतनिष्कान्तमादरात् ।

वणिग्भावमुपागम्य विक्रयेद्यदि पूर्वजः ॥

स्वर्णस्तेयिसमं पापमवाप्नोति नराधिप<sup>२</sup> ॥

गालवः —

दशनिष्कं सहस्रं वा द्विजः क्रीत्वा प्रवर्त्तयेत् ।

तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति स्वर्णस्तेयसमोहि सः ॥

मासं वा ऋतुमात्रं वा वर्त्तयेद्द्रुप्यकर्मणा ।

प्राजापत्यञ्च तप्तञ्च चान्द्रायणमनुक्रमात् ॥

मासं<sup>३</sup> रजतव्यवहारे प्राजापत्यं प्रायोश्चेत्तम् । मासद्वये तप्तम् ।

संवरादधश्चान्द्रं संवत्सरादूर्ध्वं सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तवत् कुर्यात् ।

इति हेमाद्रौ रजतविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) आहृति क्रीतपुस्तकेनास्ति ।

(२) नराधिपः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) रजतकर्मणा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

पराशरः—

ताम्रं कांस्यं द्विजः क्रीत्वा त्रपु-पित्तलिकास्तथा ।

तानि पश्चाद्विक्रयित्वा मासं वा ऋतुमेव वा ॥

न तस्य पुनरावृत्तिर्यमलोकात्कदाचन ।

<sup>२</sup>देवस्वामी—

ताम्रं कांस्यं पित्तलकं त्रपुं क्रीत्वा <sup>३</sup>द्विजोत्तमः ।

पलादिशतपर्यन्तं क्रीत्वा विक्रीय पापघ्नीः ॥

न तस्य पुनरावृत्तिस्ताम्रघाती भवेद्भुवि ।

प्राजापत्यं शतपले चान्द्रं चैव ततः परम् ॥

कांस्ये तथैव विज्ञेयं <sup>४</sup>प्रायश्चित्तं विशारदैः ।

त्रपु-पित्तलयोश्चैव प्राजापत्यन्तु वत्सरे ॥

इदं संवत्सरात् प्राग्वेदितव्यम् । अतर्ज्जं रजतस्तेयप्रायश्चित्तं

<sup>५</sup>त्रपु-पित्तलविक्रये प्रायश्चित्तं पूर्व्ववत् ।

इति हेमाद्रौ ताम्रकांस्यादिविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) अयं पाठः क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(३) द्विजोऽधम इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) प्रायश्चित्तविशारदैः इति लेखितकाशीपुस्तकयोः पाठः ।

(५) त्रपु-पित्तलवदस्य विक्रये प्रायश्चित्तं इत्येव लेखितपुस्तकपाठः ।



देवलः—

खड्गं कुन्तं धनुर्वाणं खेटं क्रीत्वा द्विजसरेत् ।  
विक्रयेद्यदि तान् पश्चात् रौरवं नरकं व्रजेत् ॥  
न तस्य निष्कृतिर्नास्ति जन्मनः कारणं भवेत् ।  
पश्चात्तापमवाप्याऽथ यद्विच्छेत् शुद्धिमात्मनः ॥  
प्राजापत्यद्वयञ्चैव षण्मासे वत्सरे स्मृतम् ।  
ततः संवत्सरादूर्ध्वं कारुकस्य समोभवेत् ॥

मरीचिः—

धनुः कुन्तश्च खड्गश्च खेटं वापि द्विजाधमः ।  
क्रीत्वा विक्रीय वर्त्तंत यमलोकात्न हीयते ॥  
'यदीच्छेच्छुद्धिरुदिता मनुना धर्मशासिना ।  
प्राजापत्यन्तु षण्मासे तद्वयं वत्सरे स्मृतम् ॥  
ततः परं कारुकः स्यात् प्रायश्चित्तं निरर्थकम् ।

इति श्रीहेमाद्रौ शस्त्रविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(२) आहृति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(१) यदीच्छेदिति क्र तपुस्तकपाठः ।

(२) शस्त्रादिविक्रय इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

[व्यासः—

उलूखलन्तु मुसलं दृषदं चोपलं तथा ।  
पीठं कुण्डलिनीञ्चैव तथा सम्मार्जनीमपि ॥  
तुषं काष्ठं च कारीषं गोमयं शूर्पमेववा ।  
विक्रयित्वा द्विजोमीहात् यमलोकवाप्नुयात् ॥

गौतमः—

तुषं काष्ठञ्च कारीषं शूर्पं गोमयमेववा ।  
सम्मार्जनीं तथा पीठं वेणुपात्रं वृहद्विलम् ।]  
<sup>२</sup>उलूखलन्तु मुसलं दृषदञ्चोपलं तथा ॥  
पूर्वजोविक्रयेद्राजन् प्राजापत्यं समाचरेत् ।  
अन्धे चान्द्रं तथा शुद्धिर्नान्यथा शुद्धिरीरिता ॥

इति हेमाद्रौ गृहोपकरणविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) चाहेति क्रीतपुस्तकेनास्ति ।

[ ] अयं पाठः क्रीतकाशीपुस्तकयोर्नोपलब्धः ।

(२) इतः पूर्वं व्यास इति क्रीतकाशीपुस्तकपाठः ।



मार्कण्डेयः—

कस्तूरीं कुङ्कुमं गन्धं कर्पूरं नागकेसरम् ।  
गोरोचनं गन्धदारुं मुस्तकं तथा ॥  
सम्पाद्य पूर्वजोयसु विक्रयित्वा स पापभाक् ।  
महान्तं नरकं गत्वा जायते गन्धमूषकः ॥

जातूकर्णः—

गोरोचनं गन्धदारुमुशीरं मुस्तकं तथा ।  
कस्तूरीं कुङ्कुमं गन्धं कर्पूरं नागकेसरम् ।  
विक्रयेत् पूर्वजः पापी स्वधर्ममनुवर्त्तयन् ॥  
अनुभूय महादुःखं जायते गन्धमूषकः ।  
तस्य देहविशुद्ध्यर्थं पराकं वत्सरे स्मृतम् ।  
तप्तं ततः परं ज्ञेयमेतत्कृत्वा विशुध्यति ।

इति हेमाद्रौ कस्तूर्याऽऽदिविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) मुस्तकं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) तपःपरं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

मनुः—

कम्बलं पटवस्त्रञ्च कौषेयं चित्रवस्त्रकम् ।

सूक्ष्मतन्तुकातं वासः<sup>२</sup> विक्रयेनैव पूर्वजः ॥

हारीतः—

कम्बलं पटवस्त्रञ्च सूक्ष्मतन्तुकातं तथा ।

चित्रवस्त्रन्तु कौषेयं विक्रयेद्यदि लोभतः ।

द्रव्याधिक्ये तु चान्द्रं स्यात् वत्सरे तद्वयं भवेत् ॥

द्रव्यहीने पराकं स्यात् सूक्ष्ममूल्ये तु यावकम् ।

सर्व्वत्र संवत्सरात् प्रागेव तत्प्रायश्चित्तं वेदितव्यम् । अतज्जहं

<sup>३</sup>द्विरावृत्तिः ।

इति हेमाद्रौ वस्त्रविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) आह्वेति क्रीयुक्तकौनास्ति ।

(२) विक्रयेत् पूर्वजः क्रमात् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) द्विधावृत्तिः इति लेखितपुस्तकपाठः ।



यमः--

स्नानादिनित्यकर्माणि द्रष्टापूर्त्ताऽऽदिकानि च ।  
तटाकाऽऽराम-कासारनिर्माणादीनि यान्यपि ॥  
काशीचेत्रादिकानीह तेषां 'नो विक्रयं चरेत् ।

गालवः--

'काशीचेत्र-तटाकाऽऽदि-वननिर्माणमेव च ।  
स्नानादिनित्यकर्माणि द्रष्टापूर्त्तादिकानि च ।  
उपोषणव्रतादीनि श्रौतस्मार्त्तादिकानि च ॥  
एतेषां विक्रयं कृत्वा माघस्नानपुरःसरम् ।  
स विप्रोनरकं याति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥  
'यदीच्छेदात्मनः शुद्धिं पश्चात्तापसमन्वितः ।  
चान्द्रायणत्रयं कृत्वा पुनः संस्कारकृतदा ॥  
पञ्चगव्यं ततः कृत्वा शुद्धिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।

इति हेमाद्रौ धर्मविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) योविक्रयं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) काशीयात्रा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) यदिच्छेत् इति प्रीतपुस्तकपाठः ।

वसिष्ठः—

श्रुति-<sup>१</sup>स्मृती धर्मशास्त्रं पुराणं ज्योतिषं तथा ।

वेद्यं काव्यं नाटकञ्च प्रबन्धं स्वकृतं द्विजः ॥

विक्रयेद्यदि पापात्मा पुस्तकं फलकञ्च वा ।

महान्तं नरकं भुक्त्वा जायते स निरक्षरः ॥

गौतमः—

वेद्यं काव्यं नाटकञ्च प्रबन्धं स्वकृतं द्विजः ।

[श्रुति-स्मृती धर्मशास्त्रं पुराणं ज्योतिषं तथा ॥

पुस्तकं फलकं वापि तत्साधनमथापि वा ।]

विक्रयेद्यदि लोभात्तोमहान्तं नरकं व्रजेत् ॥

पुनर्भुवमुपागम्य वेदशास्त्रविहीनवान् ।

<sup>२</sup>यदीच्छेदात्मनः शुद्धिं पश्चात्तापपरायणः ॥

चान्द्रायणं पराकञ्च कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।

एतत् सकदाचरणविषयम् । अभ्यासे द्विगुणम् ॥

इति हेमाद्रौ श्रुति-स्मृतिविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) श्रुति-स्मृति-धर्मशास्त्रं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

[ ] अयं पाठः क्रीतपुस्तके 'महान्तं नरकं व्रजेत्' इत्यतः परं दृश्यते ।

(२) यदिच्छेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



जावालिः—

आत्मनः स्वसुतस्याऽपि दाराणां भ्रातुरेव हि ।

मातुः पितुर्वा राजेन्द्र नामधेयं महत्तरम् ॥

विक्रयित्वा द्विजोमोहात् परस्मै धनदायिने ।

धनशब्देन क्षेत्र-धान्य-पश्वारामाणामुपलक्षणम् । एतेषां मध्ये यदा तदा गृहीत्वा पूर्वोक्तानां सुतादीनां नामधेयं विक्रीय विप्रोजीवे-  
द्यदि, स महापातकितुल्यइत्यर्थः ।

तदेवाह ।

कूर्मपुराणे—

मातुः पितुः स्वसुर्वापि आत्मनश्च सुतस्य वा ।

दाराणां नामधेयञ्च विक्रयित्वा धनं बहु ॥

आदाय जीवेदुयोविप्रः स सद्यः पतितोभवेत् ।

तेन यानीह कर्माणि कृतानि मनुजाधिप ॥

तानि सर्वाणि कर्माणि यदन्नं प्रविशन्ति तम् ।

न तस्य निष्कृतिर्नास्ति कायकच्छ्रुतादिह ।

पुनः संस्कारपूतात्मा शुद्धिमाप्नोति पूर्वजः ॥

कायकच्छ्रुतं कृत्वा पुनः संस्कारानन्तरं शुद्धोभवति ।

इति हेमाद्री नामविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

(१) आहेंति कामपुस्तके नास्ति ।

(२) प्रविशत्यहोइति लेखितपुस्तकपाठः ।

देवलः—

<sup>१</sup>कटकं भूषणं काचास्तुला<sup>२</sup>स्थानुश्च वैणवम् ।  
भाण्डानि कटकादीनि सिन्दूरं कज्जलं तथा ॥  
<sup>३</sup>कञ्चुकं गन्धपत्राणि सुधा भूतिश्च चन्दनम् ।  
एवमादीनि द्रव्याणि क्रीत्वा वा स्वकृतानि वै ॥  
विक्रयेद्यदि लोभेन स विप्रो नरकं व्रजेत् ।

गालवः—

भूषणं कटकं काचं सिन्दूरं कज्जलं तथा ।  
कन्दुकं गन्धपत्राणि <sup>४</sup>सुधां भूतिश्च चन्दनम् ।  
भाण्डानि रज्जुदारूणि खगटहो<sup>५</sup>त्थानि वै द्विजः ॥  
विक्रयित्वा ततो दोषमवाप्य च पुनर्भुवम् ।  
पराकं यावकं कच्छं कृत्वा शुद्धिमाप्नुयात् ॥  
संवत्सरादूर्ध्वं द्विगुणमुक्तं स्त्रीणां तदर्धम् ।

इति हेमाद्रौ नानावस्तुविक्रयप्रायश्चित्तम् ।

इति सङ्कलीकरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) कण्टकं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) तुलास्थानं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) कटुकं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) सुधाभूतिश्च इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(६) खगुह्यानि षष्ठेद्विजः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



अथ 'मलीकरणप्रायश्चित्तमाह ।

सुवर्णस्तेय-रजत-ताम्र-कांस्य-वपु-पित्तलहरणप्रायश्चित्तं स्वर्णस्तेय-  
प्रकरणेऽभिहितं तत्तन्मानञ्च ।

अथ निक्षेपहरणप्रायश्चित्तमाह ।

गार्ग्यः—

निक्षेपं स्वगृहे क्षिप्तं परकीयं वनान्तरे ।

देवालये वह्निर्देशे स्थापितं यत्र कुत्र वा ।

ब्राह्मणोद्रव्यलोभेन <sup>१</sup>दर्शनादिभिरौषधैः ॥

हृत्वा नरकमाप्नोति पापिनां पापकर्म्मवान् ।

तेन विप्रोयदा जीवेद् देवर्षिपितृकार्यकृत् ।

<sup>२</sup>सर्व्वं निक्षेपदातुश्च भवत्येव न संशयः ॥

निक्षेपप्रमाणमाह—

(१) मलिनीकरणे प्रायश्चित्तं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) अञ्जनादिभिरिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) तत्सर्व्वं क्षेपदातुश्च इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

महाराजविजये—

देवालये वह्निर्देशे स्थापितं यत्र कुत्र वा ।  
 रूपकाणान्तु नवकं निष्कद्वयमुदाहृतम् ॥  
 निष्कद्वयं वराहः स्यात् सुवर्णं तच्चतुष्टयम् ।  
 पलं सुवर्णाश्चत्वारोभारः स्यात्तच्चतुष्टयम् ॥  
 तच्चत्वारिंशत्तु भारः स्याद्ववणिजां भावमुदहन् ।  
 भारद्वयं महासूतिस्तद्वयं<sup>१</sup> शिथिलं स्मृतम् ॥  
 तच्चत्वारि महाराज निक्षेपः परिकीर्तितः ।  
 निक्षेपं तद्विजोहृत्वा तत्क्षणात्पतितो भवेत् ॥  
 तत्पत्नी च तदात्मानोमातरः पितरस्तथा ।  
 सर्वे तत्सन्ततिर्ज्ञेया येन निक्षेपितः क्षितौ ॥  
 पुनः प्रत्यर्पयेत्तस्मै न तेन स ह दोषभाक् ।  
 सर्व्वाभावे तु राज्ञे वा दत्त्वा दोषैर्न लिप्यते ॥  
 अग्नौ दग्धं जले मग्नं भूमौ निपतितञ्च यत् ।  
 सत्सर्व्वं परलोकाय द्यूते नष्टं विनश्यति ॥  
 निक्षेपहरणे विप्र ! पतितोऽभून्न संशयः ।  
 पुनर्दत्त्वा तथा तस्मै स विप्रश्चान्द्रमाचरेत् ॥  
 अभावे तस्य हरणे चान्द्रायणचतुष्टयम् ।  
 तस्योपनयनं भूयः पञ्चगव्यमनन्तरम् ॥  
 एवं शुद्धोद्विजोभूयादन्यथा पातकी भवेत् ।  
 तद्वर्द्धं रजतनिक्षेपे तस्मै कांस्थे तद्वर्द्धकम् ॥

(१) तद्वयं च शिलं तथा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



चपु-पित्तलयोः पादं चरेत् कच्छं यथाक्रमम् ।

राजा निक्षेपहारी स्याद् ब्राह्मणाद्विगुणं चरेत् ॥

वैश्यसु राजवत्कुर्यात् शूद्रोमीसत्त्वमर्हति ॥

स्त्रीणां तदर्धप्रमाणेन प्रायश्चित्तं वेदितव्यं ।

रजत-ताम्र-कांस्यहरणे निक्षेपहरणप्रायश्चित्तार्धम् ॥

। इति निक्षेपहरणप्रायश्चित्तम् ॥

इति हेमाद्रौ निक्षेपहरणप्रायश्चित्तम् ।

। निक्षेपहरणप्रायश्चित्तम् ॥

। इति निक्षेपहरणप्रायश्चित्तम् ॥

— इति निक्षेपहरणप्रायश्चित्तम् —

। इति निक्षेपहरणप्रायश्चित्तम् ॥

। इति निक्षेपहरणप्रायश्चित्तम् ॥

— इति निक्षेपहरणप्रायश्चित्तम् —

। इति निक्षेपहरणप्रायश्चित्तम् ॥

। इति निक्षेपहरणप्रायश्चित्तम् ॥

। इति निक्षेपहरणप्रायश्चित्तम् ॥

। इति निक्षेपहरणप्रायश्चित्तम् ॥

। इति निक्षेपहरणप्रायश्चित्तम् ॥

अथ धेनुहरणप्रायश्चित्तमाह<sup>१</sup> ।

गौतमः—

धेनुं द्विजोवा राजा वा परकीयां यदा हरेत् ।  
गोहन्ता स तु विज्ञेयोरारा गोसवमाचरेत् ।

गालवः—

मुखजोबाहुजोवाऽपि ऊरुजः पादजस्तथा ।  
नारी वा यदि मोहात् पारकीं धेनुमाहरेत् ॥

गारुडपुराणे—

पारकीं ब्राह्मणो धेनुं हरेद्बाहुजएव वा ।  
गोहन्ता स हि द्विजैः सर्वैकैर्वहिष्कृतः ॥

नारदीये—

कपिलां सूयमानां गां होमधेनुमथाऽपि वा ।  
विप्रोवा राजतनयो बणिग्वा पादभूर्यदा ॥  
हत्वा नरकमाप्नोति रोगी स्यात् पूर्ववत्तदा ।  
चान्द्रायणद्वयं प्रोक्तं कपिलाहरणे द्विज ! ॥  
चान्द्रन्तु सूयमानायां होमधेनौ षडब्दकम् ॥



प्राजापत्यं कच्छं षड्वदमित्यर्थः ।

रात्रस्तु द्विगुणं प्रोक्तमूरुजे तक्षयं स्मृतम् ।

पादजे हस्तविच्छेदो नारीणामर्धमुच्यते ॥

विप्राङ्गनाया विप्रस्याहं प्रायश्चित्तम् । इतरेषामङ्गनानां तदर्धं प्रायश्चित्तम् ।

इति हेमाद्रौ धेनुहरणप्रायश्चित्तम् ।

अथ वत्सहरणप्रायश्चित्तमाह<sup>१</sup> ।

देवलः—

पूर्वजोहरते वत्सं पारक्यं गोतनूद्भवम् ।

मृत्वा नरकमासाद्य चाण्डालत्वमवाप्नुयात्<sup>२</sup> ।

मरीचिः—

पारक्यं धेनुजं विप्रः पौगण्डकमथाऽपि वा ।

महान्तं नरकं गत्वा जायते स जनङ्गमः ॥

तद्दोषपरिहारार्थं प्राजापत्यं विशोधनम् ।

पौगण्डे स्तुतिपर्यन्तं कुर्यात्तच्चान्द्रभक्षणम् ॥

कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा वत्सहारिणि ।

वत्सहरणे पूर्ववद् राज-वैश्य-स्त्री-शूद्राणां प्रायश्चित्तम् ।

इति हेमाद्रौ वत्सहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) आह्वेति इति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) अवाप्यते इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।



अथाऽनडुहरणप्रायश्चित्तमाह<sup>१</sup> ।

कूर्मपुराणे—

योहरेत् पारकं विप्रोबलीवर्हं<sup>२</sup> कषीबलम् ।

स गत्वा नरकं घोरं जायते पूर्ववत्तथा ॥

हारीतः—

योहरेत् पारकं विप्रोबलीवर्हं कषीबलम् ।

युवानं बालकं वापि मृत्वा नरकमश्नुते ॥

चिरं तत्र च संविश्य<sup>३</sup> दिवाकृत्योभवेद्भुवि ।

न तस्य निष्कृतिर्नास्ति तप्तकच्छद्वयादितः ॥

मरीचिः—

विप्रोयः पारकं राजन् बलीवर्हं<sup>४</sup> दृषातुरः ।

युवानं वनमध्ये वा राज्यक्षोभे<sup>५</sup> महापथे ॥

हृत्वा च नरकं भुक्त्वा भुवि भूयाज्जनङ्गमः ।

तस्य पापविशुद्ध्यर्थं तप्तकच्छद्वयं स्मृतम् ॥

पौगण्डे कच्छमात्रं स्यात् बालेऽर्धं मुनिभिः स्मृतम् ।

तन्मारीणां तद्वर्धं स्यात् बाहुजोऽसौ हिजातिवत् ॥

जरुजस्य क्षत्रियवत् सर्वत्र । पादजस्य अनडुहरणे राज्ञा शिक्षा  
कारयितव्या । राज्ञा तद्विचार्य अनडुहरणजः करच्छेदः कर्त्तव्यः ।

(१) आहति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) बलीवर्हकषीवर्धं इति क्रीतकाशीपुस्तकयोः पाठः ।

(३) दिवाकीर्त्तिर्भवेद् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) राजक्षोभे इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

पौगण्डे अङ्गुलिद्वयं बालवत्सहरणे अङ्गुलिमानं च्छेद्यम् । तद्वस्तु  
दापयित्वा दशरूपकेण दण्डः । तदाह मनुः—

बलीवर्हे करच्छेदं पौगण्डे चाङ्गुलिद्वयम् ।

अङ्गुलिं बालहरणे दापयित्वा पुनश्च तम् ॥

दशरूपकदण्डेन विप्रोदण्डश्च तेन वै ।

राजानमूरुजं वाऽपि तद्वर्हेन विचारयन् ॥ इति ॥

इति हेमाद्रौ अनङ्गुलहरणप्रायश्चित्तम् ।



कण्वः—

महिषीमास्यजो हृत्वा पातकी पापवत्सलः ।  
स गत्वा नरकं घोरं पुनश्चाण्डालवानिह ॥

देवस्वामी—

योविप्रोमहिषीं हृत्वा परकाया धनातुरः ।  
स गत्वा नरकं घोरं भुवि चाण्डालवान्भवेत् ॥  
नतस्य निष्कृतिर्नास्ति गुरुचान्द्रायणादिह ।

चतुर्विंशतिमते—

योविप्रोमहिषीं हृत्वा सवत्सां क्षीरवर्द्धिनीम् ।  
अरण्ये वा गृहे वापि नरकं याति दारुणम् ॥  
चाण्डालजन्म संप्राप्य तिष्ठत्याचन्द्रतारकम् ।  
तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति गुरुचान्द्रायणं स्मृतम् ॥  
पुनर्भूत्वा स पापीयान् वपनं चान्द्रभक्षणम् ।  
राजसम्बन्धिनीं हृत्वा बणिकपादजयोरपि ॥  
पुनर्हृत्वा पिवेच्चान्द्रमन्यथा तप्तमाचरेत् ।  
जरुजस्य पराकःस्यात् पादजोयावकं चरेत् ॥

सर्वत्र पुनर्दत्त्वा एकाहमुपोष्य पञ्चपथं पीत्वा शुद्धिमाप्नोति ।  
तत्तत्स्त्रीणामहं योजनीयम् ।

इति हेमाद्रौ महिषीहरणप्रायश्चित्तम् ।

कूर्मपुराणे—

महिषं योहरेल्लोभात् पारक्यं कृषिकर्मवान्<sup>२</sup> ।

स गत्वा नरकं घोरं पूर्ववज्जायते भुवि ॥

नागरखण्डे—

पारक्यं महिषं हृत्वा विप्रः कथ्यर्थमादरात् ।

तस्यैव नरके वासस्तथा चाण्डालजन्मवान् ॥

[ काश्यपः—

कथ्यर्थं भारवाहार्थं योविप्रो महिषं हरेत् ।

यमलोकमुपागम्य पश्चाच्चाण्डालजन्मवान् ॥ ]

वल्गु-पौगण्ड-तरुणमहिषहरणे बलीवर्द्धहरणप्रायश्चित्तवत् सर्वं  
कुर्यात् । राजदण्डस्य सर्ववर्णाऽविवेकेन योजनीयः ।

इति हेमाद्रौ महिषहरण प्रायश्चित्तम् ।

(१) महिषीवल्गुहरणप्रायश्चित्तमाह इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) पारक्यं यत् कृषिकर्मवान् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

[ ] अयं पाठः क्रीतकाशीपुस्तकयोर्नास्ति ।



## अथ गजहरणप्रायश्चित्तमाह ।

गौतमः—

विप्रोगजं हरेत् सङ्गदोषात् पारक्यमादरात् ।  
 नववर्षं भवेद्भक्षः पिशाचोनिर्जने वने ॥  
 योविप्रोगजहारी स्यात् परबोधाम्बलिस्तुचैः ।  
 नववर्षं महारण्ये पिशाचोभवति ध्रुवम् ॥  
 राज्ञोवणिक्पतेर्वाऽपि सङ्गदोषाम्बलिस्तुचाम् ।  
 विप्रोयदि गजं हर्त्ता स पिशाचत्वमाप्नुयात् ॥  
 बाले चान्द्रं महाचान्द्रं पौगण्डे मदशङ्किते ।  
 चान्द्रायणत्रयं कुर्यान्मौञ्जीबन्धविधानतः ॥

पुनः संस्कारमित्यर्थः ।

तं गजं स्वामिने दत्त्वा ततश्चान्द्रायणञ्चरेत् ।  
 राज्ञा शिष्टा प्रकर्त्तव्या चौरैश्चः पापभीरुणा ॥  
 बाल्ये पौगण्डके चैव यवनिष्केण दण्डयेत् ।  
 अशक्ते रूपकशतम् सहस्रं मदहस्तिने ॥  
 जीवनं तस्य गृह्णीयादत्यशक्तोद्विजोयदि ।

विप्रप्रायश्चित्तवत् राज्ञामूरुजानां द्विगुणं दण्डश्च 'कुर्यात् । शूद्रस्य  
हस्तविच्छेदः पूर्ववत्कर्त्तव्यः ।

गजहरणं स्त्रीणामसम्भवे'मिति तत्रै प्रायश्चित्तमपि नोक्तम् ।

इति हेमाद्रौ गन्धस्तेयप्रायश्चित्तम् ।

- 
- (१) कुर्यात् इति क्रीतवेचित्तपुस्तकयोर्नास्ति ।  
 (२) असम्भवात् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।  
 (३) तत्रेति काशीपुस्तकएव दृश्यते ।
-



देवलः—

उत्तमाश्वं द्विजोहत्वा पारक्यं तरुणं मुदा ।  
यमलोकमुपागम्य पङ्गुर्भूयादभुवस्तले ॥

हारीतः—

उत्तमाश्वं जातिमात्रं बड़वां बालिकामपि ।  
विप्रो<sup>१</sup> वै सङ्गदोषेण हत्वा नरकमश्नुते ॥  
पुनर्भूयान्महापापी पङ्गुः सर्वाङ्गसन्धिषु ।  
न तस्य निष्कृतिर्नास्ति दिवारं चान्द्रभक्षणम् ॥

मार्कण्डेयः—

बड़वां जातिमात्रं वा राज<sup>२</sup> योग्यं हयं द्विजः ।  
अरण्ये राजशालायां चौर्यबुद्ध्या जनैः सह ।  
हत्वा नरकमासाद्य भवेत्पङ्गुर्भुवःस्थले ॥  
तस्य देहविशुद्ध्यर्थं दिवारं चान्द्रभक्षणम् ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये  
अश्वस्तेयप्रायश्चित्तम् ।

- 
- (१) देवल इति क्रीतपुस्तके नास्ति ।  
(२) योविप्रः सङ्गदोषेण इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।  
(३) राजा योग्यं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
-

वामनः —

क्रमेलकं हरेद्यस्तु विप्रोराज्ञां धनातुरः ।

स तु नारकमागम्य जायते वक्रजानुकः ॥

जावालिः—

राज्ञां परेषा<sup>२</sup>मुष्ट्रं वा <sup>३</sup>द्विजोहृत्वा धनातुरः ।

सएव नरकं गत्वा वक्रजङ्घो<sup>४</sup> भवेद्भुवि ॥

अरण्ये राजसदने विप्रोहृत्वा क्रमेलकम् ।

न तस्य पुनरावृत्तिर्नरकाद् दीर्घजङ्घवान् ॥

प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं महापातकनाशनम् ।

बाल्ये पौगण्डके तप्तं कौमारे चान्द्रमुच्यते ॥

राज्ञा शिष्टा प्रकर्त्तव्या पूर्ववद्वर्णभेदतः ।

प्रायश्चित्तमपि पूर्ववद्वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्रौ उष्ट्रहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) आहृति क्रीतकाशीपुस्तकयोर्नास्ति ।

(२) अन्धं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) यः इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) वक्रजानुरिति काशीपुस्तकपाठः ।



देवलः—

योविप्रस्तु<sup>२</sup> खरं हत्वा पारक्यं धनकास्यया ।  
सङ्गदोषादयं पापी मृगचाण्डालमाप्नुयात् ॥  
यमलोकमुपागम्य हीनजातिर्भवेद्भुवि ।

मार्कण्डेयः—

खरं हत्वा द्विजोमोहात् पारक्यं गृहमध्यतः ।  
वने वा सङ्गदोषेण नरकं याति दारुणम् ॥  
हीनजातिर्भवेत् पश्चान्निष्कृतिः कथितोत्तमैः ।  
बाल्ये पीगण्डके राजन् कायकच्छं समाचरेत् ॥  
तरुणे तप्तकच्छं स्यात् तस्य पापविशुद्ध्यै ।  
राज्ञा दण्ड्यः स पापीयान् दापयित्वा पुनः खरम् ॥  
विप्रे तु<sup>३</sup> दशरूप्यं स्यात् राज्ञि<sup>३</sup> विंशतिरेव वा ।  
जरुजे च तथा प्रोक्तं पादजे हस्तच्छेदनम् ॥

तत्स्त्रीणामेवमर्द्धक्रमेण योजनीयम् ।

इति हेमाद्रौ खरहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) आहृति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) दशरूप्यं स्यात् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) राज्ञां इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

मार्कण्डेयः

अजं वस्तं द्विजोहृत्वा पारक्यं मदगर्वितः ।

महतीं यातनां गत्वा भवेत् सूनुर्भुवस्तले ॥

<sup>२</sup>जातूकर्णः

ब्राह्मणो मदगर्वेण पारक्यमजवस्तकम् ।

तौव्राञ्च यातनां भुक्त्वा हिंसकोजायते भुवि ॥

जावालिः—

अजं वस्तं गृहेऽस्थे पारक्यं गर्वितो द्विजः ।

मुषित्वा नरकं गत्वा हिंसकोजायते भुवि ॥

तस्य निष्कृतिरुत्पन्ना प्राजापत्यं समाचरेत् ।

स्त्रीणामर्द्धं ततो राज्ञां विप्रवत्सर्व्वमीरितम् ॥

इति हेमाद्रौ अज-वस्तहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) आहृति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) जातूकर्णिरिति लेखितपुस्तकपाठः ।



देवलः—

व्याघ्रं वराहं भल्लूकमेणीं कृष्णमृगं तथा ।  
राज्ञां<sup>२</sup> क्रोडार्थमानीतं हृत्वा विप्रः कथं भवेत् ॥  
प्राजापत्यं दुष्टमृगे हरिण्यां तप्तमुच्यते ।  
चान्द्रं कृष्णमृगे प्रोक्तं प्रायश्चित्तं विशोधनम् ॥

बौधायनः—

राज्ञां<sup>३</sup> क्रोडार्थमानीतान् आरण्यान् दुष्टचारिणः ।  
व्याघ्रं वराहं भल्लूकमेणीं कृष्णमृगं तथा ॥  
हृत्वा नरकमाप्नोति<sup>४</sup> प्रायश्चित्तेन शुध्यति ।  
व्याघ्रे वराहे भल्लूके प्राजापत्यं विशोधनम् ॥  
हरिण्यां तप्तकच्छं स्याच्चान्द्रं कृष्णमृगे द्विजः ।  
कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा शुद्धिरीरिता ॥  
गवये शरभे चैव प्राजापत्यं हि पूर्ववत् ।  
राज्ञां स्तेये प्रकर्त्तव्यमेवमेव विशुद्ध्यते ॥

इति हेमाद्रौ आरण्यमृगहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) आहृति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) रामाक्रोडार्थमिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) राज्ञ इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) प्राजापत्येन इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

244 अथ ग्राम्यमृगपक्ष्यादिहरणप्रायश्चित्तमाह<sup>१</sup> ।

नारदीये—

मयूरं सारसं चैव कपोतं जालपादकम् ।

शुकं चापं बलाकञ्च शिशुमारञ्च<sup>२</sup> कच्छपम् ॥

एतेष्वन्यतमं हत्वा द्वादशाहमभोजनम् ।

पराशरः—

टिट्ठिभं चक्रवाकञ्च शिशुमारञ्च कच्छपम् ।

मयूरं सारसञ्चैव कपोतं जालपादकम् ॥

एतेष्वन्यतमं हत्वा द्वादशाहमभोजनम् ।

\* मार्कण्डेयः—

मकरं नकुलं काकं वराहं मूषकं तथा ।

मार्जारं नकुलं सर्पं भारद्वाजं कपिं तथा ॥

सारिकां कसरं हत्वा हत्वा वा कुक्कुटं तथा ।

सौपर्णं<sup>३</sup> गृध्रश्चेनांश्च शिवां कङ्कं सृगालकम् ॥

कच्छार्धमाचरेद्विद्वान् ज्ञात्वा तद्विगुणं चरेत् ।

वस्त्रीं च नरपि रक्तपुच्छकं बहुपादकम् ॥

---

(१) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) कण्ठं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

\* क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(३) मयूरं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) गृध्रमेनांश्च इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



हृत्वा हत्वा<sup>१</sup> द्विजः कुर्याद् द्वादशाह<sup>२</sup>मभोजनम् ।  
अन्नानादिसयन् हत्वा षड्भोजनं स्यादभोजनम् ॥

इति हेमाद्रौ ग्राम्यमृग<sup>३</sup> पक्ष्यादिहरणप्रायश्चित्तम् ।

- 
- (१) हृत्वा इति क्रीतकाशीपुस्तकपाठः ।  
(२) विशोधनं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।  
(३) ग्राम्यमृगहरणप्रायश्चित्तमिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।
-

अथ भूमिहरणप्रायश्चित्तमाह<sup>१</sup> ।

देवलः—

स्वदत्तां परदत्ताञ्च योहरेच्च वसुन्धराम् ।  
षष्टिवर्षसहस्राणि विष्ठायां जायते कृमिः ॥  
एकैकभागिनी लोके सर्वेषामेव भूभुजाम् ।  
न भोज्या न करग्राह्या विप्रदत्ता वसुन्धरा ॥

“करग्राह्ये”ति तस्यां भूम्यामुत्पन्नधनग्रहणम् ।

देवस्थामी—

ग्रामं वा क्षेत्रमात्रं वा केदारं भूमिमेव वा ।  
विप्राधीनं हरन्<sup>२</sup> राजा यमलोकमवाप्नुयात् ॥  
पश्चाद्भुवमुपागम्य कृमिराशिर्भवेन्नले ।

नारदीये—

क्षेत्रं ग्रामं तटाकं वा धनं केदारमेव वा ।  
भूमिं वा विप्रदत्तां राजा वा<sup>३</sup> प्रभुरेव वा ॥  
हत्वा नरकमाप्नोति कीटोऽभून्मलमध्यतः ।  
तस्यैव निष्कृतिर्दृष्टा महापातकशोधनी ॥  
क्षेत्रं हत्वा षड्विंशत्याग्रामे चान्द्रायणं स्मृतम् ।  
तटाके तद्द्वयं प्रोक्तं वने चैव तदाचरेत् ॥

(१) आहृति क्रौतपुस्तके नास्ति ।

(२) नच वै ग्राह्या इति क्रौतपुस्तकपाठः ।

(३) हरेद्राजा इति क्रौतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) प्रभुभाववान् इति क्रौतपुस्तकपाठः ।



केदारं तप्तजघ्णं स्याद्भूम्यां चान्द्रचयं स्मृतम् ।  
तदेतदेकवारहरणविषयम् । बहुवारं तद्विगुणम् । प्रत्यब्दं फल-  
स्वीकारे च ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तमर्हति ।

इति हेमाद्रौ भूमिहरणप्रायश्चित्तम् ।

अथ <sup>१</sup>दत्ताऽपहरणप्रायश्चित्तमाह<sup>२</sup> ।

देवलः—

भूमिं क्षेत्रं धनं धान्यं वस्त्रं <sup>३</sup>कन्यां विभूषणम् ।  
 सालग्रामञ्च लिङ्गञ्च गृहं शय्यां महोन्नतिम् ॥  
 पूर्वं दत्त्वा द्विजेभ्यश्च पश्चात्तोभपरायणः ।  
 स्वयं हत्वा महाघोरं रौरवं नरकं व्रजेत् ॥

मार्कण्डेयः—

सालग्रामञ्च लिङ्गञ्च धेनुं वस्त्रं विभूषणम् ।  
 भूमिं क्षेत्रं धनं धान्यं वस्त्रं कन्याविभूषणम् ॥  
 महिषीं वा गृहं शय्यामनडाहं द्विजातये ।  
 पुण्यकाले स्वयं दत्त्वा पश्चादुद्यदि समाहरेत् ॥  
 रौरवं नरकं घोरं प्रयाति स महाभयम् ।  
 तस्य निष्कृतिरुत्पन्ना महापातकनाशिनी ॥  
 पुनर्दत्त्वाऽथ तदसु पश्चात्तापपरायणः ।  
 प्राजापत्यद्वयं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति मानवः ॥  
 अदत्त्वा तानि वस्तूनि भुङ्क्ते यदि स पापधीः ।  
 चान्द्रायणद्वयं प्रोक्तमथवा भूपरिक्रमः ॥  
 भूपतिर्विप्रवत्कुर्याद्द्विगुणं शुद्धिहेतवे ।  
 इति हेमाद्री <sup>४</sup>दत्ताऽपहरणप्रायश्चित्तम् ॥

(१) स्वदत्तेति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) आहृति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(३) कन्यां विभूषणं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) स्वदत्तेति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।



### अथ रत्नहरणप्रायश्चित्तमाह<sup>१</sup> ।

देवलः—

मुक्ताः प्रबालं वैदूर्यं वज्रं नीलं तथैव च ।  
 पद्मरागं मरतकं पुष्करागमतः परम् ॥  
 एतानि रत्नजातानि विप्रोहरति भूविलात् ।  
 प्रत्यक्षं वाऽयं<sup>२</sup> चौर्याद्वा स पापी नरकं व्रजेत् ॥  
 पञ्चाङ्गुलिं समागम्य कुरूपो<sup>३</sup> जायते भुवि ।

मार्कण्डेयः

मौक्तिकं पुष्करागञ्च वज्रं वैदूर्यमेव वा ।  
 प्रबालं पद्मरागञ्च गारुत्मतमतः परम् ॥  
 इन्द्रनीलं महावज्रं द्विजोयः पापमोहितः ।  
 पारक्यं यदि चौर्येण मुष्णाति<sup>४</sup> नरकं व्रजेत् ॥  
 पञ्चाद् भूमिं समागम्य कुरूपोजायते भुवि ।

[ भवेत् कुत्सितजन्मवान् इत्यर्थः ]

(१) आहति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) यदि हि इति क्रीतपुस्तकपाठः यदिह इति चेचितपुस्तकपाठः ।

(३) कुरूपो इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) मुष्णाति इति क्रीतचेचितपुस्तकपाठः ।

[ ] अयं पाठः क्रीतपुस्तके नोपलब्धः ।

ऋतुद्वये पराकं स्यात् षष्मासे चान्द्रमुच्यते ।

प्रत्यक्षहरणे विप्रस्वन्दे<sup>१</sup> पातित्यमर्हति ॥

संवत्सरं प्रत्यहं रत्नस्तेये, पतितप्रायश्चित्तं संवत्सरान्ते वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्रौ रत्नस्तेयप्रार्था उत्तम् ।

(१) त्र्यब्दे इति प्रीतवेचित्तपुस्तकपाठः ।



अथ बालहरणप्रायश्चित्तमाह<sup>१</sup> ।

नारदः—

बालं<sup>२</sup> हरेद् द्विजोद्देवात् पारक्यं द्रव्यलोभवान् ।  
स चाण्डालसमो ज्ञेयः सर्वकर्मसु गर्हितः ॥

गौतमः—

ब्राह्मणं क्षत्रियं बालं वैश्यं शूद्रमथाऽपि वा ।  
अलङ्कारयुतं विप्रसं हत्वा विक्रयेत्ततः ॥  
स चाण्डालत्वमासाद्य सर्ववर्णवहिष्कृतः ।  
न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिः सत्यवादिभिः ॥  
कथञ्चिन्निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिर्बालं<sup>३</sup> मोषतः ।

शालवः—

पूर्वजः क्षत्रियं बालं वैश्यं शूद्रमथाऽपि वा ।  
अलङ्कारयुतं विप्रः क्षत्रं पादजमेव वा ॥  
सर्वालङ्कारसंयुतं हत्वा तत्र कथं भवेत् ।  
स विप्रोभूणहन्ता स्यान्मृतश्चाण्डालजन्मवान् ॥  
तस्यैव निष्कृतिरियं सर्वाघौघनिकन्तनी ।  
बालकं स्वामिने दत्त्वा पश्चात्तापसमन्वितः ॥  
ब्राह्मणे तप्तकच्छं स्यात् पराकं क्षत्रिये स्मृतम् ।  
वैश्ये तु यावकं प्रोक्तं पादजे वपनं स्मृतम् ॥

(१) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) हत्वा इति क्रीतखेचितपुस्तकपाठः ।

(३) बालमुष्णतः इति क्रीतखेचितपुस्तकपाठः ।

एतत् 'पुनर्दानविषयम् । अदत्त्वा चेद् विशेषमाह ।

जावालिः—

अदत्त्वा स्वामिने बालं चान्द्रं विप्रे प्रचोदितम् ।

क्षत्रिये तप्तकच्छं स्याद् वैश्ये 'यावकमीरितम् ॥

पादजे पञ्चगव्यं च वपनं तु शिरोरुहाम् ।

क्षत्रिय-वैश्ययोः पारक्यबालहरणे विप्रोक्तप्रायश्चित्ताद्विगुणम् ।

शूद्रस्य हस्तच्छेदः भूषणापहरणे पादच्छेदश्च । स्त्रीणामे-  
तेषामर्धमुक्तम् ।

इति हेमाद्रौ बालहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) पुनर्दानविषयं इति शेषितपुस्तकपाठः पुनर्दानत्वविषयं इति क्रीतपुस्तक-  
पाठः ।

(२) पारक्यमीरितं इति शेषितपुस्तकपाठः ।



अथ 'कन्यकाहरणप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयः—

कन्यां सुरुपिणीं विप्रोभूषणैर्भूषितां सतीम् ।  
जारवुद्धा हरेद्वापि नरकं याति दारुणम् ॥  
तदन्ते भुवमासाद्य 'भिक्षयोनी स जायते ।

गालवः—

विप्रोयः कन्यकारत्नं सर्व्वभूषणभूषणम् ॥  
विप्रजं बाहुजा<sup>१</sup>जातं पादजं वा विशेषतः ।  
मुषित्वा दुष्टसङ्गेन 'परवाक्यानुसारतः ॥  
न तस्य नरकाद्भूष पुनरावृत्ति 'रस्ति हि ।  
तदन्ते भुवमासाद्य जायते भिक्षजन्मवान् ॥

पराशरः—

पूर्व्वजः कुलजां कन्यां पितृगोहविवर्जिनीम् ।  
हत्वा कामातुरो नित्यं न तस्य पुनरुद्भवः ॥

- 
- (१) कन्याहरणे इति क्रौतपुस्तकपाठः ।  
(२) भिक्षयोनी इति क्रौतपुस्तकपाठः ।  
(३) बाहुजाजातं इति क्रौतपुस्तकपाठः ।  
(४) परं वाक्यानुसारतः इति क्रौतकाशीपुस्तकपाठः ।  
(५) पुनरावृत्तिवर्जितः इति क्रौतपुस्तकपाठः पुनरावृत्तिवर्जित इति वेङ्कत-  
पुस्तकपाठः ।

चाण्डालजन्म संप्राप्य ब्रह्महेव <sup>१</sup>श्वसनृप ।  
<sup>२</sup>दत्त्वा तां स्वामिने पश्चात् शुद्धिचान्द्रायणव्रतात् ॥  
 अदत्त्वा पुनरप्येनां न पश्चात्तापवान् द्विजः ।  
 महाचान्द्रायणं कृत्वा पञ्चगव्यमनन्तरम् ॥  
 ततः शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा गतिरस्ति हि ।  
 राजकन्यां हरेत् <sup>३</sup>कायं तप्तं विट्शूद्रकन्ययोः ॥  
<sup>४</sup>राज्ञो विप्रसुताऽऽदाने द्विगुणं विप्रचोदितात् ।  
 वैश्यो विप्रसुतां हृत्वा राजवन्मुनिचोदितम् ॥  
 शूद्रो <sup>५</sup>हरन् विप्रकन्यां कारोषवधमर्हति ।  
 तत्तत् स्त्रीणामर्धमर्धं प्रायश्चित्तम् ॥

इति हेमाद्रौ कन्याहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) वसचृप इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) हृत्वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) कार्यं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) राजविप्रसुतादाने इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(५) हरेदिति क्रीतपुस्तकपाठः ।



## अथ नारीहरणप्रायश्चित्तमाह<sup>१</sup> ।

देवलः—

विप्रः सतीं स्वकुलजां विप्रपत्नीं हरेद् यदि ।

<sup>२</sup>तोषयित्वा सुवार्त्ताभिरुत वाऽपधिया खलः ॥

तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति कारीषदहनादृतं<sup>३</sup> ।

मार्कण्डेयः—

अनङ्गीकरणे साध्वीं विप्रपत्नीं द्विजः<sup>४</sup> खलः ॥

बोधयित्वा सुवार्त्ताभि<sup>५</sup> शौरवुद्ध्या हरेद्यदि ।

राजा, तं दण्डयेत् पश्चात् कारीषदहनादितः ।

गालवः—

अनङ्गीकारिणीं विप्रपत्नीं साध्वीं द्विजोहरेत् ॥

संसर्गे<sup>६</sup> 'कर्षणच्छेदः स्वभावे तस्य वाऽर्पणे ।

केश<sup>७</sup> संवपनं कृत्वा तप्तकच्छत्रयं चरेत् ॥

रहस्येनामुपागृह्य चान्द्रायनमथाऽऽचरेत् ।

एतत्सकृद्विषयं, अभ्यासे द्विगुणं, अत्यन्ताभ्यासे कारीषबध-  
एव । नान्यत् ।

(१) आह्वेति क्रीतपुस्तके पाठः ।

(२) "बोधयित्वा सुवार्त्ताभिश्चौरवुद्ध्या हरेद् यदि" इति क्रीतकाशी पुस्तकपाठः ।

(३) दहनादितः इति क्रीतवेचितपुस्तकपाठः ।

(४) खलत्वतः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) उल्लशाराङ्गिवा खलः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(६) कर्षणच्छेद इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(७) केशस्य वपनं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

मनुः—

क्षत्रियोवैश्य 'जातिं वा बलाद्वास्त्रणमुन्दरीम् ।

मुषित्वा रौरवं याति बधः कारीषवक्रिना ॥

एवं शुद्धिमवाप्नोति मौसल्यं पादजे स्मृतम् ।

'विप्रस्य क्षत्रिय-वैश्यकन्याहरणे चान्द्रद्वयं चान्द्रं च । शूद्राङ्गना-  
हरणे प्राजापत्यं विशोधनम् ।

इति हेमाद्रौ नारीहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) वैश्यजातीं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) विप्रक्षत्रियेत्यादि क्रीतखेचितपुस्तकपाठः ।



पराशरः—

विप्रोहरेत् प्रियं मर्त्यमुन्मत्तं मन्त्रभेषजैः ।  
देशाद् देशान्तरं गत्वा स विप्रोनरकं व्रजेत् ॥

जावालिः—

विप्रः परं नरं हत्वा भ्रामयित्वौषधादिभिः ।  
देशाद्देशगतः पश्चाद् दत्त्वा तं पुनरादरात् ॥  
कुर्याद्देहविशुद्ध्यर्थं तप्तकृच्छ्रं मनूदितम् ।  
अनर्पयित्वा तं भूदृष्टान्द्रायणमथाऽऽचरेत् ॥  
विप्रस्य क्षत्रियं वैश्यं हत्वा मन्त्रविधानतः ।  
पुनर्दत्त्वा पराकं स्याद् अन्यथा चान्द्रमीरितम् ॥  
क्षत्रियवैश्ययोर्ब्राह्मणं हत्वा विप्राद्दिगुणं व्रतम् । शुद्धे मौसल्यम् ।  
<sup>२</sup>तत्तत्स्त्रीणामर्चं वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्रौ पुरुषहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) आह्वेति क्रीपुस्तके नास्ति ।

(२) तत्स्त्रीणामित्येव क्रीतपुस्तकपाठः ।

देवलः—

भोगासक्तस्तु योवेश्यां<sup>२</sup> विप्रः पापपरायणः ।

रमेत्तां यदि दुष्टात्मा महान्तं नरकं व्रजेत् ॥

गालवः—

वेश्यां विप्रः सतीं त्यक्त्वा स्वभार्यां मन्मथातुरः ।

औषधैर्बहुभिर्मौल्यैर्वञ्चयित्वा हरेद्यदि ॥

स महापापमासाद्य षण्ढोभूयाद्भवः स्थले ।

तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति ज्ञात्वा यदि हरेदिमां ॥

जाबालिः—

वेश्यां हरेद्यदा विप्रोवञ्चयित्वौषधैर्बलात् ।

राज्ञा दण्ड्यः शतं रूप्यं सहस्रं वा नराधमः ॥

तस्य देहविशुद्ध्यर्थं महासान्तपनं स्मृतम् ।

एतत् प्रायश्चित्तं हरणमात्रे विवेचनीयम् । तत्र तस्यां रतिर्यदि

तदा तस्य विशेषमाह ।

अङ्गिराः—

वेश्याया हरणे राजन् महासान्तपनं<sup>३</sup> विदुः ।

तत्रैव रममाणस्य चान्द्रं शुद्धिप्रदं सदा ॥

(१) आहृति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) वेश्यां इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) तदेति क्रीतलेखितपुस्तकबोर्नास्ति ।

(४) महासान्तपने इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



‘क्षत्रिये द्विगुणं प्रोक्तं बणिक् क्षत्रियवच्चरेत् ।

शूद्रे दण्डः शतं रूप्यं [विप्रोऽभ्यासे पतिष्यति] ॥

विप्रोवेश्यां हत्वा तत्र क्रीडासक्तश्चेत् संवत्सरादूर्ध्वं पतितोभवति ।

इति हेमाद्रौ वेश्याहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) क्षत्रियाद् इति खेचितपुस्तकपाठः ।

[ ] अयं पाठः खेचितपुस्तके न दृश्यते ।

## अथ दासीहरणप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयः—

दासीं कामातुरोगच्छेत् पूर्वजो धर्ममुत्सृजन् ।

स एव नरकस्थायी यावदाभूतसंज्ञवम् ॥

जातुकर्णः—

पूर्वजो यदि यो' दासीं स्वधर्मं संपरित्यजन् ।

वच्चयित्वौषधैर्वेश्यां हरेत् स खलु पापधीः ॥

मृत्वा नरकमासाद्य भुवि भूयान्निरिन्द्रियः ।

चतुर्विंशतिमते<sup>१</sup>

यदि विप्रो हरेद्दासीं वच्चयित्वौषधैर्बलात् ।

स गच्छेन्नरकं घोरं कालसूत्रं महद्भयम् ॥

दासीहर्तुः वेश्याहर्तुर्विप्रस्य यत् प्रायश्चित्तमुदीरितं तत्सर्वं स्वहरणे

भोगं विचार्य कुर्यात् । राजवैश्ययोः पूर्ववदुक्तम् । शूद्रस्य तदेव ।

तत्तत्स्त्रीणां दासीहरणे तत्तदर्द्धार्द्धमानेन वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्रौ दासीहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) यस्तु इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) संपरित्यजेत् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) यदि स पापधीः इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) चतुर्विंशतिमतेऽपि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) गत्वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।



अथ शय्याहरणप्रायश्चित्तमाह<sup>१</sup> ।

गौतमः—

विप्रसु क्षत्रियोवैश्यः पारक्यं तल्पमाहरेत् ।  
सोपस्करं महामूल्यं 'सखट्ट' भोगलोलुपः ॥  
यमलोकमुपागम्य अङ्गारशयनं व्रजेत् ।  
ततोभुवमुपागम्य पृष्ठदेशे व्रणीभवेत् ॥

देवलः—

ब्राह्मणः क्षत्रियोवैश्यस्तल्पं सोपस्करं हरेत् ॥  
महाधनं सखट्टञ्च चौरवृद्धा बलादिह ।  
सोऽन्ते कृतान्तशरणे व्रजेदङ्गारतल्पताम् ॥  
न तस्य पुनरावृत्तिः पृष्ठे 'व्रणभयादिभिः' ।

मार्कण्डेयः—

'त्रयीवर्णाः स्वधर्मादीन् त्यक्त्वा तल्पं महाधनम् ।  
सोपस्करं हरेयुस्ते यमलोके सुदारुणम् ॥  
अङ्गारशयनं 'यान्ति पश्चात् 'पृष्ठे व्रणीभवेत् ।  
तेषां दोषविनाशाय प्रायश्चित्तं प्रजापतिः ॥

(१) आहति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) स खट्टं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) व्रणभयादिभिः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) त्रयीवर्णान् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) गत्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(६) पृष्ठव्रणी इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

प्राह चान्द्रं पराकञ्च तमच्चैव यथाक्रमम् ।

तत्तत्स्त्रीणां तदर्थं स्यात् शूद्रं दण्ड्याच्च पूर्ववत् ॥

इति हेमाद्रौ शय्याहरणप्रायाश्चित्तम् ।

१. अथ शय्याहरणप्रायाश्चित्तम् ।  
 २. अथ शय्याहरणप्रायाश्चित्तम् ।  
 ३. अथ शय्याहरणप्रायाश्चित्तम् ।  
 ४. अथ शय्याहरणप्रायाश्चित्तम् ।  
 ५. अथ शय्याहरणप्रायाश्चित्तम् ।  
 ६. अथ शय्याहरणप्रायाश्चित्तम् ।



गौतमः—

आन्दोलिकां यदाविप्रश्चतुरन्तां विशेषतः ।  
मनुष्यबाह्वं यानं स्याद् दारुचितैर्विभूषितम् ॥  
धृत्वा पापधिया पापी नरकं याति दारुणम् ।  
स वै भुवमुपागम्य ब्रह्मवान् पृष्ठदेशतः ॥

पराशरः—

यानमान्दोलिकादीन्यः पारक्यं भोगदृष्ट्या ।  
विप्रोहरेन्महादुःखमनुभूय भुवः स्थले ॥  
पृष्ठदेशे यदा वक्त्री जायते वर्णगर्हितः ।  
तस्य दोषविनाशाय प्राजापत्यं समाचरेत् ॥

एतत् पुनर्दानविषयम् । अदत्त्वा प्राजापत्यद्वयं वेदितव्यम् ।  
क्षत्रियवैश्ययोरेवं वेदितव्यम् । शूद्रे तद्द्रव्यं स्वामिने पुनर्दाप-  
यित्वा शतरूप्येण दण्डः । तत्तत्स्त्रीणां तदहं यथाक्रमं वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्रौ यानहरणप्रायश्चित्तम् । ]

---

[ ] अथ यानहरणप्रायश्चित्तमाहेत्यादिः इति हेमाद्रौ यानहरणप्रायश्चित्त-  
मिदमनोपन्यः क्रीतकाशीपुस्तकयोर्नोपलभ्यते ।

---

देवलः—

उपानत्पादुके राजन् पारक्यं योद्विजोहरेत् ।  
स चाण्डालसमीभूयात् कण्टकास्तरणं व्रजेत् ॥

यमः—

उपानत्पादुके यस्तु पारक्यं वै द्विजोहरेत् ।  
कण्टकास्तरणं गत्वा पादशूलीभवेद्भुवि ॥

मरीचिः—

योविप्रः पापमज्ञात्वा उपानत्पादुके हरेत् ।  
थमलोकमुपागम्य शयनं कण्टकोपरि ॥  
तस्य देहविशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यं समाचरेत् ।

एतत् पुनरदानविषयम् । दत्त्वा पञ्चगव्यभक्षणम् । क्षत्रिया-  
दीनामेवम् । तत्तत् स्त्रीणां पूर्व्ववत् तदर्द्धं यथाक्रमं वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्रौ उपानहरणप्रायश्चित्तम् । ]



अथ छत्रहरणप्रायश्चित्तमाह<sup>१</sup> ।

देवलः—

छत्रं हरेत् द्विजो नैव<sup>२</sup> महातपनिवारणम् ।  
यमप्रोतिकरं पुण्यं सर्वसौख्यप्रदायकम् ॥

मार्कण्डेयः—

पाग्वं प्रणदं सर्वसौख्यदायि महाधनम् ।  
तद्विप्रो यदि मुष्णाति अनाधारो भवेद्भुवि ॥

शिवरहस्ये—

महामूख्यं महासौख्यप्रदं नृणां द्विजो हरेत् ।  
छत्रमुष्णहरं पुण्यं नरकं याति दारुणम् ॥  
अनाधारो भवेद्भूमौ सर्वदा<sup>३</sup> भुवि गर्हितः ।  
तस्य निष्कृतिरुत्पन्ना भारते लोकपावनी ॥  
वस्त्रावृते पराकं स्यात् केतकी<sup>४</sup> पर्णसंहते ।  
यावकं तालपत्रैश्च<sup>५</sup> निर्मिते राजवत्सभ ॥

- (१) बाहेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।
- (२) वस्तु इति वेदितपुस्तकपाठः ।
- (३) सर्वदं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
- (४) केतकीवर्ष इति क्रीतवेदितपुस्तकपाठः ।
- (५) निर्मितं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

285

... ..

1. 1992-1993

શ્રી ૩૦/૦૪/૨૦૨૦ના રોજના સંવેદન સંખ્યા ૨૦૨૦/૨૦૨૦

(१) अभावे इति चेन्नित्युक्तकथाः ।

2000

1. *Principles of the Constitution*

1. James Smith was born in 1765.

ਸਮੇਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ 'ਸਮੇਤੀਆਂ' ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਸੰਗ੍ਰਹਿ' ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

॥ विद्यावाङ्मयं विद्यायाः विद्यायाः विद्यायाः विद्यायाः ॥

1. *Chrysomelidae* (Coleoptera) (Hornbeetles)

**Abstract**

1. *सर्वोत्तमं धर्मं यथा शक्यं तथैव* (५)

*Journal of Management Inquiry* 18(6)

1. *Staphylococcus aureus* (100%)

အသံအသွယ်အသွယ်အသွယ် အသံ အသံအသွယ် (၁)

● 本報記者 王曉明 採訪 王曉明 採訪



गौतमः—

चामरं सर्वभूतानां देवानामपि प्रीतिदम् ।  
राजयोग्यं<sup>२</sup> हरन्विप्रः सद्योगच्छेद्यमालयम् ॥

देवलः—

चामरं सर्वदेवानां भूतानां भूपतेरपि ।  
राजचिह्नं हरेद्यस्तु सद्योभवति पातकी ॥

मार्कण्डेयः—

भूपतीनाञ्च देवानां नृणां तापाऽपहारियत् ।  
चामरं हरते विप्रः सद्योयमपुरं व्रजेत् ॥  
देवानां हरणे चान्द्रं प्राजापत्यञ्च भूपतेः ।  
भूतानां हरणे बालव्यजने<sup>३</sup> यावकं चरेत् ॥

एतत्पुनरर्पणविषयम् । अन्यथा द्विगुणम् । सर्वेषां वर्णानां  
स्त्रीणामपि चित्तसंगतव्यजनहरणेऽपि प्रायश्चित्तमेवं करणीयम् ।

इति हेमाद्रौ चामरहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) आहति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) हरेद्विप्र इति खेचितपुस्तकपाठः ।

(३) बालव्यजनं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

## अथ पुष्पहरणप्रायश्चित्तमाह<sup>१</sup> ।

वसिष्ठः—

आरामे पुष्पहर्त्ता यो देवपूजार्थकल्पिते ।  
 १यावत् तत्रैव पुष्पाणि सुगन्धीनि महान्त्यपि ॥  
 तावद् वर्षसहस्राणि यमलोकं समश्रुते ।  
 पुनर्भूमिगतः पापी जायते वक्रनासिकः ॥

[ हारीतः—

पारक्याणि प्रसूनानि यो हरेद्विप्रवत्सलभः ।  
 महान्तं नरकं गत्वा जायते रन्ध्रनासिकः ॥]

महाराजविजये—

३पुष्पजालं हि पारक्यं देवपूजार्थमादरात् ।  
 सुगन्धिकरवीरादि हृत्वा विप्रः स पापभाक् ॥  
 प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं ४सुविचार्य मनीषिभिः ।  
 देवद्रव्यापहरणे चान्द्रं वत्सरसेवनात् ॥

(१) आह्वेति इति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) यावन्त्यत्रैव इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

[ ] अयं पाठः क्रीतकाशीपुस्तकयोर्नोपलब्धः ।

(३) पुष्पजातं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) संविचार्य इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



पराकं ब्रह्मनिर्भाणे कायः क्षत्रियवैश्ययोः ।

[क्षत्रियवैश्यनिर्भाणे आरामे इति योजनीयम्] ॥

स्त्रीणामपि पूर्ववद् योजनीयम् ।

इति हेमाद्रौ पुष्पहरणप्रायश्चित्तम् ।

---

[ ] अत्र पाठोऽवेक्षितपुरुषे नास्ति ।

## अथ फलहरणप्रायश्चित्तमाह<sup>१</sup> ।

देवसः—

कदलीं मातुलिङ्गञ्च नारिकेलञ्च<sup>२</sup> पानसम् ।  
द्राक्षा-कर्पूर-जम्बीर-चूत-जम्बूफलानि च ॥  
हृत्वा विप्रसु पारक्यं भुक्त्वा नरकमश्नुते ।  
पुनर्भुवमुपागम्य फलहीनोऽपि जायते ॥

जावालः—

फलानि विविधानीह देवप्रीतिकराणि वै ।  
मुषित्वा वै<sup>३</sup> द्विजोलोभान् नरके वासमश्नुते ।  
भुवः स्थलमुपागम्य फलहीनोऽपि भवेत् ॥

महाराजविजये—

नानाविधं फलं विप्रः परकीयं मनोहरम् ।  
हृत्वा लोभान् महापापी नरके वासमश्नुते ॥  
फलहीनो भवेत्लोके तस्मात् स्तेयं न कारयेत् ।  
ऋतुत्रये पराकः स्याद् वत्सरे चान्द्रमुच्यते ॥  
पञ्चगव्यं पुनर्दत्त्वा नान्यथा ऋषिचोदितम् ॥

अत्रियवैश्ययोरेतद्विगुणम् । तत्तत् स्त्रीणां पूर्व्ववद्विज्ञेयम् ।

इति हेमाद्रौ फलहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) नारिकेरञ्च इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) वः इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) विप्रोहृत्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।



अथ कन्दाऽऽदिहरणग्रायश्चित्तमाह<sup>१</sup> ।

देवलः—

सूरणं शृङ्गिवेरञ्च हरिद्रामूलकं तथा :  
अन्यानि मूलवस्तूनि देवयोग्यानि यानि च ॥  
विप्रोमुषित्वा लोभेन तेन यद्यत्समाचरेत् ।  
तत्सर्वं स्वामिनः प्रोक्तं<sup>२</sup> दीपवानिह जायते ॥

हारीतः—

सूरणं शृङ्गिवेरञ्च हरिद्रा मूलकं तथा ।  
अन्यानि मूलवस्तूनि पारक्याणि द्विजोयदि ॥  
<sup>३</sup>हरेन्नरकमाप्नोति पापयोनिषु जायते ।

मार्कण्डेयः—

सूरणं शृङ्गिवेरञ्च हरिद्रा मूलकं तथा ।  
वस्तून्ग्रन्थानि मूलानि विप्रोमुष्णाति कामतः ॥  
अल्पद्रव्ये द्विजः स्तेयी दोषबाहुल्यमाप्नुयात् ।  
पलद्वयं यदि हरेत् पारक्यं मूलवस्तु यत् ॥  
तत्पुनः स्वामिने दत्त्वा जपेदष्टोत्तरं शतम् ।  
<sup>४</sup>दशादिशतपर्यन्तं मूलद्रव्याऽपहारवान् ॥

(१) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(१) दीपवान् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) हृत्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पारः ।

(३) शृङ्गिवेरं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) दशद्विंशतपर्यन्तं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अदत्त्वा स्वामिने स्तेयी अयुतं जपमाचरेत् ।

ततः शुद्धोद्दिजोलोके अन्यथा दोषभाग्भवेत् ॥

तदाहाऽऽपस्तम्बः—

“एधोदके मूले पुष्पफले गन्धग्रामे शाक इति वचनमेकवार-  
मप्यस्तेयविषयं ततोऽधिके उत्तप्रायश्चित्तमेव ।”

अत्रियवैश्ययोः पूर्ववद् वेदितव्यम् । तत्तत्स्त्रीणामर्धाह-  
न्यायेन योजनीयम् ।

इति हेमाद्रौ मूलहरण्यष्टित्तम् ।



देवलः—

अलाबु घृतकोषश्च वृन्ताकं शिशुजं तथा ।  
तथैव तिन्त्रिणीकोषं<sup>१</sup> कपित्थं कदलीं तथा ॥  
एवमादीनि<sup>२</sup> कोषाणि हत्वा पापमवाप्नुयात् ।  
उपोष्य रजनीमेकां स्वगृह्योक्तविधानतः ॥  
महाव्याहृतिभिर्हीमः पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ।  
<sup>३</sup>एतेन शुद्धिमाप्नोति अभ्यासे द्विगुणं चरेत् ॥

एतदल्पकोषहरणविषयम् । बहुकोषहरणे द्विगुणं प्रायश्चित्तम् । स्त्रीणामर्धम् ।

इति हेमाद्रौ 'कोषहरणप्रायश्चित्तम् ।

- 
- (१) कोषहरणे प्रायश्चित्तमित्येव क्रीतपुस्तकपाठः ।  
(२) अथान्बुघृतकोषश्च इति क्रीतपुस्तकपाठः ।  
(३) कोषं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।  
(४) कोषाणि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।  
(५) एतेन इति क्रीत-वेदितपुस्तकपाठः ।  
(६) कोष इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
-

देवलः—

शाकान्यरख्यजातानि तथैव ग्रामजान्यपि ।  
 नानानामानि शाकानि नानावर्णानि पूर्वजः ॥  
 अपहृत्य यदा 'लोभान्महाशोकमवाप्नुयात् ।  
 भारमात्रे महापापं 'दूतरेष्वल्पपापभाक् ॥

गौतमः—

शाकानि बहुरूपाणि नानानामानि वर्णशः ।  
 नानाविधानि यो हत्वा 'महाशोकमवाप्नुयात् ॥  
 भारमात्रे महापापमितरे शोकभाग्भवेत् ।  
 प्राजापत्यं भारमात्रे पञ्चगव्यमथाऽल्पके ॥  
 बहुवारेतु चान्द्रं स्याद् वत्सरेण 'विहग्नभवेत् ।

स्त्रीणां राजवैश्ययोश्च सर्वत्र पूर्वोक्तं वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्रौ शाकहरणप्रायश्चित्तम् ।

- 
- (१) लोकात् इति क्रीतपुस्तके पाठः ।  
 (२) दूतरे स्वल्पपापभाक् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।  
 (३) महच्छोकमवाप्नुते इति क्रीत-वेदितपुस्तकपाठः ।  
 (४) विहग्नभवेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
-



मार्कण्डेयः—

कदलीमधुपर्णानि ताम्बूलीनामथापिवा<sup>२</sup> ।

<sup>३</sup>परकीयाणि पर्णानि पालाशानि विशेषतः ॥

ग्राम्याख्यरख्यजानीह विप्रोहत्वा<sup>४</sup> स पातकी ।

महाराजविजये—

परकीयाणि पर्णानि ग्राम्याख्यरख्यजान्यपि ।

कदलीमधुपर्णानि ताम्बूलीनां विशेषतः ॥

अन्यानि पर्णजातानि विप्रोहत्वा भहाबलः ।

भारमात्रे पराकं स्याद् वत्सरं स्तेयसम्भवे ॥

इतरे पञ्चगव्यं स्यात् प्राजापत्यं तु वत्सरे ।

<sup>५</sup>स्त्रयादीनां पूर्व्ववत् प्रायश्चित्तम् ।

इति हेमाद्रौ पर्णहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) आहृति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) वधेऽपिवा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) पारकीयाणि इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) इत्त्वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) स्तेयादीनां इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

देवलः—

इन्धनं दातुकाष्ठं वा समिधोदर्भसञ्चयान्<sup>२</sup> ।  
 सुक्सुवादीनि पात्राणि यज्ञसाधनहेतवे ॥  
 अरणीं यूपस्तम्भं वा परकीयं द्विजोहरेत् ।  
 स गत्वा नरकं घोरं क्लमिः समिधपूरितः ॥

जावालिः—

सुक्सुवादीनि पात्राणि समिधोदर्भसञ्चयान् ।  
 [ अरणीं यूपस्तम्भं वा परकीयं द्विजोहरेत् ॥  
 स गत्वा नरकं घोरं क्लमिः समिधपूरितः । ]  
 तस्य निष्कृतिरुत्पन्ना महापापप्रणाशिनी ॥  
 इध्मसंग्रहणे राजन् शतमष्टोत्तरं जघेत् ।  
 सुक्सुवादिषु पराक<sup>३</sup> मरण्यां तप्तमीरितम् ॥  
 यूपस्तम्भे च चान्द्रं स्याद् इन्धने गव्यभक्षणम् ।  
 दर्भेषु भारमात्रेषु प्राजापत्यं विधीयते ॥

स्त्रीणां पूर्व्ववत् ।

इति हेमाद्रौ इन्धनाऽऽदिहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) आहेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) दर्भसञ्चये इति लेखितपुस्तकपाठः ।

[ ] अयं लोकः क्रीत-काशीपुस्तकयोर्नोपलब्धः ।

(३) मारण्यां इति लेखितपुस्तकपाठः ।



मनुः—

परकीयं जलं हृत्वा केदारार्थं द्विजोयदि ।  
आरामपोषणार्थाय अथवा शाकवृद्धये ।  
सएव नरकं गत्वा मण्डूकोजायते भुवि ।

गालवः—

आरामपोषणार्थं वा केदारार्थं जलं हरेत् ।  
परकीयं द्विजोयस्तु तस्यैव नरके स्थितिः ॥  
तदन्ते भुवमासाद्य मण्डूकोजायते महान्<sup>२</sup> ।  
तस्य दोषोपशान्त्यर्थं प्रायश्चित्तमुदीरितम् ॥  
एकेऽङ्गि शतगायत्री मासे तद्दशधा स्मृतम् ।  
वत्सरे त्वयुतं प्रोक्तमतजङ्घं न निष्कृतिः ॥  
दृष्टात्तोयदि योविप्रस्तावन्मात्रं हरेद्यदि ।  
पीत्वा पञ्चाद्विचार्याऽथ शतं नामत्रयं जपेत् ॥  
स्त्रियादीनां पूर्ववत् ।

इति हेमाद्रौ जलहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) आहृति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) परकीयं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) परकीयं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) भुवि इति क्रीतकाशीपुस्तकपाठः ।

देवलः—

अपूर्णं माषसम्भूतं तथा मुद्गसमुद्भवम् ।  
 गोधूमानां विकाराणि भक्ष्याणि विविधानि वै<sup>२</sup> ॥  
 संयावं परमान्नं च चित्रान्नानि रुचीनिच ।  
 चोथं लेह्यञ्च पेयञ्च<sup>३</sup> चित्रशाकानि यानिच ।  
<sup>४</sup>परकीयं द्विजोमोहाज्जिह्वाचापल्यतोहरेत् ॥  
 तस्यैव जिह्वा पतति यमलोके सुदारुणे ।  
 स पञ्चाङ्गुवमासाद्य वायसोऽभून्न संशयः ॥

जावालिः—

गोधूमसम्भवं चैव तथा माषोद्भवं रुचि ।  
 मुद्गसम्भवमन्यच्च तथा क्षीरसमुद्भवम् ॥  
 संयावं परमान्नञ्च चित्रान्नानि<sup>५</sup> रुचीनिच ।  
 पिष्टरूपाणि यावन्ति तथाफलसमुद्भवम् ॥  
 तैलपक्वं क्षीरपक्वं<sup>६</sup> गुडपक्वं तथैवच ।  
 चोथं लेह्यञ्च पेयञ्च<sup>७</sup> चित्रशाकानि यानि च ॥

(१) आहृति क्रीतपुस्तकेनास्ति ।

(२) विविधानि च इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) चित्राशाकानि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) परकीयां इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) रुचीनिच इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(६) गुडपाकं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(७) चित्राशाकानि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



'परकीयाणि योविप्रोजिह्वाचापस्थवान् हरेत् ।

तस्यैव जिह्वा<sup>१</sup>च्छिदेयत यमद्रुतेर्भयङ्करैः ॥

तदन्ते भुवमासाद्य वायसत्वं हि बिन्दति<sup>२</sup> ।

<sup>३</sup>तस्यैवं निष्कृतिः<sup>४</sup>स्तेये कथिता मुनिपुङ्गवैः ॥

भक्ष्याऽपहरणे पञ्चात् सम्पूर्णे वेदमातरम् ।

अल्पे ग्रतं सहस्रञ्च<sup>५</sup> जपेन्नियमपूर्वकम् ॥

अन्नस्तेयो च चित्रान्ने सम्पूर्णे तप्तमाचरेत् ।

एतैः शुद्धिमवाप्नोति पुनर्दत्त्वा मृतिं हरेत् ॥

स्त्रगादीनां पूर्ववत् ।

इति हेमाद्रौ भक्ष्य-भोज्यहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) पारकीयाणि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) निविघा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) जायते इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) तस्यैव इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) निष्कृतिरियं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(६) जपं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

<sup>१</sup>अथ क्रमुक-रुद्राक्षहरणप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

रुद्राक्षान् क्रमुकान् पूगान् परकीयान् द्विजोहरेत् ।  
सद्यएव द्विजन्माऽसौ शिवद्रोही प्रजायते ॥  
महान्तं नरकं गत्वा जायते भुवि कीटकः ।

मार्कण्डेयः—

क्रमुकान् यस्तु रुद्राक्षान् <sup>१</sup>परकीयान् द्विजाऽधमः ।  
क्रयविक्रयलोभेन हरेद्यदि भुवःस्थले ॥  
सद्यएव महापापी यमलोकं समग्नते ।  
भुवि पश्चात् स पापीयान् जायते पिट्काकतिः ॥  
प्रायश्चित्तमिदं ब्रह्मन् पाराशर्येण भाषितम् ।  
शतादूर्ध्वं तु रुद्राक्षं हत्वा चान्द्रद्वयं <sup>२</sup>स्मृतम् ॥  
शते पराकमले तु गायत्रीजपमाचरेत् ।  
शतादूर्ध्वं सहस्रं तु क्रमुकं <sup>३</sup>वा हरेद्विजः ॥

(१) अथ क्रमुकहरणप्रायश्चित्तमिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) पारकीयान् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) कीटकाकतिरिति क्रीत-काशीपुस्तकपाठः ।

(४) चान्द्राद्यर्थं स्मृतं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) वः इति लेखि पुस्तकपाठः ।



प्राजापत्यश्च चान्द्रश्च योजयित्वा यथाक्रमम् ।

अतजहुं महापापी निष्कृतिर्नैव विद्यते ॥

स्त्रगादीनां पूर्ववत् ।

इति हेमाद्रौ क्रमुक-रुद्राक्षहरणप्रायश्चित्तम् ।

अथ गुड़हरणप्रायश्चित्तमाह<sup>१</sup> ।

मार्कण्डेयः—

गुड़मल्पञ्च<sup>२</sup> भारं वा पारक्यं योद्विजोहरेत् ।

न तस्य पुनरावृत्तिर्यमलोकात् कदाचन ॥

तदन्ते भुवमासाद्य जायते मधुवृक्षकः ।

पराशरः—

योविप्रोलीभमोहेन परकीयं गुड़ं हरेत् ॥

अल्पं वा भारमात्रं वा स द्विजो<sup>३</sup> नरकं व्रजेत् ।

भुवि स्थावरतामेल्य तिष्ठत्याचन्द्रतारकम् ॥

भारप्रमाणं पूर्वोक्तम् ।

अल्पगुड़े पराकः स्याद् भारे चान्द्रमुदाहृतम् ।

<sup>४</sup>एवं संवत्सरादूर्ध्वं पतितोऽभून्न संशयः ॥

स्त्रगादीनां पूर्ववत् ।

इति हेमाद्रौ गुड़हरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) अल्प्यन्तु इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) विप्रः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) एवं वै वत्सरात् इति क्रीत-काशीपुस्तकपाठः ।



देवलः—

पारक्यमग्निहोत्रार्थमानीतं क्षीरमुत्तमम् ।  
द्विजोगोद्व्यलोभेन मुषित्वा पापमाप्नुयात् ॥

गौतमः—

पारक्यमग्निहोत्रार्थमानीतं योद्विजोहरेत् ।  
मुषित्वा पापबाहुल्यमनुभूय भुवः स्थले ॥  
पशुहीनोभवेत् पापी कृतं कर्म स्मरन् विभो ।  
प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा शुद्धो भवति निश्चयः ॥  
उपोष्य रजनीमेकां परेद्युर्गोजलं पिवेत् ।

एतदेकदैव हरणे प्रायश्चित्तम् । अभ्यासे द्विगुणम् । वत्सरान्ते  
चान्द्रायणम् । स्वप्नादीनामेवम् ।

इति हेमाद्रौ क्षीरहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) आचेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) अनुस्मरन् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) शुभोभवति इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ दध्याऽऽदिहरणप्रायश्चित्तमाह<sup>१</sup> ।

गौतमः—

दधि तक्रं मधु द्रव्यं<sup>२</sup> पारक्यं<sup>३</sup> घृतमेव च ।  
नवनीतं द्विजोद्धत्वा नरकं याति दारुणम् ॥  
पुनर्भुवमुपागम्य पाषाणत्वमवा<sup>४</sup>भूयात् ।

जावालिः—

पारक्यं दधि तक्रं वा नवनीतं घृतं मधु ।  
देवतार्थं द्विजार्थं वा विप्रार्थं वा गृहस्थितम् ॥  
द्विजोलीभातुरोयसु हरेत् तद्भारमानतः ।  
महान्तं नरकं गत्वा भुवि पाषाणतां व्रजेत्<sup>५</sup> ॥  
एकवारे दश जपेत् तत्रो दध्नि द्विजोत्तमः ।  
नवनीते मधुद्रव्ये द्वाष्टोत्तरशतं जपेत् ॥  
द्विवारे तु सहस्रं स्यात् बहुवारेऽयुतं स्मृतम् ।

<sup>६</sup>नवनीतमधुनोर्द्विगुणम् । बहुवारं संवत्सरे चान्द्रायणम् । <sup>७</sup>नवनीते  
मधुनि च महाचान्द्रायणम् । एतद्वर्षादूर्ध्वम् । घृते विशेषमाह—

- (१) आहृति क्रीतपुस्तके नास्ति ।  
(२) क्रव्यं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।  
(३) अवाप्यते इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।  
(४) पाषाणवद्धृतं इति क्रीतपुस्तक पाठः ।  
(५) नवनीते मधुनोर्द्विगुणं इति लेखितपुस्तकपाठः ।  
(६) नवनीतमधुनो इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



पलद्वये सहस्रं स्याद् अयुतं दशसंख्यया ।

शतादूर्ध्वं महादेव्याः 'लक्षेणान्तं' विशुध्यति ॥

संवत्सरादूर्ध्वं पतितप्रायश्चित्तम् ।

इति हेमाद्री दध्याऽऽदिहरणप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) लक्षणात्वेऽपि इति क्रीतकाशीपुस्तकपाठः ।

अथ त्रिकटुकहरणप्रायश्चित्तमाह<sup>१</sup> ।

देवलः —

मरीचं पिप्पलीं शुण्ठिं सर्वरोगहरं वरम् ।

सर्वपापहरं दिव्यं पारक्यं यो हरेद्विजः ॥

न तस्य पुनरावृत्तिर्यमलोकात् कदाचन ।

जावालिः—

मरीचीं पिप्पलीं शुण्ठिं सर्वपापहरं महत् ।

सर्वरोगहरं पुण्यमपवर्गफलप्रदम् ॥

लोभेन यो हरेत् पापी महान्तं नरकं व्रजेत् ।

पलद्वये पराकः स्यात् प्राजापत्यं दशात्मके ॥

शते पलेषु चान्द्रं स्यात् सहस्रे स्तेयभागभवेत् ।

त्रिकटुकस्य पलसहस्रस्तेये<sup>२</sup> स्तेयप्रायश्चित्तं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति ।

स्त्रगादीनां पूर्ववत् ।

इति हेमाद्रौ त्रिकटुकहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) आहृति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) सुचित्वा इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) शतं फलं सुचान्द्रं स्यात् इति क्रीत लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) प्राजापत्यं कृत्वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



अथ रसौषधिहरणप्रायश्चित्तमाह<sup>१</sup> ।

मार्कण्डेयः—

पूर्णचन्द्रोदयं चैव<sup>२</sup> वसन्तकुसुमाकरम् ।  
 आनन्दभैरवश्चैव मृगाङ्गं राजपूर्वकम् ।  
 भूपतिं चाग्निपुत्रञ्च स्वर्णभञ्ज तथैवच ॥  
 ज्वराङ्गुशं विदाहञ्च तथा ग्रहकवाटकम् ।  
 अन्यान्तीषधजालानि शम्भुबीजोद्भवानि च ॥  
 गन्धकं पार्व्वतीबीजं सिन्दूरं हरितालकम् ।  
 अभ्रकं तालकञ्चैव कुसुमं वाऽऽत्मसम्भवम् ॥  
 लाक्षातैलं हस्तिगन्धं कुष्माण्डं सष्टतं तथा ।  
 एतेष्वन्यतमं हत्वा द्विजश्चाण्डालतां<sup>३</sup> भजेत् ॥

तेषु च औषधेषु मध्ये एकं वा विप्रोहरेत् तस्य प्रायश्चित्तमाह

गौतमः—

रसौषधानि यो हत्वा द्विजः पापं विदन्नपि ।  
 स्तेयदोषोपशान्त्यर्थं प्रायश्चित्तं स<sup>४</sup> आचरेत् ॥  
 प्राजापत्यं निष्कमात्रे स्वर्णमात्रे विधुं चरेत् ।  
 पलमात्रे भुवः क्रान्तिं द्विपले पतितो भवेत् ॥

(१) आहिति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) वसन्तं कुसुमाकरं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) व्रजेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) प्रायश्चित्तमुदीरितं इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

भुवः क्रान्तिं भूप्रदक्षिणम् । 'एवमादिषु स्त्रयादीनामेवं  
वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्रौ रसौषधिहरणप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) एवं मृतादिषु इति वेदितव्यपुस्तकपाठः ।



अथ गृहोपकरणाऽऽदिहरणप्रायश्चित्तमाह<sup>१</sup> ।

गौतमः—

<sup>२</sup>मुसलं दृषदश्चैव उलूखलमनन्तरम् ।

वरुणं वेणुपात्रञ्च शूर्पं दाम तथैव च ॥

<sup>३</sup>वृहद्विलञ्च निश्रेणीं <sup>४</sup>मृन्मयं भाण्डमेव च ।

दारुपात्रं कुण्डलिनीं योहरेद्विजनायकः ॥

न तस्य निष्कृतिर्नास्ति पुनः संस्कारमर्हति ।

पुनः संस्कारइति पटगर्भसंस्कारः<sup>५</sup> ॥

यज्ञोपवीतद्वितयं गायत्रीदानमेव च ।

ब्रह्मोपदेशोविहितः पञ्चगव्यमनन्तरम् ॥

उपासनं प्रकर्त्तव्यं पुनः कर्मनिवृत्तये ।

यत्र यत्र पुनः कर्मपातः तदाह—

देवलः—

यत्र यत्र पुनः कर्म मुनिभिः परिकीर्त्तितम् ।

तत्रैव पटगर्भेण विरजाहोमएव च ॥

ब्रह्मोपदेशोगायत्री पञ्चगव्यमतः परम् ।

पाहित्रयोदशश्चैव पुनः संस्कारउच्यते ॥

तदाह

(१) आहृति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) मुसलं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) वृहद्विलञ्च इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) मृन्मयं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) पटगर्भप्रकार इति लेखितपुस्तकपाठः ।

मनुः—

मुनिभिर्यत्र 'वोक्तं' स्यात् पुनः संस्कारमादरात् ।

पटगर्भविधानेन तत्र तत्रैव कारयेत् ॥

षोडशमहादानेषु तत्तद्दानप्रतिग्रहे पटगर्भविधानेन सर्व्वं  
कुर्यात् ।

इति हेमाद्रौ गृह्योपकरणाऽऽदिहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) यत्र चोक्तं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) तत्तद्दाना प्रतिग्रहे इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



अथ शस्त्राऽऽदिहरणप्रायश्चित्तमाह<sup>१</sup> ।

देवलः—

कुन्तं खड्गञ्च परशुं भिन्दिपालं<sup>२</sup> धनुस्तथा ।  
 शस्त्रं खनित्रं मुसलं चक्रं खेटकसंज्ञितम् ॥  
 तूणीरं भिन्दिपालञ्च<sup>३</sup> गदादण्डं तथैवच ।  
 एतानि शस्त्रजालानि हरेदुविप्रः सक्तद्यदा ॥  
 महापातकमासाद्य नरके वासमश्नुते ।

<sup>४</sup>भारद्वाजः—

शस्त्रं खनित्रं मुसलं खेटकं लाङ्गलं तथा ।  
 [ तूणीरं भिन्दिपालञ्च गदादण्डं तथैवच ॥ ]  
 कुन्तं खड्गञ्च परशुं शङ्खु शल्यं धनुस्तथा ।  
 एतानि शस्त्रजालानि हिंसाहेतूनि योद्विजः ॥  
 हरेन्नरकमाप्नोति कारुकोभुविजायते ।  
 एतद्दोषोपशान्त्यर्थं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥  
 प्राजापत्यं विदित्वा तु अज्ञानात् यावकं चरेत् ।  
 पश्चाद्वि पञ्चगव्यस्य प्राशनं विधिपूर्वकम् ॥

(१) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) भिन्दिपालं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) गदां इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) भारद्वाज इति क्रीत-काशीपुस्तकपाठः ।

[ ] इदं लोकार्धं क्रीत-काशीपुस्तकयोर्नोपलभ्यते ।

तत्तत् कृत्वा द्विजः शुद्धः क्षत्रियोऽपि यदा हरेत् ।

विप्राश्च द्विगुणं कुर्यात् सर्वतः पापशान्तये ॥

स्त्रीणामर्धं वेदितव्यम्--

इति हेमाद्रौ शस्त्राऽऽदिहरणप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) विप्रचेत् इति कीतपुस्तकपाठः ।



अथ मार्गनिरोधप्रायश्चित्तमाह<sup>१</sup> ।

देवलः—

योविप्रः पतितैः सार्धमरण्ये<sup>२</sup> मार्गमध्यतः ।

वस्त्रं धान्यं धनं ताम्रं पात्राऽऽदिकमुपाहरेत् ॥

स विप्रोनरकं गत्वा कालसूत्रमवा<sup>३</sup>प्नुयात् ।

तदन्ते भुवमासाद्य<sup>४</sup> भिक्षजातित्वमाप्नुयात् ॥

मार्कण्डेयः—

विप्रोमलिन्बुचैः सार्धमरण्ये मार्गरोधकत् ।

वस्त्रं धान्यं धनं ताम्रं पात्राऽऽदिकमुपाहरेत् ॥

स विप्रोयमलोकेऽथ महद्भयमवाप्य च ।

भुवमासाद्य पापान्ना भिक्षवान् जायते भुवि ॥

तस्य दोषोपशान्त्यर्थं प्रायश्चित्तमिदं स्मृतम् ।

[ एकत्र दिवसे राजन् प्राजापत्यमुपाश्रितम् ॥ ]

मासे चान्द्रमृतौ प्रोक्तं महाचान्द्रमुदीरितम् ।

वत्सरान्ते मुनिश्रेष्ठ सुवर्णस्तेयमाप्नुयात् ॥

(१) आहृति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) शरण्ये इति खेचितपुस्तकपाठः ।

(३) अवाप्यते इति क्रीतखेचितपुस्तकपाठः ।

(४) जायते भुवि रोगवान् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

[ ] इदं लोकार्धं खेचितपुस्तके नास्ति ।

वत्सरान्तं सुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति । क्षत्रियादीनां  
पूर्ववत् ।

इति हेमाद्रौ मार्गनिरोधप्रायश्चित्तम् ।

१. पुनर्वसुप्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । (१)  
२. पुनर्वसुप्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । (२)  
३. पुनर्वसुप्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । (३)

—उपनिषद्—

१. पुनर्वसुप्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । (१)  
२. पुनर्वसुप्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । (२)  
३. पुनर्वसुप्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । (३)  
४. पुनर्वसुप्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । (४)  
५. पुनर्वसुप्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । (५)  
६. पुनर्वसुप्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । (६)  
७. पुनर्वसुप्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । (७)  
८. पुनर्वसुप्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । (८)  
९. पुनर्वसुप्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । (९)  
१०. पुनर्वसुप्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । (१०)

(१) पुनर्वसुप्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । (१)

(२) पुनर्वसुप्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । (२)

(३) पुनर्वसुप्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । (३)

(४) पुनर्वसुप्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । (४)

(५) पुनर्वसुप्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । (५)



अथ तटाकाऽऽदिहरणप्रायश्चित्तमाह<sup>१</sup> ।

देवलः—

तटाकं कूपकासारौ वनं क्षेत्रं द्विजोहरेत् ।  
बलाद्वा चौर्यरूपेण हीनमूल्येन वा नृप ॥  
तस्य वै निष्कृतिर्नास्ति यमलोकात्कदाचन ।  
तदन्ते भुवमासाद्य जायते<sup>२</sup> कुक्षिरोगवान् ॥

मात्स्ये—

वनं तटाकं कूपं वा कासारं क्षेत्रमेव वा ।  
पारक्यं यो द्विजोमोहात् मुष्णाति द्रव्यलोभतः ॥  
हीनमूल्येन चौर्येण बलाद्वा<sup>३</sup> ग्रामणीयतः ।  
न तस्य पुनरावृत्तिर्यमलोकाद् भयङ्करात् ॥  
ततोभुवमुपागम्य कुक्षिरोगीह जायते ।  
तस्यैव निष्कृतिरियं मुनिभिः परिकीर्तिता ॥  
तप्तं सक्तत् द्विजोहृत्वा पराकं वत्सरे स्मृतम् ।  
अतजर्हं शृणुष्वेदं स्वर्णस्तेयीति कथ्यते ॥

(१) तडागाऽऽदिहरणप्रायश्चित्तमिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) तडागं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) भुवि रोगवान् इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) ग्रामणो यतः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

संवत्सरादूर्ध्वं 'स्वर्णस्तेयप्रायश्चित्तं' कृत्वा श्रुध्यतीति तात्पर्यम् ।  
क्षत्रियादीनां पूर्ववत् ।

इति हेमाद्रौ<sup>१</sup> तटाकादिहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) स्तेयप्रायश्चित्तमित्येव वेचित्तपुस्तकपाठः ।

(२) तट्टागादीति प्रीतपुस्तकपाठः ।



अथ परिधानप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह<sup>१</sup> ।

देवलः—

ग्रामणीः प्राङ्निवाकश्च राजद्वारे पुरोहितः ।  
मन्त्री राजगृहे राजन् स वा यजनमार्गतः<sup>२</sup> ॥  
प्रजाभ्यः कार्यसिद्धयर्थं मूल्यं भागार्हतः क्रमात् ।  
योहरेत् सततं पापी स वै नरकमश्नुते ॥

मार्कण्डेयः—

<sup>३</sup>मन्त्री राजगृहे तात राजद्वारे पुरोहितः ।  
ग्रामणीः प्राङ्निवाकश्च गृहक्षेत्रादिषु क्रमात् ॥  
प्रजाभ्योमूलहारी<sup>४</sup> यस्तासां कार्याऽभिष्टुत्ये ।  
सएव नरकस्थायी यावदाभूतसंभवम् ॥  
तदन्ते भुवमासाद्य मार्जारत्वमवाप्नुयात् ।

गीतमः—

<sup>५</sup>राजा भारमनुवाहे ? प्राङ्निवाकः पुरोहितः ।  
ग्रामणीग्राममध्ये यः चत्वारः पापभागिनः ॥  
प्रजाभ्योधनमादाय दद्याद् दानादिकं द्विजः ।  
नरकस्थानमासाद्य मार्जारो जायते भुवि ॥

(१) आहिति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) सर्वजजननमार्गतः इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) मन्त्रिराजगृहे इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) मूल्यहारिये इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) राजा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

पापं प्रतिग्रहीदभ्यस्तदर्शनं तत्पुरोहितः ।  
 ग्रामणीः सकलं पापं मन्त्री कार्याऽनुसाधने ॥  
 तत्पापं सकलं प्राप्य यमकूपे निमज्जति ।  
 गृहक्षेत्रादिषु स्थित्वा दर्शनार्थं धनं हरेत् ॥  
 दातुः सर्वानि पापानि तत्क्षणादाप्नुयात्स वै ।  
 एकवारं तु चान्द्रं स्यात् राजहारे पुरोहिते ॥  
 महाचान्द्रं द्विवारं तु त्रिवारं 'स्वर्णहार्यसौ ।  
 प्राड्विवाकस्य कथिता निष्कृतिः 'पापहारिणी ॥  
 रूपके पञ्चगव्यं स्यात् प्राजापत्यं तु निष्कृते ।  
 स्वर्णमात्रे तु चान्द्रं स्यात् 'ततो नास्तीति निष्कृतिः ॥  
 पूर्वोक्ताश्चत्वारः [ त्वेत्प्रायश्चित्तं परिशोध्य ] तत्तत्प्रायश्चित्तं  
 कृत्वा शुद्धिमाप्नुयुः । वर्षादूर्द्ध्वं पतिताएव, प्रायश्चित्तं कृत्वा शुद्धि  
 माप्नुयुः । नोचेन शुद्धाः । धान्यवस्त्रादिहरणेऽप्येवमेव अर्द्धपाद-  
 क्रमेण योजनीयम् । चतुर्यादीनां पूर्ववत् ।

इति हेमाद्रौ परिधानप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) स्वयं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) पापहारिणी इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) ततो नास्ति ह निष्कृतिः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

[ ] स्वयं पाठः क्रीतकाशीपुस्तकयोर्नोपलब्धः ।



## अथ कूटसाजिप्रायश्चित्तमाह<sup>१</sup> ।

देवलः—

व्यवहारे च कलहे प्रायश्चित्तादिकर्मसु ।  
कूटसाज्यं द्रव्यलोभाद् यो विप्रो वदतेऽनृतम् ॥  
तस्य पुत्राश्च पौत्राश्च तदा नष्टत्वमाप्नुयुः ।  
यमलोकमुपागम्य अनुभूय महद्भयम् ।  
पुनर्भुवमुपागम्य पुत्रहीनोहि जायते ॥

मार्कण्डेयः—

व्यवहारेषु कलहे प्रायश्चित्तादिकर्मसु ।  
धनं गृहीत्वा यो विप्रः कूटसाज्यं<sup>२</sup> वदेत् चेत् ॥  
तस्यैव पुत्रपौत्राश्च तदा नष्टत्वमाप्नुयुः ।  
यमलोकादुपागम्य निष्पुत्रत्वमवाप्नुयात् ॥  
तस्य देहविशुद्ध्यर्थं महाचान्द्रमुदीरितम् ।

धर्मशास्त्रेष्वनृतमुक्त्वा द्विजवादे<sup>३</sup> महाचान्द्रं प्रायश्चित्तम् । धर्म-  
शास्त्रेष्वनृते प्राजापत्यम् । इतरत्र कायकच्छम् । तदाह  
मनुः—

द्विजवादे महाचान्द्रं धर्मशास्त्रे तदर्हतः ।  
इतरेषु विवादेषु कायकच्छं समाचरेत् ॥

(१) आर्हति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) कूट साजिं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) पुत्राः पौत्राश्च इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) द्विजवादे इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अवृते तप्तकच्छं स्यात् मौल्यं धृत्वा द्विजाधने ।

अवृते रूपकं शतं राजा तं दण्डयेत् सुधीः ॥

इति हेमाद्रौ कूटसाक्षिवक्तुः ायचित्तम् ।

---

(१) द्विजातय इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



देवलः—

पुस्तकं फलकं सूत्रं<sup>२</sup> लेख्यं बन्धनमेवच ।

अपहर्त्ता द्विजोयसु स महापापमाप्नुयात् ॥

भूलोकं समुपागम्य<sup>३</sup> महामूकोभवेदिह ।

महानारदीये—

लेख्यं सूत्रं बन्धनं वा पुस्तकं फलकं तथा ।

हृत्वा वै ब्राह्मणो<sup>४</sup> लोभान् नरकं याति दारुणम् ॥

भूलोकं समुपागम्य महामूकोभवेदिह ।

तत्तद् द्रव्यं पुनर्दत्त्वा पश्चात्तापसमन्वितः ॥

प्राजापत्यं चरेत् कच्छं तदा देहविशुद्धये ।

एतेन शुद्धिमाप्नोति नान्यथा शुद्धिरिष्यते ॥

इति हेमाद्रौ पुस्तकाऽऽदिहरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) आहति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) लेखनबन्धनमिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) मूकोभवितुमर्हति इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) यस्य द्विजोलोभात् इति लेखितक्रीतपुस्तकपाठः ।

302 अथ 'शालग्रामाऽऽदिहरणप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

‘शालग्रामं शिवलिङ्गं प्रतिमां चक्रपाणिनः<sup>१</sup> ।

घण्टामुपस्करं विप्रो यो हरेत् पातकोत्तमः ॥

देवद्रोही स विज्ञेयः सर्वधर्मवह्निष्कृतः ।

मृत्वा नरकमाप्नोति जायते भुवि चौरवान्<sup>२</sup> ॥

मार्कण्डेयः—

‘शालग्रामं शिवलिङ्गं प्रतिमां चक्रपाणिनः<sup>३</sup> ।

घण्टामुपस्करं विप्रो यो हरेत् पापवृद्धिमान् ।

नरकं दारुणं गत्वा जायते भुवि जाखान् ।

तस्यैव निष्कृतिरियं कथिता मुनिपुङ्गवैः ॥

‘शालग्रामं तु चान्द्रं स्यात् शिवलिङ्गे तथैव च ।

[ रत्नलिङ्गे महाचान्द्रं प्रतिभायां तथैव च ॥ ]

(१) शालग्राम इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) साच इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) शालग्रामशिला इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) चक्रपाणिनं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) रौरवान् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(६) साच इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(७) शालग्रामशिलां लिङ्गं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(८) चक्रपाणिनं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(९) साच इति लेखितपुस्तकपाठः ।

□ बर्ष पाठः क्रीत-काशोपुस्तकयोर्नास्ति ।



प्राजापत्यं चक्रपाणी इतरेषु तथैव च ।

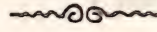
एतेन शुद्धिमाप्नोति नान्यथा गतिरस्ति हि ॥

स्त्रीणामर्द्धं क्षत्रियादीनां पूर्ववत् ।

इति हेमाद्रौ शालग्रामाऽऽदिहरणप्रायश्चित्तम् ।

इति मलिनोकरणप्रायश्चित्तम् ।

अथाऽपात्रीकरणप्रायश्चित्तम् ।



अथ चाण्डालीगमनप्रायश्चित्तमाह<sup>१</sup> ।

देवलः—

चाण्डालीं ब्राह्मणोगत्वा पञ्चवाणातुरः सक्तत् ।

तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति<sup>२</sup> कारीषाग्निबधादृते<sup>३</sup> ॥

एतज्ज्ञानात् सक्तज्ञमनविषयम् ।

मार्कण्डेयः—

ब्राह्मणोयस्तु चाण्डालीमज्ञानाद् रन्तुमुन्मनाः ।

गत्वा तत्र महत् पापं कृत्वा तत्र बधोऽग्नितः ॥

अग्निबध इति कारीषबधः । चाण्डालीगमने हेतुमाह<sup>४</sup> कामा  
तुराणाम् ।

कुचौ मुखविलासश्च दृष्टि<sup>५</sup> भाषाः शिरोरुहाः ।

एतान् विलासान् चाण्डाल्या दृष्ट्वा तत्र प्रवर्तते ॥

मातृतः पितृतस्यैव कुलमेकोत्तरं शतम् ।

नरके निवसत्येव यावदाभूतसंश्रवम् ॥

(१) आहेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) कारीषात्मबधादिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) इति इह क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) कासकातुराणां इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) भाषा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



अतस्तद्दर्शनं भाषां वर्जयन्ति महीजसः ।

मत्स्यपुराणे—

द्विजोयः प्रत्यहं पापी चाण्डालीं मनसा स्मरन् ।

रमिष्यामीति <sup>१</sup>मोहेन स्मृत्वा पूर्वं तदुद्भवान् ॥

विलासानित्यर्थः ।

सकृत् स्मरणमात्रेण महान्तं नरकं व्रजेत् ।

गमने विषेषमाह ।

भारद्वाजः—

चाण्डाल्या<sup>२</sup> गमनं कुर्यां गमिष्यामि तदालयम् ।

इति योमनसि स्थाप्य गमनाय<sup>३</sup> उपक्रमेत् ॥

पदे पदे ब्रह्महत्यापापमेव समश्नुते ।

यमलोके महत्कष्टं <sup>४</sup>प्राप्नोति महदद्भुतम् ॥

यमदण्डप्रकारमाह ।

महाराजविजये—

क्लिनन्ति पादौ गमने जिह्वाच्छेदं वचस्यपि ।

आलिङ्गने हृदि च्छेदः कुचयोः पीडने करौ ॥

सुम्बने <sup>५</sup>दन्तघातः स्यात् तत्सङ्गे शिश्नमीक्षणम् ।

एवं परोक्षे कुरुते यमीनास्त्यत्र संग्रहः ॥

(१) यो बुद्ध्या इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) चाण्डालीगमनं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) गमनायोपक्रमे इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) अत्राप्य इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) दण्डघातः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

गौतम—

दिनमेकन्तु चाण्डालीं गत्वा विप्रः स्वमालयम् ।  
 सर्व्वेषां स्पर्शनं कृत्वा पापं मनसि 'गूहयन् ॥  
 ते सर्व्वे समतां यान्ति दिनमेकमिदं ततः<sup>१</sup> ।  
 तेनैव सहसंसर्गमवाप्य गृहवासिनः ॥  
 कृत्वा 'तत्साम्यमापुस्ते विचार्य्येव प्रवर्त्तयेत् ।  
 मासमेकं महापापी गृहे सङ्करकृत् सदा ॥  
 'एतैर्जनैर्वहिष्कार्य्यीयथा ज्ञातोमहाजनैः ।  
 तद्गृहस्था यदा ग्रामे ज्ञात्वा संसर्गमाप्नुयुः ॥  
 ग्रामस्थास्ते जनाः सर्व्वे यथा<sup>२</sup> ज्ञाता जनैस्तथा ।  
 ग्रामं दग्धा तु निःशेषं कृत्वा प्रायोपवेशनम् ॥  
 गतिर्वामरणं तेषां 'तद्गृहस्थैर्विना सदा ।

देवीपुराणे—

तीर्थे 'महाजनासङ्गे ह्यग्निदाहे महाभये ।  
 द्विजो ज्ञात्वा तु चाण्डालीं सकृदहत्वा तु शङ्किनीम् ॥  
 चाण्डालीं तु 'पुनर्मत्वा देहशुद्धिं यदौच्छति ।

- 
- (१) गूहवान् इति लेखितपुस्तकपाठः ।  
 (२) सतः इति लेखितपुस्तकपाठः ।  
 (३) तत्साम्यमापुस्ते इति क्रीतपुस्तकपाठः ।  
 (४) पुते इति लेखितपुस्तकपाठः ।  
 (५) यथा यातो जनैरिति लेखितपुस्तकपाठः ।  
 (६) तद्गृहस्थे विनाशना इति लेखितपुस्तकपाठः ।  
 (७) महाजनासङ्गे अग्निदाहे इति लेखितपुस्तकपाठः ।  
 (८) पुनर्मत्वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



तदा मनः समाधाय चापाग्रे प्रत्यहं मुदा ।

स्नानेन वासमात्रेण शुद्धिमाप्नोति पूर्वजः ॥

नारदः—

‘चाण्डालीति द्विजः पूर्वमज्ञात्वा कामपीडितः ।

पश्चाज् ज्ञात्वा तु चाण्डालीं शुद्धिमिच्छन् मनस्यतः ॥

रामसेतुमुपागम्य चापाग्रे प्रत्यहं शुद्धिः ।

प्रातः स्नात्वा मासमात्रं पूर्वजः शुद्धिमाप्नुयात् ॥

गीतमः—

द्विजः कामातुरोगच्छेदविचार्य जनङ्गमाम् ।

पश्चाच् ‘चाण्डालजायेति ज्ञात्वा शुद्धिपरायणः ॥

रामेश्वर-धनुष्कोटां प्रातः स्नानादिशुध्यति ।

मासमात्रेण गजेन्द्र नान्यथा शुद्धिरिष्यते ॥

जावालिः—

‘चाण्डालीं रूपसम्पन्नां दृष्ट्वा विप्रः सकृद्भ्रजन् ।

स ‘चाण्डालसमोज्ञेयः कारीषवधमर्हति ॥

एकस्मिन् दिवसे राजन् दिवारं रमते द्विजः ॥

(१) चाण्डालीति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) चाण्डालजाया इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) चाण्डाली इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) चाण्डालसमः इति लेखितपुस्तकपाठः ।

मातृगामी स विज्ञेयः राजा तं दण्डयेन्मुदा ।

शिशुं सव्रषणं च्छित्त्वा <sup>१</sup>निर्वास्योविषयाद्वहिः ॥

जातृकरणः—

द्विजश्चाण्डालसंसर्गं ज्ञात्वा <sup>२</sup>कृत्वा विचारयन् ।

मासं वा बहुमासं वा पक्षं वापि दिनतयम् ॥

प्रत्यहं <sup>३</sup>स्वाऽऽस्थिते ग्रामे गृहे वा मेलनं चरेत् ।

ज्ञात्वा तथैव ग्रामस्थास्ते सर्वे गृहवासिनः ॥

ग्रामं गृहं तदा दग्ध्वा अर्पयेयुर्नृपाय तम् <sup>४</sup> ।

राजा सम्यग्विचार्य्वाऽऽथ दण्डयेत् पूर्ववत् क्रमात् ॥

निर्वास्योविषयाद्राज्ञा यावत् प्राणावधारणम् <sup>५</sup> ।

तेन शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा गतिरस्ति हि ॥

दिनतये तु संसर्गं ग्रामे वा स्वगृहेऽपि वा ।

क्षालयित्वा <sup>६</sup>ततोऽन्धोभिर्मृन्मयानि परित्यजेत् ॥

सर्वे सचेलं स्नात्वा तु चक्रधातारं <sup>७</sup>मुत्तमम् ? ।

दशरात्रेण संसर्गं शोधयित्वा गृहादिकान् ॥

(१) निर्वाणः इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) कृत्वा इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) स्वास्थितं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) राज्ञे तं विनिवेदयेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः विनिवेदयेदित्यत्र प्रत्यवेदयत्  
इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) प्राणावधारणः इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(६) ततोविप्र इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(७) चक्रधारं तत्तत्तमं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



ते सर्वे पूर्ववत् स्नात्वा षड्वदं कच्छमाचरेत् ।  
मासमात्रेण संसर्गे निवासान् शोधयेत्तदा ॥  
स्नात्वा तु विधिवद्भक्त्या तप्तं कच्छशतं चरेत् ।  
वर्षमात्रेण संसर्गे सहशय्याऽऽसनादिभिः ॥  
दग्धा गृह्यांश्च निःशेषान् ते सर्वे पतितास्तदा ।  
यदा शुद्धिमभीप्सन्तस्तदा ते विप्रपुङ्गवाः ॥  
पतितस्य यथाप्रोक्तं मुनिभिः सत्यवादिभिः ।  
तद्वै कुर्युस्तदा सर्वं नान्यथा शुद्धिमाप्नुयुः ॥

नागरखण्डः—

यदा यदा द्विजोराजन् पञ्चवाणातुरः सदा<sup>१</sup> ।  
चाण्डालीं यदि पापात्मा रन्तुकामोगृहं व्रजेत् ॥  
तथा सह यदा कुर्यात् संसर्गं<sup>२</sup> लोकगर्हितम् ।  
दिनत्रये स पापीयान् कारीषबधमर्हति ॥  
दशरात्रं रन्तुकामः चाण्डालीं पापरूपिणीम् ।  
स्वमुष्कं सहसाच्छित्त्वा दक्षिणां दिशमन्वियात् ॥  
मृतः शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा कुरुनन्दन ।  
तद्गर्भधारणे विप्रोवर्षादूर्ध्वं स पापभाक् ॥  
चाण्डालसदृशः साक्षात् पितृभिः सह मज्जति ।

(१) व्रतं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) तत्कर्त्तव्यं इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) तदा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) लोकविद्विषं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(५) समुष्कं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

मनुः—

अज्ञानान् मुखजः पूर्वं चाण्डालीति न संस्मरन् ।  
 रमयामास कामार्त्तः पश्चाज् ज्ञाते तु तत्कथम् ॥  
 रेतःसेकात् द्विजः पूर्वं ज्ञात्वा 'चाण्डालचेष्टया ।  
 सचैलं स्नानमासाद्य विप्रेभ्यो 'ज्ञापयेन्मुदा ॥  
 तदनुज्ञामवाप्याऽथ आपायं वेगतोव्रजेत् ।  
 प्रातः स्नात्वा मासमात्रं शुद्धिमाप्नोति पूर्वजः ॥  
 तस्योपनयनं प्रोक्तं पटगर्भविधानतः ।  
 ज्ञात्वा द्विजस्तु चाण्डालीं सकृन्नच्छेद्दिनं मुदा ॥  
 'घृतेनाऽऽलिप्तदेहः सन् कारीषबधमाचरेत् ।  
 दिनत्रयं यदा गच्छेत् व्रीहीणां रज्जुभिस्तथा ॥  
 सर्व्वाङ्गं वेष्टयित्वा च राजा तं दाहयेत्तदा ।  
 मासमात्रं द्विजोगच्छेद् ग्रामे संसृष्टिमाचरन् ॥  
 राजा तन्मुष्कमाच्छिद्य निधायाऽथ तदञ्जली ।  
 'प्रेषयेद्दक्षिणामाशां 'तदा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥  
 ग्रामस्थाः पूर्ववद् गेहान् दग्ध्वा सर्व्वं हि पूर्व्ववत् ।  
 तन्नर्भधारणाद्विप्रो रन्तुकामोजनङ्गमाम् ॥

(१) चाण्डालचेष्टया इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) ज्ञायते मुदा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) घृतेन लिप्तदेहः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) प्रेषयेत् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) श्रुतः शुद्धिमवाप्नुयात् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



राजा भृत्यैः समानीय विचार्य्य बहुवार्त्तया ।  
 शकटं तं समारोप्य <sup>१</sup>चाण्डालैरसिपाणिभिः ॥  
<sup>२</sup>तन्मांसं तैश्चशच्छित्त्वा मुदा तं भक्षयेत्पुरे ।  
 अटित्वा घोषयन् वाद्यं पुरद्वारे विसर्जयेत् ॥  
 मृत्वा शुचिभवाप्नोति न दाहो नोदकक्रिया ।

गौतमः—

विप्राङ्गना यदा दैवाद् रन्तुकामा जनङ्गमम् ।  
 तस्या अपि प्रकर्त्तव्यं प्रायश्चित्तमिदं द्विजैः ।  
 क्षत्रियश्चोरुजोगच्छेत् विप्रस्याङ्गं प्रकल्पयेत् ॥  
 द्विजाङ्गनायाः शङ्कायां तदा समस्तं गर्भधारणाऽऽदिकं विचार्य्य  
 राजा कर्णनासिके च्छेदयित्वा प्रवासयेत् । तस्या <sup>३</sup>न वधः  
 स्त्रीत्वात् । तदेवाह ।

जाबालिः—

<sup>४</sup>विप्रा गत्वा यदा राजन् <sup>५</sup>चाण्डालं जनशङ्किता ।  
 तदा विचार्य्याऽऽ गर्भान्तं राजा तां दण्डयेन्मुदा ॥

- 
- (१) चाण्डालैरिति लेखितपुस्तकपाठः ।  
 (२) मासान्नः क्षणतः स्थित्वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।  
 (३) सव्यम् इति क्रीत लेखितपुस्तकपाठः ।  
 (४) विप्रः इति क्रीत लेखितपुस्तकपाठः ।  
 (५) जनैश्चाण्डालशङ्किनी इति लेखितपुस्तकपाठः ।

नासाकर्णौ वापयित्वा निर्ऋत्या 'पट्टनादहिः ।

त्यागएव वरोराज्ञा न बधः स्त्रीषु धर्मतः ॥

क्षत्रियवैश्याङ्गनानां चण्डालसंसर्गश्चेत् तदा सम्यक् विचार्य [दण्डः  
कर्त्तव्यः] विप्रस्त्रीषु न कारौषबधएव ।

मनुः—

ह्योर्नारी यदा पापैश्चाण्डालैर्यदि शङ्किनी ।

तदा सम्यग्विचार्याऽथ कारौषबधमाचरेत् ॥

गर्भे गर्भे तदाच्छित्त्वा शिशुं तं भुवि निक्षिपेत् ।

पूर्ववद्वाहयेत् <sup>१</sup>पापां न त्याज्या जनवत्तमैः ॥ इति

तस्मिन् ग्रामे राजाऽभावे तं पापिष्ठं निगलेर्वद्धा राजान्तिकं  
प्रेषयेयुः । विप्रैर्विप्राज्ञा कर्त्तव्या । न हिंसादिः । यज्ञोपवीता-  
दिकं चुटित्वा वहिष्कार्यः ।

इति हेमाद्रौ चाण्डालीगमनप्रायश्चित्तम् ।

(१) पत्तनात् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

[ ] क्रीत-लेखितपुस्तकयोर्नास्ति ।

(२) चण्डालैरिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) पापी इति लेखितपुस्तकपाठः ।



अथ तुरुष्कीगमनप्रायश्चित्तमाह' ।

देवलः

<sup>१</sup>चाण्डालश्च तुरुष्कश्च हावेतौ तुल्यपापिनौ ।

तदङ्गना तथा ज्ञेया विप्रैः पापभयातुरैः ॥

चाण्डालस्पर्शने राजन् सर्वस्वं स्नानमाचरेत् ।

सम्भाषणे <sup>२</sup>द्विजैर्भाषा दर्शने भानुदर्शनम् ॥

तच्छायास्पर्शनेनैव पूर्ववत् स्नानमाचरेत् ।

तदुच्छिष्टेन संस्पृष्टः प्रायश्चित्तमिदं चरेत् ।

शिखाणिकायां लालायां श्लेष्मसङ्गे विशेषतः ॥

मृद्भिः <sup>३</sup>प्रक्षालयेद्यत्नात् तं देशं द्वित्रिसंख्यया ।

शिखाणिकास्पर्शने मृदा एकवारं क्षालयेत् । लालास्पर्शे द्विवारम् ।

श्लेष्मस्पर्शे त्रिवारम् । वदनस्पर्शने मृदैकविंशत्या क्षालयित्वा द्वादश-

गण्डूषैः पूतात्मा तद्दिनं समुपोष्य परेदुः पञ्चगव्यं पीत्वा

शुद्धिमाप्नोति । अतो दूरतएव त्याज्यः<sup>४</sup> । तदेवाऽऽह ।

मनुः—

युगं युगद्वयञ्चैव त्रियुगञ्च चतुर्युगम् ।

चाण्डालपतितोदक्यासूतिकानामधः<sup>५</sup>क्रमात् ॥ इति

तदेवाह—

(१) आर्हेति क्रीतपुस्तके नास्ति । (२) चाण्डालश्च इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) द्विजं भाषा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) प्रक्षालयित्वा तु इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) त्याग इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(६) अथ क्रमात् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

देवलः—

‘शिखाणिकायामेकामृत्तालायां तु द्वयं स्मृतम् ।

श्लेषसङ्गे त्रयः प्रोक्तास्तदेष क्षालवाक्रमः’ ॥

आस्यस्पर्शं महत्पापं <sup>१</sup>मृन्मयैस्त्वेकविंशतिम् ।

तद्देशं क्षालयित्वा तु <sup>२</sup>गण्डूषान् द्वादशाऽऽचरेत् ॥

उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुध्यति ।

मार्कण्डेयः—

तुरष्कीं यो द्विजो गच्छेत् पञ्चवाणातुरः सक्तत् ।

अज्ञानाज् ज्ञानतो वापि पूर्व्ववत् शुद्धिरीरिता ॥

मनुरपि—

ज्वात्वाऽज्वात्वा तुरष्कीं यो द्विजः कामातुरः सक्तत् ।

गच्छेत् स शुद्धिमाप्नोति <sup>४</sup>चाण्डाल्यागमने यथा ॥ इति

विप्रस्य तुरष्कीगमने प्राप्ते ग्रामे खगृहादिसंमेलने सकृद्दिन-

<sup>५</sup>पक्ष-मास-संवत्सरगतादीन् विचार्य <sup>६</sup>चाण्डालीगमनोक्तप्रायश्चित्तं

कृत्वा शुद्धिमाप्नोति नान्यथा ।

(१) शिखाणिका नृदेका स्थात् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) क्षालने क्षमः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) मृन्मयैस्त्वेक विंशतिः इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) गण्डूषान् द्वादशधाऽऽचरेत् इति लेखित-क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) चाण्डाल्याः इति लेखितपुस्तके पाठः ।

(६) मय इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(७) चाण्डालो इति लेखितपुस्तकपाठः ।



नारदः—

पापं प्रकाशयेद्दीमान् पुण्यं सम्यग्विगूहयेत् ।

पापं यातीह नष्टत्वं तस्मात् पापं न गोपयेत् ॥

चाण्डालतुरुष्कयोरीषद्वभेदोनास्ति । तस्मात् पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तं  
कृत्वा शुद्धोभवति ।

इति हेमाद्रौ तुरुष्कीगमनप्रायश्चित्तम् ।

अथ षोडशविधचाण्डालस्त्रीगमनप्रायश्चित्तमाह ।

पराशरः—

रजकश्चर्मकारश्च नटो<sup>१</sup>बुरड<sup>२</sup>एवच ।

कैवर्त्तमेदभिक्ताश्च स्वर्णकारस्तु सौचिकः<sup>३</sup> ॥

तक्षकस्तैलयन्त्री च सूनुश्चक्री तथा ध्वजो ।

नापितः कारकश्चैव षोडशैते जनङ्गमाः ॥

ग्रामचाण्डाला इत्यर्थः । तत्पत्न्याश्च तद्व ताज्याः । विप्रैः षोडश-  
विधानां पत्नीगमने पृथक् पृथक् प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

रजकीं युवतीं ग्राम<sup>४</sup>चाण्डालीं योद्विजोरमेत् ।

सकृदज्ञानतो राजन् ज्ञात्वा शुद्धिमयाऽचरेत् ॥

जावालिः—

रजकीं ग्रामचाण्डालीं अज्ञानाद्वाह्मणोरमेत् ।

पञ्चवाणातुरः पश्चात् प्रायश्चित्तो भवेद्विजः ॥

लिङ्गपुराणे—

द्विजः कामातुरोग्राम<sup>५</sup>चाण्डालीं रजकाऽऽह्वयाम् ।

अज्ञानाद्द्रमयित्वाऽपि प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

(१) षोडशविधचाण्डालगमने प्रायश्चित्तमित्येव क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) बुरड इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) सौचिक इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) ग्राम चाण्डाल इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) चाण्डाली इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(६) चाण्डाली इति लेखितपुस्तकपाठः ।



उभयोरेकमत्या चेत् तत्र चान्द्रं विदुर्बुधाः ।

बलात्कारेण द्वैगुण्यं सक्तदाचरणे स्मृतम् ॥

रेतः सेकात् पूर्वमेव प्राजापत्यं विशोधनम् ।

महाराजविजये—

एकस्मिन् दिवसे विप्रः सक्तद्रजकनायकीं ।

‘चेटीं’ सेवेत यदि वा तदूर्ध्वं मुनिभिः स्मृतम् ॥

पतिव्रता यदा सा तु तप्तक्तच्छतं स्मृतम् ।

नारदः—

चेटी चेद्रजकी भूप पञ्चाशत्तप्तमौरितम् ।

पतिव्रता यदि भवेत् तप्तक्तच्छतं विदुः ॥

त्रिदिनं मासमात्रञ्च द्विजोगत्वा पतिव्रताम् ।

चान्द्रायणत्रयं प्रोक्तं दिनत्रयगमे द्विजे ॥

‘षण्मासे चान्द्रषट्कं स्याद् वर्षादूर्ध्वं पतत्यसौ ।

वर्षादूर्ध्वं पतितप्रायश्चित्तं रजकीगमने वेदितव्यम् ॥ नाऽन्यथा

‘शुद्धोभवति । एवं सर्वत्र षोडशचाण्डालस्त्रीगमनेषु ‘योजनीय-

मुक्तमनुक्तं वा । सर्वत्र गर्भधारणे कारीषबधएव । विप्राङ्गनानां

रजकादिषोडशचाण्डालसंसर्गे प्रायश्चित्तं गर्भे त्यागएव इति

(१) सेवेचेटीं यदितिचेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) मासे षट्कं तु चान्द्रायणमिति लेखितपुस्तकपाठः । वाचस्पत्येन

चान्द्रायणमिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) शुद्धोऽभूत् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) योजनीयानि इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

सर्वत्र सम्बन्धः । एवं चत्रियवैश्ययोर्दिनादिक्रमेण प्रायश्चित्तं वेदितव्यम् । ब्राह्मणोवर्षमात्रं मासमात्रं वा रजकीं गत्वा यदि गृहे मेलनं कुर्यात् तदा तत्र गृह'दाहादिकं कृत्वा कुक्षस्य क्षालनं मृन्मयानां त्यागएव । घृतोपदेशादीनां प्रकारः आचाराध्याये द्रव्यशुद्धिप्रकरणेऽभिहितः<sup>१</sup> । तदाह—

मनुः—

ब्राह्मणो मासमात्रं वा वर्षमात्रमथापि वा ।

<sup>२</sup>कामादरहसि गत्वा तां कुर्याद्वा गृहमेलनम् ॥

कुक्षेषु क्षालनं कृत्वा मृन्मयानि विसर्जयेत् ।

वर्षादूर्ध्वं तु तं त्यक्त्वा<sup>३</sup>कर्त्तव्यं यद्यदीरितम् ॥

<sup>४</sup>गृहस्थानां तदादेयं प्राजापत्यं विशोधनम् ।

वर्षादूर्ध्वं ततोच्चात्वा पृथक्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥

पञ्चगव्येन शुद्धाः स्यु र्यामस्या यदि सङ्गताः ।

गृहे यानीह द्रव्याणि अल्पानीह विसर्जयेत् ॥

अधिकेषु तदाशुद्धिर्विनिमज्ज<sup>५</sup> स्थलान्तरम् ।

(१) गृहादिकं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) प्रकार इति क्रीत-लेखितपुस्तकयोर्नास्ति ।

(३) अभिहित इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) द्विजः इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) पूर्वोक्तां इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(६) गृहस्था देहशुद्धार्थं इति लेखितपुस्तकपाठः । गृहस्थैर्देहशुद्धार्थं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(७) विनिमज्ज इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



स्थलान्तरमिति पात्रान्तरमित्यर्थः । सर्वत्र षोडशविधचाण्डाल-  
स्त्रीगमने रहः प्रायश्चित्तमेव गृहभाण्डादीनां 'त्यागश्च । तत्तत्  
स्त्रीगमने प्रायश्चित्तं पृथक् पृथक् विनिश्चितम् ।

इति हेमाद्रौ रजकीगमनप्रायश्चित्तम् ।

(१) त्यागचेति क्रीत-काशीपुस्तकयोर्नास्ति ।

१. पुस्तकान्तर्गतं पुस्तकान्तर्गतं पुस्तकान्तर्गतं पुस्तकान्तर्गतं
२. पुस्तकान्तर्गतं पुस्तकान्तर्गतं पुस्तकान्तर्गतं पुस्तकान्तर्गतं
३. पुस्तकान्तर्गतं पुस्तकान्तर्गतं पुस्तकान्तर्गतं पुस्तकान्तर्गतं
४. पुस्तकान्तर्गतं पुस्तकान्तर्गतं पुस्तकान्तर्गतं पुस्तकान्तर्गतं
५. पुस्तकान्तर्गतं पुस्तकान्तर्गतं पुस्तकान्तर्गतं पुस्तकान्तर्गतं

१. पुस्तकान्तर्गतं पुस्तकान्तर्गतं पुस्तकान्तर्गतं पुस्तकान्तर्गतं
२. पुस्तकान्तर्गतं पुस्तकान्तर्गतं पुस्तकान्तर्गतं पुस्तकान्तर्गतं
३. पुस्तकान्तर्गतं पुस्तकान्तर्गतं पुस्तकान्तर्गतं पुस्तकान्तर्गतं
४. पुस्तकान्तर्गतं पुस्तकान्तर्गतं पुस्तकान्तर्गतं पुस्तकान्तर्गतं
५. पुस्तकान्तर्गतं पुस्तकान्तर्गतं पुस्तकान्तर्गतं पुस्तकान्तर्गतं

अथ चर्मकारस्त्रीगमनप्रायश्चित्तमाह<sup>१</sup> ।

देवलः—

पूर्वेण वयसा राजन् विद्याधनविवर्जितः ।

द्विजोयश्चर्मकारस्य पत्नीं यदि ब्रजेदिह ॥

स चाण्डालसमो ज्ञेयो नालपेत्तं कदाचन ।

सहस्रदज्ञानतो गत्वा मृत्वा नरकमश्नुते ॥

भारद्वाजः—

चर्मकारसतीं रम्यां विद्याधनमदान्वितः ।

ब्राह्मणश्च यदा गच्छेत् स चाण्डालो भवेदिह ॥

मृत्वा नरकमाप्नोति कालसूत्रं महाभयम् ।

विप्रैः सह न सन्तिष्ठेत् सज्जनैर्वा नरेश्वर ॥

स्वगृहे ग्राममध्ये वा विप्रैः सह न संवदेत्<sup>४</sup> ।

देवस्वामी—

चर्मकारस्त्रियं गत्वा स्वाचारश्च समुत्सृजन् ।

विप्रः पापरतो भूत्वा नरकानेकविंशतिम् ॥

गत्वा भुवमुपागम्य चर्मकारो भवेत् पुनः ।

तस्यैवं निष्कृतिरियं कथिता जनवल्लभ ॥

(१) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) गजेदिह इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) चण्डाल इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) चण्डाल इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) संवसेत् इति लेखितपुस्तकपाठः ।



एकस्मिन् दिवसे राजन्नेकवारं रमेत यः ।

तप्तकच्छं विशुद्ध्यर्थं पराकं दिनमावृतः ॥

दिनत्रये तु चान्द्रं स्यात् षण्मासे त्रिंशदाचरेत् ।

वत्सरे पतितं विद्यात् कुर्यात् पतितवत्तदा ॥

गर्भे वा निष्कृतिर्नास्ति कारीषमरणादृते ।

स्त्रीणां बाहुजादीनां च पूर्व्ववद् योजनीयम् ।

इति हेमाद्रौ चर्मकारस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम् ।

(१) चैकवारं इति क्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) बाहुजानां इति क्रौतपुस्तकपाठः ।

अथ नटिनीगमनप्रायश्चित्तमाह<sup>१</sup> ।

देवलः—

नटिनीं ब्राह्मणो गच्छेत् पञ्चवाणातुरः सकृत् ।

तस्यैव पितरोयान्ति रेतःकुण्डं महद्भयम् ॥

गारुडपुराणे—

देवालये राजगृहे गृहीत्वा भृतिमादरात् ।

मासि मासि च वर्षे वा जीवन्मृत्यति सर्वदा ॥

सोऽयं नटइति ख्यातः सर्वधर्मवहिष्कृतः ।

तस्य सम्बन्धिनो नारी नटिनीति स्मृता जनैः ॥

देवलः—

कारागृहे दिनमात्रं सकृद् गत्वा दिनत्रयम् ।

[ अष्टौ वा वेशनं कृत्वा नाट्यं कृत्वा दिनत्रयम् । ]

भृतिमादाय विप्रोऽसौ सद्यः पातित्यमर्हति ॥

तस्माद् भृतिं परित्यज्य द्विजो वर्त्तयतेऽन्यतः ।

चान्द्रायणद्वयं कुर्यात् पुनः संस्कारपूर्वकम् ॥

विप्रोगत्वा प्रमादाद्वा ज्ञात्वा वा बहुवार्षिकम् ।

मार्कण्डेयः—

नटिनीं यो द्विजो गच्छेत् सकृद्वा बहुवारतः ।

केशसंवपनं कृत्वा कुर्याच्चान्द्रायणद्वयम् ॥

(१) आहति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) गत्वा इति क्रीत-वेदितपुस्तकपाठः ।



तस्योपनयनं भूयः पटगर्भविधानतः ।

वर्षादूर्ध्वं तथा राजन् पतितोऽभूज् जनेश्वर ॥

पतितप्रायश्चित्तं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति गर्भं त्याज्य<sup>१</sup> एव । विप्राङ्ग-  
नानां नटसंसर्गादिसंभ्रवै एवमेव योजनीयम् । राजादीनां  
पूर्ववत् ।

इति हैमद्रिः नटिनी यमनप्रायश्चित्तम् ।

(१) त्याग एव इति श्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ वुरुङ्गीगमनप्रायश्चित्तमाह<sup>१</sup> ।

देवलः—

वुरुङ्गीं यो द्विजो गच्छेत्सकृत्कामातुरः क्षितौ ।

स एव नरकं गत्वा हीनजातिमवाप्नुयात् ॥

नागरखण्डे—

ये वै कटकुटीरस्था भाषावर्णाऽऽदिभेदतः ।

मद्यं मांसञ्च सेवन्ते वुरुङ्गास्ते समीरिताः ॥

तदङ्गमेयं वुरुङ्गी सर्वपापालया सदा ।

तां गत्वा विप्रवर्योऽसौ नरकं याति दारुणम् ॥

एकवारं द्विवारं वा दिनत्रयमथापि वा ।

मांसं ऋतुत्रयं वापि वत्सरञ्च विशेषतः ॥

यावकं तप्तकृच्छ्रं प्राजापत्यं तथैन्दवम् ।

वत्सरे पतितो भूयात् गर्भे तद्वर्णता<sup>२</sup> भवेत् ॥

विप्रस्त्रीणां पूर्ववत् । प्रायश्चित्तं कृत्वा पुनरुपनयनं सर्वत्र । यदुक्तं  
मनुज्ञं वा तत् षोडशचाण्डालस्त्रीगमने [यदुक्तं तद्वद् वेदितव्यम्] ।

इति हेमाद्रौ वुरुङ्गीगमनप्रायश्चित्तम् ।

(१) आहृति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) गत्वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) वेत्तककुटीरस्था इति क्रीत-काशीपुस्तकपाठः ।

(४) मद्यं-मांसनिषेविष्य इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) तद्वर्णतां भजेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

[ ] अयं पाठः क्रीत-लेखितपुस्तकयोर्नास्ति ।



अथ कैवर्त्तगमनप्रायश्चित्तमाह<sup>१</sup> ।

देवलः—

कैवर्त्तस्य सतीं विप्रः सकृन्नत्वा विचारयन् ।

महान्तं नरकं गत्वा तज्जातिषु भवेद्भुवि ॥

मार्कण्डेयः—

<sup>२</sup>कैवर्त्तीनाम लोकेऽस्मिन् हीनजातिसमुद्भवः ।

तदङ्गनां द्विजो गच्छेत्पञ्चवाणातुरः सकृत् ॥

तस्योपनयनं भूयः पटगर्भविधानतः ।

प्रायश्चित्तं तदाप्युक्तं वुरुङ्गीगमनोदितम् ॥

एकवारं <sup>३</sup>वा दिनत्रयादिकं <sup>४</sup>वा विचार्य प्रतिपदोक्तं प्रायश्चित्तं  
कृत्वा शुद्धिमाप्नोति । विप्रस्त्रीणां तत्सङ्गमादौ पूर्व्ववत् । <sup>५</sup>एवं  
क्षत्रियादीनामपि ।

इति हेमाद्रौ कैवर्त्तस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम् ।

(१) आहति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) कैवर्त्तनामा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) गत्वा इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) वा इति क्रीत-लेखितपुस्तकयोर्नास्ति ।

(५) वा इति क्रीत-लेखितपुस्तकयोर्नास्ति ।

(६) लेखनबन्धनमिति लेखितपुस्तके पाठः ।

अथ मेदस्त्रौगमनप्रायश्चित्तमाह<sup>१</sup> ।

गौतमः—

मेदस्त्रियं द्विजोयसु बलात्काराद्<sup>२</sup> रमेद् यदि ।

<sup>३</sup>कालकूटविषं नाम नरकं याति दारुणम् ।

देवलः—

वैष्णुकारसतीं गत्वा द्विजः कामातुरः सकृत् ।

नरकं कालकूटाख्यं याति पापी सदा श्वसन् ॥

महाभारते—

वैष्णवीं ब्राह्मणीदृष्ट्वा मनस्तत्र निवेश्य च ।

रन्तुकामोयदि भवेत् तस्यैव नरके स्थितिः ॥

तद्दोषपरिहारार्थं पूर्व्ववन्मुनिचोदितम् ।

एकवारद्विवाराऽऽदिकं अत्रापि विचार्य पूर्व्ववत् पुनः संस्कारादिकं  
सर्व्वं कुर्यात् । विप्रस्त्रयादीनां पूर्व्ववत् ।

इति हेमाद्रौ मेदस्त्रौगमनप्रायश्चित्तम् ।

(१) आहृति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) बलात्कारादिभेदं यदि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) कालकूटं इति बोधितपुस्तकपाठः ।



देवलः—

सौचिको वस्त्रसन्धाने जनेभ्यो भृतिमुदहन् ।  
जीवन्<sup>२</sup> तथा वस्त्रहारी सौचिकोऽयमुदीरितः ॥  
तदङ्गना महापापकारिणी लोकनाशिनी ।  
तां रमेद् ब्राह्मणो यस्तु पञ्चवाणातुरः सक्तः ॥  
[ तस्य वै निष्कृतिर्नास्ति सूचिकारस्य जन्मनः ।

नारदः—

सूचिकारस्य यः पत्नीं द्विजः कामातुरः सक्तः । ]  
महान्तं नरकं गत्वा हीनयोनिषु जायते ॥  
दिनं दिनत्रयं मासं वर्षं वा गर्भधारणात् ।  
यावदक्ष पराक्ष तप्तमैन्दवमेव च ॥  
यथाक्रमं प्रकुर्वीत पतितो गर्भधारणे ।

पतितप्रायश्चित्तं उपनयनादिकं पूर्ववत् । विप्रस्त्रीणां क्षत्रिया-  
दीनां च पूर्ववत् ।

इति हेमाद्रौ धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये  
सौचिकस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम् ।

- (१) आहृति क्रोतपुस्तके नास्ति ।  
(२) सौचिके इति क्रोतपुस्तकपाठः ।  
(३) तथा इति क्रोतपुस्तकपाठः ।  
[ ] अयं पाठः क्रोतकाशीपुस्तकयोर्नास्ति ।

अथ तक्षक-तिलयन्त्रिस्त्रोगमनप्रायश्चित्तमाह<sup>१</sup> ।

कुमारः—

तक्षकोदारुकर्ता च तिलयन्त्री महान् खलः ।

तिलघातक इत्यर्थः ।

तिलयन्त्री तिलद्रोही दारुकोदारुघातकः ।

न कर्माह्नी भवेतां तौ न सम्भाष्यौ कदाचन ॥

तावेतौ ग्रामचाण्डालौ दूरस्थौ तु परित्यजेत् ।

तयोर्नितम्बिनी पापा तां रमेन्मुखजः सकृत् ॥

महापापमवाप्याशु भुवि हीनेषु जायते ।

तयोरप्यङ्गनागामी<sup>२</sup> कारीषबधमर्हति ॥

जावालिः—

तयोर्यदा रमेन्नारीं ब्राह्मणः कामपीडितः ।

अज्ञानाच्चापकोद्यान्तु स्नात्वा<sup>३</sup> मासेन शुध्यति ॥

ज्ञानात् सकृद् द्विजोगन्ता कारीषेण त्वमुं दहेत् ।

अथवा देहशुद्ध्यर्थं द्वायुतं जपमाचरेत् ॥

शुद्धिमाप्नोति राजेन्द्र न शुद्धिर्मुनिभिः पुरा ।

(१) आहिति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) अङ्गनागामी इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) मासेन शुध्यति इति लेखितपुस्तकपाठः ।



अन्यथा चेदित्यर्थः । विप्राङ्गनानां प्रमादाद् भगमने गर्भधारणे  
त्याग एव । क्षत्रियविशां तत्क्षीगमने पूर्ववत् वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्रौ तच्चक-तिलघातकक्षीगमनप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) चरेदिति वेष्टितपुस्तकपाठः ।

(२) प्रमादाद्गमने इति वेष्टितपुस्तकपाठः ।

अथ 'मांसविक्रयिकस्त्रीगमनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

सूनोः परिग्रहं गत्वा विप्रः पापपरायणः ।

कुम्भीपाके महाघोरे वसत्याचन्द्रतारकम् ॥

मनुः—

मांसविक्रयिणः पत्नीं पुत्रीं वा भगिनीमपि ।

स्रुषां वा मुखजः पापी रमेत्कामातुरः सकृत् ॥

न तस्य पुनरावृत्तिः कुम्भीपाकाद् भयङ्करात् ।

पुनर्भुवमुपागम्य जायते हीनजातिमान् ॥

मार्कण्डेयः—

सूनोर्नारीं द्विजो गत्वा पापीयान् पापरूपिणीम् ।

कुम्भीपाकमुपागम्य जायते भुवि हीनवान् ॥

प्राजापत्यं मासमात्रे चान्द्रं प्रोक्तमृतुत्रये ।

अतः पतितवज्रज्ञेयः सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥

अभ्यासे दाहयेत् सम्यक् कारीषेण पुनः पुनः ।

अन्यथा निष्कृतिर्नास्ति यावद् 'गर्भविधारणम् ॥

विप्रस्त्रीणां पूर्ववत् क्षत्रियादीनामपि ।

इति हेमाद्रौ 'मांसविक्रयिकस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम् ।

(१) मांसविक्रयिकस्त्रीगमनप्रायश्चित्तमित्येव क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) क्रीत-लेखितपुस्तकयोर्नास्ति ।

(३) भवति धारणं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) मांसविक्रयिकस्त्रीगमन इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



देवलः—

कुलालकस्य योनारीं विप्रः कामातुरः सक्तत् ।  
अङ्गीकारेण वा राजन् बलात्कारेण वा पुनः ।  
रमेद्दिनं तद्वह्निं वा मासं ऋतुमथाऽपि वा ॥  
तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति पुनः संस्कारकर्मणः ।

मरीचिः—

इष्ट<sup>२</sup>कास्तु विभाण्डानि कृत्वा योदाहयेन्मुदा ।  
स चाण्डालसमो ज्ञेयः सर्ववर्णवहिष्कृतः ॥  
तदङ्गना तत्समाना दर्शनात् पापकारिणी ।  
एनां द्विजोरहोगच्छेत् स महापातको स्मृतः ॥  
तस्यैव निष्कृतिर्दृष्टा पूर्व्ववन्मुनिभिः सक्तत् ।

मास-षण्मास-वत्सरतारतम्येन प्रायश्चित्तं योजनीयम् । गर्भे वा  
वत्सरान्ते वा<sup>३</sup> पतितप्रायश्चित्तमर्हति । विप्रस्त्रीणां पूर्व्ववत् ।  
क्षत्रियादीनामपि ।

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये  
कुलालस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम् ।

- 
- (१) आहेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।  
(२) इष्टका तु इति लेखितपुस्तकपाठः ।  
(३) वा इति क्रीतलेखितपुस्तकयोर्नास्तिः ।
-

332 अथ मद्यविक्रयिणः स्त्रीगमनप्रायश्चित्तमाह<sup>१</sup> ।

देवीपुराणे—

मद्यविक्रयिणोगत्वा नारीं ग्रामे वनान्तरे ।

द्विजः पापमवाप्नोति गृह्णीयात् काममोहितः ॥

न तस्य पुनरावृत्तिर्यमलोकात् कदाचन ।

नारदः—

प्रत्यहं मद्यविक्रेता मांसस्यापि महामुने ।

उभयोर्निष्कृतिर्नास्ति भुवि चाण्डालजन्मनः ॥

तस्योपनयनं भूयः प्राजापत्यं दिनद्वये ।

मांसि चान्द्रमृतौ तद्वद् द्विगुणं व्रतमुच्यते ॥

ततःपरं न शुद्धिः स्यात् कारीषदहनादृते ।

अशक्तौ<sup>२</sup> गोसहस्रन्तु वर्षमात्रं चरेद्बुधः ॥

विप्रस्त्रोणां पूर्ववत् क्षत्रियादीनामपि ।

इति हेहाद्रौ<sup>३</sup> मद्यविक्रयिणः स्त्रीगमनप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) आहृति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) भूप इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) अशक्तौ इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) मद्यविक्रयस्त्रीगमन इत्यादि क्रीतपुस्तकपाठः ।



अथ कारुक-नापितयोः स्त्रीगमनप्रायश्चित्तमाह<sup>१</sup> । 333

देवलः—

नापितस्य स्त्रियं गत्वा कारुकस्य द्विजाधमः ।

कामातुरोमहापापी न पुनर्भुवि जायते ॥

नापितः क्षीरकः कारुकस्त्वयःपिण्डकारी ।

जावालिः—

तयोर्विप्रः सतीं दृष्ट्वा ग्रामे वा स्वगृहेऽपि वा ।

गच्छेत् कामातुरः पश्चाद् देहशुद्धिं समाचरेत् ॥

मार्कण्डेयः—

क्षीरकस्य द्विजोगत्वा कारुकस्य स्त्रियं मुदा ।

तदा पतति दुष्टात्मा न तस्य पुनरुद्भवः ।

तस्य देहविशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तमुदीरितम् ॥

पराकं यावकं चैव तप्तं चान्द्रमनन्तरम् ।

एकदिन-त्रिदिन-मास-संवत्सरक्रमेण योजनीयम् । अतज्ज्ञं

पतितप्रायश्चित्तम् । कारुकस्त्रीगमने प्रायश्चित्तमेवं वेदितव्यम् ।

विप्रस्त्रीणामपि एवम् । पूर्व्ववत् क्षत्रियादीनामपि ।

इति हेमाद्रौ नापित-कारुकस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) आहति प्रीतपुस्तके नास्ति ।

334 अथ 'ब्रह्मचाण्डालस्त्रीगमनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः —

परार्थं काशिकायायी दत्ताग्निः कीकसानुगः ।

तएव ब्रह्मचाण्डाला वास्त्रात्रेणाऽपि<sup>१</sup>नालभेत् ॥

तत्र “काशिकायां स्वकृतपुण्यराशिं दास्यामी”<sup>२</sup>ति श्रुतकं गृहीत्वा  
यः काशीं गतः स<sup>३</sup>परार्थं काशिकायायी । “अहमेतस्य कुणपस्या-  
ऽग्निदाहादिकं करिष्यामी”<sup>४</sup>ति मौल्यं<sup>५</sup> गृहीत्वा यस्तत् कृतवान्  
स दत्ताग्निः । कीकसानि परकीयाण्यस्थीनि, “अहं धृत्वा  
गङ्गान्धसि स्थापयामी”<sup>६</sup>ति पूर्ववदनादिकं गृहीत्वा यः करोति स  
कीकसाऽनुगः । तदाह

‘वृद्धमनुः—

कीकसानि द्विजोष्ट्वा परकीयाणि<sup>७</sup> लोभतः ।

एकप्रस्थानमात्रेण स<sup>८</sup>चाण्डालसमीभवेत् ॥

प्रेतकृत्यमहं कुर्याम् श्रुतस्यास्य विशेषतः ।

इति यः कुरुते बुद्धिं स<sup>९</sup>चाण्डालइतीरितः ॥

(१) ब्रह्मेति लेखितपुस्तके नास्ति ।

(२) ब्रह्मचाण्डाला इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) नार्चयेत् इति श्रुतपुस्तकपाठः ।

(४) परार्थं वा इति श्रुतपुस्तकपाठः ।

(५) गृहीत्वा कृतवान् इति श्रुत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(६) ननु रित्वेव श्रुत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(७) पार्थिवं इति श्रुत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(८) चाण्डाल इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(९) चाण्डाल इति लेखितपुस्तकपाठः ।



परार्थं मौल्यमादाय काशीं यास्याम्यहं वत ।  
 इति यो मनसि स्थाप्य स <sup>१</sup>चाण्डालत्वमर्हति ॥  
 एतेषामेकतः पत्नीं द्विजो यः संगृहीतवान् ।  
<sup>२</sup>एकरात्रं त्रिरात्रं वा मासं वा वत्सरं तु वा ॥  
<sup>३</sup>जभेत् कामातुरो यस्तु तस्य निष्कृतिरीरिता ।  
 चाण्डालगमने राजन् निष्कृतिः कथितोत्तमैः ॥  
 सा चैवात्र प्रयोक्तव्या कारीषबधवर्जिता<sup>४</sup> ।  
 पुनः संस्कारविधानं कर्त्तव्यं विधिचोदनात् ॥

विप्रस्त्रीणां ब्रह्मचाण्डालसंसर्गप्राप्तौ विप्रस्थाऽर्द्धम् । गर्भं त्यागः ।  
 क्षत्रियादीनां पूर्ववत् ।

इति हेमाद्रौ ब्रह्मचाण्डालस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम् ।

- (१) चाण्डालत्वमिति लेखितपुस्तकपाठः ।  
 (२) एकरात्रं इति लेखितपुस्तकपाठः ।  
 (३) यज्जभेत् इति लेखितपुस्तकपाठः यज्जभेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।  
 (४) वर्जिता इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ रजस्वलागमनप्रायश्चित्तमाह<sup>१</sup> ।

देवलः—

राजन् पुष्पवतीं भार्यां द्विजः कामातुरो<sup>२</sup> व्रजेत् ।

महान्तं नरकं गत्वा रक्तस्त्राविगुदोभवेत् ॥

मार्कण्डेयः—

विप्रोरजस्वलां पत्नीं गच्छेत् कामातुरः सक्तत् ।

मेहवान् भविता राजन् रक्तस्त्रावी भवेद्भुवि ॥

गालवः—

यो विप्रः पञ्चवाणात्तो जम्भेत्<sup>३</sup> पत्नीं रजस्वलाम् ।

न तस्य पुनरावृत्तिर्यमलोकाद् भयङ्करात् ।

प्रथमेऽहनि यो गच्छेत्<sup>४</sup> चाण्डालीगमने च यत् ॥

तत् कृत्वा शुद्धिमाप्नोति अन्यथा दोषभाग्भवेत् ।

द्वितीयेऽहनि ब्रह्मघ्नीगमने<sup>५</sup> यदुदाहृतम् ॥

[ तदत्राऽपिप्रयोक्तव्यं नाऽन्यथाशुद्धिमाप्नुयात् ] ।

तृतीये रजकीसङ्गे प्रायश्चित्तं तदत्र हि ।

कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति इहलोके परत्र च ॥

(१) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) भवेत् इति क्रीत लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) जम्भेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) चाण्डालगमने इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) गमनं तदुदाहृतम् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

[ ] अयं पाठः क्रीतकाशीपुस्तकयोर्नोपलब्धः ।



भविष्योत्तरे—

प्रथमेऽहनि चाण्डाली द्वितीये 'ब्रह्मघातिनी ।

तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुध्यति ॥

दिनत्रयेषु गमने यद्यत् पापमुदीरितं तत्तत् प्रायश्चित्तं कृत्वा  
विशुध्यति पुनः संस्कारश्च । विप्रस्त्रीणां रजस्वलानां परपुरुषसंसर्गे  
विप्रस्याऽर्द्धं प्रायश्चित्तम् । क्षत्रियादीनां पूर्व्ववत् ।

इति हेमाद्रौ रजस्वलागमनप्रायश्चित्तम् ।

(१) ब्रह्मघातकी इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ विधवागमनप्रायश्चित्तमाह<sup>१</sup> ।

देवलः—

ब्राह्मणोमदलोभेन विधवां विप्रनन्दिनीम् ।  
गच्छेत् कामातुरः पश्चाज्ज्ञात्वाऽसौ पतिवर्जिताम् ।  
इति मत्वा व्रजेद् गन्धमादनं पर्वतोत्तमम् ॥  
तत्र चापायमासाद्य प्रातः स्नायाद् दिने दिने ।  
मासमात्रेण शुद्धिः स्याद् अशुद्धोऽभूत्तदन्यथा<sup>२</sup> ॥

मार्कण्डेयः—

पूर्वजोविधवां विप्रनन्दिनीं विषयातुरः ।  
अज्ञानात् सकृदागत्य पश्चात्तापपरायणः ॥  
यदीच्छेदात्मनः शुद्धिं चापाये<sup>३</sup> स्नानमाचरेत् ।  
मासमात्रेण शुद्धिः स्यात् पुनः संस्कारमार्गतः ॥

एतदज्ञानविषयम् ।

पराशरः—

ज्ञात्वा विप्रः सकृद्गच्छेद् विधवां कामपीडितः ।  
तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति ऋते कारीषवज्जिना ॥

(१) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) न चान्यथा इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) यदिच्छेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) चापायस्नानं इति लेखितपुस्तकपाठः ।



जावालिः—

उभयोर्यदि सन्मत्या द्विजः पापमनुस्मरन् ।  
 'गच्छेत् पश्चात् शुद्धिकामो मृतः कारीषवह्निना ॥  
 शुद्धिमाप्नोति राजेन्द्र 'अथवा भूपरिक्रमः ।  
 त्रिवारं क्ष्मां परिक्रम्य पुनः संस्कारपूर्वकम् ॥  
 पञ्चगव्यं पिवेत्पश्चात् शुद्धिमाप्नोति पौर्व्विकीम् ।  
 एतद् गर्भधारणविषयम् ।

शिवरहस्ये—

योविप्रोविधवां साध्वीमागच्छेद् गर्भधारणात् ।  
 स 'चाण्डालसमोज्ञेयस्तस्यास्यागोविधीयते ॥  
 गर्भधारणे विप्रः पतितप्रायश्चित्तं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति । गर्भधारणे  
 'पुनर्विशेषमाह ।

नागरखण्डे—

वर्णत्रयाद् वा विधवा सवर्णा यदि गर्भिणी ।  
 विप्रेस्तस्याः परित्यागः कार्यो धर्मपरायणैः ॥  
 तद्दर्शने महापापमवाप्नोति हि पूर्व्वजः ।  
 विष्णुधर्म—वर्णत्रयात् सवर्णाद्वा विधवा गर्भिणी यदि ।  
 तस्या दर्शनमात्रेण ब्रह्महत्यामवाप्नुयात् ॥

(१) यच्छेत् इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) अन्त्या इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) चाण्डाल इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) पुनरिति क्रीत-ज्ञाशेषपुस्तकयोर्नास्ति ।

अतस्त्यागोमुनिश्रेष्ठा अनया किं प्रयोजनम् ।

“गर्भे त्यागोविधीयत” इति मनुवचनं सर्वत्रानुसन्धेयम् ।

विधवाया विप्रस्याऽर्द्धं प्रायश्चित्तम् । क्षत्रिय-वैश्यपुरुषगमने द्विगुणं

प्रायश्चित्तम् । क्षत्रियादीनां प्रायश्चित्तं द्विगुणम् ।

इति हेमाद्रौ विधवागमनप्रायश्चित्तम् ।

१. अतस्त्यागोमुनिश्रेष्ठा अनया किं प्रयोजनम् ।

२. “गर्भे त्यागोविधीयत” इति मनुवचनं सर्वत्रानुसन्धेयम् ।

३. विधवाया विप्रस्याऽर्द्धं प्रायश्चित्तम् ।

४. क्षत्रिय-वैश्यपुरुषगमने द्विगुणं प्रायश्चित्तम् ।



देवलः—

द्विजः कामातुरोवेश्यां यभेदेकदिनं मुदा ।  
 न तस्य सन्ति पुण्यानि तिष्ठन्त्यत्र न संशयः ॥  
 द्विजः कामातुरोनित्यं वेश्यां यदि यभेद्भुवि ।  
 तस्य नित्यविधिर्नष्टः सद्यएव न संशयः ॥  
 नित्यकर्म्मपरित्यागात् पतितः स्यान्नसंशयः ।  
 यदीच्छेत् शुद्धिमनुलां षडब्दं कृच्छ्रमाचरेत् ॥  
 पुनस्तत्रैव संस्कारं कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।  
 क्षत्रियादीनामेवम् ।

इति हेमाद्रौ वेश्यागमनप्रायश्चित्तम् ।

- 
- (१) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।  
 (२) अभेदिति क्रीतखेचितपुस्तकपाठः ।  
 (३) अभेदिति क्रीतखेचितपुस्तकपाठः ।

देवलः—

दाप्रीं द्विजोयदा <sup>२</sup>गन्ता स्वधर्मं नाऽवलोकयन् ।

महापापमवाप्नोति मानहानिश्च जायते ॥

मार्कण्डेयः—दासी मानधनं हन्ति वेश्या हन्ति तपोयशः ।

विधवाऽऽयुः श्रियं हन्ति सर्वं हन्ति पराङ्मना ॥

ततोदासी न गन्तव्या कर्मणा मनसा गिरा ।

एकस्त्रिन्नक्ति यो दासीं <sup>३</sup>जमेत् कामातुरः सक्तः ॥

यावकं तत्र कर्त्तव्यं पराकं तु दिनत्रये ।

प्राजापत्यं तथा मासे वर्षे चान्द्रं पृथक् पृथक् ॥

[ सर्व्वतः ] अतः परमवाप्नोति <sup>४</sup>चाण्डालत्वं विगर्हितः ।

शूद्रान्नं शूद्रसम्पर्कं मासमेकं निरन्तरम् ।

इह जन्मनि शूद्रत्वं <sup>५</sup>चाण्डालः कोटिजन्मसु ॥

वर्षात्परं पतितप्रायश्चित्तं कृत्वा दासीगमनात् पूतोभवति पुनः

संस्कारश्च ।

इति हेमाद्रौ दासीगमनप्रायश्चित्तम् ।

(१) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) गत्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) यमेत् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) चाण्डालत्वमिति लेखितपुस्तकपाठः ।

[ ] अयं पाठः क्रीत-काशीपुस्तकयोर्नास्ति ।

(५) चाण्डाल इति लेखितपुस्तकपाठः ।



<sup>१</sup>[अथ पतित-पाषण्ड-बौद्ध-शूद्रस्त्रीगमनप्रायश्चित्तमाह ।]

देवलः—

बौद्ध-पाषण्ड-पतित-शूद्रस्त्रीणां सक्तद्विजः ।

रतिं कृत्वा दिनाऽभ्यासे चान्द्रायणमथाऽऽचरेत् ॥

दिनत्रये यावकन्तु तप्तं मासे प्रकल्पितम् ।

अतज्जङ्घं न संभाष्यः पतितः सर्व्वकर्मसु ॥

मार्कण्डेयः—

पाषण्ड-बौद्ध-पतित-शूद्रस्त्रीर्जभते द्विजः ।

दिनत्रये यावकं स्यात् तप्तं मासे प्रकीर्तितम् ॥

षण्मासे चान्द्रमित्येतद्वर्षे पतति स द्विजः ।

पतितप्रायश्चित्तं वर्षाद्दूढं कृत्वा शुध्यति । गर्भे न प्रायश्चित्तम् ।

मृते तु न संस्कारः । पुत्रजनने तस्य त्यागएव ।

तदेवाऽऽह मनुः—

एतेषां स्त्रीषु योविप्रोरमते प्रत्यहं खलः ।

गर्भे वा पुत्रजनने वहिष्कारो विधीयते ॥

यदिचेत् <sup>१</sup>पुत्रवान् स स्यात् पिता नरकमश्नुते ।

संसर्गात् तस्य राजेन्द्र पातित्यं <sup>२</sup>भवति ध्रुवम् ॥

(१) अयमपि पाठः क्रीतपुस्तके न दृष्टः ।

(२) यमते इति लेखितपुस्तकपाठः रमते इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) पुत्रवात्सल्यात् इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) हि भवेद्भुवं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

पापकारी भवेत् पुत्रः सदा तं नहि कीर्त्तयेत् ।

तस्मात् पुत्रः परित्याज्यः पित्रा सुखपरेण ह ॥

तथाच श्रुतिः—

“स शूद्रयोनिःसंस्क्रिन्नोरेतसा सिञ्चते<sup>१</sup> पितृन् पितृद्रोहीति” ।

‘शूद्रादिस्त्रीषु पुत्रमुत्पादयन् पुनस्त्याज्यएव “औरसं दोष-  
कारिणं त्यजेत्” इति वचनात् ।

इति हेमाद्रौ पतित-पाषण्ड-बौद्ध-शूद्रस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम् ।

(१) सिञ्चयेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) शूद्रादि इति पाठः क्रीत-वेष्टितपुस्तकयोर्नास्ति ।



अथ मद्यपस्त्रीगमनप्रायश्चित्तमाह<sup>१</sup> ।

देवलः—

मद्यपानरतां नारीं द्विजः कामातुरःसज्जत् ।

गच्छेद्यदिह पापात्मा चाण्डालत्वमवाप्नुयात् ॥

गीतमः—

द्विजः कामातुरोगच्छेत् स्त्रियं मद्यपरायणाम् ।

महान्तं नरकं गत्वा चाण्डालत्वं भजेदिह ॥

मार्कण्डेयः—

मद्यपानरतां नारीं द्विजः कामातुरो<sup>२</sup>ब्रजेत् ।

नरकं चानुभूयाऽथ चाण्डालत्वमवाप्नुयात् ॥

यावकं मासमात्रे तु षण्मासे चान्द्रभक्षणम् ।

वत्सरे पतितोभूयाज्ज्ञाते निष्कृतिमाचरेत् ॥

पतितनिष्कृतिमाचरेद् इत्यर्थः—

तस्योपनयनं भूयः पञ्चगव्यमतःपरम् ।

विप्रस्त्रीणां मद्यपपुरुषसंसर्गे विप्रप्रायश्चित्ताऽहं क्षत्रियादीनां  
पूर्ववत् ।

इति हेमाद्रौ मद्यपस्त्रीगमनप्रायश्चित्तम् ।

(१) आहिति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) यमेत् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) यमेत् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) षड्व्यं इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ ऋतुकालपरित्यागप्रायश्चित्तमाह<sup>१</sup> ।

देवलः—

<sup>२</sup>ऋतुज्ञातां तु योभार्यां स्वस्थः सन्नोपगच्छति ।

भ्रूणहत्यामवाप्नोति नरक<sup>३</sup>श्चाधिगच्छति ॥

ऋतुकालाऽतिक्रमे हेतुमाह

व्रतादिश्राद्धकालेषु पञ्चपर्वसु योद्धिजः ।

भार्यामृतुमतीं ज्ञातां यो<sup>४</sup> गच्छेत् स तु पापभाक् ।

मरीचिः—

ऋतुकाले समायाते श्राद्धकाल<sup>५</sup> उपस्थितः ।

<sup>६</sup>व्रतकालस्तथा राजन् उभयं तु परित्यजेत् ॥

तयोर्द्वयोर्वलीयान्स श्राद्धकालो महत्तरः ।

ऋतोर्दिनानि सन्त्येव श्राद्धादिषु न सन्ति हि ॥

अतः श्राद्धादिकालश्च न त्याज्यो विप्रपुङ्गवैः ।

श्राद्ध-व्रतपरित्यागे दोषबाहुल्यात् कालस्याऽसम्भवाच्च श्राद्धादि-  
कालो बलवान् । ऋतुकालसु<sup>७</sup> षोडशदिनानि सन्ति । "रोगादि-

(१) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) ऋतुज्ञानां इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) नरकं वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) गत्वा इति क्रीत लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) उपस्थिते इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(६) व्रतकाले तथा इति क्रीत लेखितपुस्तकपाठः ।

(७) ऋतुकालस्य तु इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(८) रोगादि संहितः इति लेखितपुस्तकपाठः ।



रहितोभर्ता पुत्रकामी समदिनेषु आहव्रतदिनरहितेषु संसर्गं  
कुर्यात् । तदेवाह कात्यायनः—

ऋतुस्त्रातां 'नरोभार्यां व्रतआहविवर्जिते ।

स्वयं वै रोगरहितोयमेत् सन्तानकाम्यया ॥

अन्यथा दोषमाप्नोति प्रायश्चित्तमिहार्हति ।

महाराजविजये--

अनिमित्ततया विप्रः पत्नीऋतुमतीं त्यजेत् ।

भ्रूणहत्यामवाप्नोति प्राजापत्यं समाचरेत् ॥

पूर्वोक्तनिमित्तैर्विना ऋतुमतीं 'संत्यजन् प्राजापत्यं कृत्वा दोषो-  
न्मुक्तो भूयात् ।

इति हेमाद्रौ ऋतुकालपरित्यागप्रायश्चित्तम् ।

(१) त्व योभार्यां इति क्रीतवेदितपुस्तकपाठः ।

(२) सन्तज्य इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ कन्यकागमनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

अप्रौढां कन्यकां विप्रोयमेत् कामातुरोऽन्वहम् ।

तस्यैव नरके वासः कानीनः स्यात्तदुद्भवः ॥

मार्कण्डेयः—

असंस्कृतां पुष्पहीनां कन्यकां यो द्विजाधमः ।

गन्तुमिच्छति पापात्मा नरकं याति दारुणम् ॥

पराशरः—

मुखजोमुखजाज्जातां कन्यां यः संपरिग्रहेत् ।

स एव नरकस्थायी यावदाभूतसंज्ञवम् ॥

प्राजापत्यं तदा मासे वर्षे चान्द्रं प्रकौर्त्तितम् ।

अतः परमशुद्धोऽभूत् सुरापूरितभाण्डवान् ॥

वर्षादूर्ध्वं पतितप्रायश्चित्तं पूर्वोक्तं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति । विप्रस्तु  
क्षत्रियवैश्यकन्यासु संसर्गं कृत्वा पादहीनं प्रायश्चित्तं कृत्वा शुध्यति  
शूद्रकन्यागमने पूर्ववत् ।

इति हेमाद्रौ कन्यागमनप्रायश्चित्तम् ।

(१) कन्यायां यो द्विजाधमः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) स परिग्रहे इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



अथ कन्यकादूषणप्रायश्चित्तमाह ।

देवज्ञः—

द्विजो योदक्षिणां<sup>१</sup> कन्यां सभामध्ये विनिन्दयेत् ।

सएव पापकन्मा स्यान् मृत्वा नरकमश्नुते ॥

गौतमः—

योविप्रोदक्षिणां कन्यां विनिन्दयति सर्वदा ।

स गत्वा नरकं घोरं भुवि भूयान् मृतमजः ॥

कन्यादूषणमिति मध्यमानामिकाभ्यां योनिप्रवेशं कृत्वा यत् शोध-  
यति तदेव कन्यादूषणम् ।

जावालिः—

मध्यमानामिकाभ्याञ्च कन्यामूत्रप्रवेशने ।

<sup>२</sup>कुर्यात् प्रवेशं यद् विप्रास्तत्कन्यादूषणं विदुः ॥

न विवाह्या द्विजैः सा तु योनिदेशविशोधनात् ।

प्रायश्चित्तमिदं कुर्यात् कन्यादूषणपापभाक् ॥

चान्द्रायणत्रयं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति पौर्व्विकीम् ।

क्षत्रियादिदूषणेऽप्येवम् ।

इति हेमाद्रौ कन्यकादूषणप्रायश्चित्तम् ।

(१) रक्षितां इति क्रीत-काशीपुस्तकपाठः ।

(२) कृत्वा प्रवेशं योविप्र इति क्रीत-वेङ्कतपुस्तकपाठः ।

देवलः—

योविप्रः पुरुषं गच्छेत् पञ्चवाणातरः खलः ।

स्वदारेषु मुखे वापि यमेत् पापपरायणः ॥

तस्य वीर्यं क्षयं याति मृतोनरकमश्नुते ।

मार्कण्डेयः—

यो विप्रः पुंसि संसर्गं स्वदारेषु रतिं मुखे ।

कुर्याद् यदिह पापात्मा तद्रेतः क्लीवतामगात् ॥

यमलोकमुपागम्य तत्र वासः सदा भवेत् ।

तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति पुनः संस्कारणं विना ॥

नारदः— स्वदारेषु मुखे राजन् योविप्रः पुरुषं यमेत् ।

तस्य वीर्यं क्षयं याति स वै नरकमश्नुते ॥

जाबालिः—पश्चात्तापमवाप्याथ यदीच्छेत् शुद्धिमात्मनः ।

एकस्मिन् दिवसे तप्तं मासे चान्द्रं ततः परम् ॥

अब्दात् परं मुनिश्रेष्ठ षडब्दं कच्छमाचरेत् ।

तस्योपनयनं भूयः पटगर्भविधानतः ॥

पञ्चगव्यं पिबेत् पश्चात् पूतोभवति सर्व्वदा ।

इति हेमाद्रौ पुंसि मैथुनप्रायश्चित्तम् ।

(१) आहति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) संसर्गे इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



देवलः—

<sup>२</sup>खरोमुष्ट्रीञ्च वड्वां विप्रो <sup>३</sup>भोहमदान्धवान् ।

यभेद्बहि स पापात्मा रौरवं नरकं व्रजेत् ॥

वशिष्ठः—<sup>४</sup>खरोमुष्ट्रीञ्च वड्वां विप्रः कामातुरः सक्तत् ।

यभेल्लज्जां विहयाऽऽशु स वै नरकमश्नुते ॥

जावालिः—

खरोमुष्ट्रीञ्च वड्वां यभेद्विप्रोमदातुरः ।

रौरवं नरकं याति यावदाभूतसंग्रवम् ॥

तस्य दोषविनाशार्थं प्रायश्चित्तमुदीरितम् ।

खरे चान्द्रं तथोष्ट्रे च पराकां वड्वागमे ॥

एतेन शुद्धिमाप्नोति पुनः संस्कारपूर्वकम् ।

पञ्चगव्यं पिवेत् पश्चात् शुद्धोभवति निश्चयः ॥ इति

क्षत्रिय-वश्ययोर्विप्रोक्ताद् द्विगुणं प्रायश्चित्तं विशोधनम् ।

इति हेमाद्रौ खरोष्ट्रवड्वामैथुनप्रायश्चित्तम् ।

(१) आहृति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) खरमुष्ट्रञ्च वड्वां इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) बहि इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) वड्वां खरमुष्ट्रं च इति लेखितपुस्तकपाठः ।

देवलः—

वस्तं वा महिषीं वस्तां अजमेणादिकं तथा ।

<sup>२</sup>गच्छेद् द्विजोमहापापी सद्यः पतितुमर्हति ॥

पराशरः—

वस्तं मेघं तथा वस्तां महिषीं मदनातुरः ।

विप्रोयदि रमेत् पापी यमलोकमवाप्नुयात् ॥

नागरखण्डे—

वस्तं वस्तां तथामेघां महिषीं मुखसम्भवः ।

यमेत् कामातुरः पापी मृत्वा नरकमश्नुते ॥

<sup>१</sup>वस्तायां वस्तके मेघे तप्तकच्छं विशोधनम् ॥

महिष्याञ्च हरिण्याञ्च प्राजापत्यं समाचरेत् ।

पुनः संस्कारमन्त्रैश्च कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

पञ्चगव्यं पिवेद् पश्चाद् अभ्यासे चान्द्रमुच्यते ।

क्षत्रियवैश्ययोरेवं द्विगुणम् ।

इति हेमाद्रौ महिषीवस्ताजागमनप्रायश्चित्तम् ।

(१) आह्वेति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) यमेदिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) वस्ते वस्ते तथामेघ इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।



अथ <sup>१</sup>करादौ <sup>२</sup>शुक्रोत्सर्गप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयः—

अयोनौ च वियोनौ च पशुयोनौ च भारत ।

समुत्सृजन्ते ये शुक्रं ते वै निरयगामिनः॥

अयोनिर्हस्तादिः पशुयोनिर्गोवत्सादिः ।

नारदः—

<sup>३</sup>कटे वा पशुपक्ष्यादौ जले वा वक्त्रिमध्यतः ।

विप्रः कामातुरः पापी <sup>४</sup>शुक्रोत्सर्गं यदाऽऽचरेत् ॥

तदा यमपुरं गत्वा तिष्ठत्याचन्द्रतारकम् ।

मनुः—

पशुपक्षिजले मार्गे कटायां वीजमुत्सृजन् ।

स गच्छेन्नरकं घोरं पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥

परेद्युर्वा तदानीं वा सचैलं स्नानमाचरेत् ।

जपेत् सहस्रं गायत्रीं ततः शुद्धिरवाप्यते ॥

नान्यथा शुद्धिरेतस्य <sup>५</sup>हुत्वा पापापनुत्तये ।

क्षत्रियवैश्ययोर्विप्रप्रायश्चित्ताद् द्विगुणम् ।

इति हेमाद्रौ करादौ शुक्रोत्सर्गप्रायश्चित्तम् ।

(१) कटादौ इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) रेतोत्सर्ग इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) करायाभिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) रेतोत्सर्गं इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) हुत्वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

## अथाऽवकीर्णप्रायश्चित्तमाह<sup>१</sup> ।

देवलः— आश्रमाणां पुरोवर्त्ती ब्रह्मचारीह देवतः ।

रेतोत्सगं यदा कुर्यात् स्वप्ने वा मुष्टिमैथुने ॥

अवकीर्णी स विज्ञेयः सर्वधर्मवहिष्कृतः ।

महापापमवाप्नोति<sup>२</sup> जपः क्षरति तत्क्षणात् ॥

मार्कण्डेयः—

<sup>३</sup>उपनायदिनाद् वर्णी ब्रह्मचर्यपरायणः ।

प्रमादादिह लोभाद्वा यभेन्नारीमकल्मषः ॥

अवकीर्णी स विज्ञेयः सर्वधर्मवहिष्कृतः ।

गालवः— मौञ्जीव्रतदिनाद् राजन् ब्रह्मचर्यमकल्मषम् ।

चरन्<sup>४</sup> व्रतीह दुःसङ्गात् योनौ रेतः समुत्सृजन् ॥

अवकीर्णी सविज्ञेयः सर्वदा तं परित्यजेत् ।

तस्य देहविशुद्ध्यर्थं पराकां कच्छमीरितम् ॥

तथा गर्हम्<sup>५</sup> भालभ्य शुद्धिमाप्नोति पौर्व्विकीम् ।

पुनः संस्कारपूतात्मा पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ॥

एतेन शुद्धिमाप्नोति ब्रह्मचारो नचाऽन्यथा ।

इति हेमाद्रौ अवकीर्णप्रायश्चित्तम् ।

(१) अवकीर्णप्रायश्चित्तमिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) तपः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) उपनयनदिनाद् इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) वर्णीहदुःसङ्गात् इति क्रीत-काशीपुस्तकपाठः ।

(५) आलम्ब्य इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



अथ 'मिथ्यावादिप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

योविप्रः साधुवृत्तेषु पुण्यवत्सु द्विजेषु च ।

'मिथ्यारोपी महादोषः अस्तिः 'विप्रवदन्मृषा ॥

महाभारते—

साधुवृत्तेषु विप्रेषु योविप्रस्तु मृषा वदन् ।

स्तेयं वा व्यभिचारो वा हत्या वाऽप्यस्ति सर्व्वदा ॥

इति यो वदते साधुं स मिथ्यावादवान् द्विजः ।

देवकार्य्येषु पितृषु 'अनर्हस्तु मृषा वदन् ।

मार्कण्डेयः—

पापिनां पापगणनां<sup>१</sup> न वदेद् वै कदाचन ।

अस्ति चेत् तुल्यपापीस्यान् मिथ्या चेद्दिगुणं भवेत् ॥

मरोचिः—

'मिथ्या यः साधुवृत्तेषु दोषारोपो<sup>२</sup> गुणेष्वपि ।

विप्रेषु कलुषं वाचा वदन् ग्रामे सभास्थले ॥

(१) मिथ्यावादप्रायश्चित्तमित्येव क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) "मिथ्यादोषो महारोषः अस्ति विप्रोवदेन्मृषा" इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) विप्रोमिथ्यावदन् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) अनर्होमिथ्यावदन् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) गणनादिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(६) मिथ्यायां इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(७) दोषारोपे इति लेखितपुस्तकपाठः ।

सण्व नरकं गत्वा <sup>१</sup>शूनोयोनिषु जायते ।  
 तस्य पापविनाशाय प्रायश्चित्तं महत्तरम्<sup>२</sup> ॥  
 विप्रेषु तप्तलङ्घ्रं स्याद् अङ्गनास्त्रिह यावकम्<sup>३</sup> ।  
 बालवृद्धातुरेष्वेषु वदन् पराक<sup>४</sup> माचरेत् ॥  
 क्षत्रियादिषु सर्वेषु प्राजापत्यमुदीरितम् ।  
 न मिथ्याभाषणं कुर्याद् दोषारोपं परित्यजेत् ॥

इति हेमाद्रौ <sup>५</sup>मिथ्यावादिप्रायश्चित्तम् ।

(१) शूनयोनिषु इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) महत्तरं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) कारकं इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) पायकमाचरेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) मिथ्यावादप्रायश्चित्तमिति क्रीतपुस्तकपाठः ।



## अथाऽभिशस्तप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

पूर्ववन्निन्दयाऽऽवेशे अभिशस्तः स उच्यते ।  
 अयोग्यो हव्यकथेषु निन्दितः सर्वदा जनैः ॥  
 नास्त्यकीर्तिसमो मृत्युरिह लोके परत्र च ।  
 अस्ति वा नास्ति वा दोषः अयशः परिवर्तते ॥  
 तस्मादेतद्विशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यद्वयं चरेत् ।  
 अभिशस्तो महादोषान्मुच्यते नाऽत्र संशयः ॥

गालवः—

मिथ्यावादिकया बद्धः अभिशस्त इतीरितः ।  
 पापमस्ति सदा लोके वार्त्ता सर्वत्र गच्छते ॥  
 तद्दोषपरिहारार्थं प्राजापत्यद्वयं चरेत् ।  
 ततः शुद्धो भवत्येव मिथ्यात्वे विप्रपुङ्गवः ॥  
 सदोषो विद्यते यत्र तत्र शान्तिं समाचरेत् ।  
 अन्यथा दोषमाप्नोति पापं स्यैतस्य गूहनात् ॥

(१) वंशे इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) प्राजापत्यं समाचरेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) मिथ्याया वादया इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) पापास्ते तस्य गूहनात् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

मिथ्यात्वे प्राजापत्यद्वयं विशोधनम् । अस्तित्वे प्रतिपदोक्तं प्राय-  
श्चित्तं कृत्वा शुद्धिमाप्नोतीत्यर्थः विप्रस्त्रीणां प्रायश्चित्ताऽर्द्धं क्षत्रिया-  
दीनां पूर्ववत् ।

इति हेमाद्रौ अभिशस्तप्रायश्चित्तम् ।

१. अभिशस्तप्रायश्चित्तम् ।

२. अभिशस्तप्रायश्चित्तम् ।

३. अभिशस्तप्रायश्चित्तम् ।

४. अभिशस्तप्रायश्चित्तम् ।

५. अभिशस्तप्रायश्चित्तम् ।

६. अभिशस्तप्रायश्चित्तम् ।

७. अभिशस्तप्रायश्चित्तम् ।

८. अभिशस्तप्रायश्चित्तम् ।

९. अभिशस्तप्रायश्चित्तम् ।

१०. अभिशस्तप्रायश्चित्तम् ।

११. अभिशस्तप्रायश्चित्तम् ।

१२. अभिशस्तप्रायश्चित्तम् ।

१३. अभिशस्तप्रायश्चित्तम् ।

१४. अभिशस्तप्रायश्चित्तम् ।

१५. अभिशस्तप्रायश्चित्तम् ।

१६. अभिशस्तप्रायश्चित्तम् ।

१७. अभिशस्तप्रायश्चित्तम् ।

१८. अभिशस्तप्रायश्चित्तम् ।



देवलः—

कुग्रामवासिनां पुंसां द्वावनर्थौ प्रकीर्त्तितौ ।

अपूर्वस्थाऽऽगमोनास्ति पूर्वविद्या विनश्यति ॥

कुग्रामलक्षणमाह—

मरीचिः—

अत्रोत्रियश्च तटाकादिस्तृणपर्णं तथेन्धनम् ।

बान्धवाश्च कुलीनाश्च विद्वान् वैद्योमहाधनौ ॥

न सन्ति यत्र ग्रामे च स कुग्रामइतीरितः ।

अपिच—

यत्र विद्यागमोनास्ति न तत्र दिवसं वसेत् ।

तत्र ग्रामे द्विजोयसु हव्यकव्यपराङ्मुखः ॥

एकं वै दिवसं तिष्ठन् महापापमवाप्नुयात् ।

तस्यैव निष्कृतिर्दृष्टा वर्षे चान्द्रायणव्रतात् ।

मासि पराकं षण्मासे प्राजापत्यं समाचरेत् ।

तस्मादमुं परित्यज्य बन्धुमध्ये वसेत्तदा ॥

इति हेमाद्रौ कुग्रामवासिनः प्रायश्चित्तम् ।

(१) कुग्राम वासिनां लक्षणमाह इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) अत्रोत्रियाश्च तडागादि तृणपर्णं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) ये तत्र इति लेखितपुस्तकपाठः । यस्तत्र इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) चान्द्रायणाव्रतात् इति क्रीत-काशीपुस्तकपाठः ।

(५) तस्मादेनं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

देवलः—

मूर्खश्च पिशुनश्चैव मद्यपोदुर्जनस्तथा ।  
स्तेयी च कितवश्चैव तएते दुर्जनाः स्मृताः ॥  
एतेषां योद्विजः सेवां प्रत्यहं समुपाचरेत् ।  
तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति तप्तकृच्छ्रत्रयादिना<sup>१</sup> ॥

सेवाप्रकारमाह—

गौतमः—

शौचार्थं मृत्तिकां तोयं प्रत्यहं पचनक्रियाम् ।  
तद्वाक्यमनुसृत्यैव हस्तपादविमर्दनम् ॥  
उच्छिष्टमार्जनं तेषां पात्रचेलादिधारणम् ।  
एवं द्विजः प्रतिदिनं सेवां कुर्वन् प्रवर्त्तते ॥  
सएव नरकस्थायी ब्रह्मकल्पक्षयादिह ।  
तद्दोषपरिहारार्थं पक्ष-मास-दिनक्रमात् ॥  
दिनैकस्मिन् पराकः स्यात् पक्षे तप्तमुदीरितम् ।  
प्राजापत्यं तथा मासे वर्षे चान्द्रस्य भक्षणम् ॥  
कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति वर्षादूर्ध्वं पतत्यधः ।  
वर्षादूर्ध्वं पतितप्रायश्चित्तं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति नान्यथा ।

इति हेमाद्रौ कुत्सितसेवाप्रायश्चित्तम् ।

(१) त्रयादिना इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।



अथ खरोष्ट्रबलौवर्द्धमहिषवस्ताजारोहणप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

खरमुष्ट्रं महिषं अनडाहमजं तथा ।  
वस्तमारुह्य मुखजः क्रोशमात्रं प्रवर्त्तयेत् ॥  
महान्तं दोषमासाद्य भुवि भूयात् स वानरः ।  
खरमुष्ट्रमनडाहं वस्त्रं महिषमेव च ॥  
अजमारुह्य सहसा विप्रः क्रोशं गतो यदि ।  
महान्तं नरकं गत्वा वानरो भुवि जायते ॥

क्रोशप्रमाणमाह—

लौगाक्षिः—

तिर्यग्यबोदराण्यष्टौ जर्धं वा ब्रीहयस्ये ।  
प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशाङ्गुला ॥  
वितस्तिर्द्विगुणाऽरन्नि स्ते द्वे किष्कुस्ततो धनुः ।  
धनुःसहस्रं क्रोशश्च चतुष्क्रोशश्च योजनम् ॥  
सार्धक्रोशप्रदेशश्च योजनं परिचक्षते ।

विप्रस्यैतेषामारोहणे पृथक् पृथक् प्रायश्चित्तमाह मार्कण्डेयः—

खरमारुह्य विप्रोऽसौ योजनं यदि गच्छति ।  
तप्तकच्छत्रयं प्रोक्तं शुद्धिमाप्नोति वै द्विजः ॥

(१) अघोष्ट्रानङ्गुलिषेत्यादिः क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) तद्द्वौ इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) सधनुः सहस्रं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) द्विजस्यैतेषामित लेखितपुस्तकपाठः ।

उद्वेगं महिषस्यैव अनङ्गाहं द्विजः सकृत् ।

आरुह्य पूर्ववद् गच्छेत् प्राजापत्यमुदीरितम् ॥

अजं वस्त्रं तथाऽऽरुह्य पूर्ववद् यदि गच्छति ।

तत्र सान्त्वनं प्रोक्तं शरीरस्य विशोधनम् ॥

पुनः कर्म्म प्रकुर्वीत पटगर्भविधानतः ।

एतेन शुद्धिमाप्नोति द्विजोनान्यत्र शुध्यति ॥

एकस्मिन् दिवसे एकयोजने उत्तप्रायश्चित्तं, द्वितीये तृतीये वा,  
अभ्यासाद् द्विगुणं त्रिगुणं चतुर्गुणं वा वेदितव्यम् । सर्वत्र  
पुनरुपनयनम् ।

इति हेमाद्री खरोष्ट्रबलीवर्द्धमहिषवस्ताजारोहणप्रायश्चित्तम् ।



अथोदाहितायाः पुनरुदाहप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

समुद्रयात्रास्वोदारः कमण्डलुविधारणम् ।  
दत्ताऽक्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानं वरस्य च ॥  
दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं 'वर्जनीयं' कलौयुगे ।  
एतान् धर्मान् परित्यज्य योविप्रोदोषभाग्भवेत्<sup>१</sup> ॥  
तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति तप्तज्ञप्तिश्च तादिह ।

गौतमः— पूर्वमुदाहितां कन्यामन्यस्मै धनकाह्वया ।  
सत्सराहापि राजेन्द्र दद्याद्विप्रोधनातुरः ॥  
भ्रूणहत्यासमं पापमवाप्नोतीह तत्क्षणात् ।  
दातुः शुद्धिः करीषाम्नेः परिषेतुस्तथैन्दवैः ॥  
सा कन्या हरिणी प्रीक्ता तत्पुत्राः कुण्डसंज्ञिताः ।  
अनेकदोषबाहुल्यात् तस्य मार्गं परित्यजेत् ॥

जाबालिः—

पूर्वमुदाहितां कन्यां पिता भ्राता धनेच्छया ।  
<sup>२</sup>तथा यदिह रोषाहा अन्याधीनां करोति चेत् ॥  
<sup>३</sup>महादोषमवाप्नोति पितरोयान्यधोगतिम् ।  
दातुः शुद्धिः करीषाम्नेर्विदुषान्द्रायणत्रयैः ॥

(१) वर्जयित्वा इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) यदि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) तद्योरिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) महद्दोषमिति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

साकन्या पांसुला ज्ञेया तत्पुत्रः कुण्डसंज्ञितः ।

एतद्दोषविशुद्धार्थं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

कन्यादाता तु चापाये प्रत्यहं ज्ञानमाचरेत् ।

'वर्षमात्रेण संशुद्धीनान्यथा शुद्धिरिष्यते ॥

तद्गर्त्ता तां परित्यज्य कुर्याच्चान्द्रायणव्रतम् ।

तस्योपनयनं भूयः शुचिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥

सा कन्या पूर्वजं चान्यं त्यक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।

शिशुचान्द्रायणमित्यर्थः । अन्यथा नरकं व्रजेदिति । उभयोस्त्यागे

पुत्राभावे कन्यकायाचान्द्रायणात् शुद्धिः । पुत्रोत्पत्तौ तु तस्या

स्तत्पुत्राणां च गतिर्नास्ति । अतस्तुभयोस्त्यागएव वरः ।

इति हेमाद्रौ उद्वाहितायाः कन्यायाः पुनरुद्वाहप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) वर्षमन्त्रेण इति क्रीत-उद्धृतपुस्तकपाठः ।



अथ मातृसम्बन्धपरिणयनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

१मातुः स्वसृकुले कन्या परिणीय स्वबन्धुतः ।

पञ्चाज्ज्ञात्वा परित्याज्या स्यसा माता तु धर्मतः ॥

गौतमः—सम्बन्धं शोधयित्वा तु मातृतः पितृतस्तथा ।

सगोत्रप्रवरां कन्यां १मातुश्च भगिनीं १त्यजेत् ॥

यदि कामाद्विवाह्येत महादोषमवाप्नुयात् ।

तयोः संसर्गतोविप्रोमातृगामीति गद्यते ॥

सगोत्रजां प्रवरजां त्यक्त्वा सुखमवाप्यते ।

मार्कण्डेयः—

सगोत्रप्रवरामिनां १मातुश्च भगिनीं तथा ।

अज्ञात्वा पूर्वमुदाहृत्य १ज्ञात्वा पश्चात् परित्यजेत् ॥

यदि पुष्यवतीं गच्छेत् लोभात् कामातुरः सक्तः ।

मातृगामीति विज्ञेयः सर्व्वकर्म्म १ बहिष्कृतः ॥

पुत्रीत्युत्ती तयोः पुत्रा १अन्यजत्वमवाप्नुयुः ।

तद्दोषपरिहारार्थं देहशुचिं समाचरेत् ॥

(१) परिभाषण इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) सप्तारं नातरं यस्तु अविचार्य्य स्वबन्धुतः । इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) नातरं इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) चरेत् इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) नातरं इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(६) पूर्व्वमुदाहृत्यां इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(७) सर्व्वधर्म्म इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(८) आन्यजत्वमिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अगत्या यत्र चोदाहस्तचचान्द्रमुदीरितम् ।

'यदा पुष्पवतीं गच्छेत् 'तदा दोषमवाप्नुयात्' ।

गुरुतल्पसमं प्रोक्तं सुष्कच्छेदविवर्जितम् ।

पुत्तोत्पत्तो करीषाम्नौ दाहएव विधीयते ॥

सगोत्रजायाः प्रवरजायाः परिणयादौ प्रायश्चित्तं पुनः संस्कार-  
एव । कन्यकायाः पुरुषस्यार्धं प्रायश्चित्तं क्षत्रियवैश्ययोरेतद्विगुणम् ।

इति हेमाद्रौ मातृष्वसृसम्बन्धपरिणयनप्रायश्चित्तम् ।

(१) तथा इति क्रीत-वेचितपुस्तकपाठः ।

(२) तथा इति क्रीत-वेचितपुस्तकपाठः ।

(३) अवाप्यते इति क्रीत-वेचितपुस्तकपाठः ।



## अथ स्वदारपरित्यागप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

निष्कारणतया पत्नीं यस्यजेत् पूर्वजोरुषा ।

'नतस्येह परत्रापि, निन्दित'स्यज्यते जनैः ॥

गौतमः— अप्रजां दशमे वर्षे स्त्रीप्रजां द्वादशे तथा ।

वृत्तप्रजां पञ्चदशे सद्यस्त्वप्रियवादिनीम् ॥

अप्रियवादोनाम कलौयुगे साक्षाद्व्यभिचारः । यद्यपि अप्रियाणि  
भर्तृविषये कलौ युगे 'बह्विनि सन्ति, तथापि साक्षाद् व्यभिचार  
एवाप्रियवादः तदा त्याज्या । अन्यथा दोषमाह—

गौतमः—

व्यभिचारादृते पत्नीं योविप्रः संपरित्यजेत् ।

भ्रूणहत्यामवाप्नोति ऋतुकालव्यतिक्रमात् ॥

खराजिनं बहिलोम परिधाय 'स यन्नतः ।

शरावपात्रमादाय भिक्षार्थं ग्राममाविशेत् ॥

'स्वदारव्यतिक्रमिणे भिक्षां देहीति याचयेत् ।

सप्तागाराखटित्वाथ भोजयेत् सायमादरात् ॥

षष्ठमासमेवं कृत्वा तु शुद्धिमाप्नोति पौर्व्विकीम् ।

(१) वृत्तस्येति चेद्विदुस्तुल्यकपाठः ।

(२) पूज्यते इति चेद्विदुस्तुल्यकपाठः ।

(३) बह्विनि इत्यत्र प्राज्ञापितानि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) क्रीत पुस्तके नास्ति ।

(५) वृत्तन्नतः इति क्रीत-चेद्विदुस्तुल्यकपाठः ।

(६) द्वार व्यतिक्रमणेन इति चेद्विदुस्तुल्यकपाठः ।

तदाह आपस्तम्बः—

“दारव्यतिक्रमो खराजिनं बहिलोम परिधाय दारव्यतिक्रमिणे  
भिक्षां देहोति सप्तागाराणि चरेत् । सा वृत्तिः । षण्मासात् ।”  
स्त्रीणां भर्तृत्यागे निष्कारणतयाप्येवंमर्द्धं प्रायश्चित्तं ‘महापातकि-  
ग्रहास्ति चेत् त्यागएव विहितः । कारणं स एव । नोचेत्  
स्वभर्तृप्रायश्चित्तवत् सर्वं कुर्यात् खरचम्बिना भिक्षार्थं पर्यटेट्  
पूर्ववदाषण्मासात् ।

इति हेमाद्रौ खदारपरित्यागप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) महापातकं यद्वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) पूर्ववत् सदा षण्मासात् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) पत्नीत्याग इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।



अथ पितृगृहे असंस्कृतकन्यारजो<sup>१</sup> दर्शनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

पितृगृहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।

सा कन्या वृषलो ज्ञेया तद्गर्ता वृषली पतिः ॥

वृषलः शुद्धः ।

मार्कण्डेयः—

<sup>१</sup>कन्यका पितृवेश्मस्था यदि पुष्पवती भवेत् ।

असंस्कृता परित्याज्या न पश्येत्तां कदाचन ॥

विवाहे न च योग्या सा लोकद्वयविगर्हिता ।

एतां परिणयन् विप्रो न योग्यो ह्यव्य-कक्षयोः ॥

न तस्यां जनयेत् पुत्रं कानीन इति कथ्यते ।

माता पिता च पुत्रश्च त्रयस्ते वृषलाः स्मृताः ॥

यथा पुष्पवती कन्या तथैव त्यक्तुमर्हति ।

न तत्र दोषस्तस्याऽस्ति गृहे स्थित्वा स दोषभाक् ॥

<sup>२</sup>[यदिच्छेदात्मनः शुद्धिं तदा चान्द्रायणं चरेत्] ।

गीतमः—

यदा<sup>३</sup> कन्या पुष्पवती द्विजस्तामुदहेत् यदि ।

कालान्तरे यदा श्रुत्वा तदा तां परिवर्जयेत् ॥

(१) रजस्वला प्रायश्चित्तमिति क्रीत लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) या कन्या इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) अयं पाठः लेखितपुस्तके नास्ति ।

(४) यदारजः पुष्पवती इति क्रीत लेखितपुस्तकपाठः ।





## अथ कारागृहवासप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

कारागृहे बलात्कारात् स्थित्वा मासमतन्द्रितः ।

न स्नानञ्च न सन्ध्यादि न देवपितृतर्पणम् ॥

न स्वाध्यायोन वा होमः शुद्धएव न संशयः ।

मरीचिः ।

मासं कारागृहे वाऽपि नौभिर्यातोदिनत्रयम् ।

[ न्नेच्छावासस्तथापञ्चं योवर्त्तेत् स तु पातकी ॥ ]

गौतमः ।

बलाद्वासीकृता ये तु न्नेच्छचाण्डालदस्युभिः ।

अशुभं कारिताः कर्म गवादिप्राणिहिंसनम् ।

उच्छिष्टमार्जनं तेषां तथा तस्यैव भक्षणम् ॥

तत्क्षीणाञ्च तथा सङ्गस्ताभिश्च सह भोजनम् ।

मासेऽपि तद्विजाती तु प्राजापत्यं विशोधनम् ॥

प्राजापत्यञ्च चान्द्रञ्च चरेत् संवत्सरोपितः ।

आहिताग्निस्त्रयं कुर्यात् यदि कारागृहे वसेत्<sup>१</sup> ॥

क्षीणामेतस्मिन् सन्धवे विप्रस्य प्रायश्चित्तार्धं मनूदितम् ।

[ ] अयं पाठः क्रीत-काशीपुस्तकयो न दृष्टः ।

(१) मरीचिरिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) तथाबन्ध इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) वसन इति क्रीत-अक्षितपुस्तकपाठः ।

यमः—

कारागृहाद् विनिर्गत्य प्रायश्चित्तं यथोदितम्<sup>१</sup> ।

कृत्वा विप्रः पुनः कर्म कुर्यात् शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

नाऽन्यथा शुद्धिमाप्नोति यथा भुवि<sup>२</sup> सुराघटः ।

इति हेमाद्रौ कारागृहनिवासप्रायश्चित्तम् ।

(१) यथोचितं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) विप्रसुराघटा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

१. यथोचितं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।  
 २. विप्रसुराघटा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।  
 ३. कारागृहाद् विनिर्गत्य प्रायश्चित्तं यथोदितम् ।  
 ४. कृत्वा विप्रः पुनः कर्म कुर्यात् शुद्धिमवाप्नुयात् ॥  
 ५. नाऽन्यथा शुद्धिमाप्नोति यथा भुवि सुराघटः ।  
 ६. इति हेमाद्रौ कारागृहनिवासप्रायश्चित्तम् ।  
 ७. यथोचितं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।  
 ८. विप्रसुराघटा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।  
 ९. कारागृहाद् विनिर्गत्य प्रायश्चित्तं यथोदितम् ।  
 १०. कृत्वा विप्रः पुनः कर्म कुर्यात् शुद्धिमवाप्नुयात् ॥  
 ११. नाऽन्यथा शुद्धिमाप्नोति यथा भुवि सुराघटः ।  
 १२. इति हेमाद्रौ कारागृहनिवासप्रायश्चित्तम् ।

१. यथोचितं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।  
 २. विप्रसुराघटा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।  
 ३. कारागृहाद् विनिर्गत्य प्रायश्चित्तं यथोदितम् ।  
 ४. कृत्वा विप्रः पुनः कर्म कुर्यात् शुद्धिमवाप्नुयात् ॥  
 ५. नाऽन्यथा शुद्धिमाप्नोति यथा भुवि सुराघटः ।  
 ६. इति हेमाद्रौ कारागृहनिवासप्रायश्चित्तम् ।



अथ वन्दौघहीतानां नारीणां प्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयः—

वन्दौघता यदानार्थो निवसेयुस्तदालये<sup>१</sup> ।

पक्षं मासं ऋतुं वापि संवत्सरमथाऽपि वा ॥

पुतासां निष्कृतिर्नास्ति व्यभिचारो यदा भवेत् ।

तत्रापि गर्भसम्पत्तौ परित्यागो विधीयते ॥

“गर्भे त्यागो विधीयते” इति मनुस्मरणाच्च । तदाह—

गौतमः—बलात् वन्दौघतानारी तत्रैव निवसेद् यदि ।

पक्षं मासं ऋतुं चाब्दं न तस्या निष्कृतिर्भवेत् ॥

तथैव व्यभिचारः स्याद् यदि गर्भमधात् तदा ।

दैवात् तैः पुनरुत्सृष्टा तत्र शुद्धिः कथञ्चन ॥

तां पतिः पुनरादातुं विभ्येद्<sup>२</sup> वै जारवार्त्तया ।

इच्छन् सभामुपानीय वदेत् पापं हृदि स्थितम् ॥

इति भर्तुरनुज्ञाता सा वदेत्तत्समादरात् ।

उक्ते सत्वे तया<sup>३</sup> तां तु सभा सम्यग्विचार्य च ॥

षष्टिभिर्मृत्तिकाभिश्च<sup>४</sup> घृतशौचमनन्तरम् ।

कारयित्वा विधानेन स्नापयित्वा नदीजलैः ॥

(१) तद्यालये इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) न तासां इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) भवेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) सातु इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) घृताशौचमनान्तरं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

कारयेत् पूर्ववद् विप्राः प्रायश्चित्तमनुक्रमात् ।

अर्धमुक्तं ततस्त्रीणां प्रायश्चित्तं विशोधनम् ॥

कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।

तस्या दोषनिवृत्तिः स्याज्जनवादाच्च हीयते ॥

ततस्तु पोषणं तस्याः संसर्गादि न कारयेत् ।

इति हेमाद्रौ बन्दीकृतस्त्रीप्रायश्चित्तम् ।



अथ रोगनिवृत्त्यर्थं मद्यपान-स्तन्यपानप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः--

‘यदि रोगनिवृत्त्यर्थं द्विजोवाऽपि तदङ्गना ।

सन्निपाते महाघोरे तन्निवृत्त्यर्थमञ्जसा ॥

औषधार्थं पिवेत्स्तन्यं<sup>१</sup> मद्यं वा वैद्यचोदितम् ।

तदारोगं<sup>२</sup> निवृत्तिश्चेत् मरणं वा भवेदुत ॥

तस्य देहविशुद्ध्यर्थं तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् ।

‘शवभावे पुनः कर्म कर्त्तव्यं देहशुद्ध्ये ॥

तप्तकृच्छ्रं द्विजैः कार्यं दत्त्वा वा बहुदक्षिणाम् ।

एतेन शुद्धिमाप्नोति मृतोजीवन्नुभौ तथा ॥

‘रोगोल्बणे सन्निपाते स्तन्यं वा मद्यमेव वा ।

पीत्वा चरेत् तप्तकृच्छ्रं [ पुनः संस्कारमादरात् ] ॥

प्रायश्चित्तं कृत्वा पुनः संस्कारं कृत्वा शुध्यति । मृतश्चेत् तप्तकृच्छ्र-  
प्रत्यान्नायं ब्राह्मणैः कारयित्वा तत्पुत्रादिः परलोकसाधनार्थं  
शवमनारभ्य ? पटगर्भं विधिना विधाय मृत्वा-मन्दावृत्तिं कुर्यात्

(१) अथ इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) मृत्युमिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) निवृत्त इति वेष्टितपुस्तकपाठः ।

(४) शवभावे इति वेष्टितपुस्तकपाठः ।

[ ] अयं पाठः क्रीत-वेष्टितपुस्तकयोर्गोष्ठिः ।

एवमेतस्मिन् कृते सति मद्यपानस्तन्यपानदोषान्मुक्तः स परलोके  
सुखमवाप्नोति । नान्यथा पापकर्मैव ।

इति हेमाद्रौ रोगनिवृत्त्यर्थं मद्यपानस्तन्यपानप्रायश्चित्तम् ।



अथ जातिभंगकरप्रायश्चित्तम् ।

देवलः—

व्यतीपाति च याने च महापुरुषभोजने ।  
भूत-प्रेत-पिशाचानां यदन्नं बलिकल्पितम् ॥  
कुटुम्बभोजनं चैव ब्रह्मराक्षसभोजनम् ।

एतानि दुरन्नानि ।

एतेष्वन्नेषु योविप्रो धनलोभपरायणः ।  
भुङ्क्ते तस्य गतिर्नास्ति तस्मादेतत्परित्यजत् ॥

मार्कण्डेयः—

दुरन्नं मुखजोभुक्ता वस्त्रद्रव्यपरायणः ।  
तदानीं मृत्युमाप्नोति जीवेहा पापकार्यसौ ॥  
न तस्य पुनरावृत्तिर्यमलोकात् कदाचन ।

गौतमः— दुष्टान्नं यो हि जो भुङ्क्ते<sup>(१)</sup> पूर्वोक्तं पापरूपि यत् ।  
सद्य एव परं मृत्युमुपविश्य ज्वरादिभिः ।  
मृत्वा नरकमासाद्य कालेयः स भवेत्तदा ॥  
तस्य दोयोपशान्त्यर्थं प्रायश्चित्तमिदं स्मृतम् ।  
प्राजापत्यद्वयं कृत्वा पुनः संस्कारपूर्वकम् ॥  
पञ्चगव्यं पिवेत्पश्चात् शुद्धीभवति भूतले ।

इति हेमाद्रौ दुरन्नभोजनप्रायश्चित्तम् ।

(१) भोजनं इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) जग्धुः इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

अथायुतसहस्रब्राह्मणभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

अयुते वा सहस्रे वा नानावर्णसमागमे ।  
 पतित-क्लोव-वैडाल-व्रात्य-तस्करपूरिते ॥  
 कुण्ड-गोलक-सम्पात<sup>१</sup> नट-नर्तक<sup>२</sup>सङ्गुले ।  
 पाषण्डजनसंसर्गे सर्वपातकसङ्गुले ॥  
 भाण्डोच्छिष्टस्त्रयंपाके स्त्रीजनैरुपशोभिते ।  
 योविप्रोलोकमन्विच्छेन् न<sup>३</sup> भुञ्जीत कदाचन ॥  
 यमोजिह्वां दहत्याश सन्दर्शेर्भृशदारुणैः ।  
 तदन्ते भुवमासाद्य विड्वराहत्वमाप्नुयात् ॥

मार्कण्डेयः—

अयुते वा सहस्रे वा द्विजोब्राह्मणभोजने ।  
 जिह्वाचापत्यतः क्षिप्रं भुङ्क्ते यदि कथञ्चन<sup>४</sup> ॥  
 तस्य जिह्वां यमश्चित्त्वा नरके स्थापयत्यधः ।  
 तत्रैव नरकं मुक्त्वा सूकरत्वमवाप्स्यते ॥  
 एकस्मिन् दिवसे भुक्त्वा पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ।  
 पक्षं वा मासमात्रं वा भुक्त्वा विप्रोनिरन्तरम् ॥

(१) सम्पाते इति क्रीत-काशीपुस्तकपाठः ।

(२) नायकसङ्गुले इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) भुञ्जीवाञ्च कदाचन इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) द्विजाधमः इति क्रीत-वेदितपुस्तकपाठः ।



अयुतसहस्रब्राह्मणभोजनप्रायश्चित्तम् ।

३७८

तप्तं पराकं चान्द्रश्च कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।

वर्षोपरोह शूद्रत्वं प्राप्नोति बहुवत्सरान् ॥

इति हेमाद्रौ अयुतसहस्रब्राह्मणभोजनप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) अवाप्य इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ दीर्घसत्रभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

वर्षद्वयं वा<sup>१</sup> वर्षं वा तदूर्ध्वं वा जनाधिप ।  
संकल्प्य भोजयेद् विप्रान् तद्दीर्घं सत्रमुच्यते ॥  
विप्रस्तत्र न भुञ्जीयात् पूर्ववत् दुष्टसङ्गमात् ।  
महादोषमवाप्नोति नरकं चाधिगच्छति ॥

गालवः—

दीर्घसत्रे तु भुञ्जीयाद् एकस्मिन् दिवसे नृप ।  
महादोषमवाप्नोति तत्र नानाजनागमे ॥  
कर्त्तारं स्वकृतं पुण्यं संवत्सरमुपार्जितम् ।  
सद्यो गच्छति तत्सर्वं अन्नमात्रपरिश्रमात् ॥  
प्रायश्चित्तो भवेद् तस्मात् अन्यथा दोषकार्यसौ ।  
माससंवत्सरादिकमालोच्य पूर्वप्रायश्चित्तवत्सर्वं कुर्यात् शुद्धो भवति ।  
नान्यथा ।

इति हेमाद्रौ दीर्घसत्रभोजनप्रायश्चित्तम् ।

(१) योवा कोवा इति क्रीत लेखित पुस्तकपाठः ।

(२) प्रविश्य इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



अथ शूद्रसत्रभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः — शूद्रसत्रे न भुञ्जीयात् प्राणैः कण्ठगतैरपि ।  
इत्थं विप्रोमहालोके दुःसङ्गाद् वा महाभयात् ।  
महान्तं नरकं गत्वा भुवि भूयात्स वायसः ॥  
चाण्डालो वा ।

मार्कण्डेयः —

शूद्रान्नं शूद्रसम्पर्कं मासमेकं निरन्तरम् ।  
कृत्वा शूद्रत्वमासाद्य चाण्डालः कोटिजन्मसु ॥

मनुः — तदन्नं तद्दृष्ट्वा भुङ्क्ते तदनुज्ञानिरीक्षणम् ।  
तदनुज्ञामवाप्याथ स्वयं वापि निरीक्षणम् ॥  
भुक्त्वा विप्रः स पापीयान् षड्विधं शूद्रभोजनम् ।  
एतेषामेवमन्नं वा विप्रोभुक्त्वा तु चापलात् ॥  
महान्तं नरकं गत्वा वायसत्वमवाप्नुयात् ।  
पक्षे मासे ऋतौ वाऽब्दे भोजनं<sup>१</sup> तु यथाक्रमम् ॥  
यावत्कं तप्तकृच्छ्रं च प्राजापत्यमथैन्दवम् ।  
क्रमशः शुद्धिमाप्नोति कृत्वा पापान्य<sup>२</sup> नुक्रमात् ॥

विप्रस्त्रोणां भोजने प्राप्ते पक्ष-मास-क्रमेण तत्प्रतिपदोक्तं विप्रस्यार्धं  
वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्रौ शूद्राद्यभोजनप्रायश्चित्तम् ।

(१) अन्निरिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) कृत्वा पापान्यथानुमानं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ शूद्रवैश्यगृहे स्वयं पाकादि कृत्वा भोजने-  
प्रायश्चित्तमाह ।

जातृकर्णः—

शूद्र-वैश्यगृहे विप्रस्तदामात्रं पचन् मुदा ।  
तत्रैव भोजनं कृत्वा सद्यश्चाण्डालतां व्रजेत् ॥

देवलः—

शूद्रवैश्याऽऽलये राजन् तद्द्रव्यं पाचयेद्विजः ।  
तत्रैव भोजनं कृत्वा तदनुज्ञापुरःसरः ॥  
न तस्य निष्कृतिर्वास्ति 'प्रायश्चित्तायुतैरपि ।

जाबालिः—

वैश्य<sup>१</sup> शूद्रगृहे राजन् गृहीत्वाऽऽमं सक्तद् द्विजः ।  
तत्रैव भुक्त्वा तद्द्रव्यं भोजयेदविचारयन् ।  
स महान्तं गिरिं गत्वा तत्रैव पतनं चरेत् ॥  
तेन शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा गतिरस्ति हि ।

पराशरः—

वैश्यालये वा शूद्रस्य आमं धृत्वा तदर्पितम् ।  
भुक्त्वा विप्रः स पापीयान् महान्तं नरकं व्रजेत् ॥  
पुनर्भूतलमागम्य चाण्डालत्वमवाप्नुयात् ।  
तद्दोषपरिहारार्थं प्रायश्चित्तमिदं स्मृतम् ॥

(१) प्रायश्चित्तयुतैरपि इति काशीपुस्तकपाठः ।

(२) वैश्यागृहे इति लेखितपुस्तकपाठः ।



शूद्रवैश्यगृहे स्वयं पाकादि कृत्वा भोजने प्रायश्चित्तम् । ३८३

पर्युषा तदानीं वा वापयित्वा शिरोरुहान् ।

स्नानं कृत्वा ततः पश्चात् शुद्धोभवति निश्चितम् ॥

इति हेमाद्रौ शूद्रवैश्यगृहभोजनप्रायश्चित्तम् ।

अथ प्रेतैकोद्दिष्टभोजनप्रापश्चित्तमाह ।

देवलः—

मृताहैकादशे विप्रोभुक्ता कवलसंख्यया ।  
तावद्युगसहस्राणि रौरवं नरकं व्रजेत् ॥  
तदन्ते भुवमासाद्य रक्तपासुभवेज्जले ।  
यावत्पुत्रपुलाकानि कवले कवले नृप ॥  
तावन्तः क्षमयः सर्वे भक्षितास्तेन पार्थिव ।

महानारदीये—

एकाहदिवसे राजन् द्वात्रिंशत्कवलसंख्यया ।  
गृहीत्वा मूल्यमश्नाति तावन्तः क्षमिराशयः ॥  
भक्षित्वास्तेन राजेन्द्र ! ततस्त्वेतत्परित्यजेत् ।  
कवले कवले चान्द्रं कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥  
पुनः कर्म्मविधानेन पटगर्भेण शुध्यति ।  
अन्यथा दोषमाप्नोति प्रेतभूतचरन् भुवि ॥  
महापातकयुक्तो वा युक्तोवा सर्वपातकैः ।  
पटगर्भविधानेन पुनः संस्कारकचरः ॥  
शुद्धिमाप्नोति राजेन्द्र पटगर्भोमहत्तरः ।

इति हेमाद्रौ एकादशाहश्राद्धभोजनप्रापश्चित्तम् ।



देवलः— नग्नश्राद्धे नवश्राद्धे गृहोत्थाऽऽमं द्विजोत्तमः ।

न तस्य पुनरावृत्तिर्यमलोकात् कदाचन ॥

जायते भुवि दुष्टात्मा स्थावरत्वमवाप्नुयात् ।

मरीचिः—नग्नश्राद्धं नवश्राद्धं दशाहाभ्यन्तरे द्वयम् ।

[ प्रतिग्रहवतां नृणां महतां गर्हितं द्वयम् ॥ ]

तद्वयं प्रतिगृह्याऽऽशु महारौरवमश्नुते ।

पराशरः—नवश्राद्धं च नग्नश्च सूतकाभ्यन्तरे द्वयम् ।

तद्वयं प्रतिगृह्याऽऽशु महारौरवमश्नुते ॥

मरीचिः—नग्नश्राद्धे तु चान्द्रं स्यात् प्राजापत्यं नवाब्दिके ।

श्राद्धस्थाने तदर्द्धं स्यात् तदर्द्धं स्यात् सपिण्डने ॥

प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा शुद्धो भवति पूर्वजः ।

विप्रप्रतिग्रहे यथाशास्त्रम् । क्षत्रियवैश्यप्रतिग्रहे तु द्विगुणम् ।

इति हेमाद्रौ नग्नश्राद्धप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) नग्न प्राच्यादन इति पुनरधिकः पाठः क्रीत-लेखितपुस्तकयोर्दृष्टः प्रतिग्रह-  
पदात्माक् ।

(२) तथा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

[ ] इदमर्द्धं क्रीत-काशीपुस्तकयोर्न दृष्टम् ।

(३) मरीचिरिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ सूतकद्वयभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः— सूतकद्वितये राजन् जाते तस्य द्विजोयदि ।

अज्ञानाद् भोजनं कुर्यात् सद्यः संस्कारमर्हति ॥

ज्ञात्वा तदन्नं 'संच्छेद्यं पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ।

कृद्यभावे तदा स्नात्वा पुनः कर्माऽपरेऽहनि ॥

उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुध्यति ।

अन्यथा नरकं घोरे यात्यत्रैव न संशयः ॥

मार्कण्डेयः—

सूतकद्वितये ज्ञानात् विप्रोभोजनमादरात् ।

कृत्वा सद्यः पतत्येव पुनः संस्कारमाचरेत् ॥

कृदयित्वा तदन्नं वा पञ्चगव्येन शुध्यति ।

कृद्यभावे तदा स्नात्वा पुनः कर्म विधानतः ॥

कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा शुद्धिरीरिता ।

इति हेमाद्रौ सूतकद्वितयभोजनप्रायश्चित्तम् ।

(१) संत्यज्य इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) परेऽहनि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



अथ आहान्नशिष्टभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

अमायां पैटके आदे सर्व्वआदे महालये ।  
आदे वै षस्वत्याख्ये सपिण्डीकरणे तथा ॥  
मासिकेषु तथा विप्रो न कुर्यात् शेषभोजनम् ।

महाभारते—

आहकर्मणि भोक्तारो भोक्तारो यज्ञकर्मणि ।  
आहशिष्टान्नभोक्तारस्ते वै निरयगामिनः ॥  
सगोत्राणां सकुल्यानां ज्ञातीनाञ्च न दोषभाक् ।  
पुत्रीणामन्यगोत्राणां विधवानां न दूष्यते ॥  
यतीनां कर्मनिष्ठानां महतां ब्रह्मचारिणाम् ।  
न भोक्तव्यं पैटकादौ पितृशेषं महात्मनाम् ॥

जावालिः—

श्वशुरस्य गुरोर्वापि मातुलस्य महात्मनः ।  
ज्येष्ठभ्रातुश्च पुत्रस्य ब्रह्मनिष्ठस्य 'ज्ञानिनः' ।  
एतेषां आहशिष्टान्नं भुक्त्वा दोषो न विद्यते ॥  
इति केचित् प्रशंसन्ति इह यत्तदसाम्मतम् ।

लिङ्गपुराणे—

मातुलस्य गुरोर्वापि श्वशुरस्य महात्मनः ।  
पितृश्च ब्रह्मनिष्ठस्य ज्येष्ठभ्रातुश्च 'ज्ञानिनः' ॥

(१) ज्ञातिनः इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) ज्ञातिनः इति लेखितपुस्तकपाठः ।

पैतृकेषु न भोक्तव्यं विधवानां महामुने ।

विधवानामन्यगोत्राणां आक्षेपेतेषु न भोक्तव्यं आक्षिष्टान्नं अन्य-  
गोत्रिणां ब्रह्मचारिणामपि ।

मार्कण्डेयः—पित्रादीनामग्राह्येषां आक्षिष्टान्नभोजनम् ।

व्रतिनां विधवानाञ्च यतीनाञ्च विगर्हितम् ॥

विधवानामन्यगोत्राणामित्यर्थः ।

जावालिः—

विप्रस्त्वन्यगृहे आक्षे 'शिष्टान्नभोजनं चरेत् ।

प्राजापत्यं विशुद्धिः स्यात् 'ज्ञातिगोत्री न दोषभाक् ॥

अन्यगोत्री आक्षिष्टान्नभुग्यदि—

केशानां वपनं कृत्वा तप्तकच्छं समाचरेत् ।

उपविश्य सुखी भूत्वा प्रणवं लक्ष्माचरेत् ॥

सर्व्वत्र पञ्चगव्यप्राशनं सत्रासिभिर्विना ब्रह्मचारिणां स्वपित्रा-  
देरक्षिष्टभोजने न दोषः व्रतिनामपि । विधवानां अन्यगोत्राणां  
तत्रापि न भोक्तव्यं सत्रासिभिर्न कुत्रापि ।

इति हेमाद्रौ आक्षिष्टान्नशिष्टभोजनप्रायश्चित्तम् ।

(१) शिष्टान्नं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) ज्ञातो गोत्री इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।



अथ क्रीतान्नभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

देवालयेषु मार्गेषु ग्रामेषु नगरेषु च ।

विप्रः क्रीतान्नभोक्ता चेत् तदा नरकमाप्नुयात् ॥

महाभारते—

क्रीतान्नं देवतागारे ग्रामे वा पत्तने पथि ।

यो भुङ्क्ते पूर्वजो ज्ञानात् नरकं स समाप्नुयात् ॥

देवीपुराणे—

विप्रः कण्ठागतप्राणः क्रीतान्नं यदि चाप्नुते ।

ग्रामे वा नगरे तीर्थे महादेवालयेऽपि वा ॥

स गत्वा नरकं घोरं नानायोनिषु जायते ।

तस्मात्तस्य विशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तमुदीरितम् ॥

विरात्रं भोजने कार्यं पक्षे तप्तं निरन्तरम् ।

महातप्तं तु मासे च वत्सरे चान्द्रमुच्यते ॥

अतः परं शूद्रतुल्यो विद्वानपि च दोषभाक् ।

विप्रस्त्रीणामेतदर्थं यति-ब्रह्मचारि-विधवानां तद्दिगुणम् । महा-

क्षेत्रमिति जनसादृश्यात् क्रीत्वा भोजने विशेषमाह—

(१) नरकं समाप्यते इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

जावालिः—

विप्रस्वेतन्महाक्षेत्रं महातीर्थं जनाहतम् ।

क्रीत्वाऽन्नं जनसादृश्यात् इति 'भुक्ते सन्नद्धं यदि ॥

केशानां वपनं प्रोक्तं तसन्नच्छं समाचरेत् ।

इति हेमाद्री क्रीतान्नभोजनप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) जग्धा इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।



अथ संघातान्नभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

संघीभूता यदा विप्राः स्त्रियोवा राजवल्लभ ।

स्त्रैः स्वैर्द्रव्यैरेकभाण्डे पाचयेयुः पृथक् पृथक् ॥

पृथक् पृथगिति भिन्नपात्रे वा ।

भुक्त्वा दोषमाप्नुवन्ति शूद्रतुल्या भवन्त्यतः ।

जाबालिः—

विप्राश्चेदेकग्रामस्थास्तीर्थयात्रादिकर्मसु ।

संघीभूय स्वकैर्द्रव्यैः पाचयित्वाऽपि भुञ्जते ॥

शूद्रतुल्या भवन्त्येते नरकं यान्ति ते जनाः<sup>१</sup> ।

“एकग्रामस्था” इति पदं यत्र यत्र सभावितं तत्र तत्र योज-  
नीयम् ।

गौतमः—

सङ्घोभूय द्विजाः सर्व्वे मार्गे तीर्थागमेऽपि वा ।

स्वद्रव्य<sup>२</sup> मेलनं कृत्वा पक्त्वा भुक्तेकदेशतः ॥

ते सर्व्वे नरकं यान्ति शूद्रतुल्या न संशयः ।

तेषामिदं मुनिप्रोक्तं प्रायश्चित्तं विशुद्धिदम् ॥

(१) द्विजा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) तीर्थे गमे इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) स्वद्रव्यं इति वेष्टितपुस्तकपाठः ।

एकरात्रे पञ्चशब्दं द्विरात्रे यावकं चरेत् ।

प्राजापत्यं त्रिरात्रं च पक्षे चान्द्रायणं स्मृतम् ॥

मासे तु शूद्रतुल्याः स्युः स्त्रीणामर्द्धं 'मुनीरितम् ।

इति हेमाद्रौ संघातान्नभोजनप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) मनीषिभिः इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) संघात इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



अथ यागान्नभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

यज्ञेषु पशुबन्धे वा यागार्थं पचनं<sup>१</sup> यदि ।

तदा विप्रैर्नभोक्तव्यं लोकेषुभिरकल्मषैः ॥

“पचनं<sup>२</sup> यदि इति” यज्ञशालायां दीक्षितगृहे वा सम्पादित-  
मन्नमित्यर्थः ।

महाभारते—

पशुबन्धेषु यज्ञेषु अन्नमत्ति यदा द्विजः ।

स वै नरकमाप्नोति स विलङ्घसमो ? द्विजः ॥

कण्वः— योविप्रोयागशालासु वपायागादधोयदि ।

भुङ्क्तेऽन्नं तत्र संघातं<sup>३</sup> महापातकमश्नते ॥

पुनस्तस्योपनयनं प्राजापत्येन शुध्यति ।

एतन्प्रायश्चित्तं वपायागात् पूर्वं भोजने वेदितव्यम् ।

ततः परं भोजने विशेषमाह—

गौतमः—

<sup>४</sup>वपायागात्परं विप्रोभोजने दीक्षितालये ।

प्राजापत्यं<sup>५</sup> चरेच्छुद्धैः मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥

ऋत्विजां विप्रस्त्रीणाञ्चैवं वेदितव्यम् ।

(१) हविः इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) वापीति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) संघातं इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) तस्या इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) विशुद्धार्थमिति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

तदेवाह कात्यायनः—

ऋत्विजाश्च 'वरस्त्रीणां भोक्तृणां यागसङ्गतिः ।

उपोथ रजनीमेकां पञ्चगव्येन शोधनम् ।

सुवासिनीनां तद्भर्तुः पादोदकम् । विधवानां केशवापनं ब्रह्मकूर्च-

विधानञ्च । यति-ब्रह्मचारिणां वपायागात्पूर्वं अन्नभक्षणे चान्द्रम् ।

ततः परं प्राजापत्यम् ।

इति हेमाद्रौ यागान्नभोजनप्रायश्चित्तम् ।

(१) वरस्त्रीणां भोक्तृणां यागसङ्गतिः ।

(२) शुध्यति इति क्रीत-वेष्टितपुस्तकपाठः ।



देवलः—

‘चौलकर्ण्यणि सीमन्ते मुहूर्त्ताद् भोजने’ परम् ।

सुरापानसमं प्रोक्तं अतो नेच्छन्ति सूरयः ॥

सीमन्ते पुंसवे चैव चौलकर्ण्यणि योद्विजः ।

असगोचस्तदन्नादः सुरापीत्युच्यते बुधैः ॥

मार्कण्डेयः—

चौलकर्ण्यणि सीमन्ते पुंसवे योऽन्यगोत्रजः ।

मुहूर्त्तादूर्ध्वभुक् पापी सुरापानमवाप्नुयात् ॥

प्रायश्चित्तं द्विजैः प्रोक्तं दुष्टाद्यादिविभोजने ।

समुहूर्त्तात् परं तप्तं तत्पूर्वं वेदमातरम् ॥

जप्ता शस्त्रिमवाप्नोति सहस्रं विधिपूर्वकम् ।

स्त्रीणामर्धं यतीनां च व्रतिनां चाद्रमुच्यते ॥

पूर्वञ्च परत्र च समम् ।

इति हेमाद्रौ चौलसीमन्तान्नभोक्तृणां<sup>१</sup> प्रायश्चित्तम् ।

(१) चौले इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) भोजनं इति क्रीत-काशीपुस्तकपाठः ।

(३) सीमन्तभोक्तृणामिति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

396 अथ गणकान्नदेवलकान्नभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

देवलकान्तु योभुङ्क्ते गणकान्नं तथा 'द्विजः ।

'मद्यपी तौ विजानीयात् सर्वकर्म्मवहिष्कृती ॥

विष्णुरहस्ये—

देवलकान्नं यो भुङ्क्ते 'तथा ऽन्नं गणकस्य च ।

तावभौ षापकर्माणी न सन्भाव्यौ कदाचन ॥

गारुडपुराणे—

देवार्चकस्य यो भुङ्क्ते 'तथा गणकवेश्मनि ।

उभौ तौ पापिनौ प्रोक्तौ प्रायश्चित्तमथाऽर्हतः ॥

एकरात्रे पञ्चगव्यं त्रिरात्रे यावकं स्मृतम् ।

मासमात्रे पराकः स्याद् अर्धे चान्द्रमुदीरितम् ॥

ततः परं तत्समः स्यात् स्त्रीणामर्धमुदीरितम् ।

यति-ब्रह्मचारि-विधवानां एतद्देगुण्यम् ।

इति हेमाद्रौ गणकदेवलकान्नभोजनप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) देवलकान्नं भुङ्क्तापि तथागणकान्नभोजनं इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) मद्यपीतौ इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) तथा गणक भोजनम् । इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

---



देवलः— अस्नात्वाशी मलं भुंक्ते अजपी पूयशोणितम् ।

अहुत्वान्नं कृमिं भुंक्ते 'अदाता विषमश्रुते ॥

महाभारते—

अरोगी स्नानहीनः स्यात् 'कुर्याद्भोजनमादरात् ।

यावन्त्यन्नपुलाकानि तावन्मलमुदीरितम् ॥

गौतमः— अस्नात्वा भोजनं विप्रो निरीगी कुरुते यदि ।

स मलाशी सदा ज्ञेयः सर्वकर्मसु गर्हितः ॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे—

स्वस्थो विप्रो यदाऽस्नात्वा 'भुङ्क्ते भोगपरायणः ।

विष्टां तदन्नमिच्छन्ति मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥

'आह्नकालेषु चान्द्रं स्याद् ग्रहणे तद्द्वयं स्मृतम् ।

पञ्चपर्वसु तप्तं स्यात् इतरत्र तु यावकम् ॥

विधवानां ब्रह्मचारिणां यतीनां च प्रायश्चित्त<sup>१</sup> हैगुण्यम् ।

इति हेमाद्रौ अस्नानभोजनप्रायश्चित्तम् ।

(१) अदानोविषमश्रुते इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) कृत्वा भोजनमिति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) भुङ्क्ते इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) आह्नकालेषु इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) प्रायश्चित्ताद् हैगुण्यमिति लेखितपुस्तकपाठः ।

398 अथ पर्युषितान्नभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

दैवलः—

जले निधाय पूर्व्यदुग्धदन्नं जलसेचनम् ।

तत्तु<sup>१</sup> पर्युषितं भुक्त्वा महत् पापमवाप्नुयात् ॥

गौतमः—

दुर्गन्धि जलसिक्तञ्च रूपहीनं यदस्ति हि ।

पर्युषितं तु तत्त्याज्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

मालवः—

दिग्धं घृतेन तैलेन यदन्नं संस्कृतं च यत् ।

दुर्गन्धरहितं भोज्यमन्यथा चान्द्रमुच्यते ॥

गौतमः—

हिङ्गु-जोरकसंमिश्रं तिन्त्रिणीरसवेष्टितम् ।

दुर्गन्धरहितं चान्नं भोक्तव्यं द्विजपुङ्गवैः ।

एतैर्द्रव्यैः परिष्कृत्य दुर्गन्धरहितं यदि ॥

कृत्वा तत् पूर्व्वदिवसे भोक्तव्यं स्याद् द्विजश्रमिभिः ।

दुर्गन्धिजलसंमिश्रं पूर्व्वद्युरुदके धृतम्<sup>२</sup> ॥

तत्पर्युषितसंज्ञं स्यात् भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।

त्रिरात्रं पञ्चरात्रं चेद्<sup>३</sup> भुङ्क्ते पर्युषितं द्विजः ॥

(१) तत् इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) दुर्गन्धरहितमिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) भुवं इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) भुक्त्वा इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।



तस्योपनयनं भूयश्चान्द्रायणमथाचरेत् ।

ब्रह्मचारि-विधवा-यतीनां द्विगुणं प्रायश्चित्तम् । ब्रह्मचारिणां  
संवत्सरभोजने पुनरुपनयनं चान्द्रायणद्वयञ्च ।

इति हेमाद्रौ पर्युषितान्नभोजनप्रायश्चित्तम् ।

अथ दुर्भक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

दुर्गन्धसहितं<sup>१</sup> भक्ष्यं तथा पर्युषितञ्च यत् ।

<sup>२</sup>शष्कुलीमाषनिर्झाणं <sup>३</sup>विपणिस्थञ्च यज्ञवेत् ॥

तैलपक्वविहीनञ्च न भोज्यं स्याद् द्विजातिभिः ।

पराशरः—

भक्ष्यं वै माषसम्भूतं <sup>४</sup>विपणिस्थमतैलजम् ।

दुर्गन्धं पूतिगन्धञ्च पितृदेवविवर्जितम् ॥

\*[शष्कुलीफाणिकाराजन् वटका माषसम्भवाः ।

निष्कारणतया विप्रो न भुञ्जीयात्कदाचन ॥

गालवः —

अन्ननिर्झितवस्तूनि शुष्कोभूतानि शङ्कुलीः ।

माषका माषसम्भूता हिङ्गुजीरपरिष्कृताः ॥

दुर्गन्धिपूतिगन्धीनि विपणिस्थानि यानि च ।

अनर्पितानि देवानां शुभपैतृकवर्जितम् ॥

(१) दुर्गन्धरहितं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) शुष्कुली इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) विषाणस्थं च इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) विषाणस्थमिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

[चक्रात् चिह्नादारभ्य उन्नरत् प्रदर्शितैतत्सदृशचिह्नपर्यन्तं उद्धृतपाठः—  
क्रीतपुस्तके न दृष्टः ।



न भुञ्जीयादिमानीह विप्रोदुष्टान्नभुक् तदा ।  
 तस्येह<sup>१</sup> निष्कृतिर्नोक्ता<sup>२</sup> विप्रैर्धर्मपरायणैः ॥  
 पित्र्यं देवकार्यार्थं पक्ता भुक्ता न दोषभाक् ।  
 जिह्वाचापल्यभागस्य भक्षयेद्यदि पूर्वजः ॥  
 वृथा तानि<sup>३</sup> भक्षयित्वा, यावत् कञ्चुमाचरेत् ।  
 शोभते पितृकार्येषु देवकार्येषु येषु च ॥  
 अद्यात्तेषु यदा विप्रस्तदा दोषेर्न लिप्यते ।  
 स्त्रीणामेतदर्हम् । विधवा-ब्रह्मचारि-यतीनां<sup>४</sup> विप्राद् द्विगुणम् ।

इति हेमाद्रौ दुर्भिक्षभक्षणप्रायश्चित्तम् ।

- 
- (१) तस्येव इति लेखितपुस्तकपाठः ।  
 (२) निष्कृतिर्नास्ति इति लेखितपुस्तकपाठः ।  
 (३) इ भक्षित्वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।  
 (४) विप्रे इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ दुष्टशाकभक्षणप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

कर्णिकारस्य यच्छाकं यच्छाकं दुश्चरीकृतम्<sup>१</sup> ।

<sup>२</sup>वेश्योपवेशे शाकञ्च शाकं <sup>३</sup>मुखस्त्रवं तथा ॥

<sup>४</sup>गुर्गरो-चञ्चरीशाकं शाकं वर्षोद्भवञ्च यत् ।

करञ्जशाकं दुर्भक्ष्यं देवता-पितृवर्जितम् ॥

अत्यन्तयुक्तं दुर्गन्धि तच्छाकं परिवर्जयेत् ।

<sup>५</sup>उल्लङ्घितञ्च यच्छाकं यच्छाकं पादताडितम् ॥

पलाण्डु-लशुनाक्रान्तं भावदुष्टं परित्यजेत् ।

एतानि विप्रो नाश्नीयात् तथैतानि न भक्षयेत् ॥

ज्ञात्वा भक्षेत् तदा पापी उपोष्य रजनीमिमाम् ।

परेद्युर्भक्षयेत् पञ्च-गव्यं होमपुरःसरम् ॥

एतेन शुद्धिमाप्नोति दुष्टशाकान्नभुग्विजः ।

स्त्रीणां विधवानां ब्रह्मचारि-यतीनां च पूर्व्ववत् ॥

इति हेमाद्रौ दुष्टशाकभक्षणप्रायश्चित्तम् ।

(१) दुश्चलीकृतमिति काशीपुस्तकपाठः ।

(२) वेश्योपवेश इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) मुखस्त्रवं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) गुर्गरो इति काशीपुस्तकपाठः ।

(५) उल्लङ्घने च इति लेखितपुस्तकपाठः ।



अथ कारणं विना परमान्न-कसरान्नभोजने प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

परमान्नञ्च कसरं वृथा पक्ता द्विजोत्तमः ।

भुञ्जीयात् केवलं तेन<sup>१</sup> नरके वासमश्रुते ।

मार्कण्डेयः—

रवौ धनुःसमायाते गृहे कन्या रजस्वला ।

पितृथं देवकार्यार्थं परमान्नं प्रशस्यते ॥

धनुर्मासे तु कसरं प्रशस्तं<sup>२</sup> यदि दुहिता स्वसा सुषा वा प्रथमरज-  
स्वला स्यात्तत्र कसरान्नभोजने, तीर्थयात्रासु च, न दोषः । तदाह ।

गौतमः—

धनुर्मासे गृहे कन्या यदि स्यात् प्रथमार्त्तवा ।

देवयात्रासु सर्वासु कसरान्नं न दोषः कृत् ।

पैतृकादिषु देवकार्ये बन्धुसमागमे च परमान्नभुक् न दोषभाक्<sup>३</sup>  
तदाह ।

मनुः—

पितृकार्येषु सर्वेषु दैवे बन्धुसमागमे ।

<sup>४</sup>परमान्नं पचन्त्यात् प्रभूतक्षीरसम्भवं ॥

(१) तच्च इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) लेखितपुस्तके नास्ति ।

(३) न दोषभाक् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) दोषकारी इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) पक्ता कृत् तदन्नस्य इति लेखितपुस्तकपाठः ।

द्विजो विना निमित्तैस्तद् भुक्त्वा पापं समश्नुते ।  
 छर्दयित्वा तदन्नञ्च उपोष्य रजनीमिमाम् ॥  
 पञ्चगव्यं पिवेत् पश्चात् शुद्धीभवति नान्यथा ।  
 स्त्र्यादीनां पूर्ववत् ।

इति हेमाद्रौ वृथा परमान्न-कसरान्नभोजनप्रायश्चित्तम् ।



अथ एकादश्यामन्नभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—एकादश्यां न भुञ्जीयात् पक्षयोरुभयोरपि ।

यदि भुंक्ते स पापी स्याद्रौरवं याति दारुणम् ॥

मार्कण्डेयः—

हरिवासरभग्वापि यजत्यन्नविमर्दनः ।

शुक्ले कृष्णे तथा राजन् महान्तं नरकं व्रजेत् ॥

गालवः—

यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यायुतानि च ।

अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति तस्मादन्नं परित्यजेत् ॥

“शुक्तामेव सदागृही”तिवचनं पात्रिकं काम्यविषयम् । 'वस्तुतो न नित्यत्वेन भोक्तव्यम् । केचिदत्र भुञ्जते तदसमीचीनम् ।

मार्कण्डेयः—

‘ब्रह्मनिष्ठश्चयोविप्रः सर्वद्रव्यसमस्तु यः ।

कृष्णपक्षेऽन्नभुक् चेत् स्यात् न पापफलभाक् तदा ॥

गौतमः—

कृष्णपक्षे हरिदिने द्विजो ब्रह्मपरायणः ।

भुक्ता सर्वसमः सोऽपि उपवासफलं लभेत् ॥

अन्यथा विप्रमानश्चेद् भुक्ता चान्द्रायणं चरेत् ।

(१) वस्तुतो नेतिभागे लेखितपुस्तके नास्ति ।

(२) ब्रह्मनिष्ठश्च विप्रश्च सर्वद्रव्यसमश्च यः । इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) तत्र स इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) विप्रमात्रेण इति लेखितपुस्तकपाठः ।

गालवः—

एकादश्यन्नभुक् पापी शुद्धयर्थं चान्द्रमाचरेत् ।

विप्रः सर्वसमस्तत्र भुक्ता दोषैर्न लिप्यते ॥

विधवानां व्रतिनां सन्न्यासिनां च द्विगुणं प्रायश्चित्तम् ।

इति हेमाद्रौ एकादश्यामन्नभोक्तृणां प्रायश्चित्तम् ।



देवलः—

ब्रात्यान्नं यदि कुष्ठान्नं भुंक्ते विप्रः क्षुधातुरः ।

कवले कवले चान्द्रं कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

मरौचिः—

नग्नो वेदपरित्यागी ब्राह्मो गायत्रिनाशकः ।

कुष्ठो तत्र च विज्ञेयो दुश्शर्मा मातृघातकः ॥

तयोरन्नं द्विजोभुक्ता 'शुद्धै' चान्द्रायणश्चरेत् ।

पराशरः—

दुश्शर्मणश्च ब्राह्मस्य अन्नं भुङ्क्ते द्विजः सकृत् ।

तस्य देहविशुद्ध्यर्थं चान्द्रमुक्तं मुनीश्वरैः ॥

विधवा-ब्रह्मचारि-यतीनां पूर्ववत् ।

इति हेमाद्रौ ब्रात्यान्-कुष्ठान्नभोजनप्रायश्चित्तम् ।

(१) शुद्धिचान्द्रायणादिह इति लेखितपुस्तकपाठः ।

408 अथ कुण्डगोलकयोः परिवित्तिपरिवेत्तोश्चान्न-  
भोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

परिवित्तिः परिवेत्ता कुण्डश्च गोलकस्तथा<sup>१</sup> ।

तेषामन्नं न भोक्तव्यं विप्रैः पापपराङ्मुखैः ॥

कुण्ड-गोलक-परिवित्ति-परिवेत्तृणां लक्षणमाह ।

मरीचिः—

स्वस्थे भर्त्तरि या नारी जारासक्ता भवेद् यदा ।

तदुत्पन्नसु कुण्डः स्यात् सर्वकर्मवहिष्कृतः ॥

मृते भर्त्तरि या नारी जारात् सुतमुपानयेत् ।

तत्सुतोगोलसंज्ञः स्यात् सर्वकर्मवहिष्कृतः ॥

स्वस्थे ज्येष्ठे तमुल्लङ्घ्य कनीयानुदहेत् स्त्रियम् ।

स ज्येष्ठः परिवित्तिः स्यात् परिवेत्ता स हानुजः ॥

तत्पुत्रः परिविन्नः स्यात् परिविन्दोद्वितीयजः ।

यमलयोः व्युत्क्रमसंस्कारे राज्यपालने आन्दोलिकारोहणे चैवं  
वेदितव्यम् ।

गालवः—

कुण्डगोलकयोश्चान्नं परिवित्तेस्तथैव च ।

परिवेत्तुर्यदन्नञ्च तत्पुत्राणाञ्च यद्वेत् ॥

(१) कुण्डश्च गोलकश्चैव परिवित्तिः परिवेत्ता इत्येवं पाठः लेखितपुस्तके दृष्टः ।

(२) स वै गोलकसंज्ञः इति लेखितपुस्तकपाठः ।



तयोर्युत्क्रमसंस्कारे यदन्नं मृष्टसंज्ञितम् ।

तदन्नं संपरित्याज्यं पूर्वजैर्धर्मवत्सलैः ॥

पराशरः—

परिवित्तिः परिवेत्ता च तथा ती कुण्डगोलकौ ।

तेषां पुक्षाश्च पौक्षाश्च यमजी व्युत्क्रमौ यदि ॥

तेषामन्नं न भोक्तव्यं मुखजैर्धर्मलिप्सुभिः ।

तत्र भुक्ता द्विजोऽज्ञानात् 'दशवारं विधुं चरेत् ॥

चान्द्रायणमित्यर्थः ।

मासि चान्द्रं पराकञ्च चरेत् संवत्सरे शृणु ।]\*

चान्द्रायणं पराकञ्च प्राजापत्यं समाचरेत् ॥

अतः परं तत्समः स्यात् अपांक्तेयः सदाऽशुचिः ।

यति-विधवादीनां पूर्ववत् ।

इति हेमाद्रौ कुण्डगोलकाद्यन्नभोक्तृणां प्रायश्चित्तम् ।

(१) चान्द्रं दशयुषं चरेत् इति काशोपनिषत्पाठः ।

अथ यत्थन्न-दम्पतिभुक्तशिष्टान्नभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

यत्थन्नं यतिपात्रस्थं यतिना प्रेरितं तथा ।

दम्पत्योर्भुक्तशेषं यत् तद्भुक्ता चान्द्रमाचरेत् ॥

'यतिर्द्रव्याख्यर्जयित्वा' यत्समाराधनादिकं करोति तदयत्थन्नम् ।  
यतिर्भिक्षामटित्वा स्वभोजनोपरि यच्छिष्टं 'त्यजति' तदयति-  
पात्रस्थम् । स्त्रीपुरुषयोर्भुक्त्यनन्तरं यदनं परिवेषितं तत् दम्पति-  
शिष्टम् ! तदाह

'बृहस्पतिः—

धर्मार्थकामान् संत्यज्य प्रथमं ममतां त्यजेत् ।

इमं धर्मं परित्यज्य यतिः पापकरो भवेत् ॥

बालाश्च कुलवृद्धाश्च गर्भिण्यातुर-कन्यकाः

संभोज्याऽतिथि-भृत्याश्च दम्पत्योः शेषभोजनम् ॥

इमं 'धर्मं' परित्यज्य विपरीतं तयोर्यदि ।

तत्र 'भोक्ता द्विजो यस्तु स शुद्धे चान्द्रमाचरेत् ॥

(१) यदि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) यत् इति पदं क्रीत-लेखितपुस्तकयोर्नास्ति ।

(३) त्यजतीतिपदं लेखितपुस्तके नास्ति ।

(४) पुरुषभुक्त्यनन्तरं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) बहुरित्येव पाठः क्रीत-लेखितपुस्तकयोर्दृष्टः ।

(६) इति धर्मं इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(७) भुक्ता इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।



गौतमः—

यतेराराधने भुक्त्वा 'यत्यन्नं भोजनोपरि ।

दम्पत्योर्भुक्तशेषं यद् भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

विधवादीनां पूर्व्ववत् परिकल्पनीयम् ।

इति हेमाद्रौ यत्यन्न-दम्पतिशिष्टान्नभोजनप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) यत्नं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ उच्छिष्टान्नभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

उल्लङ्घितं<sup>१</sup> पादघातं विड़ालाखुविमर्दितम् ।  
 पूर्वोक्तशकसंयुक्तं पलाण्डु-लशुनाहतम् ॥  
 देवपूजाविहीनं यद् वैश्वदेवविवर्जितम् ।  
 [एकपञ्चयुपविष्टेन ब्राह्मणेन विघातितम् ॥  
 पुनः क्षालनभाण्डेषु तथा मौनविवर्जितम् ।]  
 पुच्छैः पीक्षैरनुजैर्वा पुच्छीपुक्षैरथापि वा ॥  
 भार्याविलोकने चैव यद्यदन्नमसाक्षिकम् ।  
 देवालये च यद्भुक्तं यदन्नं मूल्यसम्भवम् ॥  
<sup>२</sup>हिम्वातैलेन शूर्पेण वदनेनानिलेन च ।  
 शान्तं पिण्डीकृतं चान्नं यदन्नं जीवतण्डुलम् ॥  
 तुष-पाषाणसंयुक्तं खलीकरणमिश्रितम् ।  
 एतद्दुष्टं विजानीयात् पूर्वोक्तं गालवादिभिः ॥  
 एतद्भुक्ता <sup>३</sup>द्विजः सद्योमहापापं समश्रुते ।

भोक्तरागमनात् पूर्वं यद् भोजनपात्रपरिवेष्टितं तदसाक्षिकम् ।  
 शेषं स्पष्टम् ।

(१) उल्लङ्घनम् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

[ ] एष श्लोकः क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) दिग्धातैलेनेति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) द्विजो यस्तु इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।



गीतमः,—

दुष्टान्नं यो द्विजोभुंक्ते<sup>१</sup> पूर्वमुक्तं मनोषिभिः ।

पश्चात्स देहशुद्ध्यर्थं पराकं कृच्छमाचरेत् ॥

एतत्सगोत्रबालभोजनविषयमपि, भगिनीपुत्रादिसहभोजने पुत्री-  
पुत्रादिसहभोजनाद् द्विगुणं, विधवा-ब्रह्मचारि-यतीनां पूर्ववत् ।

इति हेमाद्रौ उच्छिष्टान्नभोजन प्रायश्चित्तम् ।

(१) भुक्त्वा इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) पश्चाद्देहविशुद्ध्यर्थं इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) सहेति लेखितपुस्तके नास्ति ।

अथ पत्नीसहभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—द्विजः कामातुरीयस्तु पत्न्या सहयदात्रभुक् ।

‘स विधाय तदा चान्द्रं शुद्धिमाप्नोति पौर्व्विकीम् ॥

पत्न्या सह भोजनकालमाह—

वृद्धमनुः—

महारण्ये च यात्रायां पथि चौराकुले सति ।

असहायो भवेद्विप्रस्तदा कार्य्यं द्विजन्मभिः ॥

एकत्र यानमारोहेत् एकपात्रे तु भोजनम् ।

‘पत्न्यासह सदा भुक्त्वा विप्रस्तत्र न दोषभाक् ॥

अन्यत्र भोजने स्थाने महान्तं नरकं व्रजेत् ।

तद्दोषपरिहारार्थं पश्चाच्चान्द्रायणं चरेत् ॥

पराशरः—

एकत्र यान ‘स्यारोहमेकपात्रे तु भोजनम् ।

विवाहे पथि यात्रायां कृत्वा विप्रो न दोषभाक् ॥

अन्यथा दोषमाप्नोति पश्चाच्चान्द्रायणं चरेत् ।

अभ्यासे द्विगुणञ्चैव कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

इति हेमद्रौ पत्नीसहभोजनप्रायश्चित्तम् ।

(१) पश्चात् चान्द्रायणं कृत्वा इति क्रीत लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) यात्रमारोहेदिति क्रीत-पुस्तकपाठः ।

(३) भार्यासह इति क्रीत लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) यानमारोहेदिति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।



देवलः—

अतीव दूषितो विप्रो न शूद्रस्योदकं पिबेत् ।  
तद्भाण्डभोजनं<sup>१</sup> चैव अज्ञानाद्यदि मार्गतः ॥  
तस्योपनयनं भूयस्तप्तकच्छेण शुध्यति ।

पराशरः—

शूद्रभाण्डोदकं पीत्वा प्रपायामुदकं<sup>२</sup> तथा ।  
शूद्रभाण्डस्य मन्त्रं च भुक्त्वाऽशुद्धः सदा द्विजः ॥  
तस्योपनयनं भूयस्तप्तकच्छं समाचरेत् ।

शङ्खः—

प्रपायां शूद्रभाण्डे वा स्थितं तोयं द्विजः<sup>३</sup> सक्तः ॥  
अन्नं वा ज्ञानतो भुक्त्वा पुनः संस्कारमाचरेत् ॥  
विधवा-ब्रह्मचारि-यतीनां पूर्ववत् ।

इति हेमाद्रौ शूद्रभाण्डे भोजनप्रायश्चित्तम् ।

(१) भोजने इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) उदकसेवनात् इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) द्विजो यदि इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ पतित-दुर्मार्गदुष्टाक्रान्तपङ्क्तौ भोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

पतितश्च खलश्चैव दुर्जनः पिशुनस्तथा ।  
 जारश्च गायकश्चैव नित्ययाज्ञा' परस्तथा ॥  
 भिषक् चोरस्तथा मर्द्दी आततायी भयप्रदः ।  
 एते वै दुर्जनाः प्रोक्ता अपांक्तेयाः सदैव हि' ॥  
 कुण्डश्च गोलकश्चैव अयाज्यानाञ्च याजकः ।  
 चक्राङ्किततनूराजन् तथा लिङ्गाङ्कितोऽपि वा ॥  
 चार्वाको दूष'कश्चैव उन्मत्तः कितवस्तथा ।  
 एतैरावेष्टिता पंक्तिः पापदा सर्व्वदा नृणाम् ॥  
 एतस्यामन्नभुग् विप्रः पापमेव समाश्रयेत् ।  
 एकत्र भोजने राजन् चान्द्रायणमथाचरेत् ॥  
 [ मासभोजी महापापी चान्द्रं पाराकमाचरेत् ] ।  
 वर्षभोजी महाचान्द्रं कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥  
 विधवा-ब्रह्मचारि-सत्र्यासिनां पूर्व्ववद्दिगुणम् ।

इति हेमाद्रौ पतितादि दुष्टाक्रान्तपङ्क्तौ भोजनप्रायश्चित्तम् ।

(१) बाबापर इति क्रीत-पुस्तकपाठः ।

(२) कदाचन इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) दूषण इति कृतपुस्तकपाठः ।

[ ] इदमर्थं कृत-काशीपुस्तकयोर्नट्टम् ।



अथ करमथिततक्रपान<sup>१</sup>-पलाण्डु-लशुन-गृञ्जनादिः 417

भक्षणप्रायश्चित्तमाह ।

लशुनं गृञ्जनं तक्रं <sup>२</sup>पाकं विलयनं तथा ।

<sup>३</sup>नैव भोज्यं ब्राह्मणेन जग्ध्वा पापं समश्रुते ॥

गृञ्जनं कामवृद्ध्यर्थं पर्णचूर्णं करमथितं तक्रम् । विलयनं घृत-  
मलम् । पाकं कारीषोपरिजातं क्वचम् । एतानि विप्रैर्नभोक्त-  
व्यानि । तदेवाह

मार्कण्डेयः—

कृत्वाकं विड्वराहञ्च पलाण्डुं ग्रामकुक्कुटम् ।

लशुनं गृञ्जनञ्चैव मत्स्यान् जग्ध्वा पतेद्विजः ॥

ज्ञात्वा भुक्त्वा तु चान्द्रं स्याद् अज्ञानात्तप्तमौरितम् ।

सक्तदेव द्विजो <sup>४</sup>ऽद्याच्चेद् बहुवारं दिरावृतम् ॥

अन्दादूर्ध्वं महापापी पतितः स्यान्नसंशयः ।

विधवा-ब्रह्मचारिणां पूर्व्ववत् ।

इति हेमाद्रौ करमथिततक्रपानादिभक्षणप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) पानेतिपदं क्रीत-पुस्तके नास्ति ।

(२) पलाण्डुं इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) पाकाभ्याज्या इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) अन्नीयात् इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

418 अथ श्वेतवृन्ताक-रक्तशिग्रु-वृन्तालालावु-कतक-कालिङ्ग-  
विल्वौदुम्बरादिभक्षणप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

वार्त्ताकु कतक-कालिङ्गविल्वौदुम्बरभिःसटाः ?

यस्य कुक्षौ प्रवर्त्तन्ते तस्य दूरतरो हरिः ॥

वृन्तालालावुरक्तशिग्रु-श्वेतवृन्ताकमेव च ।

'भक्षयेद् ब्राह्मणो यस्तु स तु चान्द्रायणं चरेत् ॥

यति-ब्रह्मचर्यादीनां पूर्ववत् ।

इति हेमाद्रौ श्वेतवृन्ताक-रक्तशिग्रुवृन्तालालावु-कतककालिङ्ग-  
विल्वौदुम्बरादिभक्षणप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) भक्षयित्वा द्विजोयस्तु इति वेष्टितपुस्तकपाठः ।



अथ ताम्रपात्रस्थितगव्यभक्षणं प्रायश्चित्तमाह ।

देशलः—

ताम्रपात्रस्थितं दुग्धं गोमूत्रं तक्रमेव वा ।

दधि वा ताम्रपात्रस्थं नारिकेलोदकं तथा ॥

द्विजः पीत्वा सुरापानं कृतवान्नात्र संशयः ।

अज्ञानाज्ज्ञानतो वापि सुरापानसमं विदुः ॥

मार्कण्डेयः—

गव्यं मूत्रं तथा तक्रं नारिकेलोदकं तथा ।

ताम्रपात्रस्थितं पीत्वा पयोलवणसंयुतम् ॥

द्विजः कामात् सुरापी स्याद् अज्ञानाच्चान्द्रभक्षणम् ।

कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति मद्याऽऽघ्राणे तथैन्दवम् ॥

पराशरः—

नालिकेरोदकं कांस्यपात्रस्थं गव्यमेव च ।

लवणाक्तं पयश्चैव पीत्वाऽऽघ्राय सुरां तथा ॥

द्विजो ज्ञानाच्चरेच्चान्द्रं पीत्वाऽज्ञानाद्यजापतिम् ।

अन्यथा दोषमाप्नोति नरकञ्चाधिगच्छति ॥

(१) अज्ञाने ज्ञानतो वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) कृत्वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) सुरापानं इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) मद्याघ्राणं तथैवच इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) ज्ञात्वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(६) पिबेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

यमः—

ताम्रपात्रस्थितं गव्यं नालिकेरीदकं तथा ।

लवणाक्तं पयस्यैव मद्यगन्धं तथैवच ॥

पीत्वा द्विजश्वरेच्चान्द्रं प्राजापत्यमकामतः ।

तथा घ्राणे विशेषमाह—

देवलः—

हिन्ताल-तालखर्जूर-नारिकेलवने चरन् ।

दैवादु वायुवशात् प्राप्तं घ्रात्वा विप्रस्य दक्षिणम् ॥

हस्तमाघ्राय सहसा शुद्धिमाप्नोति तत्क्षणात् ।

अभावे भास्करं पश्येत् सृष्ट्वा कर्णं जपेद्धरिम् ॥

दैवात् 'मद्यगन्धं वायुवशात् प्राप्तं घ्रात्वा पश्चात् विप्रस्य दक्षिण-  
हस्तमाघ्राय शुध्यति ।

अभावे मार्त्तण्डं पश्यन् स्वस्य दक्षिणश्रवणं सृष्ट्वा हरिं मनसि  
स्मरन् शुध्यति । ततः परं नासिकां पिधाय गच्छेत् । विप्रस्त्या-  
दौनामेवम् ।

इति हेमाद्रौ ताम्रपात्रस्थगव्यादिभक्षणप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) मद्यगन्धयाकपरिष्कृतगन्धं इति लेखितपुस्तकपाठः-मद्यगन्धं शाकं परि-  
ष्कृतवायुवशात् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



अथ पीतोदकशेषपानप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

विप्रस्य पीतशेषं यत् तोयमन्यः पिवेद् यदि ।

मद्यपानसमं प्राहुस्ततोयं 'मुनिपुङ्गवाः ॥

व्यासः—

पीतशेषं द्विजः पीत्वा सुरापानसमं जलम् ।

तथा ज्ञानाद्विजः कुर्यात् प्राजापत्यं विशुद्धये ॥

गौतमः—

एकपञ्चपविष्टानां विप्राणां पात्रसंस्थितम् ।

पीतशेषजलं पीत्वा विप्रः कुर्यात् प्रजापतिम् ॥

एतेन शुद्धिमाप्नोति न शुध्यत्यन्यथा द्विजः ।<sup>१</sup>

पीतशेषमपि तोयं किञ्चिद्भूमौ निक्षिप्य पाने न दोषः तदाह—

मार्कण्डेयः—

पात्राभावे जलाभावे पीतशेषं द्विजः पिवेत् ।

भूमौ किञ्चिन्नि<sup>२</sup>पात्यादौ पीत्वाविप्रो न दोषभाक् ॥

गौतमः—

पीतशेषं विषं विप्रः पातुमिच्छंस्तृषातुरः ।

भुवि किञ्चिज्जलं क्षिप्त्वा पीत्वा तत्र विशुध्यति ॥

(१) मुनिपुङ्गवैरिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) पीत्वा इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) पीत्वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) निष्पात्यादौ इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

एतत् पृथक्पात्राभावविषयम् । पात्रे विद्यमाने सति स्वपात्र-  
स्थोदकमेव पिवत् । नान्यत् ।

यमः—

आसनं शयनं वस्त्रं जायाऽपत्यं कमण्डलुः ।

आत्मनः शुचिरेतानि परेषामशुचिर्भवेत् ॥

अतः स्वपात्रस्थोदकमेव समीचीनम् । अभावे पूर्वोक्तं कृत्वा  
शुध्यतीत्यर्थः ।

इति हेमाद्रौ पीतश्लिष्टोदकपानप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) शुचिरिति क्रीतपुस्तकपाठः ।



अथ खरोष्ट्रहरिणीमृतवत्सगवीक्षीरपानादि

प्रायश्चित्तमाह ।

उष्ट्रक्षीरं मृगक्षीरं सान्धिन्यं यामलं तथा ।

मुखेनोदकपानञ्च मृतवत्सापयस्तथा ॥

‘पिवेद द्विजः सक्कम्भोहाद् यदि वा महिषीपयः ।

तस्योपनयनं भूयस्तप्तकच्छं विशोधनम् ॥

मृतवत्सापयः (मृतवत्सायागोः पयः) मुखेनोदकपानं हस्तेन  
विनेत्यर्थः ।

मार्कण्डेयः—

मृतवत्सापयः पीत्वा मुखे पीत्वा जलं द्विजः ।

उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

गौतमः—

मृतवत्सापयः पीत्वा मुखे पीत्वा जलं द्विजः ।

उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

गौतमः—

सान्धिन्यं यामलं दुग्धमुष्ट्रक्षीरञ्च मार्गजम् ।

खरोष्ट्रयोः पयः पीत्वा पुनः संस्कारमर्हति ॥

पश्चाद्देहविशुद्ध्यर्थं तप्तकच्छं समाचरेत् ।

एतेन शुद्धिमाप्नोति नान्यथा शुद्धिरिष्यते ॥

(१) पीत्वा इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) केवलं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) हस्तेन इति क्रीत-लेखितपुस्तके नास्ति ।

प्रजापतिः —

खरोद्ध्योश्च सान्विन्यं यामलं मार्गजं तथा ।

‘केवलं महिषीदुग्धं’ द्विजः पीत्वा पतत्यधः ॥

तस्योपनयनं भूयस्तप्तकच्छ्रेण शुध्यति ।

विधवानां ब्रह्मचारिणां सत्रासिनाञ्च पूर्व्ववद्विगुणं प्रायश्चित्तं

वेदितव्यम् । औषधार्थं खरोद्ध्योः क्षीरपाने तप्तकच्छ्रमात्रं न पुनः

संस्कारः ।

तदाह ।

गौतमः—

औषधार्थं द्विजः पीत्वा दुग्धं खर-क्रमेलयोः ।

तप्तकच्छ्रं चरेत् पश्चात् पुनः कर्म न गौरवात् ॥

इति हेमाद्रौ उद्गक्षीरादिपानप्रायश्चित्तम् ।

(१) केवली इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) ब्रह्मचारि सत्रासिनां इति लेखितपुस्तकपाठः ।



अथ मनुष्य-मृग-पक्ष्यादिमल-मूत्रभक्षणप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

मनुष्यस्य खरस्याऽपि सूकरस्य द्विजभनः ।

मलमूत्रं पिवेद्यस्तु रेतोवा रोगपीडितः ॥

'स तु पश्चात् पुनः कर्म कृत्वा कच्छेय शुध्यति ।

अन्नानात् शुद्धिमाप्नोति ज्ञात्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

एतदनातुरविषयम् । आतुरविषये विशेषमाह ।

गौतमः—

आतुरोरोगमुत्तयर्थं खरमानुषसूकराः ।

एतेषां मलमूत्रञ्च पीत्वा दोषमवाप्य<sup>१</sup> च ॥

रोगान्ते देहशुद्ध्यर्थं तप्तकच्छं चरेत् सुखी ।

अनातुरः पुनः कर्म कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

जाबालिः—

द्विजः पीत्वा मलं मूत्रं खरमानुषयोः किटेः<sup>२</sup> ।

<sup>३</sup>अगदोदेहशुद्ध्यर्थं पुनः कर्मपुरःसरम् ॥

तप्तकच्छं चरेत् सम्यक् रोगी तप्तं समाचरेत् ।

एतेन शुद्धिमाप्नोति न चान्यैः कर्मभिर्द्विजः ॥

(१) द्विज इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) तप्तकच्छेय इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) अवाप्येते इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) किट इति काशी-पुस्तकपाठः ।

(५) अगदे इति लेखितपुस्तकपाठः ।

यमः—

द्विजोन्नानान्मलं मूत्रं खरमानुषयोः किटेः ।

मयूरहंसगृध्राणां सकृदुमुक्ता तु पातकी ॥

पुनःकर्म प्रकुर्वीत तप्तकच्छं विशोधनम् ।

रोगिणोऽपुनःकर्म कच्छमात्रमुदीरितम् ॥

सुखी भूत्वा पिवेद्गव्यं नारीणामर्द्धमीरितम् ।

यतीनां ब्रह्मचारिणां विधवानां दिरावृत्तम् ॥

इति हेमाद्रौ मानुषखरसूकरादिमलमूत्रभक्षणप्रायश्चित्तम् ।

(१) दिरावृत्ते इति श्रौतपुस्तकपाठः ।



[ अथ अस्थिचर्मपक्षिलोमकेशमलोपहतशाकान्न-  
भोजनप्रायश्चित्तमाह । ]

देवलः— शाकमध्येऽन्नमध्ये वा दन्तकेशनखा मलम् ।

अस्थिचर्मं हिजस्याङ्गरोमकीटनखायदा ॥

बह्वन्नं न परित्याज्यं स्वपात्रस्थं परित्यजेत् ।

अन्नप्रमाणमाचाराध्याये द्रव्यशुद्धिप्रकरणेऽभिहितम् ।

[ 'अतोऽल्पे विशेषमाह ]

गौतमः— अल्पेऽन्ने शाकमध्ये वा दधिक्षीरादिषु हिजाः ।

दन्तकेशनखाविष्ठा मलोलोमास्थि चर्म च ॥

कीटाक्षिप्तमयस्तत्र पचनं संपरित्यजेत् ।

स्वपात्रस्थं गृहेचाल्पमुभयं संपरित्यजेत् ।

भुक्त्यनन्तरं शाकोदकपात्रयोर्विद्यमाने तदन्नं कर्हयित्वा उपोष्य

शुध्यति । कर्हभावे घटिकासप्तप्रयःणादौ रात्रिभोजनादिरस्य<sup>१</sup>

गायत्राष्टशतं जप्त्वा पञ्चगव्यं पीत्वा शुध्यति । तदेवाह

मनुः—

ज्ञात्वा तैर्दूषितं भक्तं भुक्त्वा विप्रः प्रसङ्गतः ।

द्विमुहर्त्तं मुहर्त्तं वा तदन्नं जीर्णतामगात् ॥

तदन्ते वमनं कृत्वा शुद्धो भवितुमर्हति ।

नोचेत् परेद्युरपसि स्नात्वा जप्त्वा विधानतः ॥

[ ] अयं पाठः क्रीतपुस्तकेनोपलब्धः ।

[ १ ] अयमपि पाठः क्रीत-काशीपुस्तकयोर्नोपलब्धः ।

(२) रात्रिभोजनं विरस्य इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

अष्टोत्तरशतं पश्चात् पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ।

शुद्धिमाप्नोति 'तत्पापान् न शुद्धस्त्वन्यथा द्विजः ॥

जावालिः—पक्वमल्पं त्यजेच्छाकं अन्नमल्पं त्यजेत्तथा ।

एतैरुपहृतं भुक्त्वा तदानीं कर्हिमाचरेत् ॥

जीर्णे परेद्युरपसि स्नात्वा देवीं जपेच्छतम् ।

ब्रह्मकूर्चविधानेन पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ॥

एतेन शुद्धिमाप्नोति मृन्मयं तत् परित्यजेत् ।

बहुक्लेशेषु शाकान्नयोर्मध्येस्थितेषु पूर्व्ववत् प्रायश्चित्तम् ।

एकस्मिन् स्थिते विशेषमाह गौतमः—

अन्ने वा पक्वशाके वा केशमात्रे व्यवस्थिते ।

कवलं वापि राजेन्द्र कवलं तत्परित्यजेत् ॥

गण्डूषमेकं कृत्वा तु शेषानं प्रोक्षयेज्जलैः ।

मृदुभक्ष्यं वा क्षिपेत् तत्र पश्चाद् भुक्त्वा न दोषभाक् ॥

मृदं वा भक्ष्यं वा इत्यर्थः । अन्यैर्वा नारीभिर्वा स्वपात्रस्यमन्त्रं प्रोक्षणादिभिः शुद्धं कारयित्वा स गण्डूषमेकं कृत्वा भुक्त्वा न दोषभाक् इत्यर्थः ।

इति हेमाद्रौ चर्मादि-नख-मलादिदूषितान्नभोजनप्रायश्चित्तम् ॥

(१) राजेन्द्र इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) पक्वं चाल्य इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) मृदुभक्ष्य इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) शुद्धिमिति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।



अथ भोजनकाले दीपनिर्वाणप्रायश्चित्तमाह । 429

देवलः —

'वात्स्या दीपनिर्वाणे भोजने नाशमाप्नुयात् ।

धृत्वा पात्रं तदा दोर्भ्यां संस्कारन् भानुमव्ययम् ॥

पुनर्दीपागमे तात गायत्रयान्नं जलैः क्षिपेत् ।

तदन्नमत्यजन् भुक्त्वा शुद्धिमाप्नोति दीपतः ॥

अन्यदन्नं पुनर्भुक्त्वा पञ्चगव्यं पिबेत्तदा ।

पूर्वं परिष्कृतमन्नमेव भोक्तव्यं न पुनर्दातव्यम् । भुक्त्वा च शुद्धि-  
मवाप्नुयात् । विधवा-ब्रह्मचारि-यतीनामेवं वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्रौ भोजनसमये दीपनाशप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) दीपं प्रज्वालयन् वात्स्या इति क्रीत-वेचित्तपुरुषपाठः ।

---

430 अथ सूर्यसोमोपरागभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः —

सूर्यसोमोपरागे च उक्तकालं विना द्विजाः<sup>१</sup> ।

तदन्नं मांसमित्याहुः तद्भुक्ता मांसभुग्भवेत् ॥

मरीचिः,—

सूर्यग्रहे तु नास्मीयात् पूर्वं यामचतुष्टयम् ।

चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन् भुक्ता पापं समश्रुते ॥

<sup>२</sup>इमं धर्मं परित्यज्य योविप्रस्त्वन्यथाचरेत् ।

तस्त्रोपनयनं भूयस्तप्तं सान्तपनं स्मृतम् ॥

सूर्यग्रहभोजने तप्तं चन्द्रग्रहणे सान्तपनम् ।

तदेवाह मनुः—

सूर्योपरागे यो भुङ्क्ते तस्य पापं महत्तरम् ।

तस्य पापविशुद्धयर्थं तप्तकच्छमुदीरितम् ॥

चन्द्रोपरागकाले तु भुक्ता कायं समाचरेत् ।

उभयोर्भोजने विप्रः पुनः संस्कारमर्हति ॥

विधवानां स्त्रीणां सन्न्यासिनाञ्च पुनः संस्कारवर्ज्यं ब्रह्मचारिणामेवम् ।

इति हेमाद्रौ सूर्यसोमोपरागकाले भोजनप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) द्विज इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) इति धर्मं इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।



अथ भिन्नपात्रभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

‘देवलः— स्वर्णं वा राजते कांस्ये प्रत्यहं भोजनं चरेत् ।

तद्भिन्नं यदि राजेन्द्र न कुर्यात्तत्र<sup>१</sup> भोजनम् ॥

जावालिः—

स्वर्ण-राजत-कांस्येषु पलाश-कदलीषु च ।

विप्रो भुञ्जन् मन्त्राण्यस्यमवाप्नोति न संशयः ॥

यदि भिन्नं परित्याज्यं तत्र भुञ्जैन्दवं चरेत् ।

एतानि स्वर्णराजतकांस्यानीषन्मात्रं विशकलितानि चेत् सर्व्वयै-  
तेषां<sup>२</sup> त्यागएव । तदेवाह—

गालवः— स्वर्णं कांस्यं तथा राजन् राजतं भिन्नमेव यत् ।

तत्र भुञ्जा चरेत् कायमन्यथा दोषमाप्नुयात् ॥

पलाश-कदलीपर्णादिषु<sup>३</sup> यद् भोजनं चरेत् तान्येवाहरणीयानि  
न पात्रान्तराणि । अन्यथा पूर्व्ववत् प्रायश्चित्तं कृत्वा शुध्यति  
तदेवाह ।

पराशरः—

एषु पणेषु या भुक्तिस्तेषु तां सखजचरेत् ।

अन्यपात्रं<sup>४</sup> यदा भिन्नं तत्र भुञ्जैन्दवं चरेत् ॥

(१) अयं पाठः क्रीत-लेखितपुस्तकयोर्न दृष्टः ।

(२) कृतभोजनमिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) त्याज्यमेव इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) यः इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(५) तदा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

भिक्षभाण्डे एकपात्रभोजने विप्राणां धर्मोर्वर्धते अन्यथा  
क्षीयतामाप्नोति ।

गौतमः—

अभिक्षपात्रे यो 'भुङ्क्ते पर्णेष्वेतेषु जातितः' ।

भोजनं कुरुते यस्तु स पूर्णायुर्भवेदिह ॥

सर्वेषामेतदेव वेदितव्यं नान्यत्<sup>१</sup> ।

इति हेमाद्रौ भिक्षपात्रभोजनप्रायश्चित्तम् ।

(१) भुङ्क्ता इति खेचितपुस्तकपाठः ।

(२) जायते इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) नान्यतः इति खेचितपुस्तकपाठः अन्यत इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



अथ सन्ध्यादि'कालेषु चाण्डालध्वनिश्रवणप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

स्नाने भोजनवेलायां जपहोमेषु पैटके ।

सन्ध्यादिनित्यकाम्येषु देवपूजासु सर्व्वदा ॥

चाण्डालास्त्रिविधाः प्रोक्तास्तेषां सन्भाषणादिकम् ।

कृत्वा कर्म परित्यज्य दृष्ट्वा तत्पुनराचरेत् ॥

अन्यथा दोषमाप्नोति कर्मभ्रष्टोऽभिजायते ।

चाण्डालस्येव यत्कर्म तत्तु दृष्ट्वा परित्यजेत् ॥

ग्रामचाण्डालानां तत्तत्साधनध्वनिश्रवणं <sup>१</sup>कृत्वा भोजनादिकं परित्यजेत् । तत्तत्साधनानि, यथा<sup>२</sup> “रजकस्य वस्त्रं <sup>३</sup>संहननं चर्मकारस्य चर्मताडनं, स्वर्णकारस्य सुवर्णादिताडनं, तक्षकस्य दारुसौष्ठवाद्यं तक्षणं, तिलघातस्य तिलयन्त्रध्वनिः कुलालस्य आर्द्र-भाण्डताडनं एतेषां तत्तत्साधनभूतानां ध्वनिश्रवणे चतद्दर्शने च त्याज्यं <sup>४</sup>भोजनं पुनं करणीयं वा तदेवाह ।

मार्कण्डेयः—

एतेषां साधनानाञ्च ध्वनिं श्रुत्वा स्वकर्मसु ।

कर्म तत् संपरित्यज्य श्रोत्रं स्पृष्ट्वा च दक्षिणम् ॥

(१) सन्ध्यादिभोजनकालेषु इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) इहा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) कृत्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) क्रीतलेखितपुस्तकयोर्न दृष्टं यथेतिपदम् ।

(५) संघात ध्वनिरिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(६) भोजनमिति पदं क्रीत-लेखितपुस्तकयोर्न दृष्टम् ।

अक्षिणी पयसा सृष्ट्वा 'दृष्ट्वा सूर्यं विशुध्यति ।

दर्शनं संपरित्यज्य पुनः कर्म समारभेत् ॥

अन्यथा भोजयेद् विप्रः कर्म कुर्यात् तथा यदि ।

अष्टोत्तरशतं जप्त्वा गायत्रीं वेदमातरम् ॥

एतेन शुद्धिमाप्नोति तद्धिना नात्र कर्मणा ।

यति ब्रह्मचारिणामेवं प्रायश्चित्तम् ॥

इति हेमाद्रौ चाण्डालादिध्वनियवणं प्रायश्चित्तम् ।

(१) पुनः कृत्वा इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) वेदमाचरेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) सूक्तरादिदर्शनं प्रायश्चित्तमिति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।



देवलः—

रजस्वलान्नं यो भुङ्क्ते<sup>१</sup> द्विजो ज्ञानात् सक्तद् यदि ।

रौरवं नरकं याति<sup>२</sup> स भवेत् सद्विगर्हितः ॥

ऋतुमत्यज्ञानात् पचनादिकं कृत्वा भुक्त्यनन्तरं ईषत्<sup>३</sup> शुष्कं रजो  
दृष्ट्वा अहो रजस्वला भवामीति ज्ञात्वा अपसरति । तदपसरणे<sup>४</sup>  
सर्वे भुक्तवन्तो रजस्वलान्नभोक्तारः । तेषां भोक्तॄणां पुनरुपनयन-  
चान्द्रायणाभ्यां विना शुद्धिर्नास्ति । तदेवाह

मार्कण्डेयः—

अज्ञात्वा पुष्पिणी नारी कृत्वा वै पचनक्रियाम् ।

पश्चात् शुष्कं रजोदृष्ट्वा तस्माद्देशादपक्रमेत् ॥

तां दृष्ट्वा भाषणं श्रुत्वा<sup>५</sup> भोजनं द्विजनायकाः ।

कृत्वा शुद्धिमवापुस्ते<sup>६</sup> व्रतचान्द्रे विधाय च ।

पञ्चगव्येन शुद्धाः स्युरन्यथा पापिनोऽभवन् ।

भृति-ब्रह्मचारिणां स्त्रीणामप्येवम् ।

इति हेमाद्रौ रजस्वलान्नभोजनप्रायश्चित्तम् ।

(१) भुङ्क्ते इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) भवेत् पश्चात् इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) शुष्कं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) तदपसर इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) भोक्तार इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(६) चान्द्रव्रतसमुक्तमात् इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ दुष्टान्नभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

शूद्रेर्नानाविधैर्वर्णैश्चाण्डालादिभिरीक्षितम् ।  
पुष्पवत्या सूतिकया दृष्टं वा पतितादिभिः ॥  
अन्नं भक्ष्यं तथा शाकं भुंक्ते विप्रः सक्तद्यदि ।  
प्रायश्चित्ती भवेत् पापी न कर्माहो भवेदिह ॥

शालवः—

चाण्डाल-पतित-ब्राह्म-चाटुकाराऽजितेन्द्रियैः ।  
अस्नानवर्त्तर्जारेण श्वकाकैः परिदूषितम् ॥  
मलमूत्रसङ्गीपस्थं तुषाङ्गारकपालवत् ।  
तत् स्पृष्टोच्छिष्टसंस्पृष्टं भक्ष्यमन्यच्चयद्भदेत् ॥  
द्विजैस्तत्र न भोक्तव्यं शाकं वा भोज्यमेव वा ।  
यदि मोहवशात् भुंक्ते प्रायश्चित्ती भवेदिह ॥

लौगाक्षिः—

पूर्वोक्तैश्च निमित्तैर्व्या स्पृष्टमुच्छिष्टमेव यत् ।  
तदन्नं यो द्विजो भुंक्ते पश्चात्तापमवाप्यसः<sup>१</sup> ॥

- (१) भुक्ता इति क्रीत लेखितपुस्तकपाठः ।  
(२) चारुवाकाजितेन्द्रियैः इति क्रीत-पुस्तकपाठः ।  
(३) श्वकाक परिदूषितं इति लेखितपुस्तकपाठः ।  
(४) भुक्ता इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।  
(५) भताप्यते इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।



स्वशरीरविशुद्धयर्थं कायकृच्छ्रं समाचरेत् ।

पञ्चगव्येन शुद्धिः स्याद् व्रतिनां यतिनामिह ॥

[विधवानाञ्च नारोणां नान्यथा शुद्धिरिष्यते ।]

इति हेमाद्रौ दृष्टान्नभोजनप्रायश्चित्तम् ।

---

[ ] इदमङ्गं लेखितपुस्तकपाठदृष्टम् ।

अथ निषिद्धदिवसेषु द्विर्भोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः— पितो'मृताहे पूर्वैद्युर्भानुवारे च संक्रमे ।

तथा चतुर्दश्यष्टम्यो<sup>१</sup> व्रतेषु च महोत्सवे ॥

श्रोत्रिये मरणं प्राप्ते गुरुणां दुःखसम्भवे ।

पितरौ व्याधिना ग्रस्तौ महाराजनिपातने ॥

उक्तेष्वेतेषु सर्वेषु अन्येषु व्रतपर्वसु ।

न द्विवारं समशीयाद् विप्रोधर्मपरायणः ॥

मार्कण्डेयः—अर्काद्विपर्वरात्रौ च मृताहात् पूर्ववासरे ।

तथा चतुर्दश्यष्टम्योव्रतेषु च महोत्सवे ॥

[ श्रोत्रिये मरणं प्राप्ते गुरुणां दुःखसम्भवे ।

पितरौ व्याधिना ग्रस्तौ महाराजनिपातने ॥

उक्तेष्वन्येषु सर्वेषु अन्येषु व्रतपर्वसु ।

न द्विवारं समशीयाद् विप्रोधर्ममनुस्मरन् ॥ ]

तस्य पापविशुद्धार्थं सहसा निष्कृतिं चरेत् ।

अज्ञानात् कायकृच्छ्रं स्याज् ज्ञात्वा तप्तं समाचरेत् ॥

पञ्चगव्येन शुद्धोऽभूद् विप्रोद्विवारभोजने ।

इति हेमाद्रौ निषिद्धदिवसेषु <sup>१</sup>द्विर्भोजनप्रायश्चित्तम् ।

(१) मृताश्च इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) चतुर्दशाष्टम्योरिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

[ ] एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क्रीतपुस्तके नोपलब्धः ।

(३) द्विवारं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।



देवलः—

देवताराधनं त्यक्त्वा वैश्वदेवं तथाऽतिथिम् ।

यो विप्रो भोजनं 'कुर्यान् नित्यहोमं तथा त्यजन् ॥

सुरापी सहि विज्ञेयः सर्व्वधर्म्यं वहिष्कृतः ।

मार्कण्डेयः—

वैश्वदेवं नित्यहोमं तथैवातिथिभोजनम् ।

वैश्वदेवं देवतार्चां त्यक्त्वा विप्रो महामुनिः ॥

भुक्त्वाऽन्नानात् महादोषं<sup>१</sup> सुरापीत्युच्यते बुधैः ।

जावालिः—

वैश्वदेवं देवतार्चां नित्यहोमं तथाऽतिथिम् ।

ब्रह्मयज्ञं पितृणाञ्च तर्पणं पितृवल्लभम्<sup>२</sup> ॥

त्यक्त्वा भुक्त्वा तथा विप्रः सुरापीत्युच्यते बुधैः ।

तप्तकच्छं चरेत्पापी तस्माद्दोषात् प्रमुच्यते ॥

पञ्चगव्येन पूतात्मा नान्यथा शुद्धिरस्ति हि ।

इति हेमाद्रौ देवपूजा-वैश्वदेव-ब्रह्मयज्ञाऽतिथि  
परित्यागप्रायश्चित्तम् ।

(१) कृत्वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) महादोषम् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) पितृवल्लभः इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ उष्णोदकस्नान-मृत्तिकारहितशौचप्रायश्चित्तमाह ।

उष्णोदकेन सप्ताहं तथा कूपोदकेन च ।

मृत्तिकाभिर्व्विनाशौचं कृत्वासप्ताहमादरात् ॥

[चतुर्व्वेदविदो विप्रः<sup>१</sup> शूद्रा एव न संशयः ।

गौतमः—

मृत्तिकाभिर्व्विनाशौचं स्नानमुष्णोदकेन वै ।]

कूपोदकेन सप्ताहं कृत्वा विप्रः शूद्रवान् ॥

जावालिः—

उष्णोदकेन सप्ताहं तथा कूपोदकेन च<sup>२</sup> ।

मृत्तिकाभिर्व्विनाशौचं तथा कूपोदकेन च ।

कृत्वाशौचादिकं विप्रः शूद्र एव न संशयः ।

प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं ऋषिभिर्लोकसम्मतम् ॥

प्राजापत्यं विशुद्ध्यर्थं चरेत् पूतो भवेदिह ।

पञ्चगव्यं पिवेत् पश्चात् तेन शुद्धिर्न चान्यथा ॥

विधवा ब्रह्मचारि-यतीनां द्विगुणम् ।

इति हेमाद्रौ उष्णोदक-कूपोदकस्नान-मृत्तिका

रहितशौचप्रायश्चित्तम् ।

(१) स्नानमुष्णोदकेनार्थ इति क्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) विप्र इति काशीपुस्तकपाठः ।

[ ] अयं पाठः क्रौतपुस्तके न दृश्यते ।

(३) तथाकूपोदकं महत् इति लेखितपुस्तकपाठः ।



अथ उपवीतं विना भोजने प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—विना यज्ञोपवीतेन शिखया च द्विजोत्तमः ।

उच्छिष्टो यदि 'मोहात्मा पापकारी भवेद्द्विजः ॥

मार्कण्डेयः—

शिखया ब्रह्मसूत्रेण विनाऽग्नौ यात् तु यो द्विजः ।

उपोष्य रजनीमेकां 'पञ्चगव्यैः स शुद्ध्यति ॥

गौतमः—

शिखा च ब्रह्मसूत्रञ्च नष्टं भ्रष्टं यदा भवेत् ।

धृत्वा नवं पुनर्गन्धनाद् भ्रष्टं तत्तु जले क्षिपेत् ॥

शिखां विना द्विजश्रेष्ठः कर्णेनोबाललोमभिः ? ।

दृष्ट्वा तद्दोषशान्त्यर्थं कायकृच्छ्रं समाचरेत् ॥

यावत् शिखा पुनर्जाता तावत् कर्णेन धारयेत् ।

ब्रह्मविष्णुमहेशाख्या ब्रह्मसूत्रस्य तन्तवः ॥

एतस्मिन् चूटिते विप्रः पुनर्धृत्वा नवं मुदा ।

नित्यकर्म प्रकुर्वीत चूटितं निक्षिपेज्जले ॥

ब्रह्मसूत्रं दक्षिणांसे भ्रष्टं स्याच्चतुरङ्गुलम् ।

प्राणायामत्रयं कृत्वा पुनस्तत्स्थानमानयेत्<sup>१</sup> ॥

(१) महात्मा इति क्रीत-पुस्तकपाठः ।

(२) विनाद्यात्तयोद्विज इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) पञ्चगव्येन शुद्ध्यति इति क्रीत-वेदितपुस्तकपाठः ।

(४) यावच्छित्वा इति क्रीत-पुस्तकपाठः ।

(५) आचरेत् इति क्रीत वेदितपुस्तकपाठः ।

कूर्परे ब्रह्मसूत्रं चेद् भ्रष्टं यदिह दैवतः ।  
 प्राणायामशतं कृत्वा स्वस्थाने पूर्ववत्क्षिपेत् ॥  
 मणिवन्धस्थितं सूत्रं भ्रष्टं यदिह पूर्ववत् ।  
 तद्दोषपरिहारार्थं प्राणायामसहस्रकम् ॥  
 कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति नाऽन्यथा शुद्धिरीरिता ।  
 [ कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति वामहस्तादधोयदि ।  
 तत्सूत्रं सहसा त्यक्त्वा दृष्ट्वा सूर्यं मुदा द्विजः ॥  
 जले भ्रष्टं परित्यज्य सहस्रं वेदमातरम् ।  
 जप्त्वा शुद्धिमवाप्नोति नाऽन्यथा शुद्धिरिष्यते ॥ ]

इति हेमाद्रौ उपवीतशिखां विना भोजने नित्यकर्म्मकरणे च  
 प्रायश्चित्तम् ।

---

[ ] अयं पाठः लेखितपुस्तके नास्ति ।



अथ भोजनकाले क्षुताऽपानवायूत्सर्गजृम्भणानां<sup>443</sup>

प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः— विप्रोभोजनकाले तु क्षुतं वा जृम्भणं तथा ।

अपानवायोत्सर्गं कृत्वा 'सदाः स पापभाक् ॥

अपानवायुमोक्षश्चेत् कृत्वा भुञ्जीत पापभाक् ॥

विष्णुः— द्विजोभोजनकाले तु जृम्भणं क्षुतमेव वा ।

अपानवायुमोक्षं वा 'कुर्वन् पापी भवेत्तदा ॥

अन्योदोर्भ्यां जलं धृत्वा तस्य मूर्धनि विन्यसेत् ।

पृच्छेत्तं जन्मसदनं दिवा वा यदि वाऽदिवे ॥

क्षुते तु तस्य मञ्ज्वाते एवं कृत्वा विशुध्यति ।

जृम्भणोऽप्येवम् ।

अपानवायोत्सर्गं जाते तत्तु<sup>१</sup> विवर्जयेत् ।

भुक्त्वा पापमवाप्नोति पापं यत् शौचवर्जनं ॥

लोभेन भुक्त्वा तदुक्तं स्नात्वा कायं समानरत ।

एतेन शुद्धिमाप्नोति द्विजो नाऽन्यत्र कर्मणि ।

इति स्त्रीणां यति-ब्रह्मचारिणामप्येवम् ।

इति हेमाद्रौ भोजनकाले क्षुत-जृम्भणाऽपानवायूत्सर्गप्रायश्चित्तम् ।

(१) विप्रः इति क्रीत लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) प्रायश्चित्तो इति क्रीत लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) नञि इति क्रीत लेखितपुस्तकपाठः ।

444 अथ सूतकद्वितयभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः— अशीचद्वितये राजन् असगोत्रोऽथवा व्रती ।

विधवा वाऽन्यगोत्रा वा यतिर्वा नियमस्थितः ॥

सूतकद्वितये भुञ्जन् महान्तं नरकं व्रजेत् ।

गालवः— 'यतिर्वा ब्रह्मचारी वा विधवा 'वाऽन्यगोत्रजा ।

असगोत्रोऽथवा विप्रस्त्वशीचद्वयनिर्म्मितम् ॥

अन्नं भुक्त्वा महापापी नरकं याति दारुणम् ।

भुवमासाद्य तत्पश्चाज्जायते रोगबाधितः ॥

गौतमः— विप्रस्वाहारमन्विच्छन् यतिर्वा प्रथमाश्रमः ।

सूतकद्वितये भुक्त्वा नारी वा 'पतिवर्जिता ॥

पुनः संस्कार 'भूतात्मा तमकृच्छ्रं समाचरेत् ।

पञ्चगव्यं पिचेत् पश्चात् शुद्धिमाप्नोति नान्यथा ॥

यति-विधवयोः पुनः संस्कारवर्जं प्रायश्चित्तं वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्रौ सूतकद्वितयभोजनप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) यतिर्वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) नान्यगोत्रजा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) यतिवर्जिता इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) भूतात्मा इति लेखितपुस्तकपाठः ।



अथाऽन्योन्यसंस्पृष्टान्नभोजनप्रायश्चित्तम् ।

देवलः—एकपक्ष्यपविष्टौ यौ भुञ्जानौ तौ परस्परम् ।

स्पृष्टान्नमत्यजन्तीचेज् 'ज्ञेयौ तौ मांसभोजिनौ ॥

एकपक्ष्यपविष्टा ये भुञ्जते मुखजाः सक्तम् ।

अन्योन्यस्पर्शनं कृत्वा मत्वा जम्बा स्वपात्रजम् ॥

मांसतुल्यं तदन्नं स्याद् भोक्तारोमांसभोजिनः ।

एकपक्ष्यपविष्टश्च ब्राह्मणोब्राह्मणं स्पृशेत् ॥

तदन्नमत्यजन् भुक्त्वा प्रायश्चित्ती भवेत्तथा ।

अन्यगोत्रं द्विजः स्पृष्ट्वा भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

सगोत्रस्पर्शने भुक्त्वा तप्तकच्छं समाचरेत् ।

पिता पुत्रं भ्रातरं वा स्पृष्ट्वा भुक्त्वा तु कायकम् ॥

पुत्रस्य वा कनिष्ठस्य पितुरुच्छिष्टभोजने ।

न दोषः पुत्रयोस्तत्र पिताकायकमाचरेत् ॥

उच्छिष्टमित्यत्र कवलमात्रप्राशनं न पात्रस्यान्नभोजनम्<sup>१</sup> ।

गौतमः—

पिताऽनुजस्य पुत्रस्य तयोः प्रीतिमनूहहन् ।

निक्षिपेत् कवलं तत्र न दोषस्तत्र भोजने ॥

पिता ताभ्यां सह न भुञ्जीयात् कवलदाने न दोषः । तदाह

(१) अत्यजन् भुक्त्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) भोजने इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।





अथ शिवनिर्मात्यभोजनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

शम्भोर्निवेदितं भक्तं 'तत्तोयं' शाकमेव वा ।

विप्रः कदा न भुञ्जीयाद् भुक्त्वा तप्तं समाचरेत् ॥

मार्कण्डेयः—

शिवे निवेदितं भक्तं प्रत्येकं देवतां विना ।

द्विजो भुक्त्वा चरेत्तप्तं तथा तत्तीर्थसेवनात् ।

सालग्रामादि देवतासमूहे विशेषमाह ।

जावालिः—

शिवविष्ण्वादिभिर्देवैर्वैष्टितं<sup>१</sup> यत्समर्पितम् ।

तद्भुक्त्वा विप्रवर्योऽसौ न भवेद् दोषभाक्<sup>२</sup> ततः ॥

हारीतः—

सालग्रामादिभिः शम्भोर्वैष्टितस्य यदर्पितम् ।

तद् भोक्तव्यं द्विजैर्नित्यं तत्तोयं परिवर्जयेत् ॥

सालग्रामादिदेवतासमीपे शिवेऽर्पितं नैवेद्यं चान्द्रायणसमं तद्दिना  
शिवनिर्मात्यं तत्तोयञ्च मांसतुल्यम् ।

(१) तत्तोयं इति लेखितपुस्तकपाठः । तोयं वा शाकमेव वा इति क्रीतपुस्तक  
पाठः ।

(२) वेष्टितैरिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) कृत इति लेखितपुस्तकपाठः ।





प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—नीलीवस्त्रञ्च तच्चिह्नं धृत्वा ज्ञानाद्द्विजवरत् ।

स विप्रस्त्वशुचिर्नित्यं न कर्माहोर्भवेदिह ॥

तच्चिह्नमिति नीलतन्तुभिर्वस्त्रान्ते वस्त्रमध्ये वा निर्मितं वस्त्रं  
तद्वारणे विप्रस्त्वशुचिः । तदाह—

गौतमः—नीलीमयं पटं धृत्वा विप्रस्तच्चिह्नसूचकम् ।

कृत्वा कर्माणि भुक्त्वा वा न तत्कर्मफलं लभेत ॥

भोजने मांसभुग्विप्रः सर्व्वथा तत्परित्यजेत् ।

मालवः—नीलीवस्त्रं तु तच्चिह्नं धृत्वा कर्म करोति यः ।

स विप्रस्तु न कर्माहस्तत्कर्म विफलं भवेत् ॥

एकत्र दिवसे भुक्त्वा धृत्वा नीलीमयं पटम् ।

कुर्याद्देहविशुद्ध्यर्थं यावत्कं मनुचोदितम् ॥

अभ्यासे तु पराकः स्याद् वत्सरे चान्द्रमुच्यते ।

यति-ब्रह्मचारि-विधवानां प्रायश्चित्तमिदं प्रयोक्तव्यम् ।

इति हेमाद्रौ नीलीवस्त्रं धृत्वा कर्मकरणे भोजने वा प्रायश्चित्तम् ।

इति हेमाद्रौ जातिभंशकरप्रायश्चित्तम् ।

(१) कर्म कृत्वा इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) पराकं स्यादिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) धृत्वा भोजने प्रायश्चित्तमित्येव क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ प्रकीर्णकप्रार्थश्चित्तमाह ।

तत्र दुर्मृतिप्रायश्चित्तम् ।

देवलः—पापेभ्यः पूर्वमुक्तेभ्यो 'यदन्यत् खलु विद्यते ।

तत्रकीर्णकमित्याहुर्दुर्मृतेष्व विशोधनम् ॥

विद्युदग्निपयःपाशचाण्डालैर्ब्राह्मणोहतः ।

एक-<sup>१</sup>द्वि-त्रि-चतुः पञ्च षड्वन्दं कच्छमाचरेत् ॥

विद्युदग्निः । अग्निर्द्वावानलः स्वक्तनोवा । पयस्तटाक-नदीस्थं ।

चाण्डालो जनङ्गमः । एतैर्निमित्तैर्विप्रः प्रमादात् ज्ञात्वा वा यदि

स्त्रियते । तदा तस्य सद्योदहनपक्षे तद्वचनोक्तानि कच्छाणि

कृत्वा दहेत् । अशक्तविषये कालमाह ।

मासत्रये तु षण्मासे वत्सरे वा विचक्षणः ।

पुत्रादिर्दुर्मृतस्याऽस्य कुर्यात् संस्कारमादरात् ॥

देशकालवैपरीत्यशङ्कायां दुर्मृतस्य लोकमाकाङ्क्षन् तत्तन्निमित्तोक्त-

कच्छानुसरणं कृत्वा दहेत् ।

देवलः<sup>२</sup>—

विद्युता वज्रिना तोयैः पाशैर्वाऽथ जनङ्गमैः ।

विप्रः प्राणान् <sup>३</sup>त्यजेद्यस्तु तस्य शुद्धिरुदीरिता ॥

सद्योदहनपक्षे तु कुर्यात् पूर्वोक्तमादरात् ।

(१) नवेभ्यः खलु विद्यते इति क्रीत-लेखितपुस्तकपादः ।

(२) तत्र इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) क्रीत-लेखितपुस्तकयोर्नास्ति ।

(४) परित्यज्य इति क्रीत-लेखितपुस्तकपादः ।



तस्य एकं षड्व्यं तदानीं विशोधनं, अग्निदग्धस्य षड्व्यं  
विशोधनम् । जले मृतस्य त्रिगुणितषड्व्यम् । चाण्डालेन मृतस्य  
तानि कृच्छाणि तत्तत्संख्यापरिमितानि कृत्वा दग्ध्वा सतिदोषात्  
पूतो भवति ।

तदाह—

गौतमः—<sup>१</sup>दुर्मृतानां तदा पुनः कृत्वा कृच्छाणि धर्मतः ।

दहेत् पापविशदोऽभूद अन्यथा दोषभायभवेत् ॥

अन्याकरे

दुर्मृतस्य तदानीं यः संस्कारं कर्तुमिच्छति ।

एकं द्वि-त्रि-चतुः-पञ्च षड्व्यं कृच्छमाचरेत् ॥

एतेन शुद्धिमाप्नोति न कालस्य प्रतीक्षणम् ।

पिशाचता न तस्याऽस्ति पुनोऽभूदवृणस्तथा ॥

भासत्रय-प्रणमाष-वस्तरमृतानां दुर्मृतिप्रायश्चित्तं नारतस्येन विशि-  
ष्टम् ।

गोभिलः—

एवमासे दुर्मृतानामन्दमात्रे विशोधनम् ।

ऋतुत्रये तु द्वाव्दं स्वात् त्वाव्दं संवत्सरे स्मृतम् ॥

नारायणवर्तिं कृत्वा कुर्यात् कर्मौदं देहिकम् ।

एतेन शुद्धिमाप्नोति परलोकं स गच्छति ॥

(१) ऋतुस्यैतानि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) दुर्मृतानां इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) सासे दुर्मृतानां इति क्रीत-वेजितपुस्तकपाठः ।

व्याघ्रादिभिर्हतस्य विशेषमाह—

व्याघ्र-भल्लूक-वाराह-सर्प-वृश्चिक-कुक्षरैः ।

शृङ्गिभिर्विषांपानाद्यैर्वृक्ष-शैलनिपातनैः ॥

विप्रोयदा मृतिं प्राप्तः खड्गदन्तादिभिः खरैः ।

गृहभित्त्यश्मभिर्वाऽपि स्तम्भ-कण्टक-शङ्खभिः ॥

तं तदा दाहयेत् पुनः सद्यः कृत्वा षड्भ्यङ्कम् ।

मासत्रयेऽब्दमात्रं स्यात् त्र्यब्दकं ऋतुदर्शनात् ॥

वत्सरे तु षड्भ्यं स्यात् सर्वेषां दुर्मृतौ स्मृतम् ।

विद्युदग्निभिर्हतेर्विना ।

गालवः—देशान्तरे वा युद्धे वा हतं व्याघ्रेण वा यदि ।

मधुना सर्पिषा सिक्त्वा दाहयेद् विधिना च तम् ॥

विधिवदित्युक्तं प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

प्रायश्चित्तविहीनस्य दुर्मृतस्य पिशाचता ।

सद्यः शतगुणं प्रोक्तं प्रायश्चित्तं मनीषिभिः ।

इति हेमाद्रौ दुर्मृतस्य विप्रस्य प्रायश्चित्तम् ।

(१) विषयानाद्यैरिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) इत्युक्तं प्रायश्चित्तमिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) कर्त्तव्यमितिपदं क्रीत-लेखितपुस्तकवोर्गोक्तम् ।



अथ क्षत्रियवैश्ययोर्दुर्मृतयोः प्रायश्चित्तमाह ।

453

<sup>१</sup>देवलः—

बाहुजस्तूरजो वापि निमित्तैर्यदि <sup>२</sup>वा हतः ।

प्रायश्चित्तं मुनिप्रोक्तं विप्रस्याऽर्द्धं समाचरेत् ॥

<sup>३</sup>( तत्तत्स्त्रीणां तत्तत्प्रायश्चित्तम् )—

[ वैश्यस्य क्षत्रियस्यार्द्धं पादजे पादमाचरेत् ।

तत्तत्स्त्रीणां तत्तदर्द्धं प्रायश्चित्तं विशोधनम् ॥ ]

राज्ञां <sup>४</sup>गजा श्व-शस्त्र-पाषाण-लगुडादिभिः युद्धकाले मृतानां  
<sup>५</sup>न प्रायश्चित्तं । अन्यत्र मरणे तु पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तम् । विप्रस्त्रीणां  
पूर्वोक्तनिमित्तैर्मरणसम्भवे विप्रस्यार्द्धं वेदितव्यम् ।

कन्यकानां बालानां दुर्भरणे प्रायश्चित्तं प्राजापत्यकच्छ्रमात्नं  
कृत्वा दहनं <sup>६</sup>प्रोथनं वा कुर्यात् ।

इति हेमाद्रौ क्षत्रियादीनां दुर्मृतिप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) वो हत इति क्रीत लेखित-पुस्तकपाठः ।

(३) लेखितपुस्तके नास्ति ।

[ ] अयं लोकः क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(४) राजान् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) नेति पदं क्रीत-लेखितपुस्तकयोर्नास्ति ।

(६) खननं इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ दुर्मृतानां रज्ज्वादिभेत्तृणां प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

कण्ठपाशं दुर्मृतस्य यो विप्रश्चेत्तुमिच्छति ।

तस्य तस्याऽपवार्त्ता च तप्तकच्छं 'चरेत्तदा ॥

अन्यथा दोषमाप्नोति तत्र 'नार्थफलं लभेत् ।

इति हेमाद्री दुर्मृतानां रज्ज्वादिभेत्तृणां प्रायश्चित्तम् ।

---

(१) समाचरेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) पार्थ इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।



देवलः—

दुर्मृतं यो वहेत् स्कन्धे दहेद्वापि तदेव वा ।

पराकमुभयोः प्रोक्तं देहशुद्ध्यर्थमादरात् ॥

पराशरः—

यो विप्रो दुर्मृतं 'ज्ञात्वा दहेद्दृष्ट्वा स दोषभाक् ।

प्रायश्चित्तं तदा कुर्यात् पराकं मुनिचोदितम् ॥

तदस्थीनि परित्यज्य दुर्मृतस्य खलस्य च ।

पतितस्य प्रजारस्य 'तस्मात्तत् सूतकं 'व्रजेत् ॥

यदि मोहात्तदस्थीनि धृत्वा विप्रः स दोषभाक्

कालान्तरे गतिर्मृग्या सद्यस्तदग्राह्यमादरात् ॥

दुर्मृतं पतितं दृष्ट्वा सचेलं स्नानमाचरेत् ।

दृष्ट्वा पश्येत्तदाभानुमन्यथा रौरवं व्रजेत् ॥

इति हेमाद्रौ दुर्मृतवाहनप्रायश्चित्तम् ।

(१) आङ्गे धृत्वा दग्धा इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) सन्मात्रं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) भवेत् इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

456 अथ मूल्यं गृहीत्वा शववाहकप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

विप्रः सर्वत्र मूल्यं वै गृहीत्वा कुणपं वहेत् ।

दग्धा वापि महद् घोरं नरकं याति सर्वदा ॥

गालवः—मूल्यं<sup>१</sup> धृत्वा द्विजोयसु विप्रः कुणपमुदहेत् ।

दग्धा पापमवाप्नोति नरके नियतिः<sup>२</sup> सदा ॥

मरीचिः—

अनाथं वा सनाथं वा यो विप्रः कुणपं वहेत् ।

गृहीत्वा मूल्यं<sup>३</sup> मन्यत्र तत्र वा पापभाग्भवेत् ॥

तस्य निष्कृतिरुत्पन्ना प्राजापत्यादिह प्रभो ।

अन्यथा दोषमाप्नोति भारवाहोभवेद्भुवि ॥

उदासीनतया विप्रः कुणपं यत् समुदहेत् ।

पदे पदेऽश्वमेधस्य सम्पूर्णं फलमश्नुते ॥

इति हेमाद्रौ मूल्यं गृहीत्वा वाहकानांमृताऽहरणप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) मूल्यम् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) नियतः सदा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) मूल्यमद्याद्या इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।



देवलः— धनिष्ठापञ्चके 'वापि विप्रोयदि विपद्यते ।

तदा कर्त्तृविनाशः स्याद् गृहे वाऽरिष्टमश्रुते ॥

जावालिः—मरणं यदि विप्राणामन्येषां वसुपञ्चके ।

तदा गृहपतेर्नाशो<sup>१</sup> गृहं वाऽरिष्टमश्रुते ॥

मार्कण्डेयः—यस्य कस्य मृतिस्तत्र धनिष्ठापञ्चके 'यदि ।

<sup>२</sup>तदा कर्त्तरि शङ्का स्याद् गृहं वा पापमश्रुते ।

तद्दोषपरिहारार्थं अत्र दानं समाचरेत् ॥

एकाशीतिपलं कांस्यं तदर्धं वा तदर्धकम् ।

नवषष्टिपलं वापि दद्याद् विप्राय शक्तिः ॥

पक्षान्तरमाह—

शौतमः—“धनिष्ठापञ्चकमृते हिरण्यशकलं मुखे न्यस्याहुऽऽतित्रयं  
तत्र 'अतोवहवपामिति हुत्वा दहेत् । तदा दोषोनाशमाप्नोति  
सर्व्वदा कर्त्ता 'गृहे सुखी भूयात् अन्यथा दोषमश्रुते ।” सर्व्व-  
वर्णसममेतत् होमं विना ।

इति हेमाद्रौ धनिष्ठापञ्चकमरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) वस्तु इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) भित्तिरिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) तदा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) तथा इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) अतो व हविषां इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(६) गृहं इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

देवलः— उभयोः पक्षयोः प्रतिपत् षष्ठी चैव हरेर्दिनम् ।

एता नन्दा महाराज भद्रावच्छं तथा शृणु ॥

द्वितीया सप्तमी चैव द्वादशी पक्षयोर्द्वयोः ।

एता<sup>१</sup> भद्राश्च तिथयो मरणे पापदायिकाः<sup>२</sup> ॥

कात्यायनः—

नन्दासु भद्रतिथिषु यो विप्रो निधनं गतः ।

तद्गृहे सर्व्वदाऽरिष्टं भवत्येव महात्मनाम् ॥

गौतमः— नन्दायान्तु तथा<sup>३</sup> भद्रे यदा स्यान्मरणं भुवि ।

न तन्न वृद्धिरुत्पन्ना दत्तेर्दानशतैरपि ॥

तत्परिहारमाह—

यमः— नन्दायां गौः प्रदातव्या भद्रे भूमिरनन्तरम् ।

विप्रेभ्यो दीयते येन न दोषस्तत्र विद्यते ॥

कर्त्ता सुखमवाप्नोति मृतः सन्नतिमाप्नुयात् ।

क्षत्रियादीनामेवं विवेचनीयम् ।

इति हेमाद्रौ नन्दाभद्रा<sup>४</sup> तिथि मरणप्रायश्चित्तमाह ।

(१) एते इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) पापदायिन इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) यदा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) नन्दाभद्रायां इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।



अथ दुष्टवारेषु <sup>१</sup>मृतिप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

भानुः कुजो भृगुर्भन्दवारो दुष्टो नृणां मृतौ ।

आयुर्हानिर्यशोहानिः कुल<sup>२</sup>कीर्त्तिविनाशनम् ॥

मरणे तु क्रमाद्वाजन् योजनीयं शनैः शनैः ।

<sup>३</sup>[भानौ कुजे शनौ वस्त्रं तत्तद्वर्णं प्रदापयेत् ॥

भृगौ हिरण्यसहितं वस्त्रदानं विशोधनम् ।]

<sup>४</sup>[ गालवः—

भानुवारः कुजोवारो भृगुर्भन्दो यथाक्रमम् ।]

<sup>५</sup>[ तत् प्रायश्चित्तमाह,

मार्कण्डेयः—

भानौ कुजे शनौ वस्त्रं तत्तद्वर्णं प्रदापयेत् ।

भृगौ हिरण्यसहितं वस्त्रदानं विशोधनम् ॥ ]]

तदाह—

मरीचिः—भद्रे भूमिप्रदानं स्यात् त्रिपद<sup>६</sup>र्त्तं हिरण्यदः ।

वारो<sup>७</sup> वाराऽधिदैवत्यं वासोदानं विशोधनम्<sup>८</sup> ॥

(१) मृतप्रायश्चित्तमिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) कीर्त्तिकुलविनाशनमिति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) [ ] अयं श्लोकोऽधिकोत्तम क्रीतपुस्तकेऽदृष्टः ।

(४) [ ] अयमंशः क्रीत पुस्तकेनास्ति ।

(५) [ ] क्रीतपुस्तके अयं पाठस्तु अत्र नोपलब्धः ।

(६) वाचाधिदैवत्यमिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(७) विधीयते इतिक्रीत पुस्तकपाठः ।

रक्तवस्त्रं कुजं भानौ श्वेतं शुक्रं प्रदर्शितम् ।

ग्रनैश्वरे तु नीलं स्यादेतद्दोषोपशान्तये ॥

दत्त्वा<sup>१</sup> शुद्धिमवाप्नोति अकृत्या दीपमाप्रयात् ।

चत्रियाणामप्येवम् ।

इति हेमाद्रौ दुष्टवारमरणे प्रायश्चित्तम् ।

---

(१) इत्यात् इति क्रीत-वेचित्तपुस्तक पाठः ।



देवलः— जर्घोच्छिष्टमधोच्छिष्टमन्तरामरणं तथा ।

कर्णमन्त्रेण राहित्यमस्नानमरणं तथा ॥

तथा पर्युषितश्चैव षष्ठिमित्तमितीरितम् ।

एतैर्निमित्तैर्मरणे नरकं सम्प्रपद्यते ॥

मरोचिः—षष्ठिमित्तैर्द्विजोऽमृत्वा त्रयेण हितयेन वा ।

१क्षिप्रं नरकमाप्नोति कर्तुरायुःक्षयो भवेत् ॥

कण्वः— द्विजो वै १ षष्ठिमित्तैश्च सह मृत्वा तु दैवतः ।

त्रयेण हितयेनाऽपि सहितोऽयदि पूर्व्ववत् ॥

१क्षिप्रं नरकमाप्नोति तत्कर्तुरशुभं भवेत् ।

तद्दीपपरिहारार्थं प्राजापत्यं पृथक् चरेत् ॥

एकैकस्य निमित्तस्य प्रत्येकं प्राजापत्यकृच्छ्रं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति ।

तदेवाह

जाबालिः—एकैकस्य निमित्तस्य प्रत्येकं कृच्छ्रमीरितम् ।

कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति कर्तुरायुर्विबर्धनम् ॥

इति हेमाद्रौ षष्ठिमित्तमरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) योऽमृत्वा इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) तदा इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) य इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) तथा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

462 अथ शवोपरि उच्छिष्टादिपतनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः— श्लेष्म-शृङ्खाणिकाऽश्रूणि रुदतां सम्पतन्ति हि ।

कुणपोऽशुद्धिमाप्नोति उच्छिष्टः कर्मकार्यसौ ॥

महाराजविजये—

पिपीलिका कृमिश्चैव उच्छिष्टं रोदनोद्भवम् ।

श्लेष्मशृङ्खाणिकाऽश्रूणि पतन्ति कुणपोपरि ॥

तदा शुचि<sup>१</sup>त्वमाप्नोति कर्त्ता नरकमश्रुते ।

गौतमः—

पिपीलिकाभिः कृमिभिः श्लेष्म-शृङ्खाणिका-श्रुभिः ।

कुणपोऽसृश्यतां याति कर्त्ता च कश्मली भवेत् ॥

तद्दोषपरिहारार्थं सृष्टोच्छिष्टं स्वपाणिभिः ।

मार्जयेद्भूतनेस्तोयेरापोहिष्ठादिमन्त्रितैः ॥

एतैः शुद्धिमवाप्नोति दाहयोग्योभविष्यति<sup>२</sup> ।

क्षत्रियादीनामेवं स्त्रीणामपि ।

इति हेमाद्रौ शवोच्छिष्टादिपतनप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) उच्छिष्टपतन इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) अशुचिस्त्वमाप्नोति इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) भवेत्तदा इति काशीपुस्तकपाठः ।



देवलः— शूद्र-मार्जार-काकाद्यैः स्पृष्टश्चेद्रजकादिभिः ।  
 रजस्वलाभिः स्त्रीभिश्च श्वभिः पतितकुण्डजैः<sup>१</sup> ॥  
 न शवस्य परोलोकस्तत्कर्त्ता पापभाग्भवेत् ।

भरीचिः—

रजस्वलाभिः स्त्रीभिर्वा श्वभिः पतित-कुण्डजैः ।  
 शूद्र-मार्जार-काकाद्यैः स्पृष्टश्चेद्रजकादिभिः ॥  
 न शवस्य गतिर्वाऽस्ति कर्त्तुरायुःक्षयोभवेत् ।  
 तद्दोषपरिहारार्थं स्नापयित्वा शवं तदा ॥  
 नूतनेनैव वस्त्रेण पिधाय कुण्ठं तथा ।  
 रजस्वलादिभिः स्पर्शं प्राजापत्यं समाचरेत् ॥  
 कायं शुना च शूद्रेण इति तेषां हिरण्यतः ।  
 कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति पश्चाद् दाहादिकं चरेत् ॥

क्षत्रियादीनामेवम् ।

इति हेमाद्रौ शवस्य शूद्रादिस्पर्शनप्रायश्चित्तम् ।

(१) कुण्डजैरिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) रजस्वलाभिः स्पर्शं च इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) शव शूद्रादि इति लेखितपुस्तकपाठः ।

देवलः— वज्रिभे दितिभे चैव नक्षत्रे भगदैवते ।

इन्द्राऽग्निभे वैश्वभे च उत्तराषाढएवच ॥

पूर्वभाद्रे तथा राजन् नक्षत्राणि महान्ति च ।

त्रिपदेष्वेषु 'यन्मृत्युर्यामेऽरिष्टं भवेत्तदा ॥

वारे त्रिपादिनक्षत्रे मृतिश्चेद् वाटिकाभयम् ।

तिथौ वारे त्रिपदभे मृतौ<sup>१</sup> गृहपतेर्भयम् ॥

तदाह—

गौतमः—“तिथ्युद्योगे ग्रामे गृहपतेर्गृहनाशश्च विपान्नक्षत्रे  
मृतौ<sup>१</sup> हिरण्यदान माचरेत्” ।

वारे त्रिपाद्रे<sup>२</sup> मृत्यौ च हिरण्यं वस्त्रमेवच ।

तिथौ वारे त्रिपदभे<sup>३</sup> मृतिश्चेद्वाटिकाभयम् ।

भृगौ विशेषतो<sup>४</sup> वक्ष्ये त्रिपुष्करसमोभृगुः ॥

<sup>५</sup>तत्रैव दुष्टनक्षत्रे तिथौ दुष्टमृति र्यदा<sup>५</sup> ।

तदा गृहपतेर्दोषः<sup>६</sup> मृत्यौ भाति महत्तरः ॥

(१) योमृत्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) मृत्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) मृत्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) मृत्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(५) मृत्वाचेत् इति लेखितपुस्तकपाठः—मृत्वा गृहपतेर्भयमिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(६) वापि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(७) स एव इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(८) यथा इति लेखितपुस्तकपाठः । (९) मृत्योरिति क्रीतपुस्तकपाठः ।



तद्दोषपरिहारार्थं गोत्रयं सम्यगाचरेत् ।

यन्यान्तरे—

नक्षत्रे मरणे<sup>१</sup> स्वर्णं द्वयोर्योगे द्वयं चरेत् ।

[ त्रयाणां योगमात्रे च गामिकां तत्र सञ्चरेत् ]

कृत्वेतद्दोषमुक्तः स्याद् अन्यथा हानिमादिशेत् ॥

क्षत्रियादीनामेवं कन्यकास्त्रोमरणेऽप्येवम् ।

इति हेमाद्रौ त्रिपात्रक्षत्रमरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) नक्षत्रं इति लेखितपुस्तकपाठः नक्षत्रेषु इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

[ ] इदं लोकार्धं क्रीतपुस्तक एव दृष्टम् ।

अथाऽऽसन्दीभञ्जनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

ग्रामश्मशानयोर्मध्ये यदाऽऽसद्यवभञ्जनम् ।

ग्रामारिष्टं कर्त्तृहानि<sup>१</sup> भवत्येव हि सर्व्वदा ॥

याज्ञवल्क्यः—

गृहादारभ्य दहनपर्य्यन्तं यदि भज्यते<sup>२</sup> ।

कर्त्तृनाशो गृहपतेर्महदरिष्टमञ्जसा ॥

शालिहोत्रः—

<sup>३</sup>आसन्दीं यदि राजेन्द्र भञ्जयेत् खलु देवतः ।

आदाहदशपर्य्यन्तं कर्त्तुर्दुःखं विनाशनम्<sup>४</sup> ॥

तद्दोषपरिहारार्थं प्रायश्चित्तं विशोधनम् ।

प्राजापत्यं तदा<sup>५</sup> कुर्यात् कर्त्ताऽऽत्ममलमोचने ॥

तदाऽसौ सुखमाप्नोति तस्य दोषः प्रणश्यति ।

सर्व्ववर्णसममिदम्<sup>६</sup> ।

इति हेमाद्रौ आसन्दीभञ्जनप्रायश्चित्तम् ।

(१) कर्त्तृहानिर्ग्रामारिष्टमिति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) भज्यते इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) आसन्दी इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) दुःखविनाशनं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) कार्य्यमिति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(६) एवं इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।



देवलः—आसन्ध्याः<sup>१</sup> शकटाद्वापि कुणपोभुवि यत् पतत् ।

<sup>२</sup>तदाऽरिष्टं गृहे भूयात् व्याधि तस्कर-राजभिः ॥

महाभारते—

ग्राम-श्मशानयोर्मध्ये कुणपोयदि दैवतः ।

आसन्देरनसोवेगात् भूमौ पतनमृच्छति<sup>३</sup> ॥

तत्कर्तुरतिवेगेन मृत्युर्हानिर्यशःक्षयः ।

गौतमः—

शकटादनसोवापि कुणपोयत्<sup>४</sup> पतेद्भुवि ।

श्मशान-ग्राममध्ये वा तत्कर्तुरतिवेगतः ॥

हानिर्मृत्युर्यशःखेदः सम्भवत्येव सर्व्वदा ।

तद्दोषपरिहारार्थं प्राजापत्यद्वयं चरेत् ॥

तत्कर्तुश्च भवेद् द्विद्विरन्यथाऽशुभमादिशेत् ।

कन्यका-बाल-क्षत्रियादीनामेवं वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्रौ श्वस्य भूपतनप्रायश्चित्तम् ।

(१) आसन्दितः कटाद्वापि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) यः पतेदिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) तस्कारिष्टमिति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) पतितुमिच्छति इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) यः पतेदिति लेखितपुस्तकपाठः ।

देवलः — श्मशान-गृहयोर्मध्ये यदि वक्त्रिः पतेद्भुवि ।

तत्रेतस्य गतिर्नास्ति कर्तुरायुर्विनश्यति ॥

गालवः—

ग्राम-श्मशानयोर्मध्ये पात्रं भित्त्वा पतत्यसौ ।

कर्तुरायुर्विनाशः स्यात् प्रेतो नरकमश्नुते ॥

गार्ग्यः— श्मशान-गृहमध्ये च यदि वक्त्रिः पतेद्भुवि ।

तदाकर्तुरभद्रं<sup>१</sup> स्यात् निर्जीवो याति नारकम् ॥

तद्दोषोपशमायाऽलं तस्मिन् वक्त्रौ घृताहुतिः<sup>२</sup> ।

अग्निमीलेति मन्त्रेण अग्निमूर्ध्नेति मन्त्रतः ॥

हुत्वाऽऽहुतिद्वयं तत्र तमग्निं न त्यजं<sup>३</sup> स्तदा ।

पुनः पात्रान्तरे न्यस्य<sup>४</sup> शेषं कर्णं समापयेत् ॥

अन्यथा दोषमाप्नोति पूर्ववत्पापभागवेत् ।

बाल कन्यका-क्षत्रियादीनामेवम् ।

इति हेमाद्रौ अग्निपतनप्रायश्चित्तम् ।

(१) अभद्रः स्यात् इति क्रीत-पुस्तकपाठः ।

(२) तस्मिन् वक्त्रौ घृताहुतिः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) न त्यजेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) स्याद्य इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।



देवलः—बालिकां बालकं वापि दाहाऽहं प्रोथयेद्भुवि<sup>१</sup> ।

<sup>२</sup>बालश्च याति नरकं तत्कर्त्ता बालघातकः ॥

मरीचिः—

दाहयोग्यं यदा बालं प्रोथेदज्ञानतोद्भिजः ।

बालः पिशाचतां याति तत्कर्त्ता भ्रूणहा भवेत् ॥

कात्यायनः—

बालं वा बालिकां वापि दाहाहं निखनेद्भुवि<sup>३</sup> ।

महान्तं नरकं गत्वा भवेद्बालग्रहस्तदा ॥

विलादुद्धृत्य तं बालं प्रोक्षयेत् पञ्चगव्यतः ।

तत्तन्मन्त्रैर्जलः पश्चाद् भूमिर्भूम्नाऽनुवाकतः ॥

तं बालमभिमन्त्राऽऽशु कृत्वा कच्छं विधानतः ।

क्षत्रियादीनामेवम् ।

इति हेमाद्रौ दहनयोग्यस्य प्रोथनेप्रायश्चित्तम् ।

(१) खनने इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) दाहयोग्यं खनेद्भुवि इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) स बाल इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) खनेर्दिति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) दाहयोग्यं खनेद्भुवि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(६) खनन इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ खननयोग्यस्य दहनेप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—[बालिकां बालकं वापि दाहयोग्यं खनद्भुवि ।]

[यो विप्रः खननेयोग्यं द्विवर्षात् किञ्चिद्भूतकम् ।]

कर्त्तासौ नरकं याति बालोयाति पिशाचताम् ॥

गौतमः—अज्ञानान् मुखजोबालं खननाऽहं यदा दहेत् ।

स बालो याति पैशाच्यं कर्त्ताऽसौ नारकी भवेत् ॥

पराशरः—जनद्विवर्षं निखनेत् कन्यकां बालमेव वा ।

अज्ञानाद्यदिवा मोहाद् भवेच्चर्मपराङ्मुखः ॥

बालोयाति महद्दुःखं कर्त्ता नरकमश्नुते ।

तद्दोषपरिहारार्थं वङ्गी हुत्वाऽऽहुतित्रयम् ॥

वङ्गि प्रजापतिं सोमं व्याकृतीस्तदनन्तरम् ।

हुत्वा तं शवमादाय खनेद् भूमौ प्रयत्नतः ॥

तद्दोषपरिहारस्तु जायते नान्यथा भवेत् ॥

क्षत्रियादीनामेवम् ।

इति हेमाद्रौ खननयोग्यस्य दहनप्रायश्चित्तम् ।

[ ] इदमर्द्धं लेखितपुस्तके न दृश्यते ।

[ ] इदमर्द्धं क्रीतपुस्तके न दृश्यते ।

(१) खननयोग्यं इति इति लेखितपुस्तकपाठः ।

दाहयोग्यं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) कर्त्तव्यं इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।



देवलः—यो विप्रो मातरं तातं भ्रातरं भगिनीं तथा ।

सुषां दुहितरं साध्वीं पुत्रीं वा पुत्रमेव वा ॥

प्रजावतीमात्मनश्च दाहयोग्यान् स्वबान्धवान् ।

लोभाद्वा नास्त्विहापि वाक्याद्वाऽधर्मचारिणः ॥

अदग्धैतान् कर्म कुर्यान्<sup>१</sup> मृतो नरकमेति सः<sup>२</sup> ।

तेऽपि वै प्रेतभूताःस्युर्नमुक्ताःस्युर्यमालयात् ॥

मार्कण्डेयः—

यः पुमान्<sup>३</sup> दाहयोग्यान् स्वान् बान्धवान् दाहवर्जितान्<sup>४</sup> ।

कृत्वा तेषां क्रियाः कुर्यात् नरकं स प्रपद्यते<sup>५</sup> ॥

पितरस्तेऽपि प्रेतास्युर्यमलोके महत्तरे ।

तद्दोषपरिहारार्थं अन्तर्दाहं विशुद्धिदम् ॥

<sup>६</sup>प्राजापत्यत्रयं कृत्वा कर्त्ता शुद्धिमवाप्नुयात् ।

मृतास्तेऽपि परं यान्ति<sup>७</sup> अभिवृद्धिश्च जायते ॥

क्षत्रियादीनामप्येवम् ।

इति हेमाद्रौ दहनयोग्यस्य दहनाभावप्रायश्चित्तम् ।

(१) कुर्वन् इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) अमृतं इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) दहनयोग्यान् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) दहनवर्जितान् इतिलेखितपुस्तकपाठः ।

(५) कुर्वन् नरकं प्रतिपद्यते इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(६) प्राजापत्यं इति क्रीतपुस्तकपाठः । (७) प्राप्तिरिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

## अथोत्तरीय-शिलापात्र-कर्तृ-द्रव्य-विपर्यय- प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः— (उत्तरीय शिलापात्र-कर्तृ द्रव्यविपर्यये ।)

कच्छत्रयं तदा कृत्वा पुनः कर्म समाचरेत् ॥

उत्तरीयं 'वैतस्य पूर्वधारितवस्त्रखण्डं, शिला, दहनानन्तरं या संस्कारार्थं गृहीता साशिला, ताम्रं<sup>३</sup> पात्रं च प्रथमदिवसे चरुस्नपणार्थं सम्पाद्यते । न दशाहपर्यन्तं पचनं कर्तव्यम् । कर्त्ता मरणदिने अग्निकर्त्ता ।

[ असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् ]

“प्रथमेऽहनि यः कर्त्ता स दशाहं समापयेत् ।”

इति वचनात्, स्थानं पिण्डनिक्षेपणस्थानम् । द्रव्यं पिण्डद्रव्यं तण्डुलमुद्गादिकं तेषामेकैकस्य नाशे प्रत्येकं कच्छत्रयं कृत्वा तत्तत्कर्म पुनर्दहनदिनादारभ्य कुर्यात् । तदाह-  
मार्कण्डेयः—उत्तरीय-शिलापात्र-कर्तृ-द्रव्यविपर्ययः ।

यदि दैवाद् भवेत्तेषां नाशे वर्षादिविद्रवैः<sup>४</sup> ।

कच्छत्रयं तदा कृत्वा तत्तत्कर्म यथा क्रमम् ।

[ ] क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(१) वैतस्य इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) गृहीत्वा इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) ताम्रं इति लेखितपुस्तके नास्ति ।

[ ] क्रीत-लेखितपुस्तकयोर्न दृश्यते ।

(४) वर्षाति विद्रवैरिति क्रीत-काशीपुस्तकपाठः ।



दहनदिनादारभ्य इत्यर्थः । कर्त्ता ज्वरादिना चेत् पीडितः तदा  
अन्यः पूर्ववत् कच्छत्रयं कृत्वा दहनदिनादारभ्य शिलास्नान-  
मृदास्नानादिकं कुर्यात् ।

गौतमः—

असगोत्रः सगोत्रीवा यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।

प्रथमेऽहनि यः कर्त्ता स दशाऽहं समापयेत् ॥

तदभावे पुनश्चान्यः स्नात्वा कच्छत्रयं चरेत् ।

तत्तत्कर्त्तव्याणि सर्वानि तानि कुर्याद्यथाक्रमम् ॥

अन्यथा दोषमाप्नोति प्रेतत्वान्न विमुच्यते ।

क्षत्रियादीनामेवम् ।

इति हेमाद्रौ उत्तरीयशिलापात्रादिविपर्ययप्रायश्चित्तम् ।

अथ पिण्डोपहृतिप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

अथ शृगाल-खरैः पिण्डः सृष्टोभिन्नः प्रमादतः ।

कर्तुरायुष्यनाशः स्यात् प्रेतत्वं नाऽपसर्पति ।

जीतमः—

शृगाल रासभ श्वानैर्दत्तः पिण्डोभुवःस्थले ।

सृष्टोभिन्नस्तदा<sup>१</sup> राजन् कर्तुरायुष्यनाशनम् ॥

प्रेतस्तस्मिन्निराशः स्यात् काकस्पर्शादिना तथा<sup>२</sup> ।

दत्तपिण्डो भुवःस्थाने अथ शृगाल-खरादिभिः ॥

सृष्टोभिन्नस्तदाकर्तुरायुष्यं लयमेष्यति ।

प्रेतस्तस्मिन्निराशः स्यात् काकस्पर्शादिभि<sup>३</sup>स्तथा ॥

भिन्नोविदलितः सृष्टः श्वादिभिर्भक्षितस्तथा ॥

तयोरेकत्र सम्भवे कर्तुर्हान्यादिकं योजनीयम् ।

तस्मात् प्रायश्चित्तमाह ।

जातूकर्णः—

दलिते श्वादिभिः सृष्टे पिण्डोपहो महान् भवेत्<sup>४</sup> ।

तदा कर्तुरनायुष्यं प्रेतत्वं नाऽपयाति वै<sup>५</sup> ॥

(१) नोपसर्पति इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) तथा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) विना इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) काकस्पर्शादि विना इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) अभूदिति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(६) नोपजिघ्रति इति लेखितपुस्तकपाठः नापसर्पति इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



तद्दोषपरिहारार्थं प्राजापत्यं प्रकल्पयेत् ।

युनः स्नात्वा तदा कर्त्ता पिण्डं कुर्यात् यथाविधि ॥

क्षत्रियादीनामेवम् ।

इति हेमाद्री पिण्डोपहृतिप्रायश्चित्तम् ।

[ १ ] पिण्डोपहृतिप्रायश्चित्तम् ।

[ २ ] युनः स्नात्वा तदा कर्त्ता पिण्डं कुर्यात् यथाविधि ॥

[ ३ ] क्षत्रियादीनामेवम् ।

[ ४ ] इति हेमाद्री पिण्डोपहृतिप्रायश्चित्तम् ।

[ ५ ] पिण्डोपहृतिप्रायश्चित्तम् ।

अथ सञ्चयनात् प्राक् घेतदहनाग्निनाशप्रायाश्च तमाह ।

॥ इति मार्कण्डेयपुराणे शान्तोत्तराष्ट्रप्रश्नोऽध्यायः ॥

देवलः — प्रेताग्निश्च विवाहाग्निर्गताग्निर्जातकर्माग्निः ।

नष्टो हृतश्चोपहतः शान्तश्चेत्तत्र दोषभाक् ॥

मार्कण्डेयः —

प्रेताग्निर्जातकर्माग्निर्गताग्निश्च विवाहजः<sup>१</sup> ।

शान्तो नष्टश्चोपहतो हृतश्चेद्दोषभाजनम् ॥

नष्टः अपसरणी<sup>२</sup> नानादिषु ततो ज्ञातिभिर्गृहीतः, <sup>३</sup>उपहतिर-  
न्याग्निमेलनं, शान्तो नष्टप्रायः । एतेषां चतुर्विधानां अग्नीनां  
मेलने<sup>४</sup> प्रायश्चित्तं ग्रन्थकारैः स्मृतिकर्तृभिश्च यद् दर्शितं वयं  
तदेव ब्रूमः ।

कूर्मपुराणे — तत्तद्वत्समूह्याऽऽशु शनो देवीत्यृचा जलैः ।

प्रोक्ष्य तत्रैव समिधं निधाय मनसा हरिम् ॥

स्मरन्नेतैश्च मन्त्रैश्च अभिमन्त्र्य च तां पुनः ।

अयन्त इति मन्त्रेण आजुह्वानेति मन्त्रतः ॥

उबुध्यस्वेति तां त्यक्त्वा लौकिकाग्नौ निधापयेत् ।

अद्वैव गौः प्रदातव्या ओत्रियाय कुटुम्बिने ॥

(१) विवाहज इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) अपसरणं नानादिषु इति लेखितपुस्तकपाठः । अपसरण्येन दिक्षु इति  
क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) उपहतो न्याग्निमेलनं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) मेलनं इति लेखितपुस्तकपाठः ।



अस्थिसञ्चयनात् पूर्वं प्रेतदहनाग्निनाशप्रायश्चित्तम् । ४७७

चतुष्पात्रप्रयोगेण सुचाऽऽर्घ्यं प्रतिष्ठय्य च ।

अयाश्च जुहुयात् पूर्वं पञ्चहोतारमादितः ॥

ब्राह्मण एकहोता दश मन्त्रस्वतीश्च जुहुयात् ।

खण्डाच्च जुहुयात् पश्चात् महाव्याहृतयस्तथा ।

अनाज्ञातत्रयं हुत्वा व्याहृतीः प्रणवैः सह ॥

इमं मे वरुणस्तत्त्वा मित्तस्त्वं न इति च जुहुयात् ।

कृत्वा विप्रस्ततः पश्चात् तत्तत् कर्म्म समाचरेत् ।

प्रायश्चित्तविहीनं यत् तत्कर्म्म विफलं भवेत् ॥

स्थालीपाकानन्तरं शेषहोमपर्यन्तं विवाहाग्नी शान्ते, एतदेव

प्रायश्चित्तम् । उपनयनादूर्ध्वं चतुर्थहोमपर्यन्तं शान्तेऽप्येतदेव ।

शिशी जाते तदा जातकर्म्म कृत्वा फलीकरणहोमाग्नी दशरात्र-

मध्ये शान्ते च एतदेव । शवाग्नी तु स्पष्टम् । क्षत्रियादीनामेवम् ।

इति हेमद्री अस्थिसञ्चयनात् पूर्वं प्रेतदहनाग्निनाश-

प्रायश्चित्तम् ।

---

(१) शानस्वती इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ अस्थ्युपहतिप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

अस्थिसञ्चयनात् पूर्वं अस्थीन्युपहतानि चेत् ।

खरैः शृगलैः शुनकैः कङ्क-गृध्रादिभिः कथम् ॥

प्रेतोऽत्र नरकं याति कर्तुरायुर्विशङ्कितम् ।

मार्कण्डेयः—अस्थीन्यसृश्यतां<sup>१</sup> यान्ति ख-शृगल-खरादिभिः ।

प्रेतस्य यमलोकः स्यात् कर्तुरायुर्विपर्ययः ॥

तद्दोषपरिहारार्थं पञ्चगव्यैर्विशोधयेत् ।

पुरुषसूतेन तान्यङ्गिः स्नापयेदस्थिसञ्चये<sup>२</sup> ॥

प्राजापत्यहयं कुर्याद् उभयोः शुद्धिहेतवे ।

ततः कर्म प्रकुर्वीत न तेन<sup>३</sup> स हि दोषभाक् ॥

अन्यथा न शुभं ज्ञेयं कर्तुं गृहनिवासिनः ।

क्षत्रियादीनामप्येवम् ।

इति हेमाद्रौ अस्थ्युपहतिप्रायश्चित्तम् ।

(१) अस्थ्युपहति इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) सञ्चयं इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) सहदोषभाक् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



अथ अस्थ्यां जलनिक्षेपाभावप्रायश्चित्तमाह । 479

देवलः—विप्रस्य कीकसानीह कर्त्ताऽश्वसि न निक्षिपेत् ।

प्रेतो वैतरणीं याति तत्पुत्रोऽशुभमाप्नुयात् ॥

गौतमः—मृतस्य यानि शल्यानि कर्त्ताऽश्वसि नचेत् क्षिपेत् ।

तत्कर्त्ता नरकं याति प्रेतोयाति महानदीम् ॥

आहिताग्नेर्विना राजन् अन्येषां विधिगौरवात् ।

गालवः—दशाहमध्ये तत्कर्त्ता पक्षे वा शल्यसंग्रहे ।

जलनिक्षेपणात् पित्रोः पितरोलोकमाप्नुयुः ॥

कर्त्ता सुखमवाप्नोति अन्यथा दोषवद्भवेत् ।

तेषां नष्टभुवःस्थाने कुलनाशोभवेत्तदा ॥

तद्दोषपरिहारार्थं कायकच्छं समाचरेत् ।

पश्चादस्थि समादाय निक्षिपेत् जलमध्यतः ॥

यावदस्थि मनुष्याणां गङ्गातोयेषु तिष्ठति ।

तावद्युगसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

भागीरथ्यभावे यत्रकुत्र समुद्रगनदीजले स्थापयेत् ।

अन्यथा दोषमाप्नुयात् । क्षत्रियादीनामेवम् ।

इति हेमाद्रौ अस्थ्यां जलनिक्षेपाभावप्रायश्चित्तम् ।

(१) लेखितपुस्तके नास्ति ।

(२) तत्पुत्रोभवमाप्नुयात् इति क्रोतपुस्तकपाठः ।

(३) न निक्षिपेत् इति क्रोत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) पूर्ववदिति क्रोतलेखितपुस्तकपाठः ।

## अथ परिषद्दिप्रप्रायश्चित्तमाह ।

दैवलः— पर्वत्स्थितस्य विप्रस्य दोषबाहुल्यमस्ति चेत् ।

तत्पापस्य विशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यत्रयञ्चरेत् ॥

मार्कण्डेयः—

परिषदर्थं द्विजोयस्तु भागैकं पापममृते ।

तद्दोषपरिहारार्थं प्राजापत्यत्रयं स्मृतम् ॥

उपोष्य रजनीमेकां ब्रह्मकूर्चं पिवेत्ततः ।

एतेन शुद्धिमाप्नोति नाऽन्यथा गतिरस्ति हि ॥

जावालिः—

परिषद्दक्षिणा'भागं गृहीत्वा विप्रमुद्भवः ।

प्राददोषो भवत्याहुस्तस्मादेतत् परित्यजेत् ॥

प्राजापत्यत्रयं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति निश्चितम् ।

पञ्चगव्यं पिवेत् पश्चान्नाऽन्यथा शुद्धिरिष्यते ॥

एवं क्षत्रियादीनामपि ।

इति हेमाद्रौ परिषद्दिप्रप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) दक्षिणा'भागं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



देवलः—

विधायकश्च पापानां तदर्धदोषभागभवेत् ।

तप्तकच्छदयं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति पूर्वजः ॥

गौतमः—

विधायको विधाता च पापानां पापकर्म्मिणाम् ।

तदर्धदोषभागभूय तप्तकच्छदयं चरेत् ॥

जावालिः—

विधायको महापापी पापराशिं समुदहन् ।

तप्तकच्छदयं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति पार्थिव ॥

पञ्चगव्यं ततः पश्चात् पीत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।

क्षत्रियादीनामेवम् ।

इति हेमाद्रौ विधायकप्रायश्चित्तम् ।

(१) तदर्थं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) पापकर्म्मिणां इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) तदर्थं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) अवाप्यते इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

देवलः—

पापान्यनुवदेद् यस्तु सभामध्ये तु पापिनः ।

तुल्यपापी भवेत् सोऽपि नाऽत्र कार्या विचारणा ॥

गालवः—

सभामध्ये द्विजोयस्तु पापान्यनुवदेन्नृणाम् ।

स तुल्यपापी तेनाऽऽशु महान्तं नरकं व्रजेत् ॥

पश्चान् महानदीं गत्वा स्नात्वा शुद्धजलैर्मृदा ।

गोमयैर्मृत्तिकाभिश्च अष्टोत्तरशतं चरेत् ॥

पश्चाद्देहविशुद्धयर्थं चान्द्रायणपरायणः ।

स्मरन्नारायणं देवं अनन्तमपराजितम् ॥

व्रतान्ते पञ्चगव्येन शुद्धिं कृत्वा विचक्षणः ।

दद्याद्विप्राय गा<sup>१</sup>मेकां तत्पापपरिशोधिनीम्<sup>२</sup> ॥

तुलादिसंग्रहीतृणां महतां पापिनामपि ।

<sup>३</sup>अनुवादको भवेद्यस्तु तत्पापार्द्धफलं लभेत् ॥

क्षत्रियादीनामेवम् ।

इति हेमाद्रौ अनुवादकपापप्रायश्चित्तम् ।

(१) देवा द्विजाय गौरेका इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) परिशोधनं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) अनुवाहोभवेद्यस्तु इति काशीपुस्तकपाठः ।

देवलः—

जननी जन्मदेशश्च जम्बूद्वीपो जनार्दनः ।  
जाङ्गवीतीरमित्येते<sup>१</sup> जकाराः पञ्च दुर्लभाः ॥  
मरणं जाङ्गवीतीरे नृणां मुक्तिप्रदायकम् ।  
विकृता<sup>२</sup>वपि संध्यातो मुक्तिदः स्याज्जनार्दनः ॥  
जननी जन्मदेशश्च मरणे मुक्तिदाः सदा ।  
तस्मात् स्वजन्मदेशश्च पापनाशकरो नृणाम् ॥  
देशान्तरे मृतिर्यस्य तस्य जन्म निरर्थकम् ।  
मृतो नरकमायाति जन्मभूम्यतिलङ्घनात् ॥  
तस्य दोषनिवृत्त्यर्थं प्राजापत्यं समाचरेत् ।  
<sup>३</sup>क्षत्वा दहनकाले तु दग्ध्वा गश्वाद् यथाक्रमम् ॥  
<sup>४</sup>न तेन दोषमाप्नोति ह्यन्यथा नरकं व्रजेत् ।

विप्रस्त्रगादीनामेवम् ।

इति हेमाद्रौ देशान्तरमरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) आश्रित्य इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) विकृतौ यस्य स्मरणं इति लेखितपुस्तकपाठः । विकृतौ यस्य स्मरणे इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) तथा इति काशीपुस्तकपाठः ।

(४) तस्मिन् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



## प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

देशान्तरमृतो<sup>१</sup> पुंसः<sup>२</sup> शरीरास्थो<sup>३</sup> रभावतः ।  
 अग्नौ स्थितं गृहे तस्य पालाशविधिरुच्यते ॥  
 तयाणामप्यभावेऽपि देशान्तरमृतेरपाम् ।  
 क्रियां कृत्वा विशुद्धः स्याद् अन्यथा नारकी भवेत् ॥

गौतमः—

अनाहिताग्नेर्विग्रस्य देशान्तरमृतस्य च ।  
 शरीरास्थो<sup>४</sup> रभावेऽपि गृह्याग्नौ संस्थितं गृहे ॥  
 पालाशविधिरत्रैव तदभावे जलक्रिया ।

पराशरः—

स्वगृहे विद्यमानोऽग्निर्देशान्तरगतोमृतः ।  
 शरीरास्थोरभावे च पालाशविधिरुच्यते ॥  
 तस्मिन् गृहेऽपि नष्टेऽग्नौ जलमध्यक्रिया तदा ।

(१) देशान्तरमृतः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) पुनः इति काशीपुस्तकपाठः ।

(३) शरीरास्थोऽग्नौ इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) शरीरास्थो इति काशीपुस्तकपाठः ।

महाभारते—

खगृहे विद्यमानोऽग्निर्देवान्देशान्तरे<sup>१</sup> मृतः ।

अभावेऽप्युभयोस्तस्य दहेत्पालाशकर्मणा ॥

अग्नौ नष्टे गृहे तस्य विषमध्यक्रिया तदा ।

प्रायश्चित्तं तदा कार्यं मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥

चतुरब्दं ततः कृत्वा दहेत् पालाशकर्मणः ।

जीवे त्वब्दं विशुद्ध्यर्थं निज्जीवे<sup>२</sup> द्विगुणं स्मृतम् ॥

अस्थिनि त्रिगुणं प्रोक्तं पालाशे तु चतुर्गुणम् ।

षडब्दमुदकस्थाने कृत्वा कर्म समाचरेत् ॥

अन्यथा दोषमाप्नोति कर्त्ता नाऽऽप्नोति तत्फलम् ।

गृहेष्वग्निषु विद्यमानेषु आहिताग्निर्देशान्तरे यदि विपद्यते तदा  
अरण्यज्ञेन अग्निना दग्धा अस्थीन्यादाय वह्निःसमीपे परलोक-  
क्रियां त्रिगुणिताब्दप्रायश्चित्तपुरःसरं सर्व्वं कुर्यात् । शरीरास्थीर-  
भावे पालाशैर्देहं कल्पयित्वा चतुरब्दप्रायश्चित्तं कृत्वा कु<sup>३</sup>र्यात्  
तदाऽऽह ।

(१) देशान्तरं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) कृत्वा इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) न जीवेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) दहेत् इति काशीपुस्तकपाठः ।

मनुः—

अग्निषु ध्रियमाणेषु स्वर्गहे याजकोयदि ।  
 देशान्तरे मृतस्तस्य दाहस्त्वरणिवह्निना ॥  
 शरीरास्थोर्भावेऽपि पालाशविधिर्च्यते ।  
 चतुरब्दं तथा कृत्वा दहेत्तं पूर्ववत् क्रमात् ॥  
 तेषामभावे तस्याऽपि षड्ब्रह्मं कच्छमाचरेत् ।  
 कृत्वा कुर्याज्जले सम्यक् परलोकक्रियां मुदा ॥  
 विधवादीनां स्त्रीणामप्येवं । तथा क्षत्रियादीनामपि ।

इति हेमाद्री देशान्तरमृतानामस्थिशरीराभावे  
 प्रायश्चित्तम् ।

(१) मृतस्तस्य इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) दहतोऽरणिवह्निना इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



देवलः—

यस्य कस्य व्रणेऽसाधुकमयः सम्भवन्ति हि ।

न तस्य पुनरावृत्तिर्यमलोकात् कदाचन ॥

गालवः—

द्विजस्य यस्य देहे तु व्रणं क्लमिसमाकुलम् ।

स तेन<sup>१</sup> मरणं गत्वा नरके वासमश्रुते ॥

महाभारते—

राजन्यस्य शरीरे तु क्लमिराग्निर्भवेदिह<sup>२</sup> ।

तेनैव मरणं गत्वा<sup>३</sup> स वै नरकमश्रुते ॥

तद्दोषपरिहारार्थं कच्छं सान्तपनश्चरेत् ।

पश्चाद्देहं विधिना स तेन नहि<sup>४</sup> दोषभाक् ॥

स्त्रीणामप्यं च त्रियादीनामपि ।

इति हेमाद्रौ व्रणे क्लम्युत्पत्तिप्रायश्चित्तम् ।

(१) तेनैव इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) भवेद् यदि इति काशोपुस्तकपाठः ।

(३) प्राप्य इति काशोपुस्तकपाठः ।

(४) सह इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

देवलः—

मृत्वा पूर्वं<sup>१</sup> द्विजो देवात् कृतप्रेतक्रियस्तदा ।

ततः परं मृतिं त्यक्त्वा पुनरुज्जीवितो यदा ॥

तदाऽऽसृश्यो भवेत् सर्वैर्ब्रह्मधर्मपरायणैः<sup>२</sup> ।

( गौतमः—

मृत्वा द्विजोऽथ यः पूर्वं यदि पश्चात् स जीवति ।

तदाऽऽसृश्यो भवेद्दृणां ब्रह्मधर्मपरायणैः ॥ )

जावालिः—

पूर्वं सर्वानसूयक्त्वा अनाचारपरो द्विजः ।

पश्चाज्जीवमुपागम्य कृतप्रेतक्रियो यदि ॥

न तं सम्भाषयेत् कोऽपि द्विजो वाऽन्यः पुमानिह ।

तस्य दोषनिवृत्त्यर्थं पितृसूक्तं जपेत्तदा ॥

पञ्चगव्यैश्च सम्प्रोक्ष्य स्नाप्य शुद्धजलेर्मृदा ।

अन्येन वा सप्ताऽऽच्छाद्य उपविश्य सुखासने ॥

(१) पूर्वं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) पुनरुज्जीवयेद्यदा इति लेखितपुस्तकपाठः पुनरुज्जीवयेत्तदा इति तु क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) ब्रह्मधर्मपरायण इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(—) अयं पाठः क्रीतपुस्तके नोपलब्धः ।

(५) उपागत्य इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(६) अन्येन वा सप्ताऽऽच्छाद्य इति लेखितपुस्तकपाठः ।

प्राजापत्यं षड्विंशं कृत्वा स्वस्वयनं चरेत् ।  
 गर्भाधानं ततः कुर्यात् पटगर्भविधानतः ॥  
 औपासनादिकं सर्वं कुर्यात् पूर्ववदत्र हि ।  
 एवं कृत्वा शुचिर्भूयान् मृतः पुनरिहागतः ॥  
 अन्यथा दोषमाप्नोति मृतवत्तं परित्यजेत् ।  
 “कृतक्रिय” इति कर्णमन्त्र-षष्ठिमित्तोत्क्रान्ति तिलपात्र-सर्वप्राय-  
 श्चित्त-प्रेताहुति वाहकवरणानि । “अनाचार” इति सन्ध्यदिनित्य  
 कर्णलोपः ।

इति हेमाद्रौ मृतस्य पुनरागमन-  
 प्रायश्चित्तम् ।



अथ देशान्तरवासिनो द्वादशवर्षादूर्ध्वं परलोक-  
क्रियानन्तरं पुनरागतस्य प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

पूर्वं देशान्तरं गत्वा <sup>१</sup>भ्रमेद् भूमण्डलं पुनः ।  
द्वादशाब्दे गते तस्मिन् त्यक्त्वा स्वगृहमञ्जसा ॥  
कृतक्रियश्चेत् पुत्रादिः कथं शास्त्रप्रवर्त्तनम् ।  
शृणुध्वं मुनयः सर्वे तस्य निष्कृतिमुत्तमाम् ॥

गालवः—

पूर्वं विप्रोषितो विप्रो द्वादशाब्दमितस्ततः ।  
भ्रमन् स्वगृहमागत्य स्वपुत्रैः कृतसत्क्रियः ॥  
भ्रातृपुत्रकलत्रेषु शास्त्रदृष्टिः कथं भवेत् ।

मार्कण्डेयः—

चिरकालाऽऽगतं बन्धुं हठात्तं नाऽवलोकयेत् ।  
भित्वा कांस्यादिकं पश्येन् महानद्यन्तरं भवेत् ॥  
भित्वा कांस्यादिकं दृष्ट्वा तस्माद्दोषात्प्रमुच्यते ।  
अन्यथा हानिरुदिता तयोर्वा धनसंशयः ॥

पराशरः—

द्वादशाब्दात्परं प्राप्तं <sup>२</sup>पुत्राद्यैः कृतसंस्कृतं ।  
दृष्ट्वा कांस्यादिकं भित्वा पश्चात् स्वगृहमागयेत् ॥

(१) भ्रमन् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) चिरकालं कथं बन्धुन् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) भ्रातृभिरिति क्रीत-लेखित पुस्तकपाठः ।

देशान्तरवासिनः परलोकक्रियान्तरमागतस्य प्रायश्चित्तम् । ४८१

स्नानमभ्यस्य कर्त्तव्यं कारयित्वा तु <sup>१</sup>तत्पुनः ।  
पुण्याहवाचनं कुर्यात् नान्द्याह्वानं यथाक्रमम् ॥  
पटगर्भविधानेन पुनः संस्कारमाचरेत् ।  
ब्रह्मोपदेशादारभ्य पञ्चगव्यान्तमाचरेत् ॥  
उशन्तस्वेतिमन्त्रेण स्वर्गह्याग्नी विधानतः ।  
अष्टोत्तरशतं हुत्वा गोघृतस्याऽऽहुतीः पृथक् ॥  
होमशेषं समाप्यैव तमग्निं त्रिः परिक्रमेत् ।  
पत्नीं विगुण्ठनवतीं दृष्ट्वा जप्त्वाऽघमर्षणम् ॥  
ततः स्पृष्ट्वा स्वयं गात्रं जपेत् सूक्तञ्च पौकषम् ।  
उपवेश्य ततस्तान् मार्जयेदघमर्षणैः ॥  
पुनर्वस्नान्तरं धृत्वा धेनवे सहिताऽसना ।  
लाजहोमविधानेन हुत्वा <sup>२</sup>शेषं समापयेत् ॥  
षड्विंशभयं कृत्वा प्रत्येकं विधिपूर्वकं ।  
ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चात् ततो भुञ्जीत वाग्यतः ॥  
एवं कृत्वा न<sup>३</sup>रैः सम्यक् तस्माद् दोषात् प्रमुच्यते ।  
अन्यथा निष्कृतिर्नाऽस्ति जायापत्योरिहाऽनयोः ॥  
इति देशान्तरगतस्य मरणनिश्चयेन कृतक्रियस्य  
पुनरागमने प्रायश्चित्तं ।

(१) तं पुनरिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) धेनवे इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) कृत्वा इति क्रीत-लेखित पुस्तकपाठः ।

(४) नरोयस्तु इति क्रीत-लेखित पुस्तकपाठः ।



अथ सूतकदितये मृतस्य प्रायश्चित्तमाह ।

देवसः—

सूतकदितये राजन् यो विप्रोमृतिमन्वगात् ।

तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति षड्विंशत् कच्छसंग्रहात् ॥

मार्कण्डेयः—

द्वयोराशौचयोर्मध्ये विप्रोद्वैवाभृतोयदा ।

तस्य शुद्धिः 'समुदिता मुनिभिः सत्यवादिभिः ॥

शुद्धिं कुर्यात् षड्विंशत् परिषद्भिधिपूर्वकम् ।

( जावालिः-जातके तु षड्विंशत् स्यात् मृतकेतु इयं चरेत् ।

द्वयोराशौचयोर्मध्ये यस्य स्यान्मृतिनिश्चयः ।

तस्य शुद्धिः षड्विंशत् कच्छादिह विनिश्चिता ॥ )

जातके तु षड्विंशत् स्यान्मृतके तु इयं चरेत् ।

अस्थिसञ्चयनात् पूर्वं त्र्यब्दकच्छं समाचरेत् ॥

क्षत्रियादीनामेवम् ।

इति हेमाद्रौ सूतकदितये मृतस्य प्रायश्चित्तम् ।

(१) इहानीता इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) कच्छात् इति लेखित पुस्तकपाठः ।

(—) अयं पाठः क्रीतपुस्तके नोपलब्धः ।



अथ सहगमनभीतायाः स्त्रियाः प्रायश्चित्तमाह ।

देशलः—

पूर्वं गच्छामि निश्चित्य<sup>१</sup> पत्न्या सह हुताशनम् ।  
दहनस्थानमागत्य पश्चाद् या विनिवर्त्तते ॥  
तस्या लोकान्तरं नाऽस्ति पतिर्गच्छति नारकम् ।

गीतमः—

मृतं भर्तारमुद्दिश्य गमिष्यामि हुताशनम् ।  
इति या भाषते<sup>२</sup> पूर्वं पश्चाद्भीता निवर्त्तते<sup>३</sup> ॥  
सैव याति महादुःखं भर्ता नरकमश्नुते ॥

महाभारते—

तिस्रः कोट्यर्धकोट्यश्च रोम्णां या मानुषे स्मृताः ।  
तावत्कालं वसेत् स्वर्गे भर्तारं याऽनुगच्छति ॥

यमः—

पूर्वं यामीति<sup>४</sup> सहस्रं पश्चाद् भीता निवर्त्तते ।  
याति सा नारकं लोकं भर्ता भवति किल्बिषी ॥  
तद्दोषपरिहारार्थं शवाग्नौ जुहुयात् क्रमात् ।

(१) बाबुझा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) भाषिता इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) निवर्त्तिता इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) भर्तारं इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

“शतायस्वाहे”ति नवभि ( दशभि ) ईत्वा 'शेषेणाज्येन पत्न्याः  
सर्व्वाङ्गं विलेपयेत् ततः शुद्धा भवति भर्त्ताऽपि शुध्यति । एवं  
क्षत्रियादीनाम् ।

इति हेमाद्रौ सहगमनभीतायाः स्त्रियाः प्रायश्चित्तम् ।

(३) शेषमाज्यत इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ देशान्तरमृतस्याऽऽहिताग्नेररण्यग्निना विना  
लौकिकाग्निना दहने प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

देशान्तरं मृतं राजन् यज्वानं लौकिकाग्निना ।  
दहेत् 'तत्तु वृथा भूयाद् 'अग्निभिश्च त्रिभिर्विना ॥

पराशरः—

आहिताग्नेररण्यग्नेर्देशान्तरमृतिं विना ।  
लौकिकाग्नी दहेत् 'पुच्छस्तयोः प्रोक्ता ह्यधोगतिः ॥

मार्कण्डेयः—

सोमपं स्वाग्निमुत्सृज्य अरण्यग्नेर्विना दहेत् ।  
उभयोर्नरकश्चात्र न तत्कर्म्मफलं लभेत् ॥

अङ्गिराः—

देशान्तरमृतं पुच्छः अरण्यग्निं विना दहेत् ।  
सोमपा नरकं गच्छेत् तत्पुच्छोयात्यधोगतिम् ॥  
आहिताग्निं द्विजं पुच्छः अरण्यग्निं विना दहेत् ।  
यज्वा स नरकं याति तत्कर्त्ता नरकं व्रजेत् ॥

(१) पुच्छा इति लेखितपुस्तकपाठः पुच्छ इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) सोऽग्निभिः इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) पुच्छैरिति लेखितपुस्तकपाठः ।



प्रायश्चित्तमाह,

गीतमः—

तदस्थीनि समादाय<sup>१</sup> पुच्छोद्देशात् स्वमालयम् ।

गत्वा तं<sup>२</sup> 'धर्ममार्गेण' प्राजापत्यत्रयं चरेत् ॥

मथित्वा सम्यगरणिं तदुद्भवहुताशने<sup>३</sup> ।

प्रायश्चित्तं तु त्रिगुणं कृत्वाऽस्थीनि प्रदाहयेत् ॥

कृत्वोद्देशिकं कर्म धर्मशास्त्रोक्तमार्गतः ।

एतेन शुद्धिमाप्नोति नाऽन्यथा शुद्धिरिष्यते ॥

तत्पत्रा विधवाया अप्येवम् ।

इति हेमाद्रौ आहिताग्नेर्मृतस्य लौकिकाग्निना-

दहने प्रायश्चित्तम् ।

(१) समादाय इति क्रीत-पुस्तकपाठः ।

(२) तं धर्ममार्गेण इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) हुताशनं इति लेखितपुस्तकपाठः हुताशनात् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

## अथ गर्भिणीमृतिप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

यदा सा गर्भिणी नारी देवादिह विपद्यते ।  
 ऊर्ध्वं पश्मासतस्तस्याः गर्भं क्षिप्यात् शिशुं हरेत् ॥  
 मातुः पादप्रदेशे वा शिरोभागे तदा खनेत् ।  
 यदि जीवेत्तदाबालः गृहीत्वा पोषयेच्छर्माः ॥  
 यदा मृतस्तदाऽऽदाय पूर्व्ववन्निक्षिपेद् भुवि ।  
 गर्भं सूच्याऽथ सन्धाय जुहुयादाहुतित्रयम् ॥  
 प्राजापत्यद्वयं कृत्वा दहेत्तां शास्त्रमार्गतः ।  
 भर्तुर्गर्भस्य शुद्धार्थं तप्तकच्छमुदीरितम् ॥

गौतमः—

तृतीये पञ्चमे षष्ठे मृता स्याद् गर्भिणी यदि ।  
 तत्र दाहे न दोषः स्यात्पात इत्यभिधीयते ॥  
 मासि षष्ठे शिशुः प्राणैर्युज्यते तत्र दोषभाक् ।  
 अतः श्मशानदेशे तु नीत्वा तां गर्भिणीं मृताम् ॥  
 नारी वा सधवा वापि भिन्द्यान्नाभेरधःस्थलम् ।  
 शिशुं हत्वा क्षिपेद्भुमी शिरःस्थाने प्रपादयोः ॥  
 पिता<sup>१</sup> सूच्याऽथ तं गर्भं जुहुयादाहुतित्रयम् ।  
 प्राजापत्यद्वयं कृत्वा दहेत्तां शास्त्रमार्गतः ॥

(१) देवाद्यादि इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) पिधाय सूच्या तं गर्भं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

गर्भस्य भेत्तुः<sup>१</sup> शुद्ध्यर्थं तप्तकृच्छ्रं मनूदितम् ।

शिशुर्यदि तदा जीवेत् पोषयेद्यन्नतः शनैः ॥

यदानृतस्तदाऽऽदाय पूर्ववन्निक्षिपेद्भुवि ॥

( क्षत्रियादिस्त्रीणामप्येवम् ) ।

इति हेमाद्रौ गर्भिणीमरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) भेत्तुः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

( ) अयं पाठः लेखितपुस्तके नास्ति ।



अथ सूतिकामरणप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

सूत्वा पुत्रं यदा नारी दशाहाभ्यन्तरे मृता ।

न तस्याः पुनरावृत्तौ रक्तकुण्डास्महाभयात् ॥

मरीचिः—

या नारी तनयं सूत्वा यदि दैवात् प्रमीयते ।

सूतके पुनरावृत्तिर्न तस्या यममन्दिरात् ॥

गौतमः—

सूता नारी मृता पश्चाद् दशाहाभ्यन्तरे यदि ।

न तस्या यमलोकाद्दे निष्कृतिर्बहुवत्सरैः ॥

तद्दोषपरिहारार्थं चत्वारऋत्विजः पृथक् ।

एक एव द्विजोवाऽपि वारुणान् कलसान् क्षिपेत् ।

पूर्वादिदिक्षु सर्वत्र जलेनापूर्य्य यत्नतः ॥

वारुणं पूजयेत्तत्र ऋत्विगेकश्चतुर्ष्वपि ।

कलसान् पाणिभिः स्पृष्ट्वा मन्त्रानेतानुदीरयेत् ॥

नमकं चमकश्चैव पुरुषसूक्तञ्च वैष्णवम् ।

पवमानानुवाकञ्च हिरण्यं शृङ्गमिति क्रमात् ॥

शान्तिभिर्दशभिश्चैव कलसानांभिमन्त्रयेत् ।

अन्येन वाससाऽऽच्छाद्य सूतिकां कृतशौचिकाम् ॥

मार्जयेद् ऋत्विग्भ्योभिः कलसस्यैः पवित्रजैः ।

आपोहिष्टादिभिर्मन्त्रैर्देवस्यत्वेति मार्जयेत् ॥

ततः शवं वह्निर्द्देशे स्थापयित्वाऽथ देशिकः ।

शतकुम्भोदकैः प्रोक्ष्य नूतनैर्नैव वाससा ॥

आच्छाद्य कुणपं पश्चाद् दहेदौपासनाग्निना ।

गौतमः—

तुषाग्निना दहेत् कन्यां कापालेन वटुन्तथा ।

विधुरं विधवाञ्चैव उत्पन्नेनैव दाहयेत् ॥

गृहस्थञ्चैव तत्पत्नीं दहेद् गृह्याग्निना पृथक् ।

आहिताग्निञ्च तत्पत्नीं वह्निभिश्च त्रिभिर्दहेत् ॥

अन्यथा दोषमाप्नोति गतिस्तेषां न विद्यते ।

यदि कन्यका वाऽथवा बालो वा धनिष्ठादिषु सृतः तदा पूर्व्ववत्  
प्रायश्चित्तं कृत्वा दहेत् ।

इति हेमाद्रौ स्मृतिकामरणप्रायश्चित्तम् ।

( देवलः—

रजस्वला यदा नारी मृतिम्यायाद्यथा सती ।

नरकं याति सा नारी रक्तकुण्डे निमज्जति ॥ )

गौतमः—

यदा पुण्यवती नारी देवाद्यदि विपद्यते ।

तस्या वै निष्कृतिर्नास्ति रेतःकुण्डाद्भयङ्करात् ॥

जाबालिः—

रजस्वला तु देवेन दिनेषु त्रिषु यत्र हि ।

मृता तस्या गतिर्नास्ति रक्तकुण्डाद्भयङ्करात् ॥

सूतिकामरणप्रायश्चित्तवत् सर्व्वं कुर्यात् ।

इति हेमाद्रौ रजस्वलामरणप्रायश्चित्तम् ।

(—) अयं पाठः क्रीतपुस्तके न दृष्टः ।

(१) देवल इति क्रीत-पुस्तकपाठः ।

(२) रजस्वला यदानारी-इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



## अथाहिताग्नेर्दुमृतिप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

अत्र 'भरद्वाज सूत्रं "यद्याहिताग्निराधानं गच्छेत् सहा-  
ऽग्निहोत्रेणाऽनुव्रजेत् यावत्योग्राममर्यादा नद्यश्च, तावतीर्नाति-  
हरेयुः, यद्यतिहरेयुः लौकिकाः संपद्येरन् । यदि पत्नी सीमान्तरेऽभि-  
निन्नीचेदभ्युदियाद्वा पुनराधेयं न तस्य प्रायश्चित्तिः । यद्यात्मन्य-  
रण्योर्वा समारूढेष्वग्निषु यजमानोन्मियेत पूर्व्ववदग्न्यायतनानि  
कल्पयित्वा यजमानायतने प्रेतं निधाय गार्हपत्यायतने 'अरण्यौ  
सन्निधाय मन्यति । प्रेतस्य दक्षिणपाणिमभिनिनिधाय तत्-  
पुत्रो भ्राताऽन्योवा प्रत्यासन्नबन्धु "रूपावरोहजातवेदद्वयं मर्त्तं  
स्वर्गलोकाय प्रजानन्नायुः प्रजां रयिमस्मासु धेहि प्रेताहुतिञ्चास्य  
जुषस्वस्वाहेत्य"रण्योर्वीपावरोह्य मन्येत् । यद्यरण्योः समारूढः  
स्यान्निवर्त्तमानं प्रेतमन्वारभयित्वा द्वयं मन्त्रं जपेत् ।"

इति हेमाद्रौ आहिताग्नेर्दुमृतिप्रायश्चित्तम् ।

(१) भरद्वाज इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) अरण्यौ इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

देवलः—

अपस्मारि-शुना दष्टो विप्रः स्यात् प्रलपन् सदा ।

जम्बुकेनाऽथवा दष्टः प्रलपन् पूर्ववन्मृतः ॥

मार्कण्डेयः—

जम्बुकेन शुना विप्रो बुद्धिभंशेन दष्टवान् ।

प्रलपन् तद्वदग्राणान्मृतोदैवान्नदा कथम् ॥

पराशरः—

जम्बुकेन शुना विप्रो बुद्धिभंशेन दंशितः ।

प्रलपन् प्रत्यहं तद्वन्मृतो यदिह दैवतः ॥

तस्य वै निष्कृति 'दृष्टा षड्व्यैः कच्छसंज्ञितैः ।

विधिना दाहयेत् पश्चात् न तेन स ह दोषभाक् ॥

न तस्य दुर्मतेर्दोषो न पिशाचोभवेत्तदा ।

विधवा-विप्रस्त्रोणां क्षत्रियादीनामेवम् ।

इति हेमाद्रौ अपस्मारि ख-शृगालदष्टमरणप्रायश्चित्तम् ।

देवलः—

दिवा वा यदि वा रात्रौ शुना विप्रोऽथदंशितः ।

दिवा सचैलः स्नायीत न रात्रौ स्नानमाचरेत् ॥

गौतमः—

शुना विप्रो दिवा रात्रौ दंशितस्तत्क्षणाज्जलैः ।

स्नात्वा दिवा तु शुद्धः स्यात् रात्रौ न स्नानमाचरेत् ॥

पराशरः—

दिवा वा यदि वा रात्रौ विप्रः कवलितः श्वभिः ।

धर्मनाशस्तदा भूयाद् दिवास्नानं समाचरेत् ॥

तद्देशं चालयेत्तौयैरग्निसंस्पर्शनं चरेत् ।

पुनः प्रक्षाल्य तं देशं पादौ प्रक्षाल्य वाग्यतः ॥

आचम्य शुद्धिमाप्नोति परेद्युः स्नानमाचरेत् ।

उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

स्त्रीबालवृद्धातुराणामेवं क्षत्रियादीनामपि एवम् ।

इति हेमाद्रौ शुनादष्टस्य प्रायश्चित्तम् ।



अथेदानीं गर्भाधानादिषोडशकर्मातिक्रम-

प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

गर्भाधानं पुंसवनं सोमन्तोजातकर्म च ।

नामावप्राशने चीलं मौञ्जी-व्रतचतुष्टयम् ॥

गोदानाख्यं स्नातकञ्च विवाहः पेटमेधिकम्

आवण्महोमञ्च । एतत्कर्मातिक्रमे पृथग्भ्रष्टाः<sup>१</sup> कर्मविभ्रष्टाः

शाखारण्डा<sup>२</sup> ब्रह्मभ्रष्टाश्चतुर्विधा अपांक्तेयाः असम्भाष्याम् ।

अत्र ।

मनुः—

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

येन मार्गेण वर्त्तन्ते तत्पुत्रस्तेन सञ्चरेत् ॥

गौतमः—

येनाऽस्य पितरोयाताः येन याताः पितामहाः ।

तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन्न दुष्यति ॥

अन्यथा यदि वर्त्तन्ते चक्रलिङ्गादिधारिणः ।

पृथग्भ्रष्टास्तु ते ज्ञेयाः सर्वधर्मवहिष्कृताः ॥

(१) क्रीत-लेखितपुस्तकयोर्नास्ति ।

(२) लेखितपुस्तके नास्ति ।

गर्भाधानादिसंस्कारान् शक्ताः कर्त्तुं भुवि द्विजाः ।  
 तैर्व्विना ये प्रवर्त्तन्ते कर्मभ्रष्टास्तएव हि ॥  
 यः स्वशाखां परित्यज्य अन्यशाखामनुस्मरन् ।  
 उपनयनादिकं तत्र कुर्व्वन् विप्रो यदा भवेत् ॥  
 शाखादण्डः स विज्ञेयः सर्व्ववर्ण्वहिष्कृतः ।  
 सन्ध्यादिनित्यकर्माणि गायत्रीजपमेव च ॥  
 यागादिकं परित्यज्य समर्थोऽपि द्विजोत्तमः ।  
 यदि वर्त्तेत लोकेऽस्मिन् ब्रह्मभ्रष्टः स गद्यते ॥  
 अत एतानि कर्माणि शुतिसमृत्युदितानि च ।  
 परित्याज्यानि विप्रेन्द्रेण कदा पापभीरुभिः ॥

देवलः—

स्नानवत्यां ऋतौ पत्रां गर्भाधानं समाचरेत् ।

चतुर्थेऽहनि वा राजन् पञ्चमेऽहनि तद्ववः ॥

कृत्वाऽभ्युदयिकं प्रातस्तद्रात्रौ मन्त्रपूर्वकम् ।

गर्भाधानं ततः कुर्यात् सर्व्व<sup>१</sup> गर्भविशुद्धिदम् ॥

न तत्र प्रतिगर्भेषु<sup>२</sup> निषेको<sup>३</sup> मन्त्रसंहितः ।

अन्यथा दोषमाप्नोति गर्भपालीह गच्छते ॥

तद्दोषपरिहारार्थं गर्भशुद्ध्यर्थमेव हि ।

प्राजापत्यत्रयं कुर्यात् द्वितीये पुनरार्चवे ॥

अन्यथा गर्भपाली स्वात् यथा जारस्तथैव सः ।

इति । क्षत्रियादीनामेवम् ।

इति गर्भाधानातिक्रमप्रायश्चित्तम् ।

(१) पूर्व्व इति क्रीत-वेचित्तपुस्तकपाठः ।

(२) प्रतिगर्भे तु इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) निषेकं मन्त्रवर्जितं इति वेचित्तपुस्तकपाठः ।



508 अथ सीमन्तपुंसवनातिक्रमप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

सीमन्तः प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि शस्यते ।

अथवा दैवयोगेन कुर्यात् षष्ठः षष्ठ्ये हिजः ॥

पुंसवं तत्र कुर्वीत सीमन्तेन सहैव वा ।

जावालिः—

सीमन्तः प्रथमे गर्भेऽयुगे मासि ऋतौ च वा ।

ऋतौ मासि प्रकर्त्तव्या गर्भशुद्धयर्थमादरात् ॥

रजःपापसमुद्भूतं शुक्रं पापानुवर्त्ति यत् ।

तयोः संसर्गतो गर्भे प्रथमो दोषसम्भवः ॥

तद्दोषपरिहारार्थं सीमन्तोन्नयनञ्चरेत् ।

शलत्वा दर्भपिञ्जत्वा<sup>१</sup> मार्जयित्वा न दोषभाक् ॥

अन्यथा दोषमाप्नोति न शुद्धिर्गर्भहारिणः ॥

तत्प्रायश्चित्तमाह—

मार्कण्डेयः—

पुंससीमन्तयोर्विप्रो यदि तद्दोषनाशनम् ।

न कुर्यात् पूर्वजः पापी प्राजापत्यत्रयञ्चरेत् ॥

कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति गर्भवृद्धिश्च जायते ।

अत्रियादीनामेवं—

इति हेमाद्रौ सीमन्तपुंसवनाकरणप्रायश्चित्तम् ।

(१) दर्भपुञ्जीलैः इति लेखितपुस्तकपाठः ।

## अथ जातकर्मातिक्रमप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

जाते पुत्रे पिता ज्ञात्वा सचैलं जातकर्माणि ।  
हेन्ना वा धान्यजातेन जातश्चाहं समाचरेत् ॥  
अष्टिक्कनाभिं तं पुत्रं पिता पश्येत् प्रयत्नतः ।  
ये पुत्रमुखमीक्षन्ते स्वर्गद्वारमपावृतम् ॥  
पुत्रं दृष्ट्वा तथा भूमौ जातकर्मां समाचरेत् ।  
फलोत्तरणमिष्टैश्च सर्षपैर्वाऽऽहुतीर्यजेत् ॥  
अजस्रान्निस्तदा तिष्ठेद् यावदाशौचनिर्गमः ।  
दशरात्रं पिता कुर्यात् एवं पुत्राभिवृद्धये ॥  
नैमित्तिके च कर्त्तव्ये ज्ञानदाने च रात्रिषु ।  
पुत्रजन्मनिदानञ्च नैमित्तिकमितीरितम् ॥  
ग्रहणीदाह-संक्रान्ति-यात्रासु प्रसवेषु च :  
दानं नैमित्तिकं 'कुर्याद् रात्रावपि न दुष्यति ॥  
देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विजन्मनाम् ।  
आयान्ति पुण्यं तदहः ज्ञानदानादिकर्मासु ।  
मृताशौचेऽपि कर्त्तव्यं जातूकर्णोऽन्नवीडचः ॥  
मृताशौचे समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् ।  
अशौचे निर्गते कुर्यात् जातकर्मां च नाम च ॥  
जननाशौच उत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् ।  
जननानन्तरं कुर्यात् जातकर्मां यथाविधि ॥

प्रतिग्रहो न दोषाय नाभिच्छेदनतः पुरा ।

नालस्य च्छेदनादूर्ध्वं अपि तस्मिन् प्रतिग्रहः ॥

दिने न दोषायेत्याह मनुर्वृद्धसु धर्मवित् ।

जाते कुमारि तदहः कामं कुर्यात्प्रतिग्रहम् ॥

हिरण्य-धान्य-गो-वासस्थिलानां मधु-सर्पिणोः ।

जातकर्माऽकरणे प्रायश्चित्तमाह—

देवलः—

जातकर्मे न कुर्वीत पूर्वजोयदि नास्तिकात् ।

व्रतकाले च तत्कर्मे कुर्याद् विधिपुरः सरम् ॥

प्राजापत्यद्वयं कुर्यात् चीले वा नामकर्मेणि ।

मुख्यकालोदशरात्रं गौणसु नामकर्मेचीलोपनयनानि । मुख्य-  
कालातिक्रमे गौणकालेष्वेतन्प्राजापत्यद्वयं कृत्वा तत्कर्मे कृत्वा  
शेषं समापयेत् । एवं क्षत्रियादीनामपि ।

इति हेमाद्रौ जातकर्माकरणप्रायश्चित्तम् ।



अथ यमलयोर्व्युत्क्रमकर्मकरणे प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

यमलो युगपज्जाती मातुर्योनिविभेदनात् ।

तयोज्येष्ठः पूर्वजः स्याद् द्वितीयोऽनुज एव हि ॥

मार्कण्डेयः—

पितुर्वीर्यनिषेकेष मातुर्मदनसन्ननि ।

शुक्रशोणितसम्पर्काद् द्विधा गर्भौ भविष्यतः ॥

तौ वर्धमानौ पेशिन्यां दशमे मासि सम्भवे ।

गर्भद्वारात् विनिष्क्रान्तौ युगपत्पततोभुवि ॥

पूर्वजसु भवेज्ज्येष्ठो द्वितीयोऽनुज एव हि ।

जावालिः—

पेशिन्यां वीर्यबाहुल्यान् मातुर्धर्मपितुस्तथा ।

पिण्डवत् संपतत्यत्र द्विधा भवति पूरणात् ॥

पिण्डद्वयं तदा भूयाद् वर्धते बहुमैयुनात् ।

आगते प्रसवे काले जातौ युगपदुद्भूतौ ॥

पूर्वजः पूर्वजो ज्येष्ठो द्वितीयोऽवरजस्तथा ।

यथा जनिर्यस्य शिशोः स एवाऽत्रैव पूर्वजः ॥

(१) पेशिन्यां इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) गर्भपितुः इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) जाते इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) वीर्यमूलादि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) गर्भयोऽनुज इति क्रीत-पुस्तकपाठः ।

पराशरः—

योनिमूला<sup>१</sup> द्विनिष्क्रान्ती युगपद् 'गर्भगोलतः ।

जाती यमलजो ज्ञेयी—तयो ज्येष्ठस्तु पूर्वजः ॥

उपनयनादिकं कर्म तत्पुनःसरमाचरेत् ।

योनिविन्दुसमुत्पत्तिर्न दृष्टा वाह्यतो जनैः ॥

प्रत्यक्षादृष्टसामर्थ्येनैव कर्मफलप्रदा ।

मरीचिः—

एकयोनिसमुत्पत्तौ जायेतां यमलात्मकौ ।

तयोज्येष्ठः पूर्वजः स्यात्कनीयान् अपरः क्षिती ॥

( योनिविन्दोरदृष्टत्वात् जनिरत्रैव कारणम् ।

तस्माज् ज्येष्ठः पूर्वजः स्यात् कर्माहोर्भुवि गौरवात्

अन्यथा दोषमाप्नोति परिवेत्तैव सर्वदा । )

भारद्वाजः—

तयोर्युत्क्रमतः कुर्यात् पिता यमलयोः शुभम् ।

परिवित्तिः पूर्वजः स्यात् परिवेत्ता द्वितीयजः ॥

तयोर्यदिह सन्तानं परिविन्दा<sup>२</sup>दिकं भवेत् ।

पित्रा विमृश्य कर्त्तव्यं व्रतकर्मादिकं ततः<sup>३</sup> ॥

(—) अयं पाठः क्रीत-पुस्तके नोपलब्धः ।

(१) भारद्वाज इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) परिविन्दादयो ऽसुवन इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) तस्माद् विमृश्य कर्त्तव्यं अतः कर्मादिकं पिता इति लेखित क्रीतपुस्तकयोः पाठः ।

यमलयोर्थ्युत्क्रमकर्माकरणे प्रायश्चित्तम् ।

५१३

व्युत्क्रममाभौञ्जीबन्धनादिकं अज्ञानात्कृत्वा परिवृत्तिपरि-  
वेत्तप्रायश्चित्तं कृत्वा विवाहादिकं कुर्यात् । अन्यथा दोष-  
माप्नोति । क्षत्रियवैश्ययोरप्येवम् ।

इति हैमाद्रौ यमलयोर्थ्युत्क्रमविवाहादिप्रायश्चित्तम् ।

अथ नामकरणातिक्रमप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

एकादशेऽङ्गि सम्प्राप्ते पितरौ नामकर्म यत् ।

कुर्यातां तस्य सम्पत्तिरायुषां तत्र तत्क्षणात् ॥

मार्कण्डेयः—

पितरौ नामकरणं पुत्रस्य दशमेऽहनि ।

विचार्याऽपरतो वेधात् कुर्यातां शुभमादरात् ॥

पुत्रस्य वा कन्यकाया नामकर्म शुभाप्तये ।

पिता कुर्यात् प्रयत्नेन महर्द्धिर्दिजपुङ्गवैः ॥

(१) विचार्य परतो वेधात् इति क्रोत-पुस्तकपाठः ।



पुत्रस्य नाम कुर्वीत पिता चेकादशेऽहनि ।

आयुषस्तस्य वृद्धार्थं स्वस्य सम्पत्समृद्धये ॥

नाम त्रिविधं, मासनाम नक्षत्रनाम व्यवहारनाम च । त्रयाणां  
करणात् पुत्रस्याऽऽयुषः परिवृद्धिः । अतो नामकरणं एकादशेऽङ्गे  
विहितम् ।

“एतेषां करणात् पुत्रः शतवर्षमकण्टकम् ।

आयुराप्नोति सहसा तस्मादेतत् त्रयं चरेत् ॥

एकादशाहं सन्तज्य भोजने चीलकेऽपि वा ।

व्रतबन्धे तु राजेन्द्र प्राजापत्यद्वयं पिता ॥

कृत्वा कर्म प्रकुर्वीत मुख्यकालव्यतिक्रमात् ।

एतेन शुद्धिमाप्नोति नाऽन्यथा शुद्धिरस्ति हि ॥

इति हेमाद्रौ नामकरणातिक्रमप्रायश्चित्तम् ।

अथाऽन्नप्राशनकालातिक्रमप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

शिशूनां भोजने राजन् कालः षण्मासैरितः ।

तदतिक्रमणे<sup>१</sup> नास्ति मुख्यकालोद्दिजन्मनाम् ॥

(१) तदतिक्रमणेनापि इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

हारीतः—

शिशूनां भोजनं शस्तं षण्मासे मुनिचोदितम् ।

तदतिक्रमणे दोषोव्रतबन्धे तु मध्यमम्<sup>१</sup> ॥

जावालिः—

षष्ठे मासि कृतश्राद्धो वाचयित्वा शिशोर्द्विजैः ।

ब्राह्मणांस्तत्र सम्पूज्य भोजयेत् तं शिशुं मुदा ॥

सुख्यकालपरित्यागाद् गौणे गुणविहीनता<sup>२</sup> ।

अतः षण्मासतः कुर्यादन्नप्राशनमादरात् ॥

तदतिक्रमणे प्रायश्चित्तमाह—

उशनाः—

सुख्यकालपरित्यागादन्नप्राशनकर्म्मणः ।

व्रतबन्धे तु गौणं स्यात् प्राजापत्यमुदीरितम् ॥

कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति कर्म्मलोपो न जायते ।

क्षत्रियादीनामप्येवम् ।

इति हेमाद्रौ अन्नप्राशनकालातिक्रमप्रायश्चित्तम् ।

(१) मध्यम इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) गुणविहीनवान् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ चौलकर्ममुख्यकालातिक्रमप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ।

प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिदर्शनात् ॥

पराशरः—

चूडा नाम शिशूनाञ्च वपनं तच्छिखां विना ।

पञ्च वाऽत्र शिखामेकामवशेष्य वपेत्तदा ॥

शिशुर्दीर्घायुरत्रैव जायते पृथिवीपते ।

अन्यथा दोषमाप्नोति आयुर्हीनो भवेत्तदा ॥

मरीचिः—

प्रथमेऽब्दे तृतीये वा शिशूनां मुण्डनं स्मृतम् ।

शिखाः पञ्चैव संज्ञेयाः आपस्तम्बानुवर्त्तिनाम् ॥

यस्यैव ऋषयोये च यस्यैव कुलधर्मतः ।

गौतमः—

देशकालानुरोधेन यदि देवाद्विलम्बितम्<sup>१</sup> ।

प्राजापत्यद्वयं कृत्वा तत्प्रापपरिशोधनम्<sup>२</sup> ॥

(१) संशोद्धा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) विलम्बिते इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) परिशोधनात् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



चतुष्पात्रविधानेन परिस्तीर्य हुताशनम् ।

महाव्याहृतिहोमं च कृत्वा कर्म्म समाचरेत् ॥

शिशुः शुद्धिमवाप्नोति कर्त्ता चैवं न दोषभाक् ।

क्षत्रियादीनामप्येवम् ।

इति हेमाद्रौ चौलकर्म्ममुख्यकालातिक्रमप्रायश्चित्तम् ।

अथ शिशूनामक्षराभ्यासकालातिक्रमप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

‘उदगते भास्वति पञ्चमान्दे

प्राप्तेऽक्षरस्वीकरणं शिशूनाम् ।

सरस्वतीं विष्णु-विनायकी च

गुडोदनाद्यैरभिपूज्य कुर्यात् ॥

गालवः—

पञ्चमान्दे शिशूनाञ्च कुर्याद्विद्यापरिग्रहम् ।

विनायकं शारदाञ्च पूजयित्वा जनार्दनम् ॥

भार्कण्डेयः—

आरोग्यं भास्करादिच्छेद् विद्यामिच्छेद्दिनायकात् ।

श्रियं महेश्वरादिच्छेन्मोक्षमिच्छेज्जनाईनात् ॥

अतः पञ्चमवर्षे च विद्याभ्यासः प्रशस्तः मेधावो च भवति ।

तदतिक्रमे प्रायश्चित्तमाह—

पराशरः—

पञ्चमाब्दं विलङ्घ्याऽऽशु शिशोरक्षरसंग्रहे ।

कायकं तत्र कर्त्तव्यं कच्छं कृत्वा दिशुध्यति ॥

अन्यथा दोषमाप्नोति 'विद्या तं न प्रबोधयेत् ।

विद्याग्रहणं नाम पञ्चाशद्वर्णमाहकास्त्रीकारः ।

गालवः—

पञ्चमेऽब्दे शिशुः सम्यग् गुरोर्मातरमभ्यसेत् ।

अभ्यर्च्य गणपं विष्णुं शारदां भक्तवत्सलाम् ॥

इति हेमाद्रौ शिशूनामक्षरग्रहण-

कालातिपातप्रायश्चित्तम् ।

---

(१) विद्यां तत्र प्रबोधयेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथोपनयनकालातिपातप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाऽब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

‘गर्भेकादशमे राज्ञो वैश्यं द्वादशवार्षिकम् ॥

तदाह ।

गृह्यकारः—

“गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयीत । गर्भेकादशेषु राजन्यम् । गर्भ-  
द्वादशेषु वैश्यम्” । इति ।

द्वादशवर्षपर्यन्तं काम्योपनयनकालमाह

सएव—

“सप्तमे ब्रह्मवर्चसकामम् । अष्टमे आयुष्कामम् । दशमे  
अन्नायकामम् । एकादशे इन्द्रियकामम् । द्वादशे पशुकामम्” ।

इति ।

गर्भाष्टमेषु इति बहुवचनं पञ्चवर्षादारभ्य गर्भाष्टमकालपर्यन्तं  
मुख्यकालः । ( इति प्रतिपादनाय ) गर्भाष्टमजन्माष्टमयोरेव  
मेधावी आयुष्मान् भवति वटुः । गर्भाष्टमेऽपि वचनं मुख्यकाल-  
गौरवात् ।

(१) गर्भद्वादशमे राज्ञो वैश्यं षोडशवार्षिकम् इति वेदितपुस्तकपाठः ।

(—) अयं पाठः कृत-वेदितपुस्तकबोर्न दृष्टः ।



तदाह ।

गौतमः—

गर्भाष्टमे कुमारानां व्रतबन्धोविधीयते ।

मेधावी दोर्घकालायुर्वटुर्भवति निश्चयम् ॥

यदि देवादु गर्भाष्टमेऽभावः—तदा जन्माष्टमेऽपि वा कुर्यात् ।

तदेवाह ।

मनुः—

शिर्षोर्गर्भाष्टमेऽभावे कुर्याज्जन्माष्टमेऽपि वा ।

दीर्घायुर्ब्रह्मविद्देवान्तः कृतकृत्योभवेत् तदा ॥

अतः गर्भाष्टमजन्माष्टमयोर्मुख्यं विहितम् । नवमो<sup>१</sup> दशमो वा  
मध्यमः । एकादशो<sup>२</sup> द्वादशो वा कनीयान् ।

तदेवाह ।

गौतमः—

नवमे दशमेऽपि च व्रतबन्धोऽस्य मध्यमः ।

एकादशे द्वादशे च कनीयान्<sup>३</sup> परिकीर्तितः ॥

(१) निश्चय इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) ब्रह्मविद्वान् च इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) नवम-दशमयोरिति लेखितपुस्तकपाठः । नवमे दशमे वा इति क्रीत-  
पुस्तकपाठः ।

(४) एकादशद्वादशयोरिति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) व्रतबन्धने इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

मुख्यकाले व्रती भूयान्मध्यमे मध्यमोभवेत् ।

नीचाब्दे नीचतां याति अष्टमाब्दं न लङ्घयेत् ॥

अष्टमाब्दस्य बलवत्तामाह ।

पराशरः—

बाले<sup>१</sup> तु बलहीनेऽपि गर्भिण्यामपि मातरि ।

योयद्रीच्छेद् द्विजन्तं अष्टमाब्दं न लङ्घयेत् ॥

आषोडशाब्दपर्यन्तं कालमाहुर्मनीषिणः । इति

कालनिरोक्षणापेक्षया । कलौ यगे अष्टबाह्व्यात् देशविप्लवाच्च  
पञ्चमवर्षादारभ्य अष्टमाब्दपर्यन्तं समीचीनम् । उक्त<sup>२</sup>नवम-  
दशमवर्षयोर्वा ।

तेषां मुख्यकालातिक्रमे दोषमाह—

कात्यायनः—

जन्मगर्भाष्टमे राजन् व्यतिक्रम्य विदन्नपि ।

गौणकालेषु पुत्राणां व्रतबन्धं यदा चरेत् ॥

तदा पिता महत्पापमवाप्य रघुनन्दन ।

<sup>३</sup>सपुत्रः पापकर्मा स्यादुभौ तौ पापसम्भवौ ॥

अष्टमाब्दं लङ्घयित्वा-चरेद्व्रतम् ।

(१) बालस्तु बलहीनोऽपि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) उक्तनवम-दशमवर्षौ वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) पुत्रः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



प्राजापत्यमित्यर्थः—

नवमे तमस्तुच्छं स्याद् दशमे चोभयं स्मृतम् ।

एकादश-द्वादशयोरतिक्रम्येन्दवं चरेत् ॥

त्रयोदशाब्दादारभ्य षोडशाब्दव्यतिक्रमे ।

न सन्नाथो न पांक्त्यः सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥

ततः परं यदीच्छेत् द्विजन्मत्वं पिताऽऽत्मजे ।

कृत्वा स्वयं पुनः कर्म चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ॥

पुत्रस्य देहशुद्धार्थं कुर्याद् गोमुख<sup>१</sup>सम्भवम् ।

<sup>१</sup>गोमुखसम्भवं गोमुखजननमित्यर्थः ।

प्राजापत्यत्रयं कृत्वा मौञ्जीबन्धं समाचरेत् ।

अन्यथा पतितं विद्यान् कर्माहोभवेदिह ॥

क्षत्रियवैश्ययोरेवम् । तत्र क्षत्रियस्य द्वाविंशवत्सरातिक्रमे, वैश्यस्य

चतुर्विंशवत्सरातिक्रमे च, एवं प्रायश्चित्तं द्विगुणं कृत्वा उपनयनं

चरेत् । अन्यथा त्रयोवर्णा दोषमाप्नुयुः ।

इति हेमाद्रौ-उपनयनकालातिक्रमप्रायश्चित्तम् ।

(१) गोमुखसम्भवमिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) गोमुखसम्भवं गोमुख जननीमित्यर्थ इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



अथ दण्डाजिनमौञ्जभावे वटोः प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः--

अजिनं मेखलां दण्डं 'व्रती नित्यं भजेत्तदा ।  
यावत्पाणिग्रहस्तस्य तावद् वर्णी न सन्यजेत् ।

पराशरः--

मेखलामजिनं दण्डं 'वर्णी नित्यं परिग्रहेत् ।  
कर्म कुर्यात्तदा मौनो यदा कर्म समाप्यते ॥

गौतमः

मेखलामजिनं दण्डं ब्रह्मचारी सदा वहन् ।  
सन्ध्यादिकं सदा कुर्यात् तदानन्त्याय कल्पते ॥

महाराजविजये--

अजिनं मेखलां दण्डमुदहन् प्रथमाश्रमी ।  
सन्ध्यादिनित्यकर्माणि कुर्याद् यदि तदा शृणु ॥  
सर्वाणि फलवन्त्यस्य ब्रह्मतेजोभिवृद्धये ।  
तथा वेदानधीयीत गुरुशुश्रूषणन्तथा ।  
ब्रह्मचारी यदि त्वजेद् आषाढं मेखलाजिने ॥  
दिनत्रयं वा पक्षं वा प्राजापत्यं समाचरेत् ।  
नष्टे भ्रष्टे नवं मन्त्राद् धृत्वा भ्रष्टं जले क्षिपेत् ॥

(१) व्रते नित्यं भवेत्तदा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) ब्रह्मचारी सदाचरेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

तथा मासपरित्यागे तसक्तच्छं समाचरेत् ।

अब्दमात्रपरित्यागे चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ॥

क्षत्रियादीनामेवम् ।

इति हेमाद्री दण्डाजिनमौञ्जभावे वटोः प्रायश्चित्तम् ।

अथ ब्रह्मचारिणोव्रतलोपप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

अशुचित्वं दिवास्त्रापं तथा ताम्बूलभक्षणम् ।

नृत्यं गीतं तथा वाद्यं द्यूतं स्त्रीव्यसनन्तथा ॥

गन्धं पुष्पं तथा क्षौद्रं कृत्रं वा पादुकादयम् ।

पाषण्डजनसंसर्गं तथा पाषण्डभाषणम् ॥

तथा दैव<sup>१</sup>परित्यागं<sup>२</sup> गुर्वशुश्रूषणन्तथा ।

ग्रामचाण्डालसम्भाषां ब्रह्मचाण्डालभाषणम् ॥

(१) तथा वेदश्रित्याग इति क्रीत-पुस्तकपाठः ।

(२) गुरुशुश्रूषणं तथा इति क्रीत-पुस्तकपाठः ।

अग्निकार्यं ब्रह्मयज्ञ-तर्पणलोपप्रायश्चित्तम् ।

५२५

दर्पणं दन्तकाष्ठं च परनिन्दाऽऽत्मकत्यनम् ।

एतानि संत्यजेन्नित्यं ब्रह्मचारो जितेन्द्रियः ॥

एतेषां स परित्यागाद्ब्रती ब्रह्मपदं व्रजेत् ।

एतेषां च परिग्राहौ एकस्याऽपि यदा व्रतो ॥

प्रायश्चित्ती भवेत् सोऽपि ब्रह्मचारो न संशयः ।

एतांश्च नियमांस्त्यक्त्वा ब्रह्मचारो गुरौ वसन् ॥

चान्द्रायणं व्रतं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति निश्चितम् ।

महापातकयुक्तो वा युक्तो वा सर्वपातकैः ।

ब्रह्मचर्यपरोयसु स गच्छेद् ब्रह्मणः पदम् ।

इति हेमाद्रौ ब्रह्मचारिणो व्रतलोपप्रायश्चित्तम् ।

अथाऽग्निकार्यं-ब्रह्मयज्ञ-तर्पणलोपप्रायश्चित्तम् ।

देवलः—

अग्निकार्यं ब्रह्मयज्ञं देवर्षिपितृतर्पणम्

ब्रह्मचारो परित्यज्य भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

गौतमः—

अग्निकार्यं ब्रह्मयज्ञं देवर्षिपितृतर्पणं ।

त्यक्त्वा व्रतो यदा भुङ्क्ते ज्ञानाच्च चान्द्रायणं चरेत् ॥

(१) एतेषांपूर्ववद्ग्राहौ एकमेव यदाव्रतो इति क्रीत-पुस्तकपाठः ।

(२) यदित्यक्त्वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।



मार्कण्डेयः--

अग्निकार्यं ब्रह्मयज्ञं देवर्षिपितृतर्पणम् ।

देवपूजां गुरोः सेवां त्यक्त्वा वर्त्तेद् व्रतौ यदा ॥

भुक्त्वा चान्द्रायणं कुर्यान्मासमात्रं निरन्तरम् ।

जावालिः--

देवपूजां गुरोः सेवां तथा वृद्धाभिवादनम् ।

अग्निकार्यं ब्रह्मयज्ञं देवर्षिपितृतर्पणम् ।

एकत्र दिवसे त्यक्त्वा ब्रह्मचारी सदा जपेत् ।

लौकिकाग्निं 'समाधाय' 'होमं' व्याहृतिभिश्चरेत्

मासे तु पञ्चगव्यं स्याद् ऋतौ 'कार्यं' विशोधनम् ।

संवत्सरे तु चान्द्रं स्यात् ततः पतित एव हि ॥

इति हेमाद्रौ ब्रह्मचारिणोऽग्निकार्य-ब्रह्मयज्ञ-तर्पण-

गुरुसेवातिक्रमप्रायश्चित्तम् ।

(१) समाधाय इति क्रीत लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) व्याहृतीर्होममाचरेत् इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) कार्यं विशोधनमिति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ वेदाभ्यासलोपप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

मौञ्जीव्रतमुपक्रम्य परं श्रावणकर्मणः ।

ब्रह्मचारी वृथा कुर्वन् वेदाभ्यासं विना दिनम् ॥

दिनानोत्तर्यः ।

वेदघाती स विज्ञेयः सर्वकर्मस्वनर्हितः ।

गौतमः—

उपनायदिनादूर्ध्वं परं श्रावणकर्मणः ।

अबन्धं दिवसं कुर्वन् ब्रह्मचारी स लोकभाक् ॥

अन्यथा दोषमाप्नोति वेदघाती स उच्यते ।

पराशरः—

ब्रह्मचारी सदा शुद्धो वेदाभ्यासेन बुद्धिमान् ।

वेदोनारायणः साक्षाद् वेदाभ्यासात्महान् भुवि ॥

जातूकर्णः—

उपनयनदिनादूर्ध्वं परं श्रावणकर्मणः ।

ब्रह्मचारी ब्रह्मविद्यां त्यक्त्वा वर्त्तेत सर्वदा ॥

(१) अनर्हवान् इति क्रीत लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) उपनयनदिनादित इति लेखितपुस्तकपाठः उपनयनदिनादिति क्रीत-पुस्तकपाठः ।

(३) वेदाभ्यासे इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

वेदघातो स विज्ञेयः सर्वकर्मस्वनर्हवान् ।

तद्दोषपरिहारार्थं कायकच्छं ततः परम् ॥

कृत्वाऽभ्यासं च वेदानामधीत्य ब्रह्मविद्भवेत् ।

एकवर्षादूर्ध्वं एतत्प्रायश्चित्तम् । वर्षद्वये वर्षत्रये वा चान्द्रायणम् ।

इति हेमाद्रौ वेदाभ्यासलोपप्रायश्चित्तम् ।

अथानध्ययनंषु वेदपाठप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

मासे मासे तु पर्व्यादिस्तथा मन्वादयः परम् ।

युगादयस्तथा शुक्ला अष्टमी च चतुर्दशी ॥

शयनोत्थानद्वादश्या महाभरणी तथैव च ।

सन्ध्यायां गर्ज्जिते मेघे तथा भूकम्पनेऽपि च ॥

ग्रामदाहे राजनाशे तथा स्वर्भानुदर्शने ।

मातापितृमृताहे च श्रोत्रिये मरणं गते ॥

(१) पर्व्याभ्य इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) स्वर्भानु इति लेखितपुस्तकपाठः ।



जाताशौचे च ज्ञातीनां गजच्छायादये तथा ।  
महापातकिनो दृष्ट्वा चाण्डालान् वहिरासितान् ॥  
एतेषूक्तेषु राजेन्द्र वेदं वेदान्तमेव वा ।  
योऽधीते मूढधीः पापी मृत्वा नरकमश्नुते ॥

नारदः—

वेदान्तमथ वेदं वा 'अनध्यायेष्वधीतवान् ।  
द्विजः पापमवाप्नोति 'ब्रह्महत्यां च बिन्दति ॥  
अनध्यायेष्वधीतानां प्रज्ञामायुः प्रजां श्रियम् ।  
मन्त्रवीर्यक्षयभयाद् इन्द्रो वज्रेण हन्ति च ॥  
पक्षे पराकः कथितो मासे तप्तमुदीरितम् ।  
ऋतौ चान्द्रं ततः पञ्चाक्षरेद् ब्रह्महृणोव्रतम् ॥

इति हेमाद्रौ अनध्ययनेषु वेदाध्ययनप्रायश्चित्तम् ।

(१) अनध्यायेऽपि इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) ब्रह्महत्यां व्यपोहति इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

## अथ वेदव्रताकरणप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

प्राजापत्यं तथा सौम्यमाग्नेयं वैश्वदेवकम् ।  
 चत्वारि वेदसंज्ञानि व्रतानि सुमहान्ति च ॥  
 प्राजापत्यं<sup>१</sup> चत्वारि वेदः सौम्यं याजुषमेव च ।  
 आग्नेयं सामवेदश्च वैश्वदेवं चतुर्थकम् ॥  
 एतानि कुरुते यस्तु द्विजः पापात्सु<sup>२</sup> मुच्यते ।

मार्कण्डेयः—

वेदव्रतानि चत्वारि वेदसंज्ञानि योद्विजः ।  
 तत्तत्काले प्रकुर्वीत वाजपेयफलं लभेत् ॥  
 ऋग्वेदं समधीत्यैव प्राजापत्यं समाचरेत् ।  
 आग्नेयं सामवेदश्च अधीत्यैव तथाऽमलम् ॥  
 आथर्वणं वैश्वदेवं कुर्याद्विप्रो यथाक्रमम् ।  
 एतानि क्रमशः कृत्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥  
 न तत्र कर्मलोपः स्यादन्यथा पतितो भवेत् ।

(१) प्राजापत्यं चत्वारि इति त्रोटित-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) प्रयुज्यते इति त्रोटित-लेखितपुस्तकपाठः । पु

श्वकरणे प्रत्यवायमाह

जातूकर्णः—

'अकुर्वन् वै द्विजो मोहादेतद्व्रतचतुष्टयम् ।  
एकतन्त्रेण वा राजन् कर्म्महीनोभवेद्भुवि ॥  
अकृत्वैतानि यो मोहात्पाणिग्रहणमाचरेत् ।  
महान्तं नरकं गत्वा भुवि जायेत सोऽप्रजः ॥

एतद्व्रतलोपे प्रायश्चित्तमाह ।

हारोतः—

प्रमादाद् ब्राह्मणो लोभाद्देशकालविपर्ययात् ।  
अकृत्वैतानि कर्म्माणि प्राजापत्यं पृथक् चरेत् ॥  
ततः परं न दोषो स्याद् विवाहे स्नातकव्रते ।

इति हेमाद्रौ वेदव्रतातिक्रमप्रायश्चित्तम् ।

(१) अकृत्वा यो द्विजः इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) जायेत निष्प्रजः इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।



अथ गोदानकालातिक्रमप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

षोडशे वर्षके राजन् विप्राणां पापनाशनम् ।  
गोदानिकं महत् कर्म कुर्याद् विप्रः समाहितः ॥  
यः कुर्यात् कर्मसम्पूर्तिं भवेद्विप्रः स पुण्यभाक् ।

जावालिः—

गोदानिकं महत्कर्म विप्राणां कर्मपूर्तये ।  
कुर्याद्विप्रः प्रयत्नेन न तेन स ह दोषभाक् ॥

गौतमः—

अवश्यं करणीयं यद् द्विजैर्गोदानिकं व्रतम् ।  
न तत्कर्म परित्याज्यं विप्रैर्धर्मानुवर्त्तिभिः ॥  
एतद् गोदानिकं त्यक्त्वा वर्त्तते ब्रह्मवित्तमः ।  
कुर्यात् पापविशुद्ध्यर्थं प्राजापत्यं विशोधनम् ॥  
सर्वपापहरं पुण्यं प्राजापत्य  
अन्यथा दोषमाप्नोति द्विजःपापभयादिह ॥

इति हेमाद्रौ गोदानकाललोपप्रायश्चित्तम् ।

अथ स्नातकव्रतलोपप्रापश्चित्तमाह ।

देवलः—

वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् ।

अविभूतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममाविशेत् ॥

मार्कण्डेयः—

स्नातकं ब्रह्मचर्यस्य व्रतलोपेऽपि<sup>१</sup> पुण्यदम् ।

<sup>२</sup>कुर्वन् हि स्नातकं कर्म सर्वव्रतफलं लभेत् ॥

गालवः—

स्नातकव्रतमे<sup>३</sup>तत्तु ब्रह्मचर्यव्रतात् परम् ।

यः<sup>४</sup>कुर्यात् स्वविवाहादौ स विप्रः पंक्तिपावनः ॥

तदाह—

आपस्तम्बः—

“विद्यया स्नातीत्येके । यावतीर्विद्याअधीते तावन्ति स्नातक-  
व्रतानि विप्रः कुर्यात् । न तत्त्याज्यम्” ।

गौतमः—

(१) व्रतलोपसुपुण्यदम् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) यः कृत्वा इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) व्रतलोपं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) यः कृत्वा इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

अवश्यं स्नातकं कुर्याद् विप्रोलोकपरायणः ।  
 अन्यथा दोषमाप्नोति प्रायश्चित्तो भवेदिह<sup>१</sup> ॥  
 स्नातकव्रतसंत्यागे कुर्याच्चान्द्रायणद्वयम् ।  
 पश्चाद्विवाहयेत् कन्यां कुलशीलानुवर्त्तिनीम् ॥  
 चान्द्रायणद्वयं कृत्वा विवाहे न तु दोषभाक् ।

इति हेमाद्रौ स्नातकव्रतलोपप्रायश्चित्तम् ।

अथोपाकर्मलोपप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

वेदान्तानाञ्च वेदानां अधीतानाञ्च<sup>२</sup> वीर्यदम् ।  
 ब्रह्मचारिगृहस्थानां सर्वपापहंरं शुभम् ॥  
 संवत्सरे तु पापस्य गृहस्थब्रह्मचारिभिः ।  
 कृतस्य<sup>३</sup> तु विशोधाय उपाकर्म समाचरेत् ॥

(१) भवेद्द्विजः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) वीर्यकम् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) कृतं तत्र विशोधाय इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।



बीधायनः—

संवत्सरं कृतं पापं गृहस्थैर्ब्रह्मचारिभिः ।

उपाकर्म्मं हरेत्क्षिप्रमन्ते विष्णुस्मृतिर्यथा ॥

नारदः—

व्रतिनाञ्च गृहस्थानां संवत्सरकृतं महत् ।

अघं हरति होमश्च आवणे मासि सम्भवः ॥

एवं होममकृत्वा तु वेदारम्भं न कारयेत् ।

वेदमूलो हि विप्रोऽसौ मूलाभावे फलं कुतः ॥

तस्माद्विप्रैर्न सन्त्याज्यं आवणं कर्म्म तच्छुभम् ।

त्यक्त्वा तु ब्रह्मचारी वा द्विजो वा वेदसम्मतः ॥

एवं आवणकं होमं 'मोहाद् यद्यतिवर्त्तते ।

व्रती तप्तत्रयं कुर्याद् गृहस्थोऽपि द्वयं चरेत् ॥

कृत्वेतद् व्रतकं प्रोक्तं शुद्धिमाप्नोति पूर्वजः ।

प्रत्यब्दं यज्ञवत्कर्म्म आवणाख्यं परित्यजन् ॥

पतितः स तु विज्ञेयः सर्वधर्म्मवहिष्कृतः ।

इति हेमाद्रौ उपाकर्म्मलोपप्रायश्चित्तम् ।

(१) त्यक्त्वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) वर्षकं इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ राक्षसादिकन्यापरिणयनप्रायश्चित्तम् ।

देवलः—

ब्राह्मो देवस्तथा चाऽऽर्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः ।

गान्धर्वो राक्षसश्चैव पेशाचश्चाष्टमोमतः ॥

लिङ्गपुराणे—

ब्राह्मे विवाहे राजेन्द्र बन्धुं शीलं व्रतं तथा ।

आरोग्यं सम्यगालोच्य परीक्षेताऽन्वयं मुदा ॥

प्रजासहत्वकर्म्मभ्यस्तस्मै कन्यां प्रदापयेत् ।

इति ब्राह्मोविवाहः ।

देवे विवाहे भूपाल स्वाध्वरे ऋत्विजे मुदा ।

'दद्यात् कन्यां दक्षिणार्थं स देव इति कथ्यते ॥

इति देवोविवाहः ।

आधे पाणिग्रहे राजन् जामात्रे मिथुनद्वयम् ।

गवां दत्त्वा 'शुभां सम्यगलंकृत्य ततः परम् ॥

दद्यादस्मै मुदा कन्यां स आर्ष इति कथ्यते ।

इति आर्षोविवाहः ।

(१) दक्षिणार्थं तदा कन्यां इति क्रीत-वेक्षितपुस्तकपाठः ।

(२) सुतां इति क्रीत-वेक्षितपुस्तकपाठः ।

सुतामादाय विप्राय 'सह धर्मं चरेरिति ।

उक्ता<sup>१</sup> दद्यान्पुण्येष्ठ प्राजापत्यः स ईरितः ॥

इति प्राजापत्योविवाहः ।

कन्यावरौ यदाऽन्योन्यमङ्गीकृत्य सुखाप्तये ।

तथैव चरतो राजन् स गान्धर्वइतीरितः ॥

इति गान्धर्वोविवाहः ।

कन्यादात्रै धनं दत्त्वा तत्सुतामुदहेत्पुदा ।

स आसुर इति ज्ञेयः सर्वदा तं परित्यजेत् ॥

इति आसुरोविवाहः ।

कन्यां दातारमथ वा वञ्चयित्वा बलादिह ।

स्वयंवरेऽथवा जित्वा कन्यामादाय सत्वरम् ॥

उदहेद् यदि पापान्मा स राज्ञसइतीरितः ।

इति राज्ञसोविवाहः ।

कन्यां सुप्तां प्रमत्तां वा हृत्वा यत्तां समुदहेत् ।

रुदतीं पापकर्माऽसौ स पैशाच इतीरितः ।

इति पैशाचो विवाहः ।

आद्यास्त्रयः प्रशस्ताः स्युर्न्याः<sup>२</sup> पञ्च विगर्हिताः

यथायुक्तो विवाहः स्यात् तथा युक्ता प्रजा भवेत् ॥

(१) दद्यात् इति क्रीत-वेचित्त पुस्तकपाठः ।

(२) इत्युक्ता दीयते कन्या इति क्रीत-पुस्तकपाठः ।

(३) विवाहाः पञ्च नर्हिता इति क्रीत-वेचित्तपुस्तकपाठः ।



तदाह

आपस्तम्बः—

“ब्राह्मे विवाहे बन्धु-श्रील-श्रुतारोग्याणि-बुद्धा प्रजासहन  
कर्म्मभ्यः प्रतिपादयेत् । शक्तिविषयेण अलङ्कृत्य । आर्षे दुहितृमते  
मिथुनौ गावौ देयौ । देवे यज्ञे तत्र ऋत्विजे प्रतिपादयेत् ।  
सह धर्म्मं चरत इति प्राजापत्यः । मिथः कामात् संवर्त्तत स  
गान्धर्व्यः । शक्तिविषये द्रव्याणि दत्त्वा वाऽहरन् स आसुरः ।  
दुहितृमतः प्रोथयित्वा वहेरन् स 'राक्षसः । सुप्तां मत्तां प्रमत्तां  
वा अपहरेत् स पैशाचः । एतेषां त्रयश्चाद्याः प्रशस्ताः । पूर्वः पूर्वः  
श्रेयान् । यथा युक्तोविवाहस्तथा युक्ता प्रजा भवति” । इति ।

अतस्त्रय आद्या विवाहाः समीचीनाः । यथा यथा विवाहः  
मनुष्येषु भवति तदुपयुक्तः सन्तानो भवति । अतो गान्धर्व्यासुर-  
राक्षसपैशाचविवाहेषु विप्राणां निषिद्धत्वात् पृथक् पृथक्  
प्रायश्चित्तमाह—

मार्कण्डेयः—

विवाहे त्वासुरे विप्रश्चान्द्रायणतयं चरेत् ।

चान्द्रायणं<sup>१</sup> पराकञ्च गान्धर्व्यं सम्यगाचरेत् ॥

(१) आसुर राक्षस इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।

(२) ओ वो विवाह इति श्रौत-वेदितपुस्तकपाठः ।

(३) चान्द्रायणतयं इति वेदितपुस्तकपाठः ।

राक्षसे च महाचान्द्रं तप्तकच्छत्रयं तथा ।  
 पैशाचे कायकच्छं स्यात् तथा चान्द्रत्रयं क्षुतम् ।  
 पूर्व्वं कामातुरः कृत्वा पश्चादेतच्चरेद् बुधः ॥  
 कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति नाऽन्यथा शुद्धिरस्ति हि ॥  
 ब्राह्मो दैवस्तथैवाऽऽर्षः प्राजापत्यो द्विजश्च नाम् ।  
 सन्तानकारिणो मुख्या स्तस्मादेतान् समाचरेत् ॥  
 आसुरादिविवाहाश्च केवलं सुखदायिनः ।  
 आसुरादिविवाहेषु दैवाद् यदिह पुत्रवः ।  
 प्रायश्चित्तं तदा कृत्वा पश्चात् तेषु प्रवर्त्तयेत् ॥

इति हेमाद्रौ राक्षसादिकन्यापरिणयनप्रायश्चित्तम् ।

अथ परिविवृतिपरिवेत्तृविवाहनिर्णयप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

अनूढे भ्रातरि ज्येष्ठे यथौयान् सपरिग्रहः ।  
 ज्येष्ठः स परिविवृतिः स्यात्परिवेत्ता तथाऽनुजः ॥  
 विवाहे रा'ज्यलाभे च श्रेयसां व्युत्क्रमेऽपि च ।



अनुजविवाहे हेतुमाह ।

मार्कण्डेयः—

पतितं क्लीवमुन्मत्तं कुञ्जं काणं 'रुजान्वितम् ।  
अपस्मारं परित्यज्य विवाहे न स दोषभाक् ।  
तदनुज्ञामवाप्याऽऽशु विवाहे 'न स दोषभाक् ॥

जातूकर्णः—

काणं रुजान्वितं कुञ्जं पतितं क्लीवमेव च ।  
अपस्मारं पूर्वजातं कदल्याऽऽशु विवाहयेत् ॥  
पश्चादनुज्ञया राजन् विवाहे न स दोषभाक् ।  
कदलीविवाहस्तु पुराभिहितः ।

तेषां अन्नपानादिकेषु वृत्तिं विधाय पश्चाद् उद्वाहयेत् । तदाह

देवलः—

तेषां वृत्तिं विधायाऽऽशु कदल्या तान् विवाह्य च ।  
पश्चात् परिणयेत् कन्यां न दोषस्तत्र पार्थिव ॥  
यमलयोर्युत्क्रमसंस्कारे ज्येष्ठः परिवृत्तिः द्वितीयः परिवेत्ता तत्-  
प्रकारः पूर्वमेवाभिहितः । (तेषां प्रायश्चित्तमपि पूर्वं अभिहितम्)

(१) रुजान्वितं इति कीत लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) विवाहः इति कीतपुस्तकपाठः ।



अथ परिवित्तिपरिवेत्तुविवाहनिर्णयप्रायश्चित्तम् । ५४१

तयोः पुत्राः परिविन्दानाः । तेषां परिवित्ति-परिवेत्तु तत्पुत्राणां  
प्रायश्चित्तमाह—

लौगाक्षिः—

परिवित्तिश्चरेत् सम्यक् पूर्वं चान्द्रचतुष्टयम् ।

कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति नाऽन्यथा शुद्धिरस्ति हि ॥

परिवेत्ता चरेत्कच्छं शतं देहविशुद्धये ।

तत्पुत्रौ तु तयोः कृत्वा प्रायश्चित्तं विशुध्यतः ॥

इति हेमाद्रौ परिवित्तिपरिवेत्तादिविवाहनिर्णय-  
प्रायश्चित्तम् ।

अथ विवाहमध्ये वध्वाः प्रथमार्त्तवदर्शने  
प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

विवाहे वितते तन्ने होमकाल उपस्थिते ।

वधूः पश्येत् तदा पुष्पं प्रथमं दोषसम्भवम् ॥

सा वधूः शूद्रकन्या स्यात् तत्पतिर्वृषलोपमः ।

तयोः पुत्रास्तु वृषलास्ते यान्ति नरकं भुवम् ॥

मरीचिः—

विवाहदिवसाद्वाजन् आरभ्य प्रथमार्त्तवा<sup>१</sup> ।

वधूः सा शेषहोमात् प्राक् उभौ नरमगामिनी ॥

विवाहशेषहोमात् प्राक् वधूर्या प्रथमार्त्तवा<sup>२</sup> ।

तत्पतिः सा वधूश्चोभौ प्रायश्चित्तमिहाऽर्हतः ॥

हविष्यतोरिमा अग्निर्वधूं संस्त्रापयेत्तदा ।

अन्यवस्त्रेण संष्ठाप्य तस्मिन्नग्नी विधानतः ।

संस्क्रताज्येन जुहुयाद् युजानेति ह्यं मुदा ॥

हुत्वा तदा चरेत् कृच्छं पावनं कायसंज्ञितम् ।

एवं वै पूर्ववत् कुर्यात् पश्चमेऽहनि पूर्ववत् ॥

स्त्रापयित्वा परिधाय पूर्ववत् शुद्धवाससी<sup>३</sup> ।

पूर्ववज्जुहुयादग्नी ततश्चान्द्रायणं पृथक् ॥

कृत्वा तौ पापसंशुद्धौ<sup>४</sup> अन्यथा दोषसम्भवः<sup>५</sup> ।

तदानीं न परित्याज्या पूर्वं पुष्पवती न चेत् ॥

(१) प्रथमार्त्तवा इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) प्रथमार्त्तवा इति क्रीत-लेखित पुस्तकपाठः ।

(३) शुद्धवासवा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) पापशुद्धौ स्त्रां इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) अन्यथा दोषसम्भवौ इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

उद्वाहीपासनमध्ये लाजहोमाप्रागग्निशान्तौ प्रायश्चित्तम् । ५४३

न युक्ता हव्यकव्येषु सा नारी वृषली भवेत् ।

प्रायश्चित्तं तदा कृत्वा कर्म कुर्वन् दोषभाक् ॥

इति हेमाद्रौ विवाहमध्ये नववधूप्रथमरोजोदशने

प्रायश्चित्तम् ।

अथोद्वाहीपासनमध्ये लाजहोमाप्रागग्नि-  
शान्तौ प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

उद्वाहीपासनात् पूर्वमनले संस्थिते'सति ।

महान् दोषो भवत्यत्र पत्नौ जायापरिग्रहे ॥

गोतमः—

विवाहात् परतो वक्त्रि'र्लाजहोमार्थसम्भवः ।

रात्रौपासनतः पूर्वं शान्त्येदत्र दोषभाक् ॥

जावालिः—

लाजहोमादृते देवाद्रात्रियोपासनादधः ।

शान्त्येदुभयोर्दोषः प्रायश्चित्तं विशुध्यते ॥

(१) शान्तिभागते इति क्रीतः खेचितपुस्तकपाठः ।

(२) वक्त्राविति क्रीतपुस्तकपाठः ।



कुर्याद्वरस्तदानीं वा उक्तरात्रौ विशेषतः ।  
 तप्तकृच्छ्रं तदा कृत्वा लौकिकाग्निं समाहरेत् ॥  
 प्रतिष्ठाप्य विधानेन आज्यभागान्तमाचरेत् ।  
 स्तुचा घृतं समादाय हुनेद् दत्त्वाऽऽहुतीः पृथक् ॥  
 ततश्च जुहुयादत्र व्याहृतीनां त्रयं पुनः ।  
 तमग्निं धार्यवत् कृत्वा युगलाजान्तरं पुनः ॥  
 मन्वावृत्तिं ततः कुर्यान्नतेन स ह दीपभाक् ।  
 उपासनं ततः कृत्वा शुद्धिमाप्नोति पूर्वजः ।  
 इति हेमाद्रौ लाजहोमाग्निशान्तिप्रायश्चित्तम् ।

अथ स्थालीपाकसमये अग्निशान्तिप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

स्थालीपाको यदा वक्त्रौ शान्ते तत्र महाभयम् ।  
 ततः कृत्वा कायकृच्छ्रं विप्रः कुर्यादनन्तरम् ॥  
 पूर्वोक्तं तत्र कुर्वीत प्रायश्चित्तं यथाक्रमम् ।  
 “पूर्वोक्तं” शवाग्निनाशप्रायश्चित्तवदत्रापि सर्वं कुर्यात् ।

इति हेमाद्रौ स्थालीपाकाग्निशान्तिप्रायश्चित्तम् ।

अथाग्नेयस्थालीपाकादूर्ध्वं उपासनात् प्राक् पत्नी  
तद्गर्त्ता वा यद्याधियस्तौ तदा प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

स्थालीपाकात् परं राजन् उभयोर्होतृ<sup>१</sup>कर्मणि ।  
अभावे नित्यहोमस्य पतिः पत्नी रुजार्हितौ<sup>२</sup> ॥  
तयोरेकतराभावे नित्यहोमोऽत्र दोषभाक् ।  
तयोरेक<sup>३</sup>मवस्थाप्य अग्निसान्निध्यमादरात् ॥  
महासान्तपनं कृत्वा अध्वर्युर्होममाचरेत् ।  
पत्नीसमक्षविषये उद्देशत्यागकारकः ॥

अध्वर्युरेव ( इति तात्पर्यम् )

तदाह—

कात्यायनः—

संनिधौ यजमानस्तु उद्देशत्यागकारकः ।  
असंनिधौ तु पत्नी स्यादध्वर्युस्तदनुज्ञया ॥

(१) हेतुकर्मणी इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) रुजार्हितः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) एकतमं स्थाप्य इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(—) अयं पाठः क्रीतलेखितपुस्तकयोर्न दृष्टः ।

इति प्रायश्चित्तपुरःसरं नित्यहोमं कृत्वा ततः परं होमशेषं  
कृत्वा लौकिकादिकं कुर्यात् ।

इति हेमाद्रौ स्यालोपाकादूर्ध्वं देहापाटवादीपा-  
सनलोपे प्रायश्चित्तम् ।

अथान्वारम्भणीयलोपे प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

अथाऽन्वारम्भणीयस्य लोपं विप्रो न कारयेत् ।

कुर्याद्यदिह मूढात्मा पतितोऽभून्न संशयः ॥

प्रथमायां पौर्णमास्यां वोढा देवाहुतीर्यजेत् ।

अग्निस्तथाच विष्णुश्च सरस्वाश्च सरस्वती ॥

( अग्निश्च भगिनी चैव स्विष्टकृद्देवतास्वमूः । )

प्रथमायां' पौर्णमास्यामन्वारम्भणमिष्यते ।

या तत्र देवता हुतास्ताः सर्व्वा वरदास्तयोः ॥

गौतमः—

वरवध्वोस्तदा राजन् प्रथमे पूर्णिमादिने ।

योयजेद्देवताः सम्यक् तस्यायुर्वृद्धिमन्वगात् ॥

(—) अयं पाठः लेखित-काशोपुस्तकयोर्नोपलब्धः ।

(१) प्रथमे पौर्णमास्यां तु इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) पौर्णमीदिने इति लेखितपुस्तकपाठः ।



सरोचिः—

प्रथमा 'पूर्णमा राजन् वरवध्वोः शुभप्रदा' ।  
 तां 'न कुर्याद् वरो यसु तस्यायुर्लयमेष्यति ॥  
 तद्दोषपरिहारार्थं प्रायश्चित्तं मनूदितम् ।  
 ब्रह्मकच्छं तदा कुर्याद् वोढा शुद्धार्थमादरात् ॥  
 वध्वास्तदर्थं कथितं मुनिभिर्धन्यं दृष्टिभिः ।  
 ततोऽन्यत्र च वा कुर्यात् पौर्णमीदेवतास्वभूः ॥  
 अन्यथा दोषमाप्नोति अशुभं स्यात्तयोरितः ॥

इति हेमाद्रौ अन्वारम्भणीयलोपप्रायश्चित्तम् ।

अथ प्रतिपक्षोमलोपप्रायश्चित्तमाह ।

द्वन्द्वः—

प्रतिपक्षोमलोपी<sup>१</sup> तु शुक्ले कृष्णे तथैव च ।  
 महान्तं दोषमाप्नोति नरकं चाऽधिगच्छति ॥

- 
- (१) पौर्णमी इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।  
 (२) शुभप्रदा इति लेखितपुस्तकपाठः ।  
 (३) तानकृत्वा इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।  
 (४) ततोऽन्यत्र वा कुर्यात् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।  
 (५) होमलोपस्तु इति लेखितपुस्तकपाठः ।

गौतमः—

धार्याग्नी यो गृही होमलोपी<sup>१</sup> प्रतिपदोर्दयोः ।

तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति कायकच्छादते<sup>२</sup> द्विजाः ॥

पराशरः—

गृहीताग्निर्होमकुण्डे प्रतिपत्पर्वणोर्दयोः ।

अग्निः स्विष्टिकदग्निश्च देवते द्वे न संत्यजेत् ॥

त्यजेद्यदिह मूढात्मा अग्निस्तं संपरित्यजेत् ।

तस्याऽग्नेः सम्परित्यागात् विप्रस्याऽधोगतिर्भवेत् ॥

तस्य पापविशुद्ध्यर्थं कायकच्छं समाचरेत् ।

हारीतः—

प्रतिपक्षे वक्त्रितीर्थे सर्वपापापहे नृणाम् ।

द्विजा होमं परित्यज्य<sup>३</sup> देवतादयप्रीतिदम् ॥

नरकं यान्ति ते घोरं होमलोपादितो मुने ।

एतद्दोषविशुद्ध्यर्थं परलोकजिगौषया ॥

तेषां विशुद्धिरुदिता<sup>४</sup> कायकच्छान्महात्मभिः ।

इति हेमाद्रौ प्रतिपक्षोमलोपप्रायश्चित्तम् ।

(१) होमलोपं इति क्रीत-लेखितपुस्तकयोः पाठः ।

(२) कायकच्छादिह इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) परित्यक्त्वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) कायकच्छं इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

देवलः—

नवधान्ये समायाते ब्राह्मणो ब्रह्मवित्तमः ।  
 ब्रीह्यादीनां नवानां च शुद्धार्थं मुनिचोदितम् ॥  
 स्थालीपाकं तथा कृत्वा 'हुत्वाऽऽग्रायणदेवताः ।  
 शेषचरं प्रभुञ्जीयात् ब्राह्मणैर्ब्रह्मवित्तमैः ॥  
 आसने रक्तस्त्रावी स्याद् अती दोषे 'महत्तरे ।

सार्कण्डेयः—

इन्द्रश्चाग्निश्च विष्णुश्च विश्वेदेवा महाबलाः ।  
 द्यौश्चैव पृथिवी चैव अग्निःस्विष्टिकृदत हि ॥  
 नवे धान्ये समायाते संदोषः पापभूरयम् ।  
 तस्य दोषोपशान्त्यर्थं स्वर्णकच्छं समाचरेत् ॥  
 पुनस्तदेव कर्त्तव्यं श्यामाकेर्व्रीहिभिर्नवैः ।

स्थालीपाकं कृत्वा पूर्वोक्तदेवताः यजेदित्यर्थः ।

दर्शपूर्णमासाग्रायणान्वारम्भप्रतिपत्स्थालीपाकादिकं सर्व-  
 शाखासमं, एतेषां परित्यागे एतत् प्रायश्चित्तमेव उपदर्शितं,  
 अन्यथा पूर्वोक्तदोषोभवतीति तात्पर्यार्थः ।

इति हेमाद्रौ आग्रायणलोपप्रायश्चित्तम् ।

(१) हुतः अग्रायणदेवता इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) दोषमहत्तरे—इति क्रोत-लेखितपुस्तकपाठः ।



550 अथ गृहस्थानां ब्रह्मयज्ञलोपप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

ब्रह्मयज्ञपरित्यागे गृहस्थः स्वस्थमास्थितः<sup>१</sup> ।

देवहन्ता स विज्ञेयो दुष्टब्राह्मण ईरितः ॥

मरीचिः—

देवयज्ञः पितृयज्ञोभूतयज्ञोऽनुनामकः ।

ब्रह्मयज्ञश्च यज्ञश्च पञ्च यज्ञाः प्रकीर्त्तिताः ॥

गृहस्थैर्न परित्याज्या वेदधर्मपरायणैः ।

पञ्चयज्ञैर्गृहस्थाः स्युरन्यथा गृहरक्षिणः ॥

पञ्चयज्ञपरित्यागी ब्रह्महेति निगद्यते ।

अतो यज्ञो न लोप्तव्यो ब्राह्मणैः पापभौरुभिः ॥

गौतमः—

ब्रह्मयज्ञमकुर्वीणो विप्रो ब्रह्महृणोऽत्रतम् ।

संवत्सरपरित्यागे पक्षमेकं निरन्तरम् ॥

पठेदुपनिषद्वाक्यं तथा नारायणं पठेत् ।

मार्त्तण्डोदयमारभ्य यावदस्तं गतो रविः ॥

तावद्विरम्य सहसा हविष्याग्नी भवेत्तदा ।

पक्षमात्रेण शुद्धिः स्यान् नान्यथा शुद्धिरीरिता ॥

वर्षत्यागी पूर्वमुक्तं त्रयं कृत्वा विशुध्यति ।

सर्वशाखासममेतत् 'प्रायश्चित्तम्' ।

इति हेमाद्रौ गृह्यस्य ब्रह्मयज्ञलोपप्रायश्चित्तम् ।

अथ श्रीपासनपरित्यागप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

श्रीपासनपरित्यागी सुरापीत्युच्यते बुधैः ।

न कर्माहो भवेत् तत्र शूद्र एव न संशयः ।

पराशरः—

सायं प्रातर्द्विजो होमं धार्याग्नी विधिपूर्वकम् ।

कृत्वा लोकमवाप्नोति देवमानुषदुर्लभम् ॥

मनुः—

गृह्याग्नी प्रत्यहं विप्रः सायं प्रातरनन्यधीः ।

तण्डुलेर्वा यवैर्जुह्वन् लोकोत्कृष्टं समभुते ॥

महीचिः—

पूर्वजः शुचिरासीनः स्वगृह्याग्नी यवैर्मदा ।

सूर्यमग्निं समुद्दिश्य हुत्वा लोकमवाप्नुयात् ॥

(१) प्रायश्चित्तमिति पदं क्रीत-लेखित पुस्तकयोर्नास्ति ।

(२) चतुर्वर्षपादोऽयं लेखितपुस्तके न दृष्टः ।

(३) यवैर्वापि इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

अन्यथा दोषमाप्नोति प्रायश्चित्ती भवेद्द्विजः ।

त्रिदिनं यदि विप्रोऽसावहरेकमुपोषितः ॥

जुहुयाद् व्याहृतीस्तत्र<sup>१</sup> हुत्वा नोपोषणं तयोः ।

अन्यथा रौरवं याति अग्नित्यागादितस्ततः ॥ इति ।

इन्द्रवज्रव्यादित्यागपक्षे विशेषमाह—

मार्कण्डेयः—

इयं त्रीन् बहुवर्षान् वा यस्यक्ताऽग्निं प्रवर्त्तयेत् ।

स विप्रो मद्यपैस्तुल्यः प्रायश्चित्तं समर्हति ॥

मासि मासि चरेत् कच्छं प्राजापत्यं विशोधनम् ।

स्त्रीणां तदर्धमिच्छन्ति पूर्वजा<sup>२</sup> मुनिपुङ्गवाः<sup>३</sup> ॥

तदाह—

आपस्तम्बः—

“नित्योधार्योऽनुगतो मन्यः ओत्रियाणामन्वाहार्थ-

उपवासश्चान्यतरस्य भार्यायाः पत्युर्वानुगतोऽपि वोत्तरया जुहुयात्  
नोपवसे”दिति ।

गौतमः—

औपासनं द्विजः कुर्यात् सायं प्रातः समाहितः ।

वक्त्रेलोकमवाप्नोति नित्यमग्निपरिग्रहात् ॥

(१) अथोच व्याहृतीस्तत्र इति क्रीत-पुस्तकपाठः ।

(२) पूर्वजो मुनिपुङ्गवः इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।



अकरणे प्रत्यवायमाह —

जातुकर्त्यः—

यसु स्थितायां भार्यायामग्निं त्यजति मूढधीः ।

'सोऽनग्निक इति ख्यातः सर्वं धर्मवहिष्कृतः ॥

इति हेमाद्रौ औपासनपरित्यागप्रायश्चित्तम् ।

अथ देवतार्चनपरित्यागप्रायश्चित्तमाह ।

अस्नात्वा नैव भुञ्जीत अनभ्यर्चार्चाग्निमेव च ।

शालग्रामं हरेश्चिह्नं प्रत्यहं पूजयेद्दिजः ॥

'कौशिकीं गणपं चाऽर्कं शम्भुं चैव सरस्वतीम् ।

महालक्ष्मीं महादुर्गां नित्यं विप्रः समर्चयेत् ॥

शालग्रामशिलातोयं पिबेद्योमनुजोत्तमः ।

तस्य पापानि नश्यन्ति ब्रह्महत्यादिकानि च ॥

मनुः—

आजन्मकृतपापानां प्रायश्चित्तं विशोधनम् ।

शालग्रामशिलावारि पापहारि निषेव्यतां ॥

(१) अनग्निक इति क्रात-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) अथदोग्निर्भाषपूज्य च इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) भास्करं इति क्रात-लेखितपुस्तकपाठः ।

पुरुषसूक्तं शङ्खतोयं शालग्रामशिला तथा ।  
 सुधोद्भवा चक्रपाणिः पञ्चतीर्थं प्रचक्षते ॥  
 यः पिवेद् धारयेन्मूर्ध्नि नित्यं पापापनुत्तये ।  
 सर्वपापविनिर्मुक्तः स याति परमं पदम् ॥

द्विजानामावश्यकत्वात् शालग्रामशिलार्चनं न त्याज्यम् ।

देवपूजात्यागी दोषमाह—

गौतमः—

यदि विप्रः समुत्सृज्य देवतार्चनमस्ति वै ।  
 स याति 'नरकं घोरं य' इदाचन्द्रतारकम् ॥  
 तस्य पापविशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तमुदाहृतम् ।  
 ब्रह्मकूर्चं चरेत् तत्र दिनैकस्मिन् द्विजोत्तमः ॥  
 मासत्यागी पूर्णकृच्छ्रं वर्षे त्र्योदश्वरं चरेत् ।  
 शालग्रामो 'नास्ति यत्र यत्र चैवासुतोद्भवा ॥  
 श्मशानसदृशं गेहं स विप्रः पंक्तिदूषकः ।  
 गृहस्थ ब्रह्मचारि-सत्यासिनामेवम् ।  
 इति हेमाद्रौ देवतार्चनपरित्यागप्रायश्चित्तम् ।

(१) आदरात् इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) परमं इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) नास्ति यथा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ वैश्वदेवपरित्यागप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

वैश्वदेवं द्विजेः कार्यमन्नशुद्धार्थमादरात् ।

पञ्चसूनापनुत्यर्थं <sup>१</sup>लवणव्यञ्जनैर्विना ॥

लोगाक्षिः—

द्विजेरहरहः <sup>२</sup>कार्यं वैश्वदेवं हुताग्ने ।

अन्यथा दोषमाप्नोति वृक्षः स्यात् कण्टकी भुवि ॥

दुष्टमन्नं <sup>३</sup> त्रिविधं संस्कारदुष्टं क्रियादुष्टं स्वभावदुष्टं चेति,  
देवपूजावैश्वदेवरहितं संस्कारदुष्टं, क्रियादुष्टं—एकपंक्तौ भुञ्जानो  
द्विजो भोजनं त्यक्त्वा गच्छति शेषैर्यद्भुतं तत्क्रियादुष्टं, स्वभाव-  
दुष्टं लशुनादिकम् । तदाह—

मनुः—

संस्कारदुष्टं विज्ञेयं वैश्वदेवविवर्जितम् ।

एकपंक्त्युपविष्टश्च त्यक्त्वा पात्रं गतो यदि ॥

क्रियादुष्टं हि विज्ञेयं तद्भोक्तृणां द्विजन्मनाम् ।

स्वभावदुष्टं लशुनं <sup>४</sup>विप्रेः सर्वत्र गण्यते ॥

(१) लवणं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) कुर्यात् इति लेखितपुस्तके नोपलब्धः ।

(३) अन्नदुष्टं इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) विप्र इति लेखितपुस्तकपाठः ।



तस्माद् वैश्वदेवमवश्यं करणीयं अन्यथा दोषमाह--

गौतमः--

वैश्वदेवं परित्यज्य यो भुंक्ते स द्विजोत्तमः ।

महान्तं नरकं गत्वा वृक्षो भवति कण्टकी ॥

प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं वैश्वदेवपरिग्रहे ।

फलकच्छं तथा कृत्वा शुद्धिमाप्नोति पूर्वजः ॥

मासत्यागे तु चान्द्रं स्यात् वर्षत्यागे पतत्यसौ ।

अत ऊर्ध्वं पतितप्रायश्चित्तम् ।

इति हेमाद्रौ वैश्वदेवपरित्यागप्रायश्चित्तम् ।

अथ पितोराष्टिकपरित्यागप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः--

मृताहं समतिक्रम्य चाण्डालः कोटिजन्मसु ।

अतोविप्रैर्न तत् त्याज्यं प्राणैः कण्ठगतैरपि ॥

नारदः--

अध्वगैश्चातुरैश्चैव विहोनैश्च धनैस्तथा ।

आमश्राद्धं विधातव्यं हेम्ना वा द्विजसत्तमैः ॥

(१) वैश्वदेवं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) अध्वग इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) प्रजुर्वीति इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

द्रव्याभावे द्विजाभावे अन्नमात्रं तु पाचयेत् ।  
 पैतृकेण तु सूक्तेन होमं कुर्याद्विचक्षणः ॥  
 अत्यन्तद्रव्यशून्यश्च भक्त्या दद्याद् गवां तृणम् ।  
 स्नात्वा च विधिवद्विप्रः कुर्याद्वा तिलतर्पणम् ॥  
 अथवा रोदनं कुर्यात् अत्युच्चैर्विजने वने ।  
 दरिद्रोऽहं महापःपी वदन्निति विचक्षणः ॥  
 परेद्युः श्राद्धकर्मार्थो यो न 'तर्पयते पितॄन् ।  
 तत्कुलं नाशमाप्नोति ब्रह्महत्याञ्च बिन्दति ॥  
 तद्दोषपरिहारार्थं कुर्याच्चान्द्रमनुत्तमम् ।

मातुरप्येवम् । अविभक्त-ज्येष्ठ-कनिष्ठ-पितृव्य-ज्येष्ठभ्रात्रादि-  
 प्वेवम् ।

इति हेमाद्रौ पितोः सांवत्सरिकपरित्यागप्रायश्चित्तम् ।

अथाऽर्घ्यादिविस्मरणप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः —

पितृकार्यपरोयसु प्रमादाद्विस्मरेदिह<sup>१</sup> ।

अर्घ्यपात्रादकं विप्रः पाणी पैतृककर्मणि ॥

(१) तर्पयेत् पितॄन् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) पूर्वजो विस्मरेदिह इति क्रोत-लेखितपुस्तकपाठः ।



कर्त्ता याति महाघोरं पितरो यान्धधोगतिम् ।

तदन्नं राक्षसं प्रोक्तं तज्ज्ञोक्तारो विषाशिनः ॥

मरोचिः--

प्रवर्त्तमानः आदेषु अर्घ्यपात्रोदकं द्विजः ।

विस्मरेद् विप्रपाणी तु तत्कर्त्ता नरकं व्रजेत् ॥

भोजनान्ते स्मरेच्चेत् तद् विप्रेष्वेतेषु तत्तदा ।

आचान्तेषूपविष्टेषु तथा तत्कर्मकृद्विजः ॥

लौकिकाग्निं प्रतिष्ठाप्य परिस्तीर्य यथाविधि ।

स्रुवेणाऽऽज्यं समादाय हुत्वाऽग्नी विधिवद् द्विजः ॥

समुद्राय वरुणाय सिन्धूनां पतये नमः ।

“नदीनां सर्व्यामां पतये” इत्यन्तमुक्त्वा चतस्रश्चाहुतीरेतेन जुहुयात्, भूर्भुवःस्वरिति व्याहृतीश्च हुत्वा विप्रसन्निधावर्घ्यपात्राणि पुनरास्तौर्यं अर्घ्यप्रदानान्तं कृत्वा शेषं कर्म समापयेत्, तदाह मनुः--

विप्रस्त्वर्घ्यमकृत्वा तु पैलके विप्रहस्तयोः ।

पश्चाद्वा भोजने काले पुनः स्मृत्वा प्रमादजम् ॥

आचान्तेषूपविष्टेषु कर्त्तव्यं श्राद्धकृत्तदा ।

लौकिकाग्निं समाधाय परिस्तीर्य यथाविधि ॥

(१) यदि श्रुत्वा इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) तदाहेति लेखितपुस्तके नास्ति ।



पार्वणश्राद्धेष्वग्नीकरणहोमलोपप्रायश्चित्तम् ।

५५८

स्रुवेणान्यमथाऽऽदाय “समुद्रायइयं” स्मरन् ।

चतस्रश्चाहुतीर्हुत्वा कर्मशेषं समापयेत् ॥

पार्वणेषु प्रकर्त्तव्यमन्येषु तु न विद्यते । इति

सर्वशाखासममिदम् ।

इति हेमाद्रौ पार्वणश्राद्धेषु अर्घ्यविस्मरणप्रायश्चित्तम् ।

अथ पार्वणश्राद्धेष्वग्नीकरणहोमलोपप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

श्राद्धकर्त्ता यदाविप्रो गृह्याग्नी दक्षिणानले ।

अन्नहोमं न <sup>१</sup>कुर्याच्चेत् पार्वणे समुपस्थिते ।

निराशाः पितरो यान्ति कर्त्ता याति यमालयम् ।

तत् श्राद्धं <sup>२</sup>राक्षसं ज्ञेयं त्रीष्येतानि वृथा वृथा ॥

माकण्डेयः—

द्विजः श्राद्धे पार्वणाख्ये <sup>३</sup>कुर्यान्नाग्नी हविर्यदा ।

तत्कर्त्ता नरकं याति पितरो यान्त्यधोगतिम् ॥

(१) संकल्पेषु इति क्रीत लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) अन्नत्वा तु इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) राक्षसे इति लेखित पुस्तकपाठः ।

(४) अन्नत्वाग्नी इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

तच्छ्राद्धं राक्षसं प्रोक्तं तस्मादेतन् न संत्यजेत् ।  
 संस्मरेद् यदि तन्मध्ये<sup>१</sup> भोजनात् पूर्वमादरात् ॥  
 हविरग्नौ तदा कृत्वा यथाविधिपुरःसरम् ।  
 अन्ते वा भोजने काले स्मरेत् कर्त्ता यदि द्विजः ॥  
 विप्रं वाऽथ द्वयं वापि निमन्त्र्य पुनराचमेत् ।  
 तच्छ्राद्धं विधिवत् कृत्वा न तेन<sup>२</sup> स हि दोषभाक् ॥

अङ्गिराः—

द्विजाग्नौ ब्राह्मणश्राद्धे होमं विस्मृत्य दैवतः ।  
 परिवेषणकाले तु स्मृत्वा कृत्वा समाचरेत् ॥  
 भोजने भोजनान्ते वा स्मृत्वा तत् संपरित्यजेत् ।  
 एकं विप्रं द्वयं वापि निमन्त्र्य पुनराचरेत्<sup>३</sup> ॥  
 सायंकाले न दोषः स्यात् पैटकं बलवत्तरम् ।

तयोरकरणे दोषमाह—

नास्तिक्यात् पैटकत्यागे<sup>४</sup> 'कुर्यान्नग्नौ यदाऽऽहुतीः ।  
 निराशाः पितरो यान्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥  
 कर्त्ता यात्य<sup>५</sup> न्यतामिस्त्रं तच्छ्राद्धं राक्षसं भवेत् ।  
 तयोरिकमकृत्वा चेद् द्विजो यदि ह वर्त्तते ॥

(१) यदि मध्ये तदा स्मृता इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) स्मृत्वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) सहद्दोषभाक् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) आचमेत् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) अकृत्वाग्नौ तदाहुतीः इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(६) तत्कर्त्ताचान्यतामिस्त्रं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



आह्नपंक्तौ भुञ्जानानां द्विजानामन्योन्यसंस्पर्शप्रायश्चित्तम् । ५६१

स चाण्डालसमो ज्ञेयः सर्वथा तं परित्यजेत् ।

तस्य देहविशुद्धयर्थं शिरसोवापनं चरेत् ॥

कच्छमौदुम्बरं कृत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ।

पुनः आह्नं तदा कुर्याद् अन्यथा पतितो भवेत् ॥

सर्वशाखासममिदम् ।

इति हेमाद्रौ पार्वण्यआह्वेषु अग्निकरणहोमविस्मृतिप्रायश्चित्तम् ।

अथ आह्नपंक्तौ भुञ्जानानां द्विजानामन्योन्य-

संस्पर्शप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

आह्नपंक्तौ तु भुञ्जानो ब्राह्मणो ब्राह्मणं स्पृशेत् ।

तदन्नमत्यजन् भुक्त्वा गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥

भार्कण्डेयः—

आह्नपंक्तौ द्विजोऽन्योन्यं प्रमादात् संस्पृशेद् यदि ।

तदन्नं न परित्याज्यं भोक्तृभिः आह्नकस्मृणि ॥

परिवृर्भोजनात् पूर्वं स्नात्वा शुद्धेन वारिणा ।

उपविश्य तथा कुर्याद् अष्टोत्तरशतं महत् ॥

(१) शिरः कृत्वा तु वापनं इति क्रौत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) होम इति काशोपुस्तक एव दृष्टम् ।

(३) भुञ्जानो ब्राह्मणौ इति लेखितपुस्तकपाठः ।



आद्वेषु भोक्तृविप्रेषु पतन्यच्छिष्टविन्दवः ।  
 तदा प्रक्षाल्य देशं तं भुक्त्वाऽन्नं संपरित्यजेत् ॥  
 परेद्युरुदकं स्पृष्ट्वा जपेदष्टोत्तरं शतम् ।  
 निपतन्ति यदा पात्रे विप्रैः भोजनसंस्थिते ॥  
 प्रक्षाल्य पूर्ववत् पात्रं भोजने तत्र दोषभाक् ।  
 गायत्रीं पूर्ववत् जप्त्वा शुद्धिमाप्नोति पूर्वजः ॥

मनुः—

आह्वयंती तु भोक्तारोद्विजा यदि परस्परम् ।  
 स्पृशन्ति विन्दवो वाऽपि अन्यत्रोच्छिष्टसंज्ञकाः ॥  
 कुक्कुटं पतितं श्वानं दृष्ट्वाऽन्नं न परित्यजेत् ।  
 अकुत्सयित्वा पात्रस्थमन्नं भुक्त्वा ततः परम् ॥  
 सम्यक् स्नात्वा परेद्युस्ते जपेयुर्वेदमातरम् ।  
 अष्टोत्तरशतं कृत्वा शुद्धिमायुर्न संशयः ॥  
 अन्यथा दोषवन्तस्ते द्विजाः पापानुवर्तिनः ।

आह्वयंती तु भोक्तृणां देहेषु भोजनपात्रेषु वा अन्योन्योच्छिष्ट-  
 विन्दुरन्योन्यस्पर्शा वा शुनकादिदर्शनं वा प्राप्तं तदा तद्देशान्  
 प्रक्षाल्य तत्र आह्वयसमाप्तिपर्यन्तं भुक्त्वा परेद्युः स्नात्वा आह्वये  
 जीर्णे सति अष्टोत्तरशतगायत्रीजपं कृत्वा शुध्यति । सर्ववर्णसमम् ।  
 इति हैमाद्रौ आह्वयभोक्तृणामन्योन्यसंस्पर्शप्रायश्चित्तम् ।

(१) विप्रः इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) अयं पाठः काशी-पुस्तके न दृष्टः ।

अथ पार्वणविस्मृतिप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

द्विजो यः पार्वणश्राद्धं<sup>१</sup> विस्मृत्य वर्त्तते यदि ।

श्राद्धहन्ता स विज्ञेयः सर्वदा तं न भाषयेत् ॥

मरीचिः—

श्राद्धेषु पार्वणेष्वेषु यदि विस्मृत्य भोजयेत् ।

परेद्युः श्राद्धकृद्भूयो विप्रः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

कात्यायनः—

योविप्रः पार्वणश्राद्धे तद्विस्मृत्यैव भोजयेत् ।

परेद्युः श्राद्धकृत् पूतस्त्वन्यथा पतितोभवेत् ॥

गालवः—

द्विजः पार्वणश्राद्धेषु यदा विस्मृत्य भोजयेत् ।

तदैव पतितोज्ञेयः पुनः श्राद्धं समाचरेत् ॥

कश्यपः—

अकृत्वा पार्वणे प्राप्ते द्विजः पार्वणमादरात्

स्वभुक्तेः पूर्वतः स्मृत्वा पिण्डकृद्भिर्प्रसन्निधौ ॥

शुद्धिमाप्नोति सर्वत्र न चेदन्यत्र सञ्चरेत् ।

परेद्युः श्राद्धं कुर्यादित्यर्थः ।

(१) पार्वणश्राद्ध इति क्रीत लेखित-पुस्तक पाठः ।

(२) पार्वणे विष्कृते इति लेखित-पुस्तक पाठः पार्वणे विष्कृतिर्यदि इति क्रीतपुस्तक पाठः ।

मनुः—

स्वभुक्तेः पूर्वतः स्मृत्वा आद्ये पार्वणसंज्ञिते ।  
 पिण्डस्तदा प्रकर्त्तव्योभुक्ता आद्यं परेऽहनि ॥  
 दोषोभवति तस्माऽभूदन्यथा पतितोभवेत् ।  
 इयं विस्मृत्य मोहेन गच्छेन्नरकमञ्जसा ॥  
 तद्दोषपरिहारार्थं फलकच्छ्रं समाचरेत् ।  
 कृत्वा कच्छ्रं परेद्युर्वा पुनः आद्यं समाचरेत् ॥

इति हेमाद्रौ पार्वणआद्ये पार्वणविस्मृति-  
 प्रायश्चित्तम् ।

अथ पार्वणपिण्डभङ्गे विडालादिस्पर्शे च  
 प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

पैटके पार्वणअदि पिण्डविक्षेपणे यदा ।  
 स पिण्डो हिदलोभूयात् तदा कर्त्तुर्महद्भयं ॥

(१) पार्वणआद्ये इति क्रीत-लेखित-पुस्तक पाठः ।

(२) गत्वा इति लेखित-पुस्तक पाठः ।



पार्वणपिण्डभङ्गे विडालादिस्यर्शे च प्रायश्चित्तम् । ५६५

हारीतः--

पार्वणे पैटके कर्त्ता पिण्डं कृत्वा दृढं मुदा ।  
विक्षिपेत् पार्वणस्थाने अप्रमत्तोऽभयातुरम् ॥  
तदा<sup>१</sup>चेददलितः पिण्डोभृमी राजन् महद्भयम् ।  
कुलहानिः कर्त्तृहानिः पुत्रहानिर्निरन्तरम् ॥  
तस्मात् कृत्वा दृढं पिण्डं निक्षिपेद् भूतले तदा ।

मरीचिः--

पिण्डविक्षेपणं श्राद्धे कर्त्ता कृत्वा दृढं सकृत् ।  
निक्षिपेद्भूतले राजन् अप्रमत्तः प्रमादतः ॥  
तदा भवेद् द्विधा पिण्डः कर्त्तृनाशोभवे<sup>२</sup>त्ततः ।  
अथ<sup>३</sup> प्रमादतः पिण्डं विडालादिः स्पृशेद्यदि ॥  
अधोगतिः पितृणाञ्च स्वस्य हानिश्च जायते ।  
यदा विदलितः पिण्डोविडालाद्यैर्विदूषितः ।  
कर्त्तुश्च तत्पितृणाञ्च नरकञ्च महद्भयं ।  
तद्दोषपरिहारार्थं कच्छं माहेश्वरं चरेत् ॥

---

(१) तदा विदलितः इति क्रीत लेखित पुस्तक पाठः ।

(२) भवेदत इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) यदि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) पिण्डः इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) विडालाद्यैरिति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

विडालाद्यैरुपहते पिण्डे कच्छच्च पूर्व्ववत् ।

कृत्वाऽऽत्मदेहशुद्ध्यर्थं पुनः पिण्डं समाचरेत् ॥

मार्जारोपहते पिण्डे पुनःकरणमत हि ।

दोषएव महानत्र पिण्डे विदलिते क्रमात् ॥

एवमन्यत्र द्रष्टव्यम् ।

इति हेमाद्रौ पार्व्वणपिण्डभङ्गे विडालादिस्पर्शने च

प्रायश्चित्तम् ।

अथ दर्शपूर्णमासलोपप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः —

कृत्वाऽनुष्ठानदिवसाद् याजनाद्यग्निहोत्रकम् ।

त्यक्त्वा यदि प्रवर्त्तते भ्रूणहत्यामवाप्नुयात् ॥

मार्कण्डेयः—

यस्मिन् दिने क्रतुं कुर्यात् तदा तदग्निहोत्रकम् ।

यस्यजेन्मूढबुद्धिः 'क्ष भ्रूणहत्यामवाप्नुयात् ॥

कात्यायनः—

सोमं पिबति यत्रैव तदारभ्याऽनलं यजेत् ।

त्यजेद्वा बहुलाद्व्याजादालस्याद्वा द्विजाधमः ॥

(१) इत्युक्तमिति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) क्रतुं कृत्वा इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।



स याति नरकं घोरं भूणहत्यामवाप्नुयात् ।

दिनत्रयेऽग्निहोत्रस्य त्यागे कुर्याद्विशुद्धिदम् ॥

प्राजापत्यं पक्षमात्रे तप्तं मास्यैन्दवं चरेत् ।

वर्षादूर्ध्वं भूणहत्याप्रायश्चित्तं विशुद्धिदम् ॥

कलौ पञ्च विवर्जयेदिति पूर्वमुक्तं इदानीं तु अग्निहोत्र-  
त्यागिनां नरकप्राप्तिरिति 'भीत्याऽऽयं क्रतुर्विप्रैर्न कर्त्तव्यइति-  
प्रसज्येत' तस्माद् दौर्ब्राह्मण्यनिवृत्त्यर्थं 'आहिताग्निः सन् अग्नि-  
होत्रं न सन्यजेदिति वाक्यार्थः ।

इति हेमाद्रौ आहिताग्नेरग्निहोत्रत्यागप्रायश्चित्तम् ।

अथाऽऽहिताग्नेर्दर्शपूर्णमासलोपप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः —

दर्शश्च पूर्णमासश्च चक्षुषी सोमयाजिनः ।

तयोर्लोपं न कुर्वीत बहुधा यत्नतश्चरेत् ॥

मार्कण्डेयः —

दर्शश्च पूर्णमासश्च सोमयाजी न सन्यजेत् ।

त्यक्त्वा यदि प्रवर्त्तेत चक्षुर्हीनो भवेदलम् ॥

(३) वरं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(१) सन् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) बद्धो व्याजात् इति लेखितपुस्तकपाठः ।



कात्यायनः—

दर्शञ्च पूर्णमासञ्च पक्षयोरुभयोर्यजेत् ।

अन्यथा दोषमाप्नोति महापातकिनां वरम् ॥

गौतमः—

सोमयाजी महान्तोके अष्टमूर्त्तैर्यदंशकः ।

दर्शञ्च पूर्णमासञ्च चक्षुषी सोमयाजिनः ॥

तयोरेकं परित्यज्य महापापमवाप्यते ।

तद्दोषपरिहारार्थं पथिकश्चाखमाचरेत् ॥

हारीतः—

पक्षयोरुभयोरिष्टिं<sup>१</sup> सोमयाजी न संत्यजेत् ।

महान्तं नरकं गत्वा चक्षुर्हीनो भवेद्भुवि ॥

तद्दोषपरिहारार्थं पथिकश्चाखमाचरेत् ।

पश्चात् कुर्वीत तामिष्टिं सर्वपापापहारिणीम् ॥

यदेव दर्शपूर्णमासयोर्लीपो देवात् तदेव पथिकश्चाखेन हुत्वा  
पश्चादिष्टिं समाचरेत् ।

इति हेमाद्रौ दर्शपूर्णमासलोपप्रायश्चित्तम् ।

(१) अयमिति पदं क्रीत-लेखितपुस्तकयोर्नास्ति ।

(१) इष्टं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

देवलः—

सोमयाजी तदा कुर्यात् यदा मासः प्रवर्त्तते ।

तत्रैव पिण्डयज्ञः स्यादनन्तफलदायकः ॥

गौतमः—

मासि मासि यदा दर्शः सोमयाजी तदा चरेत् ।

उद्दिश्य स्वपितृन् पिण्डान् भुक्तिमुक्तिफलप्रदान् ॥

पराशरः—

मासि मास्यपराशरे च उद्दिश्य स्वपितृन् सुतः ।

सोमयाजी तदा पिण्डान् कुर्याद्दे दक्षिणानले ॥

स तु ब्रह्मपदं याति पितरोयान्ति सन्नतिम् ।

अन्यथा दोषमाप्नोति नरकायोपपद्यते ॥

प्रमादाद्देवयोगादा दक्षिणाग्ने 'न चेच्चरेत् ।

पुनः पिण्डप्रदानेन यजेद्दे सप्तहोटकान् ॥

सप्तहोतारमित्यर्थः ।

प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं शुद्धार्थं सोमयाजिनः ।

मासे मासे पुनः कार्यं लीपे कृत्वेदमञ्जसा ॥

इति हेमाद्रौ पिण्डपितृयज्ञलोपप्रायश्चित्तम् ।

(१) सप्तं इति लेखितपुस्तकपाठः न सञ्चारात् इति क्रीत-पुस्तकपाठः ।



570 अथ सूर्यसोमोपरागयोर्विद्यमानान्तेः

सोमयाजिनः कर्त्तव्यमाह ।

देवलः—

सूर्यसोमोपरागेषु सोमयाज्यग्निहोत्रवान् ।

गार्हपत्ये समिद्धेऽग्नौ विधानाज्जुहुयात् सुचा<sup>१</sup>

मार्कण्डेयः—

सूर्यसोमोपरागेषु स्नात्वा याजी प्रयत्नतः ।

मोक्षस्नानं पुनः कृत्वा मौनमास्थाय सत्वरः<sup>२</sup> ॥

गार्हपत्यं समिद्धिञ्च प्रज्वाल्याऽऽज्यं<sup>३</sup> स्तुचोदहन् ।

सूर्योपरागे जुहुयाद् उदुत्यं चित्रमितृचा ।

उपस्थाय ततः पश्चात् नत्वा सुत्वा विसर्जयेत् ॥

एवं कृत्वा तदा याजी सूर्यलोकमवाप्नुयात् ।

सोमोपरागे जुहुयाद् “आप्यायस्वेति” मन्त्रतः ॥

<sup>४</sup>स्वर्गं प्रयान्ति च पुनर्हुत्वा दत्त्वाऽऽहुतिद्वयम् ।

ततः शुद्धिमवाप्नोति सोमयाजी महानिह ॥

ग्रहणे चीभयोराजन् अग्नेर्वीर्यं क्षयं गतम् ।

राहुस्पर्शे तयोः पीडा अग्नौ संक्रम्य तिष्ठति ॥

(१) सुचा कृत्वा विधानतः इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) मोक्षस्नानं पुनर्मौनं समाधाय स सत्वर इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) तृचोदहन् इति क्रीत-पुस्तकपाठः ।

(४) संतेऽप्यवानि च पुनरिति क्रीतपुस्तकपाठः ।



सूर्यसोमोपरागयोर्विद्यमानान्नेः सोमयाजिनः कर्त्तव्यम् । ५७६

सोमयान्यष्टमूर्त्तंशात् पुष्यवन्तो तथा नृप ।

अतो होमः प्रकर्त्तव्यो याजिना यन्नतो नृप ॥

आत्मनश्चाग्निहोत्रस्य पुनर्वीर्यबलामये ।

सोमयाजिनस्त्वष्टमूर्त्तित्वमस्तीत्युक्तं तदेवाऽऽह

नवधान्ये समायाते शरद्याग्रयणं चरेत् ।

तदेव देवतातुष्ट्यै सोमयाजी न संत्यजेत् ॥

पराशरः—

वर्षे वर्षे शरत्काले नवधान्ये समागते ।

बहुदेवोपकाराय इष्टिं तत्र समाचरेत् ॥

गौतमः—

प्रतिवर्षं शरत्काले श्यामाकैर्त्रीहिभिर्नवैः ।

कुर्यादाग्रयणं याजी बहुदेवोपकारकम् ॥

अकृत्वा नरकं याति यावदाभूतसंज्ञवम् ।

तद्दोषपरिहारार्थं कुर्यात् पथिकृतं वशी ॥

सोमयाजिन आग्रयणलोपे प्रायश्चित्तलोपे च दर्शपूर्णमासलोप-  
प्रायश्चित्तवदचापि पथिकन्मखेन इष्टा न दोषो भवतीति भाष्य-  
कारमतम् ।

इति हेमाद्रौ सोमयाजिनआग्रयणलोपप्रायश्चित्तम् ।

(१) पुष्टिसन्तो इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) बज्रतिरिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) अभिकृतं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) न दोषभागोति लेखितपुस्तकपाठः । न दोषभागिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ गृहस्थधर्मातिक्रमे प्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

गृहस्थस्य सदाचारं वक्ष्यामि शृणु तत्त्वतः ।  
यं श्रुत्वा सर्वपापेभ्योमुच्यते नाऽत्रसंशयः ॥  
विवाहादिषु विप्रस्य कर्त्तव्यं यत् शृणुष्व मे ।  
यज्ञोपवीत<sup>(१)</sup>द्वितयं सोत्तरोयञ्च धारयेत् ॥  
सुवर्णकुण्डले चैव धीतवस्तद्वयं तथा ।  
अंगुलेपनलिप्ताङ्गः कृत्त<sup>(२)</sup>केशनखः शुचिः ॥  
धारयन् वेषधं दण्डं सोदकञ्च कमण्डलुम् ।  
उष्णोषममलं कृत्तं पादुके चाऽप्युपानहौ ॥  
धारयेत् पुष्पमालाञ्च सुगन्धि<sup>(३)</sup> प्रियदर्शनम् ।  
नित्यं स्वाध्यायशीलः स्याद् यथाचारं समारभेत् ॥  
परान्नं नैव भुञ्जीत परवादञ्च वर्जयेत् ।  
न दुर्जनेः सह वसेन् नाऽशास्त्रं शृणुयात् तथा ॥  
अन्यस्त्रियं न गच्छेत् पैशुन्यञ्च परित्यजेत् )  
नाऽपसव्यं व्रजेहिप्रः अश्वत्थं च चतुष्पथम् ।  
असूयां मत्सरश्चैव दिवाऽस्नापञ्च वर्जयेत् ॥

(१) यज्ञोपवीतिद्वितय इति वेदितपुस्तकपाठः ।

(२) कृत्तकेश इति वेदितपुस्तकपाठः ।

(३) सुगन्धं इति वेदितपुस्तकपाठः ।

(—) इदं सोऽर्थं वेदितपुस्तके नाऽस्ति ।



न वदेत् परपापानि, स्वपुण्यं नैव कीर्त्तयेत् ।  
 स्ववयश्च स्वनक्षत्रं नाम चैवाऽतिगोपयेत् ॥  
 आसवद्यूतगीतेषु नरसु न रतिं चरेत् ।  
 आर्द्रांश्चि च तयोच्छिष्टं शूद्रं च पतितं तथा ॥  
 नर्त्तकं कितवं स्पृष्ट्वा सचेलं ज्ञानमाचरेत् ।  
 चित्तिश्च चित्तिकाष्ठश्च यूपं चाण्डालमेव च ॥  
 स्पृष्ट्वा देवलकक्षेव सवासा जलमाविशेत् ।  
 दीपस्वद्यातनुच्छायाकेशवस्ननस्त्रीदकम् ॥  
 अजमाङ्गाररेणुश्च हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ।  
 स्नानं रजकतीर्थेषु भोजनं गणिकागृहे ॥  
 नापितस्य गृहे क्षीरं हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ।  
 शूर्पवातं प्रेतधूमं तथा शूद्रान्नभोजनम् ॥  
 वृषलीपतिसङ्गं च दूरतः परिवर्जयेत् ।  
 असच्छास्त्राभिगमनं खादनं नखकेशयोः ॥  
 तथैव नग्नशयनं सर्व्वदा परिवर्जयेत् ।  
 गामश्वत्थं सभां चैव तथैव च चतुष्पथम् ॥  
 देवतायतनं चैव नाऽपसव्यं व्रजेद् द्विजः ।  
 शिरोभ्यङ्गावशिष्टेन तैलेनाऽङ्गं न लेपयेत् ॥  
 ताम्बूलमशुचिर्नाऽद्यात् तथा सुप्तं न बोधयेत् ।  
 पर्णमूलं भवेद् व्याधिः पर्णाग्रं पापसम्भवम् ॥



चूर्णपर्णं हरेदायुः शिराबुद्धिविनाशनम्<sup>१</sup> ।  
 नाऽऽशुद्धोऽग्निं परिचरेन् न पूजां गुरुदेवयोः ॥  
 न वामहस्तेनैकेन पिवेदक्तेण वा जलम् ।  
 न चाऽऽक्रामेद् गुरोश्चायां तदाज्ञां च न लङ्घयेत् ॥  
 न निन्याद् योगिनो विप्रान् व्रतिनोऽपि यतीश्वरान् ।  
 परस्परस्य मर्माणि कदाचिन्न वदेद् द्विजः ॥  
 दर्शे च पौर्णमास्याञ्च यागं कुर्याद् यथाविधि ।  
 औपासनं च होतव्यं सायं प्रातर्हि जातिभिः ॥  
 औपासनपरित्यागी सुरापोत्युच्यते बुधैः ।  
 अयने विषुवे चैव युगादिषु चतुर्ष्वपि ॥  
 दर्शे च प्रेतपक्षे च श्राद्धं कुर्याद् गृही द्विजः ।  
 मन्वादिषु मृताहे च अष्टकादिषु सत्तमः ॥  
 नवधान्ये समायाते गृही श्राद्धं समाचरेत् ।  
 श्रोत्रिये गृहमायाते ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥  
 पुण्यक्षेत्रे पुण्यतीर्थे गृही श्राद्धं समाचरेत् ।  
 यज्ञोदानं तथा होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् ॥  
 मिथ्या भवति राजेन्द्र जर्द्धपुण्ड्रं विना कृतम् ।  
 इत्येवमादयो धर्माः गृहस्थस्य समोरिताः ॥  
 तेषां व्युत्क्रमणे राजन् प्रायश्चित्ती भवेद् द्विजः ।

मरीचिः—

धर्माणां व्युत्क्रमे विप्रो न शुद्ध्यति कदाचन ।

अशुद्धस्य वृथा कर्म चर्मणा च्छादितो यथा ॥

तस्य वै निष्कृतिर्नास्ति यज्ञैरिष्टा महाधनैः ।

एतेषां त्यागमात्रेण विप्रो दोषमवाप्नुयात् ॥

ततः शूद्रत्वमायाति तस्मादेतान्न सन्त्यजत् ।

एतेषां व्युत्क्रमे प्रायश्चित्तमाह

मनुः—

ब्राह्मे मूहुर्त्ते उत्थाय शीचाचमनपूर्वकम् ।

दन्तान् संशोध्य यत्नेन प्रक्षाल्य हिर्मुखं जलेः ॥

स्नानं वा देहशुद्ध्यर्थं धौतं वा परिधाय च ।

पुण्ड्रादिकं तथा कृत्वा मानसं स्नानमाचरेत् ॥

प्रातःसन्ध्यामुपासीत अर्थज्ञानपुरःसरम् ।

मन्त्रैः षोडशभिः सम्यक् मार्जयेदम्बुभिः शिरः ॥

मन्त्रपूर्वं क्षिपेदङ्गं सूर्यस्याऽभिमुखो जलम् ।

सूर्यस्याऽभिमुखो भूत्वा जप्त्वा वै वेदमातरम् ॥

द्विजस्य यावती संख्या तावज् जप्त्वा न दोषभाक् ।

ब्रह्मचारो गृहस्थश्च शतमष्टोत्तरं जपेत् ।

वानप्रस्थो यतिश्चैव सहस्रादधिकं जपेत् ॥

एवं प्रभावा सा सन्ध्या सर्वपापप्रणाशिनी ।

सन्ध्यायाः सम्यगाचरणात्—( सर्वपापक्षयो भवतीति भावः )

तदुत्पत्तिमाह—



गौतमः—

पितामहः पितृन् सृष्ट्वा मूर्त्तिं तामुक्तसर्जं ह ।

ततः प्रभृति सा देवी सन्धारूपेण पूज्यते ॥

एतां सन्ध्यां यतात्मानोये तु दीर्घमुपासते ।

दीर्घायुषोभविष्यन्ति निरुजः पाण्डुनन्दन ॥

सम्यक् सन्ध्याचरणे कालमाह—

कश्यपः—

उत्तमा तारकोपेता मध्यमा लुप्ततारका ।

नीचा स्यादुदयादूर्ध्वं प्रातःसन्ध्या त्रिधा मता ॥

कालेन चरिता सन्ध्या सा सन्ध्या फलदायिनी ।

अकालचरिता सन्ध्या बन्ध्या नारी यथाऽफला ॥

तस्मात् सूर्योदयात् पूर्वं प्रातःसन्ध्यां समाचरेत् ।

पूर्वोक्तदोषनिर्मुक्तः प्रपेदे परमं पदम् ॥

तथाच श्रुतिः—

यदङ्गा कुरुते पापं तदङ्गा प्रतिमुच्यते ।

यद्वाची कुरुते पापं तद्वाची प्रतिमुच्यते ॥

सम्यगाचरिता सन्ध्या सर्वार्घाविनिहन्तनो ।

तावत्कालं तत्रैव मनसा समाधाय यः सन्ध्यां तु समाचरेत्  
तस्य सर्वेषां पूर्वोक्तानां गृहस्थधर्माणां प्रमादादतिक्रमे सन्ध्यायैव  
प्रायश्चित्तं नान्यत् । अतएव द्विजातीनां सन्ध्याकर्म्मैव बलवत्तरम् ।

इति हेमाद्रौ गृहस्थधर्मप्रायश्चित्तम् ।



अथ सर्ववर्णीपकारार्थं मानसज्ञानमाह ।

देवलः,—

स्वस्थितं पुण्डरीकाक्षं चिन्तयेत् पुरुषोत्तमम् ।  
 अनन्तादित्यसङ्काशं वासुदेवं चतुर्भुजम् ॥  
 शङ्खचक्रगदापद्मधारिणं वनमालिनम् ।  
 ध्वजवज्राङ्कुशलक्ष्म्यं पादपद्मं सुनिर्मलम् ॥  
 तत्पादोदकजां गङ्गां निपतन्तीं स्वमूर्धनि ।  
 चिन्तयेद् ब्रह्मरन्ध्रेण प्रविशन्तीं स्वकां तनुम् ॥  
 तथा सञ्चालयेद् देहं बाह्यमाभ्यन्तरं मलम् ।  
 तत्तच्छब्दाद् विरजो मन्वी जायते स्फटिकोपमः ।  
 इति मानसिकं ज्ञानं प्रोक्तं हरिहरादिभिः ॥  
 इदं ज्ञानवरं दिव्यं मन्त्रज्ञानात् शताधिकम् ।  
 योनित्यमाचरेदेवं स वै नारायणः स्मृतः ॥  
 कालमृत्युमतिक्रम्य जीवत्येव न संशयः ।  
 इडा भागीरथी गङ्गा पिङ्गला यमुना स्मृता ॥  
 तयोर्मध्यगता नाडी सुषुम्णाख्या सरस्वती ।  
 ज्ञानकन्दे ध्यानजले रागद्वेषमलापहे ॥

(१) ध्वजवज्राङ्कुशलक्ष्म्य इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) तत्तच्छब्दान्तु द्विजो मन्वी इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) इदं ज्ञानं वरं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

यः स्नाति मानसे तीर्थे स याति परमां गतिम् ।  
 अच्युतोऽहमनन्तोऽहं गोविन्दोऽहमहं हरिः ॥  
 आनन्दोऽहमशेषोऽहमजोऽहममृतोऽहमग्रहम् ।  
 नित्योऽहं निर्विकल्पोऽहं निर्विकारोऽहमव्ययः ॥  
 सच्चिदानन्दरूपोऽहं परिपूर्णोऽस्मि सर्वदा ।  
 ब्रह्मैवाऽहं न संसारी मुक्तोऽहमिति भावयेत् ॥  
 एवं यः प्रत्यहं स्नात्वा मानसं ज्ञानमाचरेत् ।  
 स देहान्ते परब्रह्मपदं याति न संशयः ॥

इति हेमाद्रौ मानसज्ञानविधिः ।

अथ निषिद्धदिवसे ताम्बूलभक्षणप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

अमायाञ्च पितृश्राद्धे तीर्थयात्रासु सर्वदा ।  
 क्षताशौचे बन्धुमृतौ पक्षद्वयहरेर्द्दिने ॥  
 अशुचिर्मांसमद्ये च सम्ययोद्भवयोरपि ।  
 देवालये सभास्थाने तथा कर्मसु भाषणे ॥  
 दुःखान्विते बहुजने तथैवोत्पातदर्शने ।

राजभङ्गे प्रजाक्षोभे गुरुदेवार्चनेषु च ।

व्रताचरणकाले तु पुराणश्रवणे तथा ।

ताम्बूलं भक्षयेद्यस्तु 'स विष्ठाशो भवेदिह ।

महाराजविजये—

इक्षुं<sup>१</sup> फलञ्च मूलञ्च ताम्बूलं पयश्चीषधम् ।

भक्षयित्वाऽपि कर्त्तव्यां ब्रह्मयज्ञादिकाः<sup>२</sup> क्रियाः ॥

एतद्वचनमुक्तेषु एतेषु तिथिषु नीचव्यतिरिक्तविषयम् प्राय-  
श्चित्तमाह ।

गीतमः—

अमाश्राद्धादिकालेषु यस्ताम्बूलन्तु भक्षयेत् ।

तस्य दोषनिवृत्त्यर्थं जपेदष्टशतं द्विजः ॥

अन्यथा दोषमाप्नोति विष्ठाशो जायते भुवि ।

इति हेमाद्रौ निषिद्धदिवसे ताम्बूलभक्षणप्रायश्चित्तमाह ।

(१) विष्ठासमिद्धं नष्ट इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) इक्षुरूपः फलं मूलं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) ब्रह्मयज्ञादिकाः क्रिया इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



अथ तुलादिषोडशमहादानानामितरदानानाञ्च प्रति-  
ग्रहीतृणां आचार्यादीनां प्रायश्चित्तं ब्रुवन्  
तत्रादौ तुलाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

ऋणापकर्षणार्थं वा उत यागार्थमेव वा ।

द्विजः प्रतिग्रहं कृत्वा तदूर्ध्वं स्नानमाचरेत् ॥

देवस्वामी,—

तुलाप्रतिग्रहीता च पूर्व्वेजोविषयातुरः ।

सोऽरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षसः ॥

तस्यैव निष्कृतिर्दृष्टा न च लक्षजपादृते ।

तुला त्रिविधा स्वर्णमयी रजतमयी रत्नमयी च, तासां प्रति-  
ग्रहे आचार्यब्रह्मणोर्निष्कृतिर्नास्ति, तथाऽपि मुनिभिः कुत्राऽपि  
च निष्कृतिर्दृष्टा, तदेवाह ।

मार्कण्डेयः,—

तासाम् प्रतिग्रहे विप्र ऋणयागादिभिर्विना ।

रौरवे नरके घोरे ऋत्विग्भिः सह मज्जति ॥

ऋत्विजो ब्रह्मा सदस्यः दास्या जापको हीतारश्च

(१) नास्ति इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) तुला द्विविधा रजतमयी रत्नमयी च इति क्रीत-पुस्तकपाठः ।

देवीपुराणे—

आत्मतुल्यः सुवर्णं यः प्रतिगृह्य धनातुरः ।

अकृत्वा निष्कृतिं तस्य ऋत्विग्भिः सह राक्षसः ॥

कूर्मपुराणे,—

काश्यादिपुण्यतीर्थेषु उपरागादिसम्भवे ।

प्रतिगृह्य तुलां राक्षः सहस्राब्दं पिशाचता ॥

गारुडपुराणे,—

श्रीशैले हेमकूटे वा अचले गन्धमादने ।

अहीबले वेङ्कटादौ काश्यादिषु विशेषतः ॥

सूर्योपरागकालेषु अन्यकालेषु पर्वसु ।

प्रतिगृह्य तुलां विप्रो राक्षोयोभोगलोलुपः ॥

सोऽरण्ये निर्जले देशे 'वृत्तिहीनो निराश्रयः ।

सहस्राब्दं भवेद्रक्षः नवलक्षजपादृते ॥

नवलक्षजपो गायत्र्याः ।

ब्रह्माण्डे,—

सेत्वादिपुण्यतीर्थेषु उपरागेषु पर्वसु ।

यः पूर्वजोऽगुह्यज्ञीयात् तुलां राजसुताद् यदि ॥

भवेद्रक्षः सहस्राब्दं दृष्टिहीनो निराश्रयः ।

निष्कृतिस्तस्य गायत्र्याः नवलक्षजपादिना ॥



तदशक्तौ लिङ्गपुराणे,—

वाणिज्यस्याष्टमं भागं कृषेर्विंशतिमं तथा ।

प्रतिग्रहे चतुर्थांशं दत्त्वा पापैर्न लिप्यते ॥

तदेवाऽऽह मार्कण्डेयः,—

वाणिज्यस्याष्टमं भागं भागं विंशतिमं कृषेः ।

प्रतिग्रहे चतुर्थांशं दत्त्वा विप्रो न दोषभाक् ॥

अन्यथा निष्कृतिर्नास्ति दानैर्वा तीर्थसेवया ।

इति ।

महाराजविजये,—

यदा प्रतिग्रहस्तस्य तदा पातित्यमर्हति ।

सन्ध्यादिनित्यकर्माणि विलुम्बन्ति न संशयः ॥

सावित्रीपतितं विद्यात् पुनः संस्कारमर्हति ।

स्कन्दपुराणे,—

प्रतिगृह्य तुलामाशु नवलक्षं जपेद् बुधः ।

व्ययं कृत्वा चतुर्थांशं यज्ञं सर्वस्वदक्षिणम् ॥

प्रयुतेनाऽभिषेकस्य शम्भोरुद्रविधानतः ।

तदर्थं ब्रह्मणः प्रीतं तथैव सदसस्पतेः ॥

होतृणां द्वारपालानां पाठकानां महामुने ।

जापकानामिदं प्रीतं तयोरर्चं विवक्ष्यते इति ॥

(१) प्रतिग्रहे चतुर्थांशं इति चेचितपुस्तकपाठः ।

(२) विप्रो न दोषभाक् इति चेचितपुस्तकपाठः ।



तयोर्ब्रह्मसदस्योरहं सर्वेषां प्रायश्चित्तं मुनिभिर्दर्शितम् ।

अन्यथा दोषमाह—

ब्रह्माण्डे,—

उग्रक्षेत्रेषु तीर्थेषु पुण्यकालेषु पर्वसु ।

भोगासक्तसुलां धत्वा अकृत्वा निष्कृतीरिमाः ॥

तदाचार्यः सहस्राब्दं भवति ब्रह्मराक्षसः ।

तद्ब्रह्मा च सदस्यस्य कोटिकी 'नाम राक्षसी ॥

हीतारः प्रेतभूताः स्युर्द्वारपाला महोदराः ।

पाठकाः क्रूरवाचः स्युः कुष्माण्डा जापका मताः ॥

अकृत्वा निष्कृतिं भूप यावद्भूमौ चरन्ति हि ।

न भवन्ति हि कर्मार्हाः न सम्भाष्याः कदाचन ॥

अहोनिष्कृतिरेतैर्वा कार्या लोकप्रसिद्धये<sup>१</sup> ।

तत्रापि सुलभमाह,—

मार्कण्डेयः,—

तुलाप्रतिग्रहीता च प्रायश्चित्तमिदं चरेत् ।

तच्चतुर्थांशभागेन परिषद्दिधिपूर्वकम् ॥

चतुर्थांशं धनं सर्वं चतुर्धा भागमाचरेत् ।

अनुवादे भागमेकं भागमेकं विधायके ॥

(१) ब्रह्म राक्षसी इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) क्रूरवाक्यस्या इति लेखितपुस्तक पाठः ।

(३) लोके निषिद्धये इति क्रीत लेखित पुस्तकपाठः ।

भागं परिषदि प्रोक्तं शेषं कच्छादिषु न्यसेत् ।  
 ततः परं विशुद्धोऽभूद् ब्रह्मलोके परत्र च ॥  
 ब्रह्मराक्षसनिर्वृत्तिः कृत्वा यागादिकं सुधीः ।  
 पुनः संस्कारविधिना अभ्यसेद्देदमातरम् ॥  
 ब्रह्मोपदेशं तत्रैव कुर्यादाचार्यवाक्यतः ।  
 ततः परं जपेद्देदमातरं प्रत्यहं सुधीः ॥  
 प्रतिग्रहपराजेषु विमुखो विष्णुमादरात् ।  
 चिन्तयन् वसंतयन् विप्रः सुखीह च परत्र च ॥  
 एवं 'कुर्याद् द्विजो यस्तु निष्कृतिं शुद्धमानसः ।  
 तुलाप्रतिग्रहे राजन् शुद्धो भवति नाऽन्यथा ॥  
 अकृत्वा निष्कृतीरेताः एकां वाऽपि नरेश्वर ।  
 सन्ध्यादिनित्यकर्माणि पितृकार्याणि यानि च ।  
 न फलन्तीह सर्वाणि भक्षणि न्यस्तहव्यवत् ।  
 पुनः संस्कारमात्रेण पुनरायान्ति तानि वै ।  
 ततः प्रतिग्रहीता तु आत्मदेहविशुद्धये ।  
 कुर्याद्वै विरजाहोमं पञ्चगव्यमनन्तरम् ॥

इति हेमाद्रिविरचिते धर्मशास्त्रे प्रायश्चित्ताध्याये  
 तुलाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।



अथ हिरण्यगर्भप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे—

पूर्वजो द्रव्यलोभेन निमित्तैः पूर्वजैर्विना ।

गर्भं स्वर्णमयं 'धृत्वा ऋत्विग्भिः सह राक्षसः ॥

कूर्मपुराणे—

हिरण्यगर्भं गृह्णीयाद् द्विजो लोकपराङ्मुखः ।

तस्योपनयनं भूयो भवेद्दे नक्तचार्यसौ ॥

मात्स्ये—

हिरण्यगर्भं भूपालाद् भूपालद्विजवत्सभः ।

प्रतिगृह्य स शीघ्रेण नक्तचारी भवेद् भुवि ॥

ऋत्विजः कौकसा नाम पिशाचाः सम्भवन्त्यधः ।

अरण्ये निर्जले देशे ऋक्षपादमहोदराः ॥

न तेषां निष्कृतिर्दृष्टा प्रायश्चित्तायुतेरपि ।

कथञ्चिद् निष्कृतिर्दृष्टा पुनर्गर्भान्नचाऽन्यथा ॥

देवीपुराणे—

दक्षिणामात्रमात्रमात्र प्रधानं संपरित्यजेत् ।

तथाऽपि यागधर्मादीन् कृत्वा शुचिमवाप्नुयात् ॥

शेषे यद्यतिमोहेन वृथार्थं 'लोभलोलुपः ।

तस्योपनयनं भूयो जननं गर्भगोलतः ॥

(१) कृत्वा इति चेदित्युक्तकथाः ।

(२) भोगलोलुपः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



पञ्चामृतेन शशोर्वा अभिषेकात् प्रमुच्यते ।

अथ लज्जपो देव्या कुष्माण्डायुतहोमतः ॥

चतुर्भागव्ययेनाऽपि यज्ञोवा सर्व्वदक्षिणः ।

एवं कुर्याद् द्विजो यस्तु तस्माद् दोषात् 'स मुच्यते' ॥

अभिषेकाशक्तौ दक्षिणामात्रपरिग्रहे हिरण्यगर्भग्रहणे सुलभ-  
प्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

प्रधानं संपरित्यज्य यागार्थं दक्षिणां वहन् ।

तस्योपनिष्कृतिरियं<sup>(१)</sup> मुनिभिः परिकीर्त्तिता ॥

परेद्युर्वा तदानीं वा स्नात्वा शुचिरलङ्कृतः ।

नीलवर्णां च गामेकां सुग्रीलां<sup>(२)</sup> क्षीरवत्तभाम् ॥

आपोहिष्टादिभिर्मन्त्रैः प्राप्नुस्वीं मार्जयेज्जलैः ।

रक्तेन वाससाऽऽच्छाद्य द्विः परिक्रम्य यत्नतः ॥

तन्मूत्रस्थानमासाद्य जपेन्मन्त्रमिमं सुधीः ।

“हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे” “हविषा विधेम”—

“विष्णुर्योनिं” “सधर्मायता”मिति एताभिरनुमन्त्रयते ।

ततः परं मुहूर्त्तमात्रं स्थित्वा, “गो गर्भमात्मनो मूर्ध्नि अष्टयोनी  
अष्टपुत्रा”मित्यनुवाकं पठेत् । ततः परमात्मानं पुनर्जातं मत्वा

(१) प्रमुच्यते इति क्रीत वेदितपुस्तकपाठः ।

(२) तस्योपनिष्कृतिरिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) क्षीरवत्तभां इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

स्वयं वा पिता वा आचार्यो वा जातकर्माद्युपनयनं कुर्यात् ।  
गां द्रव्याणि च आचार्याय दत्त्वा क्षमापयेत्, ततः परं पूतो  
भवति, दक्षिणामात्रप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तमेतद् वेदितव्यं, प्रधान-  
त्यागाभावे पूर्वोक्तैरष्टलक्षजपादिभिः पूतो भवति । अन्यथा न  
निष्कृतिः तदेतद्विषमाह—

हरिसागरे—

अन्यथा निष्कृतिर्नास्ति अकृत्वा निष्कृतीरिमाः ।

सहस्राब्दं 'भवेदन्ध' आचार्यो द्रव्यलोभनः ॥

ब्रह्मा सदस्यतिथैव तदर्धं राक्षसोवने ।

दासस्याश्च ऋत्विजश्चैव पाठका जापका अपि ॥

तयोर्ध्वं भवेयुस्ते राक्षसा घोररूपिणः ।

आचार्यार्धं जपः प्रोक्तो ब्रह्मणः सदस्यतेः ॥

तयोर्ध्वं होतृकाणामितरेषामिति स्थितिः ।

नागरखण्डे—

एवं हिरण्यगर्भस्य ग्रहणे निष्कृतिः पुरा ।

दृष्टा मन्वादिभिर्विप्रैः धर्मशास्त्रपरायणैः ॥

अन्यथा निष्कृतिर्नास्ति प्रायश्चित्तैर्जलामृतैः ।

इति हेमाद्रौ हिरण्यगर्भ-प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।



अथ ब्रह्माण्डघटप्रतियहप्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे—

द्विजैर्ब्रह्माण्डसंज्ञो वै घटस्त्वापन्न तासु च ।

न धार्यः पुण्यतीर्थेषु आत्मनाशकरो महान् ॥

देवलः—

ब्रह्माण्डं यो नु गृह्णीयात् द्विजः कल्याणविधिं विना ।

ऋत्विग्भिः सह दुष्टात्मा राक्षसो भवति ध्रुवम् ॥

मत्स्यपुराणे—

ब्रह्माण्डं यस्तु<sup>१</sup> गृह्णीयाद् राक्षो दानाधिकारिणः ।

तस्य वै निष्कृतिर्नास्ति अग्नीत्वन्दास्तु<sup>२</sup> राक्षसात् ॥

मार्कण्डेयपुराणे—

ब्रह्माण्डयाही<sup>३</sup> तीर्थेषु पुण्यकालेषु पर्वसु ।

निष्कृतिस्तस्य नास्तीह वसुलक्षजपादृते ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते—

ब्रह्माण्डं मुखजो धृत्वा पापलोभपरायणः ।

अष्टलक्षजपादस्य निष्कृतिर्ब्रह्मराक्षसादिति ॥

(१) द्विजो गृह्णीयाद् ब्रह्माण्डं इति श्रुतं चेन्नित्युक्तकपाठः ।

(२) अग्नीत्वन्दास्य राक्षसात् इति श्रुतं चेन्नित्युक्तकपाठः ।

(३) ब्रह्माण्डं पुण्यतीर्थेषु इति श्रुतं पुस्तकपाठः ।



महाभारते—

अष्टलक्षजपाद्देव्याः विप्रस्य ब्रह्मणोघटे ।

आसहस्राब्दपर्यन्तं इति यत्तदसाम्प्रतम् ॥

तदाह—

लिङ्गपुराणे गौतमः—

ब्रह्माण्डं योद्विजोद्धत्वा वसुलक्षजपादिह ।

पूतोभवति दुष्टात्मा इह लोके परत्र च ॥

नियतेनाऽभिवेकस्य शत्रोः पूर्व्ववदाख्यितः ।

चतुर्भागमयं कृत्वा यज्ञं वा बहुदक्षिणम् ॥

सर्व्वस्वमित्यर्थः ।

पापाहं निष्कृतिस्तस्य ऋत्विग्भिः सहितस्य च ।

'अन्यथा निष्कृतिर्नास्ति सहस्राब्दं पिशाचतः ॥

प्रायश्चित्ताकरणे दोषमाह ।

भविष्योत्तरे—

आचार्य्यो जीवको नाम भवति ब्रह्मराक्षसः ।

ब्रह्मा भवेत् परारूढः सहस्राक्षः सदस्यवान् ॥

हारस्याः क्रूरकर्माणः पातकाः पिशिताशनाः ।

होतारः काकलास्यास्या आपकाः पादहीनकाः ॥

(१) नाम्यथा इति श्रौतशुक्लकपाठः ।

(२) पातका इति श्रौतशुक्लकपाठः ।

आचार्यार्चं तयोः प्रोक्तं प्रायश्चित्तमिदं प्रभो ।  
 हास्यानां च तदर्थं स्याद् इतरेषाञ्च पूर्व्ववत् ॥  
 अर्थं वा तच्चतुर्भागं व्ययं वा कुरुतेऽथवा ।  
 अन्यथा निष्कृतिर्नास्ति शतैस्तीर्थावगाहनैः ॥  
 आचार्यं प्रविशेत्पापं राज्ञोदानादिकारिणः ।  
 पादहीनं हयोः प्रोक्तं शेषं सर्व्वेषु संविशेत् ।  
 प्रायश्चित्तैर्विना राजन् न पुनः सप्रतिग्रहात् ।  
 स्नानादिदं प्रकर्त्तव्यं प्रायश्चित्तं द्विजातिभिः ॥  
 प्रायश्चित्तेन पूतात्मा शुद्धोभवति नाऽन्यथा ।

इति हेमाद्रौ ब्रह्माण्डघटप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ कल्पतरुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

मार्कण्डेयपुराणे—

आपत्समुद्भवे विप्रो न गृह्णीयादमुं तरुम् ।  
 यान्यस्य सन्ति पर्णानि फलानि कुसुमानि च ॥

(१) दानेरिति कीतपुस्तकपाठः ।

(२) आपत्समुद्भवे इति काशीपुस्तकपाठः ।



तावतीसु समा भूयाद्राक्षसो निर्जने वने ।

ऋत्विभिर्ब्रह्मणा सार्धमधःपादविवर्जिताः ॥

सौपर्ण—

न गृह्णीयाद्दिजः काऽपि बहुभिः कारणैर्विना ।

तरुमेनं पर्णवन्तं रक्षोभवति कानने ॥

दृष्ट्या पद्भ्यां विना राजन् ऋत्विग्भिः सह निर्जने ।

यावन्ति तस्य पर्णानि तावदब्दं नराधिप ॥ इति

दौर्ब्राह्मण्यनिवृत्त्यर्थं क्रतुः, पितृभिरात्मना च कृतं ऋणं, स्वेनैव कृता अग्रहारास्तटाको वा खिलो भवति, तदुद्धरणार्थं प्रतिग्रहः एतानि निमित्तानि प्रतिग्रहे । एतेषां रक्षणार्थं सर्वधनव्यये न दोषः ।

तदाह ।

गौतमः—

कुटुम्बी प्रतिगृह्णेनं द्विजस्वृणविमुक्तये ।

यागार्थं स्वकृतारभतटाकादिविनाशने ॥

सर्वं तदर्थं सहसा व्ययं कृत्वा न दोषभाक् ।

शुद्धोभवति मानुष्ये न भवेद्ब्रह्मराक्षसः ॥ इति

मार्कण्डेयपुराणे—

प्रतिगृह्ण द्विजोयसु<sup>१</sup> तरुमेनं गृहीभवेत्<sup>२</sup> ।

निष्कृतिस्तस्य नास्तीह नरकादेकविंशतेः ॥

(१) शोभात् इति क्रीतवेचितपुस्तकपाठः ।

(२) शुचाग्रवे इति क्रीतवेचितपुस्तकपाठः ।



कथञ्चिन्निष्कृतिर्दृष्टा मनु-नारद-गौतमैः ।

अष्टलक्षाद्देदमातुश्चतुर्थांशव्ययेन वा ॥

अभिषेकेण वा शशोर्भूमेर्वा त्रिःपरिक्रमात् ।

सेत्वादिपुण्यतीर्थेषु 'अष्टं वा ज्ञानमाचरेत् ॥

( एता निष्कृतयोदृष्टा मनु-नारद-गालवैः । )

तयोरेतस्य संग्रहे ब्रह्मसदस्यत्विजां होतृजापक्षपाठकानां  
च प्रायश्चित्तमर्षांशांशेन वेदितव्यम् ।

बाहुजादेकगुणितं पादजाद्विगुणं चरेत् ।

मुखजादुक्तमानेन जरुजात् क्षत्रियान् वृष ॥

एताभ्यो निष्कृतिभ्यश्च गतिर्नाऽन्यत्र दृश्यते । इति

इति हेमाद्रौ कल्पतरुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ गौतमहस्तप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवतः—

तुलायां गौतमहस्ते च आचार्यस्य पुनर्भवः ।

आत्रक्ष्णयोऽष्टपर्यन्तं ध्रुवं<sup>१</sup> भूमौ पिशाचता ॥

(१) त्वष्ट इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

( ) चर्च पाठः वेदितपुस्तकेनास्ति ।

(२) नास्ति इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः ।

अन्यान्तरे—

तुलायां गोसहस्रे च आचार्यस्य पुनर्भवः ।  
 आब्रह्मणोऽब्दपर्यन्तं प्रेतजोयदि पूर्वजः ॥  
 'तस्य नास्ति पुनर्जन्म यावद्ब्रह्मा लयं गतः ।  
 तदाचार्यस्ततोब्रह्मा सदस्योराक्षसाक्षयः ॥  
 यावद्ब्रह्मा लयं याति तावत्ते सञ्चरन्त्यधः ।

मार्कण्डेयपुराणे—

एका गौर्न प्रतिग्राह्या द्वितीया न कदाचन ।  
 सा चेद्विक्रयमापन्ना दहत्यासप्तमं कुलम् ॥

विष्णुरहस्ये—

काशीक्षेत्रे च गौतम्यां कृष्णवेणीनदीतटे ।  
 श्रीशैले वेङ्कटाद्री च क्षेत्रे श्रीमत्सहोबले ॥  
 काशीक्षेत्रे च श्रीरङ्गे गोकर्णे गन्धमादने ।  
 धनुष्कोट्यां महाराज तुलायां गोसहस्रकम् ॥  
 प्रतिगृह्य द्विजोलोभात् तृणयामैर्विना नृप ।  
 पुत्रपौत्रैः परिहृतो नरको वासमन्युते ॥ इति

स्कन्दपुराणे—

ग्रहणे संक्रमे चैव पुण्यतीर्थेषु पर्यसु ।  
 गो सहस्रं तुलाविप्रः प्रतिगृह्य धनातुरः ॥



पूर्वोक्ता निष्कृतीरेताः परित्यज्य त निर्व्विशेत् ।

सपुत्रपौत्रसंवीतः सहस्राब्दं निशाचरः ॥ इति

देवीपुराणे—

गोसहस्रं द्विजोद्धत्वा अकृत्वा तद्वयं सुधीः ।

सोऽरण्ये निर्जले देशे कुलेन सह राक्षसः ॥ इति

मार्कण्डेयः—

धृत्वाऽग्रजो गोसहस्रं राज्ञोऽन्यस्माद्विजम्बनः ।

नवलक्षं जपेद्देव्याः पुनः संस्कारमर्हति ॥

मत्स्यपुराणे—

पुण्यक्षेत्रे पुण्यतीर्थे सूर्याचन्द्रमसोर्ग्रहे ।

धेनूनां यः सहस्रं च प्रतिगृह्णात्यनातुरः ॥

स भूप्रदक्षिणं कृत्वा नवलक्षं जपेत् ततः ।

केशानां वपनं कृत्वा पुनः संस्कारमर्हति ॥

महाराजविजये—

सहस्रधेनुदाने तु आचार्य्यत्वं व्रजेद्द्विजः ।

तस्य वै निष्कृतिर्नास्ति नवलक्षजपादृते ।

भूमेः प्रदक्षिणं कृत्वा केशानां वपनं पुनः ॥

प्रायश्चित्तेन पूतात्मा पुनः संस्कारमर्हति ।

एतदग्रतो पञ्चान्तरमाह ।

कूर्मपुराणे—

सहस्रधेनुदाने तु आचार्य्यी यदि लोभतः ।

भूमेः प्रदक्षिणं कृत्वा नवलक्षं जपेत्ततः ॥



तदशक्तौ महाशब्धोर्नमकैश्चमकैः शुभैः ।  
 कृत्वाऽभिषेकं विधिवच्च 'चतुर्भागं प्रयत्नतः ॥  
 सर्व्वव्ययं च यागे वा कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।

नागरखण्डे—

ब्रह्मा सदस्यः पूर्व्ववत् प्रायश्चित्तार्द्धमर्हतः ।  
 तदर्द्धं द्वारपालानां पाठकानां तथैवच ॥  
 होतॄणां जापकानाञ्च पूर्व्ववन्मुनिभिः स्मृतम् ।

तत्र विशेषमाह—

लिङ्गपुराणे—

गोसहस्रे तुलायाञ्च आचार्य्योयदनं हरेत् ।  
 'न कुर्यात् तदनं धर्मी पत्नीपुत्रपरिवृतः ॥  
 तत्पत्नीनाञ्च पुत्राणामनुजानां धनाधिपः ।  
 हव्यकव्येषु यो भोक्ता ये वा सम्बन्धिवान्धवाः ॥  
 तस्यैकैकत्रयं 'तेषां निष्कृतिः कथितोत्तमैः ।

एतदब्दपर्य्यन्तं अतः परं निष्कृतिर्नास्ति ।

चान्द्रायणत्रयं प्रोक्तं तत्पुत्राणां धनागमे ।  
 तद्भातृणां पराकः स्याद् यदि तद् विभज्यदनम् ॥  
 हव्यकव्येषु भोक्तृणामुपवासो दिनं भवेत् ।  
 परेद्युः प्राशनं कृत्वा पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ॥

(१) चतुरश्रुतं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) कृत्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) पत्न्या इति लेखितपुस्तकपाठः ।

तेषां पराकः सम्प्रोक्तो ये च सम्बन्धिवान्धवाः ।  
 तस्य सम्भाषणादेव कुर्यात् सूर्यावलोकनम् ।  
 तस्माच्च निष्कृतिः कार्या आचार्येण शुभेषुना ॥  
 अन्यथा दोषमाप्नोति इह लोके परत्र च ।

तुलाप्रतिग्रहे त्वेवमेव वेदितव्यम् । गोसहस्रं तुला च हयं समं  
 तस्मादपरिग्रहएव वरं, उभयोर्लोकयोरतिगर्हितत्वात् ।

इति हेमाद्रौ गोसहस्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ हिरण्यकामधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

महाभारते ।

व्यासः—

मृणु धर्मज वक्ष्यामि स्वर्णकामदुघां सक्तम् ।  
 योद्धिजः प्रतिगृह्णाति स सद्यः पतितोभवेत् ॥  
 तस्यैव निष्कृतिर्भूष पुनर्ब्रह्मोपदेशतः ।  
 अष्टलक्षजपाद्वाजन् व्ययं वाऽष्टमभागतः ॥

(१) प्रतिगृह्णाति कोयस्तु इति क्रीतवेचित्तपुस्तकपाठः ।

(२) व्ययं वाऽष्टमभागत इति वेचित्तपुस्तकपाठः ।



अभिषेकेष वा शशोर्यज्ञैर्वा सर्वदक्षिणैः ।

एतैः शुद्धिमवाप्नोति उभयोर्लोकयोरपि ॥

लिङ्गपुराणे—

हिरण्यकामधुक् पूर्वं राज्ञो श्रेयोऽभिहृषये ।

सर्वपापक्षयकरी महापातकनाशनी ॥

अग्निकुण्डात् समुत्पन्ना पश्यतां द्युसदां सताम् ।

दृशा ब्रह्माणमद्राचीत् ब्रह्मा तां प्रत्युवाच ह ॥

इतन्नागच्छ भद्रं ते महीं गच्छ प्रयत्नतः ।

राजानस्तत्र वर्तन्ते 'अत्यर्थं' पापकारिणः ॥

तच्च तान् रक्ष दानेन सुघोरात् पापसङ्कटात् ।

ओमित्युक्त्वा तथा धेनुर्भुवं गतवती तदा ॥

तदा प्रभृत्यसौ धेनुः कामधुक् स्वर्णरूपिणी ।

राज्ञां पापनिबद्धानां वस्त्रार्थं पापघेतसाम् ॥

पापनिर्मोचनी 'प्रोक्ता' स्वर्चिता पुण्यसङ्गमे ।

एतादृशीं पुण्यरूपां स्वर्णकामदुघां द्विजः ॥

प्रतिगृह्णाति यो' लोभात् स सद्यः पतितोभुवि ।

कूर्मपुराणे,—

स्वर्णकामदुहं राज्ञा स्वर्चितां शास्त्रवर्त्मना ।

प्रतिगृह्णन् द्विजो मोहात् स सद्यः सूतकी भवेत् ॥

(१) अत्यर्थं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) तेषां इति क्रीतवेक्षितपुस्तकपाठः ।

(३) प्रतिगृह्णन् यदा इति क्रीतवेक्षितपुस्तकपाठः ।



शिवपुराणे,—

सदा पवित्रां दिव्यां<sup>१</sup> तां राजभिः पूजितामिमाम् ।  
 न गृह्णीयात् पुण्यकाले पूर्वोक्तैः कारणैर्विना ॥  
 प्रायश्चित्ती भवेत् सद्यः पुनर्ब्रह्मोपदेशतः ।  
 अष्टलक्षजपं कृत्वा प्रत्यहं विधिपूर्वकम् ॥  
 धनस्याऽष्टमभागेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।  
 अभिषेकेण वा विप्रैर्यज्ञः सर्वस्वदक्षिणः ॥  
 एतेषूक्तेषु राजेन्द्र प्रायश्चित्तेन शुद्धिमान् ।  
 इहलोके परत्राऽपि शुद्धिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥

महाभारते—

स्वर्णकामदुहं धृत्वा द्विजो निष्कारणान्मुने ।  
 अष्टलक्षजपं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति दैहिकीम् ॥  
 धनस्याऽष्टमभागेन प्रायश्चित्तेन वा द्विजः ।  
 अभिषेकेण वा शम्भोर्निःशेषऋणमोचनात् ॥  
 नाऽन्यथा शुद्धिमाप्नोति द्विजो लोभाज्जनार्दन ।

इति नियमेन गायत्रीजपं कृत्वा स्वर्णकामधेनुप्रतिग्रहात् पूतो  
 भवति । तदशक्तौ धनाष्टभागेन तुलाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तोक्तवत्  
 कुर्यात् । नमकचमकैः<sup>२</sup> शम्भोः प्रयुताभिषेचनात् पूतो भवति ।

(१) यः सर्वदा पवित्रां इति कृतचेष्टितपुस्तकपाठः ।

(२) नमकचमकौ इति चेष्टितपुस्तकपाठः ।

अथवा तेन' प्रतिग्रहलब्धेन धनेन निःशेषं ऋणमोचनं कृत्वा  
पञ्चगव्यप्राशनं कृत्वा च शुद्धो भवति ।

इति हेमाद्रौ हिरण्यकामधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ हिरण्याश्वप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे,—

हिरण्यवाजिनं गृह्णन् द्विजोलोभपरायणः ।

जन्मत्रये राक्षसत्वमनुभूय पिशाचताम् ॥

तदन्ते भुवमासाद्य राक्षसत्वमवाप्नुयात् ।

तदन्ते रोगवान् भूत्वा नरकं याति पाण्डव ॥ इति

मत्स्यपुराणे,—

हिरण्यवाजिनं धृत्वा राज्ञोदानपरायणात् ।

पुण्यकाले पुण्यदेशे द्विजोयोभोगलोलुपः ॥

सोऽपि देशान्तरे भूयादरण्ये राक्षसस्तदा ।

तदन्ते राक्षसोभूयात् ततो नरकमाप्नुयात् ॥



ब्रह्माण्डे--

हिरण्यवाजिनं विप्रः प्रतिगृह्य नराधिपान् ।  
 सोऽरण्ये निर्जले देशे राक्षसत्वं भवेदिह ॥  
 ततस्तु गर्हभत्वञ्च सोऽनुभूय ततः परम् ।  
 ततोव्याधिभिराकीर्णं नरके वासमनुते ॥

महाभारते--

हिरण्याश्वं नृपश्रेष्ठाद् द्विजो लोभातुरोवहन् ।  
 ऋणादिभिर्निमित्तैर्यो विना पुण्यदिने 'स वै ॥  
 राक्षसत्वमवाप्नोति ततोरासभतां व्रजेत् ।  
 तदन्ते व्याधिना प्रस्तस्ततो नरकमनुते ॥  
 न तस्य पुनरावृत्तिर्दिव्यलक्षाटकोटितः । इति

ब्रह्मवैवर्ते--

हिरण्याश्वं द्विजोद्धत्वा तस्य 'निष्कृतिमाचरेत् ।  
 षष्ट्यब्जपादाऽपि नियतेनाऽभिषेकतः ॥  
 षष्ट्यंशव्ययेनाऽपि यागेर्वा सर्वदक्षिणैः ।  
 ततः शुद्धिमवाप्नोति पुनर्मौञ्जीविधानतः ॥

पुनःसंस्कारइत्यर्थः ।

तद्वृक्षा च सदस्यश्च प्रायश्चित्तार्चमर्हतः ।  
 हारस्यास्तज्जापका राजन् चर्हन्त्यर्चाधिमंगतः ॥

(१) त्विह इति क्रीतवेधितपुस्तकपाठः ।

(२) निष्कृतोरिता इति वेधितपुस्तकपाठः ।



अन्यथा दोषवन्तस्ते न संभाषाः कदाचन ।

न संस्पृश्याद्वपांश्वेया नाऽलपेत्तानिह द्विजान् ॥ इति ।

इति हेमाद्रौ हिरण्याक्षप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ हिरण्याक्षरथप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

ब्रह्मवैवर्ते—

हिरण्याक्षरथं दिव्यं पूजितं नृपसूनुभिः ।

'गृह्णाति ब्राह्मणो लोभाद् यः कश्चिद्राजवत्तमात् ॥

स मृत्वा राक्षसो घोरो निर्जने विपिने जले ।

भवत्येव सदा लुब्धः निधुरं सर्व्वदा वदन् ॥

भविष्योत्तरे—

विष्वाचीं च वृताचीं च स्त्रियोलोकविमोहने ।

अकल्पयत् पुरा ब्रह्मा हिरण्याक्षरथं मुदा ॥

ते आरोप्य रणक्षेत्रे नीतवान् त्रिदिवं सुरान् ।

रथं तमिन्द्रः सहसा आलोक्याऽक्षरसां गणैः ॥

आरुरोह मुदा युक्तो हतवान् राक्षसान् बहून् ।

हिरण्याक्षरथं दृष्ट्वा तद्दीप्त्या राक्षसा हताः ॥

तदन्ते दिवमासाद्य हिरण्याश्वरयेन वै ।  
 ततः परं तु तत्याज<sup>१</sup> देवेन्द्रो रथमञ्जसा ॥  
 ब्रह्मा तु तमालोक्मा<sup>२</sup>द्य हिरण्याश्वरयं पुनः ।  
 हस्ते गृहीत्वा तं दिव्यं राजभ्यः प्रददौ मुदा ॥  
 दानं कुरुत विप्रेभ्यः सर्वपापापनुत्तये ।  
 वैरिहिंसाकरं दिव्यं पूजितं मन्त्रितं द्विजैः ॥  
 इति तेभ्योमुदा दत्त्वा ब्रह्मा लोकपितामहः ।  
 तूष्णीमास्ते ततस्तेऽपि चक्रुर्ब्रह्मनिदेशतः ॥  
 तस्माद्विंसाकरं विप्रो न गृह्णीयात् कदाचन ।

शम्भुरहस्ये,—

हिरण्याश्वरयं यस्तु द्विजो गृह्णाति भूपतेः ।  
 सोऽरस्ये निर्जने देशे ऋत्विग्भिः सह राक्षसः ॥  
 यावद्ब्रह्माऽसृजद्विष्वं तावद्वाक्षसदेहवान् ।  
 तस्यैवं निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥  
 वसुलक्षजपाद्वापि नियतेनाऽभिषेकतः ।  
 अष्टमांशव्ययेनाऽपि प्रायश्चित्तविधानतः ॥  
 तदन्ते वपनं प्रोक्तं पुनः संस्कारमर्हति ।  
 एवञ्चेच्छुद्धिमाप्नोति प्रायश्चित्तेन भूयसा ॥

(१) क्रीतपुस्तके अयं पाठो नोपलब्धः ।

(२) हिंसाकरमिदं इति वेदितपुस्तकपाठः ।

(३) गृह्णन् नराधिपात् इति वेदितपुस्तकपाठः ।



अन्यथा ते न शुद्धाः स्त्रुनं सभायाः कदाचन ।  
ब्रह्म-सदस्य-द्वारस्थानां ऋत्विजां पूर्ववत् प्रायश्चित्तं वेदितव्यं,  
पुनः संस्कारः पूर्ववत् ।

इति हेमाद्रौ हिरण्यश्वरथप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ हेमहस्तिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

हिरण्यहस्तिनं धत्वा पुण्यकालेषु पर्वण्डु ।  
यो विप्रः 'प्रतिगृह्णाति राज्ञो दानार्थिनो वृषः ॥  
तस्य वै निष्कृतिर्नाऽस्ति दशलक्षजपाद्वते ।  
लक्षहोमेन कुष्माण्डैः शुद्धिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥

ब्रह्मवेवर्त्ते,—

हिरण्यहस्तिनं भूपाद् द्विजो यो लोभमोहितः ।  
पुण्यकालेषु पुण्येषु तीर्थेष्वायतनेषु च ॥  
प्रतिगृह्णाति<sup>१</sup> वै लोभाद् अकृत्वा निष्कृतिं पृथक् ।  
सोऽरण्ये निर्जले देशे राक्षसोभवति ध्रुवं ॥

(१) लोहलोभेन इति क्रीतशेषितपुस्तकपाठः ।

(२) प्रतिगृह्णाततो लोभात् इति क्रीतशेषितपुस्तकपाठः ।



तस्मैह निष्कृतिर्नास्ति नवलक्षजपादृते<sup>१</sup> ।  
 लक्षहोमेन कुष्माण्डैः शुद्धिमाप्नोति<sup>२</sup> दैहिकीम् ॥  
 अष्टमांशव्ययेनाऽपि प्रायश्चित्तविधानतः ।  
 एतेन शुद्धिमाप्नोति अशुद्धोऽप्यन्यथा द्विजः ॥  
 इति ।

देवीपुराणे—

हेमहस्तिरथं धृत्वा विप्रोयदि विमोहितः ।  
 निशाचरत्वमाप्नोति ऋत्विग्भिः सह पार्थिव ! ॥  
 निशाचरादिमुक्तः स्वान्<sup>३</sup> नवलक्षजपादिह ।  
 लक्षहोमेन कुष्माण्डैः शुद्धोभवति निश्चयः ॥  
 केशानां वपनं कृत्वा पुनः संस्कारमाचरन् ।  
 तदर्धं ब्रह्मणः प्रोक्तं तथैव सदसःपतेः ॥  
 तदर्धं द्वारपालानां जापकानां तदर्धतः ।  
 प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं हेमहस्तिरथग्रहे ॥

लिङ्गपुराणे,—

पुरा देवासुरे युद्धे निर्मितं विश्वकर्माणा ।  
 हेमहस्तिरथं दिव्यमारुह प्रजापतिः ॥  
 जिगाय राक्षसान् सर्वान् हेमहस्तिरथेन वै ।  
 हिता लोकं प्रपूर्णत्वाद् दृष्ट्वा कथमनुत्तमम् ॥

(१) जपादिह इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) दैविकी इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) अभूत् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

वभाषे देवतामध्ये योवा कीवा भुवःस्थले ।  
 पूजयित्वा द्विजाग्राय दत्त्वा मां प्रतिपद्यते ॥  
 इतीरयित्वा तं दिव्यं दत्तवान् क्षपया तदा ।  
 तदा प्रवृत्ति तदयानं कृणां पापहरं महत् ॥  
 पूजयित्वा द्विजाग्राय योदद्यात् स प्रजापतिः ।  
 तं 'गृह्णाति द्विजो यस्तु तस्य पापं महत्तरम् ॥  
 तस्यैव निष्कृतिरियं सर्वपापप्रणाशिनी ॥

इति हेमाद्रिविरचिते हिरण्यहस्तिरथप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ पञ्चलाङ्गलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

शिवपुराणे,—

पुण्यक्षेत्रे पुण्यकाले राजा धर्मपरायणः ।  
 लाङ्गलं वाऽथ पञ्चैव आत्मदोषोपशान्तये ॥  
 कुर्याद्यदिह पूतात्मा पापादस्मात् प्रमुच्यते ।  
 तत्र ज्ञात्वा द्विजोयस्य लोकद्वयविगर्हणम् ॥  
 लाङ्गलं प्रतिगृह्णीयात् अक्षं वा पञ्च वाऽथवा ।  
 ऋत्विग्भिः सह कुष्टात्मा खिलभूतेऽजलेऽजने ॥



सहस्राब्दं चरेद् रक्षः स्मरन् जन्माऽऽत्मनः सदा ।  
 लाङ्गलं यो द्विजो गृह्णन् रात्रः कर्माधिकारिणः ॥  
 स भवेन्निर्जने घोरे सहस्राब्दं भवेत् तरौ ।  
 राजन् आकल्पपर्यन्तं निष्कृतिर्नास्ति कुत्रचित् ॥  
 दशलक्षजपाद् देव्याः कुत्र दृष्टा महर्षिभिः ।  
 प्रधानत्यागमात्रेण यागार्थं दक्षिणां वहन् ॥  
 तदर्थं मुनिभिः प्रोक्तं प्रायश्चित्तं विशोधनम् ।  
 एतद् दक्षिणामात्रप्रतिग्रहविषयं प्रधानत्यागाभावे लक्षजपात्  
 शुद्धिः ।

शिवधर्मो,—

लाङ्गलं 'यदि गृह्णीयात् सुखजो भोगलोलुपः ।

तस्मैह निष्कृतिर्नास्ति दशलक्षजपादृते ॥

एतदगती पक्षान्तरमाह,—

वशिष्ठसंहितायां—

लाङ्गलं सुखजो धृत्वा पञ्च वा श्लोकमेव वा ।

तस्य या निष्कृतिर्वक्ष्ये नृणु नाऽन्यमनाः प्रभो ! ॥

दशलक्षजपाद् वाऽथ प्रयुतं वा ऽभिषेचनम् ।

चतुर्भागव्ययं वा पि यज्ञं वा सर्वदक्षिणम् ॥

'कुर्यात्पापविशुद्ध्यर्थं परैर्युर्वाऽन्यदाऽपि वा ।

मार्तण्डस्योदयादर्व्याक् ज्ञानं कृत्वा यथार्हणम् ॥

(१) देवि इति चेदित्युक्तकपाठः चैव इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) एतत् इति चेदित्युक्तकपाठः ।



नित्यकर्म समाप्याऽऽशु यावत् सूर्योदयो भवेत् ।  
 तावद् गत्वा जलाधारं नदीं पुष्करिणीमपि ॥  
 कण्ठदध्नजले स्थित्वा स्मरन् नारायणं विभुम् ।  
 मुखमुदृत्य मार्त्तच्छं पश्यन्नुत्तानपाणिकः ॥  
 अघमर्षणसूक्तं च जपन् पापविमुक्तये ।  
 यावदस्त्रं गतो भानुस्तावत् कालं जपेत् सुधीः ॥  
 मध्ये माध्याह्निकं कृत्वा ब्रह्मयज्ञश्च तर्पणम् ।  
 मनसा देवमाराध्य पुनर्गत्वा जलं जपेत् ॥  
 प्रभातायां तु 'शर्व्व्यां' पूर्व्ववद् व्रतमाचरेत् ।  
 एवं तु मण्डले पूर्व्वे विरजाहोममाचरेत् ॥  
 उपोष्य दिननेकांश्च पञ्चगव्यं पिबेत्ततः  
 सायं सन्ध्यामुपासित्वा सायं होममनन्तरम् ॥  
 मौनं त्यक्त्वा तदा राजन् फलाहारं समाचरेत् ।  
 उत्तमं यावकं भवेदद्यवा मुह्यभक्षणम् ॥  
 अघःशायी भवेत्तत्र कृतं पापमशुस्मरन् ।  
 ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चात् तेभ्योदत्त्वा च दक्षिणाम् ।  
 पश्चात् स्वयं प्रभुञ्जीयात् तद्विप्रागुग्रया सह ॥

“सर्व्वेषु वा येषु लोकेषु नृत्पुर्व्वोन्नायता” इत्यघमर्षणसूक्तम् ।  
 श्रीपासनानी तिलैः सक्तुभिर्वा शुद्ध्यति, “सरसासी”ति मन्त्रे-

विरजाहोमः । पञ्चगव्यं ब्रह्मकूर्चविधानं एतत् प्रायश्चित्त-  
माचार्यस्य । सर्वेषां पुनः प्रायश्चित्तमाह ।

मात्स्ये—

ब्रह्मा सदस्यत्तिथीभौ तदर्धं भागमर्हतः ।

द्वाःस्यानां च तदर्धं स्वात् तदर्धमितरेषु वै ॥

प्रायश्चित्तविधियैषां नाऽन्यथा गतिरस्ति हि ।

प्रायश्चित्ताकरणे दोषमाह

गौतमः—

तुलायां गोसहस्रेषु लाङ्गले चैव ऋत्विजः ।

प्रायश्चित्तमकुर्वन्तो न तैः सम्भाषणं चरेत्<sup>१</sup> ॥

न तेषां दर्शनं कुर्याद् एतैः सह न संविशेत् ।

महादानेषु सर्वेषु प्रायश्चित्तमुदोरितम् ॥

तदकृत्वा द्विजोगर्वाचाण्डालत्वमवाप्नुयात् ।

न योग्यो हव्यकव्येषु न सम्भाषः<sup>२</sup> कदाचन ॥

सोऽनुभूय महत्पापं ऋतेऽहनि परत्र च ।

इह जन्मनि चाण्डालः परत्र ब्रह्मराक्षसः ॥

तस्मादेवं प्रकर्त्तव्यं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमैः ।

इति हेमाद्रौ लाङ्गलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) विना इति चेन्नितपुस्तकपाठः ।

(२) सम्भाष इति, चेन्नितपुस्तकपाठः ।



## अथेदानीं धरादानप्रतियहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयः—

यो राजा मण्डलं रक्षेद्वर्षाशस्त्रानुसारतः ।  
 सोऽपि स्वर्गमवाप्नोति किमन्येदानींसागरेः ॥  
 तथापि कुरुते पापं विप्रशामेषु सर्व्वदा ।  
 देवद्रोहं जनद्रोहं विप्रद्रोहं महत्तरम् ।  
 चाण्डालादपि सर्व्वत्र धनार्जनमितीरितम् ।  
 दुष्टदण्डश्च सर्व्वत्र तथा निष्ठुरभाषणम् ॥  
 न दानं पुण्यकालेषु 'रागसेवा हि सर्व्वदा ।  
 व्रतत्यागोऽसदाचारो नृषु वित्तार्जनं महत् ॥  
 ब्रह्महत्यादिपापानां<sup>१</sup> मनसा चिन्तनं<sup>२</sup> सदा ।  
 एवमादीनि पापानि रात्रः सन्ति दिने दिने ॥  
 एतत्पापविशुद्ध्यर्थं धरादानं समाचरेत् ।  
 अभ्यर्थ्य गन्धवस्त्राद्यैर्योराजा पुण्यसङ्गमे ॥  
 विप्रसात् कुरुते यत्तु तस्य चान्तो न विद्यते ।  
 धरामेतां तु योग्यहन् पुण्यकालेषु पर्व्वसु ॥

(१) रज्यते वज्रि सर्व्वदा इति क्रीतपुस्तकपाठः रजते वज्रि इति वेचित-  
 पुस्तकपाठः ।

(२) पापानि इति वेचितपुस्तकपाठः ।

(३) चिन्तयन् सदा इति वेचित क्रीतपुस्तकपाठः ।



तस्य विप्रस्य नाऽस्तीह न पुनर्जन्म राक्षसात् ।  
 ब्रह्मोपदेशः कर्त्तव्यः सावित्रीदानमेव च ॥  
 ततः परं जपेद् देव्याः दशलक्षमनन्दितः ।

पञ्चपुराणे —

धरामभ्यर्चितां राज्ञो धर्मशास्त्रानुसारतः ।  
 यो विप्रः प्रतिगृह्णीयाद् धनलोभपरायणः ॥  
 यज्ञादिकमकृत्वा 'स भवति ब्रह्मराक्षसः ।  
 दशलक्षजपाद् देव्यास्तस्य निष्कृतिरौरिता ॥  
 पुनः संस्कारविधिना गायत्रीं वेदमातरम् ।  
 गृह्णीयाद् विप्रमुख्येभ्यस्ततः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

ब्रह्माण्डे---

अभ्यर्च्य गन्धवस्त्राद्यैर्धरित्रेण वा महीभुजा ।  
 दीयते विप्रवर्याय<sup>१</sup> सर्वपापानुत्तये ॥  
 राज्ञा दत्तां धरामेनां निष्कारणतया द्विजः ।  
 पुण्यकालेषु गृह्णीयाद् यो यत्रैव महास्थले ॥  
 तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति कदाचिद् ब्रह्मराक्षसात् ।  
 निष्कृतिस्तस्य कथिता दशलक्षजपादिह ॥  
 उपदेशः पुनः कार्यो ब्रह्मणो ब्रह्मलोकभाक् ।  
 जप्तव्या तेन सावित्री पुनः संस्कारमादितः ॥

(१) चेत् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) विप्रवर्येभ्य इति क्रीत-पुस्तकपाठः ।

अन्यथा स न योग्यः स्यादव्यक्तव्येषु कर्मसु ।  
 असम्भाष्यो ह्यपांतेयो न तेन सह संविशेत् ॥  
 सदस्यब्रह्मणोरङ्गं दास्यानाञ्च तदर्दकम् ।  
 तदर्दं जापकानाञ्च होतॄणां च तथैव च ॥  
 मार्जनं सर्वदानानामाचार्याणां स्वयम्भुवा ।  
 उक्तं पुरा देवमध्ये लोकस्याऽस्य हितैषिणा ।  
 अन्यथा मृत्युमाप्नोति कुर्यादेवं प्रयत्नतः ॥

इति हेमाद्रौ धरादानप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथेदानीं विश्वचक्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः,—

पुरा 'स्वयम्भुवा राजन् लोकानां हितकाम्यया ।  
 विश्वचक्रमिदं 'सृष्टं' राज्ञां पापापनुत्तये ॥  
 स्यावरा जङ्गमाश्चैव देवराक्षसपन्नगाः ।  
 यक्षाः पिशाचाः कुष्माण्डा विश्वचक्रं समाश्रिताः ॥

(१) प्रतिग्रहा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) सृष्टमिति लेखितपुस्तकपाठः ।



कालवृत्यहरं चेदं सर्वपापप्रणाशनम् ।  
 राज्ञां श्रेयस्कारं दिव्यं विश्वचक्रमिदं द्विजाः ॥  
 निर्माय लोकं गतवान् हंसारुदयतुर्मुखः ।  
 मान्धातुप्रमुखान् दृष्ट्वा क्षितिपालान् महीजसः ॥  
 ददौ परमया भक्त्या विप्रेभ्यो दीयतामिति ।  
 इत्युक्त्वा तांस्तदा दत्त्वा पुनर्लोकं जगाम ह ॥  
 तदा प्रभृत्यदश्चक्रं पूज्यते राजभिः सदा ।  
 दीयते विप्रवर्येभ्यः सर्वश्रेयोपपत्तये ॥

कूर्मपुराणे,—

योराजा ब्रह्मणा दत्तं विश्वचक्रं महत्तरम् ।  
 अभ्यर्च्य गन्धवस्त्राद्यैर्धर्ममार्गोपदेशतः ॥  
 विप्राय वेदविदुषे 'ददाति पुण्यसङ्गमे ।  
 तस्य पुण्यस्य लेशं वा मया वक्तुं न शक्यते ॥  
 कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ।  
 स्थित्वा स ब्रह्मणो लोके पुनर्भुवमुपागतः ॥  
 चक्रवर्त्तित्वमाप्नोति किमन्यैर्बहुभाषितैः ।

भारते,<sup>१</sup>—

एतादृशं विश्वचक्रमर्चितं राजवत्सभैः ।  
 दत्तं<sup>२</sup> विप्रोऽनुगृह्णीयात् यदि निष्कारणादिह ॥

(१) दत्त्वाचेत् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) महाभारते इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) दत्त्वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।



न तस्य पुनरावृत्ती राक्षसाद् ब्रह्मनामकात् ।  
 कथञ्चिन् निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥  
 अरण्ये निर्जले स्थित्वा मण्डले<sup>१</sup> वायुपूरितः<sup>२</sup> ।  
 तत्र त्रिषवणं ज्ञानं कुर्वन् सन्ध्यादिकाः क्रियाः ॥  
 मार्त्तण्डोदयमारभ्य यावत् सूर्यालयं गतः ।  
 तावज्जपेच्च सावित्रीं तिष्ठन्नुत्तानपाणिकः ॥  
 रवौ मध्यं गते तत्र माध्याह्निकमथाऽऽचरेत् ।  
 पुनर्जपेच्च सावित्रीं यावदस्तं गतोरविः ॥  
 तावद्विरम्य नियमादवभृच्छो वायुभक्षकः ।  
 तदशक्तौ<sup>३</sup> फलाहारः केवले स्थण्डिले स्वपेत् ॥  
 एवं मण्डलमावर्त्य तस्माद्दोषात् प्रमुच्यते ।  
 विश्वचक्रं द्विजोद्धत्वा निर्निमित्तेन लोभतः ॥  
 अरण्ये निर्जले देशे राक्षसोऽभूद्भयङ्करः ।  
 न तस्य पुनरावृत्तिः सहस्राब्दान्महाभयात् ॥  
<sup>४</sup>कथञ्चिन् निष्कृतिर्दृष्टा वसिष्ठेन महात्मना ।  
 चतुर्भागव्ययं कृत्वा प्रायश्चित्तविधानतः ॥  
 पुनः संस्कारविधिना पुनः संस्कारमाचरेत् ।  
 ब्रह्मोपदेशं सावित्रीमभ्यसेद्विजपुङ्गवात् ॥

(१) मण्डलं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) वायुपूरितैः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) तदशक्त इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) तेषां वै इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

प्रयुतेनाऽभिषेकेण निष्कृतिस्तस्य नाऽन्यथा ।  
 तदर्धं ब्रह्मणः प्रोक्तं तथैव सदसस्पतेः ॥  
 द्वास्थानां जापकानां च तयोरर्धं प्रकल्पयेत् ।  
 विश्वचक्रं महद्भूतं सर्वपापहरं परम् ॥  
 मृत्युदं तद्गृहीतृणां दातुः श्रेयःप्रदं सदा ।  
 प्रायश्चित्तमिदं विप्रं विश्वचक्रधृतां नृणाम् ॥  
 एतेन शुद्धिमाप्नोति नाऽन्यथा शुद्धिरीरिता ।

इति ।

इति हेमाद्रौ विश्वचक्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथेदानीं कल्पलताप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे,—

कल्पवल्ली सुरैः पूज्या उद्भवा क्षीरसागरे ।  
 विष्णुप्रियकरी नित्यं सर्वथा सर्वदा नृणाम् ॥  
 लक्ष्मीरूपामिमां वल्लीं पूजयित्वा नराधिपः ।  
 पुण्यकालेषु संक्रान्तौ व्यतीपाते च वैधृती ।  
 विप्रायाऽध्यात्मविदुषे यो<sup>१</sup> दद्यात् स जनार्दनः ॥

(१) विप्रः इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) योहि दद्याज्जनार्दनः इति लेखितपुस्तकपाठः ।



महानारदीये—

लतामिमामब्धिभवामर्चयित्वा जनाधिपः ।  
 पुण्यकालेषु तीर्थेषु विप्रसात् कुरुते यदि ॥  
 षष्टिकोटिजनैर्युक्तो मादृतः पितृतस्तथा ।  
 विष्णुलोकं समासाद्य स्थित्वा तत्र चतुर्युगम् ॥  
 पुनर्भुवमुपागम्य धनवान् क्षितिपालकः ।  
 ब्रह्मज्ञानमुपागम्य पञ्चा'न्निर्व्वाणमाप्नुयात् ॥

विष्णुरहस्ये—

दत्तामिमां कल्पलतां राजभिः पूजितां शुभाम् ।  
 यो गृह्णीयाद् द्विजःकामात् 'स भवेद् राक्षसोवने ॥  
 यावत् तिष्ठन्ति ज्योतींषि तावत्तिष्ठन्ति राक्षसाः ।

लिङ्गपुराणे—

इमां कल्पलतां दिव्यां पूजितां राजवल्लभैः ।  
 दत्तां पर्वसु कालेषु द्विजो यस्तां प्रतिग्रहेत् ॥  
 न तस्य पुनरावृत्तिश्चिरादै ब्रह्मराक्षसात् ।  
 तद्ब्रह्मा 'तत्सदस्यश्च तद्वास्था जापका अपि ॥  
 राक्षसाः क्रूरकर्माणि भवन्त्यपि हि तत्क्षणात् ।  
 सहस्रञ्च तदर्धञ्च तदर्धं वै यथाक्रमम् ॥

कल्पलताप्रतिग्रहप्रायश्चित्तं कल्पतरुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तवद्देदितव्यम् ।

इति हेमाद्रौ कल्पलताप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) निवृत्तिं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः । (२) सदस्यैव इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) भवेद् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।



अथेदानीं सप्तसागरप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

गरुडपुराणे—

लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिक्षीरोदकार्णवाः ।  
जम्बूद्वीपश्च भ्रूक्षश्च शाल्मलीद्वीप एव च ॥  
कुशद्वीपश्च क्रौञ्चश्च शाकः पुष्करएव च ।  
एते द्वीपाः समुद्राणां मध्ये तिष्ठन्त्यनामयाः ॥  
भ्रूक्षद्वीपे महापुण्ये मेरुश्च हिमवान् गिरिः<sup>१</sup> ।  
(मेरुश्च हिमवान् शैलः) कौलासो गन्धमादनः ।  
महेन्द्रो मलयः शैलस्त्रिशूलीयो महान् गिरिः ॥  
त एते सप्तशैलाश्च लवणोदधिमध्येगाः ।  
जम्बूद्वीपे मनुष्या ये वसन्त्यत्र निरामयाः ॥  
भ्रूक्षद्वीपे महापुण्ये तुरङ्गास्याः वसन्त्यधः ।  
तथैव<sup>२</sup> शाल्मलीद्वीपे किन्नराः सन्ति कामिनः ॥  
कुशद्वीपे महाराज वसन्तीच्छाविहारिणः ।  
क्रौञ्चद्वीपे महापुण्ये तिष्ठन्ति पितरस्तथा ॥  
शाकद्वीपे महापुण्ये विश्वेदेवा वसन्त्यधः<sup>३</sup> ।  
वसन्ति पुष्करद्वीपे देवाः साग्निपुरोगमाः ॥

(१) हिमवान् उवात् इति क्रीतपुस्तकपाठः ;

( ) अयं पाठः क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(२) तदेव इति खेचितपुस्तकपाठः ।

(३) वसन्त्यध इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

मर्त्या 'अशनमिच्छन्ति प्रत्यहं मुनिवत्तम ।  
 तस्मान्नाऽस्ति प्रभावश्च नियद्भाग्यही नृणाम् ॥  
 तुरङ्गास्यास्तथा राजन् वारे वारेऽन्नकाङ्क्षिणः ।  
 किन्नराः पक्षमात्रेण अन्नन्त्यत्रं सक्तस्तत्तदा  
 कुशदीपगतानां तु विंशत्या दिवसैर्दिनम् ।  
 त्रीचदीपे तु पितरः सक्तस्मासानुभोजिनः ॥  
 शाकदीपे तु शृणु मे विश्वेदेवा महादेवाः ।  
 विप्रश्चादेषु भुञ्जन्ति आहारार्हा यत्र जन्तवः  
 देवाश्च पुष्करे दीपे प्रतिवर्षं प्रभोजिनः ।  
 एते समुद्राः पुष्ट्यार्हास्तद्दानं पृथिवीपतिः ॥  
 निष्कामनतया कुर्वन् स नृपः पुरुषोत्तमः ।  
 सूर्यसोमोपरागेषु पुण्यकालेषु पर्वसु ॥  
 पुण्यक्षेत्रे पुण्यतीर्थे यः कुर्यात् पृथिवीपतिः ।  
 अभ्यर्च्य गन्धवस्त्राद्यैः सागरान् सप्त संख्यया ॥  
 कुलमुद्धृत्य सहसा दशपूर्वं दशावरम् ।  
 वेकुण्डे वासमासाद्य तिष्ठत्याचन्द्रतारकम् ॥  
 मुखजोधनलोभाद् योग्यं ज्ञेयात् सप्तसागरम् ।  
 कुलेन सहैयुक्तः स राक्षसोऽभूदनेऽजले ॥

(१) दर्शनमिच्छन्ति इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) पक्षमात्रेण वो नृपः इति वेदितपुस्तकपाठः ।

(३) कुलेन सहैयुक्तः इति वेदितपुस्तकपाठः ।



यागार्थं दक्षिणां गृह्णन् प्रधानत्यागमाचरन् ।  
 यागे सर्वं व्ययं कुर्यान्नाऽस्ति तस्य पिशाचता ॥  
 प्रायश्चित्तेन पूतात्मा इह लोके परत्र च ।  
 पूतोभवति राजेन्द्र नाऽत्र कार्या विचारणा ॥

लिङ्गपुराणे—

योविप्रः पृथिवीपालादगृह्णीयात् सप्तसागरम् ।  
 कुलेनैकेन संवीतो राजसोऽभून्महावने ॥  
 अशेषयित्वा तद्रव्यं यागं कुर्याद्विजोयदि ।  
 तस्य नाऽस्ति पिशाचत्वं इह लोके परत्र च ॥

नागरखण्डे—

यो विप्रः पुस्तकालेषु राज्ञा दत्तं सुखामये ।  
 सप्तसागरदानञ्च प्रतिगृह्णाति'नातुरः ॥  
 राजसत्वं भवेत्तस्य न पुनर्जन्म राजसात् ।  
 तद्दोषपरिहारार्थं कुर्याद्वादशतप्तकान्' ॥  
 तस्योपनयनं भूयोगायत्रीदानमेव च ।  
 कुर्याद्विष्णोपदेशञ्च पुनःसंस्कारमार्गतः ॥

गारुडपुराणे—

विप्रोयदिह मूढात्मा गृह्णीयात् सप्तसागरम् ।  
 स सद्यः पतितोभूयात् पुनःसंस्कारमर्हति ॥

(१) प्रतिगृह्णाधनातुरः इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) द्वादश तप्तमाचरेद् इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।



तद्दोषप्रशमायाऽलं कुर्याद्वादश्लक्षकम् ।  
 चतुर्भागव्ययेनाऽपि प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥  
 तस्योपनयनं भूयः सावित्रीदानमेव च ।  
 पुनः संस्काररूपेण कुर्याद्ब्रह्मोपदेशकम् ॥  
 व्यवहारसमोभूयादिह लोके परत्र च ।  
 ब्रह्मा सदस्यस्तस्यार्धं प्रायश्चित्तमिहाऽर्हतः ॥  
 तयोरर्हन्तु हास्यानां जापकानां तथा क्रमात् ।  
 प्रायश्चित्तमिदं कार्यं सागराणां प्रतिग्रहे ॥  
 अन्यथा दोषमाप्नोति पतितोऽभून्न संशयः ।  
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

इति हेमाद्रौ सप्तसागरप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथेदानीं चर्मधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

वायुपुराणे,—

पुरा चर्ममयी धेनुर्निर्मिता विश्वकर्माणा ।

सर्वपापहरी पुण्या भोगमोक्षप्रदायिनी ॥

तामर्चयित्वा 'यो राजा पुण्यकालेषु पर्वसु ।  
 दद्यात्तां विधिवद्विप्रवर्यायाऽध्यात्मवेदिने ॥  
 स राजा कुलसंयुक्तो मादृतः पितृतस्तथा ।  
 यावन्ति धेनुरोमाणि तावत्कालं वसेद्विवि ॥  
 ततस्तु भुवमासाद्य चक्रवर्त्तित्वमागतः ।  
 ततो ज्ञानमवाप्स्यैव ब्रह्मणा सह मोदते ॥

देवीसारे,—

धृत्वा चर्ममयीं धेनुं पुण्यकाले च राजभिः ।  
 दत्तां विप्रोऽनुगृह्णीयादनभोगपरायणः ॥  
 समजन्मसु राजेन्द्र विपिने 'निर्ज्जनेऽजले ।  
 क्षतं पापमनुस्मृत्य स भवेद्ब्रह्मराक्षसः ॥  
 तस्य निष्कृतिरद्यापि देव्या द्वादशलक्षतः ।  
 तस्योपनयनं भूयः पुनः संस्कारमर्हति ॥

कूर्मपुराणे—

योधर्त्ता चर्मणोधेनुं द्विजोदत्तां नृपात्मजैः ।  
 पूजितां पुण्यकालेषु न भूयोराक्षसान्नरः<sup>१</sup> ॥  
 तस्य वै निष्कृतिर्दृष्टा देव्या द्वादशलक्षतः ।  
 ब्रह्मोपदेशः कर्त्तव्यो गायत्रीदानमेव च ॥

(१) गां राजा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) निर्ज्जने वने इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) राक्षसोन्नर इति लेखितपुस्तकपाठः ।



पुनः संस्कारमात्रेण पूतोभवति चोभयोः ।

अन्यथा पतितं विद्याभालपेत्तं कदाचन ॥

पराशरः,—

मुखजो योऽनुगृह्णीयाद् धेनुं 'दत्तां नृपात्मजैः ।

ब्रह्मादिषु कालेषु पुण्यतीर्थेषु तेषु च ॥

तस्य वै' निष्कृतिर्नाऽस्ति चतुर्भागव्ययादिह ।

प्रायश्चित्तविधानेन शुद्धोभवति पापतः ॥

देव्या द्वादशलक्षेण नियतेनाऽभिषेकतः ।

शुद्धिं परामवाप्नोति पुनः संस्कारतः सुधीः ॥

ब्रह्मोपदेशोगायत्रीप्रदानं विरजाहोमयाऽचैव दर्शितः । ब्रह्म-  
सदस्ययोस्तद्वर्त्मम् । पूर्व्ववत् ऋत्विजामपि । अपमृत्युत्तरण-  
मार्जनमत्राऽपि योज्यम् ।

तथा गारुडपुराणे,—

तुलायां गोसहस्रे च पञ्चलाङ्गलसंयुते ।

विश्वचक्रे चर्मधेनौ महाभूतघटयहे ॥

हेमहस्तिरथै चैव आचार्यं मृत्युराविशेत् ।

तस्मात् तन्मार्जनं कर्म मृत्युत्तरणहेतवे ॥

तदानीं वाऽपरिद्युर्वा पक्षे वा पञ्चमेऽहनि ।

(१) इत्या इति चेन्नित पुस्तकपाठः ।

(२) तस्यैव इति चेन्नित पुस्तकपाठः ।



प्रायश्चित्तेन पूतात्मा पुनः संस्कारमर्हति ॥

व्यवहारक्षमोभूयाद् उभयोर्लोकयोरपि ।

अन्यथा दोषमाप्नोति न मुक्तिर्नद्वाराक्षसात् ॥

इति हेमाद्रौ चर्मधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथेदानीं महाभूतघटप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः,—

महाभूतघटस्याऽस्य प्रायश्चित्तमिदं शृणु ।

येन पूतोभवेद् विप्रस्तदहं कथयामि ते ॥

तं च भूतघटं गृह्णन् विप्रोभवति राजसः ।

सहस्राब्दं वसेद्घोरे निर्जले निर्जने वने ॥

तुलादीनि च दानानि योराजा कर्तुमुद्यतः ।

सर्वपापनिर्मुक्तः सर्वलोकमवाप्नुयात् ॥

पूजितैर्भूमिपालैस्तं महाभूतघटं शुभम् ।

गृह्णाति<sup>१</sup> मुखजोलीभात् तस्य नाऽस्तीह निष्कृतिः<sup>२</sup> ॥

(१) भवन् इति लेखित पुस्तकपाठः ।

(२) वने इति लेखित पुस्तकपाठः ।

(३) धत्वा य इति क्रीत लेखितपुस्तकपाठः ।

पुरा वृत्रवधे राजन् विडोजा विप्रहृत्या ।  
 पौडितः शरणं गत्वा धिषणं स्वपुरोहितम् ॥  
 उवाच वचनं पश्चात् तद्दोषीपरमाय वै ।  
 गुरुस्तं पुनरप्याह लोकानुग्रहकाम्यया ॥  
 राजानः क्रूरकर्माणोराज्यार्थं धनलोभतः ।  
 मातरं पितरं पुत्रं हन्ति वा भ्रातरं तथा ॥  
 किं न कुर्वन्ति कामाग्धाः किं न कुर्वन्ति पापिनः ।  
 किं न कुर्वन्ति भूपालाः किं न कुर्वन्ति योषितः ॥  
 तस्मादेतद्दिशुष्यार्थं तत्रा राजन्यशेखरः ।  
 कर्तव्यः पुण्यकाले तु महाभूतघटः सक्तः ॥  
 यस्याऽऽचरणमात्रेण मुक्तोभवति किस्त्रिधात् ।  
 तथेति वृत्रहा सद्यः पुण्यकाल उपागते ॥  
 यत् प्रोक्तं गुरुणा 'पूर्वं' विधिना तच्चकारं ह ।  
 विप्रहृत्या गता सद्यः किमन्यैरुपपातकैः ॥

मत्स्यपुराणे,—

पुण्यकालेषु जन्मार्थे यो राजा धर्मवत्सलः ।  
 महाभूतघटं सम्यगर्चयित्वा द्विजगने ॥  
 दद्यान्निष्कामतो राजन् तस्य नाऽस्ति पुनर्भवः ।



लिङ्गपुराणे—

अर्चितं पुण्यकालेषु भूपालेन महात्मना ।  
 योग्यज्ञाति द्विजः<sup>१</sup> सोऽपि अरक्षी ब्रह्मराक्षसः ॥  
 लक्ष्माचं जपेद्देव्याः संख्यया परिशुष्ये ।  
 तस्योपनयनं भूयः पुनः संस्कारपूर्वकम् ॥  
 नियुतेनाऽभिषेकेषु चतुर्भागव्ययेन वा ।  
 नाऽन्यथा शुद्धिमाप्नोति ब्रह्मराक्षसदेहतः ॥

मत्स्यपुराणे,—

अर्चितं<sup>२</sup> पुण्यकालेषु पर्य्यसु संक्रमेषु च ।  
 महाभूतघटं विप्रोग्द्विजाद्यर्गमार्गतः ॥  
 तस्य वै निष्कृतिर्नाऽस्ति गायत्र्या लक्षसंख्यया ।  
 उपायनं<sup>३</sup> पुनः कुर्यात् पुनः संस्कारमेव च ॥  
 इह लोके परत्रैव शुद्धिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ।  
 तदर्हं ब्रह्मणः प्रोक्तं तथैव सदसस्यतेः ॥  
 हास्यानां जापकानां च तयोरर्हं प्रकल्पयेत् ।  
 महाभूतघटस्याऽस्य प्रायश्चित्तमिदं द्विजः ॥  
 यः कुर्याद्विजगार्हूल ! सोऽपि मुक्तो न संशयः ।  
 पुनः संस्कारहीनस्य प्रायश्चित्तं तु निष्फलम्<sup>४</sup> ॥

(१) वो ऋक्षान् पूर्वजः इति क्रीतं लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) पुण्यकालेन पुण्यकालेषु पर्य्यसु । इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) उपनयनं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) संस्कारहीनेन प्रायश्चित्तेन निष्फलं इति लेखितपुस्तकपाठः ।



ब्रह्महत्यायुते विप्रे न पुनस्तीह सत्क्रियाः ।

अलं कृतं प्रयत्नेन सुराभाण्डमिवाऽपगाः ॥

प्रायश्चित्ते कृते राजन् सन्तुष्टाः सर्वदेवताः ।

ऋषयः पितरोदेवाः सन्तुष्टाः स्युर्नसंशयः ॥

सन्तुष्टेष्वेषु सर्वेषु सन्तुष्टोऽभूज्जनार्दनः ।

महापातकजालानि प्रायश्चित्तं दहत्यहो ॥

दुरन्तं दुष्टसंसर्गं दुर्दानं दुष्प्रतिग्रहम् ।

प्रायश्चित्तं दहत्याऽऽशु तूलराशिमिवाऽजलः ॥

प्रायश्चित्तविहीनेन द्विजेन विदुषा मुने ।

तेन कार्यं किमस्तीह तस्य जन्म निरर्थकम् ॥

इति हेमाद्रौ महाभूतघटप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथेदानीं तुलापुरुषादिदानेष्वार्थवत्त्वार्त्विजां

अपमृत्युत्तरणमार्जनमाह—

लान्दपुराणे,—

तुलापुरुषे लाङ्गले गोसहस्रप्रतिग्रहे ।

विश्वचक्रे चर्मधेनौ सप्तसागरसंग्रहे ॥

(१) तुलापुरुषदाने च इति कीर्तयुक्तकथाः ।

महाभूतघटग्राहे आचार्यं मृत्युराविशेत् ।  
 'तदानीमपरेद्युर्वा पञ्चमे पञ्चसंज्ञिते ॥  
 मासे वाऽथ त्रिमासे वा वत्सरे पूर्णतां गते ।  
 तस्मादेतत् प्रकर्त्तव्यं अपमृत्यूपशान्तये ॥

भविष्योत्तरे,—

रात्रां<sup>१</sup> पापानि यावन्ति ब्रह्महत्यायुतानि च ।  
 सहजभार्जितानीह मिलित्वा तानि सर्व्वशः ॥  
 पापान्येतानि राजेन्द्र पिशाचाः सम्भवन्त्यतः ।  
 खेचरी दुर्भरी भृङ्गी खेटरी लम्बनस्तनी<sup>२</sup> ॥  
 पञ्चैतानि<sup>३</sup> महाभूता आचार्यनिधनप्रदाः ।  
 रात्रः श्रेयस्करा नित्यं आयुर्वर्द्धनकारिणः ॥  
 तुलासहस्रे गोदाने<sup>४</sup> लाङ्गले सप्तसागरे ।  
 विश्वचक्रे चर्मधेनौ महाभूतघटे तथा ॥  
 दानेष्वेतेषु कर्त्तारं त्यक्त्वाऽऽकाशमुपाश्रिताः ।  
 आचार्यं प्रविशन्त्येनं ब्राह्मणं वा नरेश्वर<sup>५</sup> ॥

(१) इदानीं वा परेद्युर्वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) रात्र इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) खवत्तनी इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) एताश्च इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) तुलासहस्र गोदानं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(६) नरेश्वरं इति लेखितपुस्तकपाठः ।



वायुरूपेण सहसा हतभीत्या जनागमे ।

‘तत्पत्नी वा सुतोवाऽपि स्वयं वा मृत्युमाप्नुयात् ॥

तत्परिहारमाह,—

मार्कण्डेयपुराणे,—

तदानीं वा परेद्युर्वा अपरेद्युरयाऽपि वा ।

स्नात्वा शुचिरलङ्घ्य दर्भपाणिर्जितेन्द्रियः ॥

आचार्यं वरयेत् प्राञ्जमपमृत्यूपशान्तये ।

प्राङ्मुखः स्वयमासीनः द्वितीयोदङ्मुखस्ततः ॥

कांस्यपात्रं पञ्चपलं तिलैरापूर्य्य यत्नतः ।

तस्योपरि लिखेत्पद्मं कलशं तत्र निक्षिपेत् ॥

वरुणं पूजयेत्तत्र गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ।

“इमं मे वरुण” इति पूजामन्त्रः ।

कुशाग्रेर्वारुणैर्मन्त्रैरक्षौघैरेभिरादरात् ।

“आपोहिष्टामयो भुव” इति तिस्रः “हिरण्यवर्णा शुचयः पावका”

इति चतस्रः, “परं मृत्यो अनुपरेहीति वीरा” नित्यन्तं,<sup>१</sup> “अपमृत्यु

मपः क्षुध” मित्यनुवाकः, “मृत्यवे स्वाहे”त्यन्तं, “हिरण्यशृङ्ग”-

मित्यादि“सुवान इन्दु”रितिस्तुतं, “पवमानः सुवर्जन”इत्यनुवाकः,<sup>२</sup>

“क्षत्रिये”त्विति पञ्चभिः, नमस्केशमकैश्च, “मृत्यो जहि मां जहि

(१) तत्पत्नी वा इति लेखित पुस्तकपाठः ।

(२) परं मृत्यो क्षुध । नास्ति । क्षुधतेऽहं । वीरान् इत्यन्वयमिति तु क्रीत पुस्तकपाठः ।

(३) सहस्रशीर्षं देवं इति अनुवाकः इत्यधिकः पाठः क्रीतकाशीपुस्तकबोर्डेटः ।



यजमानं जहि यजमानं रक्ष मां रक्ष रक्ष स्वाहा” । “ब्रह्मन्न राजन्न-  
नारीन्न मृत्यो मां जहि यजमानं जहि यजमानं रक्ष मां रक्ष  
गच्छ गच्छ स्वाहा” । “सर्वपापमय सर्वभूतमय सर्वज्ञ श्रेयोन्न  
मृत्यो मां जहि यजमानं जहि यजमानं रक्ष मां रक्ष गच्छ गच्छ  
स्वाहा” । “निशाचराणामधिप प्रेतराजन् महामृत्यो मां जहि  
यजमानं यजमानं रक्ष मां रक्ष गच्छ गच्छ स्वाहा” । “भूतप्रेत-  
ब्रह्मराक्षसशाकिनीडाकिन्यधिप महामृत्यो मां जहि यजमानं  
जहि यजमानं रक्ष मां रक्ष गच्छ गच्छ स्वाहा” ।

“भूम्यन्तरिक्षदिग्विदिशमहाकालरूप महामृत्यो मां जहि  
यजमानं जहि यजमानं रक्ष मां रक्ष गच्छ गच्छ स्वाहा” । “समुद्र  
गिरिवनयन्ततन्त्रमन्त्राधिप महामृत्यो मां जहि यजमानं जहि  
यजमानं रक्ष मां रक्ष गच्छ गच्छ स्वाहा” ।

‘( “सर्वान्तर्यामिन् सर्वसञ्चारिन् सर्वव्याधिमय महामृत्यो  
मां जहि यजमानं जहि मां रक्ष यजमानं रक्ष गच्छ गच्छ  
स्वाहा” ॥ )

इत्याथर्वणोक्ता मार्जनमन्त्राः । एतैर्यजमानं मार्जयेत् ।  
“देवस्यत्वेति” मार्जनशेषं समाप्य यजमानः पुनः ज्ञात्वा धीत-  
वस्तुधरः शुचिर्नित्यकर्माणि निर्वर्त्य आचार्यं परितोषयेत् ।

“कांसं रुद्रसमुद्भूतं सर्वदेवमयं च यत् ।

कांसदानेन महता मम पापं व्यपोहतु” ॥

इति कांसदानमन्त्रः ।

“तिलाः पापहरा नित्यं विष्णोर्देहसमुद्भवाः ।

तिलदानादसाध्यं मे 'तार्यं नाश्व केशव' ॥

इति तिलदानमन्त्रः ।

कलशो ब्रह्म-दैवत्यः कलशे विष्णुरास्थितः ।

कलशः शङ्करः साक्षाद् अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इति कलशदानमन्त्रः ।

दक्षिणाभिश्च बहुभिराचार्यं परितोषयेत् ।

( एवं प्रतिग्रहीता च कृत्वा मृत्युं तरेत्ततः ॥ )<sup>१</sup>

अन्यथा मृत्युमाप्नोति पक्षे मासेऽपि वा द्विजः ।

ततः परं विशुद्धात्मा ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ॥

प्रायश्चित्तं ततः 'कुर्यादिह लोके' 'सुखामये ।

इति हेमाद्री अपमृत्युत्तरणमार्जनविधिः ।

(१) तार्यं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) इदमर्थं क्रीतपुस्तके बोधव्यम् ।

(३) ततः कृत्वा इति क्रीत पुस्तकपाठः ।

(४) इह लोकसुखामये क्रीत लेखितपुस्तकपाठः ।



## अथ पुनः संस्कारविधिः ।

एको भागः परिषदि भागमेकं विधायके ।

अनुवादे भागमेकं शेषं छात्रादिषु न्यसेत् ॥

ततः परं विश्वोऽभूद् इह लोके परत्र च ।

ब्रह्मराक्षसनिर्वृत्तिं कृत्वा यागादिकं सुधीः ॥

पुनः संस्कारविधिना अभ्यसेद्वेदमातरम् ।

ब्रह्मोपदेशं तत्रैव कुर्यादाचार्यवाक्यतः ॥

ततः परं जपेद्देवमातरं प्रत्यहं सुधीः ।

प्रति ग्रहपरान्तेषु—विमुखोविंशुमादरात् ॥

चिन्तयन् वर्त्तयन् विप्रः सुखीह च परत्र च ।

एवं कुर्याद्विजोयसु निष्कृतिं शुद्धमानसः ॥

तुलाप्रतिग्रहे राजन् शुद्धोभवति नाऽन्यथा ।

अकृत्वा निष्कृतीरेता एकां वाऽपि नरेश्वर ! ॥

सन्ध्यादिनित्यकर्माणि पितृकार्याणि<sup>१</sup> यानि च ।

न फलन्तीह सर्वाणि भस्मानि न्यस्तहव्यवत् ॥

(१) अथ पुनः संस्कार इत्येव लेखित पुस्तकपाठः ।

(२) भागाः परिषदि प्रोक्ता इति लेखित पुस्तकपाठः ।

(३) पितृकर्माणि इति प्रीतिपुस्तकपाठः ।



पुनः संस्कारमात्रेण पुनरायान्ति तानि वै ।

अतः प्रतिग्रहीता तु आत्मदेहविशुद्धये ॥

कुर्थाद्वै विरजाहोमं पञ्चगव्यमनन्तरमिति ।

इति हेमाद्रौ तुलादिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथेदानीमाचार्य्यत्विजां पुनः संस्कारमाह ।

देवलः,—

तुलायां गो सहस्रे च लाङ्गले विश्वमण्डले ।

सप्तसागरदाने च कर्मधेनुप्रतिग्रहे ॥

महाभूतघटे चैव आचार्य्यो योभवेद्द्विजः ।

स सद्यः पतितोभूयात् पुनः संस्कारमर्हति ॥

तस्योपनयनं भूयो न कर्माहोभवेदिह ॥

मत्स्यपुराणे,—

तेषूक्तेषु द्विजोयसु कर्मस्वाचार्य्यतां व्रजेत् ।

सन्ध्यादिनित्यकर्माणि तस्य नश्यन्त्यधो'गतेः ॥

अथ प्रतिग्रहस्तेषु दानेष्वेतेष्वसत्क्रिया ।

तस्मिन् भवति राजेन्द्र दानमश्रोत्रिये यथा ॥

(१) अधोगता इति लेखित पुस्तकपाठः ।

(२) यथा इति लेखित पुस्तकपाठः ।

तस्योपनयनं भूयः सावित्रीदानमेव च ।

ब्रह्मोपदेशः कर्त्तव्यो ब्रह्मकर्मफलाप्तये ॥

सौपर्णे,—

एतेषूक्तेषु दानेषु आचार्य्यत्वं सकृद्विजः ।

करोति धनलोभेन तस्य सन्ध्यादिकाः क्रियाः ॥

न पुनन्ति पुनस्तस्य भस्मानि न्यस्तहव्यवत् ।

अधिकारोजपे नास्ति नित्यकर्मसु 'तेषु वै ॥

सावित्रीपतितं विद्यामालपेत् तं कदाचन ।

ब्रह्माण्डे,—

'आचार्या ये भवन्त्येषु दानेषु द्विजवत्तम ।

तेषां सन्ध्यादिकर्माणि गायत्रीजपएव च ॥

न फलन्ति द्विजास्ते' तु न कर्माहो भवन्त्यतः ।

पुनः संस्कारमात्रेण शुद्धिमायान्यनुत्तमाम् ॥

भविष्योत्तरे,—

तुलादिष्वेषु दानेषु प्रतिगृह्णाति चेद्विजः ।

तस्य सन्ध्यादिकर्माणि न फलन्ति द्विजम्भनः ॥

पैतृकादिषु राजेन्द्र नाधिकारो भवेदिह ।

अतस्तद्दोषशान्त्यर्थं पुनः संस्कारमर्हति ॥

(१) येषु वै इति क्रीत लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) आचार्याद्या इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) द्विजलोपु न कर्माहो भवन्त्यतः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



कीर्त्ति—

महत्स्वितेषु दानेषु यदा यस्य प्रतिग्रहः ।

तदा प्रभृत्यसौ विप्रः पतितोऽभूच्च संशयः ॥

सन्ध्यादिनित्यकर्माणि पितृकार्याणि यानि च ।

तानि सर्वानि विप्रर्षे न फलन्ति द्विजम्भनः ॥

पत्नी वा तनयोभ्राता न स्पृशेत्तं कदाचन ।

तस्माद्दोषादिशुद्ध्यर्थं पुनः संस्कारमाचरेत् ॥

नवलक्षजपादिषु त्रिष्वेकेन प्रायश्चित्तेन परिशुद्धोभूत्वा पश्चात्  
पुनः संस्कारं कुर्यात् । तदाऽऽह—

देवलः—

प्रायश्चित्तेन पुतात्मा नवलक्षजपादिना ।

पुनः संस्कारमात्रेण शुद्धिमाप्नोति पूर्वजः ॥

अधिकारो'भवेत् पश्चात् पैटकादिषु कर्मसु ।

तत्रकारमाह,—

वृसिंहपुराणे—

पटगर्भं समावृत्य तत्र तं विनिवेशयेत् ।

नूतनेनैव वस्त्रेण गर्भं कुर्यात् कुशूलवत् ॥

तस्याधस्तण्डुलान् स्थाप्य तत्र पद्मं लिखेत्ततः ।

\*तत्रोपरि न्यसेद्दिग्रं कर्त्तारं पापमुक्तये ॥

(१) जपेत् इति चेदितपुस्तकपाठः ।

(२) पद्मोपरि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



‘पिधाय तेन वस्त्रेण तत्र ब्राह्मणमर्चयेत् ।

गन्धपुष्पाक्षतैर्धूपैर्दीपैर्नैवेद्यचन्दनैः ॥

पटं भित्त्वा ततः पश्चात् “हिरण्यगर्भं” इत्यृचा ।

लिङ्गपुराणे—

पञ्चमे दशमे घस्त्रे<sup>१</sup> पत्रे वाऽन्यदिनेऽपि वा ।

अभ्यर्च्य दम्पती स्नात्वा प्रातःकाले यथाविधि ॥

पुण्याहवाचनं कुर्यान्नान्याह्वानं ततः परम् ।

पूतेन मनसा राजन् द्रव्यलोभपराङ्मुखः ॥

स्वगृहे रहसि स्थाने पाषण्डजन<sup>२</sup>वर्जिते ।

आचार्यं वरयेत्प्राज्ञमन्यगोत्रं कुटुम्बिनम् ॥

स्यविरं कर्मकुशलं द्रव्यलोभात्<sup>३</sup> पराङ्मुखम् ।

“ब्रह्मजज्ञान”मिति ब्रह्मपूजान्ते पूर्वमन्त्रेण गर्भं भिन्यात् ।

ततोऽनन्तरकर्त्तव्यम् । “दिवसपरी”त्यनुराकं जपेदाचार्यएव ।

“अङ्गादङ्गा” दिति द्वाभ्यां अभिमन्त्रणं, मूर्धन्यवघ्नाणं, दक्षिणकर्णे

जपश्च । गर्भनिर्माणमन्त्रः “परिधास्य यशो धास्ये”ति मन्त्रेण

पटवस्त्रीं कुर्यात् । “यशसे मे द्यावापृथिवीति” मन्त्रेण गर्भे

प्रवेशः । ततः पूजा कर्त्तव्या पूर्ववत् । “उद्धृतोऽसि शुभात् पूतो

(१) विधाय इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) लैङ्गे इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) दिवसे इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) वर्जने इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) द्रव्य लोभ पराङ्मुखं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

भवसि गर्भात् पापात् पूतो भवसि” इति मन्त्रैः कर्त्तारं विमोच्य  
नूतने कांक्षे घृतं पूरयित्वा तत्रावलोकनं कारयित्वा, “क्षत्रियत्वेति”  
पञ्चभिः स्नापयित्वा, आचार्यः—स्वसमीपमुपवेश्य, लौकिकाग्निं  
प्रतिष्ठाप्य, अलङ्कृत्य, परिस्तीर्य, स्वगृहोक्तविधिना आज्यभागान्तं  
कृत्वा, पाहितयोद्ग्रहोमं कुर्यात् । ततः कर्त्तव्यत्वारव्ये तस्मिन्ने-  
वाग्नौ पूर्ववत्परिस्तरणान्ते कृते, पिष्टाज्यसंमिश्रैस्त्रिलैर्विरजाहोमं  
कुर्यात्, ततश्चाचार्यः कर्त्तारमुदङ्मुखं कृत्वा ब्रह्मोपदेशमुप-  
नयनवत् कुर्यात् । ततोयज्ञोपवीतं धारयित्वा आचार्यर्गायत्री  
मुपदिशेत्, तत उपनयनवत्स्वीपासनान्तेः सन्धानं । स्वीपासना-  
नन्तरं पञ्चगव्यविधिना पञ्चगव्यप्राशनं पत्नी'पुत्रेषु योज्यम् ।

ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चादयथा विभवपूर्वकम् ।

पश्चाद्भवति पूतात्मा इह लोके परत्र च ॥

नित्यकर्मसु १ काग्येषु पितृकार्येषु सर्वदा ।

नास्तिक्यालोकसादृश्यादालस्याद्वा च्छलादीपि ।

विद्वज्जन् यः पुनःकर्म वर्त्तयेद्यदि मोहतः ।

दुःखी भवति पापात्मा २ इह लोके परत्र सः ॥

(१) पतिपुत्रेषु इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) काग्येषु इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) पूतात्मा इति लेखितपुस्तकपाठः ।



राक्षसत्वं व्रजेत्तत्र जलदानविवर्जितम्<sup>१</sup> ।  
 पुनं संस्कारकृत्यश्चाच्छुद्धोभवति तत्क्षणात्<sup>२</sup> ॥  
 वेदशास्त्रं पुराणानि प्रमाणं ब्रह्मकर्मणि ।  
 कलौयुगे विशेषेण प्रायश्चित्तं विशुद्धिदम् ॥  
 प्रायश्चित्तेन पूतात्मा तरेल्लोकद्वयं मुदा ।  
 आचार्यस्त्रिः परिक्रम्य प्रणिपत्य क्षमापयेत् ॥  
 दद्याद्भूत्याणि सर्वाणि आचार्याय सुधीमते ।

इति हेमाद्रौ तुलादिप्रतिग्रहीतृणां आचार्यादीनां  
 पुनः संस्कारविधिः ।

अथ पशुपुरोडाशभक्षणे प्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे,—

यज्ञेषु साधुवृत्तेषु धर्माज्जितधनेषु<sup>३</sup> च ।  
 तत्रैव क्षपयेन्मध्यं पशुं वृत्त्यर्थमादरात् ॥

(१) विवर्जितं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) भवति चोभये इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) धर्माज्जन धनेषु च इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।



ब्राह्मणो<sup>१</sup> ब्रह्मवित्पूतं पशुं यद्यभिहारयेत् ।

तस्यैव निष्कृतिर्भूयोवेदपारायणं स्मृतम् ॥

एतदबहुवारविषयम् । अन्यत्र<sup>२</sup> भक्षणे त्रिगुणं, शूद्रद्रव्यग्रहण-  
पूर्वकयज्ञेषु पशुभक्षणे पञ्चगव्यं पुनः संस्कारश्च ।

तदेवाह—

कूर्मपुराणे—

स्वबन्धुक्तयज्ञेषु प्राप्तं यत्पशुभक्षणम् ।

पारायणं विशुद्धिः स्याद् अन्यत्र त्रिगुणं<sup>३</sup> भवेत् ॥

अत्रोच्यते तु त्रैगुण्यं शूद्रे पञ्चगुणं भवेत् ।

पुनः संस्कारतः पूतः शुद्धोभवति सर्वदा ॥

तत्प्रतिग्रहे दोषमाह,—

लिङ्गपुराणे,—

पशुं भक्षयतोयस्य द्विजः स्यात् कृतनिष्कृतिः ।

प्रतिगृह्य सुवर्णं वा ज्ञात्वाऽन्नं सम्परित्यजेत्<sup>४</sup> ॥

अज्ञात्वा कच्छमात्रेण ज्ञानेनैव इयं स्मृतम् ।

अन्नभुक् पञ्चगव्येन शुद्धिमाप्नोति पूर्वजः ॥

अल्पसुवर्णप्रतिग्रहे द्विगुणं अन्नभक्षणे पञ्चगव्यात् शुद्धिः ।

इति हेमाद्रौ शूद्रप्रतिग्रहीतुर्यज्ञे पशुपुरोडाशभोक्तुः प्रायश्चित्तम् ।

(१) ब्राह्मणे इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) अन्यस्य इति क्रीतकाशीपुस्तकपाठः ।

(३) द्विगुणं इति क्रीतखेचितपुस्तकपाठः ।

(४) संपरिपहेत् इति खेचितपुस्तकपाठः ।

वाणिज्यस्याष्टमं भागं कृषेर्विशतिमं तथा ।  
प्रतिग्रही चतुर्थांशं दत्त्वा पापैर्न लिप्यते ॥

स्कान्दे,—

प्रतिगृह्य तुलामाणु नवलक्षं जपेद्बुधः ।  
व्ययं कृत्वा चतुर्थांशं यज्ञं सर्वस्वदक्षिणम् ॥

अथेदानीं तुलादिप्रतिग्रहीतृणां नदीस्नानरूप-  
प्रायश्चित्तम् ।

स्कन्दपुराणे,—

हंस<sup>१</sup>द्वारं च केदारं नरनारायणं तथा ।  
कौरवं चम्पकारण्यं ततोवाराणसीपुरम् ॥  
पयागः पुष्करं क्षेत्रं गङ्गासागरसङ्गमः ।  
जगन्नाथश्च सिंहाद्विर्द्राक्षा<sup>२</sup> रामेश्वरं तथा ॥  
मार्कण्डेयं शोभनाद्रिः जये वाऽपि हि मध्यमे<sup>३</sup> ।  
ततः परं धर्मपुरी नृसिंहोयत्र तिष्ठति ॥

(१) हरिद्वारं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) ज्ञानरामेश्वरं तथा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) जये वापि महत्त्वपि इति काशोपुस्तकपाठः ।



ततः सप्तनदीसंघः शैलः पुण्यपर्वतः ।  
 अहोबलं महाक्षेत्रं वैद्यनाथमतः परम् ॥  
 वेङ्कटाद्रिः कालहस्ती<sup>१</sup> काञ्चीक्षेत्रं ततः परम् ।  
 अरुणाचलं महाक्षेत्रं महाक्षेत्रं चिदम्बरम्<sup>२</sup> ॥  
 कमलालयं महाक्षेत्रं<sup>३</sup> मधुराऽऽग्नेयभागश्च ।  
 रामेश्वरं महाक्षेत्रं जनार्दनमतः परम् ॥  
 अनन्तशयनं गोकर्णं सुब्रह्मण्यं महत्तरम् ।  
 पद्माक्षेत्रमिति प्रोक्तं पुण्यक्षेत्रं यथाक्रमम् ॥

एतानि क्षेत्राणि स्वयम्भूनि<sup>४</sup> ।

अथ पुण्यनद्यः,—

गङ्गा सरस्वती चैव यमुना फाल्गुनी तथा ।  
 गण्डकी शोणभद्रा च नर्मदा गौतमी तथा ॥  
 मलापहारी भीमरथी कृष्णा वेणी तथैव च ।  
 तुङ्गभद्रा तथैवास्या नदी च भवनाशिनी ॥  
 पिनाकिनी च कावेरी ताम्रपर्णी महानदी ।  
 पयोद्वी चञ्चुला चैव तथा वेगवती नदी ॥  
 एताः पुण्यतमाः नद्यः स्मरणात् पापनाशिकाः<sup>५</sup> ।

(१) कालहस्तिं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) विदम्बरं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) मधुराग्नेय भागश्च इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) स्वयं सुवि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) पाप नाशिनीः इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।



एता महानद्यः ।

अयोध्या मयुरा माया काशी काशी भवन्तिका ।  
 पुरी द्वारवती चैव सत्तेता पुण्ड्रवर्षिकाः<sup>१</sup> ।  
 तीर्थेष्वेतेषु राजेन्द्र नदीष्वेतासु पूर्वजः ॥  
 परिगृह्य तुलादीनि राज्ञः पापपरायणात् ।  
 प्रायश्चित्तेन पूतात्मा पुनः संस्कारपूर्वकम् ॥  
 गङ्गायां मौषलक्षानैः षण्मासाच्छुद्धिमाप्नुयात् ।  
 रेवायां तु तथा स्नात्वा शुद्धिमाप्नोति दैहिकीम् ॥  
 वर्षेण वै सरस्वत्यां प्रत्यहं विधिपूर्वकम् ।  
 स्नानैस्त्रिषवणैः<sup>२</sup> सम्यक् शुद्धिमाप्नोति पूर्वजः ॥  
 फाल्गुण्यां प्रातरारभ्य वर्षार्धं ज्ञानमाचरन् ।  
 तत्रापि त्रिषवणमित्यर्थः ।  
 पूर्ववच्छुद्धिमाप्नोति दानेष्वेतेषु संपन्नी<sup>३</sup> ।  
 प्रातरारभ्य गण्डक्यामासायं ज्ञानमाचरन् ॥  
 वर्षद्वयेन पूतात्मा उभयोर्लोकयोः शुचिः ।  
 तथैव शोणभद्रायां पूर्वजः शुद्धिमाप्नुयात् ॥  
 गौतम्यां नियमैः स्नात्वा नित्यकर्मापरायणः ।  
 विंशत्या मौषलक्षानैरब्दमात्रेण शुध्यति ॥

(१) पुण्ड्रवर्षिणीः इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) त्रिषवणैः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) संपन्नी इति लेखितपाठः । संपन्नात् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

स्नानैर्मलापहारिण्यां विंशत्याऽनुदिनं द्विजः ।  
 अष्टमात्रेण तत्राऽपि शुद्धिमाप्नोति पौर्व्विकीम् ॥  
 भीमरथां महानद्यां अर्हारात्रौ जितेन्द्रियः ।  
 जानुदघ्नजले स्थित्वा जपेन्नम्रं त्रियम्बकम् ॥  
 सहस्रं पूर्णतां याति यदा तावद्विरम्य तु ।  
 एवं मासत्रयं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति वेदिकीम् ॥  
 कण्वेण्यां महानद्यामेकादश्यामिनोदये ।  
 स्नात्वा नित्यं समाप्याऽथ नाभिदघ्नजले वसन् ॥  
 “नमो नारायणायै”ति जपेत् प्रणवपूर्व्वकम् ।  
 माध्याह्निकं ततः कृत्वा ब्रह्मयज्ञश्च तर्पणम् ॥  
 कृत्वा ततः पुनर्जम्बा सायंकाले विरम्य च ।  
 अत्रतप्तं तदा कृत्वा पुनरेकादशेऽहनि<sup>१</sup> ।  
 तत्रैव पूर्व्ववत् कण्वे कृत्वा शक्ते तथैव च ॥  
 वर्षमात्रेण पूतात्मा तरेल्लोकद्वयं<sup>२</sup> मुदा ॥  
 तथैव तुङ्गभद्रायां कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।  
 जपेदहोबले क्षेत्रे कुण्डे वा राजसंज्ञिते ॥  
 तत्रैव भवनाशिन्यां जानुदघ्नजले वसन् ।  
 जपेन्नृसंहगायत्रीं मासमेकं निरन्तरम् ॥

(१) पुनरेकादशो वतः । इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) लोकं त्वं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



ततः शुद्धिमवाप्नोति न प्रतिग्रह<sup>१</sup>दोषभाक् ।  
 पिनाकिनीनदीतीरे प्रतिगृह्य तुलादिकम् ॥  
 जपेत् पञ्चाक्षरं मन्त्रं शिवं पापहरं परम् ।  
 स्नात्वा प्रातः शुचिर्भूत्वा त्रिसहस्रं दिने दिने ॥  
 मासत्रयेण शुद्धः<sup>२</sup> स्यात् तुलादीनां प्रतिग्रहे ।  
 अखण्डायां तु कावेर्यां प्रातः स्नात्वा यथाविधि ॥  
 नित्यकर्म समाप्याऽऽशु कण्ठद्वजले वसन् ।  
 जपेच्च पौरुषं सूक्तमष्टोत्तरशतं<sup>३</sup> क्रमात् ॥  
 यावत् समाप्तिर्भवति तदा मौनं परित्यजेत् ।  
 एवं कुर्यात् प्रतिदिनं शुद्धोऽभूदतुमावतः ॥  
 ताम्रपर्णीनदीतीरे अवगाह्य दिनत्रयम् ।  
 त्रियम्बकं जपेन्नित्यं संख्यां मनसि धारयेत् ॥  
 दिनत्रये तु पूर्णेऽस्मिन् निर्विघ्नेन नराधिप ! ।  
 पूतो भवति विप्रोऽसौ तुलादीनां प्रतिग्रहात् ॥  
 धनुःकोट्यां तुलादीनां गृहीत्वा धनलोभतः ।  
 स्नात्वा मध्याह्नवेलायां गत्वा रामेश्वरालये ॥  
 श्रीपासनान्नौ जुहुयात् विरजाहोममादितः ।  
 अधःशायी<sup>४</sup> भवेन्नित्यं मासमेकं निरन्तरम् ॥

(१) प्रतिग्रहे दोषभाक् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) शुद्धिः स्नादिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) अष्टोत्तरशतसूक्तमात्रात् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) अधःशय्या इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।



दुग्धाहारः फलाहारोदयोरेकं समाचरेत् ।

एवं मासत्रयं कुर्यात् तस्माद्दोषात् प्रमुच्यते ॥

एतन्नदीव्रतं यागादिकर्मकर्तृणां पूर्वोक्तनिमित्तैः अपूतस्य,  
पूतस्य तु नदीस्नानादिकर्मकरणे शरीरक्लेशेऽप्यत्र, तदाह—

मनुः—

तुलादिसंग्रहीतृणां पूर्वं शुद्धिमनिच्छताम् ।

पुनः संस्कारभीतानां नदीस्नानमुदीरितम् ॥

प्रायश्चित्तैर्विशुद्धानां पूर्वं शुद्धिमतां सताम् ।

पुनः संस्कारपूतानां नदीस्नानं निरर्थकम् ॥

निरर्थकं नदीस्नानादिकमित्यर्थः ।

इति हेमाद्रौ तुलादिप्रतिग्रहीतृणां नदीस्नानरूप-  
प्रायश्चित्तम् ।

अथ तुलादिप्रतिग्रहीतृणां प्रायश्चित्तविशेषमाह ।

महानारदीये,—

तुलायां गोसहस्रे च लाङ्गुले विश्वमण्डले ।

सागरे चर्मणोधिनौ महाभूतघटे नृप ॥

(१) पुनः संस्कार लोभीनां इति इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) विशेषेतिपदम् क्रीतलेखितपुस्तकयोर्नोपलब्धम् ।

तिलगर्भे कालचक्रे कोटिहोमे' जनाधिप ! ।  
 आचार्या ये भवन्त्यत्र ते सर्वे दीपगामिनः<sup>१</sup> ॥

लिङ्गपुराणे,—

आत्मतुल्यसुवर्णेन गोसहस्रे च लाङ्गले ।  
 महोदधिषु भूताख्ये घटे धेनौ<sup>२</sup> च चर्मणाम् ॥  
 कोटिहोमे कालचक्रे तिलगर्भे तिलाचले ।  
 कार्पासपर्वते राजन् तथा लवणपर्वते ॥  
 आर्द्र<sup>३</sup> कर्णाजिने ये च प्रमुखाः<sup>४</sup> स्युर्द्विजोत्तमाः ।  
 तेषामेवानुकम्पार्थमिदमाह प्रजापतिः ॥  
 प्रायश्चित्तं विशुद्ध्यर्थमिह लोके परत्र च ।

कूर्मपुराणे,—

आर्द्रकर्णाजिने कालचक्रे लवणपर्वते ।  
 कार्पासपर्वते कोटिहोमे गर्भे तिलाक्षये ॥  
 गोसहस्रे तुलायाञ्च लाङ्गले विश्वमण्डले ।  
 सागरे चर्मधेनौ च महाभूतघटे तथा ॥

- 
- (१) कोटिहोमं इति लेखिप्रपुस्तकपाठः ।  
 (२) सर्वे निरयगामिनः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।  
 (३) धेनोश्च इति क्रीतपुस्तकपाठः ।  
 (४) कर्णाजिने इति क्रीतपुस्तकपाठः ।  
 (५) प्रमुखा इति लेखितपुस्तकपाठः ।



आचार्यत्वं यदि प्राप्तं दानानां पुण्यसङ्गमे ।

आचार्यो 'यो भवेद्विप्रस्तस्य निष्कृतिरुच्यते ॥

आचार्यइति वाक्यं आर्द्रकृष्णाजिनादिग्रहीतृणाम् तुला-  
गोसहस्रप्रतिग्रहीतुराचार्यस्य ब्रह्मसदस्यत्विजास्योपलक्षणम्—

तदाह,—

वशिष्ठसंहितायां,—

आत्मतुल्यसुवर्णस्य गोसहस्रस्य च संग्रहे ।

आचार्यप्रभृतीनाञ्च ऋत्विजां पापनाशनम् ॥

प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं देहशुद्ध्यर्थमादरात् ।

इतरदानेषु समव्यतिरिक्तेषु हिरण्यगर्भादिषु आचार्याणामेव  
नेतरेषाम् । तदाह—

नारदः,—

पूर्वमुक्तेषु दानेषु तुलागोलाङ्गुलादिषु ।

आचार्याणाञ्च सर्वेषां प्रायश्चित्तं विशोधनम् ॥

( एतद्व्यतिरिक्तहिरण्यगर्भादिषु आचार्याणामेव नेतरेषां )  
हिरण्यगर्भसंहितायाम्—

आर्द्रकृष्णाजिने राम कोटिहोमे तिलाचले ।

कार्पासपर्वते काल-चक्रे लवणपर्वते ॥

(१) यदि य इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

( ) अयं पाठः लेखितपुस्तके नास्ति ।



तिलगर्भं च गृह्णीयात्<sup>१</sup> समस्वेतेषु योद्विजः ।  
 तस्यैव<sup>२</sup> निष्कृतिरियं कथिता मुनिपुङ्गवैः ॥  
 पूर्वोक्तानां तुलादीनां दानानां ये द्विजोत्तमाः ।  
 आचार्याऋत्विजोभूप तेषामेवेह निष्कृतिः ॥

तत्प्रकारमाह<sup>३</sup>—

देवलः—

तदानीं वा परेद्युर्वा पञ्चमे वाऽथसप्तमे ।  
 यस्मिन् कस्मिन् दिने वाऽपि मनसा परिशुद्धिमान् ॥  
 गन्धाक्षतान् पञ्चगव्यं ताम्बूलानि कुशानपि<sup>४</sup> ।  
 ब्राह्मणान् वेदसम्पन्नान् ग्रामान् सरितस्तटे<sup>५</sup> ॥  
 गत्वा सर्वैः समालोच्य बन्धुभिः सह पार्थिव ।  
 तैरनुग्रामवाच्याऽशु प्रणिपत्य यथाक्रमम् ॥  
 द्रव्यलुब्धतया<sup>६</sup> विप्राः मयाऽकारि प्रतिग्रहः ।  
 यागादिकरणेऽशक्तस्तत्तन्तव्यं द्विजोत्तमाः ॥

(१) राजेन्द्र इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) तस्योपनिष्कृतिः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) तत्प्रकरणमाह इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) कुशानि च इति क्रीत-पुस्तकपाठः ।

(५) आनयित्वा नदीतटं इति लेखित-पुस्तकपाठः आलपित्वा नदीतटं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(६) लोभतया इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

इति नत्वा व्रजेत्तीर्थं प्रार्थयित्वा क्षमापयेत् ।  
 मलापकर्षणं कृत्वा नित्यकर्म समाप्य च ॥  
 पुण्यादिकं ततोष्टत्वा दर्भपाणिर्जितेन्द्रियः ।  
 चतुर्विंशतिकान् विप्रान् वेदशास्त्रपरिष्कृतान् ॥  
 षष्टादश द्वादश वा पर्षदर्थे<sup>(१)</sup> नियोजयेत् ।  
 स्थापयित्वा ततः सम्यक् परिषद्बिधिपूर्वकम् ॥  
 उपविश्य शुचौ देशे तदग्रे प्राप्नुयः शुचिः ।  
 पूर्णेन मनसा युक्तः प्राणायामत्रयं चरेत् ॥  
 पुण्याहवाचनं कुर्यात् तेन तोयेन मार्जयेत् ।  
 नान्याह्वानं<sup>(२)</sup> ततः कुर्यात् केचिदिच्छन्ति पार्थिव ॥  
 प्राणानायस्य विधिवद्देशकालौ च कीर्तयेत् ।  
 निमित्तं कीर्तयेद्विद्वान् यस्मिन् क्षेत्रे यदा तिथौ ॥  
 यस्य राज्ञः समुत्पन्नं पापमेतत् परिग्रहात् ।  
 तन्नोचनाम नक्षत्रराशिपूर्व्यं समुच्चरेत् ॥  
 तत्तद्गोत्रं सनक्षत्रं दानमन्त्रं प्रकीर्तयेत् ।  
 प्रायश्चित्तमहं कुर्यां धर्मशास्त्रानुसारतः ॥  
 इति सङ्कल्प्य विधिवद् गन्धपुष्पाक्षतैर्मुदा ।  
 अभ्यर्च्य पर्षदं<sup>(३)</sup> सम्यक् नारायणमनुस्मरन् ॥

(१) चतुर्विंशति वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) परिषदर्थे इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) नद्याह्वानं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) परिषदं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।



तदष्टमांशद्रव्यस्य चतुर्भागस्य वाग्यतः ।

भागमेकं ततो बहुधा स्ववस्त्रेऽक्षतपूर्वकम् ॥

समस्तसम्पदित्याद्यैर्वाक्यैः पौराणिकैः पठन् ।

त्रिः परिक्रम्य यत्नेन प्रणम्योत्थाय दण्डवत् ॥

तदग्रे दक्षिणां स्थाप्य ततो विज्ञापयेत् सुधीः ।

येन दोषः 'समुत्पन्नः तन्निमित्तम् । तन्निरासार्थं प्रायश्चित्तं  
करिष्ये इति विज्ञाप्य तदग्रे स्थातव्यम् ।

सभा तु तत् समागृह्य तेन विज्ञापितं वचः ।

नत्वा विप्रान् सप्त पञ्च त्रयं वा विदुषां मुदा ॥

पूर्वोक्तदक्षिणां दत्त्वा प्रेषयेदनुवादकम् ।

प्रेषयन्त्विति तानुक्ता स्मरेन्नारायणं विभुम् ।

तत्रैकं विदुषां शान्तमनुवादार्थमादरात् ॥

दक्षिणां बहुशो दत्त्वा प्रेषयेद्युर्दिजोत्तमाः ।

सोऽपि स्नात्वा दभेपाणिः कर्त्तारमनुबोधयेत् ॥

तन्नोचनामनक्षत्रमनूच्याय्योपदेशयेत् ।

तत्सर्वमनुवादाच्च श्रुत्वा वाक्यं समाचरेत् ॥

हिरण्यज्ञानरूपेण प्रायश्चित्तं विशोधनम् ।

प्राच्याङ्गवपनं कृत्वा दन्तधावनपूर्वकम् ॥

स्नानं कृत्वा पञ्चगव्यैस्तत्तन्मन्त्रैः पृथक् पृथक् ।

गोदानञ्च ततः कुर्यात् प्राच्याङ्गपरिपुष्टये ॥

(१) दोषं समुत्पन्नं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) परितुष्टये इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

उदीच्याङ्गानि सर्व्याणि शालाहोमं ततः परम् ।  
 नान्दीश्रावं वैष्णवाख्यं पञ्चगव्यमनुत्तमम् ॥  
 शालाहोमं ततः कुर्यादुत्तराख्यं विचक्षणः ।  
 पुनर्गोदानकृत्कर्ता दद्यादानमनुत्तमात् ॥  
 भूरिदानं ततः कृत्वा ब्राह्मणान् भोजयेत्सुधीः ।  
 एवं कृते द्विजो नित्यं मुक्तो दोषात् परिग्रहात् ॥  
 अन्यथा दोषमाप्नोति दुःखी स्याज्जन्मजन्मनि ।

### अथ प्रायश्चित्तप्रकारः ।

आदौ मलापकर्षणं स्नानं, ततः परिष्वेदनं, अष्टाविंशतिरष्टादश  
 द्वादश वा विप्रा विहांसः परिषदर्थे नियोक्तव्याः, ततः परिषदरे  
 चैवं कर्त्तव्यं, परिषदभ्यर्चनं सकृत्स्नितद्रव्यं वस्त्रान्तरे बद्धा हर्मपाणि-  
 मुकुलितहस्तः “समस्तं सम्प”दिति मन्त्रमुच्चरन् परिषदं त्रिः प्रद-  
 क्षिणीकृत्य, दण्डवत्प्रणम्य, दक्षिणां पविषदग्ने निधाय, मुकुलित-  
 पाणिः सन्—हे परिषत् मदीयां विज्ञापनां अवधार्य, मया सम-  
 पितामिमां सौवर्णां दक्षिणामर्पयामीमपि यजोक्तदक्षिणात्वेन  
 स्वीकृत्य, काश्यपगोत्रममुकराशीजातममुकशाखाध्यायिनममुक  
 नामधेयं मामुचर, इत्युक्त्वा पुनः प्रणम्य उत्थाय मुकुलितकरः सन्—  
 हे परिषत् पूर्व्वद्युर्यस्मिन् कस्मिन् दिने वा अमुकनदीतीरे अमुक  
 देवसन्निधौ अमुकपुण्यकाले अमुकगोत्रेण अमुकनक्षत्रे अमुकराशी



जातेन अमुकनामधेयेन धर्मवर्तिना राज्ञा विप्रेण वैश्येन वा कृतेषु  
तुलादिमहादानेषु काश्यपगोत्रस्य अमुकनक्षत्रे अमुकराशौ  
जातस्य अमुकशाखाध्यायिनो ऽमुकनामधेयस्य मम देवात्  
प्रतिग्रहः प्राप्तः, तस्माद् ब्रह्मराक्षसत्वभयनिवृत्तिद्वारा तुलादि-  
दानेषु प्रतिग्रहात् स्नानसन्ध्यादिनित्यकर्मांशरूपतद्दोषपरिहार-  
द्वारा च उत्तरत्रसन्ध्यादिनित्यकर्मानुष्ठानाधिकारसिद्ध्यर्थं युष्मदनु-  
श्रया प्रतिग्रहलब्धस्य धनस्य चतुर्थभागेन धर्मशास्त्रोक्तविधिना  
प्रायश्चित्तं करिष्ये—इति सङ्कल्पा, पुनः प्रणम्य उत्थाय तदग्रे  
मुकुलितपाणिः सन् तिष्ठेत्, पूर्वसङ्कल्पस्त्वेवमेव । अग्रेष्वेषा  
परिवर्त्तेतदा विचार्य सप्त पञ्च त्रीन् वा विदुषोविप्रान् परि-  
वह्निणासमदक्षिणया तोषयित्वा “हे विद्वांसः यूयं सम्यग्विचार्य  
अमुकगोत्रेणाऽमुकनक्षत्रे अमुकराशौ जातेन अमुकशाखा-  
ध्यायिना अमुकनामधेयेन युष्मत्सन्निधौ विज्ञापितस्य तुलादि-  
दोहशमहादानेषु मध्ये यस्य कस्यचित् प्रतिग्रहात् यत्पापमुत्पन्नं  
तेन तत्प्रतिग्रहात् प्रभृत्येतत्क्षणपर्यन्तं सन्ध्यादिनित्यकर्माणि  
नृशितानि तत्पापापनोदनं प्रायश्चित्तं धर्मशास्त्रेषु निश्चित्य  
एकप्रत्यान्वारूपेण उपदिशतैकं तत्पापोच्चारणदत्तं प्रेषयत च”  
इति । ततः परिषत् प्रेषयेत् विधायकम् ।

## अथ विधायकवाक्यम् ।

सर्वे ज्ञातवन्तः—एकं विपश्चितं ग्रहबधारणोच्चारणदण्डं  
 स्वदक्षिणातुल्यदक्षिण्या सभाव्य ब्रूयुः “भो अनुवादक इत आगच्छ  
 इमां दक्षिणां स्वीकृत्य अमुकनदीतीरे अमुकदेवसन्निधौ अमुक-  
 पुण्यदिनसे अमुकगोत्रस्य अमुकनक्षत्रस्य अमुकराशौ जातस्य  
 अमुकशाखाध्यायिनोऽमुकनामधेयस्य एतस्य पूर्वेषुः यस्मिन्  
 कस्मिन् दिने वा तुलादिषोडशमहादानेषु मध्ये यस्य प्रति-  
 ग्रहात् यत्पापमुत्पन्नं तेन तत्तत्प्रतिग्रहात् एतस्य उपनयनप्रभृत्ये-  
 तत्क्षणपर्यन्तं सन्ध्यादिनित्यकर्माणि भङ्गितानि तत्तत्पापनोदनं  
 प्रायश्चित्तं धर्मशास्त्रेण निश्चित्य पविषन्निर्णीतं शक्यप्रत्याज्ञाय-  
 रूपेणाऽस्य उपदिशेत्येकं अनुवादकवाक्यम् । स तु सचैलं  
 ज्ञात्वा दर्भपाणिः सन् कर्त्तारमधिकृत्य उत्तानपाणिः सन्  
 “हे काश्यपगोत्र अमुकनक्षत्रे अमुकराशौ जात अमुकशाखा-  
 ध्यायिन् अमुकनामधेय त्वया परिषत्सन्निधौ विज्ञापितस्य  
 पापस्य अपनोदनमस्मिन् निर्णीतं सर्वप्रायश्चित्तं प्राप्नोदी-  
 त्वाङ्गसहितं पूर्वोत्तरशालाहोमानुगतं वैष्णवादीनां श्रावसहितं  
 एकमखण्डं शक्यप्रत्याज्ञायरूपेणोपदिशति, विधायकमुखेना-  
 शेषपरिषत्तां प्रेषितवती च, अहमपि उपदिशामि, सावधानः  
 समाकर्ण्य, काश्यपगोत्रामुकनक्षत्रे अमुकराशौजात अमुकशाखा-  
 ध्यायिन् अमुकनामधेय तवाऽमुकनदीतीरे अमुकदेवसन्निधौ  
 अमुकपुण्यदिनसे अमुकगोत्रेण अमुकनक्षत्रे अमुकराशौ जातेन



अमुकनामधेयेन स्वधर्मवर्तिना राज्ञा कृतेषु तुलादिषोडशमहा-  
दानेषु मध्ये यस्य दानस्य प्रतिग्रहात् यद्यत्पापमुत्पन्नं तेन इतः  
पूर्वं त्वया चरितनित्यकर्मणां फलमपि भ्रंशितं, इतःपरं  
सन्ध्यादिनित्यकर्मभूषणानाधिकारसिद्धयर्थं एतत्पापनोदनं प्राजा-  
पत्यकृच्छ्ररूपमर्द्धं प्रतिकृत्य-विप्रेभ्यः प्रतिग्रहयेत् षड्गुणितं  
प्राजापत्यकृच्छ्रात्मकं विशोधनं भवति, क्षत्रियेभ्यो द्विगुणं विशोधनं  
वणिग्भ्यश्चेत् त्रिगुणितं शूद्रेभ्यश्चेत् षड्गुणितषड्मर्द्धं प्राजापत्य-  
कृच्छ्रात्मकं विशोधनं भवति । राज्ञां हत्यादिदोषबाहुल्यात्  
तत्प्रतिग्रहे अशीत्यधिकसहस्रप्राजापत्यकृच्छ्रप्रत्यान्नायात्मकसर्व-  
प्रायश्चित्तं प्राचोदीच्याङ्गसहितं पूर्वोत्तरशालाहोमवैष्णवनान्दी-  
श्राद्धपञ्चगव्यानुसङ्गतं सर्वप्रायश्चित्तं, साक्षाच्चर्यायां शक्तश्रेदाचार-  
पूर्तो भव, साक्षाच्चर्यायामशक्तश्रेत्प्रत्यान्नायानाचर धेनुदानसमुद्र-  
गामिनदीक्षानसंहितामात्रवेदपारायणायुतगायत्रीजपद्विशतप्राणा-  
याममृत्युञ्जयमन्त्रसहित-सहस्रतिलहोम- द्वादशब्राह्मणभोजनानि  
प्रत्यान्नायाः एतैः प्रत्यान्नायरूपैरस्मिन् सर्वप्रायश्चित्ते काश्यप-  
गोत्रेण अमुकनक्षत्रे अमुकराशौ जातेन अमुकशाखाध्यायिना-  
ऽमुकनामधेयेन त्वया सम्पूर्णमनुष्ठिते सति काश्यपगोत्रः अमुक-  
नक्षत्रेऽमुकराशौ जातोऽमुकशाखाध्यायी अमुकनामधेयोऽसौ  
(जातोऽमुकामुकशाखाध्यायी अमुकनामधेयोऽसौ,) अमुकनदीतीरे  
अमुकदेवसन्निधौ अमुकपुण्यदिने अमुकनक्षत्रेऽमुकराशौ जातेन  
अमुकनामधेयेन स्वधर्मवर्तिना राज्ञा कृतेषु तुलादिषोडशमहा-  
दानेषु यस्य दानस्य प्रतिग्रहात् ब्रह्मराक्षसत्वमवश्यभावि, तस्मा-

दितः पूर्वं सन्ध्यादिनिवृत्त्यर्थं भ्रंशलोपात् सर्वेभ्यः पापेभ्यश्च मुक्तो भूयादित्यनुवादक उच्चैर्वदेत् । परिषद्वैकवाक्येन तथास्त्विति वदेत्, अनुवादकोऽपि आन्त्रभाषया पुनर्वदेत्, परिषत् अपि तथाऽस्त्विति पुनर्वदेत् । तस्माद्देशादपक्रम्य शुद्धाचमनं कृत्वा कच्छ्राणि शक्यप्रत्यान्त्रायरूपेण स्वयं वा ब्राह्मणैर्वा कारयित्वा, प्राच्याङ्गभूतानि दन्तधावनपवनमृद्धमग्नौमूत्रगोमयक्षीरदधिसर्पिभिस्तत्तन्मन्त्रैः पृथक् पृथक् कृत्वा, प्राच्यां गोदानं कृत्वा, प्राच्याङ्गभूतं पूर्वशालाहोमं कृत्वा वैष्णवनाम्दीयाहं कुर्यात् । अनन्तरं ब्रह्म कूर्श्वविधिना पञ्चगव्यं पीत्वा तदङ्गदशदानानि कुर्यात् । उदीच्याङ्ग उत्तरशालाहोमं कृत्वा ब्राह्मणान् भोजयेत् । अनन्तरं पुनः संस्कारविधिना पुनः संस्कारं कृत्वा पूतो भवेत् । उभयोर्लोकयोर्व्यवहारक्षमो भवेत् । एवं कीटिहोमाचार्यादीनां प्रायश्चित्तं । कालचक्रतिलगर्भप्रतिग्रहीतृणां अपि एवं प्रायश्चित्तम् । नाऽन्यथा ग्रहो भवति ।

तदाह—

गौतमः—

यथा चर्ममयोवत्सो यथा दाहमयो 'मृगः ।

तथा निष्कृतिहीनोऽसौ द्विजोलोकविगर्हितः ॥

यागादिकमकृत्वा तु प्रायश्चित्तपरास्तुखः ।

अपवित्रः सदा भूयाद् अनर्हः सर्वकर्मसु ॥



योवा कौवा द्विजोलोके विप्रस्वाऽऽतनिष्कृते ।  
 गृही यदिह भुञ्जीयाद् गोमांसाग्री निगद्यते ॥  
 द्विजस्वाऽऽतचित्तस्य गृहे नित्यं समाश्रिताः ।  
 बालग्रहाः पिशाचाश्च स्मशानसदृशं गृहम् ॥  
 पितरोनाऽत्र भुञ्जन्ति तदेव ऋषिपुङ्गवाः ।  
 न विष्णुः पृथिवी गावः शपन्त्यथ नराधमम् ॥  
 इति ।

इति हेमाद्रौ तुलादिदानेषु प्रतिग्रहीतृणां  
 आचार्यादीनां प्रायश्चित्तविधिः ।

अथ तुलादिदानेषु प्रतिग्रहीतृणां आचार्यादीनां  
 भयहरयन्तोत्तारप्रकारमाह ।

मन्तरहस्ये,—

तुलापुरुषादिदानेषु कालपुरुषप्रतिग्रहे ।  
 गाढालिङ्गनदाने च खट्वायां 'रोगिणो गृहे ॥  
 अपां मार्जनकाले च आसन्नमरणे गृहे ।  
 शवदर्शनकाले च संग्रामे रक्तदर्शने ॥

एतेषूक्तेषु कालेषु पिशाचाः सञ्चरन्त्यतः ।  
 केचित्तु वायुरूपेण केचिच्च जनदर्शने ॥  
 दातुः प्रतिग्रहीतुर्वा दृष्ट्वा केचिच्चरन्त्यतः ।  
 तत्कर्तुः सर्वपापानि दानमात्रे व्रजन्त्यतः ॥  
 रुदन्तः प्रविशन्त्यत्र आचार्यं भयविह्वलम् ।  
 तदानीं वा परेष्वर्वा पञ्चमे दशमेऽपि वा ॥  
 पचे वा मासमात्रे वा द्वितीये वा तृतीयके ।  
 शिरःकम्पो ज्वरोवाऽपि शूलं वा कुक्षिमध्यतः ॥  
 भ्रमः सर्वत्र दुर्बान्तं करपादनिपीडनम् ।  
 सर्वदा भ्रमः कुक्षिः स्याद् एतदेव विचेष्टितम् ॥  
 मन्दाग्निरक्षत्रिर्नित्यं एतत्क्षणमोरितम् ।

कोटिहोमकाले शिरोभ्रमणादिकम् । आलिङ्गनदाने स्वयं  
 वा पतति पाददहस्तौ वा न चलतः । रक्तदर्शने स्वस्वामि, कुण्ठपदर्शने  
 महाभीतिः सैव व्याधिहेतुः—

तेषां च रक्षणार्थाय लोकानां हितकाम्यया ।  
 सर्वपापहरं पुण्यं सर्वोपद्रवनाशनम् ॥  
 सर्वभूतहरं दिव्यं सुदर्शनमनुत्तमम् ।  
 वक्ष्यामि शृणु राजेन्द्र सर्वभूतपलायनम् ॥  
 भूर्जं वा तालपत्रे वा स्वर्णे वा राज्ञेऽपि वा ।  
 लिखित्वाऽत्र पूर्णत्रय दानकाले वहेत् करे ॥  
 तं दृष्ट्वा प्रपलायन्ते महाभूताः दिग्योदश ।  
 भूर्जपत्रे लिखेद्यन्तं स्वर्णकार्पासग्राह्यया ॥



गीरोचनेन पूताका प्राप्नुखोदमुखःशुचिः ।  
 पत्रमध्ये लिखेद्यन्त्रं रेखात्रयसमन्वितम् ॥  
 चतुःशूलं चतुर्दिक्षु तन्मध्ये तं नृकेसरिम् ।  
 लक्ष्मीबीजं लिखेत्पूर्वं प्रज्ञादं पश्चिमे लिखेत् ॥  
 दक्षिणे मादतं बीजं उत्तरे गारुडं लिखेत् ।  
 दुर्गाभिरष्टपूर्वाभिर्वलयकारमालिखेत् ॥  
 एवं यन्त्रं लिखित्वाऽऽदौ पूजयेद्बन्धपुष्पकैः ।  
 नानाविधैः फलैश्चैव धूपदीपनिवेदनैः ॥  
 पूजयित्वा न्यसेद्यन्त्रं स्वर्णं वा राजतेऽपि वा ।  
 बध्नीयाद्वस्तमूले तु सर्वभूतनिवारणम् ॥  
 प्रतिग्रहेषु<sup>१</sup> दानानां तुलादीनां विशेषतः ।  
 रणमध्ये कोटिहोमे शवसन्दर्शने तथा ॥  
 श्मशानमध्ये राजेन्द्र निर्भीकः स भवेद्भदी<sup>२</sup> ।  
 नीरोगो जायते पश्चात् नारसिंह<sup>३</sup> प्रसादतः ॥  
 दानप्रतिग्रहे काले मार्जनेनाऽन्यतोऽपि वा ।  
 बध्नीयात् सर्वथा यन्त्रं तत्स्त्रीपुत्रोऽथ बालकः ॥  
 आयुः पूर्णञ्च सर्वेषां न भयं विद्यते क्वचित् ।  
 इति हेमाद्रौ तुलादिप्रतिग्रहीतृणां आचार्यादीनां  
 भयनिवारणसुदर्शनोद्धारः ।

(१) प्रतिग्रहेषु इति क्रीत पुस्तकपाठः ।

(२) गती इति लेखित पुस्तकपाठः ।

(३) नारसिंहाः प्रसादतः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

तथापि भयनिबद्धानां<sup>१</sup> तुलादिप्रतिग्रहीतृणां  
ज्वरादिरोगहरमृत्युप्रतिमापूजाविधानं  
होमप्रकारञ्च दर्शयति ।

मार्कण्डेयः—

तथापि भयबद्धानामाचार्याणाञ्च ऋत्विजाम् ।  
दानप्रतिग्रहे काले मृत्युरायाति सर्व्वथा ॥  
अन्धकारतया राजन् उत दीप्त्या महत्तया ।  
अथ वा जलदोषेण दृष्ट्या वाऽन्यस्य पापिनः ॥  
व्याधिराविशते देहे आचार्य्यस्य द्विजन्मनः ।  
कम्पः शूलं शिरःशूलं पातनं पादघातनैः ॥  
पित्तञ्च वमनञ्चैव अन्तर्हृदिरथाऽपि वा ।  
बहुमूलं बहुमलं बहुवाक् सर्व्वदा भ्रमः ॥  
ततस्तत्क्षणमेतेषामाचार्याणां जनाधिप ।  
मृत्युस्तु वायुरूपेण अङ्गमाविशति सदा ॥  
तदा तत्परिहारार्थं मृत्युपूजां समाचरेत्<sup>२</sup> ।  
मृत्युं स्वर्णमयं कृत्वा पलमानसुवर्णतः<sup>३</sup> ॥  
चतुर्भुजं नीलवर्णं दीर्घास्थं रक्तलोचनम् ।  
रक्तपात्रञ्च खड्गञ्च पाशं शूलञ्च पाणिभिः ॥

(१) भयबद्धानां इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) तदा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) समाचर इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) सुवर्णमयं इति लेखितपुस्तकपाठः ।



दधानं पञ्चमध्यस्थं पूजयेद्दशाधिशान्तये ।

आचार्यः पूजयेन्मृत्युं रक्तगन्धाक्षतेर्मुदा ॥

तिलपद्मे पूर्वमाने स्वगृहे शुद्धदेशतः ।

“परं मृत्यो” इति पूजामन्त्रः । गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यैः प्रदक्षिण-  
नमस्कारैश्च पूजां समाप्य, तदीशानभागे स्थण्डिले समिदाज्य-  
चरुभिर्होमं कुर्यात्, होमपूजायां स एव मन्त्रः । होमान्ते  
अपमृत्युत्तरणमार्जनवद्रोगिणं मार्जयेत् । द्विवर्षत्रिवर्षचतुर्वर्ष-  
मध्ये यदा रोगोद्भवस्तदैव सर्वमेतत् कार्यं, आचार्यादीनां  
अन्यथा मृत्युत्तरणं न भवति ।

होमान्ते मार्जनं कृत्वा ततोदानं समाचरेत् ।

आचार्यं गन्धपुष्पाद्यैरलङ्कृत्य यथार्हतः ॥

उदङ्मुखाय विप्राय स्वयमिन्द्राननः शुचिः ।

“तिलाः पापहरानित्यं” इति तिलदानम् । “शीतवातोष्ण-  
सन्त्राण”मिति वस्त्रदानम् ।

मृत्युरूपाभिमां दिव्यां सर्वरोगोपशान्तये ।

महाभयनिरासार्थं दास्येऽहं द्विजवत्सभ ॥

प्रतिग्रहसमुद्भूतं पापं मे यदुपार्जितम् ।

तत्सर्वं विलयं यातु व्याधिर्मे नाश्रयतामियात् ॥

इति प्रतिमादानमन्त्रः ।

ततस्तु प्रतिमा देया दशगावः स्वयम्भुवे ।

पुनर्द्रोगविशुद्धयर्थं ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ॥

कोटिहोमे आचार्यादीनां प्रायश्चित्तम् ।

६५८

एवं यः कुरुते 'सोऽय सद्यो रोगात् प्रमुच्यते ।

अन्यथा दोषमाप्नोति जन्मजन्मनि पार्थिव ।

इति हेमाद्रौ आचार्यादीनां ज्वरादिसर्ज्वरोगहरमृत्यु-

प्रतिमादानविधिः ।

अथेदानीं कोटिहोमे आचार्यादीनां प्रायश्चित्तमाह ।

महानारदीये—

योविप्रः कोटिहोमेषु लक्षहोमेषु वा नृप ।

आचार्यत्वं यदा कुर्यात् तदा नश्यन्ति तत्क्रियाः ॥

देहान्ते नरकं गत्वा पिशाचोमूकसंज्ञकः ।

न तस्य<sup>१</sup> निष्कृतिर्नास्ति त्रिः परिक्रमणाद्भुवः ॥

लेङ्गे—

कोटिहोमेषु योविप्रो निर्निमित्तं प्रधानभाक् ।

महान्तं नरकं भुक्त्वा पिशाचोजन्मनां त्रये ॥

निष्कृतिः कुतचिद्दृष्ट्वा शम्भुना लोकशम्भुना ।

त्रिः परिक्रमणाद्भूमेरुत कालीनिवेशनम् ॥

(१) यस्य इति लेखित पुस्तकपाठः ।

(२) तस्य वै इति लेखितपुस्तकपाठः ।



आजम्पतनात्तिष्ठेत्तदा शुद्धिमवाप्नुयात् ।

तदाह—

गौतमः—

कोटिहोमेषु नियमा बहवः सन्ति पार्थिव ।  
मौनं पद्मासनं ध्यानं हविष्यान्नञ्च भक्षणम् ॥  
स्थण्डिले शयनं गन्धताम्बूलादीनि वर्जयेत् ।  
मन्त्रान्तमुच्चरन् हुत्वा हविरुत्तानपाणिना ॥  
क्रमिकोटास्थिकेशादिबाहुल्याद् धान्यमध्यतः ।  
संत्यज्य विविधानेतान् ऋत्विजो वर्त्तयन् सदा ॥  
दोषान्नियमसन्त्यागान् न होमफलमप्नुते ।

महाराजविजये,—

अत्रतस्तु तिलान् हुत्वा परार्थं शुभमन्त्रतः ।  
स एव ग्रामचाण्डालस्तद्धदा नाऽऽलपेत् सुधीः ॥  
चतुर्दश चाण्डाला ग्रामस्थास्तानाह ।

शिवपुराणे,—

रजकश्चर्मकारश्च नटीवरुड एव च ।  
कैवर्त्तमेदभिन्नाश्च स्वर्णकारस्तु सौचिकः<sup>१</sup> ॥  
तक्षकस्तिलयन्त्री च सूजकक्री तथा ध्वजी ।  
त एते ग्रामचाण्डाला वास्त्रात्रेणाऽपि नाऽऽलपेत् ॥  
परार्थं काशिकायायी दत्ताग्निः कीकसानुगः ।  
अतोऽपि दोषबाहुल्यात् होममेनं परित्यजेत् ॥

(१) सूजकक्री इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

ईषन्मातस्य सौख्यस्य 'कृते दोषान् जिह्वासुभिः ।

नृभिस्त्याज्योलक्षहोमः कोटिहोमोऽपि ण्यर्थिव ।

ब्रह्माण्डे,—

होमकृत्वा वृथा विप्रः कोटिं लक्षमयाऽपि वा ।

यागाद्यभावे कुर्वीत प्रायश्चित्तं विशुद्ध्यै ॥

विप्रस्याऽर्थं कृते होमे षड्विंशच्छ्रमाचरेत् ।

बाहुजार्थं कृते होमे तदैतद्विगुणं चरेत् ॥

वणिग्भ्यस्त्रिगुणं प्रोक्तं पादजभ्यश्चतुर्गुणं ।

संस्कारार्थं कृते होमे षाड्गुण्यं पूर्ववच्चरेत् ॥

सदस्यब्रह्मणोरर्द्धं तदर्द्धं ऋत्विजां स्मृतम् ।

पूर्वोक्तप्रायश्चित्तवत् सर्व्वं कुर्यात् प्रायश्चित्ताकरणे दोषमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

लक्षहोमे कोटिहोमे आचार्य ऋत्विजोऽथवा ।

तद्दोषपरिहारार्थं अकृत्वा निष्कृतिं शुभाम् ॥

पैशाच्यमनुभूयाऽन्ते तिलघातो भवेद्भुवि ।

भिषक्स्त्रीषु च जन्मानि गर्ह्यः पञ्चजन्मसु ॥

वानरत्वं भवेत्पश्चात् ककलासस्ततः परं ।

ततोभुवं समासाद्य बहुरोगो प्रजायते ॥

आचार्यार्द्धं तयोः प्रोक्तं तदर्द्धं ऋत्विजां पृथक् । इति ।

प्रायश्चित्तं पूर्वोक्तरूपं पूर्ववत् सर्व्वं कुर्यात् । लक्षहोमेऽपि



एवमेव । लक्ष्मीमे कोटिहोमे प्रायश्चित्तमाचार्यस्य । तदर्धं  
सदस्यत्रयणोस्तदर्धं ऋत्विजां तदाह—

बौधायनः—

लक्ष्मे तत्कोटिहोमाद्धं प्रायश्चित्तं तथाऽग्नेयीः ।

तदर्धमुभयोः प्रोक्तं तदर्धं ऋत्विजां पृथक् । इति ।

तदेतत् प्रायश्चित्तं सर्व्वं पूर्व्ववत् कुर्यात् ।

इति हेमाद्रौ कोटिहोमे लक्ष्मीमे च प्रधानर्त्विजां  
प्रायश्चित्तम् ।

( अथेदानीं कालचक्रप्रतियहप्रायश्चित्तमाह—)

कूर्मपुराणे,—

जन्मन्येकत्र पेशाचः कालचक्रप्रतियहे ।

विप्रोभवति दुष्टात्मा पूर्व्वजैः कारणैर्विना ॥

मत्स्यपुराणे,—

भोगासक्तो हि जिविहान् सौरक्षेणे प्रतिग्रहे ।

पिशाचो भवति क्षिप्रं राज्ञः पापानुवर्त्तिनः ॥

(—) अयं पाठः क्रीत वेदितपुस्तकयोर्नोपलभ्यते ।

तस्येह निष्कृतिर्नाऽस्ति तप्तकच्छशतादिना ।  
सत्क्रियास्तस्य नश्यन्ति पुनः संस्कारमर्हति ॥

गारुडपुराणे—

मुखजो यमचक्रस्य संग्रहे पापममृते ।  
पिशाचत्वं भवेत् तस्य जन्मन्येकत्र भूमिष ॥  
निष्कृतिः कथिता विप्रैस्तप्तकच्छशतत्रयात् ।  
अन्यथा दोषमाप्नोति अकृत्वा नियमानिमान् ॥

स्थविरयोः पित्रोः संरक्षणं पशुदर्शपौर्णमासादयः एते नियमाः,  
एतेषां नियमानां लोपे दोषप्राप्तिः तस्मादेतत् परिपूर्णार्थं काल-  
चक्रकालपुरुषादिप्रतिग्रहः । तद्व्यस्य सत्त्वस्य परित्यागेन एकां  
रजनीमुपोष्य पञ्चगव्यप्राशनं विशोधनं, अन्यथा तप्तकच्छशतत्रयम्  
प्रायश्चित्तं कुर्यात् । उभयोरेतयोरभावे पिशाचानन्तरं सहस्र-  
वृषणोनाम मृगविशेषो जायते । तदाह—

कोशे,—

पित्रादिरक्षणाभावे नियमानामसम्भवे ।  
प्रायश्चित्तमकृत्वा तु सहस्रवृषणो मृगः ॥  
ततः परं वराहः स्याद् विडालस्त्रिषु जन्मसु ।  
तस्मादेतद्विशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥  
उभयोर्लोकयोः पूज्य उभौ लोको तरेत्तदा ।  
इति हेमाद्रौ कालचक्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।



## अथेदानीं कालपुरुषप्रतियग्रहायश्चित्तमाह—

स्कन्दपुराणे,—

राज्ञः पीडानिवहस्य सूर्यसोमग्रहेऽपिवा ।  
 पुण्यकाले पुण्यतीर्थे द्विजोभोगपरायणः ॥  
 गृह्णीयात् कालपुरुषं राज्ञोदोषानुवर्त्तिनः ।  
 यमस्य सदनं गत्वा यमपाशनिपीडितः ॥  
 ततः परं पिशाचोऽभूत् शून्यागारेषु वर्त्तयन् ।  
 सन्नासयन् जनान् सर्वान् बालवृद्धातुरानिह ॥  
 तस्यैव निष्कृतिर्दृष्टा गायत्र्याः पञ्चलक्षतः ।  
 तिलाः सन्तीह यावन्तस्तावत्कालं न निष्कृतिः ॥  
 पञ्चलक्षेण गायत्र्यास्तिलाभक्षीभवन्त्यतः ।

लैङ्गे,—

काश्यादिपुण्यतीर्थेषु पुण्यकालेषु भूमिपात् ।  
 गृह्णीयात् कालपुरुषं द्विजोयो निर्निमित्ततः ॥  
 स तु कालवशं याति बहुशृङ्खलयाऽऽवृतः ।  
 शून्यागारेषु सर्वेषु पिशाचः सञ्चरन् भवेत् ॥  
 पञ्चलक्षैर्वेदमातुर्निष्कृतिर्नाऽस्ति चाऽन्यथा ।  
 यावन्तोऽत्र तिलाः सन्ति पुरुषे कालसंज्ञिते ।  
 तावन्त्येतानि पापानि राज्ञस्तस्य प्रतियग्रात् ॥  
 तदा विशन्ति तं विप्रं तस्माद्विप्रः स पातकी ।  
 तं कदा नाऽऽलपेद् ब्रह्मन् तथा तं नाऽवलोकयेत् ॥

तस्मादिष्टुष्टिं कुर्वीत पञ्चलक्ष्मेर्न चाऽन्यथा ।  
 'सर्व्वव्ययं वा कुरुते यागार्थञ्च न दोषभाक् ॥  
 कालपुरुषं कालचक्रं हयमेतत् समं भुवि<sup>१</sup> ।  
 यमसु कालपुरुष<sup>२</sup>चक्रं तस्याऽऽयुधं पृथक् ॥  
 'उभयं यदि गृह्णीयाद्दोषस्तत्र न गण्यते<sup>३</sup> ।  
 प्रायश्चित्तेन पूतात्मा उभयं सन्तरेत्तदा ॥

इति हेमाद्रौ कालपुरुषप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथेदानीं गजप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह—

देवीपुराणे—

गजप्रतिग्रहीता चेद्दिप्रः पुण्याहसङ्गमे ।  
 नित्यं नेमित्तिकं काम्यमिष्टा<sup>४</sup>पूर्त्तादिकञ्च यत् ॥  
 तत् सर्व्वं विलयं याति भिन्नभाण्डोदकं यथा ।  
 नित्यकर्म्मफलभावाच्चक्रीभवति भूतले ॥

- (१) सर्व्वं इति लेखितपुस्तकपाठः ।
- (२) विभो इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
- (३) पुरुषे इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
- (४) उभयोः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।
- (५) गण्यते इति लेखितकायोपुस्तकपाठः ।
- (६) इष्टपूर्त्तादिकमिति क्रीतपुस्तकपाठः ।



१चक्री कुलालकः, नित्यं ज्ञानसम्यादि, नैमित्तिकं गङ्गा-  
ज्ञानादि, काम्यमनन्तव्रतादि, दृष्टमग्निष्टोमादि, पूर्त्तं तटाक-  
धननिक्षेपादि ।

तदेवाह,—

कौर्म—( पूर्त्तमधिकृत्य )

तटाकोधननिक्षेपो ब्रह्मस्याप्यं सुरालयः ।

२तन्मूर्त्तिर्वनकासारौ सप्तसंस्थानमिष्यते ॥

चतुर्दश चाण्डालभेदाः—

मार्कण्डेयपुराणे—

रजकश्चर्मकारश्च नटोतुरुड एव च ।

कैवर्त्तमेदभिज्ञाश्च स्वर्णकारस्तु सौचिकः ॥

तक्षकस्तिलयन्त्री च सूतश्चक्री तथा ध्वजी ।

चतुर्दश समा ह्येते चाण्डालाः परिकीर्त्तिताः ॥

नित्यकर्म्मभ्रंशो<sup>१</sup> नामधारक इत्युच्यते ।

तदेवाह—

शिवपुराणे—

(१) कुलाल इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) अयं पाठः क्रीतलेखितपुस्तकयोर्न दृश्यते ।

(३) तत्कतीरिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) वृत्तानमिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(५) भ्रंशे इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

‘शूद्रापतिः कर्महीनो वेदहीनश्च मूषकः ।

अतः प्रतिग्रहोराजन् गर्हितः’ साधुवर्तिनाम्” ॥

यागाद्यसम्भवे तात न च दोषः प्रतिग्रहे” ।

अन्यथा दोषमाप्नोति दुःखी स्वाज्जन्मजन्मनि ॥

शशुरहस्ये—

निष्कृतिस्तस्य कथिता गजं यः सम्परित्यजेत् ।

चान्द्रायणत्रयं कृत्वा पुनः संस्कारमर्हति ॥

स्कन्दपुराणे,—

हस्तिनं यो नु गृह्णीयान् मञ्जुलामृङ्गलान्वितम्” ।

तस्यैव नित्यकर्माणि न फलन्ति द्विजन्मनः ॥

चान्द्रायणत्रयं कृत्वा पुनः संस्कारकद्विजः ।

सिद्धिमाप्नोति चाण्डालादन्यथा पतितोभवेत् ॥ इति ।

चान्द्रायणलक्षणं कच्छप्रकरणे” अभिहितम् ।

भविष्योत्तरे ।

मञ्जुलामृङ्गलावधं हस्तिनं पापदायिनम् ।

देवालये पुण्यतीर्थे यो गृह्णीयाद्विजाधमः ॥

(१) शूद्रपतिरिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) गर्हितं इति खेचितपुस्तकपाठः ।

(३) साधुवर्तिना इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) प्रतिग्रहः इति खेचितपुस्तकपाठः ।

(५) मृङ्गलान्वितः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(६) कच्छप्रकरणेऽपि इति खेचितपुस्तकपाठः ।



कुलालकः स सद्योऽभूत् तस्य नित्यं विनश्यति ।  
 चान्द्रायणत्रयं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति दैहिकीन् ॥  
 पुनः संस्कारपूतात्मा कुर्याद्यागादिकं पुनः ।  
 अन्यथा दोषमाप्नोति पुनर्हीनोऽपि जायते ॥

इति हेमाद्रौ गजप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथेदानीं श्वेताश्वप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे,—

पुरा दुर्व्याससः शापाद्वैश्वर्यः पुरन्दरः ।  
 तदर्थं मथितः<sup>१</sup> सिन्धुर्दिविजैरसुरान्वितैः ॥  
 ऐरावतः कल्पतरुचन्द्रमाः कमलालया<sup>२</sup> ।  
 उच्चैःश्रवाः समुत्पन्नः श्वेताश्वस्तदनन्तरम् ॥  
 देवमध्ये हरिः साक्षादिदमाह वचस्तदा ।  
 मृगवन्तु देवताः सर्व्वेः श्वेताश्वं तं भुवस्सले ॥  
 सपत्न्याणं सोपकरं सायुधं व्याधिवर्जितम् ।  
 यो राजा विप्रसात्कुर्यात्<sup>३</sup> स गच्छेन्नामकं पदम् ॥

(१) मथ्यते इति क्रोतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) कमलोद्भवा इति क्रोतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) कृत्वा इति क्रोतलेखितपुस्तकपाठः ।

तं हयं यो नु गृह्णीयात् द्विजः पापपरायणः ॥

यागादिकमकृत्वा तु आत्मभोगपरायणः ॥

स भवेत्परायणो विप्रो गृह्णः क्रोधसंतुतः ।

तस्य तु निष्कृतिः<sup>१</sup> प्रोक्ता तमकृच्छ्रगतमयात् ॥

लिङ्गपुराणे,—

श्वेताश्वं पुण्यकालेषु मुख्यकालेषु पर्वण्येषु ।

सायुधं सप्तपञ्चाणमुपस्कार<sup>२</sup>समन्वितम् ॥

निष्कारणं द्विजोद्धृत्वा भवेद्दे<sup>३</sup> गृह्णोभुवि ।

तस्यैव निष्कृतिरियं कथिता मुनिपुङ्गवैः ॥

तमकृच्छ्रचयं कृत्वा केशानां वपनं चरेत् ।

चयं शतत्रयमित्यर्थः ।

उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुध्यति ।

यागादिकरणे तस्य पञ्चगव्यमलं सक्तम् ॥

न प्रायश्चित्तम् । तस्मात्<sup>४</sup> परिशुद्धो भवति ।

मत्स्यपुराणे—

सायुधं च सप्तपञ्चाणमुपस्कार<sup>२</sup>समन्वितम् ।

पुण्यकालेषु तीर्थेषु दत्तं राज्ञा द्विजोऽग्रहीत् ॥

(१) निष्कृतिर्नास्ति इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) उपस्कारसमन्वितं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) भवेद्गृह्णोभुवि इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) तदुपरि शुद्धो भवति इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) उपस्कारसमन्वितं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



देहात्मे तस्य वै जस्य चरस्य क्रोधजन्मनः ।

तदनेन द्विजोऽयं गं कृषमोचनमेव वा ॥

अकृत्वा यदि भोगी स्वात् स सदोगर्हभौ<sup>१</sup>सुतः ।

प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा तप्तकच्छशतत्रयं ।

उपोच रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

<sup>१</sup>ब्रह्माण्डे,—

द्विजो<sup>२</sup>हयं श्वेतरूपं गृहीयात्पुण्यसङ्गमे ।

तस्य वै निष्कृतिर्दृष्टा<sup>३</sup> तप्तकच्छशतत्रयात् ॥

केशानां वपनं कृत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ।

इति हेमाद्रौ श्वेताश्वप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) कृषमोचनमेव वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) गार्हभौतसुः इति चोचितपुस्तकपाठः । गार्हभः पुनः इति क्रीतपुस्तक-  
पाठः ।

(३) क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(४) द्विजोऽयं श्वेतरूपेण इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) निष्कृतिर्नास्ति इति क्रीतचोचितपुस्तकपाठः ।

( अथेदानीं तिलचक्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह । )

ब्रह्माण्डे,—

पुरा शम्भूरथारुहः प्रतस्थे पुरसाधने ।  
 वेदा हया सूर्यचन्द्री रथचक्रौ वभूवतुः ॥  
 नेरुर्धनुर्गुणः<sup>१</sup> शेषः सायकसु चतुर्भुजः ।  
 सारथिर्भगवान् साक्षात् शम्भुरेव हि साधकः ॥  
 तथाऽपि तेन राजेन्द्र न साध्यं तत्पुरतयं ।  
 पूजितं विप्रवर्याय दत्त्वा शीघ्रं पुरतयम् ॥  
 अजयत्पुरमागत्य महेन्द्राय ददौ हरः ।  
 विड़ोजासु स्वयं कृत्वा अजयच्छतमण्डलम् ॥  
 सर्वपापहरं पुण्यं सर्वोपद्रवनाशनं ।  
 राज्यदं स्वर्गदं नृणां तिलचक्रं सुदुर्लभम् ॥  
 पूजयित्वा द्विजाग्रगण्यो दद्यात्सनरोभुवि ।  
 अनुभूय भुवश्चक्रं तदन्ते हरिमनूते ॥

स्कन्दपुराणे,—

पुण्यकाले पुण्यतीर्थे तिलचक्रं भुवः पतिः ।  
 पूजयित्वा द्विजे<sup>२</sup> दद्यात् तस्यान्तोनास्ति कुत्रचित् ॥

(—) अथ पाठः लेखितपुस्तके नोपलब्धः ।

(१) नेरुर्धनुर्गुणैः घोभा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) पुनरागत्य इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) द्विजः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



स भुवो मण्डलं सायं शतवर्षं द्विजैः सह ।

पालयित्वा हरेर्वैष्णवं गच्छेत् स्वकुलसंयुतः ॥

तच्चक्रं यो द्विजोष्टत्वा बहुभिः कारणैर्विना ।

राजभिः पुण्यकालेषु दत्तं लोभपरायणः ॥

स भवेद्भुवि चाण्डालस्तिलघाती त्रिजन्मसु ।

तस्य वै निष्कृतिः प्रोक्ता कच्छा<sup>१</sup>सान्तपनाच्छतात् ॥

निष्कृतिर्यागादिकर्म कृत्वा एकाहमुपोष्य पञ्चगव्यमेवाऽलं, न  
प्रायश्चित्तम् ।

तदेवाह,—

शिवधर्मीक्षरे,—

तिलचक्रं द्विजोष्टत्वा निष्कारणतया नृप ।

स भवेत्तिलघाती च त्रिषु जन्मसु पापभाक् ॥

कृत्वा शतं सान्तपनं शुद्धोभवति पापतः ।

अन्यथा पापमेवाशु भुञ्जान् नरकमश्नुते ॥

कच्छं सान्तपनं नाम महापातकनाशनं ।

एतच्छतं द्विजः कृत्वा तस्माद्दोषाग्रमुच्यते ॥

सान्तपनकच्छलक्षणं कच्छप्रकरणेऽभिहितम् ।

इति हेमाद्रौ तिलचक्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) निष्कृतिर्नास्ति इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) कच्छसान्तपनात् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

( अथेदानीं तिलगर्भप्रतियहप्रायश्चित्तमाह । )

<sup>१</sup>ब्रह्माण्डे,—

ब्राह्मणो ब्रह्मसम्यक्नो यमलोकभयातुरः ।

<sup>२</sup>गर्भं तिलमयं काऽपि न गृह्णीयाज्जनाधिपात् ॥

तिलगर्भं द्विजोष्ट्वा तिर्यग्योनित्वमाप्नुयात् ।

न तस्य पुनरावृत्तिस्तिर्यग्जन्तोर्नराधिप ॥

नारदीये,—

इहलोके सुखं भुञ्जन् परलोकभयातुरः ।

त्यजेत्तिलमयं गर्भमन्यथा सूकरो भवेत् ॥

विष्णुधर्मो,—

निष्कारणं तिलमयं गर्भं <sup>३</sup>धर्त्ता द्विजो यदि ।

अनन्तं नरकं भुङ्क्ता तिर्यग्योनित्वमाप्नुयात् ॥

देवीपुराणे,—

ष्ट्वा तिलमयं गर्भं पूर्वजः कारणं विना ।

<sup>४</sup>महान्तं दोषमाप्नोति सूकरो भुवि जायते ॥

तिन्नगर्भप्रायश्चित्तं हिरण्यगर्भप्रायश्चित्तवत्सर्वं कुर्यात् ।

इति हेमाद्रौ तिलगर्भप्रतियहप्रायश्चित्तम् ।

(—) अयं पाठः लेखितपुस्तके नोपलब्धः ।

(१) ब्रह्माण्डे इति लेखितपुस्तके नास्ति ।

(२) तिलगर्भमयं कापि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) ष्ट्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) महदोषमाप्नोति इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।



अथेदानीं कनकप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

ब्रह्माण्डे—

द्विजोयः पुण्यकालेषु तीर्थेष्वायतनेषु च ।  
 राजन्या<sup>१</sup>दन्यतोवाऽपि लोभमोहपरायणः ॥  
 कनकं प्रतिगृह्णीयाद् अणुमात्रमकिञ्चनः ।  
 स दरिद्रो भवेत् पापी नरकाननुभूय च ॥  
 पुनः संसृतिमाप्नोति मृतः कर्कोटकः कृमिः ।

नारदीये—

पुण्यकालेषु तीर्थेषु पुण्येष्वायतनेषु च ।  
 हिरण्यमणुमात्रं वा द्विजोयदि नराधिपात् ॥  
 प्रतिगृह्णाति स<sup>२</sup> पापी मृतः कर्कोटकः कृमिः ।  
 तस्य वै निष्कृतिः प्रोक्ता<sup>३</sup> चान्द्रायणचतुष्टयात् ॥

भारते—

कनकं प्रतिगृह्णीयाद् द्विजो निष्कारणान्मुने !  
 स महानिरयं गत्वा कृमिः कर्कोटसम्भवः ॥  
 पश्चात्तापसमायुक्तः चान्द्रायणचतुष्टयम् ।  
 कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति नाऽन्यथा शुद्धिरिष्यते ॥

(१) राजन्यो वान्यतो वापि इति लेखितपुस्तकपाठः । राजतो वान्यतो वापि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) प्रतिगृह्णाप्रभोः इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) निष्कृतिर्नास्ति इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

ब्रह्मवैवर्ते—

ब्रह्मनाभिसमुद्भूतं 'सुरवल्लीफलं तथा ।

तद्वदाभाति सर्वत्र कनकं तदुदाहृतम् ॥

राज्ञः<sup>१</sup>पापं तदा दग्ध्वा दानकाले विशेद्विजम् ।

अतः प्रतिग्रहस्याज्यः द्विजैर्लोकेषुभिः सदा ॥

कनकप्रमाणं स्तेयादिप्रकरणे द्रष्टव्यम् ।

ब्रह्मवैवर्ते—

हिरण्यगर्भसम्भूतं कनकं यः समुद्वहेत्<sup>२</sup> ।

पुण्यकालेषु पुण्येषु तीर्थेषु द्विजवत्सभात् ॥

तस्य वै<sup>३</sup> निष्कृतिर्दृष्टा चान्द्रायणचतुष्टयात् ।

अथवा त्रिः परिक्रम्य स्नां शुद्धेत् परितोमृप ! ॥

अणुमात्रमितिश्लोके—प्रतिग्रहे कनकस्य यावत्प्रमाणं पूर्वमुक्तं  
तावत् प्रतिग्रहे पापबाहुल्यमित्यर्थः । कनकं शुद्धसुवर्णं खदिराङ्गार-  
वत् दीप्तियुक्तम् । दानाध्याये यावत् प्रमाणमुक्तं तावदित्यर्थः ।

इति हेमाद्रौ कनकप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) कारवल्ली इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) राजपापं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) समुद्वहन् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) तस्यैव इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



## अथ तिलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

सुखजो बाहुजाद्राजन् पुण्यकालेषु पर्वसु ।

तिलप्रतिग्रहं कृत्वा निष्कारणमथाऽधनः<sup>१</sup> ॥महत्पापमवाप्नोति व्रणरोगी स<sup>२</sup> जायते ।

ब्रह्माण्डे—

मधुकैटभयोर्युद्धे मासमेकं निरन्तरम् ।

अत्यन्तश्लानिमापन्नो हरिः खेदधरस्तदा ॥

खेदविन्दुसमुत्पन्नास्त्रिलाराशीकृता<sup>३</sup> वभुः ।

तिलानालोक्य सहसा हरिरत्र जगाद ह ॥

युष्मान्<sup>४</sup> दत्त्वा तु भुक्त्वा तु हुत्वा वा जनवल्लभः ।

स सर्वपापनिर्मुक्तो मामकं लोकमश्नुते ॥

इत्युक्त्वा तान् गृहीत्वाऽऽदौ ददौ मुनिगणाय सः ।

मधुकैटभनामानौ हत्वा वैकुण्ठमाप्तवान् ॥

तदाऽऽरभ्य तिलास्वेते लोकेऽस्मिन् सञ्चरन्ति हि ।

तानेतान् मानवो<sup>५</sup> दत्त्वा विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥

(१) निष्कारणतया धनी इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) प्रजायते इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) राशीभवन् तदा इति लेखितपुस्तकपाठः । राशीभवेत्तदा इति क्रीत-  
पुस्तकपाठः ।

(४) युष्मान् दत्त्वा वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) योगरः इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

तस्यैव निष्कृतिरियं कण्ठदन्नजलेवसन् ।  
 प्रातरारभ्य-सायाह्ने फलभोजनमाचरेत् ॥  
 तद्विष्णोरिति 'मन्त्रेण मासमात्रेण शुध्यति ।

निष्कारणतया तिलान् प्रतिगृह्य पञ्चात्तापसमायुक्तः प्रातःकाल-  
 मारभ्य कण्ठदन्नजले वसन् "तद्विष्णोः परमं पद"मिति मन्त्रमुच्चरन्  
 सायंकाले विरम्य फलाहारं कृत्वा स्थण्डिले शयीत, एवं मास-  
 त्रयेण शुद्धिमाप्नोति नाऽन्येन । दशमहादानमध्ये तिलदानस्य  
 यावन्तस्तिला विहितास्तावत्परिग्रहे प्रायश्चित्तमिदं वेदितव्यं  
 नाऽल्पस्य ।

तदाऽऽह—

ब्रह्मपुराणे—

तिलप्रतिग्रहे विप्रः पञ्चात्तापसमन्वितः ।  
 प्रातः स्नात्वा नित्यकर्म समाप्य विधिपूर्वकम् ॥  
 उदयाज्जलमाविश्य कण्ठदन्नजलेवसन् ।  
 तद्विष्णोरिति मन्त्रेण अपक्वासायमादरात् ॥  
 विरम्य नियतः<sup>१</sup> सम्यक् फलाहारं समाचरेत् ।

(१) इति वैश्वत्वा इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) शवेत् इति वेचितपुस्तकपाठः ।

(३) कासत्रये इति वेचितपुस्तकपाठः ।

(४) निरपं इति श्रौतवेचितपुस्तकपाठः ।



केवले स्थण्डिले सुप्ता स्मरन् नारायणं विभुम् ।

मासमात्रेण शुद्धः स्यात् अशुचिर्वाऽन्यथादिजः ॥

इति हेमाद्रौ तिलदानप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथेदानीं दासीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

सुरूपां सुस्तनीं सुभ्रूं सुकेशीं शूद्रयोनिजाम् ।

दासीं द्विजोनु गृह्णीयात् भोगार्थं पतितोभवेत् ॥

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं सद्यः क्षरति पापिनः ।

विक्रयेद्यदि तां मूढश्चाण्डालत्वं तदाऽऽप्नुयात्<sup>१</sup> ॥

लिङ्गपुराणे—

दासीं शूद्रसमुत्पन्नां सर्व्वालङ्कारभूषिताम् ।

निष्कारणतया गृह्णन् विक्रीणाति रमेत वा<sup>२</sup> ।

चाण्डालयोनिमाविश्य वसेदाब्रह्मणः पदात् ॥

(१) नान्यथा इति क्रीत-लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) प्रतिगृह्णीयाद्विजोयदि इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) चाण्डालत्वमवाप्नुयादिति क्रीत लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) विक्रीयत्वा च तां रमेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

भविष्योत्तरे,—

दासीमलङ्घनां राजन् दत्तां राजभिरादरात् ।  
प्रतिगृह्य द्विजोयसु कारणैर्बहुभिर्विना ॥  
रमेहा विक्रयेहाऽपि स चाण्डालोभवेत्तदा ।  
यावद्बद्धा सृजेद्विषं तावच्चाण्डालजन्मता<sup>१</sup> ॥

शिवपुराणे,—

दासीमलङ्घनां यस्तु प्रतिगृह्णाति वै द्विजः<sup>२</sup> ।  
पश्चात्तापसमायुक्तः प्रधानं स<sup>३</sup> परित्यजेत् ॥  
यागं कृत्वा ऋणं<sup>४</sup> तीर्त्वा तस्माद्दोषात् प्रमुच्यते ।  
अन्यथा निष्कृतिर्नास्ति त्रिवर्षं यावभक्षकः ॥  
केशानां वपनं कृत्वा पुनः संस्कारमाचरेत् ।  
एवं त्रिवर्षाच्छुद्ध्येत अन्यदानैर्न शुद्धिभाक् ॥

ब्रह्मवैवर्ते,—

दासीमलङ्घनां शुद्धीं निष्कारणतया द्विजः ।  
प्रतिगृह्य पुनः पश्चात्तापेनाऽनेन संयुतः ॥  
कृत्वा त्रिषवणस्नानं जप्त्वा नारायणाक्षरं ।  
चतुर्थकालायाते यवभुक्ष्यण्डिले<sup>५</sup> स्वपन् ।

- (१) चाण्डालजन्मसु इति क्रीतपुस्तकपाठः ।  
(२) प्रतिगृह्य द्विजाधम इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।  
(३) सम्परित्यजेत् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।  
(४) तीर्थं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।  
(५) शबन् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।



पधानं सम्परित्यज्य वर्षत्रयमतन्द्रितः ।

इह लोके परत्राऽपि शुद्धिमाप्नोति दैहिकीम् ॥

एतत् प्रायश्चित्तं ऋणयागाकरणे वेदितव्यं, तदा पञ्चगव्यमात्रेण  
शुद्धिः । तयोरभावे प्रायश्चित्तेनाऽनेन शुद्धिमाप्नोति, नाऽन्यदानै-  
रित्यर्थः । सर्पदष्टस्य यथा विषनिवारणमेवौषधं योजनीयं  
नाऽन्यथा तद्वदत्रापीत्यर्थः ।

इति हेमाद्रौ दासीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

**अथेदानीं सोपस्करगृहप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह—**

ब्रह्माह्ने,—

गृहं सोपस्करं राज्ञः<sup>१</sup> प्रतिगृह्य द्विजाधमः ।

अकृत्वा तद्वयं भोगाद् व्यालीभवति कानने ॥

लेङ्गे,—

सोपस्करं द्विजोराजन् प्रतिगृह्यैव बाहुजात् ।

यागादिकं न कुर्याच्चेद् दन्दशूकोभवेदने ॥

(१) राज्ञा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) व्याली इति क्रातलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) वर्षपूर्वार्धे इति काशीपुस्तकपाठः ।

(४) तेन वह्नितेजसि नूतनेतिपाठः क्रीतलेखितपुस्तकनोटदृष्टः ।

सोपस्कारमिति निक्षेपधान्यं पूर्वार्थम्, तेन सहितभाण्डखट्वादि कुशूलमुषलीलूखलकण्डनोद्वेषदुपलाखलारामकूपगोमहिषादिक-  
मिन्धनादिकञ्च, गृहिणः प्रतिग्रहीतुर्वर्षपूरणं यथा' भवति तेन  
प्रकारेण सहितं गृहं निर्माय त्रित्रियाय दत्त्वा गृहदानफल-  
माप्नोति, नोचेद्यद्यहत्तं तावन्मात्रमेवफलं, न ग्रहीतुरपि तावत्पापं,  
तदाऽऽह—

मार्कण्डेयः,—

सोपस्कारं गृहं रम्यं निर्माय 'सुदृढं प्रभुः ।

यः प्रयच्छेत् 'पुण्यकाले त्रित्रियाय कुटुम्बिने ॥

समजन्मसु 'राजन् स हरेः प्रीतिकरोभवेत् ।

तद्गृहीत्वा द्विजोलोभाद् विना यागदिकं' वृथा ॥

व्ययं कृत्वा च मूढात्मा व्यालीभवति निर्जने ।

तद्दोषपरिहारार्थं वर्षर्तौ वर्षपीडितः ॥

मार्कण्डोदयमारभ्य क्षिप्तवासा वहिःस्थले ।

जपन् वे वाक्यं सूक्तं स्वमूर्धन्यस्तवाहुकः ॥

मध्याह्ने नित्यकर्माणि तथा पूर्ववदाचरेत् ।

सायंकाले फलाहारः स्वपेदे स्थण्डिले व्रती ॥

(१) बधेति क्रीतलेखितपुस्तकयोर्वाङ्मिति ।

(२) दृढवत् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) पुण्यतीर्थे इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) राजेन्द्र इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(५) यागादिकमनर्थकं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।



वर्षर्तुमेवं नीत्वाऽथ शुद्धिमाप्नोत्यनुत्तमां ।

वारुणं सूक्तं हिरण्यगृहमित्यनुवाकः ।

ब्रह्माण्डे,—

सोपस्कारं गृहं विप्रः प्रतिगृह्णाति चेन्नृपात् ।

तस्यैह<sup>१</sup> निष्कृतिर्नाऽस्ति सुघोरात्सर्पजन्मतः<sup>२</sup> ॥

वर्षर्तुौ जलवातार्तः क्लिन्नवासा जितेन्द्रियः ।

न्यस्तबाहुः स्त्रोत्तमाङ्गे वह्निरेव वसन् सदा ॥

जपन् वै वारुणं सूक्तं यावदस्तङ्गतोरविः ।

तदा विरम्य मनसा फलाहारं समाचरेत् ॥

स्थण्डिले च स्वपेद्राक्षौ कृतं पापमनुस्मरन् ।

एवं मासद्वयं नीत्वा गृहदानप्रतिग्रहात् ॥

तस्माद्दोषात् प्रमुक्तः स्या<sup>३</sup>दन्यथा भुजगोभवेत् ।

यागे ऋणे वा सर्वस्वव्ययं कृत्वा न दोषभाक् ॥

प्रधानत्यागमयवा पशुनिक्षेपवर्जितं ।

कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति न भुङ्क्ते<sup>४</sup> सर्पजन्म सः ॥

इति हेमाद्रौ गृहदानप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) प्रतिगृह्णन्नाधिपात् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) तस्यैव इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) सर्पजन्मतोऽन्य इति क्रीतपुस्तकपाठः । सर्वजन्मतोऽन्य इति लेखित-  
पुस्तकपाठः ।

(४) न भुङ्क्ते इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(५) कृते इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ शय्याप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मत्स्यपुराणे—

शय्यां सोपस्करां दिव्यां सखटां मुखजोद्विजः ।

पुण्यकाले पुण्यतीर्थे राज्ञो' गृह्णाति लोभतः ॥

तस्य मृत्युभयं प्रोक्तं वस्त्रासाध्यन्तरे यमात् ।

ततः पिशाचतां याति त्रिषु जन्मसु गोखरः ।

स्कन्दपुराणे—

एकादश्यां पौर्णमास्यां चन्द्रसूर्यग्रहे द्विजः ।

पुण्यक्षेत्रे पुण्यतीर्थे शय्यां सोपस्करान्विताम् ॥

राज्ञः सम्पादयेद्यत् तस्य मृत्युभयं भवेत् ।

ततः पिशाचोभवति 'गोखरत्वमवाप्स्यते ॥

भविष्योत्तरे—

आषाढशुक्लद्वादश्यां पुण्यतीर्थे नराधिप ।

शय्यां सोपस्करां राज्ञां द्विजोयः सम्परिग्रहेत् ॥

'स खरत्वमवाप्नोति मृत्युवक्त्रादिमोचितः ।

तस्य वै<sup>१</sup> निष्कृतिर्नास्ति तीर्थैर्दानशतैरपि ॥

(१) राज्ञां यदिह वंशहादिति क्रीतभेदितपुस्तकपाठः ।

(२) गोखुरत्वमिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) नखरत्वं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) तस्यैव इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



ब्रह्माख्ये—

शयनीत्यानहादृश्याः<sup>१</sup> पुण्यकाले नदीतटे ।  
 सखट्ठां दामसंयुक्तां शय्यां यः सम्परिश्रहेत् ॥  
 पश्मासान्मृत्युमाप्नोति गोखरत्वमवाप्यते ।  
 तस्य वै निष्कृतिर्दृष्टा ब्रह्मणा लोकवर्त्तिना ॥  
 चतुर्भागव्ययं वाऽपि यागार्थं दक्षिणां वहन् ।  
 अभाव<sup>२</sup>सन्धवे राजन् शृणु निष्कृतिमुत्तमाम् ॥  
 वसन्तर्त्तौ जले स्नात्वा अश्वत्थं समुपाश्रयेत् ।  
 हस्तमात्रं विलिप्याऽथ गोमयेन सुवर्चसा ॥  
 उपविश्याऽत्र देशे वै नित्यकर्म समाप्य च ।  
 माध्याह्निकं ततः कृत्वा पुनः कर्म समाप्य च ॥  
 मौनी व्रतमुपस्थाय जपेदस्तमयावधि ।  
 त्रियम्बकं महामन्त्रं न्यासध्यानपुरःसरम् ॥  
 माध्याह्निकं समाप्याऽथ<sup>३</sup> पुनः कर्म समाचरेत् ।  
 सायं सन्ध्यामुपासित्वा नित्यहोमं समाप्य च ॥  
 फलाहारं ततः कृत्वा खण्डिले खण्डहे स्तपेत् ।  
 ब्रह्मचर्यं व्रतं कुर्वन् कृतं पापमनुस्मरन् ॥

(१) हादृश्यां इति क्रीत पुस्तकपाठः ।

(२) तस्यैव इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) अभाव सन्धवाद् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) ततः कृत्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

एवं मासद्वयं नीत्वा शुचःस्नातत्परिग्रहात् ।

अन्यथा दोषमाप्नोति पिशाचत्वं 'व्रजेदिह ॥

सोपस्कारमिति श्रद्धादोलार्धं शृङ्खलाचतुष्टयं हस्तपादनिवेश-  
नार्धं 'सूक्ष्मावरणवद्' उपवर्धनं सोत्तरच्छदश्च । एतत् सोपस्कारम् ।  
सोपस्कारं तत्त्वं द्विजैर्निष्कारणार्धं लोकेषुभिर्न प्रतिपाद्यम् ।  
उभयोरभावे मधुमाधवमासयोः पूर्वोक्तनिष्कृतिं कृत्वा तत्परि-  
ग्रहात् शुद्धिमाप्नोतीत्यर्थः ।

इति हेमाद्रौ श्रद्धाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथेदानीं कन्याप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे—

ब्राह्मणो ब्राह्मसम्पन्नो ब्राह्मचर्य्यपुरस्कृतः ।

समुदहेत् स्वकुलजां कन्यां ब्राह्मादिषु स्विताम् ॥

तयोः प्रसूतः<sup>(१)</sup> कुलजः पितृभक्तिपरायणः ।

सन्तरेदुभयं लोकं तत्पुत्रः पुण्यवान् द्विज ! ॥

(१) भवेदिह इति क्रीतलोहितपुस्तकपाठः ।

(२) निदेशनार्धं इति क्रीतलोहित पुस्तकपाठः ।

(३) सूक्ष्मावरणवत् इति क्रीतलोहितपुस्तकपाठः ।

(४) प्रसूतकुलज इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



ब्राह्मादिषु त्रिषु विवाहेषु कन्यास्वीकरणे न दोषः ।

तदेवाह ।

नारदोये---

ब्राह्मोदैवस्तथात्राऽऽर्षः प्राजापत्यस्तथासुरः ।

गान्धर्वो राजसूयैव पेशाचद्याष्टमोमतः ॥

तेषां त्रयः प्रशस्ताः स्युः श्रेष्ठाः<sup>१</sup> पञ्च विगर्हिताः ।

तस्माद् ब्राह्मादिषु ब्रह्मन् विवाहः पुण्यलोकदः ॥

एवं द्विजोयः कुरुते स्वपितृगुहरे<sup>२</sup> तथा ।

एतन्मुख्यतमं त्वज्ज्ञा यो विप्रोवाहुजादिषु ॥

कन्यार्थं धनमादाय कामलोभपरायणः ।

तद्व्ययेन विवाह्यैनां<sup>३</sup> जायते खलु पापभाक् ॥

रतिमात्रं सुखं तस्य सन्ततिर्दातुरेव हि ।

तस्मादेतत्परित्याज्यं द्विजैः सर्वैश्च सर्वदा ॥

ब्राह्मणव्यतिरिक्तजातिभ्यः कन्यकाधनसंग्रहे दोषमाह ।

कूर्मपुराणे,—

मुखजोऽन्यत्र जातिभ्योविवाहार्थं धनं वहन् ।

तेनाऽपूतेन वसुना यदि कन्यां समुदहेत् ॥

(१) तेषां इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) उत्तरेत् इति क्रीतखे सतपुस्तकपाठः ।

(३) कन्यां बहिह इति क्रीतखे सतपुस्तकपाठः ।

स विप्रः पतितोभूयात् तत्पुत्राः पतिताः स्मृताः<sup>१</sup> ।  
 तत्पत्नी तत्सुता राजन् वृथा यत्र धनार्जनम् ॥  
 कलौयुगे विशेषेण स्वजातेः<sup>२</sup> सम्परिग्रहः ।  
 तेषु मुख्यतमः प्रोक्तः कलौ नेच्छन्ति तदुधाः<sup>३</sup> ॥

ब्रह्मवैवर्ते—( कलिवर्ज्याधर्मान् प्रकृत्य )

स्वजाते<sup>४</sup>रन्यजातिभ्योद्विजेः कन्यापरिग्रहः ।  
 दत्तक्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्व च ॥  
 समुद्रयात्रास्त्रीकारः कमण्डलुविधारणम् ।  
 दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं वर्जनोयं<sup>५</sup> कलौयुगे ॥  
 अतः पाणिग्रहार्थं वा नाहरेद्धनमन्यतः ।  
 अपत्यार्थं विवाहस्य यागार्थं धनसंग्रहः ॥  
 ब्राह्मस्थं परलोकार्थं ब्रह्मचर्यं तु मुक्तये ।  
 पातिव्रत्यं कुलार्थं तु जपः पापप्रणाशने ॥  
 सत्यं धर्मप्रतिष्ठार्थं आचारः कुलवृद्धये ।  
 तस्मात्कन्या परित्याज्या विप्रेणाऽन्यकुलोद्भवा ॥

- 
- (१) भवन् इति क्रीतवेचितपुस्तकपाठः ।  
 (२) स्वजातिः स परिग्रह इति क्रीतवेचितपुस्तकपाठः ।  
 (३) सूरय इति क्रीतवेचितपुस्तकपाठः ।  
 (—) अयं पाठः क्रीतवेचितपुस्तकयो न दृष्टः ।  
 (४) स्वजातिरिति वेचितपुस्तकपाठः ।  
 (५) वर्ज्यवित्वा इति क्रीतवेचितपुस्तकपाठः ।



कन्येति कन्यकार्धधनपरिग्रहः तत्परिग्रहे दोषं प्रायश्चित्तञ्चाह ।

कूर्मपुराणे,—

मुखजः पुण्यकालेषु पुण्यदेशेषु पञ्चसु ।  
जातित्रयादनं धृत्वा उदहेत्<sup>१</sup> सुखलिप्सया ॥  
सा पत्नी तत्कुलोद्भूता तत्सन्तानन्तदिष्यते ।  
तद्गर्ता च त्रयं लोके यावत्कालं प्रकीर्त्तयेत्<sup>२</sup> ॥  
तत्कुलं तत्पतिः पुत्राः पतिताःस्युर्न संग्रयः ।  
तत्रैवं वर्जयेत् पञ्च विप्रोलोकपरायणः ॥  
कन्यादानं नमस्कारं भोजनं सहभाषणम् ।  
शामन्त्रणं ितुः श्राद्धे स्वप्नेऽपि च न संस्मरेत् ॥  
प्रायश्चित्तं यदीच्छेत पश्चात्तापसमन्वितः ।  
पत्नीपुत्रान् परित्यज्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

पूर्व<sup>३</sup> यत्पतितप्रायश्चित्तमुक्तं तत्सर्वं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति  
नान्यतः ; तत्पुत्राणां तत्पुत्राश्च प्रायश्चित्तं नेच्छन्ति । पतित-  
प्रायश्चित्तं सम्यक् कृत्वा स्वकुले कन्यामुदाह्य लोकसम्पत्त्या व्यव-  
हरेत्, एतत् पापं प्रकटयेत् न गूढयेत्, तदाह ।

(१) दारार्धं कीर्तयेत्तत्पुस्तकपाठः ।

(२) चरेदिति । कीर्तयेत्तत्पुस्तकपाठः ।

(३) सर्वं पतितप्रायश्चित्तमिति कीर्तयेत्तत्पुस्तकपाठः ।

नारदः,—

गुरुरात्मवतां शास्ता शास्ता राजा दुरात्मनाम् ।

इह प्रच्छन्नपापानां शास्ता वैवस्वतो यमः ॥

तत्माद् द्विजः कुलेऽन्यत्र नाहरेद्द्वारसंग्रहम् ।

इति हेमाद्रौ कन्याप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथेदानीं कपिलधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे,—

कपिलां वत्ससहितां राज्ञा<sup>१</sup> दत्तामलङ्घिताम् ।

पुण्यकाले च पुण्यर्क्षे द्विजोयः सम्परिग्रहेत् ॥

तस्य<sup>२</sup> वै जन्मवैफल्यं विपिनस्येव चन्द्रिका ।

यावन्ति धेनुरोमाणि तावन्नरकमश्नुते ॥

हरिवंशे,—

कपिलां संग्रहेद् वत्सां द्विजोलोभपरायणः ।

तद्रोमाणीह यावन्ति तावन्नरकमश्नुते ॥

(१) राज्ञामिति बोधितपुस्तकपाठः ।

(२) तस्यैव इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



मत्स्यपुराणे,—

कपिला ब्रह्मणादत्ता लोकोपकरणादिह ।  
 राजा दद्याद् द्विजेभ्यश्च देहपापापनुत्तये ॥  
 इतीरितं तदा वाक्यं मान्धातुप्रमुखैर्नृपैः<sup>१</sup> ।  
 तां गृहीत्वा द्विजेभ्यश्च दद्युः पापापमोचनीम् ॥  
 तदाप्रभृत्यसौधेनुर्दातृणां पुण्यवर्द्धिनी ।  
 सर्व्वथा पुण्यकालेषु स्वर्गदा धेनुरर्पिता<sup>२</sup> ॥

नारदीये—

कपिलां समलङ्कृत्य सवत्सां विधिपूर्व्वकम् ।  
 अर्चयित्वा द्विजाग्राय यो दद्यात् सोऽपि पुण्यभाक् ॥  
 तां तु योमुखजोष्ट्वा यतते<sup>३</sup> द्रव्यसंग्रहे ।  
 सोऽरण्ये निर्जने देशे गवयोभवति भ्रुवम् ॥  
<sup>४</sup>तस्येह निष्कृतिर्नास्ति त्रिषु जन्मसु पार्थिव ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

द्विजो गृह्णाति<sup>५</sup> वेदृत्तां राज्ञा वत्सान्वितां सतीम् ।  
 कपिलां द्रव्यवाक्मत्यात् स भवेत् गवयोवने ॥

(१) प्रमुखान्धपादिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) धेनुर्दाविनी इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) दद्यात् तद्द्रव्यसंग्रहे इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) तस्यैव इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(५) दत्तां पुण्यकाले इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

तस्यैव निष्कृतिरियं दृष्टा मुनिवरोत्तमैः ।  
 गां सवत्सां परित्यज्य तद्व्यं यागपूर्त्तये ॥  
 व्ययं कृत्वा ऋणी वाऽपि न दोषी<sup>१</sup> कपिलाग्रहे ।  
 प्राजापत्यसहस्राणां त्रयेण शुद्धिरीरिता ॥  
 पूर्वोक्तेनैव मार्गेण परिषद्दिधिपूर्वकम् ।  
 प्रायश्चित्तेन पूतात्मा यागमात्रं समाचरेत् ॥  
 आधानी वा भवेत्<sup>२</sup> कुर्याद् दर्शपूर्णदिकाः क्रियाः ॥  
 न भवेत्तेन दोषोऽत अग्निर्दहति पातकम् ॥  
 प्रायश्चित्तेन पूतात्मा यागमात्रं समाचरेत् ।

तदाह—

आपस्तम्बः—

“अग्नीन् आध्यास्ये सर्वक्रत्वर्थमिति” वचनबलादाधानदीक्षा  
 अनुसरन् अग्निहोत्रादिकाः क्रियाः समाचरन्<sup>३</sup> सर्वपापेभ्योमुक्तो  
 भूया”दिति वेदितव्यम् ।

इति हेमाद्रौ कपिलधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

- 
- (१) दोष इति लेखितपुस्तकपाठः ।  
 (२) त्वयायां इति लेखितपुस्तकपाठः ।  
 (३) सोऽपि इति लेखितपुस्तकपाठः ।  
 (४) सुचरन् इति क्तोत्तलेखितपुस्तकपाठः ।
-



अथेदानीं पृथिवीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे—

पृथिवीं भूमिपालेन दत्तां शालीक्षुसम्भवाम् ।

यागार्थमग्निहोत्रार्थं प्रतिगृह्याद्विजोत्तमः ॥

तत्रोद्भवेन धान्येन आधानादिकमाचरेत् ।

आधानानन्तरं दर्शपूर्णमासादिकं कुर्यादित्यर्थः ।

ब्रह्माण्डे—

ब्रह्मविद् ब्राह्मणस्तस्माद् भुवं भूपालवत्तमात् ।

प्रतिगृह्याग्निहोत्रादीन् अतिथींश्चापि पूजयेत् ॥

मार्कण्डेयपुराणे—

कुटुम्बपालनञ्चैव क्रतुर्वा यावती च भूः ।

समाप्तिश्च यथा कार्या तावतीं क्ष्मां परिग्रहेत् ॥

महाराजविजये,—

वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः ।

सत्क्रियाः क्षयमापन्ना धर्म्माऽपक्षीयते तदा ॥

तदा प्रतिग्रहोभूमेः विप्रस्यैव न दोषभाक् ।

अशीतिवर्षादूर्ध्वं वृद्धः । या नारी स्वप्नेऽपि परं न चिन्तयेत् न  
सम्भावयेत् पतिपादप्रक्षालनादिकं मनसाऽप्यकुत्सयन्ती प्रत्यहं

(१) पृथ्वीयाह्याद्विजोत्तमेरिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) यस्मात् इति क्रीतखेतपुस्तकपाठः ।

कुर्यात् सा साध्वी । षोडशवर्षात् पूर्वं शिशुः, सक्त्रियाः  
अग्निष्टोमादयः, धर्मो नित्यज्ञानादिः । तदा क्षमापरिग्रहो  
विप्रस्य न दोषः, यावत्त्या भुवा एतेषां परिपूरणं भवति तावद्भूमि-  
परिग्रहे न दोषः ।

विष्णुरहस्ये,—

पितृपत्नीसुतानाञ्च अग्निष्टोमादिकर्मणाम् ।

<sup>१</sup>संरक्षणाय राजेन्द्र न दोषः क्षमापरिग्रहे ॥

विनाऽप्येतैर्निमित्तर्यः पृथिवीं संग्रहेद् द्विजः ।

<sup>२</sup>स सभार्यः सपुत्रश्च नरके वासमश्नुते ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

धान्यं प्रभूतं मुखजस्तत्रजातं वृथाव्यये ।

<sup>३</sup>विक्रीय निजभोगार्थं “भवेयं धनिको” भुवि ॥

इत्यहङ्कारकृत्यत्र चाण्डालत्वमवाप्नुयात् ।

निष्कृतिस्तस्य कथिता वसिष्ठेन महात्मना ॥

पादत्रयेऽब्दकच्छं स्यात् तत्रैगुण्ये त्रिधा स्मृतम् ।

बीजानां प्रस्थमात्राणां प्रसूति<sup>४</sup> र्यावती क्षितिः ॥

(१) पापसंहारणे राजन् इति क्रीतपुस्तकपाठः—

(२) क्षमापरिग्रह इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) सभार्यं पुत्रसहित इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) विक्रयित्वात्मभोगार्थं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(५) सभाप्तिरिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।



तस्याः प्रतिग्रहे कायं मुनिभिः परिकीर्तितम् ।

'प्रसूतिर्द्वौणवीजानां पृथिवी यावती भवेत् ॥

तस्याः परिग्रहे चान्द्रं प्रायश्चित्तं विशोधनम्<sup>१</sup> ।

स विप्रः शूद्रतां याति वृथा भूमेः परिग्रहात् ॥

( विंशत्यादशभिर्द्वौणैर्यावती क्ष्मा महीभुजा । दत्ता तस्याग्रहेविप्र-  
श्चान्द्रायणशतचरेत् । अतोधिकाया ग्रहणे प्रायश्चित्तं न दृश्यते )

पित्रार्जितं निजं क्षेपं राजाक्रान्तं यदा भवेत् ।

आत्मारजितं वा राजेन्द्र समाक्रान्तं नृपात्मजैः ॥

तदा प्रतिग्रहं कृत्वा यावन्मात्रेण पोषणम् ।

जीवनं धर्मसिद्धिर्वा अथवा ऋणमोचनम् ।

तावत् प्रतिग्रहे दोषो न भवेदिति निश्चितम् ॥

कूर्मपुराणे,—

राजाक्रान्तं जनाक्रान्तं क्षेपं पित्राऽर्जितं यदि ।

तदा प्रतिग्रहं कृत्वा यावन्मात्रेण जीवनम् ॥

तावत् प्रतिग्रहेद्विप्रो 'राज्ञस्तस्मान् न दोषभाक् ।

इति हेमाद्रौ पृथिवीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) समाप्तिरिति श्रौतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) न दृश्यते इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(—) कायं पाठः लेखितपुस्तकेनोपलब्धः ।

(३) राज्ञातेन इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

अथेदानीं सप्ताचलप्रतियहप्रायाश्चेत्तं ब्रुवन्  
कनकाचलप्रतियहप्रायश्चित्तमाह—

तदाह,—

देवीपुराणे,—

अचलं कानकं पुण्यं<sup>१</sup> राज्ञः पुण्यानुवर्त्तिनः ।

द्विजो य इह गृह्णाति स<sup>२</sup>भजैः पिशाचताम् ॥

कनकस्वरूपमाह,—

लिङ्गपुराणे,—

पूतेष्वष्टसु संशुद्धं शोधितं वह्नितापनात् ।

अतोऽव शुद्धतां याति कनकं तदुदाहृतम् ॥

पद्मपुराणे,—

कनकाद्रिं द्विजोदत्तं<sup>३</sup> राज्ञभिः पुण्यवर्त्तिभिः ।

<sup>४</sup>प्रतिगृह्णन् हि पुण्याहे सम्भवेत् पिशिताशनः ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

कनकाद्रिं नदीतीरे पुण्यकालेषु राजभिः ।

दत्तं द्विजैश्चेद् गृह्णीयात्<sup>५</sup> पिशाचः स्याद्विरूपकः ॥

(१) धृत्वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) मोहात्मा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) धृत्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) पुण्यकालेषु इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) तत्तद्द्विजोनुगृह्णीयादिति लेखितपुस्तकपाठः ।



( नदीषु पुण्यकालेषु पुण्यतीर्थेषु पर्वसु ।  
 कनकाद्रिं द्विजोद्धृत्वा लोभान्निष्कारणं भुवि ॥  
 स भवेद्विभ्यदेशेषु—पिशाचः कान्तिवर्जितः । )  
 चतुर्थांशव्ययं कृत्वा यागं वा बहुदक्षिणम् ।  
 प्रायश्चित्तेन पूतात्मा पुनः संस्कारमाचतः ॥  
 शुद्धिमाप्नोति लोकेऽस्मिन् अर्हता नित्यकर्मसु ।  
 भिक्षाटनं वरं नृणां एतस्मात् सम्परिग्रहात् ॥  
 संसारं वा त्यजेद्विद्वान् सत्यासं वा परिग्रहेत् ।  
 एवं मुक्तिमवाप्नोति कनकाद्रिं त्यजेदतः ॥

अपरिग्रहस्य विप्रस्य शुद्धा वृत्तिः कथिता ।

उच्छ्ववृत्तिः शिलवृत्तिः कुम्भवृत्तिः कुशूलता ॥

चतुर्धा वृत्तयः प्रोक्ताः कनकाद्रिप्रतिग्रहात् ।

एतासां पूर्वोक्तानामभावे कनकाद्रिग्रहे प्रायश्चित्तमाह—  
 मार्कण्डेयपुराणे,—

कनकाद्रिं द्विजोयसु गृह्णाति कारणेर्विना<sup>१</sup> ।

स तु शुद्धिमवाप्नोति कच्छैरयुतसंख्यकैः<sup>२</sup> ॥

कच्छाणि प्राजापत्यानि ।

(—) अयं पाठः लेखितपुस्तके नोपलब्धः ।

(१) वा परिग्रहं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) कृत्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) कृत्वा निष्कारणं सुधीः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) कच्छाण्ययुतसंख्यया इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

लिङ्गपुराणे—

कनकाद्रिं द्विजोद्धत्वा राज्ञः पुण्यागमे हया ।  
कच्छैरयुतसंख्याकैः शुद्धिमाप्नोति नाऽन्यथा ॥ इति ।

इति हेमाद्रौ कनकाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ रजताचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

वामनपुराणे—

राजतं योनुगृह्णीयात् ( अचलं राजवत्तभात् ।

पूर्वजो भोगमोहात्मा कालपाशवशं गतः ॥

तत्पापमनुभूयाऽऽशु बलाकः स भवेदने ।

त्रिषु जन्मसु कष्टः ) स्वात् श्वेतरोगीभवेत्ततः' ॥

शिवपुराणे—

राजभिः पुण्यकालेषु दत्तं योरजताचलम् ।

विना निमित्तैर्बहुभिः प्रतिगृह्णाति भोगवान् ॥

(—) अत्र पाठः क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(१) भवेत् तदा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) प्रतिगृह्णातिभोगवान् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



शीघ्रं कालवयं गत्वा दुःखं तत्राऽनुभूय च ।  
 'बलाकः स भवेत्यद्यात् खेतरीगी स जायते ॥  
 ( जन्मवये तु कष्टः स्यात् तदा मुक्तिर्न जायते । )<sup>१</sup>

स्कन्दपुराणे—

राजतं प्रतिगृह्णाऽद्रिं<sup>१</sup> प्रायश्चित्तपरासुखः ।  
 'बलाकः स भवेत्यद्यात् कष्टः स्यात् त्रिषु जन्मसु ॥  
 कथञ्चिन्मुक्तिमापन्नः खेतरीगी भवेत्तदा ।

एतद्वक्तप्रायश्चित्तपरं कृतप्रायश्चित्तस्य न 'बलाकत्वादि  
 तदेवाह—

गारुडपुराणे—

प्रायश्चित्तेन पूतस्य हिजस्याऽस्य मृणुष्व यत् ।  
 तस्येह न<sup>२</sup> बलाकादिदैर्हि कीदृशद्विरोरिता ॥  
 प्रायश्चित्तं पुरा कृत्वा धर्मशास्त्रोक्तमार्गतः ।

(१) बालक इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

२(—) इदमर्हं वेचितपुस्तकेनास्ति ।

(३) अचर्यं प्रतिगृह्णादौ इति क्रीतवेचितपुस्तकपाठः ।

(४) बालक इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) न बालकादि इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(६) तस्येह इति क्रीतवेचितपुस्तकपाठः ।

ततः पश्चात् पुनः कर्म पञ्चगव्यं पिबेत्ततः<sup>१</sup> ॥

एवं पूतस्य विग्रहः पश्चिज्जन्म न जायते ।

अनकाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तार्हमत्राऽपि निष्कृतिर्नाऽन्यथा ।

इति हेमाद्रौ रजताचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ रत्नाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयः—

रत्नाचलं दिजोधत्ते<sup>१</sup> राक्षः पुण्यागमै तु यः ।

न तस्य पुनरावृत्तिर्नरकाद्भयदायिनः ।

ब्रह्माग्निः—

गङ्गातीरेऽथ गीतव्यां क्षणवेणीनदीतटे ।

श्रीगंगेले सङ्गमे वाऽपि भीमरथानदीतटे ॥

अहोबले महाबेने वैद्यनाथस्य सन्निधौ ।

काशीस्थले वेङ्कटाद्री श्रीरङ्गे कुम्भकोणके<sup>२</sup> ।

(१) अनकारं इति श्रुतशेषितपुस्तकपाठः ।

(२) अक्षात् इति श्रुतशेषितपुस्तकपाठः ।

(३) कुम्भकर्णके इति शेषितकाशीपुस्तकपाठः ।



मयुरायां महाराज चापये गन्धमादने ।  
 योद्धिजोधनलोभेन राज्ञा दत्तानिमान् गिरीन् ॥  
 'गृह्णाति तस्य विप्रस्य पैशाचं जन्मनान्नये ।  
 निष्कारणतया भूप निमज्जन् नरकार्णवे ॥  
 पैशाचान्ते मर्त्यलोके' जायते पिटकाकृतिः ॥  
 तेषां मध्ये तथा राजन् रत्नाचलपरिग्रहात् ।  
 अरखे निर्जले देशे पिशाचोभवति ध्रुवम् ॥

इन्दुराणे,—

यद्वै संक्रमे चैव मन्वादिषु युगादिषु ।  
 अयने हितये चैव व्यतीपाते च वैधृतौ ॥  
 कृष्णाङ्गारचतुर्दश्यां अमायां 'पूर्विमादिने ।  
 द्वादशां पुष्यनक्षत्रे द्विजोलोभपरायणः ॥  
 अचलान् राजभिर्दत्तान् 'प्रतिगृह्य पृथक् पृथक् ।  
 अकृत्वा 'निष्कृतीस्तेषां तत्तत्पापविमुक्तये ॥  
 यमस्य सदनं गत्वा अनुभूय महद्भयम् ।  
 पिशाचो भवति क्षिप्रमरखे निर्जनेऽजले' ॥

- 
- (१) न बुद्धिरिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।  
 (२) अत्युलोके इति क्रीतपुस्तकपाठः ।  
 (३) पूर्विकादिने इति लेखितपुस्तकपाठः ।  
 (४) एषु पुण्यदिनेष्विह इति लेखितपुस्तकपाठः । येषु पुण्यदिनेष्विह इति  
 तु क्रीतपुस्तक-पाठः ।  
 (५) निष्कृतिं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।  
 (६) वने इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

भविष्योत्तरे,—

रत्नाचलमिमं धृत्वा द्विजो निष्कारवाग्मुने' ।  
 भक्तत्वा निष्कृतिं तस्य मृत्वा नरकमाप्नुयात् ॥  
 'पिशाचानुभवं कृत्वा जायते पिटकाकृतिः ।  
 तस्यैव निष्कृतिरियं ब्रह्मणा परिकल्पिता ॥  
 अरण्यं निर्जनं गत्वा शून्ये देवालये विभ्रम् ।  
 कृत्वा त्रिषवस्त्राजं भक्षकृष्णाजिनं वदन् ॥  
 मौनव्रतमुपास्याय वीरासनमुपान्वितः ।  
 रुद्राध्यायं जपेन्नित्यं तावत्संख्याः समाचरेत् ॥  
 यावदस्त्रं गतो भावुर्विरमेत्तावता जपात् ।  
 अत्रतस्तं पयोवाऽपि अशक्तौ फलभोजनम् ॥  
 स्वपेच्च स्थण्डिले रात्रौ द्विजस्यैतस्य निष्कृतिः ।  
 एवं ऋतुवयं नीत्वा शुद्धिमाप्नोति वैदिकीम् ॥  
 अशक्तौ तदनस्यार्धं 'व्रतार्थं व्ययमाचरेत् ।  
 एवञ्चेन्न निष्कृतिर्दृष्टा' रत्नाचलपरिग्रहात् ॥  
 पुनः संस्कारमात्रेण शुद्धो भवति निश्चितम् । इति

(१) क्षनिरिति चेषितकाशीपुस्तकपाठः ।

(२) पिशाचादि भवं कृत्वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) तदर्धमिति क्रीतचेषितपुस्तकपाठः ।

(४) भूष इति क्रीतचेषितपुस्तकपाठः ।



प्रतिग्रहलब्धनस्व चतुर्धभागेन पूर्व्ववत् प्रायश्चित्तं कृत्वा पुनः-  
संस्कारकाले ब्रह्मोपदेशं गायत्रीं 'गुरोः स्वीकृत्य शुद्धिमाप्नोति,  
नान्यथा शुद्धिरस्तीत्यर्थः ।

इति हेमाद्रौ रत्नाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ धान्याचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे,—

धान्याचलप्रदाता यः पुण्यक्षेत्रेषु पर्व्वसु ।

अर्चयित्वा द्विजाग्रथाय स वै लोकाधिपोभवेत् ॥

'कूर्मपुराणे,—

अर्चिताय<sup>१</sup> द्विजाग्रथाय धान्याचलमनुत्तमम् ।

अर्चितं शास्त्रमार्गेण पुण्य<sup>२</sup> तीर्थेषु पर्व्वसु ॥

यो दद्यात् पृथिवीपालः स गच्छेद् विष्णुमन्दिरम् ॥

(१) गुरुणा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(३) अर्चयित्वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) काष्ठेषु इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

लिङ्गपुराणे,—

धान्याचलं द्विजोमीहात् पुण्यकाल उपागते ।  
प्रतिगृह्य दृपत्रेष्ठात् अकृत्वा धर्मसंग्रहम् ॥  
आरामेष्विषुदेशेषु पिशाचोदुर्भगोभवेत् ।  
तत्राऽनुभूय नरकं पुनर्मूषिकतां<sup>१</sup> व्रजेत् ॥

स्कन्दपुराणे,—

शृणु यन्मुखं वक्ष्यामि धान्याचलपरिग्रहे ।  
दोषं परिग्रहीतुर्वै राज्ञो धर्मागुवर्तिनः ॥  
शालिचेत्रे वने वाऽपि आरामे वृक्षसङ्कुले ।  
पिशाचोदुर्भगोनाम त्रासयन् वै जनान् बहून् ॥  
महान्तं नरकं भुञ्ज्या अकृत्वा धर्मनिष्कृतिम् ।  
स भवेन् मूषिकः<sup>२</sup> स्थूलस्त्रिषु जन्मसु संग्रहात् ॥

भविष्योत्तरे,—

धान्याचलं द्विजोद्धृत्वा द्रव्यलीभपरायणः ।  
अकृत्वा निष्कृतिं तस्य स भवेत्पिशिताशनः ॥  
तद्दोषपरिहारार्थं कृत्वा चान्द्रायणत्रयम् ।  
पुनः संस्कारमात्रेण शुद्धिमाप्नोति दैहिकीम् ॥

(१) भूषकतां इति जीतपुस्तकपाठः ।

(२) मूषकः इति जीतपुस्तकपाठः ।



भविष्योत्तरे,—

( धान्याचलस्य महतस्तस्य निष्कृतिरोरिता ।  
यागादिकं पुराऽकृत्वा कुर्याच्च चान्द्रायणव्रतम् ॥  
पुनः संस्कारशुद्धात्मा गायत्री मभ्यसेद्दिजात् ।  
तां पठन् प्रयतो नित्यं वर्त्तयेद्यदि शुद्धिमान् ।  
अन्यथा निष्कृतिर्नाऽस्ति पापसैतस्य गौरवात् ॥ )

विष्णुपुराणे,—

सप्ताऽचलाः समुद्राश्च निर्मिताश्चक्रपाणिना ।  
जनानां पापनाशाय स्मरणात्कीर्त्तनादिह ॥  
तेषां प्रतिग्रहे राजन् पतितः स्याद्दिजाधमः ।  
अतस्तस्य पुनः कर्म मुनिभिः परिकीर्त्तितम् ॥  
पुनःकर्म पुनःसंस्कार इत्यर्थः ।

इति हेमाद्रौ धान्याचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(—) अत्र क्रीतपुलक पाठः ।

“धान्याचलं द्विजोद्धृत्वा द्रव्यबोभषरावचः ।  
अकृत्वा निष्कृतिं तस्य स भवेत्प्रश्लिष्टाशनः ॥  
तद्दोषपरिहारार्थं कृत्वा चान्द्रायणव्रतम् ।  
पुनःसंस्कारपूतात्मा गायत्रीमभ्यसेद्द्विजः ॥  
तां पठन् प्रयतो नित्यं वर्त्तयेत् स विशुद्धिमान् ।  
अन्यथा निष्कृतिर्नास्ति पापसैतस्य गौरवात् ॥

अथ तिलपर्वतप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

नारदीये,—

तिलाचलः कालपुरुषस्तिलधेनुस्तिलास्तथा ।  
 तिलक्षणाजिनश्चैव शकटं सयुगं तथा ॥  
 एतानि विप्रवर्याणां महानरकदानि वै ।  
 निष्कारणतया राजन् प्रतिगृह्य द्विजाधमः ॥  
 महान्तं नरकं भुक्त्वा गत्वा स्त्रीजन्म निन्दितम्<sup>१</sup> ।  
 पञ्चात्तापसमायुक्तः प्रायश्चित्तं यदीच्छति ॥  
 प्रायश्चित्तेन महता<sup>२</sup> पुनः संस्कारमर्हति ।

ब्रह्माण्डे,—

धनलोभेन योविप्रः समादत्ते<sup>३</sup> तिलाचलम् ।  
 समजन्मसु नारी स्यात् तत्राऽपि विधवा भवेत् ॥  
 नार्थैव नरकस्थानं किमन्यैर्बहुभाषितैः ।  
 वैधव्यसदृशं दुःखं स्त्रीणामन्यत्र विद्यते ।  
 तत्राऽपि बालवैधव्यं तिलाचलप्रतिग्रहात् ॥

(१) महान्तं नरकं गत्वा स्त्रीजन्म तदनन्तरमिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) अनया इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) प्रतिगृह्य इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।



स्कन्दपुराणे,—

पुण्यकालेषु वै<sup>१</sup> पुत्र पुण्यतीर्थेषु पर्वसु ।  
 तिलाचलं द्विजोद्धृत्वा महान्तं नरकं व्रजेत् ॥  
 पश्चाद्भवति नारीत्वं सप्तजन्मसु कुम्भितम् ।  
 वैधव्यदुःखभागभूत्वा<sup>२</sup> पश्चात् कण्डूतिमान् भवेत् ॥  
 अतोद्विजन्मनः पुत्र ! धनिकस्य तिलाचलम् ।  
 प्रतिगृह्य भवेद्विप्रोयागादिषु परासुखः ।  
 अजागलस्तनमिव तस्य जन्म तदा वृथा ॥

भविष्योत्तरे,—

विप्रस्तिलाचलं धृत्वा भूपालात्<sup>३</sup> पुण्यपर्वसु ।  
 शुद्धोयागादिकं कृत्वा अन्यथा नित्यसूतकी ॥

शृङ्गपुराणे,—

यावन्तः पर्वता राजन् तिलराशीकृता नृभिः ।  
 तावन्ति पापजालानि ग्रहीतुर्नाऽत्र संशयः<sup>४</sup> ॥  
 अतोविप्रवराणाञ्च गर्हणं तत्परिग्रहः ।  
 यदोच्छेन्ननसा शुद्धिं तिलाचलप्रतिग्रहात् ॥

(१) यः इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) वैधव्यं दुःखनामेत्य इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) कृत्वा प्रतिग्रहं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) राजतः इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) कर्तुं पुत्र न वैभव इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

अनुष्णातीद्विजेन्द्राणां मनसा हरि<sup>१</sup>मुच्चरन् ।  
 नद्यां समुद्रगामिन्यां प्रातःस्नात्वा यथाविधि ॥  
 नित्यकर्म समाप्याऽशु खगृहे देवसन्निधौ ।  
 खगृह्णाग्निं प्रतिष्ठाप्य आज्यभागान्तमाचरेत् ॥  
 चाम्बकेणैव सन्नेन तिलैराज्याभिमिश्रितैः ।  
 आसायं जुह्यादङ्गी तावत्संख्यां समुद्वहन् ॥  
<sup>२</sup>विमुच्य च तदा होमं तमग्निं न त्यजेदुधः ।  
 अत्रतप्तान् तिलान् भुक्त्वा<sup>३</sup> स्वपेदेवगृहे मुदा ॥  
 परेद्युः प्रातरुत्थाय पूर्वोदोममाचरेत् ।  
 यावत् प्रयुतसंख्या स्यात् तावदोमं समापयेत् ॥  
 उपोष्य रजनोमिकां पुनः संस्कारमाचरेत् ।  
 एषा विशुद्धिरुदिता तिलानाञ्च प्रतिग्रहे ॥  
 अन्यथा निष्कृतिर्नाऽस्ति दानैस्तोर्था<sup>४</sup>वगाहनैः । इति

प्रयुतं दण्डलक्षं, तदुक्तं—

महाभारते—

प्रयुतं दण्डसाहस्रं नियुतं लक्षमुच्यते ।

प्रयुतं दण्डलक्षं स्याद् अर्बुदं कोटिरुच्यते ॥ इति ।

(१) अर्चयन् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) विरम्बाय तदाहोमं इति क्रीत पुस्तकपाठः ।

(३) भुक्त्वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) तीर्त्वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।



एतन्प्रायश्चित्तं पूर्ववत् स्वधनस्य चतुर्भागव्ययेन कुर्यात्, अन्यथा  
न निष्कृतिः ।

इति हेमाद्रौ तिलाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ कार्पासाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

सवोज्ज्वलमिकीटाद्यैः शोधितं पुण्यपर्वसु ।

कार्पासं द्विजवर्याय योदद्यात् सोऽपि मुक्तिभाक् ॥

ब्रह्माण्डे—

कार्पासस्याऽचलं राजा पुण्यक्षेत्रेषु पर्वसु ।

अर्चितं गन्धवस्त्राद्यैः शास्त्रमार्गेण धर्मतः ॥

योदद्याद् द्विजवर्याय स मुक्तः संस्तुतेर्भयात् ।

तद्बीजानीह यावन्ति तावत्कालं वसेद्विवि ॥

कूर्मपुराणे,—

कार्पासस्याऽचलं विप्रः प्रतिगृह्य जनाधिपात् ।

सद्यः पतति पुण्यानि तस्य' पापानि सन्दिशेत् ॥

स विप्रः पतितोभूयाद् आत्मघाती नरेश्वर ।  
 मृतः कालवशं गत्वा काकोलं नरकं व्रजेत् ॥  
 तदन्ते भुवमासाद्य श्वेतरोगी दरिद्रकः<sup>(१)</sup> ।  
 पत्नीपुत्रपरित्यागी दुःखितः स्वात्पुनः पुनः ॥

ब्रह्माण्डपुराणे,—

योविप्रः पुण्यकालेषु गिरिङ्कार्पाससंज्ञितम् ।  
 अर्चितं गन्धवस्त्राद्यैः<sup>(२)</sup> प्रतिगृह्णाति भूपतेः ॥  
 अकृत्वा स<sup>(३)</sup> प्रतं सम्यक् यमपाशवशङ्कतः ।  
 काकोलं नरकं गत्वा श्वेतरोगी भवेद्भुवि ।  
 अथ तद्दोषशान्त्यर्थं प्रायश्चित्तं चरेद्बुधः ॥

स्कन्दपुराणे,—

कार्पासस्याचले पुत्र प्रायश्चित्तमिदं गृह्य ।  
 पश्चात्तापसमायुक्तः प्राच्याऽनुज्ञां द्विजोत्तमैः ॥  
 विपिनं निर्जनं गत्वा वपनद्वारयेत्ततः ।  
 तत्र त्रिषवणस्नानं कृत्वा विष्णुपरायणः ॥  
 नाभिमात्रजले स्थित्वा<sup>(४)</sup> प्राङ्मुखोदङ्मुखः शुचिः ।  
 पुरुषसूक्तं जपंस्तिष्ठेद् आनचक्रोदयाञ्जले ॥

(१) दरिद्रवान् इति क्रीतलेखितपुस्तकयोः पाठः ।

(२) प्रतिगृह्णानुराधिषात् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) तद्व्रतं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) प्रागुदङ्मुखः शुचिरिति काशीपुस्तकपाठः ।



ततो विरम्य सहसा संख्यां मनसि धारयन् ।  
 मुष्टिद्वयमितान् सक्तान् भक्षयेद्गुडवर्जितम् ॥  
 स्वपेन्नारायणस्याऽग्रे केवले स्पण्डिले व्रती ।  
 पुनः परेद्युक्त्याय पूर्व्वयज्जपमाचरेत् ॥  
 यथैव पूर्व्ववत्संख्या यावत्कालेन साध्यते ।  
 तदा विरम्य पूर्व्वेद्युरपोष्य विधिपूर्व्वकम् ॥  
 पुनः कक्षां तदा कुर्याद् दण्डमौञ्जा'जिनं विना ।  
 एतेनेव विशुद्धिः स्यान्नाऽन्यथा शुद्धिरिष्यते ॥  
 एतन्प्रायश्चित्ताकरणे पूर्व्ववत्स्वधनस्य चतुर्भाग'व्ययेन प्रायश्चित्तं  
 कुर्यात् । तेन शुद्धीभवतीत्यर्थः ।

इति हेमाद्रौ कार्पासाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ लवणाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह—

मार्कण्डेयपुराणे,—

लवणाचलं नरपतिरादरात् कुरुते यदा ।  
 पुण्यदेशे पुण्यनदीतटेषु विमलेषु च ॥

तदा विप्राय दद्यात् तं शमशीलवते स्वयम् ।

एवं हि तस्य न भूमौ पुनरात्मसमुद्भवः ॥

स्कन्दपुराणे,—

पुरा हिमवतः पार्श्वे कन्यका काचिदप्सराः ।

सुकेशी सुदती सुभ्रूर्हसन्ती सुन्दरस्तनी ॥

विहारार्थं वह्निर्गत्वा विचरन्ती गृहाङ्गणे ।

तदा तामवलोक्याऽथ रावणोनाम राक्षसः<sup>१</sup> ॥

कामातुरोमोहवशात्<sup>२</sup> हसन्नाग्राह पाणिना ।

हस्तस्पर्शनमात्रेण तस्या<sup>३</sup> भूत्वा त्विकोदयः ॥

स्तम्भः प्रलापो रोमाञ्चः स्वेदो वैवर्ण्यविपद्युः ।

अश्रु वैस्वर्ण्यमित्यष्टौ सात्विकाः परिकीर्त्तिताः ॥

स्वेदोदकं तदा तस्य नदीभूत्वा<sup>४</sup> प्रवर्त्तते ।

तदा प्रभृत्यसौ सिन्धुर्लावणी भुवि विद्युतः ॥

सा तदा हिमवत्पार्श्वीत् प्रत्येकं सागरङ्गता ।

स्वेदरूप<sup>५</sup> प्रवाहेण पत्नीभावपरिष्कृता ॥

अङ्गीचकार सलिलं लावण्यं लवणाभसि ।

तदा प्रभृत्यसौ सिन्धुरुदके जलसङ्गमात् ॥

(१) दैत्यराट् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) तदातर्णी इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) तदा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) नदीरूपा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) स्वेदरूपा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



अत्यूषरतया राजन् लवणोदधिरीरितः ।  
 तेनोत्पन्नं तु लवणं दोषाधिकतया मुने ॥  
 न प्रतिग्रहणं तस्य केचिदिच्छन्ति सूरयः ।  
 लवणं चाऽणुमात्रं वा प्रतिगृह्णाति चेद्भिजः<sup>(१)</sup> ।  
 तन्निष्कृतिं पराकृत्य विन्ध्यदेशे पिशाचता ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

लवणस्याऽचलं धृत्वा रात्रः पुण्यागमे सक्तः ।  
 विप्रोयदिह दुष्टात्मा यमपाशवशङ्गतः ॥  
 महान्तं नरकं भुक्त्वा पिशाचोभवतिध्रुवम् ।  
 पश्चाद्भुवमुपागम्य खेदाङ्गोजायते सदा ॥

ब्रह्मवेवर्त्ते—

पूर्वजस्त्वचलं धृत्वा लावणं राजवल्लभात् ।  
 'पुण्यतीर्थे' पुण्यदेशे पुण्यकालेषु पर्वसु ॥  
 निष्कारणतया लोभाद् यमलोकमुपागतः ।  
 महद्भयं तदा भुक्त्वा पुनर्भुवमुपाविशन् ॥  
 पिशाचजन्मतामेत्य तदन्ते स्विन्न<sup>(२)</sup>देहवान् ।  
 अतः प्रतिग्रहस्तस्य गृहीतो लोकवार्जितः ॥

(१) प्रतिगृह्णाद्भिजोयदि इति क्रीतबोद्धितपुस्तकपाठः ।

(२) पुण्यतीर्थेषु पुण्यदेशेषु इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) खेददेहवान् इति क्रीतबोद्धितपुस्तकपाठः ।

शिवपुराणे,—

मुखजो बाहुजाद धृत्वा लावणमचलं भुवि ।  
 पिशाचत्वं व्रजेत्<sup>१</sup> पश्चात् खेदाङ्गोजायते पुनः ॥  
 तस्य पापविशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तमिदं द्विजैः ।  
 दर्शितं लोकरक्षार्थं तदहं कथयामि वः<sup>२</sup> ॥  
 विप्रानुज्ञामवाप्याऽशु पश्चात्तापसमन्वितः ।  
<sup>३</sup>ज्ञात्वा शुद्धनदीतोये गत्वा पर्वतगङ्गारम् ॥  
<sup>४</sup>कण्टकप्रचयं धृत्वा स्वमूर्धन्यात्मनः सदा ।  
 तत्र तिष्ठन् जपेदेनं सर्वपापापनुत्तये ॥  
 नारायणं हृदा ध्यायन् सर्वपापप्रणाशनम् ।  
 आधारं सर्वमन्त्राणां यावदस्त्वं गतोरविः ॥  
 तदा विरम्य सहसा संख्यां मनसि धारयन् ।  
 पलहयप्रमाणेन पिवेद्गोदुग्धमादरात् ॥  
 स्वपेनारायणस्याऽग्रे स्थण्डिले केवले भुवः ।  
 ततः परेद्युक्त्याय पूर्ववज्जपमा<sup>५</sup>चरेत् ॥  
 एवं ऋतुद्वयं कृत्वा नियतं विधिपूर्वकम् ।  
 रुद्राध्यायं पठेद्यद्वा उत विष्णोरनुज्ञया ॥

(१) भर्जेदिति क्रीतलोखितपुस्तकपाठः ।

(२) कथयामि च इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) ज्ञात्वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) कण्टकं वादरं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(५) आदरात् इति क्रीतलोखितपुस्तकपाठः ।



एतद्वयोरभावेऽपि प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।

पूर्ववत् तदनस्याहं प्रायश्चित्तं विशुद्धिदम् ॥

अथवा निष्कृतिर्नाऽस्ति लवणाचलसंग्रहे ।

नियुतं नमकचमकौ, आरख्यदशमाध्यायो नारायणं, सर्वमन्त्राणा  
आकरत्वात् । एवं कृते लवणाचलप्रतिग्रहपापनिवृत्तिर्भवति ।

तदेवाह,—

दशाध्यायं सकृजप्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

अत्यशनादतिपानात् 'तथाचोयात्' प्रतिग्रहात् । इति ।

अत्यशनं सपिण्डीकरणश्राद्धादिषु निमित्तेष्वस्थाने भोजनमत्यशनं  
अतिपानं शूद्रप्रपादिषु पानमतिपानम् । उग्रप्रतिग्रहः शूद्रा-  
दिभिर्दत्तस्य<sup>१</sup> लवणाचलादेः प्रतिग्रहः । प्रायश्चित्तपक्षे पुनः  
संस्कारं पूर्ववत् कृत्वा शुद्धोभवति नाऽन्यथति ।

इति हेमाद्रौ लवणाचलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) दत्तस्येति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) शूद्रान्वितः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) यच्च चोयात् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ तिलधेनुप्रतियहप्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे,—

महापुष्यनदीतीरे व्यतीपाते च वेष्टती ।  
 ग्रहणे संक्रमे चैव मन्त्रादिषु युगादिषु ॥  
 राज्ञा दत्तां तिलमयीं धेनुं गन्धाक्षतैर्युताम् ।  
 अर्चितां योद्धिजोष्ट्वा इतोमृत्युवशङ्कतः ॥  
 'सोऽनुभूय महाघोरां वेदनां यमनिर्णिताम् ।  
 पश्चाद् भवति पापात्मा निष्पन्नो रोगवान् भुवि ॥

कूर्मपुराणे—

पुष्यतीर्थेषु<sup>१</sup> पुष्याहे जन्मर्त्ते जन्मसंभवे ।  
 दत्तां राजभिर्गन्धाद्यैरर्चितां तिलरूपिणीम् ॥  
 योद्धिजः प्रतिगृह्याशु<sup>२</sup> न कुर्यान्निष्कृतिं शुभाम् ।  
 तस्यैव<sup>३</sup> मृत्युरायाति अनुभूय महद्भयम् ॥  
 पश्चात्पापी महान् घोरोनिष्पन्नो<sup>४</sup> रोगवान् भवेत् ।  
 तिलाः सन्तीह यावन्तोद्भजिने धेनुवत्सयोः ॥

(१) अनुभूय इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) पुष्यकक्षेत्रे इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) अक्षत्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) तस्यैव इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) रामवान् इति लेखितपुस्तकपाठः । रोषवान् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



तावद्युगसहस्राणि नरके वासमश्रुते<sup>१</sup> ।  
 तस्यैह नित्यकर्माणि चरन्ते तत्रतिग्रहात् ॥  
 तस्मात्प्रहियहोर्धेनोर्निष्कारणतया नृप ।  
 गर्हितोमुखजानां हि तस्मादेतत् परित्यजेत् ॥

लेङ्गे,—

पूर्वोक्तेष्वेषु पुण्येषु दिनेषु पृथिवीपतेः ।  
 धेनुं तिलमयीं विप्रो गृह्णीयाद्यदि लोभतः<sup>२</sup> ।  
 तस्य नित्यञ्च काम्यञ्च द्रष्टापूर्त्तादिकञ्च यत् ।  
 सर्वं<sup>३</sup> चरति तत्काले दानमश्रोत्रिये यथा ॥  
 तस्यैव निष्कृतिरियं कथिता मुनिपुङ्गवैः ।  
 तद्वत्त्वं सम्परित्याज्यं दक्षिणामात्रमुद्वहेत्<sup>४</sup> ॥  
 आधानं वा क्रतुं वापि कृत्वा सर्वस्वदक्षिणम् ।  
 ततः शुद्धिमवाप्नोति पुनः संस्कारपूर्वकम् ।  
 अन्यथा निष्कृतिर्नास्ति पञ्चचान्द्रायणैर्विना ॥

- 
- (१) पापमश्रुते इति क्रोतलेखितपुस्तकपाठः ।  
 (२) धेनुं तिलमयीं धृत्वा विप्रोभोग्यराज्यो इति क्रोतलेखितपुस्तकपाठः ।  
 (३) तरति इति लेखितपुस्तकपाठः ।  
 (४) उद्वहन् इति क्रोतलेखितपुस्तकपाठः ।  
 (५) पञ्चचान्द्रायणं विना इति क्रोतपुस्तकपाठः ।

स्कन्दपुराणे—

दौर्ब्रान्नायनिवृत्त्यर्थं धेनुं तिलमयीं द्विजः ।  
 गृहीत्वाऽऽधानयागौ<sup>१</sup> च कृत्वा तन्नाऽवशेषयेत् ॥  
 प्रधानं सम्परित्यज्य न दोषस्तत्प्रतिद्रहात् ।  
 अथवा पञ्चभिश्चान्दैः<sup>२</sup> शुद्धिमाप्नोति वैदिकीम् ॥  
 पुनः संस्कारमात्रेण नित्यकर्म्मस्त्रिहाऽर्हता ।  
 उभयं यः परित्यज्य<sup>३</sup> वर्त्तते भोगलोलुपः ॥  
 स मृत्वा<sup>४</sup> निष्प्रजोभूयात् तिलरोगीमहान् भुवि ॥

इति हेमाद्रौ तिलधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ घृतधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह—

स्कन्दपुराणे,—

धेनुं घृतमयीं दत्तां<sup>५</sup> कृष्णाजिनपरिष्कृताम् ।  
 स्वर्चितां गन्धवस्त्राद्यैराजभिः पुष्पसङ्गमे ॥

(१) अग्न्याधानञ्च यागञ्च इति क्रीतखेचितपुस्तकपाठः ।

(२) आहुः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) परित्यक्त्वा केवलं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) तदन्ते इति क्रीतखेचितपुस्तकपाठः ।

(५) शुद्धां इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



वृथा परिग्रहं 'कृत्वा द्विजोयागादिभिर्विना ।  
 यमलोकमुपागम्य कुम्भीपाके निमज्जति ॥  
 तदन्ते भुवमासाद्य दैववोजायते भुवि ।  
 अतोमहादोषभयात् परित्याज्या<sup>१</sup> द्विजस्यभिः ॥

लिङ्गपुराणे—

धेनुमेकां द्विजोराजन् अजिने घृतनिर्गताम् ।  
 सवत्सां घृतधेनुं<sup>२</sup> यो निष्कारणतया वहेत्<sup>३</sup> ॥  
 कुम्भीपाके निमज्जेत्<sup>४</sup> पीडितोयमकिङ्करैः ।  
 तदन्ते पृथिवीमेत्य वैष्णवानां कुलोद्भवः ॥  
 हीनजातिषु सर्व्वसु भूत्वा भूत्वा न निष्कृतिः ।  
 यागादिकं न कुर्याच्चेद्<sup>५</sup> एतस्मान्न विमुच्यते ॥

गारुडपुराणे,—

क्षणाजिनेषु पुण्येषु निर्गतां घृतरूपिणीम् ।  
 प्रदत्तां<sup>६</sup> राजपुरुषैर्धेनुं यो मुखजोवहेत्<sup>७</sup> ॥

- (१) त्यक्त्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।  
 (२) परित्यागः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।  
 (३) घृतधेनुं सवत्सेन इति क्रीतपुस्तकपाठः ।  
 (४) वहत् इति लेखितपुस्तकपाठः ।  
 (५) निष्कारण इति लेखितपुस्तकपाठः । तद्वत् इति क्रीत-  
 पुस्तकपाठः ।  
 (६) अकृत्वाचेत् इति लेखितपुस्तकपाठः ।  
 (७) पूजिता इति क्रीत-पुस्तकपाठः ।  
 (८) वहन् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

तस्यैव नरकोधोरः कुम्भीपाकः समुज्ज्वलन् ।

तत्र भुक्त्वा पुनः पापी प्राप्य वैश्वजन्मताम् ॥

नानायोनिषु सश्रूयाद् यागादिषु पराङ्मुखः ।

पश्चात्तापममायुक्तः प्रायश्चित्ती भवेत्ततः ॥

तत्र प्रायश्चित्तमाह —

ब्रह्माण्डे,—

धृतधेनुं राजदत्तां स्वर्चितां वस्त्रभूषणैः ।

पुण्यकालेषु पुण्याहे प्रतिगृह्णाति वेदिजः<sup>(१)</sup> ॥

द्रव्यलोभपरीतात्मा प्रायश्चित्तमिदञ्चरेत् ।

नदीषु पुण्यतीर्थेषु स्नातः प्रातयंथाविधि ॥

स्वगृहं पुनरागत्य स्वगृह्याग्नीं विशुद्ध्ये ।

अग्नीन्धनादिकं कृत्वा आज्यभागान्तमाचरेत् ॥

तस्मिन्नग्नीं सपत्नीकः कुष्माण्डे<sup>(२)</sup> जुहुयाच्छतम् ।

तदहं गणहोमञ्च कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

निराहारस्तदा तिष्ठेत् पयोवा धेनुसम्भवम् ।

अधःशायी पिवेत्तत्र<sup>(३)</sup> पत्नीपुत्रविवर्जितः ॥

एवं व्रती दिनं कुर्यात् संख्यां यावत् समाप्य च ।

तदन्ते भोजयेद् गव्यं होमशेष विशुद्ध्ये ॥

(१) प्रतिगृह्णातिजोवदि इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) कुष्माण्डं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) भवेत्तत्र इति लेखितपुस्तकपाठः ।



ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चात् परिक्रम्य प्रणम्य च ।

स्वयञ्च पारणं कुर्यात् पत्नीपुत्रसमन्वितः ॥

एवं कृत्वा द्विजः शुद्धे'दन्यथा पातकी भवेत् ।

एतदाचरणेऽसमर्थः स्वधनार्धभागिन पूर्व्ववत् प्रायश्चित्तं कृत्वा  
मुच्यते ॥

इति हेमाद्रौ दृढधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ जलधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे,—

मृग दोषान्<sup>१</sup> प्रवक्ष्यामि जलधेनुप्रतिग्रहे ।

अमायां सर्व्वसंक्रान्तौ द्वादशीपूर्णिमादिने<sup>२</sup> ॥

महाक्षेत्रेषु पुण्येषु तथा पुण्यालयेषु च ।

कृष्णाजिनेन निर्न्माय धेनुं जलमयीं शुभाम् ॥

अर्चितां ब्रह्मरूपाद्यैः धर्ममार्गेण राजभिः ।

दत्तां गृहीत्वा योविप्रो<sup>३</sup> द्रव्यलोभपरायणः ॥

(१) मृगं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) वत्स इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) पौर्णमीदिने इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) द्विजोदयान्याही इति लेखितपुस्तकपाठः ।

आत्मनःपरलोकाद्यं न 'कुर्यान्निष्कृतिं यदि ।

सोऽनुभूय महत्पापं यमलोके तदाज्ञया ॥

पुनर्भूभागमासाद्य जायते कच्छपोमहान् ।

ततःप्रतिग्रहोदोषः पूर्वजानामिहाऽन्यतः ॥

कूर्मपुराणे,—

धृत्वा जलमयीं धेनुं द्विजोभोगपरायणः ।

अर्चितां प्रभुभिर्दत्तां<sup>१</sup> शास्त्रपूतेन वर्त्मना ॥

यागादिकं पराकृत्य पराकृत्य च निष्कृतिम् ।

पुण्यतीर्थे पुण्यदेशे पुण्यकालेषु पर्वसु ॥

निष्कारणतया लोभाद्यमलोकमुपागतः ।

महद्भयं तदा भुक्त्वा पुनर्भुवमुपाविशन् ॥

पिशाचजन्मतामेत्य जायते<sup>२</sup> स्वेददेहवान् ।

अतः प्रतिग्रहस्तस्य गर्हितोलोकवर्जितः ॥

[ शिवपुराणे,—

मुखजो बाहुजाद् धृत्वा लावण्यमचलं भुवि ।

पिशाचत्वं मृतोयाति<sup>३</sup> स्वेदाङ्गो जायते पुनः ॥

(१) अकृता इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) पूता इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) तदन्ते इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) भवेत्तस्य इति लेखितपुस्तकपाठः ।



तस्य पापविशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तमिदं द्विजैः ।  
 दर्शितं लोकरक्षार्थं तदहं कथयामि वः ॥  
 विप्रानुज्ञामवाप्याऽऽशु यश्चात्तापसमन्वितः ।  
 स्नात्वा शुद्धनदीतोये गत्वा पर्वतगङ्गरम् ॥  
 कण्टकैर्मकुटं धृत्वा स्वमूर्धन्यात्मनः सदा ।  
 तिष्ठन् तत्र जपेदेनं सर्वपापापनुत्तये ॥  
 नारायणं हृदा ध्यायन् सर्वपापप्रणाशनम् ।  
 आधारं सर्वमन्त्राणां यावदस्तं गतो रविः ॥  
 तदा विरम्य सहसा संख्यां मनसि धारयन् ।  
 यलङ्घ्यप्रमाणेन पिवेद्गोदुग्धमादरात् ॥  
 स्वपन्नारायणस्याऽग्रे स्थण्डिले केवले भुवि ।  
 ततः परेद्युक्त्याय पूर्ववज्जपमादरात् ॥  
 एवं ऋतुद्वयं कृत्वा नियुतं विधिपूर्वकम् ।  
 रुद्राध्यायं पठेत् यदा उत विष्णोरनुज्ञया ॥  
 एतद्वयोरभावेऽपि प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।  
 पूर्ववत्तद्वनार्द्धाहं प्रायश्चित्तं विशुद्धिदम् ॥  
 अन्यथा निष्कृतिर्नास्ति लवणाचलसंग्रहे ।

नियुतं नमकचमकौ, आरण्यदशमाध्यायो नारायणं सर्वमन्त्राणां  
 आकरकत्वात् । एवं लवणाचलप्रतिग्रहपापनिवृत्तिर्भवति ।

दशाध्यायं सकृत् जप्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

तदेवाह,—

अत्यशनादतिपानात् तथा चोग्रात्यतिग्रहात्

दन्धाद्वा वा यदि वा मोहात् पराकृत्यैव निष्कृतिं  
स्थित्वा क्षारोदके कूपे तदन्ते भुवमाविशन् ॥  
अगाधे जायते कूर्मो ह्रदे जलपरिष्कृते ।  
एतद्दोषोपशान्त्यर्थं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥  
(महापाप) भयाद्भूष त्याज्योविप्रैः प्रतिग्रहः ]\* ॥

मत्स्यपुराणे,—

प्रतिग्रहं द्विजो मोहाद् धेनूं जलमयीं नृपात् ।  
यागादिकं स्वशुद्धिं वा अकृत्वा भोगलोलुपः ॥  
यमलोके महाघोरे तीर्त्वा क्षारोदकं बलात् ।  
तदन्तेऽत्र समागत्य जायते कच्छप्रोजले ॥  
एतद्दोषोपशान्त्यर्थं त्याज्योविप्रैः प्रतिग्रहः ।  
गण्डक्यां वाऽथ गीतम्यां कृष्णवेण्यां नदीजले ।  
कावेर्यां तुङ्गभद्रायां चापाग्रे गन्धमादने ॥  
आत्मनः सन्नातं तीर्थं यदेतेषु च' सन्धवेत् ।  
अनुग्राह्य द्विजैः साकं गत्वा तत्र यतात्मवान् ॥  
निमित्तं कीर्त्तयित्वाऽथ स्नायान्मौषलमार्गतः ।  
त्रिसहस्रं च त्रिशतं विंशत्युत्तरमेव च ॥

\* [ ] एषः पाठः क्रीतकाशोपुस्तकयोर्नोपलब्धः ।

(१) पूर्वोक्तेषु सन्धवं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) गत्वा पुण्योदके तथा इति लेखितपुस्तकपाठः ।



एतत् कुव्याद्विशुद्धात्मा परिषत्तन्निधौ मुदा ।

एतत्पापविशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तं हिजन्मनाम् ॥

नाऽन्यथा शुद्धिमाप्नोति जलधेनुप्रतिग्रहात् ।

परिषत्तन्निधौ यथाशास्त्रं पूर्ववत् कृत्वा पश्चात् स्नानादिकं कृत्वा  
पञ्चगव्यं पीत्वा ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

इति हेमाद्रौ जलधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ क्षीरधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे,—

पुरा षण्मुख क्षीराब्धौ रमा जाता सधेनुका ।

सवत्सा क्षीरसम्पन्ना सर्व्वावयवसुन्दरी ॥

पोषयामास जलधिर्दुग्धधेनुं सवत्सकाम् ।

पुरुषोत्तमाय लक्ष्मीं तां प्रददौ सर्वसाक्षिणे ॥

न' प्रायच्छत्स तां धेनुं पुत्रीवात्सल्यगौरवात् ।

ययाचे 'जलधिं धेनुं वृत्रहा पापमोचने ॥

(१) स प्रायच्छत् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) जलधिः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

तथेति प्रददौ सिन्धुर्दुग्धधेनुं स पुत्त्रिणीम् ।  
 ( दापयामास विप्राय वृत्रहत्याविमोचनीम् । )  
 तां दुग्धधेनुमादाय पुनः प्रायात् स्वमालयम् ॥  
 धिषणाय स वृत्तान्तं कथयामास देवराट् ।  
 पुण्यकाल उपायाते दुग्धधेनं सुरुपिणीम् ॥  
 दापयामास विप्राय वृत्रहत्याविमोचने ।  
 तदा प्रभृत्यसौ धेनुर्ब्रह्महत्याविनाशिनो ॥  
 ददाति योऽनृपो<sup>१</sup> धेनुमर्चितां कृष्णचर्मणि ।  
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं प्रयाति सः<sup>२</sup> ॥  
 योविप्रः स्वर्चितां धेनुं वृत्रहत्याविमोचनीम् ।  
 रमासहोदरां<sup>३</sup> सिन्धुनिर्भितां दुग्धरूपिणीम् ॥  
 प्रतिगृह्णाति वे लोभात् सम्प्राप्ते पुण्यपर्वणि ।  
 स कालवशमापन्नस्त्वनुभूय महद्भयम् ॥  
 तदन्ते भुवमासाद्य मृतदारोभवेऽनुवि ॥

देवीपुराणे,—

पुण्यकालेषु पुण्यर्चे पुण्यतीर्थे जनाधिप ! ।  
 योराजा स्वर्चितां धेनुं निर्भितां दुग्धरूपिणीम् ॥

(१) ददौ तस्मिन् स्तोत्राचकं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

( ) इदमर्थं लेखितपुस्तके नास्ति ।

(२) राजा यः प्रददौ इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) अवाप्यते इति कोतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) तथेति प्रददौ इति लेखितपुस्तकपाठः ।



विप्राय वेदविदुषे प्रदद्यात् सौऽपि मुक्तिभाक् ।

‘तादृग्दुग्धमयीं धेनुं द्विजो निष्कारणादहन् ॥

लभते निष्कृतिं’ नाऽन्यां पञ्चचान्द्रायणादृते ।

ततः शुद्धिमवाप्नोति दुग्धधेनुप्रतिग्रहात् ॥

लिङ्गपुराणे,—

पुण्यकालेषु राजेन्द्र पुण्यतीर्थेषु<sup>१</sup> वा द्विजः ।

दुग्धधेनुं गृहीत्वाऽऽशु वृथाभोगपरायणः ॥

तस्यैव निष्कृतिर्दृष्टा पञ्चभिश्चान्द्रभक्षणेः ।

आधानयागप्राप्तौ न प्रायश्चित्तं पञ्चगव्यप्राशनमेव । तदाह

कूर्मपुराणे,—

द्विजो दुग्धमयीं धेनुं प्रतिगृह्य जनाधिपात् ।

यागादिकं प्रकुर्वीत पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ॥

अकृत्वा द्रव्यलोभेन अशक्तः पापभीस्तदा ।

पञ्चचान्द्रायणैः शुद्धो<sup>२</sup> नाऽन्यथा तीर्थसेवया ॥

इति हेमाद्रौ क्षीरधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) तादृशी इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) पर्वण्य इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) शुद्धिः इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ मधुधेनुप्रतियहप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे,—

अथापरं प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तं विशुष्ये ।

मधुधेनुग्रहीतृणां द्विजानां हितकाम्यया ॥

निष्कारणं प्रवृत्तानां गीगेच्छूनां मृगुष्य मे ।

पुण्यकालेषु संक्रान्ती व्यतीपातादिसम्भवे ॥

कल्पितां मृगयैः पात्रैरर्चितां राजवल्लभैः ।

मधुधेनुं सवत्साञ्च सर्वाङ्गहारभूषिताम् ॥

गृह्यत्वा ब्राह्मणो लोभात् सद्यः पापमवाप्नुयात् ।

( च्वालां तत्र प्रविष्याथ पुनर्भुवमुपागमन् ॥

मधुवृक्षा भवेयुस्ते यदि तन्निष्कृतिर्न चेत् ) ।

कथञ्चित् निष्कृतिर्दृष्टा तेषां पापपरात्मनाम् ॥

पञ्चवान्द्रायणैः शुद्धिर्न चाऽन्यैः शुद्धिरीरिता ।

शिवपुराणे,—

शूद्रधेनुः शूद्रजातैर्हिजेन प्रतिगृह्यते ।

देवाद्यदिह गृह्णाति पञ्चभिश्चान्द्रभक्षणैः ॥

(१) निष्कारणे इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) बोहिजः इति श्रुतलेखितपुस्तकपाठः ।

(—) अयं श्लोकः श्रुतकाशीपुस्तकयोः न दृष्टः ।

(३) लभ्यन्ते इति लेखितपुस्तकपाठः ।



एतद् विप्रप्रतिग्रहविषयम् । बाहुजेभ्यो द्विगुणं, जरुजेभ्यस्त्रिगुणं  
पादजेभ्यश्चतुर्गुणं, सङ्करजातिभ्यः पञ्चगुणं वेदितव्यं । तदाह—

ब्रह्मवैवर्ते,—

प्रायश्चित्तं द्विजातिभ्यः प्रतिगृह्य कथञ्चन ।

यावदुक्तं तदेवाऽलं क्षत्रेभ्योद्विगुणं स्मृतं ॥

जरुजेभ्यस्त्रिधा प्रोक्तं पादजेभ्यश्चतुर्गुणम् ।

एतेभ्योव्यतिरिक्तेभ्यः पञ्चधा परिकीर्तितम् ॥

सर्ववर्णभ्यः सर्वदानप्रतिग्रहीतृणामेवं वेदितव्यं प्रायश्चित्तम् ।  
कलौयुगे सङ्करजातयो बह्व्यः तत्प्रतिग्रहस्य निषिद्धत्वात्प्रायश्चित्तं  
बाहुल्यमुक्तं । प्रायश्चित्तविहीनाद्विजाः श्लेषमध्यस्थमद्विकाजातिषु  
सम्भवन्ति । अतः प्रायश्चित्तमेव प्रतिग्रहीतृणां साधनं न चाऽन्यत् ।  
यस्य यस्य प्रतिग्रहे धर्मशास्त्रे प्रतिपदोक्तं यत् यत् प्रायश्चित्तं तत्तत्  
प्रतिग्रहे तत्तदेव कर्त्तव्यं द्विजन्मभिः, नाऽन्यथा शुद्धिरीरिता इति ।

इति हेमाद्रौ मधुघेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) बाहुजेभ्यो द्विधास्मृतं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ शर्कराधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

धेनुं शर्करया कृत्वा सवत्सामजिनेः<sup>१</sup> शुभाम् ।

योराजा द्विजवर्याय दद्यात् पुण्यागमे मुदा ॥

अर्चितां गन्धपुष्पाद्यैर्बहुभिर्भूषणैर्युताम् ।

स गच्छेद्विष्णुभवनं यावदाचन्द्रतारकम् ॥

शिवधर्मोत्तरे,—

कृष्णाजिनेषु यो धेनुं शर्कराभिरलङ्कताम् ।

भूषितां गन्धपुष्पाद्यैर्विप्रायाऽध्यात्मवेदिने ॥

दद्यात् पुण्यतमे काले तीर्थेषु ग्रहणेषु च ।

न तस्य पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात् कदाचन ॥

विष्णुधर्मोत्तरे,—

कृत्वा शर्करया धेनुं पुण्यकालेषु पर्वसु ।

दद्याद्दक्षिण्या सार्धं विप्रायाऽध्यात्मवेदिने ॥

स निस्तरति संसारं नावाऽब्धिं नाविकीयथा ।

तत्प्रतिग्रहे दोषमाह,—

नारदीये,—

यो गृह्णीयाद्विजो धेनुं पुण्यां शर्करयाऽन्विताम् ।

पुण्यकालेषु तीर्थेषु द्रव्यलोभपरायणः ॥

(१) अजिने इति चेन्नितपुस्तकपाठः ।



महान्तं नरकं भुक्त्वा स्यावरत्वं प्रयाति सः<sup>१</sup> ।

तस्यैवं निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥

स्नात्वा प्रातर्यथाचारं दन्तधावनपूर्वकम् ।

विभूतिं विश्वरूपञ्च जडमूलमतः परम् ॥

जपंस्त्रिषवणस्नानं कृत्वा नित्यमतन्द्रितः ।

आसायं प्रातरारभ्य गणयेज्जपसंख्यया ॥

फलाहारोऽत्र कर्त्तव्यः स्वपेदेवसमीपतः ।

पुनः परेद्युक्त्याय पूर्ववज्जपमाचरेत् ॥

यदैव संग्रहो धेनोः शर्कराभिः पृथग् द्विज ।

तदा पापान्यनेकानि प्रविशन्ति प्रतिग्रहे ॥

तत्पापशोधनार्थाय प्रायश्चित्तमिदं शुभम् ।

आधानं वा प्रकुर्वीत यागसाधनमुत्तमम् ॥

सर्वेषां सप्ततन्तूनामाधानं प्रथमं विदुः ।

वर्णानां च यथा विप्रो देवानामपि वासवः ॥

भृगुः ऋषीणां प्रवरो वाचां सत्यं यथा भवेत् ।

तथैव सर्वयज्ञानामाधानं मूलकारणम् ॥

प्रायश्चित्तमिदं वाऽपि आधानं वा द्विजश्चरेत् ।

ताभ्यां पापविनिर्मुक्तः प्रयाति परमं पदम् ॥

इति हेमाद्रौ शर्कराधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) अवाप्नोते इति वैचित्तपुस्तकपाठः ।

(२) गजवम् इति क्रीतनेचित्तपुस्तकपाठः ।

अथ दधिधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे,—

मृणु वल्मुख वक्ष्यामि दधिधेनु<sup>१</sup> प्रतिग्रहे ।  
 प्रतिग्रहीतुर्विप्रस्य दोषोभवति सर्व्वदा ॥  
 तद्रव्यत्यागमात्रेण आधानं यज्ञमेव वा ।  
 कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति कर्माहो जायते भुवि ॥

शिवधर्मोत्तरे,—

दधिधेनुमलङ्कृत्य गन्धवस्त्रादिभूषणैः ।  
 अभ्यर्च्य विधिवद्भक्त्या दद्याद्योविप्रपुङ्गवे ॥  
 न तस्य यमबाधाऽस्ति तद्गृहे वा प्रवेशनम् ।  
 तद्दर्शनं वा राजेन्द्र भवेज्जन्मनि जन्मनि ॥

ब्रह्मवैवर्ते,—

यो दद्यात् पुण्यकालेषु पुण्यतीर्थेषु पर्व्वसु ।  
 कृष्णाजिने दधिमयीं धेनुं कृत्वा सबत्सकाम् ॥  
 अभ्यर्च्य गन्धवस्त्राद्यैर्विप्रायाऽध्यात्मवेदिने ।  
 न तं मृत्युरवाप्नोति न व्याधिर्न च तत्स्तराः ॥  
 अन्ते विष्णुपदं याति यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥

(१) दधिधेनुं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) राजा इति लेखितपुस्तकपाठः ।



लेङ्गे,—

बाहुजोधेनुमाराध्य दद्याद्दधिमयीं<sup>१</sup> शुभाम् ।

न तस्य पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात् कदाचन ॥

देवीपुराणे,—

प्रतिगृह्य द्विजोधेनुमतोदधिमयीं शुभाम्<sup>२</sup> ।

प्रायश्चित्तं तदा कुर्यात् पूर्ववद्धनभागतः ॥

अथवाऽऽधानकं कर्म यज्ञं वा बहुदक्षिणम् ।

ऋणनिर्वाचनं कृत्वा शुद्धः स्यात्तत्प्रतिग्रहात् ।

मत्स्यपुराणे,—

शर्कराभिः कृतां धेनुमर्चितां सर्वभूषणैः ।

पूजितां गन्धपुष्पाद्यैः पुण्यकालेषु पर्वसु ॥

तीर्थेषु देवपूज्येषु प्रतिगृह्णाति चेद्विजः ।

अकृत्वा निष्कृतिं तस्य सभवेदन्धभूषकः ॥

देवीपुराणे,—

तद्दोषशमनं राजन् ऋण सर्वप्रयत्नतः ।

प्रातः स्नात्वा नदीतोये नित्यकर्म समाप्य च ॥

नित्यहोमञ्च कुर्वीत वृक्षमूलमुपाश्रितः ।

श्रीरुद्रञ्च जपेत्तत्र यावदस्तमयं भवेत् ॥

(१) दद्या कृष्णाजिने शुभाम् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) उपत्यदिनेष्विह इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) शुद्धोऽभूत् इति क्रीतपुस्तक-पाठः ।

तदा विरस्य प्रयतः<sup>१</sup> फलाहारं समाचरेत् ।  
 गृहं गत्वा स्वपेत्तात नारायणमनुस्मरन् ॥  
 पुनः परेष्वुक्त्याय पूर्ववज्जपमाचरेत् ।  
 अयुतं पूर्णतामेति<sup>२</sup> तावत् पाराय<sup>३</sup>णं चरेत् ॥  
 ततः शुद्धिमवाप्नोति विप्रोदध्नः प्रतिग्रहात् ।  
 ( अशक्तौ सुलभं तात आधानं यत्नमेव वा ।  
 ततः शुद्धिमवाप्नोति विप्रोदध्नः प्रतिग्रहे ॥ )

इति हेमाद्रौ दधिधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ इक्षुरसधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

वामनपुराणे,—

योराजा पुण्यकालेषु धेनुमिक्षुरसोद्भवाम् ।  
 अर्चितां गन्धपुष्पाद्यैर्भूषितां सर्वभूषणैः ॥  
 विप्राय वेदविदुषे शान्तायाऽथ कुटुम्बिने ।  
 दद्याद्दक्षिण्या साकं स राजा विष्णुमन्दिरम् ॥

(१) अनस्य इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) अयुतं पूर्णतामेति इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) पाराय माचरेत् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(—) अयं श्लोकः क्रीत-काशीपुस्तकवर्गे न दृष्टः ।



गत्वा स्थित्वा चिरं कालं भुवि मण्डलतां व्रजेत् ।  
 तत्रापि ज्ञानमासाद्य दानधर्मपरायणः ॥  
 कृत्वा धर्मान्निशेषेण अन्ते विष्णुसमो भवेत् ।

महाभारते,—

मृगं धर्मं प्रवक्ष्यामि धेनुमिक्षुरसोद्भवाम् ।  
 अर्चितां शास्त्रमार्गेण भूषितां बहुभूषणैः ॥  
 पुण्यकालेषु संक्रान्तीषु यनहितये तथा ।  
 अर्द्धोदये महापुण्ये ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥  
 रचयित्वा दिने सम्यग् विप्रायाऽध्यात्मवेदिने ।  
 दक्षिणाभिश्च बह्वीभिर्दद्यात् फुल्लाननस्तदा ॥  
 मृतो वै कुण्ठमाप्नोति पुनरावृत्तिवर्जितम् ।

दृसिंहपुराणे,—

कल्पितां राजपुरुषैरिच्छूङ्गवरसेन ताम् ।  
 अर्चयित्वा विधानेन अर्चितान्तु द्विजन्मने ॥  
 दक्षिणाभिर्यथोक्ताभिर्दद्यान्मनसि निःस्पृहः ।  
 तस्य देवः प्रसन्नः स्यात् प्रह्लादाय यथा पुरा ॥

(१) विष्णुसाक्ष्यतां व्रजेत् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) इक्षु चेत्तु दण्डोद्भवा इति लेखितकाशीपुस्तकपाठः ।

(३) प्रसन्नोऽभूदिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

तत्रायश्चित्तमाह,—

ब्रह्माण्डे,—

पूर्वजोवाहुजाल्म्यां<sup>१</sup> धेनुमिक्षुरसोद्भवाम् ।

अकृत्वा निष्कृतिं पश्चात्<sup>२</sup> आधानं वा क्रतुश्च वा ॥

यमलोकमुपागम्य नरकानेकविंशतिम् ।

भुक्त्वा<sup>३</sup> भवति पूतात्मा गोमायुर्भवति क्षिती ॥

मत्स्यपुराणे,—

विप्रोद्धेनुं रसमयीं दत्तां राजकुमारकैः ।

गृहीत्वा पुण्यकालेषु तन्निष्कृतिपराङ्मुखः ॥

यागादिकं पराकृत्य गोमायुर्भवति ध्रुवम् ।

तस्यैव निष्कृतिर्दृष्टा विष्णुना प्रभवविष्णुना ॥

प्रातरारभ्य मेधावी स्नात्वा नित्यं समाप्य च ।

वृक्षमूलमुपागम्य पठन्नुपनिषत्त्रयम् ॥

<sup>४</sup>जपेत्समुद्रवहन् संख्यां यावदस्तं गतो रविः ।

तावज्जपाद्<sup>५</sup> विरम्याऽथ फलाहारं समाचरेत् ॥

जपेद्देवसमीपे तु कृतं पापमनुस्मरन् ।

परेद्युः प्रातरुत्थाय पूर्ववज्जपमाचरेत् ॥

(१) दत्तां इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) पश्चात् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) संख्यां समुद्रवहन् सम्बन्ध इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) तावज्जपं इति लेखितपाठोऽप्युक्तपाठः ।



अयुतं पूर्णतामेति ततः शुद्धिरवाप्यते<sup>१</sup> ।

एतत्प्रायश्चित्तं यागादिकाकरणविषयं, तत्प्राप्तौ पञ्चगव्यप्राशन  
मात्रं न प्रायश्चित्तम् ।

इति हेमाद्रौ इक्षुरसधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ गुडधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

गुडधेनुं गुडमयीं कृत्वाऽलङ्कृत्य सर्व्वतः ।

पुण्यकाले पुण्यतीर्थे योराजा भक्तिमानिह<sup>२</sup> ॥

शुभां<sup>३</sup> सदक्षिणां दद्याद् विप्रायाऽध्यात्मवेदिने ।

पुनर्भुवमुपागम्य मण्डलाधिपतिर्भवेत् ॥

सोऽन्ते विष्णुपदं याति तत्रैव परिमुच्यते ।

गारुडपुराणे,—

गुडधेनुं समभ्यर्च्य गन्धवस्त्रादिभूषणैः ।

ब्राह्मणाय सुशीलाय योदद्यात् सोऽपि मुक्तिभाक् ॥

(१) शुद्धिरवाप्यते इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) गुडनिर्मितं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) धेनु इति लेखितकाशीपुस्तकपाठः ।

योविप्रस्तां तदा मृहन् परलोकपराप्नुतः ।

यमस्य वज्रमापन्नः कालसूत्रेण पीडितः ॥

पुनर्भुवमुपागम्य जायते भिन्नजन्मवान् ।

यागादिकं ततः कृत्वा शुद्धिमाप्नोत्यनुत्तमम् ॥

कूर्चपुराणे,—

धेनुं गुडमयीं गन्धवन्नादिभिरलङ्कृताम् ।

पुण्यकाले पुण्यतीर्थे पुण्यक्षेत्रे नदीतटे ॥

योग्यहन् पृथिवीपालाद् ब्राह्मणो धनलोभतः ।

यमलोकमुपागम्य पीडितो यमकिङ्करैः ॥

भिन्नजातिर्भवेद्भूमौ<sup>१</sup> यागादिषु पराप्नुतः ।

प्रायश्चित्तमिदं कुर्यात् पश्चात्तापसमन्वितः ॥

विप्रानुज्ञामवाप्याऽऽशु प्रातः ज्ञात्वा यथाविधि ।

इदं करिष्ये नियमं प्रायश्चित्तं विशुद्ध्यै ॥

चतुष्का तपश्चातिष्ठेत् हेमन्ते शीतसङ्कुले ।

अन्नाधारस्तथा तिष्ठेत् यावत् प्रातः पुनर्भवेत् ॥

प्रातरारभ्य मेधावी<sup>२</sup> स्मरेन्नारायणं विभुम् ।

चतुर्थे कालायाते यावकं भोजनं चरेत् ॥

(१) अभूद् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) स्मरेन्नारायणं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



यावकमित्यत्र अल्पमात्रं यवान् पक्ता भुञ्जीयात्<sup>१</sup> ।

पुनरस्तं गते भानौ पूर्ववज्जपमाचरेत् ।

अपमृत्युञ्जयं मन्त्रं<sup>२</sup> न्यासञ्च ध्यानपूर्वकम् ॥

अनाधारो वहिरेव निराधारोवर्षति मतिः । संख्यां समुदहन्  
( मनसि धारयन् ) ।

एवमृतुद्वयं नीत्वा पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ।

एवं कृते<sup>३</sup> विशुद्धः स्यान्नाऽन्यथा शुद्धिमाप्नुयात् ॥

एतदाचरणाशक्तौ पूर्ववत् स्वधनचतुर्भागेण प्रायश्चित्तं कृत्वा  
शुद्धिमाप्नोति पुनः संस्कारादि ।

इति हेमाद्रौ गुडधेनुप्रतियहप्रायश्चित्तम् ।

(१) भोजयेत् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) मातृं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(—) अयं पाठः क्रीतलेखितपुस्तकयोर्नैपलब्धः ।

(३) विशुद्धोऽभूदन्यथा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

## अथ साक्षाद्भेनुप्रतियहप्रायश्चित्तमाह ।

मत्स्यपुराणे,—

एतासां दशधेनूनां प्रत्यक्षा पापनाशनी ।  
 महापापविशुद्ध्यर्थं ब्रह्मणा निर्मिता<sup>१</sup> पुरा ॥  
 राजा वा विप्रसत्रतो वा दशनिष्काधिकोऽपि वा ।  
 धेनुमेनामलङ्कृत्य अभ्यर्च्य विधिपूर्वकम् ॥  
 पुण्यकालेषु पुण्यर्त्ते यो दद्याद्विप्रपुङ्गवे ।  
 स याति विष्णुभवनं देवैः सह नृपाधिप ॥

वैलिङ्गपुराणे,—

धेनुं यः समलङ्कृत्य पुण्यकालेषु पर्वसु ।  
 अभ्यर्च्य गन्धवस्त्राद्यैः प्रदद्याद्विप्रपुङ्गवे ॥  
 स याति ब्रह्मणः स्थानं यत्र गत्वा न शोचति ।  
 पञ्चाङ्गुवमुपागम्य स वै भवति धार्मिकः ॥

स्कन्दपुराणे,—

धेनुं विप्राय<sup>२</sup> शोदद्यात् स भवेन्नष्टलाधिपः ।

महाराजविजये,—

धेनुमेनामलङ्कृत्य पुण्यकालेषु पर्वसु ।  
 पुण्यर्त्ते पुण्यदिवसे व्यतीपाते च वैष्टुती ॥

(१) निर्मितं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) विप्रोनुष्टुप्शोभात् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।



योदद्याद्विप्रवर्याय स याति परमां गतिम् ।

पुनर्भुवमुपागम्य राजा भवति धार्मिकः ॥

स्कन्दपुराणे,—

धेनुं विप्रोऽनु गृह्णीयाद् वृथाभोगपरायणः ।

अकृत्वा निष्कृतिं लोभाद्व्यालीभवति कानने ॥

तद्दोषपरिहारार्थं जपेद्ब्रह्मयाऽयुतम् ।

तदा दोषविनिर्मुक्तः शुचिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥

भविष्योत्तरे,—

अलङ्कृतां शुभां धेनुं दशधेनवनुयायिनीम् ।

गन्धपुष्पाक्षतैर्वस्त्रैः सर्व्वाभरणभूषिताम् ॥

दत्तां राजकुमारेण पुण्यकालेषु पर्वसु ।

प्रतिगृह्य द्विजोलोभादकृत्वा निष्कृतिं शुभाम् ॥

व्यालीभवति दुष्टात्मा यागं वाऽधानमेव वा ॥

एतत्पापविशुद्ध्यर्थं ब्रह्मयुतमुच्यते ॥

उपक्रम्य तदानीं वा परेद्युर्वाऽपरेऽहनि ।

स्नात्वा प्रातर्यथाचारं नित्यकर्मा समाप्य च ॥

बहिः स्थानं समागम्य संख्यां मनसि धारयन्<sup>१</sup> ।

आरभ्य भानोरुदयात् यावदस्तमनं शुचिः ॥

(१) वो धेनुं समलङ्कृत्य इति क्रीतवेचितपुस्तकपाठः ।

(२) सन्वदन् इति वेचितपुस्तकपाठः मनसिबद्धन् इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) आरभ्यमण्डकादुभानो रक्तमेति द्विवाकरः इति क्रीतवेचितपुस्तकपाठः ।

विरस्य नियतः पश्चात् फलाहारं प्रकल्पयेत् ।  
 स्वपेक्षा स्वगृहे देवसमीपे स्थण्डिले व्रती ॥  
 परेच्युरेवं कुर्वीत यावत् संख्या समाप्यते ।  
 ततः शुद्धिमवाप्नोति यन्नाधान'परासुखः ॥

इति हेमाद्रौ साक्षाद्देनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथार्द्रकृष्णाजिनप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे,—

मृणु पुत्र प्रवक्ष्यामि भार्द्रकृष्णाजिनं शुभम् ।  
 तिलैरापूर्य्य योभक्त्या<sup>१</sup> दद्याद्विप्राय धीमते ॥  
 स नरः पापनिर्मुक्तो ब्रह्मलोकं समंयुते ।  
 पश्चाद्भुवमुपागम्य सप्त जन्म भवेद् द्विजः ॥  
 तत्राऽधीत्य श्रुतं सम्यग् ब्रह्मज्ञानमवाप्य च ।  
 तेन ज्ञानेन महता निर्व्याणं लभते परम्<sup>२</sup> ॥

(१) वसुभागादराध्य ख इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) तद्वर्ण इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) वसुपद्यात् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।



भविष्योत्तरे,—

सूर्यसोमग्रहे राजन् मन्वादिषु युगादिषु ।  
 अयनद्वितये चैव व्यतीपाते च वैष्टौ ॥  
 संक्रमेषु च जन्मर्क्षे नदीतीरे सुरालये ।  
 स्वर्गहे वाऽपि राजेन्द्र पुण्यक्षेत्रे च पर्वसु ॥  
 नदीयः सम्यगभ्यर्च्य आर्द्रक्षणाजिनं दृढम् ।  
 तिलपूर्णं द्विजेन्द्राय अर्चिताय सुभूषणैः ॥  
 दद्याद् दक्षिण्या सार्धं तस्य पुण्यफलं शृणु ।  
 यावन्त्यजिनरोमाणि यावन्तस्तत्र वै तिलाः ॥  
 तावद्युगसहस्राणि ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ।

लिङ्गपुराणे,—

तिलपूर्णं पुण्यकाले आर्द्रक्षणाजिनं नरः ।  
 अभ्यर्च्य गन्धवस्त्राद्यैर्गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥  
 योदद्यादिप्रवर्त्याय स गच्छेद्ब्रह्मणः पदम् ।

तत्प्रतिग्रहेदोषमाह',—

स्कन्दपुराणे,—

आर्द्रक्षणाजिनं राज्ञः पुण्यकाल उपागते ।  
 योविप्रः प्रतिगृह्णीयात् स सद्यः पतितोभवेत् ॥  
 नित्यं नैमित्तिकं काम्यं यागदिकमनन्तरम् ।  
 तदा नश्यन्ति कर्माणि दृष्टापूर्त्तादिकानि च ॥

तदा मृत्युवशं ह्यति पुण्यभंशाद्यमालये ।

महान्तं नरकं भुञ्जा स्त्रीभवेत् तदनन्तरम् ॥

ब्रह्माण्डे—

तिलपूर्णं पुण्यकाले चर्माऽऽर्द्रं राजवल्लभात् ।

प्रतिगृह्य द्विजोलोभात् क्षप्ततन्तुपराश्रुतः ॥

यमलोकमुपागम्य चिरं नरकभाक् ततः ।

नाना जन्माऽनुभूयाऽऽशु क्लृप्तासोभवेद्भुवि ॥

तस्येवं निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः ।

अपमृत्युत्तरणमार्जनं कृत्वा तदनन्तरं प्रायश्चित्तम् ।

( कर्त्तव्यं तदाह )

प्रातःस्नात्वा तिलैः सम्यगघमर्षणपूर्वकम् ।

आर्द्रवासास्तोगत्वा अनुज्ञाप्य द्विजन्मनाम् ॥

प्रतिग्रहविशुद्ध्यर्थं क्षन्तुमर्ह्य सज्जनाः ।

इति प्रार्थ्य द्विजान् सर्वान् परिक्रम्य प्रणम्य च ॥

तप्तकच्छुशतं कृत्वा शुद्धिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ।

प्रायश्चित्तेन पूतात्मा पुनः संस्कारमाचरेत् ॥

पञ्चगव्यं पिबेत् पश्चात् शुद्धोभवति नाऽन्यतः ।

कच्छादिकाचरणेन प्रायश्चित्तं पुनः कर्मपूर्वकं कृत्वा तदङ्गप्राय-  
श्चित्तेन पूतोभूत्वा यागादिकं कुर्यात् । अन्यथा पुनः कर्मणाम-

(१) स्त्रीजन्म इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(—) पञ्च पाठः क्रीतकाशीपुस्तकयोर्नास्ति ।



‘सम्भवे यागादिकं न फलति । पुनः कर्मैव चाचार्यत्विजां सर्व-  
धर्मसाधनम् । नीचेभ्यस्तमुष्टिप्रक्षालनवत् । अतः पुनः कर्मैव  
बलवत्तरम् ।

इति हेमाद्रौ चार्द्रकृष्णाजिनप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ तिलकृष्णाजिनप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

तिलैरामूर्त्य यश्चर्म दद्यात् पुण्यागमे नृपः ।

न तस्य यमलोकोऽस्ति वैकुण्ठे वासमश्रुते ॥

कूर्मपुराणे,—

पुण्यकाले पुण्यदिने साङ्गे कृष्णाजिने तिलान् ।

निक्षिप्य विप्रवर्याय योदद्यात् स तु पुण्यभाक् ॥

स्कन्दपुराणे,—

पूर्ववत् तिलसंयुक्तं शुष्कं चर्म द्विजातये ।

पुण्यकालेषु पुण्याहे योदद्यात् सोऽपि वै हरिः ॥

(१) कर्मैवां सम्भवे इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) साङ्गं इति प्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

अजिनं यो नु गृह्णीयात् शुष्कं विप्रस्तिलैर्युतम् ।

अपमृत्युमवाप्नोति नारीत्वमाप्नुयादसौ ॥

दानसागरे,—

पुण्यतीर्थेषु<sup>१</sup> पुण्येषु दिनेषु पृथिवीपतेः ।

तिलकृष्णाजिनं धृत्वा वृथाभोगपरायणः ॥

यमलोकमवाप्नोति स्थित्वा पश्येन्नहङ्गयम्<sup>२</sup> ।

पुनर्नारीत्वमाप्नोति तिलचर्मप्रतिग्रहे ॥

पादहीनं,—सप्तत्यूर्ध्वपञ्चतमकच्छाणि कृत्वा पुनः संस्कारं च  
पूर्ववत् कृत्वा शुद्धिमाप्नोति नाऽन्यथा ।

इति हेमाद्री तिलकृष्णाजिनप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ योगव्रतादिषु कृष्णाजिनप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे<sup>३</sup>,—

अर्धनारीश्वरे योगे योगे हरिहरात्मके ।

लक्ष्मीनारायणे योगे व्रतेष्वन्येषु यस्मिन् ॥

(१) पुण्यकालेषु इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) जन्ममहङ्गयं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) स्कन्दपुराणे इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।



कृष्णाजिने<sup>१</sup> व्रताङ्गत्वान्न दोषइति गोभिलः ।

तथाऽपि शृणु वक्ष्यामि प्रायश्चित्तं विशुद्धिदम् ॥

महानारदीये,—

योगेषु व्रतकालेषु अर्धनारीश्वरादिषु ।

योदद्यादजिनं विप्रे व्रतं तस्य फलप्रदम् ॥

पुरा नारायणोदेवो भोक्ता संहृत्य चाऽत्मनि ।

निधाय जलधौ श्रेते दीर्घकालमरिन्दम<sup>२</sup> ॥

तन्नाभौ शैवलं जज्ञे तत्राऽभूत् पञ्चजं महत् ।

हिरण्यं हहन्नालं रक्तकुङ्कुमकीसरम् ॥

सहस्रपत्रं तरुणं प्रतप्तकनकोज्ज्वलम् ।

तत्र यज्ञे विधाता च अस्तौषज्जगतां पतिम् ॥

हरिः प्रसन्नवदनोवभाषे कमलासनम् ।

सृज विश्वमिदं भद्र देवान् यज्ञान् द्विजानपि ॥

धेनुञ्च लोकरक्षार्थमालस्यं मा कुरुष्व च ।

इत्युक्त्वा भगवानीशस्तत्रैवाऽन्तरधीयत ॥

ब्रह्मा तदवधार्याऽथ सृष्टवान् विश्वमोजसा ।

देवान् द्विजान् ( भावमात्रान् ततस्तान् साधकान् बहु ॥ )

(१) कृष्णाजिनं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) पञ्चकं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) सह इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(—) अवसंगः लेखितपुस्तके न दृश्यते ।

अरणी स्त्रकस्तुवो दर्वीध्रुवां जुह्वां तथाऽयुधम् ।

कृष्णाजिनश्च मुषलं उलूखलमतः परम् ॥

पात्राण्यन्यानि विश्वात्मा ससर्जं जगदीश्वरः ।

व्रतेषु यज्ञदानेषु ब्रह्मचर्यव्रतादिषु ॥

अजिनं दानपूर्त्यर्थं ददौ विप्रस्य चाऽऽदरात् ।

ततः प्रभृत्यदः सर्वं प्रसिद्धिमगमद्भुवि ॥

यस्त्वेतच्चन्यं दानेषु व्रतेषु नियमेषु च ।

विप्रसात् कुरुते सोऽपि ब्रह्मनिर्व्वानमाप्नुयात् ॥

( तत्परिग्रहे प्रायश्चित्तमाह,—

मार्कण्डेयपुराणे,—

यागादिषु व्रतेश्वेतत् प्रतिगृह्य द्विजोत्तमः ।

प्रायश्चित्तं तदा कुर्यात् पुनःसंस्कारवर्जितम् ॥

अयुते दशगायत्री अर्द्धनारीश्वरव्रते ।

तथा हरिहरे योगे लक्ष्मीनारायणे तथा ॥ )

उग्रव्रतेषु दानेषु पुंमध्यत्वहरादिषु ?

पुनः संस्कारपूतात्मा शुद्धिमाप्नोति दैहिकीम् ।

लिङ्गपुराणे,—

प्रतिगृह्य द्विजोलोभात् भोगवृष्णापरायणः<sup>१</sup> ।

तिलपद्मं समुत्सृष्टं राजभिः पुण्यसङ्गमे ॥

(१) प्रदानं इति क्रीतष्वेखितपुस्तकपाठः ।

(—) अयं पाठः क्रीतकाशोपुस्तकयो न दृष्टः ।

(२) पराङ्मुख इति खेखितपुस्तकपाठः ।



पुनः कर्म प्रकुर्वीत ततः पश्चात् शृणुष्व मे ।

सम्यग्विप्रैरनुज्ञातः षडब्दं कृच्छ्रमाचरेत् ॥

ततः पापविशुद्धः<sup>१</sup> स्यान्न दानैर्वाऽन्यकर्मभिः<sup>२</sup> ।

द्विजोलोभपरायणो भोगेच्छया कृष्णाजिनं धृत्वा पुनः संस्कारं  
कृत्वा पश्चात् परिषदुपगमनपूर्वकं प्राजापत्यकृच्छ्राणि षडब्द-  
माचरेत् पूतोभवति न दानैरन्यकर्मभिरिति ।

इति हेमाद्रौ योगव्रतकृष्णाजिनप्रतियहप्रायश्चित्तम् ।

अथ रजतपद्मप्रतियहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेय पुराणे,—

कमलं राजतं दद्याद्योराजा पुण्यसङ्गमे ।

अभ्यर्च्य विधिना शास्त्रादिप्रायाऽध्यात्मवेदिने ॥

न तस्य पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात् कदाचन ।

शिवपुराणे,—

निष्कामनतया राजा उद्दिश्य हरिमथ्यम् ।

हरं वा द्विजवर्याय दद्यात् पुण्यागमे सुधीः ॥

(१) पाप विशुद्धार्थं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) न दानैरकर्मभिः इति लेखितपुस्तकपाठः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः पुत्रपौत्रसमन्वितः<sup>१</sup> ।

इहेव विपुलान् भोगान् भुक्त्वा देवपदं व्रजेत् ॥

चतुर्विंशतिभते,—

योग्यज्ञाति रौप्य<sup>२</sup>पद्मं पुण्यकालेषु राजभिः ।

दत्तं सम्यगलङ्कृत्य तस्य शुद्धिरनुत्तमा ॥

प्रधानं सम्परित्यज्य कृत्वा चान्द्रायणद्वयम् ।

आधानं वा ऋणं तीर्त्वा तेन विप्रो न दोषभाक् ॥

आधानकरणे सर्वस्वदक्षिण्या सह प्रायश्चित्तं पञ्चगव्यप्राशनं च ।

इति हेमाद्रौ रजतपद्मप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ प्रतिकृतिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे,—

क्षयः श्वासश्च गुल्मश्च शिरोवायुर्भगन्दरः ।

अर्शरोगस्तथा शूलगण्डमाली शिरोभ्रमः ॥

एते महापातकजन्याः ।

(१) परिष्कृत इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) बो हुत्वा राजतं पद्मं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।



वातव्याध्यश्मरी कुष्ठमहोदरभगन्दराः ।

अर्शांसि ग्रहणी कुष्ठा महारोगाः प्रकीर्तिताः ॥

इत्युपपातकजन्याः ।

प्रमेह<sup>१</sup> मधुमेहो च ज्वरः शीतोष्णसन्धः ।

कम्पश्च पक्षघातश्च अन्तर्द्विस्तयैव च ॥

इत्येते सङ्कलीकरणजन्याः<sup>२</sup> ।

अरुचिश्च तथा पित्तं बृहन्मूत्रं शिरोव्रणः ।

सर्वाङ्गतापनं तद्वदधिरत्वमनस्विता ॥

इत्येते मलिनीकरणजन्याः ।

अर्धशूलं कर्णशूलं पादशूलं तथाङ्गुले<sup>३</sup> ।

कण्डूतिर्दुर्दुरो रोगः कामला च तथा भ्रमः ॥

इत्येते अपात्रीकरणजन्याः ।

नक्तान्धत्वं गुदे शूलं नानारोगास्तु सज्वराः<sup>४</sup> ।

हिक्का चैवमजीर्णत्वं कण्ठशोषणमेव च ॥

इत्येते जातिभ्रंशकरजन्याः<sup>५</sup> ।

एते चान्ये च बहवोव्याधयः पापसन्धवाः ।

बृहज्जन्मनि वा राजन् पूर्वजन्मनि वाऽर्जिताः ॥

(१) प्रमेह मधुमेहश्च इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) सङ्कलोजन्या इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) तथाङ्गुलं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) जन्तव इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(५) जाति भ्रंशजन्या इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

व्याधयः पापमूलाः स्युः प्रत्यक्षनरकास्त्वमी ।

सर्व्वव्याध्युपशान्त्यर्थं कुर्य्युः प्रतिकृतिं बुधाः ॥

ब्रह्महत्यादिजनितरोगनिवृत्त्यर्थम् यस्य यस्य पापस्य योयो  
रोगोजातस्तत्तन्निरासार्थं प्रधानदेवतास्तास्ताः कर्म्मविपाकेषु  
दर्शिताः तत्प्रतिकृतिप्रतिग्रहादिप्रस्य पापबाहुल्यम् । तत्प्रतिग्रहे  
दोषं प्रायश्चित्तञ्चाऽऽह

वामनपुराणे—

कृष्णाजिनं प्रतिकृतिं मेर्षीं चोभयेतोमुखीम् ।

शकटं योनु गृह्णाति न भूयः पुरुषोभवेत् ॥

एतद्वक्तव्ययागस्याऽक्तप्रायश्चित्तस्य च ज्ञेयम् । उभयोरेवाऽन  
सम्भवेन स्त्रीत्वम् । तदाह,—

मार्कण्डेयपुराणे,—

द्विजः प्रतिकृतिं धृत्वा यागं वा निष्कृतिं तथा ।

अकृत्वा द्रव्यलोभेन नारी भवति सर्व्वथा ॥

तत्प्रायश्चित्तमाह,—

कूर्मपुराणे,—

धृत्वा प्रतिकृतिं विप्रः समतनुपराङ्मुखः ।

तत्प्रतिग्रहशुद्ध्यर्थं कुर्याच्चान्द्रायणत्रयम् ॥

निरन्तरमहोरात्रं जपद्वारायणं विभुम् ।

स्वपेच्च देवतागारे स्थण्डिले केवले वसन् ॥



कवलं भक्षयेत्तात रविर्मन्दायते यदा ।

एवं मासत्रये पूर्णं शुद्धोभवति पातकात्<sup>१</sup> ॥

आधानं वा प्रकुर्वीत ऋणनिर्माचनं तथा ।

द्वयोरभावे लोभार्थं प्रायश्चित्तमिदञ्चरेत् ।

तत्राऽपि च पुनःकर्म शुद्धिमाप्नोति नाऽन्यथा ॥

इति हेमाद्रौ प्रतिकृतिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ मृतशय्याप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह—

कूर्मपुराणे—

जनस्य मरणे प्राप्ते<sup>२</sup> यमोमृतगणैः सह ।

एति तदा तु पापानि सङ्गीभूयोद्भवन्त्यतः ॥

भूतप्रेतपिशाचाद्या मृतशय्यावहिःस्थिताः ।

केचिदृष्टिपथं याताः केचित्प्रेता हसन्यलम्<sup>३</sup> ॥

न्वियमाणं ततोदृष्ट्वा कुत्सयन्ति तथा परे ।

मरणान्ते तथा राजम् तच्छ्वास्प्रश्यता भवेत् ॥

(१) शुद्धोऽभूत्तत्प्रतिग्रहात् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) कण्ठे इति क्रीत-पुस्तकपाठः ।

(३) हसन्यम् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

तत्पुत्रादिः स्थितां शय्यां दिव्यायाऽध्यात्मवेदिने ।

दद्याद्वादशमे दिवसे मृतः स्वर्गमवाप्नुयात् ।

बह्वीभिर्दक्षिणाभिश्च तोषयेद्विजवल्लभम् ॥

तत्प्रतिग्रहे दोषमाह —

मत्स्यपुराणे,—

विप्रोलोभपरीतात्मा मृततल्पं भजेद्यदि<sup>१</sup> ।

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं तदा<sup>२</sup> चरति सर्व्वथा ॥

नित्यनैमित्तिकाभावात् पतितः स्यात् तदा द्विजः ।

गर्भाधानादिसंस्काराः पुनः कार्या द्विजातिभिः ॥

ततः परं चरेत्कृच्छ्रं द्विशतं तप्तसंज्ञितम् ।

ततः पूतोभवत्येव कर्माहो लोकयोर्द्वयोः ॥

अन्यथा निष्कृतिर्नास्ति आधानक्रतुभिर्विना ।

प्रधानं सम्परित्यज्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

अन्यथा स्यात् स दुष्टात्मा उलूको निर्जने वने ।

एतद् यागप्रायश्चित्ताद्यकरणविषयं, उभयोरिकतरसम्भवे नोलूक-  
त्वम् ।

इति हेमाद्रौ मृतशय्याप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

(१) जनैरिति इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) मन्वतल्पपरिग्रहात् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) सद्य इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) कुर्यात् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(५) भवति इति लेखितपुस्तकपाठः ।



## अथ गोचर्मप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे,—

गोचर्म विप्रवर्याय राजा धर्मपरायणः ।  
 पुण्यकालउपायाते दद्याद्दक्षिण्या सह ॥  
 यावन्तः पांसवोभूमेराशीभूता भवन्ति हि ।  
 तावद्युगसहस्राणि विष्णुलोके महीयते ॥

गोचर्मप्रमाणमाह ।

रङ्गराजीये,—

गोचर्म विप्रवर्याय राजाधर्मपरायणः ।  
 पुण्यकालउपायाते दद्याद्दक्षिण्या सह ।  
 गोशतस्य सवत्सस्य सञ्चारः स्वेच्छया 'यतः ।  
 स चेद् द्वादशधा याति गोचर्मेति विदुर्बुधाः ॥

कूर्मपुराणे,—

अनर्गलतया यत्र<sup>१</sup> सञ्चारोगोशतस्य च ।  
 रात्रौ यावान् प्रवेशः स्यात् सवत्सानां नृपोत्तम ! ॥  
 स तु द्वादशमानेन गोचर्मेति प्रकीर्तितः ।  
 तं देशं विप्रवर्याय अर्चिताय कुटुम्बिने ॥  
 यागासक्ताय योदद्यात् स वै नारायणः स्मृतः ।  
 पुनर्भुवमुपांगम्य मण्डलाधिपतिर्भवेत् ॥

(१) भवेत् इति क्रीतले खतपुस्तकपाठः ।

(२) राजान् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

लिङ्गपुराणे,—

पुण्यकालेषु पुण्यर्क्षे व्यतीपाते च वेधृती ।  
 बदीतीरे पुण्यदिने दत्तं राज्ञा सुवर्त्तिना ॥  
 ये गृह्णन्ति द्विजा मोहादृक्कणयागादिकं विना ।  
 सदाः पतन्ति राजेन्द्र सत्क्रियाः कीर्त्तिसम्भवाः ॥  
 नित्यकर्मपरिभ्रंशात्सूकरत्वमवाप्यते ।  
 तेषां वै निष्कृतिर्नास्ति यागीभ्योऽन्यैः परिग्रहात् ।  
 तदभावे नरश्रेष्ठ शतं चान्द्रायणञ्चरेत् ॥

अथस्तिंशन्मते—

पूर्वजोयदि गृह्णीयात् राजदत्तं सुपूजितम् ।  
 गोचर्मैति पुनःस्थानं द्रव्यलोभेन पार्थिव ॥  
 तस्य कर्माणि नश्यन्ति मृत्युरायति तत्क्षणात् ।  
 नरकाननुभूयाऽथ' सूकरोभवति क्षिती ॥  
 बहुसत्कारपूतेभ्योयागादिभ्योन निष्कृतिः ।  
 तस्योपनयनं भूयः कर्मभ्रंशो नचेन्मतः ।

पूर्वमुपनयनादिकं कृत्वा पश्चाद् यागः कर्तव्यः, तदभावे चान्द्रा-  
 यणशतं कृत्वा दण्डमेखलाजिनाश्चस्थापनादिकं वर्जयित्वा कल्पोक्त-  
 विधिना सर्वं पुनःसंस्कारं कुर्यात्, नाऽन्यथा शुद्धिरिति ।

इति हेमाद्री गोचर्मप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) नरकानुभवं कृत्वा इति क्रीतखेचितपुस्तकपाठः ।

(२) भवेद्दत्त इति खेचितपुस्तकपाठः । भवेत्तदा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



अथ शकटदानप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मत्स्यपुराणे,—

स्थिते कर्कटके भानौ मकरस्थे दिवाकरे ।  
 माघमासे पूर्वपक्षे सप्तम्यां रविवासरे ॥  
 अग्रनक्षत्रे चैव मन्वादिषु युगादिषु ।  
 शकटं धान्यसंमिश्रं युगरज्जुसमन्वितम्<sup>१</sup> ॥  
 चतुर्भिश्चानडुङ्गिषु युक्तं वस्त्रैरलङ्घितम् ।  
 यौदद्यादिप्रवर्याय न तस्य पुनरुद्भवः ॥

स्कन्दपुराणे,—

तीर्थेषु पुण्यकालेषु पुण्यवत्सु दिनेष्विह ।  
 योराजा शकटं दद्याद् विप्रायाऽध्यात्यवेदिने ॥  
 अनडाहकसंयुक्तं रज्जुधान्यपरिष्कृतम् ।  
 अर्चितं गन्धवस्त्राद्यैरुक्तदक्षिण्या सह ॥  
 मातृतः पितृतश्चैव कुलमेकं समुद्बहन् ।  
 मेरुमुलङ्घय सद्यः स विष्णुलोकं प्रपद्यते ॥

लिङ्गपुराणे,—

(१) परिष्कृतं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) सहसा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

प्रायश्चित्तमाह—

शकटं योऽनु गृह्णीयात् यागतीर्थपराङ्मुखः ।  
 पुण्यकालेषु पुण्यर्क्षे स भवेच्छत्रधारकः<sup>१</sup> ।  
 एतत्पापविशुद्ध्यर्थं चरेच्चान्द्रायणा<sup>२</sup>ष्टकम् ।  
 यागाद्यकरणे दोषः शकटस्य प्रतिग्रहे ॥  
 प्रधानं संपरित्यज्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।  
 परिषदुपस्थानपूर्वकं सर्व्वप्रायश्चित्तं पूर्व्ववत् कुर्यात् ।

इति हेमाद्रौ शकटप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ उभयतोमुखीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे—

सूयमानां सृशन्<sup>३</sup> धेनुं परिक्रम्य प्रणम्य च ।  
 योऽदद्याद्दिप्रवर्याय स वै विष्णुपदं व्रजेत् ॥  
 सायं वा प्रातरथवा सूयमानां विलोकयेत्<sup>४</sup> ।  
 शिरःपादौ यदा व्यक्तौ तदा दानं महत्तरम् ॥

(१) चक्रधारिणः इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) चान्द्रायणाब्दकं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) यथाधेनुमिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) विलोकयन् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।



पितृनुद्दिश्य वा राजन्नुत विष्णुं हरश्च वा ।

तत्तल्लोकमवाप्नोति पुनरावृत्तिवर्जितम् ॥

महानारदीये—

सूयमाना यदा धेनुः सर्वपापक्षयकरी ।

तदा नरेण दातव्या विप्रायाऽध्यात्मवेदिने ॥

न तस्य पुनरावृत्तिर्वृक्षलोकात् कदाचन ।

शिवधर्माक्षरे—

द्विमुखीं षट्पदां धेनुमनुव्रज्य प्रणम्य च ।

यो दद्याद्विप्रवर्याय स वै विष्णुपदं व्रजेत् ॥

महाभारते—

द्विमुखीं षट्पदां धेनुं विलोक्य जनवल्लभः ।

परिक्रम्य प्रणम्याऽथ द्विजायाऽध्यात्मवेदिने ॥

बद्धीभिर्दक्षिणाभिश्च दद्याच्च नरोत्तमः ।

यावन्ति पशुरोमाणि तावद्ब्रह्मपदं व्रजेत् ॥

तत्प्रतिग्रहे दोषमाह—

देवौपुराणे—

द्विमुखीं षट्पदां धेनुं विप्रोलीभपरायणः ।

'प्रतिगृह्णाति चेल्लोभादयावन्नोगपरायणः ॥

तावद्युगसहस्राणि नारीत्वं 'स व्रजेदिह ।

(१) प्रतिगृह्णाद्विप्रोदेवि इति क्रीतखेचितपुस्तकपाठः ।

(२) प्राप्नुयादिह इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

कूर्मपुराणे—

षट्पदां द्विमुखीं धेनुं सोपस्कारसदक्षिणाम् ।  
 स्रयमानां जनोद्धृत्वा याति मृत्युवशं क्षणात् ॥  
 नरकानुभवं कृत्वा नारीजन्म समश्नुते ।  
 केचित्संस्कारमिच्छन्ति उभयतोमुखीग्रहे ॥  
 स्त्रीत्वाच्च दोषबाहुल्यात् प्रायश्चित्तविधानतः ।  
 लक्षत्रयेण गायत्र्याः शुद्धिमाप्नोति देहिकीम् ॥  
 यागादिभ्रंशने तात प्रायश्चित्तमिदञ्चरेत् ।  
 प्रायश्चित्तेन पूतात्मा प्रधानं सम्परित्यजेत् ॥  
 अनेन विधिना शुद्धिर्नतीर्थैर्नजलादिभिः ।  
 लक्षत्रयजपानन्तरं पुनः संस्कारं कृत्वा उभयतोमुखीप्रतिग्रहात्  
 शुद्धिरिति तात्पर्यम् ।

इति हेमाद्रौ उभयतोमुखीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथोत्क्रान्तिधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

विप्रस्तूतृक्रान्तिकाले तु अविचार्य महद्भयम् ।  
 तां धेनुं प्रतिगृह्णाऽऽशु महापातकमश्नुते ॥



देवीपुराणे—

उत्क्रान्तिधेनुमासीनां तन्मूल्यं वा यथार्हतः ।

प्रतिगृह्य द्विजोलोभाङ्गीमं नरकमश्नुते ॥

कूर्मपुराणे—

द्विजो यः श्रुतिपम्पन्नः प्रतिग्रहपरायणः ।

उत्क्रान्तिकाले तन्वाङ्गीं धेनुं धत्ते स दोषभाक् ॥

नरकाननुभूयाऽऽशु दरिद्रोभुवि जायते ।

अन्नवस्त्रपरिहीणः सदारोबहुलप्रजः ॥

किं करोमि क्व गच्छामि किं वा शरणमाश्रये ।

इति वर्त्तेत स नित्यमेतद् दारिद्र्यलक्षणम् ॥

दारिद्र्यं मरणात् कष्टं दरिद्रो न हि पूज्यते ।

वृथा जन्म दरिद्रस्य दरिद्रस्य गुणो वृथा ॥

तत्राऽपि बालदारिद्र्यं क्षणमात्रं न शक्यते ।

तत्प्रायश्चित्तमाह—

भविष्योत्तरे—

उत्क्रान्तिधेनुमागृह्णन् प्रधानं सम्परित्यजेत् ।

लक्षद्वयेन गायत्र्याः शुद्धिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥

नाऽन्यथा शुद्धिमाप्नोति दरिद्रत्वान्न मुक्तिभाक् ।

दारिद्र्यजन्म धिग्रूपं धिग्दरिद्रं पुनः पुनः ॥

(१) प्रतिगृह्यद्विजायस्तु सवैनरकमश्नुते इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) दृषारिपुं इति लेखितपुस्तकपाठः । दृषारूपं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) भवेदिह इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

दारिद्र्यजनकं धेनोर्ग्रहणं न प्रशस्यते ।

इति हेमाद्रौ उत्क्रान्तिधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ वैतरणीधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे,—

यमलोके महाघोरे सरिदङ्गाररूपिणी ।

षष्टियोजनविस्तीर्णा शतयोजनमायता ॥

सा नदी पापिनोदृष्टा ज्वलतीव सदा रुषा ।

दृष्ट्वा पुण्यतमांश्चैव शान्तिमाप्नोति तत्क्षणात् ॥

पापिनः पापकर्माणः पुण्यवान् पुण्यमाचरन् ।

पापी नरकमाप्नोति पुण्यवान् पुण्यलोकवान् ॥

पुण्यं सुखार्थी कुर्वीत दुःखार्थी पापमाचरेत् ।

दुष्टप्रतिग्रहएव पापं तत्परित्यागएव पुण्यं, दुष्टप्रतिग्रहउत्क्रान्ति-  
वैतरण्यादिः । तेषां त्यागएव पुण्यम् । द्रव्यसम्पत्ती तु पाप-  
बाहुल्यात् यागादिकरणे शक्यत्वात् परित्याज्यमेव सर्व्वथा ।

मत्स्यपुराणे,—

दारिद्र्यं स्थिरतामेति वैतरण्याः प्रतिग्रहे ।

सर्व्वेषामेव पापानां दारिद्र्यमधिकं विदुः ॥



‘दारिद्र्यादोषबाहुल्यात् त्यजेदतत्प्रतिग्रहम् ।

‘दारिद्र्यादपरं पापं जनस्येह न विद्यते ॥

तन्प्रायश्चित्तमाह,—

कन्दपुराणे,—

प्रतिगृह्य द्विजोधेनुमशौचान्ते जनाधिप ।

पिण्डनिर्व्वापणे काले दीयमानां दारिद्र्यकः ॥

प्रधानं सम्परित्यज्य स्नात्वा नित्यं समाहितः ।

लक्षद्वयं जपेद्देवीमेतदोषोपशान्तये ।

नाऽन्यथा शुद्धिमाप्नोति दारिद्र्यं न विमुक्तिमान् ॥

इति हेमाद्रौ वैतरणीधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) दारिद्र्यदोषबाहुल्यादिति-क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) दीयमानात् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) दारिद्र्यान् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) दारिद्र्यं इति क्रीतकाशीपुस्तकपाठः ।

अथ मृत्युमहिषीप्रतियहप्रावश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

प्रतिगृह्णाति योविप्रोमहिषीं मृत्युरूपिणीम्<sup>१</sup> ।

मृत्युनाशकरोन्दातुर्यंहीतुर्मृत्युदायिनीम्<sup>२</sup> ॥

<sup>३</sup>अर्चितां नीलवस्त्रायैर्धान्यैर्दक्षिण्या सह ।

स साक्षामृत्युमाप्नोति षण्मासाभ्यन्तरे नृप ॥

स्कन्दपुराणे,—

विप्रोयोमहिषीं धत्ते मृत्युदां पापनाशिनीम् ।

धान्यैर्गन्धाक्षतैर्वस्त्रैरर्चितां मृत्युरूपिणीम् ॥

सवत्सां रोगिभिर्दत्तां लोकेऽस्मिन्<sup>४</sup> भयवर्जितः ।

मृत्युमाप्नोति सहसा पश्चात् सूकरतां व्रजेत् ॥

ब्रह्माण्डे,—

भानुः कुजो भृगुश्चैव शनीराहुर्ग्रहास्त्वमी ।

द्वादशाष्टमजन्मस्या पश्चेते यस्य देहिनः ॥

(१) विप्रो यो महिषीं गृह्णन् साक्षाम् मृत्युरूपिणीं इति क्रीतलेखित  
पुस्तकपाठः ।

(२) मृत्तिदायिनीं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) अभ्यर्च्य इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) ब्राह्मण इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।



कुर्वन्ति प्राणसन्देहं स्थानभ्रशं धनक्षयम् ।

तदा मृत्युवशं याति<sup>१</sup> पीडितोग्रहनायकैः ॥

ज्वरशूलवातपित्तश्लेष्मोत्पणमसूरिकाः ।

विषूचीग्रहणीपादहस्तशूलं महद्भयम् ॥

ज्वरातिसारोनिःशक्तिः मूर्ध्नि भ्रमणमेव च ।

कफो वा बहुमूत्रं वा रोगानृणां भवन्ति हि ॥

सर्वरोगविनाशाय मृत्युत्तरणहेतवे ।

तदा योमहिषीं दद्यात् पूजितां वस्त्रभूषणैः ॥

मृत्युरूपाय विप्राय स सद्योरोगमुक्तिमान् ।

मृत्नीयान्महिषीमेनां द्विजोद्रव्यातुरस्तु यः<sup>२</sup> ॥

मृत्युमायाति सहसा सूकरत्वमुपैति<sup>३</sup> सः ।

तन्नायश्चित्तमाह,—

गारुडपुराणे,—

तदानीं वा परेद्युर्वा स्नात्वा शुचिरलङ्घतः ।

नित्यं कर्मविशुद्धात्मा जपन्मृत्युविनाशनम् ॥

अयुतं नियुतं कृत्वा प्रत्यहं संख्यया नृप ।

अयुतेन विशुद्धः स्यान्महिषीं योऽनुमन्यते ॥

(१) वात इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) तदा इति लेखितपुस्तक पाठः ।

(३) अवाप्यते इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

पक्षमात्रं दशाहं वा क्षीणमारभ्य बुद्धिमान् ।

चतुर्थकालआयाते हविर्भोजनमाचरेत् ॥

“अपमृत्युमपः‘क्षुध’मित्यादिभिर्नवभिर्वाक्यैः ।

इति हेमाद्रौ मृत्युमहिषीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ महिषीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

वामनपुराणे,—

कृष्णाङ्गारचतुर्दश्यां कृष्णाष्टम्याममादिने ।

महिषीं विप्रवर्याय दत्त्वा नैति<sup>१</sup> यमालयम् ॥

स्कन्दपुराणे,—

युगादिषु चतुर्वेषु कृष्णाष्टम्यां विषुवद्दिने ।

कृष्णाङ्गारचतुर्दश्याममायां भौमवासरे ॥

महिषीं समलङ्घ्य वस्त्रगन्धादिभूषणैः ।

योदद्याद्विप्रवर्याय यमपीडानिवृत्तये ॥

(१) क्षुनिमिति लिखितपुस्तकपाठः ।

(२) तस्य नास्ति इति क्रीतवेखितपुस्तकपाठः ।



यमस्तं पूजयेत्पश्यन् प्रत्युत्थानाभिवन्दनेः ।  
 स्वर्गलोकं<sup>१</sup> स यात्याशु लोकोबन्धुजनं यथा ॥  
 ग्रहीतुः<sup>२</sup> पूर्ववत् पुन निष्कृतिः कथिता बुधैः ।  
 तेन शुद्धीभवेद्दिप्रः पापादस्मात् प्रमुच्यते ॥

इति हेमाद्रौ महिषीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ गोमुखजननधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे,—

अभुक्तगण्डनक्षत्रे लग्नसन्धिवर्तुर्दृशे<sup>३</sup> ।  
 तथैव विषनाडीषु व्यतीपाते च वैष्टतौ ॥  
 मातापित्रोस्तु ज्येष्ठस्य भ्रातुर्नक्षत्रसम्भवे ।  
 एतेषु<sup>४</sup> सम्भवी पुनः कुलनाशकरो भवेत् ॥

अभुक्तसंज्ञामाह,—

ज्योतिर्निदाने,—

अश्लेषामघानक्षत्रसन्धिः रेवत्यश्विनीसन्धिः इत्येते अभुक्ताः ।

(१) स्वर्ग लोकेन यात्याशु इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) तस्यैव इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) लग्नसन्धि चतुर्दशी इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) सम्भवे पुन इति लेखितपुस्तकपाठः ।

कुलीरसिंहयोर्मनिमेषयोः कौटचापयोः ।

गण्डान्तमन्तरालं स्याद्वटिकाद्वितयं स्मृतम्” ।

एवेषु पुत्रोजातःपितरं मातरं वा हन्ति, अश्लेषा चित्रा ज्येष्ठा  
मूला पुष्य विशाखा एतानि गण्डनक्षत्राणि द्वयोर्लग्नयोरन्तरालं  
लग्नसन्धिः चतुर्दशी कृष्णचतुर्दशी अमा च सर्वमन्यत् स्पष्टम् ।

एतद्दोषनिवृत्त्यर्थं जननं गोमुखे पुरा ।

पश्चात् शान्तिं प्रकुर्वीत तत्तद्दोषोपशान्तये ॥

सा धेनुर्विप्र भूलोके सर्वं दुष्कृतकारिणी ।

स्वजातिप्रसवं त्यक्त्वा अन्यनारी प्रसूयते ॥

तदा प्रभृत्यसौ धेनुः सर्वपापविवर्द्धिनो ।

तस्मादेनां द्विजोष्टत्वा सद्यः पातित्यमर्हति ॥

मृतोनरकमाप्नोति पुलिन्देष्वभिजायते ।

तस्योपनयनं भूयः कार्यं चान्द्रायणत्रयम् ॥

एषा निष्कृतिरस्येह नाऽन्यथा शुद्धिरिष्यते ।

पूर्वं पुनःसंस्कारं कृत्वा तेन शुद्धोभूत्वा पश्चात् चान्द्रायणत्रयं  
कुर्यात् ततः पूतो भवति ।

इति हेमाद्रौ गोमुखजननधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।



अथाऽऽलिङ्गनदानप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

वामनपुराणे,—

धनार्थं सुखजीयसु रोगिणं यदि गूहयेत् ।  
स रोगी भवति क्षिप्रं तदाऽधर्म्मस्ततः परम् ॥  
उत पत्नी सुतोवाऽपि निधनं याति पार्थिव ! ।  
तं कदा नाऽऽलपेद्दिप्रोयदि निर्म्माशुषी मही ॥

गारुडपुराणे,—

धनार्थं यदि विप्रोऽसौ महान्तं रोगिणं नरम् ।  
आलिङ्गेत् सहसा भूमौ रोगी भवति निश्चयः ॥  
यमलोकमुपागम्य भुक्त्वा तत्रैव वेदनाम् ।  
पत्नीपुत्रवियोगी स्यात् षण्मासाभ्यन्तरे नृप ॥  
तद्दोषपरिहारार्थं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।  
सूक्तमेनं जपेन्नित्यं स्नात्वा शुचिरलङ्कृतः ॥  
मासं वा पक्षमेकं वा दीक्षामारभ्य वाग्यतः ।  
हविष्याग्नी भवेन्नित्यं स्वपेन्नारायणं स्मरन् ॥  
परिदुरेवं कुर्वीति अयुतं यदि पूर्यते ।  
तदा विसृज्य नियमं ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ॥  
एवं यः कुरुते सम्यक् प्रायश्चित्तं स शुद्धिभाक् ।

मुञ्चामित्वेत्यादिः प्रमुः।मेनमित्यन्तो मन्वो जप्यः ।

इति हेमाद्रौ आलिङ्गनदानप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ दुष्टनक्षत्रशान्तिषु धेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

दुष्टर्क्षविषनाडीषु व्यतीपाते च वैष्टुतौ ।

अमाकृष्णचतुर्दश्योः पितृर्नक्षत्रयोस्तथा ॥

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव यदा<sup>१</sup> पत्नी प्रसूयते ।

तदा शान्तिं प्रकुर्वीत तत्तद्दोषोपशान्तये ।

शान्त्यङ्गभूता या धेनुः सा देया विप्रपुङ्गवे<sup>२</sup> ॥

तस्मिन् दुष्टनक्षत्रे जातस्य शिशोर्दोषशान्त्यर्थं तत्तनक्षत्राधि  
देवताप्रीत्यर्थं तत्तदेववर्णा गौर्देया इति शान्त्यध्यायेऽभिहितं  
अलाभे कपिला दातव्या । तत्प्रतिग्रहे प्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे,—

दुष्टनक्षत्रजातस्य शान्तिकर्मणि योद्विजः ।

आचार्यत्वं यदाकुर्यात् गोर्वापि प्रतिगृह्यते ॥

तस्यैव नरके वासः कालसूत्रे महत्तरे ।

तदन्ते भुवमासाद्य पाषण्डत्वमवाप्नुयात् ॥

तद्दोषपरिहारार्थं प्रायश्चित्तं चरेत्तदा<sup>३</sup> ।

प्रायश्चित्तेन पूतात्मा शुद्धिमाप्नोति पार्यिव ॥

(१) यस्य इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) विप्रपुङ्गवेः इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) विशुद्धये इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।



स्वाध्यायदिवसे राजन्नुपविश्य सुखाश्रमे ।

तथा पारायणं प्रोक्तं दशरात्रमतन्द्रितः ॥

ततः परमुपोष्यैव पञ्चगव्येन शुध्यति ।

संहितामात्रं चाऽऽरण्यकं च, न पदक्रमादिः न वा परायत्तपठनम् ।

पश्चात् पञ्चगव्यं पीत्वा शुद्धिमाप्नोति नाऽन्यथा “वेदो नारायणः  
साक्षात्” इति स्मरणात् ।

इति हेमाद्रौ दुष्टनक्षत्रशान्तिधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ दुष्टनक्षत्रे प्रथमरजोदर्शनशान्तिधेनु-  
प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

यस्य पत्नी नरयेष्ठ दुष्टर्क्षेष्विह पुष्पिणी ।

पत्युर्वाऽथ स्वयंवाऽथ अवश्यं मृत्युराविशेत् ॥

भरणी आद्रा पुनर्वसुः अश्लेषा मघा पुष्या ज्येष्ठा पूर्वभाद्रा पूर्व-  
भाद्रपदा इत्येतानि दुष्टनक्षत्राणि ।

प्रतिपत् द्वितीया चतुर्थी षष्ठी अष्टमी द्वादशी उभयत्र  
चतुर्दशी अमा च प्रथमार्तवे युता दुष्टतिथयः<sup>१</sup> । भानुवारः

(१) युतानिदुष्टदिनानि इति क्रीतवेचितपुस्तकपाठः ।

अङ्गारकवारः मन्दवासर इति दुष्टवाराः । मेषलग्नं वृषभलग्नं सिंहलग्नं एतानि दुष्टलग्नानि । जामित्रे प्रथमरजोदर्शनं दोषावहम्<sup>१</sup> । लग्नात् सप्तमलग्नं जामित्रस्थानं, तत्र दुष्टग्रहाद्येत् जायापत्योरमङ्गल्यप्राप्तिरेतेषु नारीप्रथमरजोदर्शने एकैकं द्वयं त्रयं वा यदि प्राप्तं, तदा तत्तद्दोषपरिहारार्थं शान्तिकर्म । तत्राचार्यीयोविप्रस्तस्य प्रायश्चित्तमाह ।

पद्मपुराणे,—

गृहस्थस्य तु<sup>२</sup> भार्यायाः प्रथमार्त्तवशान्तिषु ।  
 सर्व्वं प्रमुखतः कृत्वा कृत्वा धेनुप्रतिग्रहम् ॥  
 तत्तद्द्रव्यञ्च गृह्णाति अर्चितं वस्त्रभूषणैः ।  
 अनुभूय ततः पापं नित्यं याज्जापरोभवेत् ॥  
 तद्दोषप्रशमायाऽलं षड्ब्रह्मं कृच्छ्रमाचरेत् ।  
 प्रधानं सम्परित्यज्य देहशुद्धिं समाचरेत् ॥  
 स्त्रीणां रजस्वलापापं पञ्चधा परिकीर्त्तितम् ।  
 आ<sup>३</sup>चार्य्यत्वन्तु प्रथमङ्गीर्त्तितं तृतीयमनन्तरम् ।  
 तृतीयं प्रतिमादानं चतुर्थं तत्रभोजनम् ॥  
 आर्त्विज्यं<sup>४</sup> पञ्चमं प्रोक्तमेतत्पापस्य लक्षणम् ।  
 आचार्य्यं तु षड्ब्रह्मं स्यात् द्विगुणं धेनुसंग्रहे ॥

(१) दोषावहमिति क्रीतलेखितपुस्तकायानास्ति ।

(२) यो द्विजोयस्य इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) तदाचार्य्यस्य इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) पञ्चमं ऋत्विजाप्रोक्तं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।



षड्वदं पादहीनं स्यात् प्रतिमायाः प्रतिग्रहे ।

तद्वर्द्धं भोजने प्रोक्तं तद्वर्द्धं ऋत्विजां स्मृतम् ॥

नारीप्रथमरजोदर्शने धेनुदानप्रतिग्रहे एतत्, शान्तिप्रतिमा-  
प्रतिग्रहे च प्रायश्चित्तप्रस्तावे तदाचार्यस्य ऋत्विजां च संसर्गतो  
दोषगुणा भवन्ति इति न्यायात् प्रायश्चित्तस्य युक्तत्वात् ।

इति हेमाद्रौ प्रथमरजोदर्शने शान्ती गोप्रतिग्रहे

होमे तदाचार्यर्त्विजां प्रायश्चित्तम् ।

अथाहुतशान्तिप्रतिमाप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे,—

अहुतेषु महत्स्वेषु दिव्येषु पृथिवीपते ।

आन्तरीक्षेषु भीमेषु शान्तिः कार्या सदा नरैः ॥

अहुतानि यथा सूर्याचन्द्रमसोः परिवेषः । अकाले महेन्द्र-  
चापोद्भवः । यत्र कचन दिशि सूर्यमण्डलाकारवन्मेघकान्तिरुत्-  
पद्यते स तु प्रतिसूर्यः । मत्स्याकारध्वजवदाकाशे मेघविकारो  
दृश्यते स एव मत्सरः । गन्धर्व्वनगरं नाम क्रौशमात्रं बलयाकार-  
वदाकारो दृश्यते तद् गन्धर्व्वनगरम् । नक्षत्रेषु बालीयदाजायते

तत्बालनक्षत्रम् । अश्विन्यादिग्रहाणां संस्थानं यथादर्शनविपरीत-  
वदृश्यते तदद्भुतम् । नक्षत्राणि ध्वजाकारवत् कचिद्विभान्ति स तु  
ध्वजः अद्भुत इति दिव्या उत्पाताः । वायौ सरति सति पर्जन्यः  
रक्तं पयो वा वर्षति, दुर्गन्धयुक्तो वा यदा वायुः विवर्ति, येन वा  
वायुना अकाले सौधवृक्षा अधो निपतन्ति, स एव वा वायुरद्भुतः<sup>१</sup> ।  
वसन्तर्तौ मेघायदि सूर्यमावृत्य दिनद्वयं त्रयं वा तिष्ठन्ति सोऽप्यद्भु-  
भुत इत्यान्तरिक्षाः, आरामेषु सुवृक्षेषु क्षीरं रक्तं वा स्रवति, प्रति-  
मादयः कम्पन्ते तासु स्वेदोद्भवो वा, निरग्निधूमोद्भवः, आकस्मिको-  
ध्वनिः, वह्निःसञ्चरतां मण्डूकानां बालोद्भवः, वायसाः श्वेतपक्षाः  
आकस्मिकोभूकम्पः, देवालयेषु धूमोद्भवः, अकाले वृक्षेषु  
फलोत्पत्तिः, अकालवृष्टिश्च देशभेदेन द्रष्टव्या, वृष्टिर्विना तटाकानां  
जलागमः इति भौमा अद्भुताः । गृहे उत्पाता यथा सृजनस्य दुर्गुणा  
महिषीयंमलप्रसूः, सर्व्वाएव नार्यः यमलौ स्रूयन्ते, सदन्तजननं,  
आदौ जर्ज्वदन्तजनमित्येते गृहे उत्पाताः शिथिलीमधुपटलोद्भवश्च ?  
उलूखलस्य मूषले वायसारोहणं, गृहे वायसप्रवेशः, स्वेनैव गृहोपरि  
उलूकगृध्रपिङ्गल्यारोहणं, स्वपुत्रदेहेषु अद्भुतैकत्वं, अश्वोदिवा जातः,  
कदल्यारामे दक्षिणभागे कोशोद्भवः, नारीप्रसवसमये पादोत्पत्तिः,  
मार्जारमूषकादीनां प्रसवकाले वैपरीत्यजननं, श्वमार्जारादीनां  
<sup>१</sup>ध्वन्यादिविकार एते स्वगृहोद्भवा उत्पाताः । स्वस्यस्य मर्त्यस्य

(१) स एव महद्भुत इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) नारीपीठं सर्व्वं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) धान्यादिविकार इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



शिरोहीनमङ्गं दृश्यते, सप्तर्षिमण्डलं मेघावरणादिरहितेऽपि न दृश्यते, मनसि “दुष्टग्रहाः सञ्चरन्ती”ति सदा भ्रमः, स्वहृदयस्यगन्धः शीघ्रं शुष्कायते ध्वनेर्विकारश्चेति स्वस्मारिष्टाः । इति दिव्यान्तरीक्षभीमगृहदेहोद्भवानि अद्भुतानि, एषु दिव्यान्तरीक्षभीमाद्भुतेषु दृष्टेषु तच्छान्तिः प्रजाभिः<sup>१</sup> प्रजानां संक्षोभभयात् राजपुरुषैर्वाकर्त्तव्या अन्यथा महान् दोषः । तच्छान्तिषु विप्रस्य प्रधानप्रतिग्रहे तत्प्रतिमाग्रहे च प्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे,—

अद्भुतैस्तेषु दृष्टेषु तच्छान्तिषु द्विजोत्तमः ।

आचार्यत्वं यदा कुर्यात् तदा पापं समश्नुते ॥

अल्पद्रव्ये प्रधानस्य प्रतिमासं परिग्रहे ।

यथोक्तप्रतिमादाने दोषाधिक्यं भवेत्तदा ॥

व्याघ्रोभवति देहान्ते सर्वप्राणिविहिंसकः ।

अतस्तद्दोषग्रान्तर्यं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

यथोक्तप्रतिमादाने सार्धं दक्षिणया<sup>२</sup> तथा ।

चान्द्रायणद्वयद्वयात् तदभावे प्रतिग्रहे ॥

अतोऽन्यूनं न सर्वत्र विप्रश्चान्द्रायणञ्चरेत् ।

प्रतिमात्पत्वे दक्षिणात्पत्वं च प्रायश्चित्तमाह ।

(१) प्रजानां इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) दक्षिणानेन कल्पग्रते इति लेखितपुस्तकपाठः ।

नृसिंहपुराणे,—

सम्पूर्णदक्षिणादाने कुर्याच्चान्द्रायणद्वयम् ।

नो चेद्द्विजः प्रकुर्वीति एकं चान्द्रस्य भक्षणम् ॥

अतिसूक्ष्मतया विप्रं प्राजापत्यं समाचरेत् ।

शेषाणामृत्विजां प्रोक्तं वेदमातुः शतं द्विजाः ॥ इति

इति हेमाद्रौ अद्भुतशान्तिप्रतिमाप्रतियहप्रायश्चित्तम् ।

अथ कागप्रतियहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

द्विजः पर्वणि संक्रान्तावमायां पुण्यसङ्गमे ।

सकच्छागं प्रगृह्याऽऽशु जनेभ्यः पापभूयसे ॥

सप्तजन्मसु नारी स्यात् अन्ते उद्भूतमेति च ।

लिङ्गपुराणे,—

छागं यः प्रतिगृह्णीयात् विप्रोभोगपरायणः ।

सप्तजन्मसु नारीत्वमनुभूय महद्भयम् ॥

उद्भोभवति दुष्टात्मा भारवाही विगर्हितः ।

स्कन्दपुराणे,—



छागं राज्ञोद्विजोद्धृत्वा अकृत्वा निष्कृतिं 'शिवाम् ।  
 नारीत्वमनुभूयाऽथ क्रमेलोभुवि जायते ॥  
 तत्पापपरिहारार्थं प्रायश्चित्तमिदञ्चरेत् ।  
 पञ्चपर्वसु पञ्चैव कालान् अभुञ्जयन् व्रती ॥  
 ऋतुद्वयं जपेद्देव्या द्विलक्षं जपमुत्तमम् ।  
 अन्तर्दिनेषु सर्वेषु हविष्याशी जितेन्द्रियः ॥  
 ऋतुद्वयावशेषेषु जपश्च परिपूर्यते ।  
 उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुध्यति ॥  
 नाऽन्यथा शुद्धिमाप्नोति स्नानैर्ब्राह्मणभोजनैः ।

इति हेमाद्रौ छागप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ अनङ्गुत्प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मत्स्यपुराणे,—

त्रिषु जन्मसु पैशाच्यमनङ्गाहप्रतिग्रहात् ।  
 तदन्ते नरकं गत्वा 'वानरत्वमुपैति च ॥

स्कन्दपुराणे,—

अनङ्गाहं द्विजोद्धृत्वा गोणीधान्यसमन्वितम् ।  
 दत्तं दोषविमुक्त्यर्थं राजभिः पुण्यवर्त्तिभिः ॥

(१) प्रियां इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) 'वानरत्वमुपवाप्नोते' इति लेखितपुस्तकपाठः ।

पर्वकाले तथा सूर्य-सोमग्रहणसम्भवे ।

अर्चितं गन्धपुष्पाद्यैर्वानरत्वमुपैति च ॥

लिङ्गपुराणे—

राजा वृषभमाराध्य गन्धवस्त्रादिभूषणैः ।

पुण्यकालेषु पुण्यर्चे विप्रायाऽध्यात्मवेदिने ॥

दद्याद्यदि ग्रहप्रीत्यै निष्कामनतयाऽथवा ।

न भवेद्गृहपीडाभिर्वह्नीनीरुग्भवेत् सदा ॥

एवं वृषं द्विजोधृत्वा सद्रव्यं कारणं विना ।

सप्तजन्मसु पेशाचमनुभूय ततः परम् ॥

महान्तं नरकं भुक्त्वा वानरोभुवि जायते ।

प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह—

ब्रह्माण्डपुराणे,—

अनडाहं द्विजोधृत्वा निष्कारणतया मुने !

द्रव्यलोभेन मनुजः प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

द्विजानुज्ञामवाप्याऽथ पराकान् विंशतिं चरेत् ।

परिपूतेन मनसा पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ॥

ततः शुद्धिमवाप्नोति अनडुल्लम्बप्रतिग्रहात् । इति ।

इति हेमाद्रौ अनडुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) जनैः इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) भवति सर्वदा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।



## अथ तैलघटप्रतियहप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे,—

मृणु वस्त्रमुख वक्ष्यामि प्रायश्चित्तं सुखाप्तये ।  
 शनिपीडाविमुक्त्यर्थं प्रदत्तं राजवत्सभैः ॥  
 अर्चितं गन्धवस्त्राद्यैः प्रतिगृह्य द्विजोत्तमः ।  
 यमस्य सदनं गत्वा स्थित्वा तत्र चिरेण वे<sup>१</sup> ॥  
 तिलघातो भवेत् पश्चात् सर्वधर्मवहिष्कृतः ।  
 तद्दोषपरिहारार्थं यावत् कच्छमाचरेत् ॥

महानारदीये—

अयोधटं समाच्छाद्य नीलवस्त्रेण यत्नतः ।  
 अभ्यर्च्य गन्धपुष्पाद्यैर्भक्त्या दद्याद्द्विजातये ॥  
 प्रतिगृह्य द्विजस्तन्तु<sup>२</sup> घटं तैलेन पूरितम् ।  
 यमलोके चिरं कालं स्थित्वा<sup>३</sup> तत्र चिरेण सः ॥  
 तिलघातो भवेत् पापी प्रायश्चित्तं न चेदिह ।  
 एतत्पापविशुद्ध्यर्थं यावत् मण्डले चरेत् ॥

(१) वक्ष्यामि इति बेषितपुस्तकपाठः ।

(२) दानं इति क्रीतर्जेषितपुस्तकपाठः ।

(३) द्विजोवस्तु इति क्रीतर्जेषितपुस्तकपाठः ।

(४) तत्रैवसुप्तवान् इति क्रीतर्जेषितपुस्तकपाठः ।

ततःपरं विशुद्धात्मा पञ्चगव्यं पिवेद्वती ।

ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु शुद्धिमाप्नोति पौर्व्विकीम् ॥

नाऽन्यथा शुद्धिमाप्नोति प्रायश्चित्तं विना नृप ।

इति हेमाद्रौ तिलघटप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ कनकाज्यावेक्षणप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे—

दुष्टग्रहादिपीडायां जन्मनक्षत्रसङ्गमे ।

जन्ममे च कुजो यस्य शनिर्वा पापएव वा ॥

तदा तस्य महद्दुःखं भवेदेतस्य संग्रहे ।

तदा राजा प्रकुर्व्वीत कनकाज्यनिरीक्षणम् ॥

ब्राह्मणाय सुशान्ताय दरिद्राय कुटुम्बिने ।

बहुदक्षिण्या दत्त्वा<sup>१</sup> तस्माद्दोषात् प्रमुच्यते ॥

(१) साकं इति लेखितपुस्तकपाठः ।



अथ प्राच्याङ्गधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

कृष्णपुराणे—

प्रायश्चित्ताङ्गिनी धेनुः सा प्राच्याङ्गमुदीरिता ।

सर्वदा न प्रतिग्राह्या द्विजैर्धर्मपरायणैः ॥

मत्स्यपुराणे—

प्राच्याङ्गधेनुदाता च सर्वपापविवर्जितः ।

स याति ब्रह्मणः स्थानं पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥

धेनुं तां प्रतिगृह्णीयाद् द्विजोलोभपरायणः ।

कर्तुः सर्वाणि पापानि शीघ्रमाप्नोति निश्चितम्<sup>१</sup> ।

महान्तं नरकं गत्वा सूनुजन्म समेति च<sup>२</sup> ॥

लिङ्गपुराणे—

प्राच्याङ्गधेनुं गृह्णीयाद् द्विजः परमधार्मिकः ।

स याति नरकं घोरं यमलोके महत्तरे ॥

पश्चात् सूनुर्भवेत् सोऽपि यदि तां निष्कृतिं विना<sup>३</sup> ।

प्राच्याङ्गधेनुं गृह्णीयाद् द्विजः परमधार्मिकः ॥

<sup>४</sup>तद्यतिग्रहे प्रायश्चित्तमाह ।

(१) निश्चित इति लेखितकाशीपुस्तकपाठः ।

(२) समायते इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) तद्विष्कृतिं विना इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

रेणुकाखण्डे—

प्राच्याङ्गभूर्यदा धेनुः सा धेनुः पापदायिनी ।

<sup>१</sup>प्रतिग्रहीतुः सा सद्यः सर्वश्रेयोविनाशिनी ॥

ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातश्चरेच्चान्द्रायणतयम् ।

पञ्चान्ननसि पूतात्मा पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ॥

एवं शुद्धिमवाप्नोति <sup>२</sup>नाऽन्यथा शुद्धिरीरिता ।

इति हेमाद्रौ प्राच्याङ्गधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथोदीच्याङ्गधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

द्विजो यः परितुष्टात्मा प्रायश्चित्ते नृपोत्तम ।

धेनुं द्वितीयां गृह्णीयाद्<sup>३</sup> उदीच्याङ्गपयस्विनीम् ॥

<sup>४</sup>तस्येह निष्कृतिर्नास्ति दानैस्तीर्थावगाहनैः ।

(१) प्रतिग्रहीतुरद्यैव इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) नान्यत्र इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) संगृह्णीयाद् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) तस्यैव इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।



चान्द्रायणद्वयं कुर्यात् पूर्ववद्राजवत्तम ।

ततः शुद्धिमवाप्नोति परत्राऽमुत्र च ग्रहात् ॥

इति हेमाद्रौ उदीच्याङ्गधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ ग्रहमालिकाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

आदित्यादियहाः सर्वे जन्मराशौ स्थिताः सक्तत् ।

अष्टमद्वादशस्थाः सूर्यस्य तस्य महद्भयम् ॥

पंक्तिशोमिलिता यस्य तस्य मृत्युभयं भवेत् ।

सर्वभावे तु सर्वे च षड्भाऽष्टौ मेलयन्ति चेत् ॥

रान्यभ्रंशोवित्तनाशो भवेदावश्यकोनृप ।

दुष्टग्रहाश्चेदुराजेन्द्र द्वादशाष्टमजन्मगाः ॥

पूर्ववद्द्विजमाप्नोति ग्रहचक्रं समाचरेत् ।

देवीपुराणे—

यस्य राशौजनस्याऽपि द्वादशाष्टममध्यगाः ।

क्रूरग्रहाश्च पञ्चैते मेलयन्त्येकराशितः ॥

तस्य राष्ट्रभयं विप्र जननाशीभवेदतः ।

शरीरपीडाबाहुल्यानिमित्तैर्ज्वरसम्भवैः<sup>१</sup> ॥

ग्रहमाला प्रकर्त्तव्या राजभिर्दोषशान्तये ।

तस्याऽनुष्ठानमात्रेण तस्माद्दोषात् प्रमुच्यते ॥

तत्तत्प्रतिग्रहे प्रायश्चित्तमाह—

कूर्मपुराणे—

( ग्रहमालां न गृह्णीयाद् द्विजः पापभयादिह ।

गृह्णीयाद् यदि लोभात्मा यमलोकं समश्नुते ॥

स्थित्वा तत्र चिरं कालमनुभूय महद्भयम् ।

पुनर्भुवमुपागम्य गोप्यलोभवेदिह ॥ )<sup>२</sup>

आदित्यपुराणे—

भोगमोहपरीतात्मा निष्कारणतया द्विजः ।

ग्रहमालां प्रगृह्णाऽऽशु यमालयमुपागतः ॥

नरकाननुभूयाऽथ जायते वानरोमहान् ।

तद्दोषपरिहारार्थं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

अतिकच्छ्रदयं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति पौर्व्विकीम् ।

पञ्चगव्यं पिवेत्पश्चात् नाऽन्यथा शुद्धिरिष्यते ॥

इति हेमाद्रौ ग्रहमालिकाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) निमित्ते ज्वरसम्भवः इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) तत्प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमिति क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(३) (—) एतच्छ्रदयं क्रीतपुस्तके नोपलभ्यते ।



अथ षड्ग्रहयोगे प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

यस्य कस्य जनस्याऽपि जन्मराशौ जनेश्वर ।  
 अष्टमे'द्वादशे वाऽपि सङ्घाते समुदायके ॥  
 नामलग्ने ग्रहाःसर्वे षण्मेलनमवाप्नुयुः ।  
 तस्य रोगभयञ्चापि पत्नीपुत्रविनाशनम् ॥  
 गृहनाशो राजभयं धननाशोऽपि वा भवेत् ।  
 यस्मिन् दिने मेलयेयुरेते षड्ग्रहनायकाः ॥  
 तस्मिन् दिने परेद्युर्वा अभुक्त्वा स्नानमाचरेत् ।  
 पुण्याहवाचनं कृत्वा शान्तिकर्म समाचरेत् ॥  
 सूर्यादिग्रहषट्कस्य प्रतिमास्ताः स्वरूपिणीः ।  
 सवाहनाः सायुधाश्च पत्नीपरिजनावृताः ॥  
 सुवर्णेन प्रमाणेन प्रत्येकं परिकल्पयेत्<sup>१</sup> ।  
 तत्राऽचार्यस्य वक्ष्यामि धेन्वा सह प्रतिग्रहे ॥  
 प्रायश्चित्तं मुनिश्रेष्ठ सर्वपापविशोधनम् ।  
 इह लोके परत्राऽपि तारकं गतिसाधनम् ॥  
 अर्चितो गन्धवस्त्राद्येस्तत्तन्मन्त्रैः पृथक् पृथक् ।  
 योद्धिजः प्रतिगृह्णाति तन्निष्कृतिपराप्नुयुः ॥

(१) दशमे इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) प्रतिभाः क्रमात् इति क्रीतनेखितपुस्तकपाठः ।

स वै नरकमासाद्य वक्राङ्गो जायते भुवि ।  
 तद्दोषोपशमायाऽलं स्वष्टह्याग्नौ विधानतः ॥  
 मासदोक्षामुपक्रम्य सहस्रं जुहुयात्तिलैः ।  
 चतुर्थकालआयाते मूलाहारो विधीयते ॥  
 स्वपेदेव समीपे तु नारायणमनुस्मरन् ।  
 पुनः प्रातः समुत्थाय पूर्ववद्भोममाचरेत् ॥  
 अयुतं पूर्णतामेति तद्दोषोऽथ परेऽहनि ।  
 पञ्चगव्यविधानेन कृत्वा तत्प्राशयेत्सुधीः ॥  
 ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चात् यथाविभवपूर्वकम् ।  
 अनेन शुद्धिमाप्नोति न शुद्धिस्त्वन्यकस्मिन् ॥  
 सौम्यग्रहादुष्टग्रहैर्मिलिताश्चेद्दुष्टग्रहफलदायिनः ततस्तेषां दान-  
 प्रतिग्रहे प्रायश्चित्तमिदं कथितम् ।

इति हेमाद्रौ षड्ग्रहयोगे धेन्वा सह षड्ग्रहप्रतिमा-  
 प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।



अथ पञ्चग्रहादिमेलने प्रतियग्रहायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे—

यस्य रात्रः प्रभोर्वाऽपि जन्मर्त्तं नामभेऽपि वा ।

क्रालवक्रवशाद्राजन् सर्व्वभद्रावसानतः<sup>(१)</sup> ।

पञ्च ग्रहाः प्रमेलन्ते जन्मराशावथाऽष्टमे ।

चतुर्थे द्वादशे वाऽपि सङ्घाते समुदायके ॥

धनहानिर्यशोहानिर्गृहक्षेत्रापहारणम् ।

देहपीडा भवेत्तस्य मासेऽर्धमासतोऽपि वा ॥

तस्मात्तेषां प्रकर्त्तव्यं शान्तिकर्म सुखामये ।

तत्राचार्य्यो भवेद्यसु विद्वानपि विमूढधीः ॥

होमे जपे च पूजायां उपचारोभवेदिह ।

मन्त्रमुच्चार्य्य मनसा स्वाहान्ते जुहुयाद्विः ॥

अङ्गुष्ठानामिकाभ्याञ्च समिन्मध्यं प्रगृह्य च ।

मन्त्रान्ते जुहुयाद्वक्त्रौ समिद्धोमोविधीयते ॥

अङ्गुल्यग्रे गृहीतान्तु<sup>(२)</sup> मुष्टिभिश्च तिलैर्युताम् ।

<sup>(३)</sup>समिधं जुहुयाद्वक्त्रौ मनसा मन्त्रमुच्चरन् ॥

स्वाहान्ते देवतोद्देशं कुर्याद्दोमफलासये ।

मार्जनं भोजनं होमोदानमुत्तानपाणिना ॥

(१) सर्व्वभद्रवशासनतः, इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) षष्टिभिश्च इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) आङ्गतिमिति क्रीतवेचितपुस्तकपाठः ।

अर्चनं देवपूजासु प्रोक्षणं चार्घ्यमेव च ।  
 उत्तानपाणिना कार्यं नाधोरूपेण कारयेत् ॥  
 षष्टिवीजैर्धान्यहोमैराज्येन चतुरङ्गुलम् ।  
 ऋचाऽऽहुतिं स्तुवे पूर्य वङ्गी हुत्वा प्रदेशिकः ॥  
 अङ्गुल्यग्रेण यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घने ।  
 द्विधाचित्तेन यज्जप्तं तत्सर्वं निष्फलम्वेत् ।  
 एते होमे नियमाः एतेषां व्युत्क्रमे महान् दोषः ।  
 स तु आचार्यमेव प्रविशति । तदाह—

कूर्मपुराणे—

पत्नी पापं पतिर्भुङ्क्ते शिष्यपापं गुरुस्तथा ।  
 राजा राष्ट्रकृतं पापं राजपापं पुरोहितः ॥  
 आचार्यऋत्विजां पापं ग्रामणीग्रामसम्भवम् ।  
 आचार्यपापबाहुल्यादङ्गनाधेनुसंग्रहे<sup>१</sup> ॥  
 पापबाहुल्यमस्त्येव आचार्यस्य न संशयः ।  
 यद्याचार्या भवेदस्मिन् प्रायश्चित्तं चरेद् गुरु ॥  
 षड्ग्रहपञ्चग्रहचतुर्ग्रहमेलने प्रायश्चित्ताङ्गभूते अयुतहोमे पुरुष-  
 सूक्तमन्त्रः । चतुर्भिर्वाक्यैरेकाहुतिः । प्रत्यहं संख्यां गणयन्  
 जुहुयात् । होमपरिपूरणे पूर्ववदाचरेत् । एवं चतुर्ग्रहमेलने

(१) धेनुसंग्रहम् इति लेखित पुस्तकपाठः

(२) सप्ताचरेदिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः



तदाचार्यस्य प्रायश्चित्तं, धेन्वङ्गतया च प्रायश्चित्तबाहुल्यम् ।  
प्रायश्चित्ताकरणे पूर्वमुक्तं फलं प्राप्नोति ।

इति हेमाद्रौ पञ्चग्रहचतुर्ग्रहमेलने आचार्याणां  
तत्तत्प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ राशिचक्र<sup>१</sup>प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

राशिचक्रं द्विजो लोभाद् राज्ञा दत्तं भजेद्यदि<sup>१</sup> ।  
तस्येह निष्कृतिः प्रोक्ता<sup>२</sup> चान्द्रायणचतुष्टयात् ॥

कूर्मपुराणे—

राशिचक्रं द्विजो धृत्वा पूजितं वस्त्रभूषणैः ।  
विना निमित्तैर्बहुभिः पापं मनसि धारयन् ॥  
तन्निष्कृतिमकृत्वा तु नरकं कालचोदितः ।  
अनुभूय महद्दुःखं चक्रवाको भवेद्भुवि ॥

(१) राशिचक्रग्रहण्ये प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) सुपूजितमिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) नास्ति इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

लिङ्गपुराणे—

ब्रह्मविद्ब्राह्मणोलीभात् सप्ततन्तुपराङ्मुखः ।  
 भोगासक्तः प्रगृह्णाति राशिचक्रं सुपूजितम् ॥  
 यथोक्तदक्षिणाभिश्च साकं राज्ञा विसर्जितम् ।  
 तन्निष्कृतिं पराकृत्य मृत्वा नरकमश्नुते ॥  
 तत्राऽनुभूय नरकं तिलयन्तं महद्भयम् ।  
 तदन्ते भुवमासाद्य चक्रवाकोभवेद्भुवि ॥  
 एतत्पापविशुद्ध्यर्थं क्रतुं सर्वस्वदक्षिणम् ।  
 आधानं नित्यहोमञ्च चरेत्पापविशुद्ध्ये ॥  
 द्वाभ्यामशक्तितः पापमोचने देहशुद्धिदम् ।  
 चान्द्रायणैश्चतुर्मासान् चतुर्भिः पापमोचनम् ॥  
 कृत्वा लोकविशुद्धः स्यात् श्रौतस्मार्त्तेषु कर्मसु ।  
 नित्यं नैमित्तिकं काम्यं कृत्वा तत्फलमश्नुते ॥  
 अन्यथा दोषमाप्नोति न गतिः पापमोचने ।  
 तस्मादेतत्परित्याज्यं द्विजैर्लोकपरायणैः ॥

इति हेमाद्रौ राशिचक्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) चान्द्रायणं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) विशुद्धोऽभून् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।



## अथ नवग्रहमखे प्रतियहप्रायश्चित्तमाह—

स्कन्दपुराणे—

अथातः संप्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तं द्विजन्मनाम् ।

ग्रहयज्ञे प्रधानत्वं यः करोति द्विजोत्तमः ॥

ग्रहाणां देवतानाञ्च 'संग्रहः' पापवृद्धये ।

होमकर्मासु पूजायां नियमातिक्रमे तथा ॥

एकग्रहस्य 'संग्राहे' स्वर्चितस्य सुखासने ।

देहान्ते नरकं याति इच्छुयन्तं महद्भयम् ॥

सर्वेषां मण्डले पुत्र स्वर्चितानां नृभिः क्रमात् ।

प्रतिग्रहे महद्दुःखमनुभूय यमालये ।

तदन्ते भुवमासाद्य नीलजन्तुः प्रजायते ॥

प्रतिग्रहविशुद्ध्यर्थं पञ्चात्तापपरायणः ।

ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः षडब्दं कच्छमाचरेत् ॥

अन्यथा निष्कृतिर्नास्ति उदासीनतया नृणाम् ।

एतद्विप्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तविषयं, राजप्रतिग्रहे द्विगुणं जरुज-  
प्रतिग्रहे त्रिगुणं शूद्रप्रतिग्रहे चतुर्गुणं सङ्गरजातिप्रतिग्रहे पञ्चगुणं  
चतुर्दशविधचाण्डालप्रतिग्रहे पातित्यमेव, चतुर्दशचाण्डालस्वरूपं  
पूर्वमुक्तं जातिभेदेन प्रतिग्रहे प्रत्येकं प्रायश्चित्तमाह ।

(१) सायहं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) 'संग्रहे' इति क्रीतवेक्षितपुस्तकपाठः ।

कूर्मपुराणे—

सामान्यं यत्र यत्प्रोक्तं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमैः ।  
तदेव पूर्वजानां स्यात् प्रायश्चित्तं विशोधनम् ॥  
तद्वैगुण्यं बाहुजानामुरुजानां त्रिधा स्मृतम् ।  
चातुर्गुण्यं पादजानां सङ्गराणां तु पञ्चधा ॥  
चतुर्दशविधानां तु संग्रहे पतितोभवेत् ॥  
सर्वप्रतिग्रहप्रायश्चित्तेषु एवमेव विवेचनीयम् ।

इति हेमाद्रौ नवग्रहमन्त्रे प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ धर्मविक्रयिणः सकाशात्प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह—

लिङ्गपुराणे उत्तरखण्डे—

धर्मविक्रयिणः पुंसो नित्ये काम्ये तथा क्रतौ ।  
प्रतिग्रहे द्विजस्याऽस्य प्रायश्चित्तं विशुद्धये ॥  
नित्यं मातापित्रोर्मृताह्लादिः, काम्यं व्रतादिकं गङ्गास्नानादिकं  
च धर्मः अपि च नित्यं प्रातःस्नानसन्ध्यादिकम् । काम्यव्रतादिकं  
गङ्गास्नानादिकञ्च आरामास्थानकूपतटाकदेवालयधर्मनित्येप  
'सर्व्वदावारितान्नदानपरोपकारवस्त्रहिरण्यरजतकांस्याश्चमहिषी-



दानादिका धर्माः काम्याः तेषां एकं वाऽपि विक्रीय योजीवेत्  
स तु धर्मविक्रयी, तद्विक्रयमात्रेण पातित्वं विप्रस्य सूचितं,  
तदाह—

कूर्मपुराणे—

सोमविक्रयिणश्चैव धर्मविक्रयिणस्तथा ।

स्मृतिविक्रयिणश्चैव पुनःसंस्कारउच्यते ॥

पद्मपुराणे—

‘विक्रीय तु स्वधर्मान् यः पत्नीपुत्रान् विवर्धयेत् ।

सोऽक्षयं नरकं भुक्त्वा मातङ्गत्वमवाप्नुयात् ॥

तस्य वै निष्कृतिर्नाऽस्ति चान्द्रायणशतैरपि ।

अथवा शृणु राजेन्द्र त्रिःपरिक्रम्य क्षमातलम् ॥

एतेन विधिनाऽशुद्धः शुद्धिमाप्नोति दैहिकीम् !

नाऽन्यथा शुद्धिरस्तीह पापस्यैतस्य भूमिष ।

तस्य तत्प्रतिग्रहीतुः प्रायश्चित्तं तावदाह—

विष्णुरहस्ये—

धर्मविक्रयिणोविप्रः प्रतिगृह्य धनादिकम् ।

दानं वा पर्वकालेषु स विप्रस्तत्समोभवेत् ।

चतुस्त्रिंशन्मते—

मुखजोधर्मविक्रेतुः पर्वकालेषु वै सक्तत् ।

अणुमात्रं सुवर्णं वा दानं वा धर्मचोदितम् ॥

प्रतिगृह्य यमं गत्वा जरकाननुभूय च ।  
 तदन्ते भुवमासाद्य जले मातङ्गमश्रुते ॥  
 तद्दोषोपशमायातं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।  
 घालाशसमिदाज्याग्नैः स्वगृह्याग्नी पृथक् पृथक् ॥  
 सहस्रं हावयेन्नित्यं प्रातःस्नानादिपूर्वकम् ।  
 “अच्युताये”ति समिधं “अनन्ताये”ति वै दृतम् ॥  
 चरुं गोविन्दनाम्नाऽथ अयुतेन विशुध्यति ।  
 समिधोदशसाहस्रमाज्वहोमस्तथैव च ॥

चतुरयुतसंख्या यदा पूर्यते तदा होमाद् विरामः दौक्षामध्ये  
 फलाहारः कर्त्तव्यः अधःशयनादिकं पूर्ववत्, तदन्ते पञ्चगव्य-  
 प्राशनं, सम्यगुपोष्य प्रातरेव पञ्चगव्यं पीत्वा शुद्धिमाप्नोति  
 नाऽन्यथा । एतदल्पसुवर्णप्रतिग्रहविषयम् ।

सुवर्णमात्रे द्विगुणं अतर्जुन्तु तत्समः तन्प्रायश्चित्तं च  
 यथाविधि कुर्यात् पुनः संस्कारश्च ।

इति हेमाद्रौ 'धर्मविक्रयिणः प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) धर्मविक्रयिण इति चेषितपुस्तकपाठः ।



## अथ सोमपान-प्रायश्चित्तमाह—

देवीपुराणे—

सोमं पिवेद् द्विजोयसु अज्ञातकुलनामभिः ।

साकं यज्ञेषु मोहात्मा स वृथान्राज्ञः स्मृतः ॥

व्यर्थनामधेयः घृतक्रोशगुडपर्वतादिवत् ।

तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति पुनः संस्कारणादृते ॥

पश्चाच्चान्द्रायणं कुर्याद् वापयित्वा शिरोरुहान् ।

एतदज्ञातकुलगोचनामहोदभिः सह सोमभक्षणविषयं स्वबन्धुभिः

सह पाने तु प्रायश्चित्तमाह—

कूर्मपुराणे—

बन्धुभिः सह 'सङ्गम्य पीत्वा सोमं महाक्रतो ।

स्वमन्त्रोच्चारणं कृत्वा त्रिवारं शुद्धिमाप्नुयात् ॥

स्वमन्त्रः "नेष्टरीहोतरी" यत्र कर्मणि नियुक्तस्तत्र ये मन्त्रा-  
स्तान् त्रिरुच्चार्य पश्चात् शुद्धिमाप्नोति सबान्धवः ।

स्कन्दपुराणे—

सकुल्यश्च सनाभिश्च सपिण्डश्च 'सगोत्रजः ।

मातुलस्तस्य पुत्रश्च भावुकोदुहितुः पतिः ॥

(१) बोधेत इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) सगोत्रवान् इति पाठान्तरम् ।

श्वशुरः सहपुत्रश्च भागिनियस्तदात्मजः ।

पितुर्मातुःस्वसुः पुत्राः पितुर्मातुः स्वसुः सुताः ॥

पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ।

मातुः पितुः स्वसुः पुत्राः मातुर्मातुःस्वसुः सुताः ।

मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयामातृबान्धवाः ॥

समानं कुलं यस्य स सकुल्यः 'त्रिपुरुषादूर्ध्वः समाना नाभिर्यस्य  
स सनाभिः ज्येष्ठकनिष्ठभ्रात्रादिः समानः पिण्डी यस्य स  
सपिण्डः ज्येष्ठकनिष्ठपितृव्यस्तत्पुत्रः समानं गोत्रं यस्य स सगोत्रः  
पञ्चमादूर्ध्वमेते स्वबान्धवाः एतैः सह सोमभक्षणे स्वमन्त्रं पुनस्तेषां  
आवृत्य न दोषः । अज्ञातबन्धुभिः सह भक्षणे चान्द्रायणं कृत्वा  
पुनः संस्कारः तेभ्यस्तेभ्यः प्रतिग्रहे दोषमाह ।

लिङ्गपुराणे —

अज्ञातहोतृभिः साहं यः कुर्यात् सोमभक्षणम् ।

तस्मात्सुवर्णदानञ्च प्रतिगृह्य द्विजोत्तमः ॥

प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रमणुमानसुवर्णतः ।

पूर्वोक्तेन प्रमाणेन षड्विंशं कृच्छ्रमाचरेत् ॥

उपोष्य रजनीमेकां भुक्त्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।

उपोष्य पञ्चगव्यञ्च पीत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

इति हेमाद्रौ सोमपानप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।



## अथ पुरोडाशभक्षणे प्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे—

यज्ञेषु साधुवृत्तेषु धर्मजातधनेषु च ।

तत्रैव भक्षयेन्मेध्यं पशुं वृत्त्यर्थमादरात् ॥

ब्राह्मणो ब्रह्मवित् पूतः पशुं यद्यभिहारयेत् ।

तस्यैव निष्कृतिर्भूप वेदपारायणं स्मृतम् ॥

एतद् बन्धुक्त्यविषयं, अन्यत्र भक्षणे द्विगुणं, अश्वौत्रिययज्ञे पशु-  
पुरोडाशभक्षणे त्रिगुणं, शूद्रद्रव्यग्रहणयज्ञेषु पशुभक्षणे त्रिगुणं  
पुनः संस्कारश्चैतदेवाह ।

स्वबन्धुक्तयज्ञेषु प्राप्तं यत्पशुभक्षणम् ।

पारायणं विशुद्धिः स्याद् अन्यत्र द्विगुणं भवेत् ।

पुनः संस्कारकत्पूतः शुद्धोभवति सर्व्वदा ॥

तत्प्रतिग्रहे दोषमाह—

लिङ्गपुराणे—

पशुं भक्षयतो 'मोहाद् द्विजस्याऽऽकृतनिष्कृतेः ।

प्रतिगृह्य सुवर्णं वा ज्ञात्वा न संपरिग्रहेत् ॥

अज्ञात्वा कच्छमात्रेण ज्ञानेनैव द्वयं स्मृतम् ।

अन्नभुक् पञ्चगव्येन शुद्धिमाप्नोति पूर्व्वजः ॥

अल्पसुवर्णप्रतिग्रहे प्राजापत्यं स्वर्णमात्रप्रतिग्रहे द्विगुणं अन्नभक्षणे पञ्चगव्यात् शुद्धिः ।

इति हेमाद्रौ पशुपुरोडाशभोक्तुः प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

**अथाऽयाज्ययाजिनः प्रतिग्रहीतुः प्रायश्चित्तमाह ।**

**स्तन्दपुराणे—**

याजयन् यजनेऽयोग्यान् विप्रोवृत्त्यर्थमादरात् ।

अन्यथाभावमाप्नोति न कर्मार्हो भवेदिह ॥

यजनेऽयोग्यो याजने अनर्हः ।

**कूर्मपुराणे—**

देवलकश्च गणको ब्राह्म्यो दुःशीलवान् जनः ।

शूद्रापतिः कर्महीनः लोकोक्लृप्तितवृत्तिमान् ॥

महापातकिनः सङ्गी क्षयरोगी भगन्दरी ।

दुश्कर्मा शूद्रसेवी च भिषक्शूद्रान्नभक्षकः ॥

वृथातुलादिसंघाही मर्यादाघातकस्तथा ।

ग्रामदाही ग्रामणीश्च तथा दुःसङ्गवान् जनः ॥

एते अनर्हाः देवलको जीवनार्थं ग्रामदेवार्चकः, गणकी ग्राम-



राष्ट्रेषु धनधान्यादिकं लेखयेद् वर्त्तयेत् स गणकः ब्राह्मो गायत्री-  
जपनाशकः । तदेवाह —

‘देवलः —

अज्ञोवेदपरित्यागी ब्राह्मोगायत्रीजपनाशकः । इति—

सभ्यादिनित्यकर्मणि त्यक्त्वा सर्वदावर्त्तयन् <sup>१</sup>इत्यर्थः, शूद्रा-  
पतिः स्रष्टः, कर्महीनः विहितकर्म परित्यज्य व्यवहारकमनु-  
वर्त्तयन्, कुलितवृत्तिः परेषामन्नपचनादिकं, महापातकिनस्तत्सं-  
योगीच स्रष्टः, क्षयरोगीभगन्दरीदुश्चर्मणा कर्मस्वनर्हत्वात्, सदा-  
शूद्रसंसर्गी, भिषक् रसविक्रयी, शूद्रान्नभोजी शूद्रकृतेषु सत्रेषु  
नित्यतुलादीनिगृहीत्वा तत्रायश्चित्ते पुनःसंस्कारं च पराङ्मुखः  
तुलादिसंग्रही, मर्यादाघातकः पितरं ज्येष्ठभ्रातरं त्यक्त्वा  
आन्दोलिकाद्यारोहणं <sup>२</sup>यः करोति, ग्रामदाही ग्रामणीश्च स्रष्टः,  
दुःसंसर्गवान् दुर्जनैः आततायिभिः संसर्गवान्, एते न कर्मार्हाः  
एतेषां यज्ञयाजने प्रायश्चित्तमाह—

वामनपुराणे—

अनर्हेषु च यो विप्रो कारयेत्तोभतः क्रतुम् ।

स प्रायश्चित्तहीनश्चेद् भुवि पाषण्डतां व्रजेत्<sup>३</sup> ॥

पाषण्डानाम वेदशास्त्रानुसारिणो विप्रान् दृष्ट्वा निन्दन्ति

(१) मयुरिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) क्रीतलेखितपुस्तकयोर्न दृष्टः ।

(३) क्रीतपुस्तके नास्ति ।

(४) पाषण्डवान् भवेदिति पाठान्तरम् ।

अयाज्ययाजिनः प्रतिग्रहीतुः प्रायश्चित्तम् । ७६८

पिता माता तत्पिता वा येन मार्गेण वर्त्तयति—तन्मार्गमुत्सृज्य  
तप्तमुद्रादिधारिणो ये विप्रास्ते पाषण्डाः । तदेवाह—

मनुः—

अधर्माणाञ्च ब्राह्मणानां मिषजामाततायिनाम् ।

यज्ञेषु ये याजयन्ति तान् पाषण्डान् भणन्त्यहो ॥

शिवपुराणे—

महापातकिनाञ्चैव भिषक्शूद्रोपजीविनाम् ।

यज्ञेषु ये प्रवर्त्तन्ते ते पाषण्डाः प्रकीर्त्तिताः ॥

तेषां प्रायश्चित्तमाह—

लिङ्गपुराणे—

अनर्हाणान्तु ये यज्ञे ते पाषण्डा उदाहृताः<sup>१</sup> ।

कूर्मपुराणे—

अनर्हाणामध्वरेषु ये ब्रह्मन्तृत्विजादयः ।

तेषां पापविशुद्ध्यर्थं षड्विंशच्छ्रमीरितम् ॥

केशानां पवनं कृत्वा पुनः संस्कारमाचरेत् ।

पञ्चगव्यं पिवेत्पश्चात् शुद्धोभवति नाऽन्यथा ॥

एतेभ्यः प्रतिग्रहे दोषमाह—

लिङ्गपुराणे—

अनर्हाणामध्वरेषु सोमपानादिकञ्चरेत् ।

तस्मात्प्रतिग्रहं कृत्वाऽप्रायश्चित्तादरीयदि ॥



एतत्पापफलं भुङ्क्ते एकं चान्द्रायणचरेत् ।  
 प्रायश्चित्ते कृते पश्चाद् अतोदोषो न विद्यते ॥  
 चान्द्रायणं सुवर्णस्य तदर्धं पादमाचरेत् ।  
 चान्द्रायणं यदाऽप्राप्तं गायत्रीशतमाचरेत् ॥  
 एतत् प्रायश्चित्तं कृत्वा तत्प्रतिग्रहे शुद्धो भवति नान्यथा ।

इति हेमाद्रौ अयान्ययाजकप्रतिग्रहीतुः प्रायश्चित्तम् ।

अथ तप्तमुद्राधारिभ्यः प्रतिग्रहे प्रायश्चित्तमाह ।

वायुपुराणे—

ब्राह्मणो यदि मोहात्मा तापयेदङ्गिसुद्रया ।  
 न कर्माहो भवेदत्र स वै पाषण्डसंज्ञकः ॥

नारदीये—

ब्राह्मणस्य तनुर्ज्ञेया सर्ववेदमयी यतः ।  
 सा तु सन्तापिता येन किं वक्ष्यामि महीजसः ॥  
 चक्राङ्किततनुर्विप्रो राजन् लिङ्गाङ्कितोऽपि वा ।  
 जपेच्च पौरुषं सूक्तमन्यथा रौरवं व्रजेत् ॥

लिङ्गपुराणे—

चक्रशङ्खौ तापयित्वा यस्तु देहे समङ्कयेत्<sup>१</sup> ।

स जीवकुण्डपस्थानज्यः सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥

आदित्यपुराणे—

देवेषु यज्ञभागेषु यो नेच्छेदधिकारिताम् ।

स तापयित्वा चक्रादीन् धारयेत्स्वभुजद्वये ॥

ब्राह्मणो यदि मोहेन धारयेत्तप्तमुद्रिकाः ।

तस्य दर्शनमात्रेण कुर्यात् सूर्यावलोकनम् ॥

वह्निपुराणे—

पूर्वजः स्वतनुं दग्ध्वा शङ्खचक्रादिभिः पृथक् ।

तस्य वै निष्कृतिर्नास्ति स्नानदानजपादिभिः ॥

तस्य निष्कृतिरुत्पन्ना पाराशर्येण चोदिता ।

केशानां वापयित्वाऽथ पुनः कर्म समाचरेत् ॥

गर्भगोलात्समुद्धृत्य गर्भाधानादिपूर्वकम् ।

षोढावस्थैव कच्छाणां प्रायश्चित्तमुदीरितम् ॥

परिषदुपस्थानपूर्वकं षड्विंशं कच्छान् कृत्वा शुद्धिमाप्नोति, प्रायश्चित्ताकरणे तेभ्यः प्रतिग्रहे प्रायश्चित्तमाह ।

(१) प्रदृश्यते इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) यो नाप्नोत्वधिकारितामिति पाठान्तरम् ।

(३) यदि मुद्रिका इति लेखितपुस्तकपाठः ।



कूर्मपुराणे—

अन्नात्वा मुखजो यत्र मुद्रादग्धेभ्य आदरात् ।

सुवर्णमात्रं गृह्णीयात्<sup>१</sup> प्राजापत्यं समाचरेत् ॥

तदर्धार्धं पुनः कृत्वा<sup>२</sup> दिनमात्रमुपोषणम् ।

कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति शुद्धिर्नाऽन्यत्र दृश्यते ॥

इति हेमादौ तप्तमुद्राधारिणां तप्यतिग्रहीतृणाञ्च  
प्रायश्चित्तम् ।

अथ लिङ्गधारिणां प्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे—

लिङ्गं द्विजोमुदाधृत्वा स्वदेहे भयवर्जितः ।

स एव नरकस्थायी यावदाभूतसंज्ञवम् ॥

स्कन्दपुराणे—

द्विजो यदि स्वदेहेतु लिङ्गं चक्रादिकं तथा<sup>३</sup> ।

(१) संप्राप्ती इति क्रोतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) अन्नमात्रमिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) चक्रादिधारिणमिति लेखितपुस्तकपाठः ।

धारयेत् कामतस्तेन पातकित्वमवाप्नुयात्<sup>१</sup> ।

स भुक्त्वा नरकानुग्रान् अन्ते मातङ्गतां व्रजेत् ॥

शिवपुराणे—

द्विजो यः स्वतनौ धृत्वा लिङ्गं शूद्रार्पितं मुदा ।

तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति संस्कारैर्बहुभिर्नृप ॥

पञ्चपुराणे—

शृणु राम महाबाहो लिङ्गचक्रादिधारिणाम् ।

शूद्रधर्म्मरतानाञ्च तेषां नास्ति पुनर्भवः ॥

विप्रस्येतद्विगर्हत्वात् प्रायश्चित्तमुदीरितम् ।

पश्चात्तापसमायुक्तः प्रायश्चित्तमिदञ्चरेत् ॥

अथार्धप्रमाणं तदा पूर्ववत् अन्नपरिग्रहे च ।

इति हेमाद्रौ लिङ्गधारिणां प्रायश्चित्तम् ।

(१) लेखितपुस्तके नास्ति ।

(२) तदेति लेखितपुस्तके नास्ति ।



अथ पुनः संस्कारे गायत्रीप्रदातुः प्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे—

न पिता न गुरुर्भाता पितृव्यश्च पितामहः ।  
 न दद्याद्देवीं गायत्रीं पुनः संस्कारकर्मणि ॥  
 मोहाद्वत्त्वा तु गायत्रीं षड्वदं कृच्छ्रमाचरेत्<sup>१</sup> ।  
 तेभ्यो गृह्णन् द्विजो यस्तु सुवर्णं पादमेव वा ॥  
 स प्रतिग्रहशुद्धार्थं प्राजापत्यं समाचरेत् ।  
 यदा प्रतिग्रहस्त्वेषु तुलादिषु महत्स्वपि ॥  
 दानेषु पुत्रवात्सल्यं सन्त्यजेद्बुद्धिमान् पिता ।  
 नित्यनैमित्तिकानीह कर्माणि विफलान्यधः ॥  
 कर्मभ्रंशात् पिता तस्य न जपेद् वेदमातरम् ।  
 कृते प्रतिग्रहे मूल्यैरन्यगोत्रं द्विजोत्तमम् ॥  
 अभ्यर्च्य गन्धवस्त्राद्यैस्तस्माद्देवीं समभ्यसेत् ।  
 ब्रह्मोपदेशं होमेन सर्वान्तेन समभ्यसेत् ॥

लिङ्गपुराणे—

पिता भ्राता पितृव्यश्च तुलादीनां प्रतिग्रहे ।  
 पुत्राय धनवात्सल्यान् न दद्याद्देदमातरम् ।  
 अभ्यसेद्विधिना राजन् पादपूर्वमतन्द्रितः ॥

गारुडपुराणे—

योविप्रो धनलोभेन गायत्रीं वेदमातरम् ।

तुलाप्रतिग्रहीतॄणां दद्यात्तस्य न निष्कृतिः ॥

पश्चात्तापसमायुक्तस्त्वयुतं जपमाचरेत् ।

अन्यथा दोषमाप्नोति जपहोमसुरार्चनेः ॥

विदित्वा यो द्विजो मोहात् प्रायश्चित्तपराङ्मुखः ।

स पापमनुभूयाऽऽशु चटकोभुविजायते ॥

इति हेमाद्रौ पुनः संस्कारे गायत्रीप्रदातुः प्रायश्चित्तम् ।

अथ परार्थं गायत्रीजपकर्त्तॄणां प्रायश्चित्तमाह ।

ब्रह्माण्डपुराणे,—

यथार्थं शृणु राजेन्द्र परार्थं जपकृत्तरः ।

होमार्थं द्रव्यलोभार्थं स वै पापण्डतां व्रजेत् ॥

गारुडपुराणे—

ब्राह्मणो धनलोभेन परार्थं वेदमातरम् ।

जप्त्वा नरकमाप्नोति तं कदा नालपेद्बुधः ॥



कूर्मपुराणे—

वेदमाता च गायत्री जपतां पापनाशनी ।  
परार्थं तां 'जपेद्यस्तु स नरो मातृघातकः ॥

लिङ्गपुराणे—

पादपूर्णं जपेद्यस्तु गायत्रीं शुद्धमानसः ।  
सर्वे नारायणः साक्षाद् द्विबाहुरिति विश्रुतः ॥

महाभारते—

वेदमाता तु गायत्री लोकमाता च जाह्नवी ।  
तयोर्यदि द्विजोभक्त्या नित्यं सेवेत बुद्धिमान् ॥  
तयेरेकां परित्यज्य परार्थं जनवल्लभ ।  
स दिवाकीर्त्तितुल्यः स्यात् कृत्वा नरकमश्रुते ॥  
तदन्ते भुवमासाद्य पादलम्बी दिवान्धवान् ।  
तस्य निष्कृतिरत्रैव दृष्टा श्रुतिपरायणैः ॥  
दशकृत्पतोदेव्याः परार्थं कृच्छ्रमीरितम् ।  
शतं परार्थजपतः पराकं परिकीर्त्तितम् ॥  
सहस्रसंख्ययाऽन्यार्थं शुद्धं चान्द्रमाचरेत् ।  
अयुतं नियुतं वाऽपि परार्थं धनलोभतः ॥  
जपतस्तस्य कर्माणि सन्तः शीर्यन्ति देहतः ।  
तस्योपनयनं भूयः चान्द्रायणचतुष्टयम् ॥

(१) त्वजेदिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) शुनिपरायणैरिति पाठान्तरम् ।

औपासनाग्नेः सन्धानं गायत्रीदानमेव च ।  
 केशानां वपनं कृत्वा पञ्चगव्यन्ततः परम् ॥  
 परार्थं यावतीसंख्या गायत्रीं प्रणवात्मिकाम् ।  
 पुनःस्वार्थं जपेत्पश्चात् ततः शुद्धिमवाप्नुयात्<sup>१</sup> ॥  
 एवं कृत्वा द्विजः शुद्धेदन्यथा जलकाकवत् ।  
 तस्य जन्म वृथा लोके नामधारणमात्रकम् ॥

इति हेमाद्रौ परार्थं गायत्रीं जपतां प्रायश्चित्तम् ।

अथ ग्रामप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

मुखजः स्वात्मभोगार्थं ग्रामं राज्ञो लभेत चेत्<sup>१</sup> ।  
 वृत्तिग्लानिं<sup>२</sup> द्विजातीनां तद्बुद्धिं वा न संस्मरेत् ॥  
 नरकं कालसूत्राख्यं चिरं गत्वा ततोभुवि ।  
 विद्वराहो भवेत्सोऽपि सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥

ग्रामलक्षणमाह—

(१) अवाप्यते इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) प्रतिग्रहे इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) वृत्तिदानमिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।



चतुर्विंशतिमते—

दशागारञ्जनपदः शतागारं जनालयः ।

अतज्ज्वन्तु पल्ली स्यात् सहस्रं ग्राम उच्यते ॥

ततः परं राजधानी सौधप्राकारशोभिता ।

जनपदादीनां प्रतिग्रहे वृत्तिदानकृत्ताद्यभावे प्रत्येकं दोषं प्राय-  
श्चित्तञ्चाह—

कूर्मपुराणे—

अकृत्वा निष्कृतिं यागं वृत्तिदानं द्विजन्मनाम् ।

जनपदं योनुगृह्णीयात् ताम्रचूडोभवेद्भुवि ॥

जनालयप्रतिग्राहे चण्डालादिविभूषिते ।

प्रतिग्राही<sup>१</sup> द्विजोयस्तु स भवेद्वायसोभुवि ॥

पल्लीप्रतिग्रहे राजन् नानावर्णसमाकुले ।

नरकं त्वनुभूयाऽथ खरजन्म भवेद्भुवि ॥

अब्दं षडब्दं चान्द्रश्च तप्तकच्छशतत्रयम् ।

प्रायश्चित्तमिदं राजन् यथाक्रममुदीरितम् ॥

वृत्तिदानकृत्वभावे प्रायश्चित्तं विशोधनम् ।

तयोर्यद्येकसम्भवस्तदा पञ्चगव्यं ब्राह्मणभोजनञ्च ।

इति हेमाद्रौ जनपदादिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) प्रतिगृह्ण इति पाठान्तरम् ।

लिङ्गपुराणे—

एकं वा द्वितयं वाऽपि कुष्माण्डं योऽनुमन्यते ।  
 तिलाज्यमिश्रितं स्वर्णवस्त्रमाख्यविभूषितम् ॥  
 मकरे संक्रमे राजन् कार्त्तिक्यां पूर्णिमादिने ।  
 दत्तं जनैर्दक्षिणया साकं तस्य शृणुष्विदम् ॥  
 प्रधानं सम्परित्यज्य सचैलं स्नानमाचरेत् ।  
 गायत्रीञ्च जपेत्पश्चात् सहस्रं पादपूरणे ॥  
 द्वयोः प्रतिग्रहे राजन् द्विसहस्रं जपेत्सुधीः ।  
 बाहुभ्यां संख्यया तस्मात् तावत्संख्यां प्रशस्यते ॥  
 तदेव स्वर्णरूपञ्च प्रतिगृह्य द्विजोत्तमः ।  
 तदा प्रधानं सन्यज्य गायत्रीलक्षमाचरेत् ।  
 एवञ्चैव विशुद्धोऽभून्नन्यथा शुद्धिमाप्नुयात् ॥

इति हेमाद्रौ कुष्माण्ड प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।



810 अथ दशदानप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तमाह ।

श्रृंगपुराणे—

प्रायश्चित्ते व्रते शान्तौ प्रतिष्ठासु मुनीश्वराः ।

तटाकारामग्रामाणां तत्तत्पुण्यप्रपूर्त्तये ॥

दशदानानि विप्रेभ्यः देयानि फलसंख्यया ।

दशदानानि यथा—

गोभूतिलहिरण्याज्यवासोधान्यगुडानि च ।

रजतं लवणञ्चैव दशदानान्यनुक्रमात् ॥

एतत्प्रतिग्रहे प्रायश्चित्तम् । सुखाप्तये तत्तदङ्गत्वाच्च दोषबाहुल्यम् ।

अतः प्रतिग्रहीतृणां प्रायश्चित्तमाह ।

लैङ्गे—

धेनुप्रतिग्रहे भूमेद्यान्द्रमेकं विशोधनम् ।

तिलप्रतिग्रहे तप्तकृच्छ्रत्रयमुदीरितम् ॥

पराकं मुनिभिः प्रोक्तं सुवर्णस्य प्रतिग्रहे ।

रजतस्य विशुद्धयं यावकं कृच्छ्रमीरितम् ॥

लवणे पञ्चसाहस्रं जपेद्देवीमनुक्रमात् ।

एतत्प्रायश्चित्तं यस्य दानस्य यावत्परिमाणमुक्तं परिभाषायां,  
तावत्पूर्णञ्चेदेतदुक्तं प्रायश्चित्तं, असामर्थ्यञ्चेत् तत्र द्रव्यस्य प्रतिग्रहे

ज्वाला सहस्रं जपेत्, अत्रादिप्रत्यक्षेण गो-प्रतिग्रहे पूर्ववत्प्रायश्चित्तं  
कुर्यात् सुवर्षदानेऽपि तथैव योजनीयम् ।

इति हेमाद्रौ दण्डदानप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ चतुर्विंशतिमूर्तिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे,—

ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ।

विप्रद्रोहः प्रजाक्षोभ आचाण्डालादनार्जनम् ॥

उपेक्षाऽपापिनामृणां पुण्यकृत्सूचनकथा ।

चापल्यं परनारीषु परद्रव्येषु लिप्सुता ॥

स्वजातिं सम्परित्यज्य अन्यजातेः परिग्रहः ।

हिजिह्ववार्त्ताश्रवणं प्रवृत्तिस्तत्र सर्व्वदा ॥

हिंसा पशुमृगादीनां मातापितृषु हिंसनम् ।

निषिद्धमृगमांसानां भक्षणं कुक्कुटस्य च ॥

तथा दुर्जनसंसर्गः सज्जनत्याग एव च ।

पुण्यकालेषु पुण्यर्त्ते न दानं श्रोत्रियेषु च ॥

गौतनर्त्तनचापल्यं सदा निष्ठुरभाषणम् ।

अग्निसाक्षिषु दारेषु सत्सन्ध्याय परिग्रहः ॥



उपवासदिने भुक्तिस्तथा ताम्बूलभक्षणम् ।  
 पाषण्डजनसंसर्गो देवब्राह्मणदूषणम् ॥  
 तीर्थे देवालये काऽपि अविश्वासः सदा भवेत् ।  
 एवमादीनि पापानि राज्ञां पापरतात्मनाम् ॥  
 विचाये सहसा बुद्धा ब्रह्मलोके पितामहः ।  
 क्षपया परया तेषां लोकानां हितकाम्यया ॥  
 चतुर्विंशतिमूर्त्तीनां दानं पापापनुत्तये ।  
 कल्पयामास विश्वात्मा ददौ राज्ञां मुदा तदा ॥  
 कुरुध्वं पुण्यकालेषु दानान्येतानि सर्व्वदा ।  
 उत्तिष्ठथ महापापात् नाऽऽलस्यं कर्त्तुमर्हथ ॥  
 ओमित्युक्त्वा तदा वाक्यं मान्धातुप्रमुखा नृपाः ।  
 अकुर्व्वन् विप्रमुख्येभ्यो दानान्येतानि पंक्तिशः ॥  
 तदा प्रभृति लोकेऽस्मिन् राजानः पुण्यसङ्गमे ।  
 कुर्वन्ति दानमखिलं विमुक्ताः पापराशिभिः ॥  
 कलौ युगे विशेषेण राजानोदानशालिनः ।  
 भवेयुस्ते महद्भयं पापेभ्यो मुक्तिमाप्नुयुः ॥  
 चतुर्विंशतिमूर्त्तीनामेकामेकां यथेच्छया ।  
 स्वर्णेन यदि कुर्व्वीत स राजा सुखमश्नुते ॥

कूर्मपुराणे—

चतुष्पलप्रमाणेन मूर्त्तिं केशवरूपिणीम् ।  
 सुवर्णेनैव यो राजा निर्भितां लक्ष्णान्विताम् ॥

विप्राय वेदविदुषे दरिद्राय कुटुम्बिने ।  
 अर्चितां गन्धवस्त्राद्यैः पूजितां सामभिः पृथक् ॥  
 दद्यात्पुण्यदिने प्राप्ते स याति परमाङ्गतिम् ।  
 केशवं पलमानेन सुवर्णेन विचक्षणः ॥  
 पूजयित्वा विधानेन दद्याद्विप्राय धीमते ।  
 स्वर्णं विमानमारुह्य अक्षरोगणसेवितः ॥  
 १प्राप्नोति वैष्णवस्थानं पुनरावृत्तिदुर्लभम् ।  
 केशवं प्रतिगृह्णीयात् सौम्यं विप्रोधनातुरः ॥  
 दत्तं नृभिर्विधानेन निष्कारणतपा नृप ।  
 अकृत्वाऽऽधानमपि वा कुर्यात्स्त्रोदरपोषणम् ॥  
 तस्यैवं निष्कृतिर्दृष्टा कृत्वा नित्यं समाप्य च ।  
 रहःस्थानमुपाविश्य नामत्रयजपं चरेत् ॥  
 मासं दीक्षामुपाश्रित्य भुञ्जन् यावकमुत्तमम् ।  
 प्रत्यहं स्थण्डिले सुप्ता मासमात्रेण शुध्यति ॥  
 जपेक्षन्ततः पूतः शुद्धोभवति सर्वदा ।

एतद्दानस्य सौम्यत्वात् आधानाभावे क्षणमात्रं नामत्रयं जपेत्पूतो  
 भवति । एवं नारायणादीनां मूर्त्तीनां प्रतिग्रहे आधानाद्यकरणे  
 क्षणमात्रं नामत्रयेण शुद्धिः । अथवा दृष्टापूर्त्तादिकं कृत्वा न प्राय-  
 श्चित्तं तटाकारामदेवालयार्थं न स्त्रोदरपोषणार्थं प्रतिग्रहः ।

इति हेमाद्रौ चतुविंशतिमूर्त्तिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।



अथ दशावतारप्रतिमाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

मत्स्यः कूर्मोवराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः ।

रामो रामश्च रामश्च बुधः कल्किस्तथैव च ॥

जयन्तीदिवसे वाऽपि ग्रहे पुण्यागनेऽपि वा ।

शयनोत्थानद्वादशोर्मन्वादिषु युगादिषु ॥

दशरूपाणि कृत्वा सुवर्णेन विचक्षणः ।

‘पलद्वयसुवर्णेन प्रत्येकं प्रतिमाश्चरेत्’ ॥

मत्स्यावतारमालिख्य पूजयित्वा विधानतः ।

दद्याद्दध्यात्मविदुषे तस्य पुण्यं निशामय ॥

मातृतः पित्रृतश्चैव कुलकोटिसमन्वितः ।

वैकुण्ठे ‘वसतिं कृत्वा ततोनिर्वाणमश्रुते ॥

एवमन्यावतारान् यस्तत्तदुक्तदिनेषु च ।

दद्याद्यदिह विप्राय पूर्ववत् पुण्यमश्रुते ॥

अर्चितान् प्रभुभिर्दत्तान् विप्रोभोगपरायणः ।

प्रतिगृह्याऽऽत्मभोगार्थं ‘जायते भुवि निन्दितः ॥

(१) बल इति चेचित्तपुस्तकपाठः ।

(२) प्रतिमाप्राये इति चेचित्तपुस्तकपाठः ।

(३) निवर्तिमिति चेचित्तपुस्तकपाठः ।

(४) च विप्र इति क्रीतचेचित्तपुस्तकपाठः ।

आधानं वा तटाकादीन् अकृत्वा देववचकः ।

स याति नरकं घोरं कालसूत्रं मवासुखः ॥

चतुर्विंशमते—

सौम्यःप्रतिग्रहस्त्वेष इति<sup>१</sup> बुद्ध्या विचारयन् ।

अशन<sup>२</sup>च्छादने दक्षो वृथा भोगपरायणः ॥

न कुर्याद् धर्मनिलयं योविप्रस्तत्र संसृजेत् ।

तस्मात् पापनिवृत्त्यर्थं निष्कृतिं पापमोचनीम् ॥

प्रातःस्नात्वा यथाकालं नित्यकर्म समाप्य च ।

शालग्रामे तथा राजन् प्रतिमावां विधानतः ॥

पञ्चासृतैः पञ्चमस्त्रैर्मध्ये मध्ये निवेदनम् ।

अभिषिच्य पुनर्द्वे पञ्चवारं दिने दिने ॥

चतुर्थकाले चर्चामी स्वपेत् स्थण्डिलदेशतः ।

परेषुः प्रातश्चत्वाय पूर्ववद् विधिमाचरेत् ॥

एवं मासं व्रतं कृत्वा पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ।

गोदानं तत्र कुर्वीत प्रायश्चित्तोपपत्तये ॥

एकेन द्रव्येणाऽभिषिच्य ततो जलेन स्नापयित्वा मध्ये धूपदीप-  
नैवेद्यान्तं कृत्वा पुनरन्येन द्रव्येण सर्वं पूर्ववत्कुर्यात् । एतत् प्राय-  
श्चित्तं दशावतारप्रतिमाप्रतिग्रहे वेदितव्यम् । <sup>३</sup>एकावतारप्रतिग्रहे

(१) कालसूत्र परांशुख इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) इह इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) अशनाच्छादने इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(४) एकत्वप्रतिग्रहे इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।



दिनद्वयं प्रत्येकाभिषेकश्च, द्वये त्रयेऽप्येवं दिनसंख्याक्रमेणाभिषेच-  
नोयं एतद्दानप्रतिग्रहस्य सौम्यप्रतिग्रहत्वात्प्रायश्चित्ताख्यत्वम् ।

इति हेमाद्रौ दशावतारप्रतिमाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ रामलक्ष्मणप्रतिमाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे—

द्विजो यो भोगलोभार्थं पत्नीपुत्रवशङ्गतः ।

चातुर्मास्ये पुण्यकाले गृह्णीयाद्रामलक्ष्मणी ॥

अर्चिती गन्धवस्त्राद्यैः स्वर्णरूपावरिन्दमौ ।

कल्पीकविधिना राजन् प्रतिगृह्णन् सुखामये ॥

तेनाऽधानं तटाकादीन् कृत्वा मुक्तिपदं व्रजेत् ।

अन्यथा दोषमायाति प्रायश्चित्ती भवेत्तदा ॥

एतदुक्तप्रतिग्रहविषयं तद्व्यतिरिक्तप्रतिमाप्रतिग्रहे न त्वाधानादिकं  
उक्तद्रव्यप्रतिमाप्रतिग्रहे तत्तद्वर्णाकरणे तु प्रायश्चित्तमाह—

लिङ्गपुराणे—

द्विजो यस्तूक्तमार्गेण प्रतिमां चेत् प्रतिग्रहेत् ।

धर्मादिकं पराकृत्य प्रायश्चित्तमिदं चरेत् ॥

चैत्रशुद्धनवम्यान्तु 'स्नातोषसि जितेन्द्रियः ।  
 नित्यकर्म विधायाऽऽशु गन्धपुष्पनिवेदनैः ॥  
 तथैवाष्टसु यामेषु पूजयेद्रामलक्ष्मणौ ।  
 परेद्युः प्रातरुत्थाय पूर्ववत् स्नानमाचरेत् ॥  
 अभ्यर्थ्य विधिवद्भक्त्या ततोहोमं समाचरेत् ।  
 खगृह्णान्निं प्रतिष्ठाप्य आज्यभागान्तमाचरेत् ॥  
 तिलैश्च विरजा<sup>१</sup>होमं कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।  
 ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चात् यथाविभवसारतः ॥  
 अत्र सुवर्णप्रतिमाप्रतिग्रहे नवम्यामेकवारं पूजयित्वा परेद्यु-  
 र्विरजाहोमं कुर्यात् । एतेन महापातकनिवृत्तिर्भवति ।

इति हेमाद्रौ रामलक्ष्मणप्रतिमाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ श्रीमूर्तिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह—

देवीपुराणे—

विद्यमानधनो विप्रः स्वकिञ्चन इवार्जने ।  
 योऽर्चितान्तु<sup>१</sup> शिलां शालग्रामरूपां शिलोन्नतिम् ॥

(१) उषः स्नात्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) विरजो होममिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) अर्चयित्वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।



प्रतिगृह्य महायज्ञात् तत्पूजाविमुखो यदि ।  
विक्रयेद्यदि पापात्मा भवेत् स्थूणाघुणःखलः ॥

लिङ्गपुराणे—

शालग्रामशिलां विप्रः प्रतिगृह्य प्रयत्नतः ।  
तद्दर्शनं पराकृत्य विक्रयेद्यदि मूढधीः ॥  
स वै नरकभुक् प्रापी घुणस्तन्ने प्रजायते ।  
तस्य पापविशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तं निदर्शितम् ॥  
पञ्चरात्रमुषःस्नात्वा प्रातःसन्ध्यादिकं चरेत् ।  
पञ्चगव्यं पिवेत्पश्चात् पञ्चमन्त्रैः पुनः क्रमात् ॥  
पृथक् पृथक् प्राशयित्वा शुद्धो भवति निश्चयः ।  
पलमेकं तु गोमूत्रं पलार्धं चैव गोमयम् ॥  
क्षीरमष्टपलं दद्यात् त्रिपलं दधिसेवनम् ।  
सर्पिरेकपलं श्राद्धं पञ्चरात्रमतन्द्रितः ॥  
गायत्र्या चेति गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् ।  
आप्यायस्वेति वै क्षीरं दधिक्राव्णेति वै दधि ॥  
देवस्येति च मन्त्रेण पिवेदान्यमनुत्तमम् ।  
एतेन शुद्धिमाप्नोति विक्रयित्वा शिलां द्विजः ॥  
नोचेदिदं न 'कर्त्तव्यं' तत्पूजा सर्वपापहा ।  
सा शिला यस्य गृहस्था गयाक्षेत्रन्तु तद्गृहम् ॥

शालग्रामशिलां भक्त्या तुलसीकोमलैर्दलैः ।  
अर्चयेद्यदि मूढात्मा सर्वपापात्मसुखते ॥  
एतन्प्रायश्चित्तं तु विक्रेतुरेव न प्रतिग्रहीतुः ।

इति हेमाद्रौ श्रीमूर्त्तिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ चक्रपाणिप्रतिग्रहीतुः प्रायश्चित्तमाह—

विष्णुपुराणे—

चक्रपाणिं द्विजो यस्तु प्रतिगृह्य समर्चयेत् ।  
तन्मध्यं काशिकाचेत्रं तद्गृहं द्वारकोपमम् ॥  
तत्तीर्थं गङ्गया तुल्यं तत्प्रीत्या मनुजो भुवि ।  
सर्वपापविनिर्मुक्तः स याति परमं पदम् ॥  
चक्रपाणिं द्विजो मोहात् प्रतिगृह्यैव विक्रयेत् ।  
स मातृघातकः प्रोक्तः सर्वकर्मासु गर्हितः ॥  
ब्रह्मसूत्रं हयं कन्यां देवं धेनुं द्विजोयदि ।  
विक्रीणाति महत्पापं अवाप्नोति सुदारुणम् ॥

(१) यस्तु इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) अवाप्नोति इति चेष्टितपुस्तकपाठः ।

(३) विक्रयित्वा इति क्रीतचेष्टितपुस्तकपाठः ।



चक्रपाणिविक्रये शालग्रामविक्रयप्रायश्चित्तवत् सर्वं कुर्यात् ।

इति हेमाद्रौ चक्रपाणिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ शिवलिङ्गप्रतिग्रहविक्रयप्रायश्चित्तमाह—

स्कन्दपुराणे—

मारकतं स्फाटिकं लिङ्गं शिलारूपं द्विजोत्तमः ।

प्रतिगृह्य प्रयत्नेन उभयोस्तारकं द्विजाः ॥

अविक्रीय गृहे स्थाप्य पूजयेद्, यो' दिने दिने ।

तस्य पुण्यं निगदितुं मया ब्रह्मन् न शक्यते ॥

लिङ्गं शिलोन्नतं शुद्धं पञ्चसूत्रानुमोदितम् ।

पूजयेद्यदि पूतात्मा स पापात्परिमुच्यते ॥

शिवरात्र्यां चतुर्दश्यां चातुर्मास्यव्रतादिषु ।

प्रतिगृह्य समर्थोऽपि विक्रयेद्यदि पापधीः ॥

तत्कुलं नाशमायाति यमलोकमवाप्य च' ।

लिङ्गविक्रेतुः प्रायश्चित्तमाह—

(१) पूजयित्वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) अवाप्यते इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

मार्कण्डेयपुराणे—

संपाद्य बहुभिर्यज्ञैः प्रतिगृह्य नरोत्तमात् ।  
 विक्रयित्वा द्विजोमोहात् कालकूटं समश्रुते ॥  
 न तस्य पुनरावृत्तिर्यमलोकात् कदाचन ।  
 सोऽरण्यं निर्जनं गत्वा स्नात्वा प्रातर्यथाविधि ॥  
 लौकिकाम्निं प्रतिष्ठाप्य समिद्धेऽग्नौ हुनेद्विः ।  
 अयुतं प्रत्यहं पापी चरुणाऽऽज्यतिलैः सह ॥  
 त्र्यम्बकेणैव मन्त्रेण नियमासनपूर्वकम् ।  
 यावदस्तमयं याति संख्या तावत् प्रपूर्यते ॥  
 फलाहारं तदा कुर्यात् स्वपेदेवमनुस्मरन् ।  
 एवं कुर्यात् पञ्चरात्रं पञ्चायुतमतन्द्रितः ॥  
 पञ्चगव्यं पिवेत्यस्यात् शुद्धोभवति नान्यथा ॥

इति हेमाद्रौ शिवलिङ्गप्रतिग्रहतद्विक्रयप्रायश्चित्तम् ।

अथ शङ्खप्रतिग्रहतद्विक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे—

प्रतिगृह्य द्विजः शङ्खं देवपूजार्थमादरात् ।  
 सलक्षणं च शुद्धं पुण्यकालेषु पर्वसु ॥



विक्रयेद्यदि मोहात्मा यमलोकं समश्नुते ।  
 शङ्खदर्शनमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥  
 तं विक्रयित्वा मोहेन स पापी न भवेत् किम् ।  
 तस्यैव निष्कृतिरियं कथिता मुनिवक्त्रभिः ॥  
 'ज्ञात्वा हरिदिने शुद्धे कृतं पापमनुस्मरन् ।  
 उपविश्य शुची देशे विष्णोर्नाम्ना सहस्रकम् ॥  
 प्रातरारभ्य 'नियतो यावत्सूर्योदयोभवेत् ।  
 तावज्जपित्वा नामानि परेश्वरदये त्यजेत् ॥  
 ज्ञात्वा पुनस्तु द्वादश्यां पञ्चगव्यं पिबेन्मुदा ।  
 पारणं च ततः कुर्यात् शुद्धिमाप्नोति पौर्विकीम् ॥

इति हेमाद्रौ शङ्खविक्रयप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ घण्टाविक्रयप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

प्रतिगृह्य द्विजो घण्टां धूपपात्रञ्च साधनम् ।  
 पेटिकां देवपात्रञ्च स्नानपात्रं तथैव च ॥

(१) ज्ञात्वा इति श्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) बह्वरा इति वेदितपुस्तकपाठः ।

समर्थः प्रतिगृह्यादौ धनार्थं विक्रयेदिमान् ।  
स वै नरकमासाद्य 'दंशगोपो हि जायते ॥

स्कन्दपुराणे—

धूपपात्रञ्च घण्टाञ्च ज्ञानपात्रं च पेटिकाम् ।  
दीपसाधनपात्राणि समर्थः प्रतिगृह्य च ॥  
विप्रो धनविमो<sup>(१)</sup>हार्थी विक्रयेद्यदि मूढधीः ।  
स वै नरकमासाद्य दंशगोपो हि जायते ॥  
तस्य निष्कृतिरुद्दिष्टा<sup>(२)</sup> मुनिभिः सत्यवादिभिः ।  
प्रातः स्नात्वा शुचिर्भूत्वा देवागारं विशेषतः<sup>(३)</sup> ॥  
उपविश्य तदग्रे तु रङ्गवस्त्राद्यलङ्कृतः ।  
पालाशसमिधस्तत्र निक्षिपेच्छतसंख्यया ॥  
स्वगृह्याग्निं प्रतिष्ठाप्य प्राज्यभागान्तमाचरेत् ।  
यावज्जानुः सायमेति तदाऽऽहारं समाचरेत् ॥  
स्वपेहेवसमीपे तु पुनः प्रातः प्रबोधयेत् ।  
तत्रापि पूर्ववत्कृत्वा मण्डलं यत्र पूर्यते ॥  
तदा विरम्य नियमात् पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ।  
घण्टादिविक्रये तात प्रायश्चित्तमिदं स्मृतम् ॥

(१) निदंशगोप इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) धनविवागार्थी इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) उत्पन्ना इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) विशेषत इति लेखितपुस्तकपाठः ।



तस्मात् न प्रतिगृह्णीयाद् अन्नं वा जलमेव वा ।

यदि मोहात् प्रतिग्राही पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ॥

इति हेमाद्रौ घण्टाविक्रेतुः प्रायश्चित्तम् ।

अथ ताम्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे—

ताम्रपात्रं द्विजो यस्तु पुण्यकालेषु पर्वसु ।

प्रभुमात्राद् वृथाग्राही स वै नरकमश्नुते ॥

तदन्ते भुवमासाद्य वृहद्वृषणवान् भुवि ।

कूर्मपुराणे—

ताम्रं यदि द्विजो लोभाद् विभ्रयात् कारणं विना ।

पुण्यकालेषु पुण्यर्क्षे व्यतीपाते च वैधृती ॥

'भृत्वा नरकमाप्नोति वृहदण्डः स जायते ।

मत्स्यपुराणे—

पुण्यकालेषु संक्रान्ती व्यतीपाते च वैधृती ।

ताम्रं द्विजो राजदत्तं कूर्मदानमथापि वा ॥

प्रतिग्रहं महदुःखं अवाप्य च भुवःस्थले ।  
 बृहदण्डो भवेत् सोऽपि तस्मादेतत्परित्यजेत् ॥  
 प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति पौर्विकीम् ।  
 तद्व्यस्य चतुर्भागं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥  
 तेन मुक्तो भवेत्पश्चात् पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ।  
 अन्नं जलं वा दानं वा शुद्धिमेच्छन् न संग्रहेत् ॥  
 यदेवैतत् समुत्पन्नं पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ॥

इति हेमाद्रौ तास्यप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ कांस्यप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे—

धनिष्ठापञ्चकसृते अर्धोदयमहोदये ।  
 पुष्यकालेषु यः कांस्यं ग्रहणीयाद् द्विजोयदि ॥  
 रौरवं नरकं घोरं अनुभूय जनेश्वर ! ।  
 तदन्ते भुवमासाद्य चापजम् लभेत् सः' ॥

लिङ्गपुराणे—

(१) भवेत्तदा इति श्रुतिपुस्तकवाक्यः ।



अष्टाशीतिपलं कांस्यं तद्वहं वा तद्वहकम् ।  
 पुष्यकाले द्विजोलोभात् प्रतिगृह्य धनातुरः ॥  
 यमलोकमुपागम्य नरकान्ते भुवःस्थले ।  
 तत्कर्मशेषफलभुक् चाषो भवति निश्चयः ॥  
 तत्पापपरिशुद्धं तच्चतुर्थं श्रमादरात् ।  
 दद्याद् द्विजातये तात तस्मात् पापापमुच्यते ॥  
 तेनाऽन्नं वा सुवर्णं वा जलं वा वस्त्रमेव वा ।  
 प्रतिगृह्णाति चेद् देवात् पञ्चम्यं पिवेत्ततः ॥

इति हेमाद्रौ कांस्यप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ तिलपात्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

विष्णुप्रीत्यै यमप्रीत्यै स्त्रियमाणा गृहे तथा ।  
 ग्रहाणामनुशान्त्यर्थं रोगशान्त्यर्थमादरात् ॥

(१) अयं पादः क्रीतवेधितपुस्तकयोर्न दृश्यते ।

(२) प्रतिगृह्य यदा इति क्रीतवेधितपुस्तकपाठः ।

(३) द्यादधिं इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

तिलपात्रं प्रभोर्धृत्वा अर्चितं तिलपूरितम् ।

द्विजोलीमेन महता प्रतिगृह्य धनातुरः ॥

तत्पापफलमासाद्य जायते हरिरेव सः ।

मण्डूको भवेत् ॥

तद्दोषपरिहारार्थमथुतं जपमाचरेत् ।

एतदल्पद्रव्यविषयं, यथाशास्त्रकल्पिततिलपात्रप्रतिग्रहे विशेषमाह

ताम्रे त्रिंशत्पले पूर्णे प्रस्यमात्रतिलैः सह ।

पूजिते गन्धवस्त्राद्यैर्दक्षिणाभिर्यथोक्ततः ॥

प्रतिग्रहे द्विजः पापशुद्ध्यर्थं शास्त्रचोदिते ।

नियुतेन जपेद्देव्याः संख्यापूर्णमतन्द्रितः ॥

शुद्धोभवति दुष्टात्मा पापादस्मान्नराधिप ।

पञ्चगव्यं पूर्ववत् तत्रान्नजलधान्यसंग्रहे विप्रस्य पूर्ववत्प्राय-  
श्चित्तम् ।

इति हेमाद्रौ तिलपात्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।



अथाऽऽज्यावेक्षणप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

निरीक्षिताज्यं यो 'धत्ते कांक्षपात्रस्थितं मुदा ।

तस्याऽलक्ष्मीर्भवेद्वित्यं निर्भाग्यो भुवि जायते ॥

तद्दोषपरिहारार्थं प्रधानं संपरित्यजेत् ।

ज्ञात्वा तदानीमन्यत्र सहस्रं जपमाचरेत् ॥

उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ।

एतदल्पाज्यप्रतिग्रहविषयं शास्त्राद्व्याप्यतस्तत्र (?) निरीक्षितस्य  
प्रतिग्रहे अयुतगायत्र्या मुचिः ।

इति हेमाद्रौ तिलपात्रप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ हरिहरयोगे हरिहरप्रतिमाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

स्वरसंवत्सरे राजन् कार्त्तिके पूर्णमादिने ।

योगो हरिहरो नाम सर्वपापप्रणाशनः ॥

(१) इत्या इति चेद्विदुस्तद्व्यापः ।

(२) जायते भुवणिति श्रौतपुस्तकपाठः ।

हरिहरयोगे हरिहरप्रतिमाप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् । ८३८

क्रतुकोटिसमायोगो गङ्गास्नानायुतैः समम् ।

महापातकसङ्घातदावानलसमोमुने ॥

तत्र स्नानानि दानानि पितृश्राद्धं महत्तरम् ।

योगे तत्र तदा राजन् सुखजोवा नरेश्वरः ॥

हरिहरं स्वर्णमयं गन्धवस्त्राक्षतादिभिः ।

पूजयित्वा जागरित्वा विप्रायाऽध्यात्मवेदिने ॥

ददाति यदि पूतात्मा मुक्तिमाप्नोति पार्थिव ।

लिङ्गपुराणे—

योगे हरिहरे राजन् ब्राह्मणोवा जनाधिपः ।

योवा कोवा धनी लोके पूजयित्वा हरिं हरम् ॥

जागरित्वा तदा रात्रिं पर्युर्विधिपूर्वकम् ।

अर्चयित्वा द्विजाग्राय दद्याद्दक्षिण्यं सह ॥

तस्य सुखफलं वक्तुं मया ब्रह्मन् शक्यते ।

न तस्य पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात् कदाचन ॥

मुक्तिस्नानानि चत्वारि कलौ पापेताम्ननाम् ।

अवसात्परिग्राही न च लौकिकसाधनः ॥

परित्यजन् लोकवार्त्तां परिव्राड्मुक्तिभाक्सदा ।

अन्तकाल उपायाते मनसाऽन्यं न संस्मरेत् ॥

नारायणं समुच्चार्य स वै मुक्तिपदं व्रजेत् ।

ब्रह्मज्ञानं सदाशास्त्रं वेदान्तं परिशीलयन् ॥



स एव मुक्तिभाग् विप्रो न हयं संस्मरन् मुदा ।

उत योगं हरिहरं साधयेद्यदि पुण्यवान् ॥

स एव मुक्तिमायाति यो वा को वा भुवःस्थले ।

स्वावरत्वमवाप्नोति तस्मादेतत्परित्यजेत् ॥

कूर्मपुराणे—

योगे हरिहरे विप्रः प्रतिगृह्य धनातुरः ।

स तु पापं महद् घोरं अनुभूय तदा तदा ॥

स्वावरत्वं 'व्रजे' लोके यावदाभूतसंप्रवम् ।

प्रायश्चित्तमिदं राजन् मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥

'अन्यं' धर्मं परित्यज्य ब्रह्मास्थानमुपागमत् ।

तैरनुज्ञामवाप्याऽथ कुर्याच्चान्द्रायणद्वयम् ॥

उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुध्यति ।

तेन शुद्धिमवाप्नोति न दानैर्ब्राह्मणार्चनैः ॥

इति हेमाद्रौ हरिहरयोगे हरिहरप्रतिग्रह प्रायश्चित्तम् ।

(१) भवेत् इति वेचितपुस्तकपाठः ।

(२) धर्मं इति श्रीतपुस्तकपाठः ।

अथार्धनारीश्वरयोगे प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

ब्रह्मपुराणे—

स्वरसंवत्सरो<sup>१</sup> माघपूर्णिमायोगयुग्यदा ।

तत्राऽपि भगवान् शम्भुरर्धनारीश्वरोऽव्ययः ॥

पूजनीयोऽनुभिः पापमोचने नाऽन्यसाधनः ।

अत्र दानं महापुण्यं स्नानं वा विप्रभोजनम् ॥

पितृनिर्वापणं वाऽपि दीपो वा देवतालये ।

होमो वा तिलसंमिश्रः सर्वपापापनुत्तये ॥

भूमनोऽं प्रतिमां कृत्वा सौवर्णीं लक्ष्मणान्विताम् ।

पूजयित्वा प्रदोषे तां जागरित्वा निशामिमाम् ॥

परेद्युः पुनरभ्यर्च्य पूर्ववद्बिधिपूर्वकम् ।

योदद्याद् विप्रवर्ध्याय पूर्ववन्मुक्तिभागभवेत् ॥

मनुष्यजन्म धिक् कष्टं मलमूत्रविगर्हितम् ।

सर्वं पापालयं ज्ञेयमस्थित्वङ्मांसपूरितम् ॥

मनुष्यजननाद्राजन् पाषाणत्वं वरं सदा ।

अतःस्वार्जितवित्तेन योगमेनं समाचरेत् ॥

(१) संवत्सरे इति श्रौतपुस्तकपाठः ।

(२) पौर्णमासीति श्रौतवेचितपुस्तकपाठः ।

(३) हननादिति श्रौतवेचितपुस्तकपाठः ।



स याति ब्रह्मणः स्थानं नरः कल्पावपूरितः ।

अत्र यो ब्राह्मणो लोभाद् वृथा 'कुर्यात्' प्रतिग्रहम् ॥

स एव नरकस्थायी यावदाभूतसंभवम् ।

एतत्सात्त्विकदानं हि वृथा तस्य परिग्रहे ॥

प्रायश्चित्ती भवेत्सोऽपि यागादिकमद्यापि वा ।

उभयोर्यदिलोभेन नरकं प्रतिपद्यते ॥

तस्य वै निष्कृतिदृष्टा पूर्ववत्सर्वमाचरेत् ।

सखीनाशयणचम्पापट्टीयोगादिवदुत्तरायणयोगेषु प्रतिग्रहे त्वेवमेव  
प्रायश्चित्तं विवेचनीयं न चाऽन्यथा ।

इति हेमाद्रौ चर्जनारीषरयोगे प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ दुर्जनप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

वेदमार्गं परित्यज्य सदा वेश्यापरायणः ।

कर्णहीनो वृथाह्वी देवब्राह्मणनिन्दकः ॥

सन्ध्यादिनित्यकर्माणि त्यक्त्वा ग्रामस्थमाचरेत् ।

वृथाहिंसा मृगादीनां सन्तापोयतिसाधुषु ॥

पत्नीपुत्रपितृभ्रातृदेवताराधनं त्यजेत् ।  
 परवित्तं परक्षेत्रं परदारापहारणम् ॥  
 वेदशास्त्रपुराणेषु कथासु महतीषु च ।  
 अविश्वासो हेतुवादं चार्वाकीयं पठंस्तथा ॥  
 इदं पापमिदं पुण्यं इदं वै विप्रसाधनम् ।  
 अयं परोपकारश्च अयं विष्णुः शिवोऽव्ययः ॥  
 उपवासव्रतादीनां जपादीनामवास्तवम् ।  
 कथामेकां पूर्वतश्च पश्चादेकां तथावहन् ॥  
 कर्णमूले गन्धरेखां शिरोष्णीषश्च वक्रगम् ।  
 नासिकाग्रं ललाटे वा तिलकं वा प्रकाशयेत्<sup>१</sup> ॥  
 शुक्रं कपोतं गृध्रं वा धारयेत् श्वेनमेव वा ।  
 चाण्डालादिषु संसर्गं ताम्बूलं भक्षयेन्मुदा ॥  
 पर्वकाले पितृभ्रातृ सोमसूर्यग्रहेऽपि वा ।  
 द्विभुक्तः पापमनसा गच्छेन्<sup>२</sup> नारीं पराङ्गनाम् ॥  
 अवेक्षणममेध्यस्य अभोज्यं भक्षयेन्मुदा ।  
 पश्चाद्भिं भोजनं त्यज्ज्ञा पितृमातृसुतेः सह ॥  
 भोजनं कुरुते विप्रः पापमात्रं न चिन्तयन् ।  
 अयं दुर्जनसंज्ञः स्यात् तं कदा नाऽऽलपेद्बुधः<sup>३</sup> ॥

(१) प्रकाशनमिति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) कन्यामिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) मुदा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।



शकटं पञ्चहस्तेन शतहस्तेन वाजिनम् ।  
 हस्तिनं शतहस्तेन दुर्जनं दूरतस्थजेत् ॥  
 अतोदुर्जनसंसर्गः परित्याज्यः सुखेऽसुभिः ।  
 पुण्यकालेषु पुण्याहे नदीतीरेषु सर्व्वदा ॥  
 अन्नं वा सलिलं वापि हिरण्यं धान्यमेव वा ।  
 'गृह्णन् नरकमाप्नोति तस्मादेतत् परित्यजेत् ॥  
 यदि देवात् समुत्पन्नस्तस्माद् राजन् परिग्रहः ।  
 तदा मनसि संस्तूय हेयं तज्जनवह्नभ ॥  
 छात्वा सचैलं सहसा प्राजापत्यं समाचरेत् ।  
 सुवर्णमात्रे द्विगुणं अन्ने पादं जले तथा ॥

इति हेमाद्रौ दुर्जनप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथाततायिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।

क्षेत्रदारापहर्त्ता च षडेत आततायिनः ॥

एतत्प्रतिग्रहं कृत्वा विप्रो नरकमाप्नुयात् ।  
 वृश्चिकं दुर्जनं सर्पं भिषजश्चाततायिनम् ॥  
 पापिष्ठं दुर्भगं ब्राह्मं नग्नमुत्कृत्तनासिकम् ।  
 प्रातर्न पश्येदेतांसु दृष्ट्वा पश्येद्दिवाकरम् ॥  
 चन्दनं रोचनं हेममृदङ्गं दर्पणं मणिम् ।  
 गुरुमग्निं तथा सूर्यं प्रातः पश्येत् प्रयत्नतः ॥  
 अग्निचित् कपिला 'पत्नी राजा भिक्षुर्महोदधिः ।  
 दृष्टिमात्रात् पुनन्येते तस्मात् पश्येत नित्यशः ॥  
 'भर्तृक्षीं पुष्पिणीं नारीं पुत्रहीनां निराश्रयाम् ।  
 सवाहनयतिं दृष्ट्वा सचैलं स्नानमाचरेत् ॥  
 पतितं कुष्ठिनं चापं दुर्जनं चाऽऽततायिनम् ।  
 हरिं सर्पं शुकं स्पृष्ट्वा सचैलं स्नानमाचरेत् ॥  
 एतत्प्रतिग्रहे राजन् पूर्वमुक्तं मनोषिभिः ।  
 प्रायश्चित्तं तथा कुर्याद् अन्नदानं जलैः सह ॥  
 नाऽन्यथा शुद्धिमाप्नोति दानैर्वा बहुभिर्नरः ।

इति हेमाद्रौ आततायिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) सखी इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) आलम्बीति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(३) जलं तथा इति क्रीतखेतपुस्तकपाठः ।



अथ पाषण्डप्रतियहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

शूद्रधर्मरतो वाऽपि तप्तमुद्राङ्कितस्तया ।

लिङ्गधारी तु सुखजः शुष्कतर्कानुवादवान् ॥

विष्णुदेवं द्विजं पाञ्चयज्ञं शास्त्रं पतिव्रताम् ।

उपोषणादिकं त्यक्त्वा आत्मभोगपरायणः ॥

शिशुं हेष्टि परं हेष्टि देवपूजां व्रतं तथा ।

दानं वा नियमं वापि कुर्व्याणं हेष्टि यो नरः ॥

एते पाषण्डिनः प्रोक्ताः दुर्जनेष्वेषु भागशः ।

पाषण्डिनश्चेदगृह्णीयाद् द्विजो भोगपरायणः ॥

कुर्याद्देहविशुद्धयर्थं प्राजापत्यद्वयं सक्तम् ।

हिरण्यादिसन्भवे पूर्व्ववद् द्रष्टव्यम् ।

इति हेमाद्रौ पाषण्डप्रतियहप्रायश्चित्तम् ।

अथ कुण्डगोलकयोः प्रतियहप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

‘जीवितञ्च पतिं त्यक्त्वा कुमारं स्यतेऽन्यतः ।  
 स पुत्रः कुण्डसंज्ञः स्यान्नोक्तद्वयवहिष्कृतः ॥  
 सा माता जारिणी नामः स पुत्रः पतितो भवेत् ।  
 मृते भर्त्तरि या नारी सूते पुत्रं तथाऽन्यतः ॥  
 स शिशुर्गोलको नाम सर्वधर्मवहिष्कृतः ।  
 न नामकरणं वाऽपि न मौञ्जीबन्धनं तथा ॥  
 कुण्डगोलकनामानौ दर्शनात् पापवर्हिनी ।  
 दर्शनात् स्पर्शनान्नित्यकीर्त्तनात् पुण्यहारिणी ॥  
 नित्यनैमित्तिके काम्ये स्नानदानजपादिषु ।  
 नेतयोर्दर्शनं कार्यं क्षुतं जृम्भणमेव वा ॥  
 सन्त्यजेद्दर्शनं कृत्वा श्रवणं जृम्भणस्तथा ।  
 विरम्य भोजनात् पश्चात्कार्तण्डमवलोकयेत् ।  
 एतयोः पापयोर्यस्य द्विजः संस्कारकर्त्तुः ॥  
 आचार्यत्वं सक्तत् कुर्थात् स विप्रस्तत्समीभवेत् ।  
 तस्योपनयनं भूयः केशानां वपनं तथा ॥  
 प्रायश्चित्तं तदा कुर्यात् षड्विं विधिपूर्वकम् ।  
 त्यक्त्वा प्रतियहे राजन् सुवर्णं धान्यमादरात् ॥



अन्नं वा जलमात्रं वा प्रायश्चित्तमिदं चरेत् ।

सुवर्णसंग्रहे ताभ्यां प्राजापत्यद्वयं चरेत् ॥

धान्ये तदर्द्धमर्द्धं स्याद् अन्नतोयप्रतिग्रहे ।

एवं शुद्धिमवाप्नोति अन्यथा वै न निष्कृतिः ॥

कुण्डगोलकयोः केचित् प्रायश्चित्तं वदन्ति हि ।

पराशरादयः सर्वे इति यत्तदसाम्प्रतम् ॥

इति हेमाद्रौ कुण्डगोलकप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ वेश्याप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

वेश्याजनात्तथा' राम पैठके पुण्यपर्वसु ।

आमं सुवर्णं रजतं प्रतिगृह्य द्विजो यदि ॥

तेन जीवेन्महापापी मृत्वा नरकमाप्नुयात् ।

नदीतीरे पुण्यकाले पैठकेषु च पर्वसु ॥

वेश्याप्रतिग्रहं कुर्वन् द्विजश्चाण्डालतां व्रजेत् ।

अन्ते नरकमासाद्य सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥

(१) प्रतिग्रहे इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

महाभारते—

दशसूनासमचक्री दशचक्रिसमोध्यजी ।

दशध्वजिसमा वेश्या दशवेश्यासमो नृपः ॥

वेश्याप्रतिग्रहः स्वर्गो दानमन्नं वचस्तथा ।

एतानि तस्य पुण्यानि हरन्ति क्षणमात्रतः ॥

तस्माद्विप्रैः परित्याज्यो वेश्यायाः सम्परिग्रहः ।

यदि प्रतिग्रहो राम प्रायश्चित्तं शृणुष्व मे ॥

केशानां वपनं कृत्वा संस्कारं पुनराचरेत् ।

प्राजापत्यत्रयं कुर्यात् तण्डुलानां परिग्रहे ॥

सुवर्णमानसंग्राहे षड्विंशं कच्छमाचरेत् ।

अग्ने जले च वस्त्रे च प्राजापत्यं समाचरेत् ॥

एतत् सप्तप्रतिग्रहविषयं अभ्यासे द्विगुणं अत्यन्ताभ्यासे  
चतुर्गुणं सम्बत्सरादूर्ध्वं तत्तम इति सूचितम् ।

इति हेमाद्रौ वेश्याप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।



अथ भर्तृघ्नी प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

कर्मपुराणे—

भर्तारं हन्ति या नारी गृहदाहादिभिर्वधैः ।

परप्रेरणया 'वाऽपि सा नारी भर्तृघातिनी ॥

शिवधर्मोत्तरे—

या नारी बहुभिर्विप्रं प्रतिहन्ति विषादिभिः ।

राजासक्ताऽन्यतो विप्रः कदा तां नाऽवलोकयेत् ॥

चतुर्विंशतिमते—

गृहदाहेन पाषाणरज्जुबन्धादिभिर्गृहे ।

भर्तारं हन्ति या पापा कर्मणा दिवि पीडया ॥

यमदूतेस्तदा बद्धा पीडिता यमकिङ्करैः ।

क्रोशन्ती स्वकृतं कर्म निन्दन्ती जनकं स्वकम् ॥

कर्मणा मनसा वाचा भर्तारं याऽवमन्यते ।

तदा ज्ञां या परित्यज्य तस्याः प्रोक्ताऽप्यधोगतिः ॥

भर्तृघ्नी ब्रह्महन्ता च उभयं याति रौरवम् ।

ततः प्रतिग्रहस्याज्यो भर्तृघ्न्याः पापशङ्कया ॥

दोषं बुद्ध्वा यदा विप्रः तस्याः कुर्यात् प्रतिग्रहम् ।

महान्तं नरकं गत्वा भवेद्भुवि तपोदरः ॥

पुण्यकालेषु संक्रान्ती व्यतीपाते च वैष्टुती ।

तत्प्रतिग्रहणं कुर्यात् तदा पापविशुद्धये ॥

सुवर्णे रजते वस्त्रे अग्ने जलपरिग्रहे ।

‘तप्तं तदूर्ध्वं पादोनं क्रमात्कृत्वा विशुध्यति ॥

एतदज्ञानविषयं ज्ञात्वा प्रतिग्रहे द्विगुणं अभ्यासे त्रिगुणं एवं  
वत्सरादूर्ध्वं सोऽपि तत्समः ।

इति हेमाद्रौ भर्तृघ्नीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ व्यभिचारिणीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

विटभाषणं दृष्टिर्हासो निर्लज्जत्वं वहिःस्त्रितिः<sup>१</sup> ।

एतानि पञ्च नारीणां व्यभिचार उदाहृतः ॥

मैथुनचाष्टविधम्—

स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं शुद्धभाषणम् ।

सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृतिरेव च ॥

एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ।

(१) चान्द्रसिति काशीपुस्तकपाठः ।

(२) लज्जाविमोक्षणं इति चेन्नितपुस्तकपाठः ।



कृते तु स्मरतोऽधर्मस्तेतायां दर्शनाद भवेत् ।

द्वापरे स्पर्शनात्प्रोक्तः<sup>१</sup> कलौसम्पर्कतः क्रमात् ॥

अष्टविधमैधुनमिति कलियुगव्यतिरिक्तविषयं कलियुगे स्मरणादिकं  
सम्भवत्येव, क्रियानिर्वृतिः साक्षात्संसर्गः, स एव हि दोषः ।  
रजोदर्शनाच्छुद्धिः । तदेवाऽऽह—

वामनपुराणे—

स्त्रीणां स्मरणजं पापं मासि मासि रजःस्रुतेः ।

नश्यते<sup>२</sup> हीनसंसर्गाद् गर्भं त्यागोविधीयते ॥ इति—

कूर्मपुराणे—

स्त्रीणामहरहः पापं स्मरणाद् दृष्टितस्तथा ।

नष्टत्वं याति राजेन्द्र मासि मासि रजःस्रवात् ॥

परसंसर्गजोदोषो न स्त्रीणत्वमवाप्नुयात् ।

तदपि स्त्रीणतां याति गर्भं त्यागोविधीयते ॥

अथ साक्षाद्भविचारः स्त्रीणां यदा सम्भवति पतिः स्वयमेव  
पश्यति न तु वार्त्ताभावेण । तदाऽऽह—

कात्यायनः—

स्नानभूतं सुदृष्टञ्चेत् प्रष्टव्यं न तु निग्रहः ।

तथाऽपि यत्नतो रक्षेद् गर्भं त्यागो विधीयते ॥

(१) गर्भं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) गर्भं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) पुरुषसंसर्ग इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) दर्शयति इति लेखितपुस्तकपाठः ।

तद्गर्भसम्भवे नारी यदा भर्त्ताऽपि त्यक्ता तदा तद्यतिग्रहे दोषमाह ।

लिङ्गपुराणे—

व्यभिचारे स्वयं दृष्टे त्वाजिता या धवादिभिः ।

तस्याः प्रतिग्रहस्याज्योमुखजैः पापभीरुभिः ॥

तथाऽपि दैवात् प्राप्तचेत् सुवर्णं धान्यमेव वा ।

प्राजापत्यं चरेत्स्वर्णे तदर्द्धं धान्यसम्भवे ।

पादश्चरेत्ततः प्रसादं अन्नतोयादिसम्भवे ॥

इति हेमाद्रौ व्यभिचारिणीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ चाण्डालप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवीपुराणे—

चाण्डालादेर्द्विजोमोहात् प्रतिगृह्य धनादिकम् ।

तेन तत्कर्मकथ्यन्न तत्सर्वं तदवामिदम् ॥

भोक्तारोनरकं यान्ति 'कर्त्ता चाण्डालतां व्रजेत् ।

चाण्डालेन कृतं वस्त्रं वर्जयेत् पुण्यकर्मसु ॥

स्नाने दाने जपे होमे स्वाध्याये पितृतर्पणे ।

तस्य स्मरणमात्रेण तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥



तदाह—

आपस्तम्बः—

“चाण्डालोपस्पर्शने सभाषायां दर्शने च दोषः, तत्र प्रायश्चित्तं अवगाहनमपामुपस्पर्शनं, सभाषायां ब्राह्मणसभाषा, दर्शने ज्योतिषां दर्शन”मिति ।

चाण्डालान् नैव गृह्णीयाद् विप्रोधन्मपरायणः ।

तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति चान्द्रायणचतुष्टयात् ॥

सक्तप्रतिग्रहे तावत् प्रायश्चित्तं विशोधनम् ।

अभ्यासे त्रिगुणं प्रोक्तं तत्समस्तं ततः परम् ॥

इति हेमाद्रौ चाण्डालप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ परिवित्तिपरिवेत्तप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

मार्कण्डेयपुराणे—

अनूढे भ्रातरि ज्येष्ठे यवीयान् परिणयेद्यदि ।

पूर्वजः परिवित्तिः स्यात् परिवेत्ता द्वितीयजः ।

परिवित्तसु तत्पुत्रोद्वितीयः परिविव्रवान् ॥

कूर्मपुराणे—

ज्येष्ठो यद्यङ्गहीनः स्यान् भूकोऽपस्मारवान् यदि ।  
तदनुज्ञामवाप्याऽथ तदृणं परिकल्प्य च ॥  
ज्ञातकादि व्रतं कृत्वा कदल्याऽथ विवाह्य च ।  
द्वितीयः परिणयेत्तत्र अन्यथा पतितो भवेत् ॥  
एवं न शास्त्रदोषः स्याद् अहो भवति लौकिकः ।  
तौ तत्पुत्रौ तयोर्दाराः पतिताः स्युर्न संशयः ॥  
दाने नित्यव्रते काम्ये न कर्मार्हा भवन्ति ते ।  
तस्मादेतत् परित्याज्यं दर्शनभाषणं तथा ॥  
परिग्रहः परित्याज्यः विप्रैर्धर्मपरायणैः ।  
तथापि लोभवान् विप्रः कुर्याच्चेत् तत्प्रतिग्रहम् ॥  
न तेन शुद्धिमाप्नोति सुराभाण्डोदकं यथा ।  
यागार्थं भरणार्थं वा कुरुते यः<sup>१</sup> परिग्रहम् ॥  
पराकत्रयमात्रेण स शुध्येन्न तदल्पतः ।  
यागार्थं धनवाहुल्ये तप्तकच्छुशतं चरेत् ।  
पराकस्त्वल्पमात्रेण अन्नवस्त्रे तदर्धतः ॥

इति हेमाद्रौ परिवेत्तादिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) द्विजो यस्तत् इति क्रीतवेचित्तपुस्तकपाठः ।



अथ पुस्तकादिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे—

शास्त्रं पुराणं काव्यञ्च स्मृतिं नाटकमेव वा ।  
दद्याद्द्वै पुण्यकालेषु व्यतीपाते च वैष्टुती ॥  
द्विजायाऽध्यात्मविदुषे फलकं बाह्यलेखकम् ।  
सप्तजन्मसु विद्वान् स्वात् सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित् ॥

कूर्मपुराणे—

पुराणं धर्मशास्त्रञ्च स्मृतिं काव्यं सनाटकम् ।  
पुण्यकालेषु संक्रान्ती ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥  
यो दद्याद् विप्रवर्याय स भवेत् सर्वशास्त्रवित् ।  
द्विजोयः प्रतिगृह्णाति द्रव्यलोभात् सरस्वतीम् ॥  
सोऽपि जन्मान्तरे राजन् विद्यावान् सम्प्रजायते ।  
प्रतिग्रहधनाहं तु विक्रयित्वाऽऽत्मजीवनम् ॥  
कुर्याद्यदि स पापात्मा प्राजापत्यत्रयं चरेत् ।  
उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्यं पिवेच्छुचिः ।  
अन्यथा दोषमाप्नोति ब्राह्मणोभवति भूतले ॥

इति हेमाद्रौ पुस्तकादिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ ब्राह्म्यादिभ्योऽपवीतादिप्रतियह-  
प्रायश्चित्तमाह ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

अनध्याये तु यत्सूत्रं यत्सूत्रं रक्षया कृतम् ।  
यत्सूत्रं दारुसम्भूतं क्रीतं यद्ब्रह्मसूत्रकम् ॥  
ब्राह्म्यादिभिस्तथा दत्तं तत्सूत्रं परिवर्जयेत् ।  
संभिकं ग्रन्थिसंयुक्तं स्थूलं सूक्ष्मं च शार्ङ्गैरम् ॥  
प्रमाणहीनमधिकं न योज्यं तद्विजातिभिः ।  
नाभेरूर्ध्वमनायुष्यं नाभ्यधस्तात्तपःक्षयः ॥  
तस्मान्नाभिसमं कुर्यादुपवीतं विचक्षणः ।  
एकावृतं गार्हपत्यं द्वितीयं दक्षिणाभिधम् ॥  
तृतीयं चाऽऽहवनीयं स्याद् वेदिर्देवमयी शुभा ।  
ग्रन्थिस्तस्य परं ब्रह्म विदितं विप्रपुङ्गवैः ॥  
नित्यनैमित्तिकादीनि कर्माणीह समाचरेत् ।  
दिने दिने क्रतुफलं सम्प्राप्नोति न संशयः ॥  
एतद्दुर्मागवर्त्तिभ्यः प्रतिगृह्य विजातयः ।  
यद्यत्कर्मा तदा कुर्यु स्तत्तद् भवति निष्फलम् ॥

(१) दक्षिणाततम् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) यथा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) आप्नोति इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।



पूर्व्ववल्ग्वक्षणीपेतमुपवीतं द्विजोत्तमः ।  
 धृत्वा नित्यं यदा कुर्यात् तदाऽऽनन्ताय कल्पते ॥  
 पूर्व्वोक्तेभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यः प्रतिगृह्योपवीतकम् ।  
 कुर्याद्यदि द्विजः कर्म महादोषमवाप्नुयात् ॥  
 तद्दोषोपशमायाऽलं प्राजापत्यं समाचरेत् ।  
 अन्यद् धृत्वा सुखी भूयाद् अन्यथा दुःखवान् भवेत् ॥

इति हेमाद्रौ उपवीतप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ नटविटगायकेभ्यः प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

नटश्च विटवृत्तिश्च गायकः परिहासकः ।  
 चारुवाकश्च पद्यैते न कर्माहर्हाः कलौ युगे ॥  
 देवागारे राजगृहे वृत्तिं प्राप्य दिने दिने ।  
 कुमारीं भगिनीं चाऽन्यां नर्त्तयेद्यः स नाटकः ॥  
 वेदशास्त्रं परित्यज्य नित्यं नैमित्तिकं तथा ।  
 विहरेत् परनारीभिर्यः पुमान् स विटः स्मृतः<sup>१</sup> ॥

(१) विहृत्य इति चेद्विहितपुस्तकपाठः ।

(२) परनारीर्बः स पुमान् विटवृत्तिमान् इति क्रीतचेद्विहितपुस्तकपाठः ।

हरीश्वरकथां त्यक्त्वा प्रबन्धान् 'कविकल्पितान् ।  
 पठन् योवर्त्तयेन्नित्यं स गायक इतीरितः ॥  
 मातरं भगिनीं श्वश्रूं श्वशुरं पितरं गुरुन् ।  
 देवं वह्निं तथा धेनुं यः सदा परिहासयेत् ॥  
 यं सदा वर्ज्यन्तीह साधवः साधुवत्सलाः ।  
 परिहासजनः सोऽपि तं कदा नाऽवलोकयेत् ॥  
 अवाच्यं वा सुवाच्यं वा सदा दुर्भाषणं वदन् ।  
 सर्वान् साधून् समालोक्य चारुवाक्यैर्विहासयन् ॥  
 यः<sup>१</sup> सर्वधनसन्त्यागी स चार्वाक इतीरितः ।  
 एतेभ्यो यदि योविप्रो गृह्णीयाद्<sup>२</sup> धनमुत्तमम् ॥  
 स कुर्व्याद्<sup>३</sup> देहशुद्धये प्राजापत्यं विशोधनम् ।  
 उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ।  
 प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं सर्वपापप्रणाशनम् ॥

इति हेमाद्रौ नटविटगायकप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

- 
- (१) पुरुषकल्पितान् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।  
 (२) स इति लेखितपुस्तकपाठः ।  
 (३) गृह्णीयाद् इति लेखितपुस्तकपाठः ।  
 (४) कुर्वीत इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।
-



अथाऽऽभीरप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

सूतप्रोक्ते—

ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयात् सर्वत्राऽऽभीरवर्जितम् ।

तस्य वै निष्कृतिर्नाऽस्ति आभीरेभ्यः<sup>१</sup> प्रतिग्रहे ॥

स्कन्दपुराणे—

भाषान्तरं न जानद्भिः सभाषायां न संवदेत् ।

असौ विप्रस्त्वयं वेद इदं पापमिदं फलम् ॥

कुटीरे वर्तुलाकारे सदा धेनुप्रपोषकाः ।

तत्क्षीरादीनि विक्रीय जीवयन्ति सदा भुवि ॥

स ह्याभीर इति ख्यातः सर्वकर्मवहिष्कृतः ।

तस्माद्धेनुं वा धान्यं वा पुण्यकाले उपागते ॥

प्रतिगृह्य द्विजोलोभात् पञ्चान्नरकमश्नुते ।

तद्दोषपरिहारार्थं प्राजापत्यद्वयं चरेत् ।

अन्यथा दोषमाप्नोति न तस्मान् मुच्यतेऽधुना ॥

इति हेमाद्रौ आभीरप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) आभीराणां इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ चातुर्मास्यव्रतोद्यापनेषु प्रतिग्रह-  
प्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

वर्ज्यं जीरकताम्बूलं गोधूलिसनमाचरेत् ।  
गोमृङ्गोदकसंस्नानं सन्ध्यायां मौनमेव च ॥  
शिवविष्णोश्च स्मरणं पुराणपठनं तथा ।  
पुराणश्रवणं शास्त्रपठनं तुलसीदलैः ॥  
विष्णुपूजां तथाशम्भोर्विष्वक्पतेश्च नामभिः ।  
अधःशय्यां पत्रभुक्तिं ब्रह्मसूत्रं सचन्दनम् ॥  
तुलसीदलदानञ्च दूर्वाधारणमेव च ।  
विष्णुकान्तं तथा धार्यं भानुचन्दनमेव च ॥  
श्रीमूर्तिदानं द्वादश्यां सूर्यार्घ्यं प्रत्यहं तथा ।  
सृष्टान्नभोजनं विप्र प्रातःस्नानं तथैव च ॥  
सहस्रनामपठनं विष्णोर्वा शङ्करस्य च ।  
अखण्डदीपदानञ्च शाकत्यागं चरेत्तथा<sup>१</sup> ॥  
श्रावणे वर्जयेत् शाकं दधि भाद्रपदे त्यजेत् ।  
आश्विने वर्जयेत् क्षीरं कार्तिके द्विदलं त्यजेत् ॥  
ताम्बूलं पल्लवं पुष्पं फलं कोशं च जीरकम् ।  
शिशुं बीजञ्च निर्यासं दशधाशाकमुच्यते ॥

(१) तथैव च इति श्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।



धात्रीफलं सदा ग्राह्यं विष्णुप्रियकरं महत् ।  
 शाकत्यागस्तथा विष्णोस्त्रिदिने पापवर्जिते ॥  
 क्षीराब्धिपूजा राजेन्द्र दिवानिद्राविवर्जनम् ।  
 पञ्चगव्यप्राशनञ्च द्वादशद्वादशीदिने ॥  
 तथा तैः स्नपनं शम्भोर्हरेर्वा प्रत्यहं व्रतम्<sup>१</sup> ।  
 रङ्गवल्लीव्रतं तद्वद् गोष्ठे वृन्दावनेऽपि वा ॥  
 प्रतिमासं चतुर्थ्यान्तु गणनाथस्य पूजनम् ।  
 प्रतिपक्षे तृतीयायां गौरीपूजामहाव्रतम् ।  
 द्वादश्यां प्रत्यहं वाऽपि गोदानं पापनाशनम् ॥

एतानि चातुर्मास्यव्रतानि ।

एतेषां च व्रतानां च महत्सूत्रापनेषु यः ।  
 प्रगृह्णाति द्विजोलोभात् तत्तद्दानं सुखामये ॥  
 तत्तद्दानफलं भोक्तुं यमलोकमवाप्नुयात् ।  
 एतत्प्रापविशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तमुदाहृतम् ॥  
 गवां प्रतिग्रहे चान्द्रं सुवर्णं तप्तमेव च ।  
 प्राजापत्यं तथा वस्त्रे अन्ने गव्यं पिवेत्ततः ॥

(१) निर्जिते इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) व्रतो इति लेखितपुस्तकपाठः ।

कार्तिकमासव्रतोद्यापने प्रतिग्रहे प्रायश्चित्तम् । ८५३

एतेषां द्रव्यबाहुल्ये पूर्णं प्रायश्चित्तम् यदुक्तं, अल्पे तदर्धं, अत्यन्ताल्पे  
पादः, अतोन्मूलं वा ग्राह्यम् ।

इति हेमाद्रौ चातुर्मास्यव्रतोद्यापनेषु प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

### अथ कार्तिकमासव्रतोद्यापनं प्रतिग्रहे प्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे—

नवलक्षार्चनं शम्भोर्विष्णोर्वा शङ्करस्य च ।  
'पूर्णमायां वृषत्यागो नक्तव्रतमनुत्तमम् ॥  
सर्व्यशाकपरित्यागो दम्बलोर्भोजनं तथा ।  
आकाशदीपं हारे च शिखरे दीपमेव च ॥  
अखण्डदीपं कार्तिक्यां धात्रीपूजनमेव च ।  
धात्रीदानं तथा कुर्यात् न तूलस्पर्शनं तथा<sup>१</sup> ॥  
प्रातःस्नानं मासपूर्णं शिवविष्णोः प्रपूजनम् ।  
ताम्बूलदानं कार्तिक्यां फलदानं महाफलम् ॥  
पुराणपठनञ्चैव पुराणश्रवणं तथा ।  
वेदपारायणञ्चैव धर्मशास्त्रं तथैव च ॥

(१) तत् पौर्णस्यां इति क्रीतवेष्टितपुस्तकपाठः ।

(२) विप्रैस्तूलस्पर्शनमेव च इति वेष्टितपुस्तकपाठः ।



प्रत्यहं सायमाकाशदर्शनं पापनाशनम् ।  
 पञ्चगव्याभिषेकश्च पञ्चगव्यस्य भक्षणम् ॥  
 स्मरणं कीर्तनं शम्भोर्हरेर्नामसहस्रकम् ।  
 प्रत्यहं शाकदानञ्च ब्रह्मपत्रेषु भोजनम् ॥  
 पाषण्डजनसंसर्गं पाषण्डालापनं तथा ।  
 वर्जयेत् । सर्वदा विप्रः कार्तिके तु विशेषतः ॥  
 पराङ्गं परशय्याञ्च परवस्त्रं पराङ्गनाम् ।  
 सर्वदा वर्जयेत् प्राञ्चः कार्तिके तु विशेषतः ॥  
 कार्तिके वर्जयेत् क्षीर्द्रं मृषावादं विवर्जयेत् ।  
 सालग्रामशिलावारिस्नानं पापप्रणाशनम् ॥  
 हविष्माशी<sup>१</sup> पत्रभोजी चान्द्रायणफलं लभेत् ।  
 अत्रतेन<sup>२</sup> क्षिपेद्यस्तु मांसं दामोदरप्रियम् ॥  
 पुमान् मोहपरीतात्मा सूकरेष्वभिजायते ।  
 न कार्तिकसमोमासो न देवः केशवात्परः ॥  
 तावुभौ यदि सन्त्यज्य वर्त्तते स तु पातको<sup>३</sup> ।  
 गोपीचन्दनदानञ्च तुलसीदानमेव च ।  
 प्रत्यहं धान्यदानञ्च शुचित्वं कार्तिके<sup>४</sup> सदा ॥

(१) हविष्मात्वमिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) अपेदिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) अन्यत्र पापघोरिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) सदा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

एतानि कार्तिकव्रतानि ।

उद्यापनेषु सर्वेषां व्रतानां पुण्यकर्मासु ।

प्रतिगृह्य द्विजोयसु वर्त्तयेदात्मपोषणम् ॥

महादोषमवाप्नोति यमलोके भयङ्करे ।

प्रायश्चित्तमिदं तस्य दर्शितं विप्रपुङ्गवैः ॥

दीपप्रतिग्रहे चान्द्रं पराकं स्वर्णसंग्रहे ।

वस्त्रे कांस्ये तथा ताम्रे प्राजापत्यं विशोधनम् ।

अन्ने जले च सृष्टे च तद्वर्गं परिकीर्त्तितम् ॥

द्रव्याधिक्येऽल्पे वा पूर्ववत्तारतम्येन द्रष्टव्यम्

इति हेमाद्रौ कार्तिकमासव्रतोद्यापनेषु प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ माघमासव्रतोद्यापनेषु प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

तिलहोमश्च तद्दानं तत्स्नानं तर्पणं तथा ।

तद्भुक्तिश्च तथाऽऽदानं षड्विधं पापनाशनम् ॥

मार्त्तण्डोदयवेलायां स्नानं सर्वपापनाशनम् ।

पुराणपठनञ्चैव पुराणश्रवणं तथा ॥



वदरीफलदानञ्च तिलपिष्टं महाफलम् ।  
 तथाऽन्यफलदानञ्च पूजनं शङ्करे हरो ॥  
 सालग्रामशिलातीर्थं प्रत्यहं धारयेन्मुदा ।  
 सूर्यार्घ्यचन्दनञ्चैव तुलसीपूजनं तथा ॥  
 सालग्रामशिलादानं मासमेकं निरन्तरम् ।  
 चन्दनं विप्रमुस्थानां तथा ब्राह्मणभोजनम् ॥  
 गोदानं प्रत्यहं विष्णोः प्रीतये पापनाशनम् ।  
 तिलतण्डुलदानञ्च गुडदानमतःपरम् ॥  
 सहस्रनामपठनं शिवविष्णोर्निरन्तरम् ।  
 वस्त्रदानं तथा माघे जम्बीरफलमेव च ॥  
 गोपीचन्दनदानञ्च स्नातृणां गन्धपूजनम् ।  
 पुस्तकस्य प्रदानञ्च पुस्तकाराधनं तथा ॥  
 विदुषः पूजनं पापनाशनं पुण्यदायकम् ।  
 चूतपल्लवपुष्पैश्च पूजनं प्रत्यहं हरेः ॥  
 सुवासिनीस्तथा माघे भोजयेद्दिधिवन्मुदा ।  
 अखण्डदीपदानञ्च स्वगृहे देवसन्निधौ ॥  
 देवालये च राजेन्द्र दीपदानं सुबुद्धिदम् ।  
 चूतकोशप्रदानञ्च तथा लवणमेव च ॥  
 ताम्बूलदानं विप्राणामेकं वा बहुशोऽपि वा ।  
 मिष्टान्नदानं विप्राणां द्वयोरेकस्य वाऽपि च' ॥

तथा च किंशुकैः पुष्पैरुभयोरेव पूजनम् ।

किंशुकैर्लिङ्गपूजा च तथा दानं विशेषतः ॥

इति माघमासव्रतानि ।

व्रतेष्वेतेषु सर्वेषु प्रतिगृह्णाति यो द्विजः<sup>१</sup> ।

स गच्छेद् यमसन्निध्यं महाभीतिप्रदं नृणाम् ॥

प्रायश्चित्तमिदं राजन् सर्वपापप्रणाशनम् ।

धेनुप्रतिग्रहे विप्रस्तप्तकच्छत्रयं चरेत् ॥

सुवर्णप्रतिमाग्राही प्राजापत्यहयं चरेत् ।

ताम्रकांस्यतिलानाञ्च विकारे कच्छमाचरेत् ॥

अग्ने जले च वस्त्रे च तदर्धं कच्छमाचरेत् ।

एतेषां व्रतानामुद्यापनेषु प्रतिग्रहे प्रधानत्यागसाधनाभावे प्राय-  
श्चित्तं वेदितव्यं नीचेऽप्रायश्चित्तमेव नास्ति ।

इति हेमाद्री माघमासव्रतोद्यापनप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) विप्रो यः प्रतिगृह्णाति च इति क्रीतवेचितपुस्तकपाठः ।



अथ वैशाखमासव्रतप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

प्रबालशय्या पुष्पाणामुशीराणां सुरेश्वर ।

पुष्पप्रबालव्यजनं व्यजनं वेणुसम्भवम् ॥

छत्रं पुष्पं तथा गन्धं पादुकादयमेव वा ।

दध्यन्नं फलसंयुक्तं तथा चैव गुडोदकम् ॥

तथैव चम्पकाकोषमुशीरं शर्करां तथा ।

लवङ्गमेलकञ्चैव जातीकुसुममेव च ॥

कर्पूरशीतलं तोयं सैकतं जलसेकजम् ।

हिमाम्बुदानं पुष्पाणां द्विपटीं कुसुमाचिताम् ॥

तक्रं जम्बीरनीरेण युक्तं लवणसंयुतम् ।

प्रातःस्नानञ्च वैशाखे तथा माधवपूजनम् ॥

वसन्तमाधवप्रीत्यै दद्युरेतानि पार्थिव ।

एतेषां दानमात्रेण नरोयातीन्द्रसम्पदम् ॥

ततस्तु भुवमासाद्य मण्डलाधिपतिर्भवेत् ।

वैशाखे प्रत्यहं कृत्वा द्वादश्यां पूर्णिमादिने ॥

सर्वपापविमुक्त्यर्थं कुर्याद्दानञ्च पर्वसु ।

व्रतस्योद्यापनं कुर्याद् व्रतस्य परिपूर्त्तये ॥

उद्यापनेषु सर्वेषु यः कुर्यात् तत्प्रतिग्रहम् ।

स सर्वनरकान् भुञ्ज्या पिकोभूयात्ततः परम् ॥

चेनुप्रतिग्रहे राजन् तत्प्रधानं परित्यजेत् ।

कुर्याच्चान्द्रायणं सम्यक् शय्यायां द्विगुणं स्मृतम् ॥

पुष्पप्रबालोदरशय्यास्त्रेवम् ।

सुवर्णे राजते धान्ये पूर्व्ववत्सुसमाहितः ।

ततोऽर्धार्धप्रमाणेन प्रायश्चित्तं विशोधनम् ॥

प्रायश्चित्तमकृत्वा तु न शुद्धः पूर्व्वजोऽन्यतः ।

तस्मात् प्रतिग्रहस्याज्यः सात्विकेषु व्रतेष्वपि ॥

इति हेमाद्रौ वैशाखमासव्रतप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तम् ।

अथ नानाविधफलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणं—

कदली मातुलङ्गश्च नारिकेलफलं तथा ।

खर्जूरं पनसश्चैव द्राक्षाफलमनुत्तमम् ॥

चूतं कपित्थं जम्बीरं जम्बूदाडिममेव च ।

क्षीरपूर्वं फलश्चैव एरण्डकफलं तथा ॥

फलानि यानि लोकेऽस्मिन् नाना नामानि पार्थिव ।

यो दद्यात्तानि सर्वाणि राशीकृत्य फलाप्तये ॥



ब्रह्महत्यादिपापानां नाशनार्थं विशाम्यते<sup>१</sup> ।  
 वस्त्रेण वेष्टितं राजन् दक्षिणाभिर्यथेच्छया ॥  
 हेमन्ते शैशिरे वाऽपि सर्वपापैः प्रमुच्यते ।  
 तत्फलानि द्विजोयसु प्रतिगृह्य धनातुरः ॥  
 आधानं वा तदा कार्यं द्वयं कुर्याद्विशेषतः<sup>२</sup> ।  
 ततोदोषात् प्रमुच्येत नाऽन्यथा पापममृते ॥  
 तत्कर्म्मफलनाशश्च फलदानं महत्तरम् ।  
 तस्मात्पापविशुद्धयर्थं प्रायश्चित्तमुदाहृतम् ॥  
 राशीभूतं फलं दिव्यं गृहीत्वा द्विजनायकः ।  
 अकृत्वा निष्कृतिं तस्य आधानं धर्मसाधनम् ॥  
 प्रधानं सम्परित्यज्य विप्रानुज्ञामवाप्य च ।  
 केशानां वपनं कृत्वा षड्विंशच्छ्रमाचरेत् ॥  
 उपोष्य रजनीमेकां पञ्चगव्येन शुध्यति ।  
 नाऽन्यथा शुद्धिमाप्नोति फलबाहुल्यसंग्रहे ॥  
 केचिदिच्छन्ति संस्कारं नित्यकर्म्मविनाशनात् ।  
 यदाऽभूद्राशिसंग्राहः फलानां फलनाशनः ॥  
 नित्यकर्म्माणि नश्यन्ति तदा फलसुखेच्छया ।  
 ब्रह्मोपदेशः कर्त्तव्योगायत्रीदानमेव च ॥

एतदल्पफलप्रतिग्रहविषये न, किन्तु राशीकृतनानाफलप्रतिग्रह-  
 कर्त्तुः, ब्रह्महत्यादिपापविनाशनार्थं दानं, तस्य पापान्यशेषाणि

(१) द्विजवर्षभ इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) विशीर्यत इति लेखितपुस्तकपाठः ।

ब्राह्मणमाविशन्ति ततः पुनः संस्कारः प्रायश्चित्तबाहुष्यं च, एक-  
द्रव्यप्रतिग्रहे त्वेवं प्राजापत्यकच्छमात्रं राशिप्रतिग्रहे प्रतिपदोक्त-  
प्रायश्चित्ताद्यसम्भवेऽप्युभयमनुष्ठेयम् ।

इति हेमाद्रौ राशीकृतनानाफलप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ मकरसंक्रमणव्रतेषु प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे—

मुहदीपं तिलैर्दीपं<sup>१</sup> सधान्यं माषदीपकम् ।

तथाच लावणं दीपं महादीपमनन्तरम् ॥

शृङ्गिरेरं तथा कन्दं हरिद्रादानमेव च ।

अन्यानि सन्ति दानानि कानिचित् प्रथितानि च ॥

एषु व्रतेषु पूर्णेषु व्रतोद्यापनमाचरेत् ।

मोक्षदीपं महापुण्यं नरकोत्तारणं नृणाम् ॥

दीपादृते यथा राजन् परिपाका भवन्त्यधः ।

तावत्सधान्यमाषाणां<sup>२</sup> दानं दद्यात् द्विजातये ॥

(१) मुहदीपतिबानाञ्च इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) माषाणि इति लेखितपुस्तकपाठः ।



पारणां तत्र कुर्वीति व्रती व्रतफलाप्तये ।  
 तत्पात्रं यो द्विजोमोहा<sup>१</sup>द्व्यधान्यसमन्वितम् ॥  
 उद्यापने प्रगृह्णीयाद् इह<sup>२</sup> लोके सुखमाप्तये ।  
 तस्यैव यमलोकः स्याद् यावदाभूतसंप्रवम् ॥  
 दीपपात्राणि यावन्ति सवर्त्तानि सधान्यकम् ।  
 उद्यापने तु तावान् स्याद् यमलोकश्च शाश्वतः ॥

लिङ्गपुराणे—

महादीपावसानेषु तत्पात्रं यो द्विजोवहेत् ।  
 तस्यैव यमलोकः स्यात् शाश्वतः पुण्यनाशनः ॥  
 महादीपफलं यावत् तावद्युगसहस्रकम् ।  
 यमलोकमवाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥

भविष्योत्तरे—

योद्विजोदेवतागारे महादीपव्रतेषु च ।  
 तत्पात्राणि प्रगृह्णीयाद् वृथा यागादिकं विना ॥  
 तस्यैव नरके वासो यावच्चन्द्रदिवाकरौ ।  
 पश्चात्तापसमायुक्तः प्रायश्चित्तं करोम्यहम् ॥  
 इति सङ्कल्प्य मनसा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।  
 गोधूलिरजसा स्नायात् तदाकृत्वा ऽधमर्षणम् ॥  
 ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातस्तप्तकच्छचतुष्टयम् ।  
 कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति चान्द्रायणमथाऽऽचरेत् ॥

(१) धृत्वा इति क्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) यदा मोहात् प्रतिगृह्य इति क्रीतवेचितपुस्तकपाठः ।

कारणं विना स्वसतीत्याग्निः प्रायश्चित्तम् । ८६३

सुह्रदीपतिलानाञ्च एकं तप्तं समाचरेत् ।

तिलदीपे पराकः स्यात्तवणे चान्द्रभक्षणम् ।

प्राजापत्यं धान्यदीपे पञ्चगव्यं समन्ततः ॥

सर्व्वदीपप्रतिग्रहे पञ्चगव्यप्राशनं प्रायश्चित्तानन्तरं कर्त्तव्यम् ।

इति हेमाद्रौ मकरसंक्रमणं प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ कारणं विना स्वसतीत्याग्निः प्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

स्वसतीं यो द्विजोमोहात् त्यजेच्चकारणं विना ।

तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति नपुंसकभवादृते ॥

कूर्मपुराणे—

यस्यजित्कुलजां साध्वीं लोकवार्त्तापरायणः ।

तस्य वै' निष्कृतिर्नास्ति नपुंसकभवादृते ॥

सतीत्यागे हेतुमाह—

अप्रजां दशमे वर्षे स्त्रीप्रजां द्वादशे तथा ।

मृतप्रजां पञ्चदशे सद्यस्त्वप्रियवादिनीम् ॥



अप्रियवादः साक्षात्, व्यभिचारः स्मृतः । अप्रियाणि तु बहूनि—  
 प्रत्यहं निष्ठुरवचनं नाऽभ्युत्थानं न च पादप्रक्षालणादिकं सर्व्वदा  
 शठता दारिद्रानागमनिन्दादौर्मनस्यपूर्णं भर्त्तरि न प्रीतिः एव-  
 मप्रियवचनानि च, तेषु सत्सु न सतीत्यागः कलियुगात्, कलियुगे-  
 व्यभिचारः साक्षात् स्वयमेव दृष्टश्चेत् तदा त्याज्या । तदाऽह—  
 गीतमः—

स्वानुभूतं मुदृष्टश्चेत् प्रष्टव्यं न तु निग्रहः ।

न प्रमाणं लोकवार्त्ता जनवादोमृषा क्वचित् ॥

इति हेमाद्रौ कारणं विना स्वसतीत्यागप्रायश्चित्तम् ।

अतो वार्त्ता श्रवणमात्रेण न त्याज्या वृथा त्यागे  
 प्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयः,—

दारव्यतिक्रमी लोके निष्कारणतया द्विजः ।

स्वराजिनं वह्निर्लोम धृत्वा भिक्षाटनं चरेत् ॥

दारसंत्यागिनो भिक्षामिति वार्त्तां वदन् सदा ।

सप्तागाराणि भिक्षार्थं पर्य्यटेत दृष्टुं त्रयम् ॥

ततः शुद्धिमवाप्नोति नाऽन्यथा रघुनन्दन ।

वार्त्ताश्रवणमात्रेण न त्याज्या वृथात्यागे प्रायश्चित्तम् । ८६५

भर्तृसंत्यागेन महापातकेन विना स्त्रीणामप्येवं प्रायश्चित्तं  
षण्मासात्ततः शुद्धिमवाप्नोति । महापातकोपेतसु भर्त्ता त्याज्यएव  
नाऽन्यथा' तदाह,—

भागवते,—

दुर्बुद्धो वा दुर्बुद्धो वा रोगी मूढोऽधनोऽपि वा ।

स्त्रीभिः पतिर्न सखाज्यो लोकेषुभिरपातको ॥

पातकं ब्रह्महत्यादिकं, आभिचारादिदोषान् दृष्ट्वा तु न  
त्याज्यः तदाह,—

आपस्तम्बः,—

दारपरित्यागी खराजिनं वह्निर्लोम परिधाय दारव्यति  
क्रमिणे भिक्षामिति सप्तागाराणि चरेत् । सा वृत्तिः षण्मासान्  
स्त्रियाश्च भर्तृव्यतिक्रमे कच्छद्वादशरात्राभ्यासस्तावत्कालमिति  
अतो निष्कारणात् पत्नीत्यागो दोषहेतुः ।

इति हेमाद्रौ वार्त्ताश्रवणमात्रेण न त्याज्या वृथात्यागे  
प्रायश्चित्तम् ।

---

(१) नाऽन्यत् इति क्रीतवेचितपुस्तकपाठः ।

(२) शुचान् इति वेचितपुस्तकपाठः ।



## अथाऽश्वप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

सोमसूर्यग्रहे वाऽपि व्यतीपाते च वैष्टतो ।

संक्रमे विषुवे चैव मन्वादिषु युगादिषु ॥

अश्वप्रतिग्रहे राजन् निष्कारणतया द्विजः ।

यमलोकमुपागम्य भुक्ता तत्रैव वेदनाः ॥

पुनर्भुवमुपागम्य पुंस्त्व'मुक्तो हरिर्भवेत् ।

लिङ्गपुराणे,—

अश्वप्रतिग्रहे विप्रः पुण्यकालेषु पर्वसु ।

कारणेन विना राम यमलोकमुपागतः ॥

पश्चाद् भवति भूलोके मण्डुकः पुच्छसंयुतः ।

स चेद्विक्रयमापन्नः पातकान्न विमुच्यते ॥

अश्वविक्रये दोषमाह

शृङ्गपुराणे—

मेरुमन्दरपापानि सुबहुनि महान्ति च ।

रुद्रजापी हरेत्तानि न कन्याहयविक्रयी ॥

धृत्वाऽश्वं विक्रयेद्यस्तु वृथाभोगेप्सया नृप ।

उमयोः सन्भवे तात षड्विंशं कच्छमाचरेत् ॥

प्रतिग्रहे तद्विंशं स्याद् विक्रये पूर्णमाचरेत् ।

गारुडपुराणे—

पापानि सन्ति यानीह तावन्ति भुवि पार्थिव ।  
 रुद्रयापी हरेत्तानि न कन्याहयविक्रयी ॥  
 वृथाऽश्वं प्रतिगृह्णाऽऽदी विक्रीणाति द्विजो यदि ।  
 तयोः पापविशुद्ध्यर्थं षड्वदं कृच्छ्रमाचरेत् ॥  
 नो चेत्तदर्थं कुर्वीत सन्भवे पूर्णमाचरेत् ।  
 अश्वविक्रयिणः पापं देहमावृत्य तिष्ठति ॥  
 प्रावञ्चित्तविशुद्धात्मा तत्पापान्मुच्यते ध्रुवम् ।

इति हेमाद्रौ अश्वप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ महिषीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

लिङ्गपुराणे—

महिषीं यस्तु गृह्णाति<sup>१</sup> कुटुम्बभरणाय वै ।  
 पुण्यकालेषु संक्रान्तौ व्यतीपाते च वैधृतौ ॥

(१) द्विजो विक्रीय तं पुनः इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) मुच्यतेऽधुना इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) यो विप्रो महिषीं धृत्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।



स याति नरकं घोरं कालसूत्रं सुदारुणम् ।

पश्चाद्भवति पापात्मा वायसः कृष्णवर्णवान् ॥

गारुडपुराणे—

महिषीं यस्तु गृह्णाति द्विजोमहति सङ्क्रमे ।

स याति नरकं घोरमनुभूय महद्भयम् ॥

पश्चाद्वाञ्छो भवेत् पापी क्षीरलौभात् प्रतिग्रहे ।

तस्मादेतत् परित्याज्यं महिषीग्रहणं द्विजैः ॥

प्रायश्चित्तेन पूतात्मा तरेद्दोषमिमं जनः ।

तत्प्रतिग्रहे प्रायश्चित्तमाह—

सौवर्णमहिषीमात्मभोगार्थं प्रतिगृह्य च ।

तस्य पापस्य शुद्ध्यर्थं पराकं कच्छमाचरेत् ॥

विक्रये द्विगुणं कृत्वा तस्मात् पापात् प्रमुच्यते ।

पञ्चगव्यं पिवेत् पश्चात् तत्तन्मन्त्रपुरःसरम् ॥

इति हेमाद्रौ महिषीप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ सौम्यधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

कूर्मपुराणे—

धेनुं यः 'प्रतिग्रहाति निमित्तैर्बहुभिर्विना ।  
पुण्यकाले पुण्यतीर्थे वस्त्रादिभिरलङ्घिताम् ॥  
सवस्त्रां दोहसंयुक्तां मुक्ताहारोपशोभिताम् ।  
ताम्रपृष्ठीं स्वर्णमृङ्गीं स्वर्णघण्टोपशोभिताम् ।  
सुभूषां साधुवृत्ताच्च धेनुं राज्ञः सुखामये ।  
महापापफलं भुक्त्वा नरकायोपपद्यते ॥  
तस्माद्धेनुस्तु न ग्राह्या द्विजैरध्यात्मवेदिभिः ।

लिङ्गपुराणे,—

पुण्यकालेषु यो धेनुं समम्यर्च्य द्विजातये ।  
दद्यादोश्चरतुर्घ्यर्थं स वै नारायणः स्मृतः ॥  
धेनवो ब्रह्मणा सृष्टा यज्ञार्थे यागसाधनाः ।  
महापातकहारिण्यः पुण्यकर्म्मफलप्रदाः ॥  
विप्राधानाः सदा सर्व्वा धेनवोलोकपूजिताः ।  
ताः 'प्रग्रहाति योविप्रो द्रव्यार्थी पापसंग्रही ॥  
नरके नियतिस्तस्य धेनुरोमाणि सन्ति हि ।

अतः प्रायश्चित्तमाह—

(१) पूर्वजो धृत्वा इति क्रीतखेचितपुस्तकपाठः ।

(२) प्रवृत्त्य द्विजो यस्तु इति खेचितपुस्तकपाठः ।



नागरखण्डे —

धेनुप्रतिग्रहीता यः पुण्यकालेषु पर्वसु ।  
 होमार्थमभिषेकार्थं न तेन स ह दोषभाक् ॥  
 उभयोरप्यभावे च प्राजापत्यत्रयं चरेत् ।  
 उभयोर्यदि संप्राप्तिः पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ॥  
 ततः शुद्धिमवाप्नोति नाऽन्यथा<sup>१</sup> रघुनन्दन ।  
 उभयमुखीधेनुप्रतिग्रहवत् दुष्टप्रतिग्रहप्रायश्चित्तमुक्तं अन्यत्र  
 च प्रायश्चित्तबाहुल्यं दोषाधिकात् ।

इति हेमाद्रौ सौम्यधेनुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ सन्यासिनः प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

स्कन्दपुराणे नागरखण्डे —

सर्व्वसङ्गविहीनस्य धर्मार्थत्यागिनोयते ।  
 परब्रह्मणि सत्तस्य निस्पृहस्येह वस्तुषु ॥  
 तस्य प्रतिग्रहं यस्तु द्विजोलीभपरायणः ।  
 'कुर्व्यात् तस्माद्वाऽप्याजीवेत् स वृथा ब्राह्मणः स्मृतः ॥

(१) अन्यत्र इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) जत्या इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

महाराजविजये—

परब्रह्मणि निष्ठस्य सर्व्ववस्तुष्वसङ्गिनः ।  
 सर्व्वसङ्गविहीनस्य धर्मार्थत्यागिनोयतः ॥  
 शुश्रूषयाऽपि राजेन्द्र सुवार्त्ताभिर्द्विजोयति ।  
 अन्नमात्रं 'प्रगृह्णाति न तस्येह परा गतिः ।  
 प्रतिगृह्ण यदा जीवेत् स्याद् वृथा जन्म तस्य हि ॥

महाभारते—

अन्नं वा शाकमात्रं वा रूपकं वस्त्रमेव वा ।  
 प्रगृह्णाति द्विजोयत्यु स पापी नरकं व्रजेत् ॥  
 तस्य दोषस्य नाशार्थं प्राजापत्यं तु रूप्यके ।  
 अतः परं तु चान्द्रं स्याद् अन्नमात्रे ह्युपोषणम् ।  
 परेषुः पञ्चगव्यञ्च पीत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

स्त्रीणामप्येवम्—

इति हेमाद्रौ सञ्चासिनः प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

(१) रूपकं वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।



अथ पतितस्य यतिः प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

ज्ञानादिनित्यकर्माणि ब्रह्मविद्यामयापि वा ।  
दण्डादीन् वा परित्यज्य प्रवर्त्तेत यदा यतिः ॥  
नानागृहेषु भिक्षान्नव्यवहारेषु वत्सलः ।  
ग्रामार्थं शिथरक्षार्थं धनार्जनपरायणः ॥  
'परिव्राट् पतितः स स्यात् न तं सन्भाषयेत् क्वचित् ।  
नमस्कारं न कुर्वीत यदि कुर्यात् स पातकी ॥

गौतमः—

दण्डहीनो वृथा दण्डी धृत्वा काषायमात्रकम् ।  
पत्तने वर्त्तयन् पापी व्यवहारपुरःसरः ॥  
शिथ्यसम्पादनार्थाय धनार्जनपरायणः ।  
प्रणवं सम्परित्यज्य कुत्रोपानहधृत्यतिः ॥  
स विप्रैर्न नमस्कृत्यः न भिक्षापात्रतां व्रजेत्<sup>१</sup> ।  
मायावी स तु दुष्टात्मा नववेषोवृथा यतिः ॥

पराशरः—

अग्रदानं गृहस्थाय ताम्बूलं ब्रह्मचारिणे ।  
यतये काञ्चनं दत्त्वा तद्दाता नरकं व्रजेत् ॥

(१) परित्यज्य इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) न भिक्षादानपात्रवान् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

सुरापूरितभाण्डस्य पटहस्यन्तपूरितः ।

कर्माहीनसु सत्र्यासी त्रयस्वेते वृथा स्मृताः<sup>१</sup> ॥

एकरात्रं यतिस्त्यक्त्वा स्वधर्मान् वर्त्तयेद्यदि ।

तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति इहलोके परत्र च ॥

तस्मात् यतेर्द्विजोयसु प्रतिगृह्य धनादिकम् ।

जीवेद्यदिह पापात्मा चान्द्रं तस्य विशुद्धये ॥

द्रव्यप्रतिग्रहे चान्द्रं कायं वाऽन्यस्य संग्रहे ॥

चेन्नप्रतिग्रहे तात महाचान्द्रमुदीरितम् ।

वस्त्रादिसंग्रहे विप्रोमहासान्तपन्नं चरेत् ॥

स्त्रीणामेवम्—

इति हेमाद्रौ पतितयतिप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ मठपतेः सत्र्यासिनः प्रतिग्रहप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

सर्व्वसङ्गपरित्यागी यतिर्यदि मठाधिपः ।

तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति चाण्डालाञ्जनगर्हितात् ॥

(१) वृथा वृथा इति क्रीतवेचित्तपुस्तकपाठः ।



मार्कण्डेयपुराणे—

यति र्यसु महाराज सर्व्वसङ्गापरिग्रहः ।

भोगासक्तोयदालोके आधिपत्यं करोति च ॥

तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति यमलोकात् मुदारुणात् ।

तदन्ते भुवमासाद्य दीवाकीर्त्यो भवेन्महान् ॥

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमतामिति गीतावाक्यस्य  
नाऽत्र विरोधः शङ्करः, कुले भवति धीमतामिति तु योगभ्रष्टस्य  
उक्तं मठपतेर्यतेष्वाण्डालजन्यैव । तदाह—

शङ्कराः—

सर्व्वसङ्गविहीनस्य यते भवति माठकम् ।

तस्य वै जन्मनास्तीह चण्डालात् कुलगर्हितात् ॥

तस्माद् यतेर्हिजो यस्तु प्रतिग्रहपरायणः ।

तस्यैव निष्कृतिरियं षड्विधं विधिपूर्व्वकम् ॥

कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति नाऽन्यथा शुद्धिरस्ति हि ।

स्त्रीणामप्येवम् । चैत्रवस्त्रादिसंग्रहे पूर्व्ववत् ।

इति हेमाद्रौ मठाधिपतिसन्ध्यासिनः प्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ पापपुरुषस्य प्रतियहप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

मनुजानां नाभिरन्धाद् अधोभागे षडङ्गुले ।

आश्रित्य तत्र पापीयान् पुरुषो वर्त्तते सदा ॥

भार्कण्डेयः—

नृणां कुक्षेरधोभागे नाभिदेशे षडङ्गुले ।

पापाख्यः पुरुषः सम्यग् आश्रित्य हृदि वर्त्तते<sup>१</sup> ।

गीतमः—

नृणां नाभेरधोभागे पापपुरुषः सदा वसन् ।

पापानि वर्त्तयन् धर्मं भक्षयन् सर्वमङ्गलम् ॥

तस्यैव नाशकरणं दानं दद्यात् सुखाप्तये ।

तद्दानं ब्राह्मणो धृत्वा तदा यायात् पिशाचताम् ॥

मरीचिः—

पापपुरुषं द्विजो धृत्वा तदा भूयात् पिशाचकः<sup>२</sup> ।

तद्दोषपरिहारार्थं ततः स्नात्वा यथाविधि ॥

नाभिमात्रजले स्थित्वा पिधायाऽऽर्द्धेण वाससा ।

पुरुषसूक्तं जपेत् पश्चात् यदा मन्दायते रविः ॥

(१) वर्त्तयन् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) पिशाचवान् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।



धृत्वा वै तावतीं संख्यां मनसा प्रत्यहं मुदा ।

वन्याहारं तथा कुर्यात् फलाहारमथापि वा ॥

स्वपेद्देवसमीपे तु नारायणमनुस्मरन् ।

परिद्युः पूर्व्ववल्कृत्वा मासमात्रेण शुध्यति ॥

अयुत जपसंख्या स्यात् पुनः संस्कारतः शुचिः ।

पञ्चगव्यं पिवेत् पश्चात् पापादस्मात् प्रमुच्यते ॥

इति हेमाद्रौ पापपुरुषप्रतिग्रहप्रायश्चित्तम् ।

अथ पतितप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

पतितस्त द्विधाप्रोक्तो महापातकसङ्गवान् ।

नित्यकर्मपरित्यागी द्वितीयः सङ्गिरच्यते ।

पूर्व्वस्य महापातकप्रायश्चित्तमुपदिष्टं द्वितीयस्य तु विशेषमाह ।

देवलः—

नित्यकर्मपरित्यागान् नानायोनिनिवेशनात् ।

गीतवाद्यानुरागाच्च कुण्डगोलकसङ्गमात् ॥

देवद्विजविरोधाच्च नानासत्रादिभोजनात् ।

चरणायुधयुद्धेन मत्तयुद्धेन वारतः ॥

यूतासक्तः सदाकोपी हास्यवीणाविनोदवान् ।

गन्धताम्बूलवस्त्राद्यैर्देवादीनामनर्पितैः ॥

विटगायकसंयुक्तः पतितोऽसौ द्वितीयकः ।

महापातकसंसर्गान् महापतित उच्यते ॥

तस्य महापतितस्य मरणान्ता निष्कृतिः कुत्रचित्तु दयया मुनिभि-  
र्हयुतगोदानैर्निष्कृतिरुक्ता कर्माभ्रष्टस्य पतितस्य तु प्रायश्चित्त-  
माह ।

मरीचिः—

पूर्वोक्तलक्षणैर्युक्तः पतितः कर्माहीनवान् ।

पश्चात्तापसमायुक्तः 'कुर्यात् कायं विशुद्धये ॥

त्रिदिने तु पराकः स्यात् पचे तप्तं विधीयते ।

मासे चान्द्रं ततः पश्चाद् वर्षादूर्ध्वं न निष्कृतिः ॥

असौ पर्वतद्रव्युक्तः सर्वथा वर्ण्यते जनैः ।

कर्माभ्रंशस्य नास्तीह वर्षादूर्ध्वं सताङ्कतिः ॥

यत्र यत्र धर्मशास्त्रेषु पतितप्रायश्चित्तमित्युक्तं तत्रापीदमेव योज-  
नीयं पञ्चमहापातकसंसर्गी महापतितो मरणान्तप्रायश्चित्ती  
अयन्तु दोषबाहुल्यादपि अनुपदोक्तं प्रायश्चित्तं कृत्वा शुद्धि-  
माप्नोति ।

इति हेमाद्रौ कर्माभ्रंशपतितस्य प्रायश्चित्तम् ।

(१) पतितो यो द्वितीयक इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) प्राजापत्यमिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।



अथेदानीं रहस्यकृतब्रह्महत्याप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

'सयाति नरकं घोरं मत्सरादद्रव्यलोभतः ।

यो विप्रो ब्राह्मणं हन्ति रज्जुदण्डादिपीडनैः ॥

मार्कण्डेयः—

अरण्ये स्वगृहे यत्रात् कण्ठनिष्पीडनादिभिः ।

हन्याद् विप्रं द्विजोयसु 'स महानरकं व्रजेत् ॥

रहसि कृतं पापं दशधा च चतुर्धा च प्रकटितं भवति । तदाह—

मनुः—

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च

द्यौर्भूमिरापो हृदयं मनश्च ।

अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये

धर्मश्च जानन्ति नरस्य वृत्तम् ॥

तथाच श्रुतिः “भूतान्याक्रोशन् ब्रह्महन्निति अतो रहसि पापं न कारयेत्” ।

गालवः—

रहः पापं न कुर्वीत कर्मणा मनसा गिरा ।

यदि कुर्याद्विमोहेन प्रकाशाद् द्विगुणं भवेत् ॥

तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति जन्मभिर्बहुभिर्नृप ।

(१) अरण्ये स्वगृहे राजन् इति क्रीतवेचितपुस्तकपाठः ।

(२) महान्तं इति वेचितपुस्तकपाठः ।

गौतमः—

पूर्वजो रहसि स्थाने विप्रं हन्यादनातुरः ।  
अथवा मत्सराक्रान्तस्तस्य नास्तीह निष्कृतिः ॥  
ब्रह्महत्यासमं पापं द्विजानां नास्ति नारद ।  
पापराड् ब्रह्महत्यैव यत्सुरोगो यथा रुजाम् ॥  
कच्छराजस्तु वेश्या स्यात् तुला स्यात् दानराट् तथा ।  
अतोरहसि विप्रस्य न कुर्यात् हिंसनं बुधः ॥

पराशरः—

रहसि द्विजहत्या या सर्वेषां कुलनाशिनी ।  
आत्यनस्र, महत्पापं कलिपुण्यस्य नाशिनी ॥  
उभयोर्लोकयोर्हन्ति सर्वपापविवर्द्धिनी ।

तन्प्रायश्चित्तमाह—

देवलः—

विप्रहत्यां रहः कृत्वा पश्चात्तापपरायणः ।  
तटाकं वा क्रुद्धं गत्वा प्रातः स्नानं समाचरेत् ॥  
मनसा नित्यकर्माणि अर्घ्यदानं समन्त्रकम् ।  
कृत्वा जलमुपागम्य कण्ठदध्नजले वसन् ॥  
आर्द्रेण वाससाऽऽच्छाद्य मूर्धानं स्वेन पाणिना ।  
प्राङ्मुखोदङ्मुखो वाऽपि जपन्नारायणात्मकम् ॥  
सहस्रशीर्षमित्यनुवाकः ।



प्रत्यहं यावती संस्था मनसा तां निधाय वै ।  
 जपेदस्रं यदा भानुस्तावत् पर्यन्तमाचरेत् ॥  
 तत्तीरे च कुटीं<sup>१</sup> कृत्वा नारायणपरायणः ।  
 प्रत्यहं कवलं भुञ्जन् नारायणनिवेदितम् ॥  
 स्वपेच्च स्थण्डिले तत्र शालग्रामसमीपतः ।  
 पुनः प्रभाते विमले पूर्व्ववन्नियमं चरेत् ॥  
 एवं ऋतुत्रयं कृत्वा पुनः संस्कारपूर्व्वकम् ।  
 शुद्धिमाप्नोति राजेन्द्र तन्मध्ये म्रियते शुचिः ॥  
 अन्यथा दोषमाप्नोति क्षयरोगी भवेद्भुवि ।  
 तस्य वै निष्कृतिर्नास्ति जन्मजन्मनि भूमिप ॥

इति हेमाद्रौ रहस्यकृतब्रह्मवधप्रायश्चित्तम् ।

अथ रहस्यकृतमुरापानप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

रहसि ब्राह्मणः पीत्वा मद्यमेकादशं मृतः<sup>२</sup> ।  
 न तस्य पुनरावृत्तिर्यमलोकात् कदाचन ॥

(१) शिखरं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) बहि इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

मरीचिः—

मद्यमेकादशं प्रोक्तं गौडीत्यादि 'महाभयम् ।  
तेषां मध्ये द्विजोमोहाद् रहस्येकं पिवेद्यदि ॥  
तस्येह निष्कृतिर्दृष्टा 'मरणान्ता न चाऽन्यथा ।  
रहस्येतानि मद्यानि घ्रात्वा पीत्वा पतेद्विजः ॥

पतेत् 'प्रायश्चित्ती भवेदिति—

महाभारते—

ऋणु धर्मज यत्नेन मद्यं रहसि यः पिवेत् ।  
तस्य वै निष्कृतिर्नाऽस्ति मरणान्तं विना<sup>१</sup> नृप ! ॥

भविष्योत्तरे—

स्वगृहे पट्टणेऽरस्ये मद्यमेकादशं स्मृतम् ।  
तन्मध्ये ब्राह्मणो यस्तु रहस्येकं पिवेद्यदि ।  
सद्यः पतति दुष्टात्मा मरणान्तं न निष्कृतिः ॥

जावालिः—

गौडी माध्वी च पैष्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।  
तालजन्तिलजश्चैव खार्जूरं नारिकेलजम् ॥  
द्राक्षाजं पानसश्चैव मैरेयं च लवङ्गजम् ।  
मद्यमेकादशं प्रोक्तं मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

(१) महङ्गयं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) मरणान्तं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) प्रायश्चित्ती भवेदिति पाठः क्रीतलेखितपुस्तकवीर्ये दृष्टः ।

(४) नृपां इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।



एतेषां यः पिवेदेकं रहसि द्विजनायकः ।  
 तस्य वै निष्कृतिर्नाऽस्ति मरणान्तादिना नृप ॥  
 कथञ्चिन्निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिः शास्त्रवर्त्मसु ।  
 अरण्ये निर्जने देशे स्नानं कृत्वा यथाविधि ॥  
 सन्यादिनित्यकर्माणि पूर्ववन्मनसा चरेत् ।  
 नवं कुटीरमासाद्य स्वगृह्याऽग्नीं विधानतः ॥  
 कूष्माण्डैर्जुहुयाद्भक्ष्यं यावदस्तं गतो रविः ।  
 तावद्द्विरस्य तां होमसंख्यां मनसि धारयन् ॥  
 अब्रतघ्नीपयः पीत्वा स्वपेदेवसमीपतः ।  
 ततः प्रातः समुत्थाय पूर्ववन्नियमं चरेत् ॥  
 एवं ऋतुत्रयं कृत्वा पुनः कर्म ततः परम् ।  
 कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति नोचेद्दोषोभवत्यथ ॥  
 अथवा राजदण्डेन 'ऋतः शुद्धिमवाप्नुयात् ।  
 ऋतुत्रयेऽयुतकूष्माण्डहोमस्तदर्द्धं गणहोमः ऋतुत्रयावसाने  
 पुनः संस्कारः, पञ्चगव्यञ्च पीत्वा शुद्धिमवाप्नोति ।

इति हेमाद्री रहस्यकृतसुरापानप्रायश्चित्तम् ।

(१) ऋत्वा इति क्रीतयेचित्तपुस्तकपाठः ।

अथ रहस्यकृतसुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

रहोमुपित्वा पारक्यं सुवर्णं मुनिपुङ्गव ! ।

रात्रा शिखा प्रकर्तव्याऽऽमरणान्तं द्विजोत्तम ॥

मरीचिः—

योहरेद् रहसि स्वर्णं पारक्यं मुखजः सकृत् ।

तस्य वै निष्कृतिर्नाऽस्ति कुम्भीपाकादिना क्वचित् ॥

हारीतः—

पारक्यं रहसि स्वर्णं द्विजो धृत्वा पतेत्तदा ।

न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिर्धर्मलिप्सुभिः

सुवर्णादिप्रमाणं तु सुवर्णस्तेयप्रकरणेऽभिहितम् ।

गानवः—

योहरेद् रहसि स्वर्णं द्विजो रौप्यमथाऽपि वा ।

तस्य वै निष्कृतिर्नाऽस्ति कुम्भीपाकनिमज्जनात् ॥

कथञ्चिन्निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिर्धर्मवत्सलैः ।

अरण्यं निर्जनं गत्वा तत्र स्नात्वा यथाविधि ॥

निर्भाय पर्णशिविरं तत्र संस्थाप्य पावकम्<sup>१</sup> ।

समिद्धिः प्रज्वलं कृत्वा साक्ष्यं परिकल्प्य च ॥

(१) भवङ्करादिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) धृत्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) तत्र स्थाप्य ऊताशनमिति लेखितपुस्तकपाठः ।



जड्हीननो जपेन्मन्त्रं कृष्णस्य द्वादशाक्षरम् ।  
 प्रातरारभ्य मध्याह्ने जपसंख्या च यावती ।  
 तावतीं मनसि स्थाप्य तमग्निं धारयेद्बुधः ॥  
 तण्डुलैरल्पमात्रैश्च गोजलाक्तैः पचेत्तपो ।  
 पूर्वं निवेद्य देवाय पञ्चादद्यात् स्वयं मुदा ॥  
 स्वपेद्देवसमीपे तु नारायणपरायणः ।  
 ततः प्रातः समुत्थाय पूर्व्ववन्नियमस्थितः ॥  
 जपेत्पूर्व्ववदासीनो हुताशनसमीपतः ।  
 एवं मासद्वयं कृत्वा नवलक्षजपं तथा ॥  
 पट्टगर्भविधानेन पुनः संस्कारमाचरेत् ।  
 पञ्चगव्यं पिवेत्पश्चात् शुद्धोभवितुमर्हति ॥  
 नाऽन्यथा शुद्धिमाप्नोति बहुभिस्तीर्थमज्जनैः ।  
 लोकसादृश्यकथनेनैव शुद्धोभवति द्विजः ॥  
 गङ्गा सेतुः प्रयागश्च गङ्गासागरसङ्गमः ।  
 गौतमी कृष्णवेणी च कावेरी च महानदी ॥  
 दर्शनात् स्वर्गंदा नृणां स्नानान्मोक्षप्रदायिकाः ।  
 ता नद्योऽपि 'महापापकृतं विप्रमनिष्कृतिम् ॥  
 न पुनन्तीह राजेन्द्र सुराभाण्डमिवापगाः ।  
 रहः कृतं महत्पापं प्रायश्चित्तेन शुध्यति ॥

सा शुद्धिर्न जलैर्दानैर्महाप्रस्थानकैरपि ।

अतः रहः कृतस्य पापस्य प्रायश्चित्तमेव नाऽन्या निष्कृतिः ।

इति हेमादौ रहस्यकृतसुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तम् ।

अथ रहस्यकृतगुरुदारगमनप्रायश्चित्तमाह ।

देवलः—

योरहोजननीं गच्छेत्<sup>१</sup> तत्सपत्नीमयाऽपिवा ।

प्रजावतीं गुरोर्दारान् विप्रः कामातुरो यदि ॥

स्वमुष्कं रहसिच्छित्वा पूर्ववद्दक्षिणामुखः ।

गच्छन् मृत्वा विशुद्धः<sup>२</sup> स्याद् अन्यथा पतितो भवेत् ॥

महाभारते—

शृणु धर्मज्ञ वक्ष्यामि पापमित्यहत्तरम् ।

योविप्रोरहसि स्थाने मातरं तत्सखीमपि ॥

गुरोः पत्नीं भ्रातृजायां गच्छेत् कामातुरः सकृत् ।

क्षित्वा स्वमुष्कं हस्तेन असिना तीक्ष्णधारया ॥

(१) गत्वा इति प्रीतयेचितपुस्तकपाठः ।

(२) अभूदिति चेचितपुस्तकपाठः ।



धृत्वाऽञ्जली निराहारोदक्षिणां दिशमन्वियात्<sup>१</sup> ।

यावताऽसूनयं जघ्नात्तावच्छुद्धिमवाप्नुयात्<sup>२</sup> ॥

नाऽन्यथा स विशुद्धः स्याद् ब्रह्महेव वसन् द्विजः ।

गौतमः—

स्वमातरं रहोगत्वा पुनः कामातुरः सक्तत् ।

तत्क्षपन्तीं गुरोर्दारान् भ्रातृपत्नीमथाऽपि वा ॥

कृपाणेन स्वयं च्छित्वा मुष्कद्वयमशङ्कितः ।

निधाय स्वाञ्जली गोप्यं गच्छेद्यमदिशं शुभाम् ॥

यदा मृतो निराहारस्तदा शुद्धिमवाप्नुयात् ।

प्रायश्चित्तमिदं तस्य मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥

अरस्यं निर्जनं गत्वा तत्र स्नात्वा विधानतः ।

कुटीरं पूर्व्ववत् कृत्वा तत्र मौनमुपाश्रितः ॥

यवैरञ्जलिमानैश्च पाचयेद् बृहतो घटान् ।

यवागूं तां पुनः पात्रे धृत्वाऽग्निं ज्वलयेत्<sup>३</sup> तथा ।

दारुमय्या मुचा धृत्वा जुह्यान्मन्त्रपूर्व्वकम् ॥

यवागूं राजन्यस्य व्रतम् । “क्रूरे च वै यवागूंः क्रूरएव” इति  
मन्त्रेण द्विसहस्रेण हुत्वा होमं समाप्य होमावशेषितां यवागूं  
स्वयं पिबेत् । तदाह—

(१) अन्वगादिति क्रीतवेष्टितपुस्तकपाठः ।

(२) यावता सूनयं विप्रस्तावच्छुद्धिमवाप्नुते इति क्रीतवेष्टितपुस्तकपाठः ।

(३) प्रज्ज्वलेत्तथा इति क्रीतवेष्टितपुस्तकपाठः ।

गौतमः—

रहोमादृगमः पक्ता यवैरञ्जलिपूरितैः ।  
 तद्यवागूं वृहत्पात्रे निधायाऽग्निसमीपगः ॥  
 समिद्धिरग्निं प्रज्वाल्य सुचा पालाशमिश्रया ।  
 अवशिष्टां यवागूञ्च स्वेयं पीत्वा स्वपेदता ॥  
 परेद्युः प्रातरुत्थाय पूर्ववत्सर्वमाचरेत् ।  
 एवं मासद्वयं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति पातकी ।  
 नाऽन्यथा शुद्धिमाप्नोति मलमुष्टियेथा नृणाम् ॥

इति हेमाद्रौ रहस्यकृतगुरुदारगमनप्रायश्चित्तम् ।

अथ चान्द्रायणादिकृच्छ्रलक्षणमाह—

देवलः—

ब्रह्महत्या सुरापानं स्वेयं गुर्वङ्गनागमः ।  
 तत्संयोगश्च पञ्चैते महापातकमौरितम् ॥

एतेषां पञ्चकानां मरणान्तप्रायश्चित्तं, न कृच्छ्रादिकम् ।  
 गोवधो गुर्वङ्घ्रिद्वेषोभृतकाध्यापनादिकं—एतदुपपातकं कृच्छ्र-  
 चान्द्रायणादिभिः परिशोध्यम् ।



तिलानां धान्यरागीनां विक्रयस्वन्यवस्तूनाञ्च एतत्सङ्कलीकरणं  
कच्छसाध्यम् ।

कन्यापहरणञ्चैव धेनुभूहरणादिकम् ।

मलिनीकरणन्वेतत् कच्छसाध्यं प्रयत्नतः ॥

चाण्डालीगमनादीनि अपात्रीकरणानि च ।

कच्छैर्विशोधनीयानि विप्रेर्दोषपराङ्मुखैः ॥

दुरन्नभोजनञ्चैव दृष्टभक्षणमेव च ।

दुष्टशाकादिकञ्चैव जातिभ्रंशकरं महत् ॥

एतदतिकच्छसाध्यं तथा दुर्मरणादिकम् ।

प्रकीर्णकं कच्छसाध्यं गर्भाधानादिकर्मणाम् ॥

तत्कालातिक्रमे कच्छैरेव विशोधनम् । तुलादिप्रतियहीतृणां

ब्रह्मराक्षसप्रदानं, कच्छैः कुत्रचिन्निवारणञ्च तेषां कच्छाणां

लक्षणमाह—

मार्कण्डेयः—

यवमध्यस्य मन्दः स्याद् यतिकच्छोमहत्फलम् ।

महच्चान्द्रमिति प्रोक्तं पञ्चधा तन् प्रकीर्तितम् ॥

प्राजापत्यं तप्तकच्छं पराकं यावकं तथा ।

ततः सान्तपनं कच्छं महासान्तपनं तथा ॥

उदुम्बरञ्च पर्णञ्च फलकच्छमतःपरम् ।

कच्छं माहेश्वरञ्चैव ब्रह्मकच्छं तथैव च ॥

धान्यं स्वर्णमयं कच्छं दश भेदाः प्रकीर्तिताः ।

तेषां स्वरूपमाह—

पराशरः —

यवमध्यस्य कृच्छ्रस्य स्वरूपं 'प्रवदाम्यहम् !  
यत्कृत्वा सर्वपापेभ्योमुच्यते मनुजोत्तमः ॥  
शुक्लप्रतिपदाऽऽरभ्य व्रती नियमपूर्वकम् ।  
प्रातःस्नात्वा यथावारं दन्तधावनपूर्वकम् ॥  
धीतवस्त्रं परीधाय नित्यकर्म्म समाप्य च ।  
जपेत् तावन्महामौनी यावन्मन्दायते रविः ॥  
तदा हरिं समाराध्य गन्धपुष्पादिभिः शुभैः ।  
मयूराण्डप्रमाणेन ग्रासं कृत्वा व्रती तथा ॥  
विष्णवे तं निवेद्याऽऽशु तं ग्रासं भक्षयेत् स्वयम् ।  
एकवारमशक्यत्वात् द्विधा कृत्वैव भक्षयेत् ॥  
उत्तरापोशनं कृत्वा वह्निर्गत्वाऽथ वाग्यतः ।  
प्रक्षाल्य पाणी तोयेन गण्डूषैर्द्वादशात्मकैः ॥  
पादौ प्रक्षाल्य चाऽऽचम्य पुनर्गत्वा स्वमालयम् ।  
स्वयमेव पुनः कृत्वा शुद्धिं गोमयवारिभिः ॥  
पुनः प्रक्षाल्य पाणी च देवं नत्वाऽथ संविशेत् ।  
पाषण्डादिं न पश्येच्च न भक्षेत कदाचन ॥  
सायं सन्ध्यामुपास्याऽथ सायं होममथाऽऽचरेत् ।  
स्वपेच्च स्थण्डिले देवसमीपे नियतो व्रती ॥

(१) प्रवदाम्यहमिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) सन्धाया इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) उपासित्वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।



ततः प्रातः समुत्थाय परेद्युः ज्ञानमाचरेत् ।  
 पूर्व्ववन्नियमं कृत्वा भक्षयेदेकवृद्धितः ॥  
 एकोत्तरवृद्ध्या राजन् वृद्ध्या प्रतिदिनं बुधः ।  
 भक्षयेत् कवलान् दिव्यान् यावता 'पूर्णिमादिनम् ॥  
 दशमे चैकंकवलान् भुक्त्वा तत्र व्रती क्रमात् ।  
 एकैकं ज्ञासयेद् आसं कृष्णपक्षे व्रती सुदा ॥  
 पूर्व्ववन्नियमात्कामी यदा मासः प्रवर्त्तते ।  
 तत्राऽपि भक्षयेदेकं हरिध्यानपरायणः ॥  
 व्रतान्ते गौः प्रदातव्या व्रतस्य परिपूर्त्तये ।  
 पञ्चगव्यं पिबेत् पश्चाद् यवमध्यमदाहृतम् ॥  
 एतदाचरणेनैव ब्रह्महत्या व्यपोहति ।  
 इतराणि च पापानि नश्यन्तीति किमश्रुतम्

मयूराण्डलक्षणमाह—

देवलः—

अल्पमात्रद्वतीयांशैस्तण्डुलैः पाचयेद्देविः ।  
 तावदन्नं मयूराण्डमिति सन्तोषदन्ति हि ॥  
 इदं चान्द्रायणं कृत्वा यवमध्यं सुपावनम् ।  
 ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुक्तोभवति तत्त्वणात् ॥  
 यवमध्यमिदं चान्द्रं कर्त्तुं यस्तदुपकुमेत् ।  
 तस्य पापानि नश्यन्ति किं पुनर्व्रतचारिणाम् ॥

विष्णुप्रियकरश्चैतन्मर्त्यदुःखप्रणाशनम् ।

नारीणां विधवानाञ्च यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ॥

गृहस्थानां विशेषेण महापातकनाशनम् ।

वृद्धिचयी चन्द्रस्य वर्तते, चन्द्रस्य शुक्लपक्षे वृद्धिः कृष्णपक्षे क्षयः  
तन्नामधेयमेतद्यवमध्यकृष्णम् ।

इति हेमाद्रौ यवमध्यचान्द्रायणप्रकारः ।

अथ पिपीलिकाचान्द्रायणलक्षणमाह ।

देवलः—

पूर्व्ववत् कृष्णपक्षस्य प्रतिपद्विसे व्रतौ ।

प्रातःस्नानं नदीतोये दन्तधावनपूर्व्वकम् ॥

कृत्वा धौतं परीधाय सन्धावन्दनमाचरेत् ।

ब्रह्मयज्ञादिकान् कृत्वा देवपूजापरायणः ॥

पठेदुपनिषद्वाक्यं नारायणमथाऽपि वा ।

सहस्रनाम विष्णोर्वा गजेन्द्रस्यैव मोक्षणम् ॥

जपेन्नारायणधिया यदा मन्दायते रविः ।

तदैव देवतापूजां पुरुषसूक्तविधानतः ॥



कृत्वा पञ्चदश ग्रासान् निवेद्य परमात्मने ।  
 ततस्तान् भक्षयेत् पद्यान् मौनव्रतपरायणः ॥  
 प्रक्षाल्य पूर्व्ववत् पाणी गण्डूषादीन् प्रकल्पयेत् ।  
 स्वयमेव पुनः कृत्वा शुद्धिं गोमयवारिणा ॥  
 पुनः प्रक्षाल्य तं पाणिं देवं नत्वाऽथ संविशेत् ।  
 पाषण्डादीन् न पश्येच्च न भाषेत कदाचन ॥  
 सायं सन्ध्यामुपास्याऽथ सायं होममथाऽऽचरेत् ।  
 स्वपेच्च स्थण्डिले देवसमीपे नियतोव्रती ॥  
 ततः प्रातः समुत्थाय परेद्युः स्नानमाचरेत् ।  
 पूर्व्ववन्नियमं कृत्वा भक्षयेदेकङ्कासतः ॥  
 एकङ्कस्वतया भक्षेत् कवलान्तानशेषतः ।  
 अमायां कवलैकाशी पूर्व्ववन्नियतोव्रती ॥  
 परेद्युः प्रतिपद्दिवसे कृत्वा नियममादरात् ।  
 ग्रासमेकं तदा भुक्त्वा पूर्व्ववद्विधिपूर्व्वकम् ॥  
 द्वितीयायां द्वयं भक्षेत् तृतीयायां त्रयं तथा ।  
 एकद्वद्वितया राजन् यावता पूर्णिमादिनम् ॥  
 तावत् पञ्चदशं भुक्त्वा व्रतशेषं समापयेत् ।  
 व्रतान्ते भौः प्रदातव्या व्रतस्य परिपूर्त्तये ॥

(१) सन्ध्याया इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) पौर्णमी इति लेखितपुस्तकपाठः ।

पञ्चगव्यं पिबेत् पञ्चाशन्मधुमुदाहृतम् ।

एतदाचरणेनैव ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

इतराणि च पापानि नश्यन्तीति किमहुतम् ।

अत्रापि आसपरिमाणं मयूराण्डवदुक्तं पिपीलिकामध्यचान्द्रायण-  
फलं पूर्व्ववद् वेतितव्यम् । व्रतोपक्रमकाले महतामनुज्ञामवाप्य  
पुण्याहवाचनं कृत्वा सङ्कल्पकाले मन्त्रमेवमुदीरयेत् ।

देवलः—

गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव पञ्चत्वं यदि मे भवेत् ।

तदा भवतु सम्पूर्णं त्वत्प्रसादात् जगद्गुरो ॥

इति सङ्कल्पमन्त्रः—

इति हेमाद्रौ पिपीलिकामध्यचान्द्रायणविधिः ।

अथ यतिचान्द्रायणस्वरूपमाह ।

देवः—

यतिचान्द्रायणं वक्ष्ये सर्व्वपापप्रणाशनम् ।

सर्व्वपातित्यशमनमगम्यागमनाशनम् ॥

पतितपापानि—



आपस्तम्बः—

स्त्रेयमाभिषक्त्यं पुरुषवधोन्नयवधोगर्भशातनं मातुः पितुर्वा  
योनिस्तम्बन्धे स्त्रीगमनं सुरापानं असंयोगिसंयोगोत्तरदारगमनं  
तत्तस्त्रीगमनं गमनञ्चान्येषां परतत्पानामिति पतनीयहेतवः ।  
अथाऽशुचिकराणि शूद्रस्त्रीणां गमनमनार्थस्त्रीणाञ्च, प्रतिषिद्धानां  
मांसभक्षणं शुनो मनुष्यस्य च, कुक्कुटशूकराणां ग्राम्याणां  
क्रव्यादानां च, मनुष्याणां मूत्रपुरीषप्राशनं शूद्रोच्छिष्टाशनमगमनं  
भार्याणां एतान्यपि पतनीयानीत्येके अथाऽधर्महेतवः ।

क्रोधोऽमर्षो रोषो लोभो मोहो दम्भो नृषीद्यमनस्याशापरिवादाव-  
सृया काममन्यु आनात्मसमययोग इति एतेषां पूर्वोक्तानां पातित्य-  
दायिनामशुचिकराणां धर्मनाशहेतूनां यतिचान्द्रायणं विशोधनं  
तदेवाऽऽह ।

मनुः—

स्त्रेयादिसर्वपापानां तथैवाऽशौचिनामपि ।

धर्मनाशकराणाञ्च यतिचान्द्रायणं परम् ।

एतस्याऽऽचरणेनैव सर्वपापं प्रणश्यति ।

यतिचान्द्रायणं नाम यतिलोकप्रदायि यत् ॥

तत्स्वरूपमाह—

गौतमः—

मासादौ प्रतिपद्विष्वे प्रातर्विप्रो यथाविधि ।

तत्त्वा मूत्रपुरीषे तु शौचं कुर्याद्यथाविधि ॥

दन्तान् संशोध्य यत्नेन अपामार्गस्य शाखया ।  
 स्नानं कृत्वा नदीतीरे तटाके वा ऋदेऽपि वा ॥  
 कृत्वा चोन्नमनीयञ्च नित्यकर्म समापयेत् ।  
 औपासनादिकं कृत्वा देवपूजामवाऽऽचरेत् ॥  
 सङ्कल्पमेवं कुर्वीत पूर्ववत्तमनुसरन् ।  
 तावद्विशेषाद्वा विष्णुं यावन्मन्दायते रविः ॥  
 कुक्कुटाण्डप्रमाणेन पञ्चैव कवलान् सुधीः ।  
 भक्षयेद्विष्णवे दत्त्वा पूर्ववत्क्षालयेत् करौ ॥  
 पादौ प्रक्षाल्य पश्चाच्च द्विराचम्य शुचिर्भवेत् ।  
 सायं सन्ध्यामुपासीत स्वपेक्षारायणाद्यतः ॥  
 ततः प्रातः समुत्थाय सर्ज्जं पूर्ववदाचरेत् ।  
 तावतोपोषणं 'कुर्याद् यावच्छुक्ताष्टमी भवेत् ॥  
 तत्रैव पूर्ववत् पिण्डान् भक्षयेत् पञ्च संख्यया ।  
 पूर्णिमायां तथाऽष्टम्यां तथाऽमायां यथाक्रमम् ॥  
 भक्षयेत् 'पूर्ववत् पञ्च कवलान् भक्तिपूर्वतः ।  
 अन्नः शायी भवेन्नित्यं गन्धताम्बूलवर्जितः ॥  
 मासान्ते गौः प्रदातव्या व्रतस्य परिपूर्त्तये ।  
 पञ्चगव्यं पिवेत् पश्चाद् यतिचान्द्रायणं स्मृतम् ॥

(१) कृत्वा इति क्रीतवेचितपुस्तकपाठः ।

(२) पञ्च चैव इति वेचितपुस्तकपाठः ।



अनेन विधिना यस्तु यतिचान्द्रायणं परम् ।  
 'कुर्यात् पापविशुद्धात्मा 'स याति परमां गतिम् ॥  
 विधवा वा यतिर्वाऽपि व्रतं पापापनाशनम् ।  
 गृहीत्वा कुरुते सम्यक् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इति हेमाद्रौ यतिचान्द्रायणचरणविधिः ।

अथ शिशुचान्द्रायणलक्षणमाह ।

देवलः—

शृणु राम महाबाहो सर्वपापहरं परम् ।  
 शिशुचान्द्रायणं नाम सर्वघ्निगणसेवितम् ॥  
 पुरा तूहालको नाम मातुर्गर्भादिनिर्गतः ।  
 नाभिनालमुपादाय स्वाञ्जलीं पर्यटन् महीम् ॥  
 गर्भाष्टमे समायाते स्वगोत्रेणाऽचरद् व्रतम्<sup>१</sup> ।  
 तदा प्रभृत्यसौ योगी सायाह्ने भैक्षमाचरन् ॥

(१) कृत्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) प्राप्नुयादिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) स्वगोत्रेण व्रतं चरेदिति लेखितपुस्तकपाठः ।

श्रीत्रियाणां द्विजातीनां त्रिषु वेश्मसु सञ्चरन् ।

कवलत्रयमानीय प्रक्षाल्य शुचिभिर्जलैः ॥

भागत्रयं तदा कृत्वा भागमेकं हरेर्ददौ ।

द्वितीयमग्नीं निक्षिप्य तृतीयं चाऽऽत्मनि न्यसेत् ॥

रात्रौ स्वपेत् स्थण्डिलेऽसौ गन्धपुष्पादिवर्जितः ।

प्रत्यहन्त्वेवमकरोद् यावत्पुत्रसमागमम् ॥

नाविकेतोत्पत्तिपर्यन्तं इत्यर्थः ।

तदा प्रभृति लोकेऽस्मिन् शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् ।

कलौ युगे विशेषेण महापातकनाशनम् ।

महापापविशुद्धः स्यात् कृत्वेतद्भूतमुत्तमम् ॥

गौतमः—

शिशुचान्द्रायणं मासमेकं व्याप्य निरन्तरम् ।

कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति महापातकवानापि ॥

जाबालिः—

शिशुचान्द्रायणं कुर्याद् द्विजोयः पापमुक्तये ।

स सद्यः पापनिर्मुक्तः लभते परमां गतिम् ॥

तत्प्रकारमेवाह—

देवलः—

(१) एवं वै प्रत्यहं कुर्यादिति क्रीतवेचितपुस्तकपाठः ।

(२) अभूदिति क्रीतवेचितपुस्तकपाठः ।



मासादौ प्रतिपदिवसे 'प्रातःस्नानं समाचरेत् ।

दन्तधावनस्नानधौतवस्त्रपरिधानसन्ध्यावन्दनादिकं पूर्व्ववत् कृत्वा  
चतुर्थे यामे ।

पटे पर्णपुटे वाऽपि अपश्यन् पापिनःखलान् ।

श्रोत्रियाणां द्विजातीनां त्रिषु वेश्मसु सञ्चरेत् ॥

कवलत्रयमानीय प्रक्षाल्य शुचिभिर्जलैः<sup>१</sup> ।

भागत्रयं तदा कृत्वा भागमेकं हरौ क्षिपेत् ॥

द्वितीयमग्नौ निक्षिप्य अवशेषं स्वयं हरेत् ।

प्रक्षाल्य पूर्व्ववद्वस्ती द्विराचम्य शुचिर्भवेत् ॥

रात्रौ स्वपेद्दररेखे स्थण्डिले गन्धवर्जितः ।

पुनः परेद्युरेवं हि कुर्यात् पापविशुद्धये ॥

एवं मासव्रतं कृत्वा मासान्ते गौर्यथाऽर्हतः ।

देया विप्राय विदुषे<sup>२</sup> पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ॥

एवं<sup>३</sup> कुर्यान् नरो यस्तु सर्व्वपापैः स मुच्यते ।

शिशुचान्द्रायणं सम्यक् कुर्याद् यः पूर्व्वजः शुचिः ।

सर्व्वान् कामानवाप्नोति स याति विष्णुमन्दिरम् ॥

इति हेमाद्रौ शिशुचान्द्रायणविधिः ।

(१) प्रपेदे इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) पूर्व्वस्नानं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) द्विजैरिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) सहसा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

## अथ महाचान्द्रायणलक्षणमाह ।

देवलः—

शृणु राम प्रवक्ष्यामि महाचान्द्रायणं परम् ।  
 ब्रह्महत्यादिपापानां शोधनं सर्वमङ्गलम् ॥  
 गुरुद्रोहे च यत् पापं यत् पापं परवञ्चने ।  
 यत् पापं पुत्रहत्यायां यत् पापं पशुमारणे ॥  
 पितृरन्दपरित्यागे विष्णुद्रोहे च यद्वेत् ।  
 यत् पापं शिवनिन्दायां यत् पापं चक्रधारणे ॥  
 यत् पापं शिवनिर्भ्रात्यभक्षणे तस्य धारणे ।

लिङ्गधारण इत्यर्थः ।

चाण्डालीगमने पापं यत् पापं विधवागमे ।  
 परस्त्रीषु च यत् पापं यत् पापं परभोजनं ॥  
 यत् पापं वृषलीसङ्गे यत् पापं कुण्डगोलयोः ।  
 शूद्रापत्युश्च यत् पापं यत् पापं पारदारके ॥  
 यत् पापं पर्वसंसर्गे यत् पापं धेनुविक्रये ।  
 यत् पापं रजक्रीसङ्गे यत् पापं यतिनिन्दया ॥  
 यत् पापं विप्रनिन्दायां कन्याया दूषणेऽपि च ।  
 एवमादीनि पापानि गुरुणि च लघूनि च ॥  
 आर्द्राणि च प्रशुष्कानि यानि पापान्यनेकशः ।  
 तेषां नाशकरश्चेदं महाचान्द्रं 'महाफलम्' ॥



यत् श्रुत्वा मुच्यते पापैः गुरुभिर्लघुभिस्तथा ।

तत्प्रकारमाह—

देवलः—

शुक्लप्रतिपदि स्नात्वा पूर्ववच्छुद्धतोयतः ।  
 पूर्ववन्नियमं कृत्वा चतुर्थे काल आगते ॥  
 विष्णुपूजापरोभूत्वा पूर्वं सङ्कल्पमाचरेत् ।  
 पूर्ववन्नमस्सुञ्चार्य निराहारः स्वपेत्तदा ॥  
 ततः प्रभात उत्थाय स्नात्वाऽचम्य यथाविधि ।  
 पूर्ववन्नित्यकर्मणि समाप्य विधिपूर्वकम् ॥  
 चतुर्थकाल आयाते पूर्ववद्देवमर्चयेत् ।  
 तदोपोष्य यथा पूर्वं पूर्ववन्नियतः स्वपेत् ॥  
 एवं 'कुर्थात्' प्रतिदिनं राका यावत् प्रवर्त्तते ।  
 तत्राऽपि पूर्ववत् कृत्वा नित्यकर्मणि सर्वशः ॥  
 तत्रैव भक्षयेत् पञ्चदश आसान् व्रताप्तये ।  
 तत्राऽपि हरिसान्निध्ये स्वपेद्बन्धादिवर्जितः ॥  
 उपोषणं प्रकर्त्तव्यं अमा यावत् प्रवर्त्तते ।  
 तत्रापि पूर्ववत् पिण्डान् भक्षयेत् पूर्वसंख्यया ॥  
 शुक्लप्रतिपदि स्नात्वा गौर्देया व्रतपूर्त्तये ।  
 पञ्चगव्यं पिवेत् पञ्चान् महाचान्द्रमुदीरितम् ॥

अशक्यः सर्वलोकानामन्यत्यागो महत्तरः ।  
 कृते चर्माश्रिताः प्राणाः चेतायां कीकसाश्रयाः ॥  
 ह्यापरे रक्तमाश्रित्य कलावन्नाश्रिताः सदा ।  
 महाचान्द्रस्य महिमा कथितोऽयं मयाऽनघ ॥  
 यत् कृत्वा मुच्यते पापैर्महन्निरपि पातकैः ।

इति हेमाद्रौ महाचान्द्रायणविधिः ।

अथ पञ्चविधानां प्रत्याम्नायमाह ।

देवलः—

अथ वक्ष्यामि राजेन्द्र महापातकनाशनम् ।  
 प्रत्याम्नायं हि चान्द्रस्य विष्णुलोकप्रदायकम् ॥  
 अशक्तत्वाद् दुर्बलत्वात् तथाऽऽयुर्नाशहेतुतः ।  
 भक्तिश्रद्धाविहीनत्वात् आलस्यान्नास्तिकादपि ॥

चान्द्रायणव्रतारम्भे—

पुरा देवेन्द्रसदने वेधाः प्राह पुरन्दरम् ।  
 चान्द्रायणेऽत्यशक्तश्चेत् प्रत्याम्नायं कुरुष्व वै ॥  
 शुक्लप्रतिपदि स्नात्वा नित्यकर्मा समाप्य च ।  
 सङ्कल्पं पूर्ववत् कृत्वा करिष्येऽहदिदं व्रतम् ॥



इति सङ्कल्पा मनसा पूर्व्ववद्विधिपूर्व्वकम् ।  
 गावोदेयाः प्रयत्नेन पञ्चाशत् स्वर्णपूरणीः ॥  
 सवत्सा बहुक्षीरिण्यो विप्रेभ्योजलपूर्व्वकम् ।  
 अनेन कृतवान् चान्द्रं शास्त्रमार्गेण धेनुदः ॥

मार्कण्डेयः—

अशक्तो यदि चान्द्रस्य भक्षणे राजबल्लभ ।  
 प्रत्यान्नायं तदा कुर्यात् सवत्सा गाः स्वलङ्घिताः ॥  
 पञ्चाशत् संख्यया दद्यात् पूतः पापान्नसंशयः ।

गौतमः—

चान्द्रायणस्य विप्रोऽसौ प्रत्यान्नायं समाचरेत् ।  
 अर्चिता गन्धपुष्पाद्यैर्भूषिताः स्वर्णभूषणैः ॥  
 पञ्चाशन्नाः प्रयत्नेन विप्रेभ्यश्च समुत्सृजेत् ।  
 प्रत्यान्नायैर्हरिः साक्षात् सन्तुष्टः स्थान्न संशयः ॥  
 अशक्तौ चान्द्रविषये प्रत्यान्नायं तदा चरेत् ।  
 एतेन शुद्धिमाप्नोति चान्द्रायणफलं लभेत् ॥

महाचान्द्रस्य प्रत्यान्नायसु शतं गावो देयाः तथाच महाचान्द्रा-  
 यणफलं प्राप्नोतीत्यर्थः ।

इति हेमाद्रौ चान्द्रायण प्रत्यान्नायः ।

(१) पूत इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) स्वर्णपायादिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) पृथक् पृथक् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

अथ प्राजापत्यकृच्छ्रलक्षणमाह ।

देवलः—

त्रिदिनं च दिवाऽऽयात् त्रिदिनं रात्रिभोजनम् ।

अयाचितं स्यात् त्रिदिनं निराहारोदिनत्रयम् ॥

कृच्छ्रमेतद्विजानीयाद्गोदानं गव्यभक्षणम् ।

ब्रह्महत्यादिपापानामेतत् कृच्छ्रं विशोधनम् ॥

मार्कण्डेयः—

एकभक्तेन नक्तेन तथैवाऽयाचितेन च ।

उपवासेन चैकेन दानं गव्यस्य भक्षणम् ॥

एतत् निराहृतं येन कृच्छ्रं स्यात् परिपूरणम् ।

ब्रह्महत्यादिपापानामितरेषां विशुद्धिदम् ॥

गौतमः—

प्राजापत्यकृच्छ्रमिदं सर्वपापप्रणाशनम् ।

त्रिदिनं स्याद् दिवाभुक्तिस्त्रिदिनं रात्रिभोजनम् ॥

अयाचितञ्च त्रिदिनं त्रिदिनं वायुभक्षणम् ।

गोदानं पञ्चगव्यान्ते शुद्धिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥

तदाह—

आपस्तम्बः—

त्र्यहं नक्ताशी दिवाशी ततस्त्र्यहं त्र्यहमयाचितव्रतं चरहं  
नाऽऽप्नाति किञ्चनेति ।

कृच्छ्रद्वादशरात्रस्य विधिः—



जाबालिः—

ब्रह्महत्यादिपापानामितरेषां मुनीश्वराः ।  
 तुलादिदानगन्तृणां पापानां साधनं नृणाम् ॥  
 प्रजापतिरिदं साक्षात् दृष्टवान् देवसन्निधौ ।  
 सर्वलोकोपकाराय सर्वपापापनुत्तये ॥  
 दिनत्रयं दिवा भुक्तिस्तथा रात्रौ दिनत्रयम् ।  
 पञ्चगव्यं ततः पश्चाद् गौरेका च विशोधनी ॥  
 एवं कुर्याद् द्विजोयसु सर्वपापाद् 'स मुच्यते ।

इति हेमाद्रौ प्राजापत्यव्रतलक्षणम् ।

अथ एतदाचरणाशक्तानां प्रत्याम्नायानाह ।

तदाह लिङ्गपुराणे—

ईश्वरः—

प्राजापत्ये तु 'गौरेका द्वादशब्राह्मणार्चनम् ।  
 समुद्रगनदीक्षानं संहितामात्रमुच्यते ॥

(१) गामेकाभिति क्रोतवेचितपुस्तकपाठः ।

(२) विष्टुक्तिमान् इति वेचितपुस्तकपाठः ।

प्राणायामाच्च द्विशतं अयुतं जप उच्यते ।

तिलहोमाः सहस्रं स्यात् प्रत्यान्नायसु समधा ॥

गारुडपुराणे—

यत् प्रोक्तं मुनिभिः कृच्छ्रमिति शास्त्रेषु गौरवात् ।

सर्व्वत्रैतद्विजानीयात् द्वादशाहोभिरीरितम् ॥

यत्र यत्र मुनिभिः कृच्छ्रमित्युक्तं तत्र तत्र प्राजापत्यमेव द्वादश-  
रात्रसाध्यं चान्द्रायणं विना सर्व्वकृच्छ्रेषु योजनीयम् । तदेवाऽऽह—

गौतमः—

कुच्छं द्वादशरात्रं स्यान् मुनिभिः परिभाषितम् ।

इति हेमाद्रौ व्रताचरणाशक्तानां प्रत्यान्नायः ।

प्रत्यान्नायेषु होमेषु स्नानदक्षिणादाने गोदाने

कृच्छ्रदानेषु च मन्त्रौ ।

गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश ।

यस्मात् तस्मान् शिवं मे स्याद् अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

यज्ञसाधनभूता या विश्वस्याऽवप्रणाशिनी ।

विश्वरूपधरो देवः प्रीयतामनया गवा ॥

इति सर्व्वत्र गोदानेषु प्रत्यान्नायगोदानेषु च मन्त्रौ ।



तत्रापि दक्षिणा देया यथा वित्तानुसारतः ।

एवं क्रमानुरोधस्तु प्रत्यान्नायमनुत्तमम् ॥

<sup>१</sup>आचरन् फलमाप्नोति प्राजापत्यस्य कच्छतः ।

प्राजापत्यकच्छप्रत्यान्नाययोरभावे तन्मूल्यमाह ।

देवलः—

गवामभावे निष्कं स्यात् तदर्धं पादमेव वा ।

पादं दरिद्रः <sup>२</sup>कुर्वीत धनिकः पूर्णमाचरेत् ॥

अन्यथा तत्फलं नाऽस्ति प्राजापत्यं न सिध्यति ।

निष्कशब्दो द्विविधः वराहस्तदर्धश्चेति मुख्यः पक्षो वराहः कनीय-

<sup>३</sup>स्तदर्धमङ्गीकृतमस्माभिः । तदाऽऽह

मार्कण्डेयः—

प्रभूणां पूर्वपक्षः स्याद् उत्तमः परिकीर्तितः ।

मध्यमाचरणं नाऽस्ति प्रभूणां तत्फलञ्च वा ॥

मध्यमानां वराहः स्यात् उत्तमः पक्ष उच्यते ।

उत्तमं यः परित्यज्य मध्यमं समुपाश्रितः ॥

<sup>४</sup>न दानफलमस्याऽस्ति मध्यमे<sup>५</sup> मध्यमं भवेत् ।

कनीयांस्तु वराहाख्य उत्तमः परिकीर्तितः ॥

(१) सम्पूर्णफलमिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) दरिद्रः कुरुते पादमिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) कनीयान् इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(४) स इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) मध्यमो मध्यममिति लेखितपुस्तकपाठः ।

तस्य वै मध्यमं नास्ति न तत्कृच्छ्रफलं भवेत् ।

अकिञ्चनानां सर्वेषां 'शुद्धयर्थं गौरदाहता ॥

अतोहीनं न कर्त्तव्यं गोमूत्रेषु हि सर्वदा ।

एवं यः कुरुते दानं उत्तमाधममध्यतः ॥

तत्फलं समवाप्नोति नाऽन्यथा फलमस्ति हि ।

सर्वत्र सर्वेषां गोदानप्रत्यान्नायमूत्रेषु एवं वेदितव्यं उत्तम-  
मध्यमलघुभावेन । उत्तमः प्रभूणां मध्यमं कुर्यान्मध्यमः  
किञ्चिद्वनः कनीयांसं कुर्याद् अकिञ्चनस्य कनीय एवोत्तमः  
पक्षः अतः स्वशक्तिपुरःसरतया प्रत्यान्नायं कुर्याद् अन्यथा न  
फलमाप्नोतीत्यर्थः ।

इति हेमाद्रौ प्राजापत्यकृच्छ्रस्य गोदानप्रत्यान्नायः ।

(१) तद्वत् इति काशीपुलकपाठः ।



## अथ समुद्रगनदीस्नानप्रत्याम्नायमाह ।

देवलः—

समुद्रगा नद्यः—

भागीरथी च यमुना नर्मदा च सरस्वती ।  
गोदावरी कृष्णवेणी तुङ्गभद्रा पिनाकिनी ॥  
मलहारी भीमरथो वज्रला भवनाग्निनी ।  
अखण्डा चैव कावेरी ताम्रपर्णी महानदी ॥  
धनुष्कोटिः प्रयागश्च गङ्गासागरसङ्गमः ।  
समुद्रगनदीस्नानं प्रत्याम्नायः

एताः पुण्यतमा नद्यो दर्शनात् पापहारिकाः ।  
स्पर्शनात् मोक्षदाः नृणां स्नाने मुक्तिप्रदाः स्मृताः ॥

विंशद्योजनगा महानदी समुद्रगा । एतासु स्नानमात्रेण  
मनुजः पूतो भवति । प्राजापत्यस्य कच्छाचरणेऽसमर्थस्य तत्  
प्रत्याम्नायगोदानाचरणे च अशक्तस्य नदीस्नानरूपमेव कलौ युगे  
समीचीनं अतो नदीस्नानमेव वयं प्रत्याम्नाय ब्रूमः—

गङ्गायां मौषलं स्नानं प्राजापत्यसमं विदुरिति भविष्यो-  
त्तरोक्तत्वाद् गङ्गास्नानं विशुद्धिदं इति । पञ्चविधाः गङ्गाः स्कन्द-  
पुराणे—

भागीरथी गौतमी च कृष्णवेणी पिनाकिनी ।  
अखण्डा चैव कावेरी पञ्च गङ्गाः प्रकीर्तिताः ॥  
अन्याः समुद्रगा नद्यो नृणां पापापहारिकाः ।

एतासु महानदीषु स्नातृणां एताः परिवाचदाः<sup>१</sup> वृथक् वृथक्  
फलमाह ।

गौतमः---

स्नानमस्य च या सिन्धुर्यावद्योजनमात्रगा ।

तामुद्दिश्य यदा गन्ता स्नानाय दर्शनाय वा ॥

यावन्ति योजनानीह तावत्कच्छफलं लभेत् ।

परार्थं योऽनुगच्छेद्वा स्नानमात्रफलं लभेत् ॥

भृतिं गृहीत्वा यो गच्छेन् न तस्योभयमस्ति हि ।

विष्णुपादोद्भवा गङ्गा दशकच्छफलप्रदा ॥

यमुना च तथा नृणां दशकच्छफलप्रदा ।

गौतमी श्रीकृष्णवेणी सप्तकच्छफलप्रदा ॥

पिनाकिनी च कावेरी अष्टकच्छफलप्रदा ।

तुङ्गभद्रा भीमरथी सप्तकच्छफलप्रदा ॥

वसुला भवनाशाय ऋतुकच्छफलप्रदा ।

फाल्गुणी ताम्रपर्णी च सप्तकच्छफलप्रदा ॥

चापाग्रे स्नानमात्रेण अष्टकच्छफलप्रदा ।

श्रीशैलसङ्गमे चैव गङ्गासागरसङ्गमे ॥

विंशत्कच्छफलं स्नानं अतो नद्यश्च पावनाः ।

प्राजापत्यकच्छान्नाय नदीस्नानप्रकारमाह,—पूर्ववत् पुन्याह

(१) परिपातृणांमिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) गन्तुः इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।



वाचनं सङ्कल्पादिकं कृत्वा सूक्तं पठन् नदीस्नानाभिमुखी भूयात्  
 नदीं गत्वा कर्त्ता पूर्व्यं स्नात्वा स्नातान् विप्रान् गन्धपुष्पाक्षतैरभ्यर्च्य  
 मया परिषत्त्रिण्णीतं सङ्कल्पितस्य सर्व्वप्रायश्चित्तस्य समयफलावासर्थं  
 पारषत्त्रिण्णीतं प्राजापत्यकच्छप्रत्यान्नायस्नानरूपं अष्टं द्वाष्टं त्र्यष्टं  
 चतुरष्टं पञ्चाष्टं षडष्टं षड्गुणितं षडष्टं षड्गुणितं त्रैधावर्त्तितं  
 'षडष्टम्' यथा सङ्कल्पितं तत्र प्राजापत्यकच्छप्रत्यान्नायभूतमष्टादि  
 संख्याकमहं स्वयं वा ब्राह्मणैः वा महानदीस्नानरूपं आचरिष्य इति  
 सङ्कल्प्य ब्राह्मणान् प्रेषयेत् । ऋत्विजस्तु यजमानगोत्रनक्षत्रराशि-  
 शाखानामधेयानि षष्ठान्तेन समुच्चार्य एतेन अमुकगोत्रेणामुक-  
 नक्षत्रेणामुकराशौ जातेनाऽमुकशाखाध्यायिनाऽमुकनामधेयेन परि-  
 षत्त्रिण्णीतं सङ्कल्पितस्य सर्व्वप्रायश्चित्तस्य परिषत्त्रिण्णीतस्य प्राजा-  
 पत्यकच्छप्रत्यान्नायपरिकल्पितानि महानदीस्नानानि मौषलवत्  
 आचरिष्याम । इति ऋत्विक्सङ्कल्पः ।

महानद्यां नदीमुखः सन् मन्त्रवर्ज्जं मौषलमञ्जनवत् स्नानं  
 कृत्वा तटमागत्य पुनर्द्विराचम्य धौतवस्त्रं परिधाय तदभावे  
 दादशसंख्यया हस्तावधूननं कृत्वा आच्छाद्य द्विराचम्य पूर्व्ववत्  
 स्नायात् एवं सङ्कल्पाद्यादिसंख्या भवति । यजमानः स्नातेभ्य  
 ऋत्विग्भ्यः निष्कं वा तदर्धं वा पादं वा स्नानफलस्वीकरणार्थं  
 दद्यात् । निष्कशब्दोदेवमानेन वराहद्वयं ऋषिमानेन तदर्धं

(१) षडष्टमित्यधिकं लेखितपुस्तके नास्ति ।

(२) येन इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

मानुषमानेन तदर्धं ग्राहयति प्रभूणामुक्तप्रकारमेव समर्थस्य  
मध्यमं अकिञ्चनस्य तदर्धं सुवर्णप्रमाणं यथोक्तं तत्तथैव नाऽन्यत् ।

गौतमः—

गङ्गायां 'मौषलं स्नानं प्राजापत्यसमं विदुः ।

एतत् पञ्चगङ्गास्नानविषयं इतरासु समुद्रगन्दीषु प्रति-  
स्नानं सङ्कल्पः कुल्यायां तटाकपुष्करिण्यादिषु पृथक् सङ्कल्पः  
खण्डानुवाकपठनम् । सूर्याभिमुखः सन् सम्भार्जनान्ते तटं गत्वा  
धीतवस्त्रादिकं धृत्वा अष्टोत्तरशतं गायत्रीं जप्त्वा प्राजापत्य-  
कृच्छ्रात्मकं व्रतफलमाप्नोति स्नानमेव कृच्छ्रफलदं तेभ्यश्च पूर्व्ववत्  
दक्षिणा देया । एवं अम्बादि संख्यया कृत्वा पूतो भवति ।

इति हेमाद्रौ प्राजापत्यकृच्छ्रप्रत्यान्नायनदीस्नानम् ।

अथ प्राजापत्यकृच्छ्रप्रत्यान्नायपरिकल्पितद्वादश-  
ब्राह्मणभोजनविधिमाह ।

देवलः—

प्राजापत्यस्य कृच्छ्रस्य प्रत्यान्नायममुं शृणु ।

यं कृत्वा मुच्यते पापैर्महद्भिरपि नारद ॥

(१) जानविविति वेदितक्रीतपुस्तकपाठः ।

(२) कृच्छ्रात्मकं भवति इति वेदितपुस्तकपाठः ।



पूर्ववत् सङ्ख्यादिकं कृत्वा द्वादशब्राह्मणान् निमन्त्रयेत् ।

पराशरः—

प्राजापत्यस्य कृच्छ्रस्य प्रत्यान्नायं द्विजार्चनम् ।

कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति प्राजापत्यफलं लभेत् ॥

विप्रान् शान्तान् सपत्नीकान् वेदशीलपुरष्कृतान् ।

सदाचारान् शुचीन्नित्यं कृच्छ्रार्थं तान्नियोजयेत् ॥

तदाह आपस्तम्बः—

शुचीन्मन्त्रवतः सर्वकृत्येषु भोजयेत् देशतः कालतः शौचतः  
सम्यक् प्रतिगृहीतान् इति ।

एवं विप्रान् निमन्त्र्याऽथ भोजयेद्बहुविस्तरैः ।

तेभ्यश्च दक्षिणा देया यथा वित्तानुसारतः ॥

एवं यः कुरुते सम्यक् प्राजापत्यफलं लभेत् ।

इति हेमाद्रौ प्राजापत्यकृच्छ्रप्रत्यान्नायद्वादशब्राह्मणार्चनम् ।

अथ तत्प्रत्यान्नाय वेदपारायणप्रकारमाह ।

देवलः—

प्राजापत्यस्य कृच्छ्रस्य वेदपारायणं महत् ।

प्रत्यान्नायं प्रशंसन्ते शाखामाचं सहारणम् ॥

पारायणेन भगवान् 'परितुष्टो भवेत् तदा ।  
 फलं सम्पूर्णकच्छस्य प्रददाति न संशयः ॥  
 प्रातःकाले शुचिर्भूत्वा नित्यकर्म समाप्य च ।  
 स्वगृहे देवतागारे नद्यां वा देवतालये ॥  
 प्राप्नुवन्तो दक्षुखो वाऽपि सङ्कल्पं पूर्ववच्चरेत् ।  
 पारायणादौ प्रणवं कृत्वा पारायणं पठेत् ॥  
 दिशस्त्वनवलोक्यैव असम्भाष्यैव पापिनः ।  
 मौनव्रतं समागम्य पठेद्देदं शनैः शनैः ॥  
 शीघ्रपाठी शिरःकम्पी तथा 'लिखितपाठकः ।  
 गङ्गदी स्वरहीनश्च पच्यते पाठकाधमाः ॥  
 ततः शनैः शनैर्विद्यामभ्यसेदात्मशुद्धये ।  
 यावत् समाप्तिर्भवति तावत् कच्छफलं लभेत् ॥  
 स्वयमेव पठेद्देदं उत्तमं परिकीर्तितम् ।  
 प्रत्यान्नायोमध्यमः स्याद् भृतके निस्फलं भवेत् ॥

इति हेमाद्री संहितामातृप्रत्यान्नायः ।

(१) कतकत्वं इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) लिखति इति लेखितपुस्तकपाठः ।



अथाऽयुतगायत्रीजपरूपप्रत्याम्नायमाह ।

देवलः—

प्राजापत्यस्य कच्छस्य प्रत्याम्नायोजपोमहान् ।

अयुतं वेदमातुष्य सर्वपापप्रमोक्षदः ॥

प्रातः स्नात्वा यथावारं दन्तधावनपूर्वकम् ।

अग्निहोत्रालये देव-गृहे वाऽपि नदीतटे ॥

गोष्ठे वृन्दावने देशे जपेदयुतसंख्यया ।

पर्वभिर्जपमालाभिः कुशग्रन्थिभिरेव वा ॥

स्वयं मौनमुपास्थाय दिशश्चाऽनवलोकयन् ।

जपेन्महापापजालदहनार्थं दिने दिने ॥

अव्यग्रचित्तः प्रजपेद् अन्यथा दोषमश्नुते ।

मार्कण्डेयः—

सन्दिग्धस्तु हतोमन्त्रो व्यग्रचित्तोऽहतोजपः ।

अब्रह्मण्यं हतं क्षात्रम् अनाचारं कुलं हतम् ॥

अतोमनसि जप्तव्यं मानसं कोटिरुच्यते ।

अयुते च जपे पूर्णे प्राजापत्यफलं लभेत् ॥

अङ्गुल्यग्रेण यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घने ।

द्विधाचित्तेन यज्जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ।

(१) सर्वपापैः प्रमुच्यते इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) अनाचारमिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) अयुतनाले इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

पराशरः—

हस्तस्याऽनामिका<sup>१</sup>पर्वमध्यादागम्य यत्नतः ।  
 तद्वितीयं कनिष्ठायाः पर्वत्रयमनुक्रमात् ॥  
 अनामिकोर्ध्वपर्व्यादि<sup>२</sup> मध्यमातर्जनीद्वयम् ।  
 पर्वत्रयं तदा कृत्वा तथैवाऽक्रम्य पूर्व्ववत् ॥  
 मेरुरङ्गुष्ठएवस्यात् तस्य<sup>३</sup> नैव क्रमं चरेत् ।  
 पर्व्वभिर्गणयेन्नित्यं<sup>४</sup> गायत्रीं नाऽन्यचेतसा<sup>५</sup> ॥  
 एकैकेन शतं प्रोक्तं गणनं मुनिभिः परैः ।  
 अयुतेन जपेनाऽऽशु प्राजापत्यफलं लभेत् ॥

जपतोनास्ति पातकमिति स्मरणाच्च ।

इति हेमाद्रौ प्राजापत्यकृत्प्रत्याम्नायायन-  
 गायत्रीजपविधिः ।

- 
- (१) मध्यपर्व्यादिति लेखितपुस्तकपाठः ।  
 (२) मध्यमायाच्च तर्जनी इति लेखितपुस्तकपाठः ।  
 (३) नास्ति इति लेखितपुस्तकपाठः ।  
 (४) गणयेद् यस्तु इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।  
 (५) नान्यभेववा इति लेखितपुस्तकपाठः ।
-



अथ तिलहोमसहस्ररूपप्रत्यान्नायमाह ।

देवलः—

प्राजापत्यस्य कच्छस्य प्रत्यान्नायविधिस्त्वयम् ।  
 होमस्तिलैरकीटैश्च घृताक्षैः पापनाशकम् ॥  
 ऋत्युञ्जयेन मन्त्रेण न्यासध्यानपुरःसरम् ।  
 मन्त्रान्ते जुहुयाद्वह्नी आहुतीर्वीजपूरणैः ॥  
 सहस्रहोमं कृत्वाऽपि पूतोभवति तत्क्षणात् ।  
 स्वयं वा ऋत्विगीको वा तिलहोमसहस्रकम् ॥  
 कुर्यान्मौनेन मेधावी प्राजापत्यफलं लभेत् ।  
 अल्पमात्रतिलैर्होमः सर्वपापविनाशकम् ॥  
 प्राजापत्यस्य कच्छस्य प्रत्यान्नायोमहन्तरः ।

इति श्रीहेमाद्रौ प्राजापत्यस्य कच्छस्य प्रत्यान्नायस्तिलहोमः ।

## अथ प्राजापत्यस्य कृच्छ्रस्य प्राणायामशतद्वय- प्रत्याम्नायमाह ।

देवलः—

प्राजापत्यस्य कृच्छ्रस्य प्रत्याम्नायोमहत्तरः ।  
धर्मशास्त्रोक्तमार्गेण प्राणायामशतद्वयम् ॥  
महापातकयुक्तो वा युक्तोवा सर्वपातकैः ।  
पूतो भवति संसाध्य प्राणायामशतद्वयम् ॥  
जपसङ्कल्पहोमेषु सभ्यावन्दनकर्म्मसु ।  
प्राणायामांश्चरेद्विप्रस्तदाऽऽनन्त्याय कल्पते ॥

मार्कण्डेयः—

वामेनाऽऽपूरयेद्वायुं पूरणात् पूरकः स्मृतः ।  
सम्पूर्णकुम्भवत्तिष्ठेत् कुम्भनात् कुम्भकः स्मृतः ॥  
सर्व्वमारचयेद्वायुं रेचनाद् रेचकः स्मृतः ।  
वायुमापूरयन् रन्नाद् गायत्रीं मनसा स्मरन् ॥  
पूरके कुम्भके चैव रेचके तां जपेत् त्रिधा ।  
एवं त्रिवारं जप्येन संख्यैका तद्वेदियम् ॥

पराशरः—

वामेन वायुमापूर्य्य गायत्रीं मनसा स्मरन् ।  
सम्पूर्णकुम्भवत् तिष्ठेत् पुनस्तामनुवर्त्तयन् ॥  
रेचयन् सर्व्वरन्ध्रेण पुनस्तामिव संस्मरेत् ।  
एवं पूरणकुम्भाभ्यां रेचकेन सहाऽमुना ॥



यो वर्त्तयेत् त्रिधा ब्रह्मन् प्राणायामइतीरितः ।

आद्ये जपे च होमे च सन्याकर्मसु सर्वदा ॥

यो वर्त्तयेत् प्रतिदिनं परब्रह्म स उच्यते ।

एवं शतद्वयं 'कुर्यात् पूर्वोक्तविधिना द्विजः ॥

प्राजापत्यस्य कच्छस्य प्रत्यान्नायोनिगद्यते ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः स याति परमं पदम् ॥

इति श्रीहेमाद्रौ प्राजापत्यकच्छप्रत्यान्नायः ।

अथ तप्तकच्छलक्षणमाह ।

देवलः—

वार्युष्णं त्रिदिनं विप्रो दुग्धमुष्णं दिनत्रयम् ।

त्रिदिनं घृतमुष्णञ्च पीत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

मार्कण्डेयः—

विषमुष्णं पयस्तप्तं घृतमुष्णं दिनत्रयम् ।

कृत्वा शुद्धिमवाप्नोति ब्रह्महाऽपि द्विजर्षभः ॥

(१) कृत्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) पयोष्णमिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) ब्रह्महत्या द्विजर्षभ इति लेखितपुस्तकपाठः ।

गौतमः—

उष्णं पयः पयस्तप्तमुष्णं घृतमनुत्तरम् ।

चतुर्णामपि पापानां पावनं मुनिभिः स्मृतम् ॥

आपस्तम्बः—

व्रह्ममुष्णं पिवेद्द्वारि व्रह्ममुष्णं पयः पिवेत् ।

व्रह्ममुष्णं पिवेत् सर्पिरेतत्तप्तं विधीयते ॥

पलसंख्यामाह—

जावालिः—

षट्पलञ्च पिवेद्द्वारि त्रिपलञ्च पिवेत् पयः ।

पलमेकं पिवेत् सर्पिरेतत्तप्तं विधीयते ॥

ग्रन्यान्तरे—

व्रह्ममुष्णं पिवेद्द्वारि व्रह्ममुष्णं पयः पिवेत् ।

व्रह्ममुष्णं पिवेत्सर्पिर्वायुभक्षोदिनत्रयम् ॥

वायुभक्ष इति उक्तमनुक्तं वा द्वादशदिने परिपूर्त्यर्थं कर्त्तव्यं  
यत्र यत्र कच्छमिति मुनिभिरुपदिष्टं तत्र तत्र द्वादशदिनं  
वेदितव्यम् ।

तदाह—

बृहस्पतिः—

मुनिभिः कच्छमित्युक्तं शास्त्रेषु द्विजवत्सभ ।

तत् कच्छं द्वादशाहोभिः साध्यं देहविशुद्धिदम् ॥

यत्र यत्राऽब्दमित्युक्तं कच्छेषु तत्र त्रिंशत् संख्या ।

तदेवाऽऽह—



मरीचिः—

प्राजापत्येषु कच्छेषु अब्दमित्युच्यते बुधैः ।

त्रिंशत्संख्यां विजानीयात् प्राजापत्यस्य लक्षणम् ॥

प्राजापत्यस्य कच्छस्य । संवत्सरे कच्छगणनायां त्रिंशत् कक्षा-  
णीत्येव बोद्धव्यम् । रजस्वलासंस्पर्शादिषु तप्तकच्छमेव विशुद्धिदं  
सर्वेषां पापानामपि ।

सर्वेषामेव पापानां तप्तकच्छं दिशोधनम् ।

अतः परममित्युक्तं मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

इति हेमाद्रौ तप्तकच्छलक्षणम् ।

अथ तप्तकच्छप्रत्याम्नायमाह ।

देवलः—

तप्तकच्छस्य महतः प्रत्याम्नायोमनीषिभिः ।

अशक्तानाञ्च कृपया कर्तुमुक्तः पुराऽनघाः ॥

तमेवाहं ब्रवीम्यद्य मृण्वन्तु द्विजसत्तमाः ।

कलौ युगे विशेषेण अन्नत्यागाज्ञयं गताः ।

पराशरः—

कृते चर्माश्रिताः प्राणाः चेतायां कीकसाश्रिताः ।

<sup>१</sup>दापरे <sup>२</sup>त्वाश्रितास्त्वस्थि कलावन्नाश्रिता मताः ॥

इति कलौयुगे दादशरात्रसाध्यस्तच्छ्राणि आचर्तुमशक्तान् जनान्  
निरीक्ष्य परमकपालवो महर्षयः प्रत्यान्नायानुक्तवन्तः तानेवाऽऽह ।

गौतमः—

<sup>३</sup>शक्तस्य तमस्तच्छ्रस्य ब्रह्माहत्यानिवारणे ।

तुलाप्रतिग्रहीतृणां <sup>४</sup>साधनाय महामुने ॥

<sup>५</sup>प्रत्यान्नायमुवाचेमं यदा देवसभागतः ।

स्वयम्भूः क्षपया नृणां गवां विंशतिमादरात् ॥

सवत्सां बहुदुग्धां च प्रदद्यात्तु द्विजातये ।

द्विजातिभ्य इति जातावेकवचनम् ।

मरीचिः—

<sup>६</sup>प्रत्यान्नाये तु कच्छस्य तप्तस्य ब्रह्मरूपिणः ।

दद्याद्विजातये सम्यक् गवां विंशतिमादरात् ॥

(१) इदमर्जुं काशीयुक्तके नोपलभ्यते ।

(२) त्वस्थिनाश्रित इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) अहतस्तमस्तच्छ्रस्य इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) शोधकश्च इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(५) प्रत्यान्नायस्तदा प्रोक्त इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(६) पापनाशश्च इति लेखितपुस्तकपाठः ।



पराशरः—

‘अशक्तौ तप्तकच्छस्य विप्रायाऽध्यात्मवेदिने ।  
 सालङ्कारां सवत्साञ्च प्रदद्याद्विंशतिं गवाम् ॥  
 शुद्धिमाप्नोति राजेन्द्र तप्तकच्छफलं लभेत् ।  
 अतो द्विजातिभिः कार्यः प्रत्यान्नायस्त्वशक्तितः ॥  
 पञ्चगव्यं पिवेत् पश्चात् प्रत्यान्नाय इतीरितः ।  
 तुलादिप्रतिग्रहीतृणां तत्र प्रायश्चित्ताकरणविषये इयमेव गतिः ।

इति हेमाद्रौ तप्तकच्छप्रत्यान्नायः ।

अथ पराककच्छलक्षणमाह ।

देवलः—

अथ वक्ष्यामि कच्छस्य पराकस्य महात्मनः ।  
 सर्वदोषनिवृत्तस्य सर्वशास्त्रानुवर्तिनः ॥  
 पराकः कच्छइत्युक्तो विष्णुना प्रभविष्णुना ।  
 यस्याऽऽचरणमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥  
 ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ।  
 सङ्गलीकरणञ्चैव जातिभ्रंशकरं तथा ॥

उपपातकमित्येतद् बहुधा परिकीर्तितम् ।  
 तुला हिरण्यगर्भश्च ब्रह्माण्डोऽयं घटस्तथा ॥  
 तथा कल्पतरुश्चैव गोसहस्रमनन्तरम् ।  
 हिरण्यकामधेनुश्च हिरण्याश्वस्तथैव च ॥  
 हिरण्याश्वरथश्चैव हेमहस्तिरथस्तथा ।  
 पञ्चलाङ्गलकश्चैव धरादानमतःपरम् ॥  
 विश्वचक्रं कल्पलता सप्तसागरमेव च ।  
 चर्मधेनुश्च महती महाभूतघटस्तथा ॥  
 कालपुरुषं कालचक्रं राशिचक्रमनन्तरम् ।  
 कीटिलक्षितिलैर्हीमो दिमुखी सुरभिस्तथा ॥  
 आर्द्रक्षणाजिनश्चैव शकटं पर्वसङ्गमे ।  
 छागादिपञ्चकश्चैव तथैव दश धेनवः ॥  
 तथा दशमहादानं अचलाः सप्तनामकाः ।  
 रहस्यकृतपापानि ब्रह्महत्यादिकानि च ॥  
 पापानां नवधोक्तानामितरेषां मुनीश्वराः ।  
 तुलादिसंग्रहीतृणां पराकः कच्छनामकः ॥  
 सर्वपापहरोनृणां देवर्षीणां प्रियङ्करः ।  
 सर्वेष्वयं तु कच्छेषु महान् प्रोक्तः स्वयम्भुवः ॥

गौतमः—

प्रत्यहं घृतमात्रञ्च द्वादशाहं नवोद्भवम् ।  
 पीत्वा पलं द्विजः शुध्येत् पराक इति विश्रुतः ॥



सर्वपापप्रशमनः सर्वोपद्रवनाशनः ।

सर्वलोकप्रदोयस्माद् भगवानाह विश्वसृष्ट ॥

व्यासः—

प्रत्यहं गोघृतं विप्रः द्वादशाहं पलं मुदा ।

पीत्वा शुद्धिमवाप्नोति पापेभ्योनाऽन्यथा 'कचित् ॥

लौगाक्षिः—

द्वादशाहं घृतं तप्तं पलमात्रं गवामिह ।

पीत्वा शुद्धिमवाप्नोति सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

पराको नाम तप्तेन गोघृतेन पलमानेन द्वादशरात्रं चतुर्थकाले  
नियमानन्तरं पीत्वा द्विजः शुद्धिमवाप्नोति, अयमेव पराकः ।

इति हेमाद्रौ पराकस्तुल्यलक्षणम् ।

(१) द्विज इति क्रीतवेचितपुस्तकपाठः ।

(२) द्विज इति वेचितक्रीतपुस्तकपाठः ।

अथ पराकृच्छ्रप्रत्याज्ञायमाह ।

देवलः—

प्रत्याज्ञायं पराकस्य वक्ष्याम्यहमनुत्तमम् ।

सर्वपापोपशमनं महापापनिवृत्तनम् ॥

व्यासः—

‘पराको नाम यत् कृच्छ्रं तत्कर्तुं’ मनुजोत्तमः ।

अशक्तस्तस्य कृच्छ्रस्य प्रत्याज्ञायं समाचरेत् ॥

तस्याऽऽचरणमात्रेण पराकस्य फलं लभेत् ।

प्रत्याज्ञाये गवां दद्याद् दशपञ्च सवत्सकम् ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तः स याति परमं पदम् ।

महापातकजालानि उपपातकमेव च ॥

तत्सर्वं नाशयत्याशु तूलराशिभिर्वाऽनलः ।

मरीचिः—

प्रत्याज्ञायं पराकस्य दश पञ्च गवां द्विजः ।

दद्यात् पापविशुद्ध्यर्थं सर्वेभ्योऽभिष्टव्ये ॥



महापातकयुक्तो वा युक्तो वा सर्वपातकैः ।

प्रत्यान्नायेन कृच्छस्य पराकस्य जनाधिप ॥

सर्वकृच्छफलं प्राप्य प्रयाति परमं पदम् ।

पराककृच्छाचरणासमर्थस्य तत् प्रत्यान्नाये पञ्चदशधेनूः  
विप्रेभ्यः पृथक् पृथक् दत्त्वा शुध्यतीति वाक्यार्थः ।

इति हेमाद्रौ पराककृच्छप्रत्यान्नायः ।

अथ यावककृच्छलक्षणमाह ।

देषलः—

अथाऽतः संप्रवक्ष्यामि कृच्छं यावकसंज्ञितम् ।

तस्याऽऽचरणमात्रेण ब्रह्महत्या विमुच्यते ॥

मरीचिः—

गृण्धं ऋषयः सर्वे यावकं कृच्छमीरितम् ।

विषदाने च यत् पापं यत् पापं गृहदाहने' ॥

शस्त्रधारे च यत् पापं यत् पापं विप्रवञ्चने ।  
 विधवाव्रतलोपे च यतिसन्नासिनोरपि ॥  
 गृहस्थस्य सदाचारत्यागे यत् पापमुच्यते ।  
 भ्रष्टे चैव यत् पापं तपोविस्मयतस्तथा ॥  
 'यद्दानकीर्त्तने पापं यत् पापं गुरुवञ्चने ।  
 यत् पापं विप्रनिन्दायां यत् पापं मातृभर्त्सने ॥

भगिनीपितोरप्युपलक्षणम्—

यत् पापं धेनुनिन्दायां यत् पापं शिवभर्त्सने ।  
 यत् पापं विष्णुनिन्दायां यत् पापं देवकुत्सने  
 अज्ञानभोजने पापं अनध्यायेषु पाठने ।  
 दुःसङ्गतिषु यत् पापं यत् पापं धनगर्वितः ॥  
 यत् पापं वैशसंसर्गे यत् पापं दानमोचने ।  
 यत् पापमृतसन्त्यागे यत् पापं भाण्डविक्रये  
 सकेशज्ञानरहितविधवाकांस्यभोजने ।  
 पुनर्भुक्ता सताम्बूला यदा निन्दापरायणा ॥

(१) दानस्य कीर्त्तनात् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) तत्र इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) वयसा तप्त इति लेखितपुस्तकपाठः ।



विधवा<sup>१</sup> कुरुते पापं पतिहिवपरायणा ।  
 पुत्रश्चेत् पितृविह्वली सदा विप्रः परान्नभुक् ॥  
 कुचेलः सर्व्वदा तिष्ठन्नदन्तक्षालिताननः ।  
 बद्धाग्नी निष्ठुरं वक्ता विप्रदानेषु विघ्नकृत् ॥  
 एतेषां पावनार्थाय यावकं कृच्छ्रमीरितम् ।

पराशरः—

सर्व्वपापविशुद्ध्यर्थं यावकं कृच्छ्रमीरितम् ।  
 तदाचरणमात्रेण विप्रोभवति शुद्धिमान् ॥  
 अन्नतन्नयवान् पक्वा खण्डद्याग्नी व्रती शुचिः ।  
 तद्यवागूं पिवेत्कृत्वा<sup>२</sup> ब्रह्मपत्रपुटे वशी ।  
 यवाभावे ग्रीहयो वा श्यामाकास्तस्य मानतः ॥  
 तदन्नं व्रतिने दत्त्वा यवागूं विष्णवेऽर्पयेत् ।  
 नित्यकर्मादिकं कृत्वा पूर्व्ववत् शुचिमानसः ॥  
 पूर्व्ववदित्यत्र प्रातःस्नात्वा नित्यकर्मादिकं कृत्वा यावन्मन्दा-  
 यते रविः तावत्पर्य्यन्तं पूर्व्ववत् विभूतिविश्वरूपादिकं पठन्  
 नारायणमनुस्मरन् यवागूं पिवेत् । तदाऽऽह—

(१) सदाभ्रमति या नारी इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) व्याचरेदिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) सनादा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

गौतमः—

ब्रह्मपत्रपुटे राजन् धृत्वा स्वयमतन्द्रितः ।  
 तावता मनसा विष्णुं स्मरेन् मन्दायिते रवी' ॥  
 यवागूं विष्णवे दत्त्वा पश्चात् पीत्वा स्वयं मुदा ।  
 पूर्व्ववत्क्षालनं कृत्वा पादपाण्योर्यथाक्रमम् ॥  
 द्विराचम्य शुचिर्भूत्वा स्वपेन्नारायणाग्रतः ।  
 अजस्रं धारयेदग्निं यावत् कच्छं समाप्यते ॥  
 परेद्युरेवं कुर्व्वीत द्वादशाहोभिरौरितम् ।  
 तदन्ते गौः प्रदातव्या पञ्चगव्यं पिवेत्तदा ।  
 एवं 'कुर्याद् द्विजोयसु सद्यः पापात् स मुच्यते' ॥

इति हेमाद्रौ यावककच्छलक्षणम् ।

- 
- (१) मन्दायते रविरिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।  
 (२) कृत्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।  
 (३) प्रमुच्यते इति लेखितपुस्तकपाठः ।
-



अथ यावककृच्छ्रप्रत्यान्नायमाह ।

देवलः—

कृच्छ्रस्य यावकस्याऽस्य प्रत्यान्नायमिमं शृणु ।  
 सकृत् 'कुर्याद् द्विजोयसु स सद्यः पापमुक्तिमान् ॥  
 प्रत्यान्नायं प्रवक्ष्यामि यावकस्य महात्मनः ।  
 सर्वपापप्रशमनं सर्वकृच्छ्रफलं नृणाम् ॥  
 गावो दश प्रदातव्याः प्रत्यान्नायप्रकल्पिताः ।  
 सवत्सा दुग्धसम्पन्नाः सुशीलाः समलङ्घिताः ॥  
 विप्रेभ्यः प्रतिदातव्याः व्रतिना तु पृथक् पृथक् ।  
 पञ्चगव्यं ततः पश्चात् पिवेद्देहविशुद्धये ॥  
 एतत् कृच्छ्रस्य तु फलं यावकस्य सुखामये ।

गौतमः—

यावकस्य महापापहारिणः फलदायकम् ।  
 सर्वपापोपशमनं महत् पुण्यप्रदायकम् ॥  
 सम्पूर्णवस्त्राभरणैः खुरशृङ्गारशोभिना ।  
 सवत्सा युवती साध्वी गवां संख्या दश स्मृता ॥  
 पयस्विन्योद्विजाग्रेभ्यः प्रदातव्याः फलामये ।  
 पञ्चगव्यं पिवेत् पश्चात् शुद्धोभवति मानवः ॥

एवं कृते नरः सम्यग् यावकस्य स्वरूपिणीम् ।  
गवां सख्यां द्विजाग्राय दत्त्वा फलमवाप्नुयात् ॥

इति हेमादौ यावककच्छप्रत्याम्नायः ।

अथ सान्तपनकच्छलक्षणमाह ।

देवलः—

कच्छसान्तपनस्याऽस्य लक्षणं सर्वपापहम् ।

श्रीशैलं काशिकाक्षेत्रं गयाक्षेत्रं महत्तरम् ॥

प्रयागं यमुनां सिन्धुं गङ्गासागरसङ्गमम् ।

तथा सप्तनदीसङ्गं गौतमीं पापहारिणीम् ॥

कृष्णवेणीं तुङ्गभद्रां हेमकूटं त्रिलोचनम् ।

मार्कण्डेयं सिंहगिरिं तथा धर्मपुरीं स्वयम् ॥

साक्षाद्रामजयावाटीं मलिकार्जुनमेव च ।

अहोबलं नृसिंहञ्च तथैव भवनाशिनीम् ॥

पिनाकिनीं नदीं तीरे वैद्यनाथं हरं तथा ।

वेङ्कटाद्रिं स्वर्णमुखीं कालहस्तीश्वरं तथा ॥

साक्षाद्वरदराजञ्च वरभूतं स्वयम्भुवम् ।

एकाम्बञ्च तथा सिद्धं सर्वतीर्थमहत्तरम् ॥



मध्यार्जुनेशं पापघ्नं कुम्भकोणं तदुद्भवम् ।  
 श्रीरङ्गं वा महाक्षेत्रं जम्बूनाथमतः परम् ॥  
 कावेरीं पापशमनीं मधुराविषये शृणु ।  
 सुन्दरेशञ्च तत्पत्नीं तथैवौघवतीं नदीम् ॥  
 तथाग्नेयदिशो भागे पर्वतो गन्धमादनः ।  
 रामलिङ्गं धनुष्कोटिं सर्व्वतीर्थपुरस्कृताम् ॥  
 तथैव दर्भशयनं तत्रत्यञ्च महत्सरः ।  
 ताम्रपर्णीमहाक्षेत्रं तत्रत्या विष्णुदेवता ॥  
 अनन्तास्थं महाक्षेत्रं सुब्रह्मस्थं महत्तरम् ।  
 एतानि पुण्यक्षेत्राणि द्रष्टुः पापहराणि च ॥  
 निरोगी सुखजो यस्तु एतेषामेकमेव च ।  
 न स्नायाद्वा न पश्येद्वा कोऽन्यस्तस्मादचेतनः ॥  
 धर्महीनस्य मर्त्यस्य कर्महीनस्य पापिनः ।  
 अजागलस्तनमिव तस्य जन्म निरर्थकम् ॥  
 यो मर्त्यो जन्मदिवसात् षष्टिवर्षप्रवर्त्तनात्<sup>१</sup> ।  
 पुरा न पश्येत्<sup>२</sup> श्रीशैलं तन्मध्ये स तु गर्हभः ॥

द्विजन्मा यः स्वजन्मदिवसादारभ्य षष्टिवर्षमध्ये श्रीशैलचापाय-  
 वेङ्कटाचलवरदराजश्रीरङ्गादिकं नास्तिकतया न पश्यन् तिष्ठेत्  
 स सर्व्वपापभोगानन्तरं गर्हभो भवेदिति वामनपुराणोक्तश्रवणात्  
 तदाऽऽह—

(१) षष्टिमासं प्रवर्त्तते इति क्रीतशेषितपुस्तकपाठः ।

(२) न पश्येद् वादि इति शेषितपुस्तकपाठः ।

मरीचिः—

अशैलं वेङ्गटाद्रिच काचीं श्रीरङ्गनायकम् ।

रामेशच धनुष्कोटिं स्वभावात् षष्टिवर्षगः ॥

न पश्येन्नास्तिकतया गर्दभोभुवि जायते ।

तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति कृच्छ्रसान्तपनादिना<sup>१</sup> ॥

वृहस्पतिः—

पुष्पालयान पुष्पनदीर्न पश्येत् षष्टिवर्षगः ।

महान्तं नरकं गत्वा पश्चाद् रासभतां व्रजेत् ॥

तस्य दोषोपशान्त्यर्थं कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ।

पञ्चगव्यं पिबेत् पश्चाद् दोषादस्मात् प्रसूच्यते ॥

तत्तत्तत्तत्तमाह—

देवलः—

प्रत्यहं शास्त्रविधिना<sup>१</sup> द्वादशाहं पयः पिबेत् ।

शुद्धिमाप्नोति राजेन्द्र त्याग्निनामपि दुर्लभम् ॥

प्रजापतिः—

पूर्ववत् प्रातःशरभ्य स्नानं सङ्कल्पमेव च ।

नित्यकर्म तथा कृत्वा पूर्वोक्तं मनसा स्मरेत् ॥

विभूत्यादिकमित्यर्थः ।

(१) इह इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) शास्त्रमग्नश्च इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।



यावन्मन्दायते भानुस्तावन्नोदुग्धमाहरत्<sup>१</sup> ।  
 विष्णवे तन्निवेद्याऽथ पयोमात्रं पिवेद्वती ॥  
 स्वपेदेवसमीपे तु गन्धताम्बूलवर्जितः ।  
 ततः प्रभातवेलायां एवं कृत्वा महद्भूतम् ॥  
 द्वादशाहोभिरेतैश्च शुद्धोभवति पूर्व्वजः ।  
 पञ्चगव्यं पिवेत् सान्तपनं मुनिभिरीरितम् ॥

इति हेमाद्री सान्तपनकृच्छ्रलक्षणम् ।

अथ सान्तपनकृच्छ्रप्रत्याम्नायमाह ।

देवलः—

प्रत्याम्नायं प्रवक्ष्यामि कृच्छ्रस्यैतस्य पापहम् ।  
 सर्वपापोपशमनं धर्मकामार्थसिद्धिदम् ॥  
 व्यासेन कथितं पूर्व्वं कृष्णायाऽमिततेजसे ।  
 परस्वहारिणी ये च परदाररताश्च ये ॥  
 मद्यपानरता ये च अगम्यागामिनश्च ये ।  
 असच्छास्त्ररता ये च ये च दुष्टप्रतिग्रहाः ॥

(१) आदरादिति उचितपुस्तकपाठः ।

मिथ्याभिवादिनो ये च ये च मित्रविभेदिनः ।  
 दीपनिर्व्वापिणो ये च यासकुष्माण्डभेदिकाः ॥  
 दिवा कपित्यच्छायासु रात्रौ चलदलेषु च ।  
 तंमालवृक्षच्छायासु रात्रौ वा यदि वा दिवा ॥  
 स्वपतां पापनाशाय प्रत्यान्नायो महत्तरः ।  
 सदा निष्ठुरवक्ताः सदा याज्ञापरायणाः ॥  
 परान्ननिरता ये च नित्यकर्माविरोधिनः ।  
 तेषामियं विशुद्धिः स्वात् प्रत्यान्नायः परात्परः ॥

गौतमः—

सर्वपापविशुद्ध्यर्थं सर्वदोषविवर्जितम् ।  
 प्रत्यान्नायं तदा कुर्यात् यदा पापसमुद्भवः ॥  
 सान्तपनस्य कृच्छ्रस्य प्रत्यान्नायः स्मृतो दश ।  
 गावोऽलङ्कारसंयुक्ताः सञ्जीराः साधुवृत्तयः ॥

मरीचिः—

प्रत्यान्नायं प्रशंसन्ति गवां दश मुनीश्वराः ।  
 सान्तपनस्य कृच्छ्रस्य सर्वपापपनुत्तये ॥

व्यासः—

सान्तपनाख्य कृच्छ्रस्य मुनिभिः परिकीर्तितः ।  
 'प्रत्यान्नायः प्रयच्छेत्तु दश गाः समलङ्कृता इति ॥

इति हेमाद्रौ सान्तपनकृच्छ्रप्रत्यान्नायः ।



## अथ महासान्तपनकृच्छ्रलक्षणमाह ।

देवलः—

महासान्तपनं नाम कृच्छ्रं सर्वफलप्रदम् ।  
पुरा प्ररन्दरः साक्षाद् गौतमस्य सतीं व्रजन् ॥  
तेन पापेन महता स पापमलदूषितः ।  
वृक्षमूलमुपागम्य वृक्षभावमुपाश्रितः ॥  
तदा प्रसन्नवरदशक्रपाणिः सवाहनः ।  
दृष्ट्वा प्ररन्दरं प्राह दयया भक्तवत्सलः ॥  
एतत्पापविशुद्ध्यर्थं महासान्तपनं चर ।  
गुरुदारांसु यो गच्छेच्चाण्डालीगमनं चरेत् ॥  
स्वदारागमनं 'कुर्याद् भगिनीं यः प्रवर्षयेत् ।  
चरेद्वा रजकीं ग्रामे ग्रामचाण्डालदारगः ॥  
विप्रचाण्डालदारेषु रेतः सिक्त्वा द्विजाधमः ।  
एतेषां निष्कृतीराम महासान्तपनं परम् ॥  
'सत्यस्याऽभाषणे पापं असत्यानाञ्च भाषणे ।  
परदत्तापहारे च स्वदत्तापहारे तथा ॥  
असूयानिरतिञ्चैव सदा भैषज्यवर्त्तनम्<sup>१</sup> ।  
व्रतकाले आह्निककाले पश्येद् देवार्चने यदि ॥

(१) कत्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) असत्यभाषणे इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) भैषज्यवर्त्तिनी इति लेखितपुस्तकपाठः ।

पापण्डं पतितं ब्राह्मं तुलास्वकतनिष्कृतिम् ।

षोडशमहादानमध्ये यत्र यत्र प्रतिग्रहः प्राप्तः तत्र तत्राऽऽ-  
चार्याणामेकवचनं, तुलास्विति बहुवचनं प्राक् प्रदर्शितम् ।

तदाऽऽह—

मरीचिः—

चाण्डालं पतितं ब्राह्मं तुलास्वकतनिष्कृतिम् ।

न स्मरेत् कर्मकाले तु न पश्येहै कदाचन ॥

एतेषां पापराशीनां महासान्तपनं परम् ।

गालवः—

द्विदिनं समुपोष्यैव द्विदिनं पूर्व्ववत् पयः ।

पूर्व्ववन्नियमं कृत्वा द्वादशाहेन शुध्यति ॥

पराशरः—

माषमात्रं पिवेत् क्षीरं द्विदिनं समुपोषयेत् ।

एवं कुर्याद् द्वादशाहं पूर्व्ववन्नियमाश्रितः ॥

भगुः—

पूर्व्ववत् प्रातरारभ्य द्विजोनियमपूर्व्वकम् ।

यदा मन्दायते भगुः तदा नियममुत्सृजेत् ॥

माषमात्रं पिवेत् क्षीरं विष्णवे तन्निवेदितम् ।

द्विनहयं पयः पीत्वा द्विदिनं समुपोषयेत् ॥

स्वपेक्ष पूर्व्ववद्देवसमीपे व्रतमाचरन् ।

एवं द्वादशरात्रञ्च कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥



दिनद्वयमपोषणं दिनद्वयं पयोभक्षणं एवं क्रमाद् द्वादशाहोभिः  
महासान्तपनं स्मृतम् ।

इति हेमाद्रौ महासान्तपनकच्छुलक्षणम् ।

अथ महासान्तपनप्रत्यान्नायमाह ।

देवलः--

महासान्तपनकच्छस्य प्रत्यान्नायं शृणुष्व मे ।

यदाऽऽचरणमात्रेण विप्रः पापात् प्रमुच्यते ॥

महाराजविजये--

महासान्तपनस्याऽस्य प्रत्यान्नायो महानयम् ।

तस्याऽऽचरणमात्रेण महासान्तपनं परम् ॥

चतुर्विंशतिमते--

महासान्तपनं नाम कच्छं पापहरं परम् ।

ब्रह्महत्यादिशमनमुपपातकनाशनम् ॥

कच्छस्यैतस्य विप्रः स्यात् चर्तुः सर्व्वमशक्तिमान् ।

प्रत्यान्नायं प्रकुर्व्वीत 'तदा कच्छफलाप्तये ॥

गावोदेयाः प्रयत्नेन विप्रेभ्यः षोडशाऽमलाः ।

अलङ्घ्यता सुपुष्पाद्यैर्वस्त्राभरणभूषिताः ॥

सुसाध्वयश्च पयस्विन्यः सवत्साः पापहारिकाः ।

पराशरः—

महासान्तपनस्याऽस्य प्रत्यान्नायं विदुर्बुधाः ।

गावः षोडश विप्रेभ्यो देयाः सम्यक् सुखामये ॥

अलङ्घ्यताश्च वस्त्राद्यैः पयस्विन्यः पृथक् पृथक् ।

सवत्साः साधुशीलिन्यः प्रत्यान्नाय उदीरितः ॥

इति हेमाद्री महासान्तपनकच्छप्रत्यान्नायः ।

अथ कायकच्छस्वरूपमाह ।

देवलः—

प्राजापत्यं तप्तकच्छं पराकं यावकं तथा ।

ततः सान्तपनं कच्छं महासान्तपनं तथा ॥

कायकच्छं तथा प्रोक्तमतिकच्छं विशुद्धिदम् ।

उदुम्बरश्च पर्णश्च फलकच्छमतः परम् ॥

कच्छं माहेश्वरश्चैव ब्रह्मकच्छं तथैव च ।

धान्यं स्वर्णमयं कच्छं दश पञ्चैव कीर्तितम् ॥



पूर्वं त्रयोदशकच्छ्राणीत्युक्तं इदानीं लिङ्गपुराणोक्तत्वात् अति  
कच्छ्रकायकच्छ्राभ्यां सह पञ्चदशधा भवति, सर्वेषां एव उप-  
कारकत्वात् लिखितम् । कायकच्छ्रातिकच्छ्रलक्षणं लिङ्गपुराणोक्तं  
विशिनष्टि ।

कायकच्छ्रं प्रवक्ष्यामि महापातकशुद्धये ।

उपपातकशुद्ध्यर्थं मुनिभिः परिकीर्तितम् ॥

विष्णुपुराणे—

तुलाधेनुसहस्रे च अष्टमाब्दं द्विजोत्तम ।

दाता प्रतिग्रहीतारमन्योन्यं नाऽवलोकयेत् ॥

यदि देवाद् अनुप्राप्तं तीर्थेषु च महोत्सवे ।

तदा तद्दोषशान्त्यर्थं कायकच्छ्रं समाचरेत् ॥

द्वितीये जपकल्पतः सप्तस्रं विधिपूर्वकम् ।

उभयोर्दानयो राजा तथा ब्रह्मसदस्ययोः ॥

‘चत्वार्येव तु वर्षाणि तन्मुखं नावलोकयेत् ।

दातुः कायकच्छ्रमितरयोर्ब्रह्मसदस्ययोश्चतुःसहस्रगायत्रीजप  
अन्यथा तु दोषः ।

वृक्षस्पतिः—

दातुः प्रतिग्रहीतुश्च कायकच्छ्रं जपोमहत् ।

अन्योन्यालोकने राज्ञस्तद्दानं निष्फलं भवेत् ॥

न निष्कृतिमकृत्वाऽवेक्षेत्यर्थः सर्वत्र महादानप्रतिग्रहेषु  
दातृप्रतिग्रहीत्रोर्ब्रह्मसदस्ययोरेवमुक्तं वेदितव्यं प्रायश्चित्तम् ।

लाङ्गले पञ्चसंज्ञे च विश्वचक्रो महत्तरे ।

सप्तमाब्दं तथा राजा तन्मुखं नाऽवलोकयेत् ॥

सप्तसागरदाने च चर्मधेनोः प्रतिग्रहे ।

महाभूतघटे चैव तुलावन्नाऽवलोकयेत् ॥

उक्तेषु सप्तप्रतिग्रहेषु दात्राचार्यब्रह्मसदस्यानां प्राग्बलाय-  
कच्छादिकं वेदितव्यम् ।

हिरण्यगर्भे ब्रह्माण्डे 'दातुः कायं हि पूर्ववत् ।

अन्योन्यलोकेन राजा न दानफलमश्नुते ॥

आचार्यब्रह्मसदस्यानां पूर्ववत् ।

कल्पपादपदाने च तथा कल्पलताग्रहे ।

षड्भ्यं तन्मुखं राजा विप्रो वा नाऽवलोकयेत् ॥

कायकच्छं गायत्रीजपः संख्या क्रमेण वेदितव्या ।

हिरण्यधेनुदाने च हिरण्याश्वप्रतिग्रहे ॥

पूर्ववत् ऋतुसंख्याद्मन्योन्यं नाऽवलोकयेत् ॥

कच्छादिकं पूर्ववत् ।

हिरण्याश्वरथे चैव हेमहस्तिरथे तथा ।

अष्टमाब्दं यदा न स्याद् अन्योन्यं नाऽवलोकयेत् ॥

(१) दाता इति त्रीतरेखितपुस्तकपाठः ।

(२) देवाहिते तरेखितपुस्तकपाठः ।



पूर्ववत् कच्छादिकम् ।

धरादाने कालपुरुषे कालचक्रे तथैव च ।

तिलगर्भे राशिचक्रे पञ्चमाब्दं न लोकयेत् ॥

यदि दैवात् समुत्पत्तिरतिकृच्छं चरेद्दशौ ।

पुनः संस्कारकृद्भिः पटगर्भविधानतः ॥

अन्यथा दोषमाप्नोति दाता 'न फलमश्नुते ।

कोटिहोमे लक्षहोमे पापपुरुषे प्रतिग्रहे ॥

आचार्यस्य मुखं दाता युगाब्दं नाऽवलोकयेत् ।

तत्राऽप्यतिकृच्छं दातुः । इतरेषां पुनः संस्कारः ।

श्वेताश्वे मृतशय्यायां गजदानप्रतिग्रहे ।

'अब्दं तु तन्मुखं दाता पूर्ववन्नाऽवलोकयेत् ॥

ब्रह्मकृच्छं चरेद्दाता इतरे पटगर्भतः ।

कपिलादिमुखीदाने दासीगृहपरिग्रहे ॥

अद्भ्यमेकं द्विजं दाता पूर्ववन्नाऽवलोकयेत् ।

पर्णकृच्छं ततः प्रोक्तमितरेषां हि पूर्ववत् ॥

आलिङ्गने तैलघटे महापुरुषभोजने ।

षण्मासं नाऽवलोकितं पर्णकृच्छं हि पूर्ववत् ॥

तुलादिसमदानेषु ऋत्विजोहोतृकानपि ।

तद्वाःस्यान्नाऽवलोकितं फलकृच्छमुदाहृतम् ॥

(१) विफलमिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) विग्रहे इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) त्वद्भ्यं इति काशीपुस्तकपाठः ।

मासत्रयमित्यर्थः

सर्वेषां ऋत्विजां प्रोक्तं सहस्रं जप्यमादरात् ।

आज्यालङ्कारधेनूनामनङ्गाहादिसंग्रहे ॥

महिषीच्छागवस्तानां मासमेकं निरन्तरम् ।

ऋत्विजां शतगायत्री दाता धेनुं समाचरेत् ॥

सात्त्विकदानेषु तु चतुर्विंशतिमूर्त्यादिषु दाता अवलोकयेत्  
तेन न दोषः ।

गालवः—

चतुर्विंशति मूर्त्यादिदानेषु द्विजवत्प्रभ ।

दशावतारदानेषु अर्धनार्यादिषु प्रभुः ॥

मुखावलोकने दाढग्रहीत्रोर्न तु दोषभाक् ॥

अर्धनारीश्वरलक्ष्मीनारायणप्रतिमोमामहेश्वरप्रतिमादानेषु कृष्णा-  
जिनतिलविरहितेषु दाढप्रतिग्रहीत्रोर्मुखावलोकनं न दोषहेतुः ।  
कृष्णाजिनतिलदानप्रतिमाप्रतिग्रहे तु विशेषमाह ।

जाबालिः—

दशस्वेषु योगेषु युक्तिमक्ष नृपोत्तमः ।

तिलाजिनप्रदानेषु षण्मासं नाऽवलोकयेत् ॥

उत्क्रान्तिवैतरिण्योश्च तथा प्रतिष्ठातो नृप ।

अन्नप्रतिग्रहे तात एकाहे भोजने तथा ॥

उग्रशान्तिषु सर्वत्र तथा महिषसंग्रहे ।

कर्त्ता नाऽवलोकयेद्भिन्नं कायकृच्छ्रमथाचरेत् ॥



षण्मासमशक्तौ, शिशूनां जनन मूलादयः अशुक्ताः तत्सन्धयः  
उपनक्षत्राणि तेषु स्त्रीणां प्रथमात्तवं तत्र शान्तयसु उग्राः,  
कायकच्छलक्षणमाह ।

मरीचिः—

चत्वार्यहानि आसाःस्युरेकैकं प्रत्यहं व्रती ।

निराहारस्तथा तेषु चतुर्थे तेषु भोजनम् ॥

तदन्ते व्रतिभिर्देया गौरेका चान्द्रभक्षणम् ।

कायकच्छमिदं प्रोक्तं मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

जापतिः—

चतुर्थहःसु आसाःस्युः निवाहारस्तथा पुनः ।

चतुर्थे आसभक्षः स्यात् कायकच्छमिदं परम् ॥

मरीचिः—

आसायं प्रातरारभ्य ज्ञात्वा विप्रो यथाविधिः ।

अभ्यर्च्य विष्णुं गन्धाद्यैरविरस्तं गतो यदा ॥

तदा आसं समग्रीयात् विष्णुपिंतममुं सुधीः ।

प्रक्षाल्य पूर्व्ववत् सर्व्वं द्विराचम्य शुचिस्तथा ॥

स्वर्पदेवसमौपेतु नारायणमनुस्मरन् ।

पुनः प्रातः समुत्थाय कृत्वा नियमपूर्व्वकम् ॥

ततः परं निराहारस्तथा शेषाहभोजनम् ।  
गोदानं व्रतपूर्त्यर्थं पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ॥  
कायकच्छमिदं देव द्विजानां पावनं स्मृतम् ।

इति हेमाद्रौ कायकच्छलक्षणम् ।

अथ कायकच्छप्रत्यान्नायमाह ।

देवलः—

शृणु राम प्रवक्ष्यामि कायकच्छस्य धीमतः ।  
प्रत्यान्नायं महापुण्यं शृण्वतां पापनाशनम् ॥  
दश गावः प्रदातव्याः सवत्सा भूषिता नृभिः ।  
पयस्विन्यः सुशीलाश्च स्वर्णशृङ्गोमहत्तराः ॥  
एतस्य कायकच्छस्य प्रत्यान्नायो मुनीरितः ।

गालवः—

सर्वपापहरस्याऽस्य कायकच्छस्य वै नृप ।  
प्रत्यान्नाया दश गवां सवत्साः साधुवृत्तयः ॥

(१) चतुर्थं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) महर्षिरिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) उत्तिमान् इति लेखितपुस्तकपाठः ।



अलङ्कारयुताः साध्वः पयसा परिपूरिताः<sup>१</sup> ।

एतदाचरणेनैव कायकच्छफलं लभेत् ॥

कण्वः—

कायकच्छस्य सर्वस्य सर्वपापहरस्य च ।

राज्ञां प्रतिग्रहीतृणां सर्वपापहरं परम् ॥

स्नात्वा पुण्यदिने विप्रः सुसङ्कल्पैव पूर्ववत् ।

विप्रानभ्यर्च्य गन्धाद्यैर्दशधेनूः पृथक् पृथक् ॥

दद्यात्प्रत्यान्नायभूताः सर्वपापापनुत्तये ।

एतस्याऽऽचरणे पूर्णं कायकच्छफलं लभेत् ॥

इति हेमाद्रौ कायकच्छप्रत्यान्नायः ।

अथाऽतिकृच्छलक्षणमाह ।

देवलः—

अथाऽतिकृच्छं वक्ष्यामि सर्वपापोपशान्तये ।

सर्वकृच्छ्रव्रतं नृणां शृणु राम प्रयत्नतः ॥

अतिकृच्छस्य माहात्म्यं वर्णितं केन शक्यते ।

पुरा हि कौशिको नाम ऋषिर्धर्मपरायणः ॥

(१) परिपूर्णवान् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

वशिष्ठात्मजघात्यासीत् कस्मात् कारणतः प्रभो ।

तस्य हत्याविनाशार्थं कृच्छ्रमाह प्रजापतिः ॥

ब्रह्महत्या गुरोर्हत्या भ्रूणहत्या महत्तरा ।

कन्याहत्या सतीहत्या तथा हत्या महत्यपि ॥

वीरहत्या धेनुहत्या गजाश्वमहिषीवधः ।

दणकाष्ठद्रुमच्छेदः शस्यारामादिभेदनम् ॥

तटाककूपकासारभेदनं देववेश्मनाम् ।

गृहदाहो द्विजक्षेत्रहरणं पापवर्द्धनम् ॥

धान्यारामादिदहनं दाहनं महिषीगवाम् ।

शृङ्गलाङ्गूलविच्छेदस्तथा तेषां विमर्दनम् ॥

शुकचापभुजङ्गानां मौनहंसशुनामपि ।

कुक्कुटानाञ्च काकानां हिंसनं मृगमारणम् ॥

दारुच्छेदः कपाटस्य पापौघानां विभेदनम् ।

दाहनं वनपर्णानामार्द्राणामिह<sup>१</sup> भूमिप ॥

सर्वांसामेव हिंसानामतिकृच्छ्रं विशोधनम् ।

सर्वकृच्छ्रप्रदञ्चैव सर्वोपद्रवनाशनम् ॥

गालवः—

अतिकृच्छ्रस्य महतः तत्प्रकारमिहोच्यते ।

अग्रमात्रान् यवान् शुभ्रान् श्यामाकांस्तण्डुलानपि ॥

एकैकं द्रव्यमामादाय व्रतादौ पूर्ववच्चरेत् ।



ज्ञानसङ्ख्यादिमित्यर्थः—

भागत्रयं तदा कृत्वा तण्डुलान् पूर्वमानतः ।  
 व्रतादौ मध्यमदिने व्रतान्ते पारयेत् त्रयम् ॥  
 व्रतादौ भक्षयेद्भासं पूर्ववत् व्रतमाचरन् ।  
 चतुर्थकाल आयाति प्रक्षाल्याऽङ्गानि पूर्ववत् ॥  
 स्वपेदेवसमीपे तु नारायणपरायणः ।  
 ततः प्रभाते विमले सन्ध्यादीन् पूर्ववच्चरेत् ॥  
 निराहारस्तदा भूत्वा यावत् सायं दिनं ऋतुम् ।  
 तत्रैव भक्षयेद्भासं द्वितीयाऽर्धं विचक्षणः ॥  
 तत्रापि पूर्ववत् कृत्वा द्वादशे दिवसे शुभम् ।  
 तृतीयाऽर्धं तदा भुक्त्वा गौरेका विप्रसात्कृता ॥  
 ब्रह्मकूचं ततः पीत्वा शुद्धिमाप्नोति पूर्वजः ।  
 अतिकृच्छ्रमिदं सर्व्वमुक्तं मुनिभिरादरात् ॥  
 एतस्याऽऽचरणेनैव सर्व्वदोषात् प्रमुच्यते ।

इति हेमाद्रौ अतिकृच्छ्रलक्षणम् ।

## अथातिकृच्छ्रप्रत्यान्नायमाह ।

देवलः—

अतिकृच्छ्रस्य कृच्छ्रस्य प्रत्यान्नायो मनीषिभिः ।  
 प्रोक्तः सर्वहितार्थाय सर्वपापप्रणाशनः ॥  
 सङ्कलीकरणानाञ्च कन्याधेन्वादिविक्रये ।  
 तिलतण्डुलधान्यानां फलानां रसविक्रये ॥  
 महापातकभूतानां शोधनं पापनाशनम् ।

प्रत्यान्नायमाह—

मार्कण्डेयः—

प्रत्यान्नायमिमं राजन् वक्ष्यामि शृणु पार्थिव ।  
 यदाचरणमात्रेण अतिकृच्छ्रफलं लभेत् ॥  
 दश गावः प्रदातव्या वस्त्राद्यैः समलङ्कृताः ।  
 साधुवृत्ताः पयस्विन्यो विप्रेभ्यश्च पृथक् पृथक् ॥

मनुः—

अतिकृच्छ्रस्य महतः प्रत्यान्नायं शृणुष्व मे ।  
 विप्रेभ्यो दशगावस्ताः पूर्व्ववत् पूजिता अमूः ॥  
 स्वर्णशृङ्गादिभिः सम्यक् भूषयित्वा पृथक् पृथक् ।  
 शुचिभिश्च प्रदातव्या साधुभ्यो वेदवित्तमैः ॥



इदमुक्तेन मार्गेण कृत्वा कच्छफलं लभेत् ।

इति हेमाद्रौ अतिकच्छप्रत्याम्नायः ।

अथ उदुम्बरकच्छलक्षणमाह ।

देवलः—

उदुम्बरस्य कच्छस्य लक्षणं वच्मि तत्त्वतः ।

कच्छं महत्तरं भूप सर्वपापहरं परम् ॥

पितृमातृपरित्यागे सोदराणां हि वालिशान् ।

भगिनीभागिनेयादीन् गर्भिण्यातुरकन्यकाः ॥

बालाश्च कुलवृद्धाश्च अतिथीनागतान् प्रभो ।

सामर्थे सर्व्वबन्धूनां त्यागो दोषो महत्तरः ॥

ब्रह्महत्यामवाप्नोति यत्रोपेक्षापरायणः ।

मातरश्च स्वसारश्च अनाथां गतभर्त्तुकाम् ॥

पुत्रीमनाथां विधवां यस्त्यजेत् कारणं विना ।

पितृभगिनीं मातृभगिनीमपुत्रां गतभर्त्तुकाम् ॥

अबलां यस्त्यजेच्छक्तः<sup>१</sup> स वै नरकमश्नुते ।

(१) परित्यक्ता इति लेखितपुस्तकपाठः ।

महाभारते—

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

पुत्रसु स्याविरे सा वै न स्त्री स्वात्म्यमर्हति ।

उन्मत्तं पितरं क्लीवं क्राणं वधिरमेव च ।

'श्रेयोर्थी यन्नतोरचेद् भन्नवस्त्रादिभिः सदा ॥

गौतमः—

अरक्षणीयान् यो रक्षेद् रक्षणीयान् परित्यजेत् ।

स वै नरकमाप्नोति पशुयोनिषु जायते ॥

वेश्यादासी तन्मातरस्तत्पुत्राः कुण्डगोलकाः विटगायका-

श्चार्वाकास्वरक्षणीयाः, अनाथा गतभर्तृका निष्पुत्रा पितृव्य

ज्येष्ठभ्रात्रादयो निष्पुत्रा निर्धनाः काणकुञ्जादयः एते यन्नतो

रक्ष्याः, एतेषां परित्यागे दोषः, तन्प्रायश्चित्तमाह—

मार्कण्डेयः—

सामर्थ्ये सति यस्यजेदेतान् बन्धुजनान् स्वकान् ।

काकयोनिं समासाद्य दुःखी भूयात् पुनः पुनः ॥

मासं पक्षा पञ्चगव्यं षण्मासं पर्णकच्छकत् ।

वत्सरोदुम्बरं प्रोक्तमतश्चान्द्रायणं परम् ॥

उदुम्बरकच्छलक्षणमाह—

पराशरः—

प्रस्यद्वयं तण्डुलानां श्यामाकांश्च यवानपि ।

दशद्वेधा विभज्यैवं प्रत्यहं पाचयेद्भृती ॥



उदुम्बरैः शुष्कपर्णैः पाचयेन्नान्यदाग्निः ।  
 उदुम्बरैश्च पर्णैश्च आर्द्रैः पत्रपुटं मुदा ॥  
 तत्र निक्षिप्य तं आसं विष्णवे पूर्व्वमादिशत् ।  
 चतुर्थकाल आयाते पूर्व्ववन्नियमं चरेत् ॥  
 भक्षयेदुत्तमं आसं मौनव्रतपरायणः ।  
 पादौ प्रक्षाल्य पाणी च हिराचम्य विधानतः ॥  
 सायाह्निकं ततः कृत्वा स्वपेन्नारायणाग्रतः ।  
 पुनः प्रभाते विमले द्वितीयं पूर्व्ववच्चरेत् ॥  
 आसपचननियमादिकमित्यर्थः ।  
 एवं द्वादश आसांश्च द्वादशाहःसु भक्षयेत् ।  
 तत्रापि गौः प्रदातव्या पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ॥  
 एवमौदुम्बरं कृच्छ्रं कृत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।

इति हेमाद्रौ उदुम्बरकृच्छ्रलक्षणम् ।

अथ उदुम्बरकृच्छ्रप्रत्याम्नायमाह ।

देवल —

उदुम्बरस्य कृच्छ्रस्य प्रत्याम्नायं परं नृणाम् ।  
 यस्याऽऽचरणमात्रेण सम्पूर्णफलमश्नुते ॥

मार्कण्डेयः—

प्रत्यान्नायः पुरा राम जामदग्न्येन भाषितः ।

मातृहत्याविशुद्ध्यर्थं किमुताऽन्यस्य पापिनः ॥

महाराजविजये—

कच्छस्यौदुम्बरस्याऽस्य प्रत्यान्नायोमहानयम् ।

सर्वपापविशुद्ध्यर्थं सृष्टवान् पद्मभूः पुरा ॥

चतुर्विंशतिमते—

उदुम्बरस्य कच्छस्य प्रत्यान्नायं शृणुष्व नः ।

अष्टौ गावः प्रदातव्याः सालङ्काराः सदक्षिणाः ।

हेमशृङ्गो रौप्यसुराः कांश्यदोहनसंयुताः ॥

ताम्रपृष्ठः स्वर्णघण्टाः वस्त्राभरणभूषिताः ।

द्विजेभ्यश्च प्रदातव्याः सर्वलक्षणलक्षिताः ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तः सम्पूर्णं फलमश्नुते ।

कच्छाचरणासमर्थस्तु तत्प्रत्यान्नायकरणे सम्पूर्णकच्छफल-

माप्नोति ।

इति हेमाद्रौ उदुम्बरप्रत्यान्नायः ।



## अथ पर्णकच्छुलक्षणमाह ।

देवलः—

पर्णकच्छं द्विजश्रेष्ठाः शृण्वन्तु परमं शुभम् ।  
 सर्वपापप्रशमनं सर्वदोषोपशान्तिदम् ॥  
 ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात् सुरापी श्यावदन्तकः ।  
 स्वर्णस्तेयी तु कुनखी दुश्चर्मा गुरुतल्पगः ॥  
 अन्नहर्ता भवेद् गुल्मो शाकस्तेयी तु दर्दुरः ।  
 स्तेयिनी धान्यराशीनां कण्डूतिः सततं द्विजाः ॥  
 ताम्रस्तेयी दीर्घवृषणः प्रमेही पर्वमैथुनी ।  
 शिरोव्रणी स्नानहीनः पित्तवान् तपुसीसहा ॥  
 मज्जन्मा नागहन्ता अश्वहन्ता महाव्रणी ॥  
 कण्ठभूषणहारी स्याद् गण्डमाली महान् भुवि ।  
 रक्तप्रमेही मनुजो पुष्पवत्यङ्गनागमः ॥  
 भगिनीगमनाङ्गमौ मधुमक्षी भवेन्नरः ।  
 मातुः सपत्नीं भगिनीं गच्छेत् कामातुरो नरः ॥  
 स पापमनुभूयाऽऽशु रोगी भूयाङ्गन्दरौ ।  
 स्वसारं यः पुमान् गच्छेज्जायते मूतकच्छुवान् ॥  
 घेनुहन्ता महापापी अर्शोः रोगी भवेद्भुवि ।  
 गोवत्सहननान् मर्त्यः स भूयादर्शसो' भुवि ॥

शिवनिर्मात्यभुक्पापी जायते हिक्रवान् सदा ।  
 अजीर्णरोगी 'हठकृद् गृहदाही प्रशूलिमान् ॥  
 बन्धोर्गृहणजादु दोषाज्जातते श्वासकासवान् ।  
 स्त्रवद्गर्भा भवेत् सा तु बालकं हन्ति या विषैः ॥  
 अन्यमालिङ्गते नारी सा वै स्फोटस्तनी भवेत् ।  
 चोरं मुष्णाति या नारी तेन हीनाऽन्यजन्मनि ॥  
 पतिव्रतापहारी च वृषणत्रणरोगवान् ।  
 विधवासङ्गजाहोषात् शिस्त्रदेशत्रणी भवेत् ॥  
 पुष्पस्तेयी वक्रनासः कोशस्तेयी तु 'पाटवान् ।  
 गन्धस्तेयी तु दुर्गन्धः कामुकः सन्ततज्वरी ॥  
 विवाहविघ्नकर्मार्थी जायते कृष्णविन्दुकः ।  
 तटाकारामभेदी च सदा दुःखी भवेन्नरः ॥  
 इत्येवमादयो दोषाः महानरकदा नृणाम् ।  
 एतेषां शोधनार्थाय पर्णकच्छ्रं समाचरेत् ॥  
 महापातकजालानां लघूनास्तु द्विजन्मनाम् ।  
 आर्द्राणाञ्चैव शुष्काणां पर्णकच्छ्रं विशोधनम् ॥

पर्णकच्छ्रलक्षणमाह.—

पराशरः,—

पर्णकच्छ्रस्य पर्णानि मध्यमानि द्विजोत्तमः ।

द्वादशाहब्दपर्यन्तं नित्यं शुचिरलङ्घितः ॥

(१) गृहकृदिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) वेष्टवान् इति लेखितपुस्तकपाठः ।



पूर्ववद्दिणुमभ्यर्च्य रविरस्तं गतो यदा ।  
 त्रिभिः पत्रैः ब्रह्मभूतैः कृत्वाऽचैव पुटत्रयम् ॥  
 त्रिषु वेश्मसु विप्राणां वेदाध्ययनशीलिनाम् ।  
 भिक्षापात्रं समानीय त्रिषु पत्रपुटेष्ठिह ॥  
 एकं पुटस्थं देवाय विप्रायैकं समर्पयेत् ।  
 अवशिष्टं तदग्रीयात् हरिनामपरायणः ॥  
 स्वपेदेवसमीपे तु सच्चिन्त्य मनसा हरिम् ।  
 ततः प्रभातवेलायां पूर्ववत् सकलं चरेत् ॥  
 विप्राय देया गौरिका पञ्चगव्यं पिवेत्ततः ।  
 पर्णकच्छमिदं भूप शोधनं पापकर्म्मणाम् ॥  
 यस्याऽऽचरणमात्रेण चान्द्रायणफलं लभेत् ।

इति हेमाद्रौ पर्णकच्छलक्षणम् ।

अथ पर्णकच्छप्रत्यास्नायमाह ।

देवलः,—

पर्णकच्छस्य राजर्षे प्रत्यास्नायं वदामि ते ।  
 पूर्णपापोपशमनं सर्वोपद्रवनाशनम् ॥

सर्वकामप्रदं नृणां सर्वकच्छफलप्रदम् ।  
 पञ्च गावः प्रदातव्याः सालङ्काराः सवत्सकाः ॥  
 हेमशृङ्गोरोप्यखुराः कांस्यदोहनसंयुताः ।  
 साधुशीला युवत्यश्च विप्रेभ्यश्च पृथक् पृथक् ॥  
 पर्णकच्छस्य विप्रर्षे प्रत्यान्नायो महत्तरः ।

इति हेमाद्री पर्णकच्छप्रत्यान्नायः ।

अथ फलकच्छलक्षणमाह ।

देवलः,—

फलकच्छस्य देवर्षे लक्षणं कथ्यते मया ।  
 शृणु ब्रह्ममुने चित्रं सर्वपापप्रणाशनम् ॥  
 ये मातृघातिनो लोके ये चाऽपि पितृघातकाः ।  
 ये च स्युर्भ्रातृहन्तारस्तेषामेतद्विनिष्कृतिः ॥  
 ये वा गर्भविभेत्तारो ये वा स्तुर्गरदायिनः ।  
 ये वा ग्रामादिभेत्तारो ये वा कुटजभेदिनः ॥  
 येऽपीह पिशुना लोके ये वा स्युस्तेयिनः सदा ।  
 ये वाऽऽचारविभेत्तार स्तेषामेतद्विनिष्कृतिः ।



याश्च नार्थः पतिं त्यक्त्वा रमन्तेऽन्यान् जनान् 'सदा ॥  
 तासामपीदं शुद्धार्थं पुरा सृष्टं स्वयम्भुवा ।  
 ब्रह्मस्वहारिणो नित्यं नित्यकर्मविभेदिनः ॥  
 पितृश्राद्धविभेत्तारस्तेषामेतद्दिनिष्कृतिः ।  
 उच्छिष्टभोजिनो ये च ये च मिथ्याभिवादिनः ॥  
 ये वै कुणपहन्तारस्तेषामेतद् विनिष्कृतिः ।  
 मद्यपानरता नित्यं 'नैमित्तिकविभेदिनः ॥  
 सर्वश्राद्धविभेत्तार स्तेषामेतद्दिनिष्कृतिः ।  
 महापातकयुक्तो वा युक्तो वा सर्वपातकैः ॥  
 कच्छेणैतेन महता सर्वपापैः प्रमुच्यते ।  
 महान्तः पापकर्माणः महापापरताः सदा ॥  
 एतेन कच्छराजेन पुनन्ति सततं द्विजाः ।  
 फलकच्छं महापापहारि सम्पत् प्रवर्धनम् ॥  
 दिने दिने मुनीन्द्राश्च कृत्वैतत् शुद्धिमाप्नुयुः ।  
 कायशुद्धिप्रदं कच्छं सर्वकच्छफलप्रदम् ॥  
 सर्वपापहरं पुण्यं फलकच्छं महत्तरम् ।

फलकच्छलक्षणमाह—

देवलः—

प्रातः स्नात्वा शुचिर्भूयात् पूर्व्ववत् शुद्धिहेतवे ।  
 तावज्जपन् सदा तिष्ठेद् यावदस्त्वं गतोरा-

(१) यदि इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) नित्यकर्म इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

तावद्भती स्थिरमनाः नित्यकर्म समापयेत् ।  
 कदलीफलमेकञ्च विष्णवे तन्निवेदयेत् ॥  
 तदेव भक्षयेत् पूर्वं तद्भती मौनपूर्वकम् ।  
 एकैकं बीजसम्पूर्णं भक्षयेच्च फलत्रयम् ॥

चूतफलेर्विना—

एवं द्वादशरात्राणि स्वपेक्षारायणाग्रतः ।  
 गौर्देया विप्रवर्याय ब्रह्मकूर्चं पिवेत्ततः ॥  
 फलकच्छमिदं सर्व्वं कथितं ब्रह्मणोदितम् ।  
 कच्छस्यैतस्य माहात्म्यान् नश्यत्येव महद्भयम् ॥

इति हेमाद्रौ फलकच्छलक्षणम् ।

अथ फलकच्छप्रत्याम्नायमाह ।

देवल—

कच्छस्य तस्य मुनयः प्रत्याम्नायं महोन्नतम् ।  
 शृण्वन्तु सर्व्वपापघ्नं सर्व्वश्रेयःप्रदं नृणाम् ॥  
 पुरा हि गालवी नाम ब्रह्महत्याभयातुरः ।  
 विष्णुं शरणमापेदे सर्व्वलोकहितैषिणम् ॥



अनुग्रहोऽस्मि भगवन् त्वया लोकहितैषिणा ।  
 रक्ष मां देवदेवेश त्वदङ्घ्रिशरणागतम् ॥  
 ब्रह्महत्यादिपापानां स्मरणं नाशहेतुकम् ।  
 अतस्तत्पादयुगलं द्रक्ष्यामि पुरुषोत्तम ॥  
 विप्रहत्या महत्यस्मिन् मयि दुर्निदया प्रभो ।  
 नास्ति निन्दासमं पापं नास्ति क्रोधसमो रिपुः ॥  
 नास्ति मोहसमः पाशो न देवं केशवात्परम् ।

विष्णुः--

नास्ति क्रोधसमो मृत्युर्नास्त्यकीर्तिसमं भयम् ।  
 नास्ति कीर्तिसमं सौख्यं तपो नाऽनशनात्परम् ॥  
 प्रत्यहं त्रिषवणस्नानं कृत्वा मां मनसि स्मरन् ।  
 फलकच्छं तदा कर्तुं अशक्तो यदि गालव ॥  
 प्रत्यान्नायमिदं कृत्वा शुद्धो भवति पातकात् ।  
 गास्तिस्त्रः साधुसंयुक्तं धूपदीपनिवेदनैः ॥  
 परिक्रम्य नमस्कृत्य सवत्साः पयसाऽऽवृताः ।  
 यो दद्याद् विप्रवर्याय प्रत्यान्नायफलप्रदम् ॥  
 सम्पूर्णफलकच्छस्य अखण्डं लभते फलम् ।

नरः--

एवं कुरु त्वं विप्रर्षे पूतो भवसि तत्क्षणात् ।  
 इत्याश्रमस्तदा तेन प्रत्यान्नायं तदा चरेत् ॥

शुद्धिमाप्नोति महतीं योगिनामपि दुर्लभाम् ।

इति हेमाद्रौ फलकृच्छ्रप्रत्याज्ञायः ।

अथ माहेश्वरकृच्छ्रलक्षणमाह ।

देवलः—

कृच्छ्रं माहेश्वरं नाम सर्वपापप्रणाशनम् ।  
पुरा कन्दर्पदहने महान् दोषो भवत्यथ ॥  
तद्दोषपरिहारार्थं ब्रह्माणं पर्य्यष्टुच्छत ।  
पञ्चवाणस्य दहनान् महान् दोषो मयि स्थितः ॥  
तद्दोषपरिहारार्थं निष्कृतिर्देव कथ्यताम् ।

ब्रह्मा,—

सर्वदोषप्रशमनं सर्वोपद्रवनाशनम् ।  
सर्वपुण्यप्रदं नृणां सर्वज्ञानफलं महत् ॥  
प्रातःस्नात्वा यथाचारं दन्तधावनपूर्वकम् ।  
शुद्धवस्त्रमलं धृत्वा कृत्वा पुण्ड्रादिकं मुदा ॥  
नित्यकर्म समाप्याऽऽदौ सङ्कल्पं पूर्ववच्चरेत् ।  
तावन्नारायणं स्मृत्वा पूर्ववत्पापमोचनम् ॥



यदा मन्दायते भानुस्तदा कापालमुदहन् ।  
 श्रीत्रियाणाञ्च विप्राणां गृहेषु त्रिषु संख्यया ॥  
 शाकं भिक्षेत् फलं वाऽपि यथासम्भवमादरात् ।  
 आनयित्वाऽथ देवाय समर्प्य विधिपूर्वकम् ॥  
 भक्षयेत्तानि सर्वाणि वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ।  
 हस्तौ पादौ तु प्रक्षाल्य द्विराचम्य शुचिस्ततः ॥  
 सायकाले स्वपेदेवसमीपे नियतोवसन् ।  
 ततः प्रातः समुत्थाय पूर्ववत् सर्वमाचरेत् ॥  
 गौरेका द्विजवर्याय देया कर्मफलाप्तये ।  
 पञ्चगव्यं पिवेत् पश्चात् कृच्छ्रं माहेश्वरन्त्विदम् ॥  
 कुरु त्वमेवं भगवन् सर्वदोषोपशान्तये ।  
 एवं श्रुत्वा तदा देवो महेशानस्तदाकरोत् ॥  
 एतस्याऽऽचारणेनैव द्विजः पापात् प्रमुच्यते ।

इति हेमाद्रौ माहेश्वरकृच्छ्रलक्षणम् ।

## अथ माहेश्वरकृच्छ्रप्रत्यान्नायमाह ।

देवलः,—

माहेश्वरस्य कृच्छ्रस्य प्रत्यान्नायं शृणुष्व मे ।  
 सर्वपापोपशमनं सर्वकृच्छ्रफलप्रदम् ॥  
 ब्रह्महत्यादिदमनं सर्वग्रहनिवारणम् ।  
 तुलाप्रतिग्रहीतृणां पापनाशनमेव च<sup>१</sup> ॥  
 सभ्यादिनित्यकर्मणि परित्यक्तानि सूरिभिः ।  
 तेषां विशोधने दत्तं सर्वपापहरं नृणाम् ॥  
 गावो देया द्विजातिभ्यः स्वर्चिता वस्त्रभूषणैः ।  
 हेमघण्टादिभिः शुभ्रैरलङ्कारैरलङ्कृताः ॥  
 स्वर्णशृङ्गो रौप्यखुराः कांस्यदोहनसंयुताः ।  
 रुद्रसंख्याः सवत्साश्च पयस्विन्यः पृथक् पृथक् ॥  
 प्रत्यान्नाये च धेनूनां रुद्रसंख्याः महत्तराः ।  
 रुद्रकृच्छ्रफलप्राप्तये सर्वपापापनत्तये ॥  
 एवं<sup>२</sup> कुर्याद् द्विजोयसु प्रत्यान्नायं यथार्हतः ।  
 तस्य सम्पूर्णकृच्छ्रस्य फलं मुनिभिरीरितम् ॥

इति हेमाद्री माहेश्वरकृच्छ्रप्रत्यान्नायः ।

(१) नाशनहेतु च इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) कृत्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।



## अथ ब्रह्मकृच्छ्रलक्षणमाह ।

देवलः,—

शृणुध्वमृषयः सर्वे ब्रह्मकृच्छ्रस्य लक्षणम् ।  
 दुरन्तेनैव यत्पापं यत्पापं दुष्प्रतिग्रहे ॥  
 अप्रेयपाने यत्पापं यत्पापं दुष्टभोजने ।  
 वान्तपानेषु च यत्पापं यत्पापं शूद्रभोजने ॥  
 सन्नासिनो मठपतेर्भोजने यज्ञवेन् नृणाम् ।  
 यत्पापं रजकस्याऽन्ने यत्पापं वृषलभोजने ॥  
 यत्पापं पुष्पवत्यन्ने यत्पापं विधवाकृते ।  
 अमन्त्रके पैतृकान्ने तथा नारायणे वलौ ॥  
 चौले च पैतृके चैव दीक्षितस्यैव भोजने ।  
 दम्पत्योर्यदनूच्छिष्टं तथा सन्नासिनो हिजाः ॥  
 प्रेतसंस्थितवीथ्यायां यदान्नभोजने नृप ॥  
 सूतकहितये चैव तथा दुष्प्रतिभोजने ।  
 तथैव दुष्टसन्धाने तथा क्रीतान्नभोजने ॥  
 यत् पापं पर्युषे चैव तथान्नस्य च भोजने ।  
 यत् पापं पूतिगन्धे च यत् पापं क्रूरभोजने ॥  
 यत् पापमनृते प्रोक्तमोपासनविसर्जने ।  
 एवमादीनि पापानि लघूनि च महान्ति च ॥  
 शुष्काण्यार्द्राणि पापानि मनोवाक्यायकर्मभिः  
 सर्वेषां परिनाशाय ब्रह्मकृच्छ्रं प्रकल्पितम् ॥

तत्स्वरूपमाह-

मार्कण्डेयः—

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिसर्पिःकुशोदकम् ।  
 सम्पाद्य पूर्वमानेन प्रत्यहं शुचिपूर्वकम् ॥  
 द्वादशाहं चरेत् कच्छं पूर्ववत् स्नानमादितः ।  
 प्रातःस्नात्वा यथाकालं नित्यकस्मै समाप्य च ॥  
 देवागारे तथा गोष्ठे पञ्चगव्यं पिवेद् व्रती ।  
 गोमूत्रं माषकाण्यष्टौ गोमयस्य तु षोडश ॥  
 क्षीरं माषाष्टकं क्षेयं दधि माषत्रयं यथा ।  
 घृतं माषत्रयं प्रोक्तं तथा कुशजलं मुने ॥  
 तत्तन्मन्त्रेण संयोज्य तत्तन्मन्त्रेण हावयेत् ।  
 होमशेषं पिवेत् पश्चाद् रवौ मध्याह्ने सति ॥  
 आसायं मनसा विष्णुं स्मरन् सर्वेश्वरं विभुम् ।  
 स्वपेद्देवसमीपे तु गन्धताम्बूलवर्जितः ॥  
 ततः प्रातः समुत्थाय पूर्ववद्ब्रतमाचरेत् ।  
 एवं द्वादशरात्राणि चरेद्ब्रतमनुत्तमम् ॥  
 महापापञ्चोपपापं यद्यत् पापमनुत्तमम् ।  
 तत्सर्वं विलयं याति हिमविन्दुरिवातपे ॥

इति हेमाद्रौ ब्रह्मकच्छलक्षणम् ।



## अथ ब्रह्मकृच्छ्रप्रत्यान्नायमाह ।

देवलः—

शृणु ब्रह्मसुने चित्रं प्रत्यान्नायं प्रजापतेः ।  
 यत् कृत्वा मुच्यते पापैः महद्भिरुपपातकैः ॥  
 आचरेद्ब्रह्मकृच्छ्राख्यं महापातकशोधनम् ।  
 असमर्थः प्रकुर्वीत प्रत्यान्नायं फलाप्तये ॥  
 प्रत्यान्नायान् महाकृच्छ्रफलमाप्नोति मानवः ।  
 अष्टौ गावः प्रदातव्याः स्वर्णशृङ्गः पयोन्विताः<sup>१</sup> ॥  
 विप्रेभ्यो वेदविद्भ्यश्च पूर्व्ववत् स्वणभूषिताः ।  
 विप्रेभ्यो वेदविद्भ्यश्च प्रदेयास्ताः पृथक् पृथक् ॥  
 पयस्विन्यः शीलवत्यः सर्व्वदोषविमुक्तये ।

मार्कण्डेयः—

प्रत्यान्नायं तदा कुर्याद् यद्यशक्तः प्रजापतेः ।  
 अष्टगावः प्रदातव्याः स्वर्णशृङ्गः पयोन्विताः ॥  
 विप्रेभ्यो वेदविद्भ्यश्च सर्व्वकृच्छ्रफलाप्तये ।  
 एवं कृत्वा द्विजः सम्यक् फलमाप्नोति कृत्स्नतः ॥

इति हेमाद्रौ ब्रह्मकृच्छ्रप्रत्यान्नायः ।

## अथ धान्यकृच्छ्रलक्षणमाह ।

देवल—

धान्यकृच्छ्रस्वरूपञ्च लक्षणं प्रवदामि वः ।

सर्वेषामेव कृच्छ्राणामशक्तो धान्यमाचरेत् ॥

मार्कण्डेयः—

तप्तादिसर्वं कृच्छ्राणां कर्तुं यदि न वै<sup>१</sup> प्रभुः ।

धान्यकृच्छ्रं तदा कुर्याद् यद्यत्कृच्छ्रं यथोदितम् ॥

खारीधान्यस्य महतः पञ्चधा भागमाचरेत् ।

कृच्छ्रस्यैकस्य यो भागः तत् कृच्छ्रं धान्यमीरितम् ॥

तद्धान्यं भागशो दद्यात् तत्कृच्छ्रं सुनिभिः स्मृतम् ।

तत्कृच्छ्रमाचरेद्विप्रः सम्पूर्णं फलमश्रुते ॥

धान्यराशौ<sup>२</sup> महाराज कृच्छ्रं पापविमुक्तये ।

मरीचिः—

खारीधानस्य पञ्चांशे धान्यकृच्छ्रमुदाहृतम् ।

अतो न्यूनं न कर्तव्यं अन्यथा दानमीरितम् ॥

लौगाक्षिः—

पञ्चमांशोदानकृच्छ्रं खारीधान्यस्य भूयसः ।

अन्यथा धान्यदानं स्यात् कृच्छ्रशब्दो न पुण्यभाक् ॥

(१) महान् इति वेदितपुस्तकपाठः ।

(२) धान्ये षोडशे इति वेदितपुस्तकपाठः ।



मरीचिः—

सम्पूर्णं धान्यकच्छस्य पञ्चमांशो निगद्यते ।  
 तेन हीनं धान्यकच्छं न कच्छफलमश्रुते ॥  
 कच्छस्यैतस्य विप्रर्षे प्रत्यान्नायो न विद्यते ।  
 स्वर्णकच्छस्य धान्यस्य समर्थस्य महात्मनः ॥  
 प्रत्यान्नायो न गदितो मुनिभिर्धर्मवत्सलैः ।

धान्यशब्दोब्रीहिपरएव सर्व्वकच्छाणां केचित् श्यामाका इति  
 वदन्ति, केचिन्नीवारा इति ।

मनुः—

नीदारा ब्रीहयो धान्यं श्यामाका कच्छसाधनम् ।  
 न धान्यान्तरमस्तीह प्रभूतं कच्छसाधनम् ॥

इति हेमाद्रौ धान्यकच्छलक्षणम् ।

अथ सुवर्णकच्छलक्षणमाह ।

देवलः—

ब्रह्महत्यादिपापानामितरेषां मुनीश्वराः ।  
 तुलादिष्विह दानेषु ग्रहीतृणां विशोधनम् ॥

स्वर्णकच्छं ब्रह्ममयं ब्रह्मणा परिकीर्तितम् ।

पुरा हि जाह्नवीतीरे ऋषिभ्यः पापनाशनम् ॥

महाप्रभोर्वराहः स्यात् तदर्धं मध्यमस्य च ।

तदर्धमितरेषाञ्च ततोऽन्यूनं न कारयेत् ॥

ततोऽन्यूनं सुवर्णदानमात्रम् । तत्र न कच्छशब्दः ।

मरीचिः—

वराहश्च तदर्धञ्च तदर्धं कच्छमीरितम् ।

ततोऽन्यूनं दानमात्रं कच्छशब्दो न गद्यते ॥

वराहादिप्रमाणम्—

आर्कण्डेयपुराणे—

गवाक्षान्तर्गतो यस्य रश्मिना सम्प्रदृश्यते ।

परब्रह्मस्वरूपं तत् त्रसरेणुददाहृतः ॥

त्रसरेणुष्टकं लिप्सा तत्त्रयं यव उच्यते ।

तत्त्रयं गुञ्जमात्रं स्याद् रक्तं वा श्वेतमेव वा ॥

पञ्चगुञ्जलकोमाषः रूपकं तदुदाहृतम् ।

रूपकाणां नवानान्तु वराह इति संज्ञितम् ॥

स्वर्णकच्छं वराहः स्यात् तत् समर्थस्य पावनम् ।

प्रभुमात्रे तदर्धं स्याद् इतरेषां तदर्धतः ॥

ततोऽन्यूनं न कच्छं स्यात् सर्वदानेषु सर्वदा ।

सुवर्णकच्छाचरणे महापातकनाशनम् ॥

तुलादिसंग्रहीतृणां त्यागादिरहितानां चतुर्भागः प्रायश्चित्तं



कालपुरुषादिप्रतिग्रहीतृणां तत्तदुक्तसुवर्णकच्छाचरणेन तत्तत्-  
पापक्षयो भवति ।

तदेवाह,—

मार्कण्डेयः,—

प्रमादाद् ब्रह्महन्तृणामितरेषां प्रभूयसाम् ।  
प्रायश्चित्तरशुद्धानां स्वर्णकच्छमितीरितम् ॥  
तुलादिसंग्रहीतृणां रहितानां विशुद्धिभिः ।  
प्रायश्चित्तमिदं कच्छं ब्रह्मणा परिकल्पितम् ।  
स्वर्णं ब्रह्ममयं प्रोक्तं ब्रह्मणा निश्चितं पुरा ।  
सुवर्णकच्छाचरणे किमसाध्यं शरीरिणाम् ॥

गौतमः—

रहस्य कृत-विप्रादि-हत्यायां शृणु पार्थिव ।  
अयुतं स्वर्णकच्छाणां दाने शुद्धिरवाप्यते ॥  
रहस्यकृतमात्रादिगमने मुनिभिः स्मृतम् ।  
चत्वार्ययुतकच्छाणां सुवर्णानां मुनीश्वराः ॥  
आचारात् शुद्धिमाप्नोति अन्यथा मरणान्तिकम् ।  
रहस्यकृतमद्यादिपायिनः परमर्षिभिः ॥  
अयुतं पूर्ववद्दिष्टमन्यथा मरणान्तिकम् ।  
रहस्यकृतब्रह्मस्वस्तेयिनः पापकर्म्मणः ॥  
अयुतं पूर्ववत् ज्ञेयं अन्यथा मरणान्तिकम् ।

विश्वचक्रस्य संग्राही विपिने ब्रह्मराक्षसः ।

पञ्चायुतैः 'स्वर्णकच्छैः' शुद्धिमान् भवति क्षिती ॥

कल्पलताप्रतिग्राही कल्पतरुप्रतिग्रहप्रायश्चित्तवत् कुर्यात् ।

सप्तसागरसंग्राही घोरो भवति राक्षसः ।

तां निष्कृतिं पराकृत्य महान्तं नरकं व्रजेत् ॥

षष्टिकच्छैरयुतपूर्वैः शुद्धिर्भवति संग्रहात् ।

महाभूतघटे चर्मधेनो विप्र प्रतिग्रहे ॥

अयुतं पर्णकच्छं स्याद् ग्रहीतुर्देहशुद्धये ।

पूर्ववद्विपिने राजन् घोरो भवति राक्षसः ॥

तस्य पापविशुद्ध्यर्थमयुतं कच्छमाचरेत् ।

कालपुरुषे कालचक्रे तिलगर्भे तिलाचले ॥

राशिचक्रे द्विजः शुद्धैर्द्वयुतं कच्छमाचरेत् ।

कोटिहोमे लक्षहोमे पापपूरुषसंग्रहे ॥

अयुतं स्वर्णकच्छं स्याद् अन्यथा वै न निष्कृतिः ।

श्वेताश्वे मृतशय्यायां गजदानप्रतिग्रहे ॥

अयुतं स्वर्णकच्छं स्याद् ग्रहीतुर्देहशुद्धये ।

आर्द्रकणाजिने चैव सप्तशैलप्रतिग्रहे ॥

कच्छं सहस्रं तत्कुर्यात् तस्माद्दीपात् प्रमुच्यते ।

कपिलादिमुखीदाने दासीगृहपरिग्रहे ॥

(१) पर्णकच्छैरिति काशीपुस्तकपाठः ।

(२) कुर्याद् इति क्रीतलोखितपुस्तकपाठः ।



सहस्रं पूर्ववत् कृत्वा शुद्धिमाप्नोत्यसंशयः ।

आलिङ्गने तैलघटे महापुरुषभोजने ॥

पञ्चकच्छशतं कृत्वा पापात् तस्माद् विमुच्यते ।

तुलादिसप्तदानेषु ऋत्विजोहोतृका अपि ॥

तेषां विशुद्धिर्भूपाल द्वाःस्थैः सह मुनीश्वरैः ।

सहस्रं स्वर्णकच्छं प्रोक्तं लोकानुसन्धया ॥

आज्यालङ्कारधेनूनामनङ्गाहादिसंग्रहे ।

महिषीच्छागवस्तानां शतं कच्छं विशोधनम् ॥

अन्येषु दुष्टदानेषु दुष्टशान्तिषु सर्वदा ।

उत्क्रान्तिवैतरण्योश्च शतकच्छमुदीरितम् ॥

एकाहादिषु भोक्तृणां शूद्रसत्त्वानुवर्तिनाम् ।

दशकच्छं 'तु स्वर्णस्थं मुनिभिः शुद्धिरीरिता' ॥

चाण्डालाङ्गनादिगमने यत् यत् प्रतिपदोक्तं प्रायश्चित्तं उक्तं सर्वेषां  
तत्तत्प्रापिनां तदाचरणसमर्थानां पुनः संस्कारपूर्वकं ज्ञेयम् । यस्य  
यस्य पापस्य यावन्ति कच्छाणि निर्विशेषणानि उक्तानि तावन्ति  
स्वर्णकच्छाणि कृत्वा शुद्धिमाप्नुयुः वा । सर्वेषां पूर्वोक्तानां कच्छाणां  
प्रत्यान्नायोऽस्ति पर्णकच्छं धान्यकच्छयोः प्रत्यान्नायोनाऽस्ति उत्तम-  
मधमाधमाधिकारितया स्वर्णकच्छं प्रकल्पनीयं अत्र न प्रत्यान्नायः  
न रूपकादिद्वयं परिपूर्णं योजनीयम् । तदाऽऽह—

(१) सुवर्णाख्यमिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) वैजितमिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) कच्छस्य इति लेखितपुस्तकपाठः ।

मनुः—

उभयोः कच्छयोस्तात प्रत्यान्नायो न विद्यते ।  
सम्पूर्णकच्छमेवाऽत्र कर्त्तव्यं तारतम्यत इति ॥

इति हेमाद्रौ चान्द्रायणप्राजापत्यकच्छादिलक्षणम् ।

अथ कदलीविवाहप्रकारः ।

मार्कण्डेयः—

पतितं क्लीवमुन्मत्तं कुञ्जं काणं रुजाऽर्हितम् ।  
अपस्मारं परित्यज्य विवहेत' न दोषभाक् ॥

कात्यायनः—

काणं रुजाऽर्हितं कुञ्जं पतितं क्लीवमेव च ।  
अपस्मारं विवाद्याऽऽशु कदल्या शुभहृदये ।  
तदनुज्ञामवाप्याऽथ विवहेत 'न दोषभाक् ॥

जातूकर्णः—

काणं रुजान्वितं कुञ्जं पतितं क्लीवमेव च ।

(१) विवाहे न स दोषभाक् इति खेचितपुस्तकपाठः ।

(२) विवाहे न स दोषभाक् इति खेचितपुस्तके पाठः ।



अपस्मारं पूर्वजातं कदल्या तु विवाहयेत् ।

पश्चादनुज्ञया राजन् विवाहे न स दोषभाक् ॥

विवाहयज्ञान्दोलिकारोहणे एवं वेदितव्यम् ।

कदल्या-विवाहप्रकारस्तु—

मार्कण्डेयः—

कार्तिके मार्गशीर्षे वा माघे वा फाल्गुनेऽपि वा ।

वैशाखे ज्येष्ठमासे वा विवाहं रश्मया समम् ॥

प्रशंसन्ति मुनिश्रेष्ठाः पुतपौत्रफलप्रदम् ।

विवाहः शुभनक्षत्रे चन्द्रताराबलान्विते ॥

रात्रावपि दिवा वाऽपि प्रशस्तः शुभकर्माणि ।

ज्येष्ठं क्लीषादिषु वरं प्रातरभ्यर्च्य स्नापयेत् ॥

गन्धपुष्पादिभिः सम्यग् अलङ्कृत्य प्रयत्नतः ।

सुवासिनीभिर्गीतानि शृण्वन्नारामसन्निधौ ॥

गत्वा च कदलीमूलं पुण्याहं वाचयेत्ततः ।

नाद्यात् कालं तथा कुर्यात् यथावर्णं यथाविधि ॥

उन्मत्तकाणपापिष्ठान् कदल्या परिणयेन्मुदा

इति सङ्कल्प्य मनसा “बृहत्सामे”ति मन्त्रतः ॥

कदल्यां कङ्कणं बद्ध्वा “विश्वेत्वा” इति मन्त्रतः ।

“विश्वेत्वा” इति पुमान् पठेत्, बृहत्सामेति कदलीकङ्कणधारणे

“परित्वागी”रिति मन्त्रेण कदल्या वस्त्रवन्धनम् ।

(१) दिवसेपि इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) राजन् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

आशामानतिमन्त्रेण ? योक्तं दर्भमपां दरम् ।  
 बद्धा स्वर्णमयं माल्यं “तनुते”ति च मन्त्रतः ॥  
 बद्धा कांश्यमयं पात्रं तण्डुलैरञ्जतैः शुभैः ।  
 स्वहस्ताभ्यां वरो धृत्वा वृक्षस्थोपरि विन्यसेत् ॥  
 एवं त्रिवारं कृत्वा च वृक्षमूल उपाविशेत् ।  
 लौकिकाग्निं प्रतिष्ठाप्य आज्यभागान्तमाचरेत् ॥

वनस्पतिभ्य इत्यनुवाकोक्तान् मन्त्रान् पठित्वा स्वाहाकारानुक्ता  
 आज्याहुतीर्हुत्वा जयादिब्रह्मविसर्जनान्ते ।

वरमग्निं परिक्रम्य उपासनमथाऽऽचरेत् ।  
 लौकिकाचारसम्पन्नः कदलीं तां परित्यजेत् ॥  
 ताम्बूलादिकमासाद्य पूर्व्ववद् गृहमाविशेत् ।  
 स गृहस्थो न सन्देहः शुभकर्मपरायणः ॥  
 परिवेक्षादिदोषोऽत्र न भवेद्वै कदाचन ।  
 यज्ञं वाऽथ विवाहं वा राज्यं वा पालयेत्तदा ॥  
 उभयोर्वृद्धिरेवं स्यात् परिवेक्षादि हीयते ।  
 अन्यथा दोषमाप्नोति नरकं चाऽधिगच्छति ॥  
 तत्कुलं नरकं भूयात् सा नारी नरकाय वै ।  
 युगान्ते तु न मुक्तिः स्याद् अपुत्रस्य यथागतौ ॥

इति हेमाद्रौ पतितादीनां कदलीविवाहः ।



अथ दुर्मृतानां नृणां वर्णत्रयाणां परलोकक्रमकाले  
कर्त्तव्यं नारायणबलिप्रकारमाह ।

देवलः,—

विषाग्निजलपाषाणैर्दुर्मृतस्य प्रमादतः ।

कन्मादौ देहशुद्ध्यर्थं नारायणबलिं चरेत् ॥

मार्कण्डेयः—

द्रंष्टृभिर्नखिभिर्वाऽपि शृङ्गभिर्यदि देवतः ।

वृक्षैर्जलेषु पाषाणैर्देवतैर्यः प्रमीयते ॥

तस्येव देहशुद्ध्यर्थं कन्मादौ लोककाङ्क्षया ।

नारायणबलिं कुर्यात् सर्वपापापनुत्तये ॥

पराशरः—

दुर्मृतस्य विषाद्यैर्वा चौरैः खड्गैर्मृगादिभिः ।

कन्मादौ लोकसाध्यर्थं नारायणबलिं चरेत् ॥

नारायणो जगत्कर्त्ता सर्वपापापहा नृणां ।

दुर्मृतानां विशेषेण महापापप्रणाशनः ॥

मरीचिः—

दुर्मृतस्य खरोद्वैद्य पशुभिर्वृक्षपातनैः ।

जलैः पाषाणलगुडैर्वनमध्ये प्रमादतः ॥

कन्मादौ लोकमन्विच्छन् नारायणबलिं चरेत् ।

तत्प्रकारमाह—

देवलः —

कर्मादौ पूर्वदिवसे मृतस्यैह विजन्मनः ।  
 प्रायश्चित्तं तदा कृत्वा धर्माशास्त्रोक्तमानतः ॥  
 आह्वय विप्रानेकान्ते चतुर्विंशतिमादरात् ।  
 तद्वर्गं वा तद्वर्गं वा सम्पाद्य श्रुतिपारगान् ॥  
 अभ्यर्च्य गन्धवस्त्राद्यैरामं वा स्पर्शमेव वा ।  
 करिष्येऽहं मृतस्याऽस्य बलिं नारायणात्मकम् ॥  
 इत्युक्त्वा तान् नमस्कृत्य उपवेश्य सुखासने ।  
 लौकिकाग्निं प्रतिष्ठाप्य परिस्तीर्य विधानतः ॥  
 श्रुवेणाज्यं समादाय व्याहृतीरुच्चरंस्ततः ।  
 पृथक् पृथक् तदा हुत्वा संख्यामेकां समुद्वहन् ॥  
 व्याहृतीनां त्वयं हुत्वा पृथगग्नी विधानतः ।  
 संख्यामेकां 'तथा कृत्वा अष्टोत्तरशतं क्रमात् ।  
 हुत्वैवं विधिवदिप्रो होमशेषं समापयेत् ॥  
 ब्राह्मणान् समलङ्घ्य पूर्वोक्तेन विधानतः ।  
 चतुर्विंशतिनामानि केशवादीनि वै जपेत् ॥

चतुर्विंशति विप्रपक्षे प्रत्येकं नियोजयेत् द्वादशब्राह्मणपक्षे प्रत्येकं  
 नामद्वयं नियोजयेत् । जपेत् जापयेदिति ।

(१) यथा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) एवमिति क्तोतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) क्रमादिति लेखितपुस्तकपाठः ।



तण्डुलाद्यैवमुद्गास्य माषाः शाकघृतं दधि ।  
 ताम्बूलं दक्षिणां चैवं विप्रेभ्यः परिकल्पयेत् ॥  
 नाऽन्नेन तोषयेद्विप्रान् अधिकारो न दृश्यते ।  
 'यावत् सपिण्डकं न स्याद् दुर्मृतस्य द्विजन्मनः ॥  
 न तावदन्नं कर्त्तव्यं विप्रैरध्यात्मवेदिभिः ।  
 'तावद् विप्रैर्न भोक्तव्यं यदि भुङ्क्ते स पातकी ॥  
 जातकर्म्मणि विप्रस्य दुर्मृतस्य द्विजन्मनः ।  
 नारायणबली चैव नाऽन्नश्राद्धं समाचरेत् ॥  
 हिरण्येनैव धान्यैर्वा कुर्यात् श्राद्धं विधानतः ।  
 अन्नेन कारयेद्यसु स चाण्डालसमोभवेत् ॥

दुर्मृतानां द्विजन्मनां परलोकहितार्थं कर्म्मादौ अमेन हिरण्येन  
 वा नारायणबलिं करिष्यामीति सङ्कल्प्य लौकिकाग्नी घृतन  
 व्याहृतिभिः प्रत्येकं हुत्वा एकैकां संख्यामुद्धहन् अष्टोत्तरशतं हुत्वा  
 ब्राह्मणानभ्यर्च्य यथासम्भवं यथासंख्यं तोषयित्वा नारायणबलिं  
 कृत्वा पारलौकिकक्रियां कुर्यात् ।

इति दुर्मृतानां कर्म्मादौ नारायणबलिविधिः समाप्तः ।

(१) यथा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) तथा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) ध्यानैर्वा इति लेखितपुस्तकपाठः ।

## अथ वैष्णवश्राद्धमाह ।

देवलः,—

यागादौ च तुलादाने प्रायश्चित्तेषु कर्मसु ।  
श्राद्धं कुर्याद्वैष्णवाख्यं सर्वदोषोपशान्तिदम् ॥

गौतमः—

प्रायश्चित्तेषु सर्वेषु जीवत्स्वपि तुलासु च ।  
तत्कर्त्ता वैष्णवश्राद्धं कृत्वा कर्म समाचरेत् ॥

पराशरः—

प्रायश्चित्तेषु दानेषु तुलादिषु महत्स्वपि ।  
यः कुर्याद्वैष्णवश्राद्धं स तत्कर्मफलं लभेत् ॥  
सर्वत्र व्यापको विष्णुः प्रायश्चित्तेषु कर्मसु  
विष्णुर्पितेषु पुण्येषु तदानन्त्याय कल्पते ॥

हरिवंशे—

वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा ।  
श्राद्धौ मध्ये तथाचाऽन्ते हरिः सर्वत्र गीयते ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

एको विष्णुर्महद्भूतं पृथग्भूतान्यनेकशः ।  
त्वीन् लोकान् व्याप्य भूतात्मा राजते विष्णुरव्ययः ॥

अतः सर्वत्र विष्णुरहितानि कर्माणि न फलन्ति ।



सङ्कल्पानन्तरं वाऽपि जपनान्तरं च यः ।

कुर्याद्वै वैष्णवश्राद्धं तदानन्त्याय कल्पते ॥

जीवन्तु पितृगादिषु प्रायश्चित्ते तु प्रायश्चित्तानन्तरं पूर्वशाला  
होमानन्तरं आमेन हिरण्येन वा विष्णुभक्तमेकं पञ्चोपचारैरभ्यर्च्य  
विष्णुप्रीतये आमं हिरण्यं वा दद्यात् ।

मनुरपि,—

भोजनं तृप्तिपर्यन्तं आमं द्विगुणमाचरेत् ।

हिरण्यं द्विगुणं प्रोक्तं सर्वकर्मस्वयं विधिः ॥

विप्रे विष्णुर्पिते तुष्टे सर्वास्तुष्यन्ति देवताः ।

तासु तुष्टासु राजेन्द्र तत्तत् कर्म शुभं भवेत् ॥

अतः प्रायश्चित्तेषु वैष्णवश्राद्धं अवश्यं प्रायश्चित्तिभिः कर्त्तव्यं  
नाऽन्यथा फलमाप्नोति ।

इति हेमाद्रौ वैष्णवश्राद्धविधानम् ।

अथ नान्दीश्राद्धप्रकारमाह ।

देवलः,—

प्रायश्चित्तेषु दानेषु प्रतिष्ठासु व्रतेषु च ।

विवाहादिषु सर्वत्र नान्दीश्राद्धं समाचरेत् ॥

विवाहादिषु संस्कारकर्मसु ।

नान्दीश्राद्धं तदा कुर्यात् सर्व्वकर्माभिवृद्धये ।

भरीचिः—

प्रायश्चित्ते विवाहादौ तुलादानादिकर्मसु ।

पूर्व्वेद्युर्वा तदानीं वा नान्दीश्राद्धं समाचरेत् ॥

अङ्गिराः—

प्रायश्चित्तेषु सर्व्वेषु तुलादानादिकर्मसु ।

महोत्सवेषु सर्व्वेषु प्रतिष्ठासु व्रतेषु च ॥

विवाहादिषु सर्व्वत्र नान्दीश्राद्धं समाचरेत् ।

पूर्व्वेद्युर्वा तदानीं वा शुभकर्मफलप्राप्तये ॥

अन्नेनाऽऽमेन वा राजन् हिरण्येन यथाविधि ।

द्वादश ब्राह्मणान् भोज्य अष्टौ वा ये तु सात्त्विकाः ।

पितृनुद्दिश्य यत्नेन सूपापूपाज्यपायसैः ॥

तत्र पितरः—

गारुडपुराणे—

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

माता पितामहीचैव तथैव प्रपितामही ॥

मातामहाः सपत्नीकाः पृथग् पृथगनुव्रताः ।

विश्वेदेवाः सत्यवत्सू मूर्त्तास्तु पितरस्त्वयः ।

ततः परममूर्त्ताः स्युर्नाऽऽगच्छन्तीह कर्मणि ॥

द्वादश एव मूर्त्ताः ततः परममूर्त्ताः ये ये पितरः श्राद्धेषु भोक्तार-

स्तेषु मूर्त्तसंज्ञाः ये ये पितरः श्राद्धेषु न भज्जते ते अमूर्त्ताः ।



तदाऽऽह —

गालवः—

पित्रादिपितरो मूर्त्ता स्वयस्वतेषु पुण्यदाः ।

अतः परममूर्त्ताः स्युः स्मरणात् पापहारिणः ॥

अतः सर्वत्र वृद्धिकर्मासु नान्दीश्राद्धं कर्त्तव्यम् । प्रायश्चित्तान्यपि  
वृद्धिकर्माणि ।

तदाऽऽह—

गौतमः—

प्रायश्चित्तं विवाहादि व्रतदानं तुलादिकम् ।

दूरयात्रासु सर्वत्र नान्दीश्राद्धं प्रशस्यते ॥

अतस्तदवश्यकरणोयत्वादत्रापि कर्त्तव्यम् ।

इति हेमाद्रौ नान्दीश्राद्धविधिः ।

वराहपुराणे रामलक्ष्मणप्रतिमादानमाह—

वराहपुराणे—

इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि सर्वपापहरं शुभम् ।

सर्वसम्पत्पदं नृणां पुत्रदं पुत्रकामिनाम् ॥

आषाढे मासि शुक्ले तु द्वादश्यां पूर्णमादिने ।  
 अतीपाते च संक्रान्तौ दद्याद्दानमनुत्तमम् ॥  
 ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां पुण्यवर्धनम् ।  
 'राकायां प्रातरुत्थाय स्नात्वाऽऽचम्य यथाविधि ॥  
 नित्यकर्मादि निर्वर्त्य स्वगृहे देवतागृहे ।  
 गोमयेन विलय्याऽथ रङ्गवस्त्राद्यलङ्कृतम् ॥  
 तन्मध्येऽष्टदलं पद्मं रचयित्वा सुशोभनम् ।  
 तत्र निक्षिप्य धान्यञ्च तण्डुलान् पूर्वसंख्यया ।  
 अमन्त्रं स्थापयेत्तत्र दशाष्टदलसंयुतम् ।  
 तण्डुलैः पूरयित्वा तु तत्र पद्मं लिखेत् पुनः ॥  
 वस्त्रेण वेष्टयेत्कांश्यं तत्र देवी प्रपूजयेत् ।  
 पलद्वयेन स्वर्णेन तदर्धेन विचक्षणः ॥  
 रामं श्यामं विशालाक्षं सर्वभरणभूषितम् ।  
 सिंहासने समाविश्य ध्यायन्तं मुद्रया सह ॥  
 तेनैव स्वर्णमानेन लक्षणं कारयेत्तथा ।  
 तिष्ठन्तमञ्जलिं बद्धा कक्षे चापद्वयं मुदा ॥  
 वसन्तं वामपार्श्वे तु निर्मलं नियतेन्द्रियम् ।  
 एवं कृत्वोभयौ देवी क्षीरस्नानं समाचरेत् ॥  
 निक्षिपेत् पत्रमध्ये तु पूजयेदुपचारकैः ।  
 राम राम महाबाहो कौशल्यागर्भसम्भव ॥



पूजामिमां प्रगृह्याऽऽशु<sup>१</sup> मेऽभीष्टफलदो भवः ।

इति रामपूजामन्त्रः—

सौमित्रे लोकसौमित्रे सर्वपापहराव्यय ।

पापं मे सकलं क्षिन्धि पुत्रं देहि सुवर्चसम् ॥

इति लक्ष्मणपूजामन्त्रः ।

गन्धपुष्पाक्षतैर्धूपैर्दीपैर्नैवेद्यवन्दनैः ।

महाहैरुपचारैश्च पूजयित्वा यथाक्रमम् ॥

प्रदक्षिणमनुव्रज्य नमस्कारं समाचरेत् ।

ब्राह्मणाय सुशान्ताय पत्नीपुत्रवते मुदा ॥

अभ्यर्च्य गन्धपुष्पाद्यैर्दद्याद्रामं सलक्षणम् ।

उदङ्मुखाय विप्राय स्वयमिन्द्राननः शुचिः ॥

वामेन कांश्यं संगृह्णन् दक्षिणेनाऽक्षतान् बहन् ।

अमन्त्रं सर्वपापघ्नं पुत्रप्रदमपुत्रिणाम् ॥

सर्वपापहरं यस्माद् अतः शान्तिं प्रयच्छति ।

रामलक्ष्मणदानमन्त्रौ—

अयोध्याधिपते वीर श्रीराम करुणानिधे ।

पूर्वजन्मसमुद्भूतमिह जन्मनि सम्भवम् ॥

तत्सर्वं नाशमायातु त्वत्प्रसादाद् जगद्गुरो ।

रामं त्वामहमभ्यर्च्य सर्वपापापनुत्तये ॥

दास्यामि विप्रवर्याय सर्वपापोपशान्तये ।  
 अनया पूजया स्वामिन् प्रसन्नोभव मे सदा ॥  
 पुत्रं देहि यशो देहि राज्यं देहि जनार्दन ।  
 अनेन दानमन्त्रेण पापं संहर्तुमर्हसि ॥  
 सर्वपापहरोयस्माद् अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ।  
 ततस्तु दक्षिणा देया वित्तशाल्यविवर्जितम् ॥  
 देयद्रव्यद्वयोऽंशं मुनिभिः परिकल्पितम् ।  
 ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चाद् यथा विभवपूर्वकम् ॥  
 एवं 'कुर्यान् नरो यस्तु दानमेतत् सुदुर्लभम् ।  
 सर्वपापविनिर्मुक्तः पुत्रमाप्नोति सोऽचिरात् ॥  
 रामलक्ष्मणयोर्दानं कृत्वा विध्युक्तमार्गतः ।  
 स सर्वफलमासाद्य पुत्रमाप्नोति सर्वदा ॥  
 दरिद्रो लभते वित्तं ब्रह्मचारी तु कन्यकाम् ।  
 सुवासिनी पुत्रकामा पुत्रमाप्नोति सर्वथा ॥  
 मोक्षकामी लभेन्मोक्षं रोगी-रोगात् प्रमुच्यते ।  
 आषाढस्य पौर्णमास्यां<sup>१</sup> व्रतमेतन्मनीषिभिः ॥

(१) कृत्वा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) तत्क्षणादिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) आषाढशुद्धपौर्णमास्यामिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।



द्वादश्यामथवा राजन् 'कर्त्तव्यं स्वेष्ट सिद्धये ।

इति वराहपुराणे रामलक्ष्मणप्रतिमदानविधिः ।

वन्देविघ्नेशवाणीशौ लक्ष्मीपतिमुमापतिम् ।

सर्वपातकसंघानां प्रायश्चित्तविधेः कृते ॥

आलोच्य सर्वशास्त्राणि यथाशक्ति यथामति ।

कृतः पातकशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तविनिर्णयः ॥

अथ स्मृतिप्रामाण्यमाह ।

मनुः—

श्रुतिं पश्यन्ति मुनयः स्मरन्ति च तथा स्मृतिम् ।

तस्मात् प्रमाणमुभयं प्रमाणैः प्रमितिर्भूवि ॥

योऽवमन्येत तौ हेतू हेतुशास्त्राश्रयो नरः ।

स साधुभिर्वहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः ॥

(१) कुर्यादेतद् व्रतं सुदा इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) पापापसङ्गानामिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(३) क्रियते पापशोभार्थमिति लेखितपुस्तकपाठः ।

विष्णुः—

पुराणं मानवोधर्मः साङ्गोवेदचिकित्सितम् ।

आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥

यस्तानि हेतुभिर्हन्यात् सोऽन्ये तमसि मज्जति ।

इति प्रायश्चित्तस्याऽशास्त्रीयस्य विधाने दोषोऽभिहितो व्यासेन

ज्योतिषं व्यवहारश्च प्रायश्चित्तं चिकित्सितम् ।

विना शास्त्रेण यो ब्रूयात् तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥

तत्राधिकारी,—मनुः—

अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितञ्च समाचरेत् ।

प्रसजंश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ॥

याज्ञवल्क्यः—

विहितस्याऽननुष्ठानान् निन्दितस्य च सेवनात् ।

अनियहाश्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥

नरग्रहणं प्रतिलोमजातीनामपि प्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थमपि ।

प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरता नराः ।

अपश्चात्तापिनः कष्टान्नरकान् यान्ति दारुणान् ॥

पापतारतम्यात् फलतारतम्यं दर्शितम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

अष्टाविंशतिकोटीनि घोराणि नरकाणि वै ।

महापातकिनश्चापि सर्वेषु नरकेष्विह ॥

आचन्द्रतारकं यावत् लीयन्ते विविधैर्वधैः ।

उपपातकिनश्चापि तदर्थं यान्ति मानवाः ॥



शेषैः पापैस्तदर्द्धं कालः कर्मस्तथाविधः ।  
सम्प्रकाशपापकृतां त्वेतत् सर्वं रहस्यपापफलन्तु ।

पराशरः—

पातकेतु सहस्रं स्यान् महति द्विगुणं तथा ।  
उपपातके तदर्द्धं स्यात् नरकं वर्षसंख्यया ॥  
तत्र च तत् पञ्चविधेषु पातकेषु इतरतारतम्यं बोध्यम् । महा  
पातकेषु वर्षसहस्रद्वयं नरकपातः अतिपातके वर्षसहस्रचतुष्ट  
उपपातके सहस्राद्धं सङ्कलीकरणादिषु अप्यर्द्धाधिकशतद्वयमि  
पञ्चविधपापानि ।

कात्यायनः—

महापापञ्चातिपापं तथा पातकमेव च ।  
प्रासङ्गिकञ्चोपपापमित्येवं पञ्चकोशः ॥  
तत्र पातकिपापशब्दनिर्व्वचनम् ।

भविष्योत्तरे,—

अधोऽधः पतनात् पुंसां पातकं परिकीर्त्तितम् ।  
नरकादिषु घोरेषु पतनात् पापमुच्यते ॥ इति

यान्नवल्काः—

तस्मात्तेनेह कर्त्तव्यं प्रायश्चित्तं विशुद्ध्यै ।  
प्रायश्चित्तशब्दार्थमाह ।

(१) कालं कर्मं तथाविधैरिति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

(२) अर्द्धसहस्रं इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।

अङ्गिराः—

प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते ।

तपो निश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तं तदुच्यते ॥

भाष्यकारस्तु,—

प्रायो विनाशः चित्तं सन्धानं विनष्टस्य सन्धानं इति विभाग-  
'योगेन प्रायश्चित्तशब्दः पापक्षयार्थे नैमित्तिके कर्मविशेषे वर्तते ।  
इह तावत् कलियुगे आपद्वाहुल्यात् अवर्जनीयतया पाप-  
सम्भवात् प्रतिनिमित्तं प्रायश्चित्तं कर्तुमशक्यत्वात् शरीरस्या-  
स्थिरत्वात् पापफलानुभवे चिरकालिकघोरतीव्रनरकवेदनायाः  
सोढुमशक्यत्वात् पापभीरुणा पश्चात्तापिना पुरुषेणैव वेलया  
सर्वपापापनोदक प्रायश्चित्तं सर्वथा आचरणीयमेव ।

तत्र कालादर्श—

मलमासगुरुशुक्रास्तदोषेण दुष्टकाले प्रतिषिद्धत्वात् शुद्धकाल  
एकादश्यामन्यस्यां वा तिथौ कार्यम् । अग्न्याधानादि-  
श्रौतोपासनादिस्मार्त्ततुलापुरुषादिकर्म कुर्वता च आदौ उपा-  
सनार्थमधिकारसिद्ध्यर्थञ्च कार्यमेव च । तदुक्तं मनुना शुचिना  
कर्म<sup>१</sup> कर्त्तव्यमिति ।

(१) विज्ञान योगिना इति क्रोतवेखितपुस्तकपाठः ।

(२) कुर्वीत इति वेखितपुस्तकपाठः ।

(३) वेखितपुस्तके तु अत्र

दाने विषष्टस्मार्त्तस्य व्याधिना शुद्धितोच्यते ।

अनित्यताऽपि यद् वस्तु दातुं हेमादि वाञ्छति ॥

इत्येवं अधिकः श्लोक उपलभ्यते ।



अङ्गिरसा च—

श्रोतं स्मार्त्तञ्च कर्त्तव्यं कृत्वा पावनमात्मनः ।

अपञ्च पञ्चहोमञ्च दानञ्चार्चनमेव च ॥

अपो वेदपारायणादिः होमः कुष्माण्डादिः दानं गवादेः पर्जन्यं  
विष्णादीनाम् । स्मृतिसंग्रहकारैस्त्रोक्तं “विशोध्य कायं विविधैश्च  
कञ्चैरिति” । आतरस्य तु शुक्लकालपरोक्षा नैव कार्या ।  
अग्नीचादिदोषे रात्रावापं सद्य एव कार्यम् ।

चान्द्रकायाम्—

दानं विशिष्टमार्त्तस्य व्याधिना शुद्धमुच्यते ।

‘अकालेऽपि हि यद्वसु दातुं हेमादि वाञ्छति ॥ इति

वराहपुराणे—

व्यतीपातोऽथसंक्रान्तिस्तथैव ग्रहणं रवेः ।

पुण्यकालास्तु ते सर्वे यदा मृत्युरुपस्थितः ॥

तदा गोमूङ्गिरणादिदत्तमक्षयतामियात् ।

भविष्योत्तरे—

तत्र ये पापनिचयाः स्थूला नरकहेतवः ।

ते समासेन कथ्यन्ते मनोवाञ्छार्थघातकाः ॥

मनुः—

अग्राहत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ।

महान्ति पातकान्याहुः संयोगं चेन्न तैः सह ॥

याज्ञवल्क्यः—

ब्रह्महा मद्यपः स्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः ।

एते महापातकिनो यद्य तैः सह संवसेत् ॥

मनुः—

ब्रह्महा द्वादशसमाः कुटीं कृत्वा वने वसेत् ।

भैक्ष्याद्यात्मविशुद्ध्यर्थं कृत्वा शवशिरोध्वजम् ॥

हारीतः—

द्वादशभिर्वर्षेर्महापातकिनः दोषिण इति ।

इदमज्ञानतः ज्ञानतः करणेत्—

अङ्गिराः—

यः कामतो महापापं नरः कुर्यात् कथञ्चन ।

न तस्य शुद्धिर्निर्दिष्टा भृग्वग्निपतनादृते ॥ इति

तथाऽपि पातकानि पतितसंसर्गादीनि

व्यासेन—

यो येन संवसेद्वर्षं सोऽपि तत्समतामियात् ।

अत्र चतुर्थचरणे एवकाराच्च कलियुगे महापातकिसंसर्गिणस्तु न महापातकित्वम् । तस्याऽपि तस्याऽपि अनया रीत्या साक्षात् महापातकिसंसर्गित्वात् पातित्यप्रसङ्गे । ततः परमप्येवं अनवस्थाः स्यात्, तस्मात् कलियुगे साक्षात् महापातकिसंसर्गिणोऽपि न महापातकित्वं तथाचोक्तम् ।



पराशरेण, —

कृते तु मानवो घर्म्मस्त्रेतायां गौतमस्य च ।

द्वापरे शङ्खलिखितौ कलौ पाराशरी'स्मृतिः ॥

त्यजेद् देशं कृतयुगे त्रेतायां ग्राममुत्सृजेत् ।

द्वापरे कुलमेकन्तु कर्त्तारन्तु कलौयुगे ॥

व्यासः—

कृते सम्भाष्य पतति त्रेतायां स्पर्शनेन तु ।

द्वापरे त्वन्न'मादाय कलौ पतति कर्म्मणा ॥

स्मृतिकामधेनौ,—

संसर्गदोषो नैव स्यान् महापातकिनः कलौ ।

संसर्गदोषस्तेनाद्यैर्महापातकनिष्कृतिः ॥ इति

स्मृत्यर्थसारे कलियुगे संसर्गदोषोनास्तीत्युक्तं एवं बहुस्मृति-  
वचनात् अर्यालोचनया पतितसंसर्गिणो दोषाभावकथनं पाति-  
त्याभावपरं, संसर्गप्रायश्चित्तन्तु पादोनडादशवार्षिकं कार्य-  
मेवेति तस्मात् संसर्गिणः कलियुगे पातकित्वमेवेति सुष्ठूक्तम् ।

तदुक्तं

मनुना —

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।

याजनाध्यापनाभ्यां तु न तु यानाशनासनात् ॥

(१) पाराशरस्मृतिरिति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) अन्नदानाय इति क्रातिलेखितपुस्तकपाठः ।

याजनाध्यापनयोर्गुरुसम्बन्धत्वात् सद्यः पततीत्यर्थः ।

योयेन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।

१स तस्यैव व्रतं कुर्यात् तत्संसर्गविशुद्धये ॥ इति

एतद् युगान्तरविषयम् ।

मनुः—

बहूनामेककार्याणां सर्वेषां शस्त्रधारिणाम् ।

यद्येको घातयेत्तत्र सर्वे ते घातकाः स्मृताः ॥

उपरुन्धन् परं हन्तुं समर्थयति यः पुमान् ।

यश्चानुग्रहकृत्सोऽपि ब्रह्मघातक इष्यते ॥

विष्णुः—

आकृष्टस्ताडितो वाऽपि धनैर्वा विप्रयोजितः ।

यमुद्दिश्य त्यजेत् प्राणान् तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥

स्मृत्यन्तरे—

अनुमन्तोपदेष्टा च तथा संप्रतिरोधकः<sup>१</sup> ।

प्रोत्साहकः सहायश्च तथा मार्गानुदेशकः ॥

आश्रयः शस्त्रदाता च<sup>२</sup> वक्ता दाता च कर्मणाम् ।

उपेक्षकः शक्तिमांश्च दीपवत्तानुमोदकः ॥

अकार्यकारिणां तेषां प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् । इति

(१) नित्यसम्बन्धाद् इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) एतस्यैव इति क्रोतलेखितपुस्तकपाठः ।

(३) संप्रीति पातक इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(४) भक्ता इति लेखितपुस्तकपाठः ।



एवं सुरापानसुवर्णस्तेय गुर्व्यङ्गनागमनेषु यथायोग्यमनुग्रहकारिणो  
बोद्धव्याः ।

मनुः—

हत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतं चरेत् ।

राजन्य-वैश्य-वीजानां आत्रेयीमेव च स्त्रियम् ॥

वीजानामिति यागदीक्षावर्तिनो । आत्रेयी अत्रिगोत्रजा अङ्गिरसा  
ऋतुमती, उसनसा च कदाप्यपुष्पवती मरीचिना तु पतिव्रता  
अभिहिता ।

तथा—

उत्कोचैर्वाऽनृतं साक्ष्ये प्रणिपत्य गुरुं तथा ।

अपहृत्यैव निक्षेपं कृत्वा च स्त्रीवधायहम् ॥

अनृतं साक्षिवाण्यां<sup>१</sup>, वधप्राप्तिकरं प्रति अन्तः क्रोधावेशः ।  
निक्षेपं ब्राह्मणसम्बन्धि स्त्री-वाऽऽहिताग्निपत्नी पतिव्रता, आदिपदेन  
तत्परिगणनाद्युक्तं स्यात् ।

तथाच

यान्नवल्काः—

चवेद्ब्रतमहत्वापि घातार्थं चेत्समागतः । इति

आपस्तम्बः—

धर्मार्थं सन्निपातेऽर्थग्राहिणामेतदेवेति ।

विष्णुः—

नृपतिवधे महाव्रतमिति ।

भविष्योत्तरपुराणे—

अर्चितं सुस्थितं वाऽपि शिवलिङ्गं न चालयेत् ।

अन्यत्र 'चालिते लिङ्गे अतिपातकमाप्नुयात् ॥

उत्तमानां चाऽमराणामन्यथाकरणे सति ।

विप्रस्यैव व्रतं 'दिश्याद् विप्रदेवौ समौ स्मृतौ ॥

अग्निहोत्रार्थकपिलां हत्वा ब्रह्महणोव्रतम् ।

याज्ञवल्करः—

अर्चितं सुस्थितं वापि शिवलिङ्गं न चालयेत् ।

पितुः स्वसारं मातुश्च मातुस्त्वानीं सुतामपि ॥

मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्य्यतनयं तत्रा ।

आचार्य्यपत्नीं स्वसुतां गच्छन्तु गुरुतल्पगः ॥

लिङ्गं भित्वा ध्वजस्तस्य सकामायाः स्त्रिया अपि ।

माता मातृस्वसा श्वश्रूमातुलानी पितृस्वसा ॥

पितृव्यसाखिशिष्यस्त्री भगिनी च सखी सुषा ।

दुहिताऽऽचार्य्यभार्या च सगोत्रा शरणागता ॥

धात्रीपराजिता-सगध्वी-तथा वर्णोत्तिमाङ्गना ।

आसा मन्यतमां गच्छन् गुरुतल्पग उच्यते ॥

(१) कुरुते इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) कुर्यादिति लेखितपुस्तकपाठः ।



शिश्रस्योत्कर्त्तनादत्र नान्योदण्डोविधीयते ।

अत्र माता मातृसपत्नी तस्या अपि मातृव्यपदेशात् ।

व्यासः—

गर्भित्युदक्याविज्ञातजातिं गच्छन्ननिच्छतीम् ।

गुरुतल्पं चरेद्दिहान् गां— ॥

व्याघ्रः—

आश्रितस्याऽपि दुष्टात्मा आहिताग्नेश्च योगिनः ।

एषां पत्नीं सुतां गत्वा गुरुतल्पव्रतं चरेत् ॥ इति

उशनाः—

चाण्डाल्यां गर्भमाधाय गुरुतल्पव्रतं चरेत् । इति

तथा

अतिदिष्टञ्च यत् पापं अतिकृच्छ्रेण उच्यते ।

उपपातकमावृत्तं महापातकतामियात् ॥

अनिर्दिष्टस्योपदेशात् तस्यैव स व्रतं नरः ।

अतिदिष्टेषु सर्वत्र पादोनव्रतमाचरेत् ॥

इति पतितसंसर्गिणामनुयाहकव्रतादिष्टानां प्रयोजकानुमन्ता-

दीनां तदनुनिश्चयक्रमेण यथायोग्यं नववार्षिकषड्-

वार्षिकसार्धचतुर्वार्षिक त्रैवार्षिकादिव्रतम् ।

## स्त्रीणां विशेषतः पतनीयमाह ।

याज्ञवल्करः—

नीचाभिगमनं भर्तृघातनं गर्भनाशनम् ।

विशेषपतनीयानि स्त्रीणामेतान्यपि ध्रुवम् ॥

चतस्रस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगाश्च याः ।

पतिघ्नी च विशेषेण जुङ्गितोपगता च या ॥

जुङ्गितः प्रतिलोमगतो हीनवर्णो वा एतानि ब्रह्महत्यासमानि ।

मनुः—

अनृतश्च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् ।

गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥

विष्णुः—

यागस्यचतुर्यवैश्यवधो रजस्वलायाश्च अन्तर्वत्सराश्चान्नैयगोत्रा-  
याश्च अविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च घातनं ब्रह्महत्यासमानि ।

शिवधर्मोत्तरे—

यस्तु विद्याभिमानेन नीचोऽन्न इति भाषते ।

उदासीनं सभामध्ये ब्रह्महा स प्रकीर्तितः ॥

परदोषमविज्ञाय नृपकर्णे जपेत्त यः ।

पापीयान् पिशुनः क्रुडः स चाऽपि ब्रह्महा स्मृतः ॥

(१) यं द्विज इति लेखितपुस्तकपाठः ।

(२) त्रैव इति क्रीतलेखितपुस्तकपाठः ।



देवद्विजगवां भूमिं पूर्व्वदत्तां हरेत यः ।

प्रनष्टामपि कालेन तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥

तथा देवतान्यथाकरणं अपि ब्रह्माहत्यासमम् ।

सुवर्णस्तेयसमानि —

निक्षेपस्याऽपहरणं नराश्वरजतस्य च ।

भूमिवस्त्रमणीनाञ्च स्वर्णस्तेयसमं स्मृतम् ॥

तत्र

स्त्री धेनुहरणं ब्राह्मणक्षेत्रहरणं स्तेयसमम् ।

याज्ञवल्करः—

देवब्राह्मणराजान्तु विज्ञेयं द्रव्यमुत्तमम् ॥

इत्युक्तवान् इमानि देवब्राह्मणराजसम्बन्धीनि ।

गुरुतल्पसमानि ।

रेतः सेकः स्वगोत्रासु कुमारीष्वन्यजासु च ।

सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः ॥

अन्यजातिस्त्री तु

रजकश्मङ्कारश्च नटो वरुड एव च ।

कैवर्त्तमेदभिलाश्च स्वर्णकारसु सौचिकः ॥

तक्षकस्तिलयन्त्री च सूतश्चक्री तथा ध्वजी ।

नापितो लोहकारश्च त एते षोडशान्यजाः ॥

विष्णुः —

पितृस्वसा मातामहा मातुलस्य पत्नी, एतासां गमनं गुरुद्वार-  
समानं पितृस्वसुर्मातृस्वसुर्गमनं त्रीनियर्त्विगुपाध्यायमित्रपत्नरभि-

गमन स्वसुः सख्या स्वगोत्रायाः उत्तमवर्णायाः पतिव्रतायाः  
निक्षिप्ताया गमननिमित्तान्येतानि उपपातकानि, स्वयोनिभगिनौ  
स्वगोत्रास्वजातिस्त्रीषु गमनेऽप्येतदेव—

अपि स्वमातरं गच्छेत् न गच्छेद्देवदारिकाम् ।

यदि गच्छेत् गुरुदारव्रतं चरेत् । एवमादौनि महपातकसमपात-  
कानि परिगणितानि केषां तत्र प्रतिवचनं प्रायश्चित्तविकल्पार्थं  
सम्बध्यमिति एषां तु वार्षिकव्रतम्, उपपातकानि ।

मनुः—

गोवधोऽयान्यसंयान्यं पारदार्यात्मविक्रयः ।

गुरु-मातृ-पितृत्यागः स्वाध्यायान्योः सुतस्य च ॥

परिवित्तिश्चानुजेन परिवेदनमेव च ।

तयोर्दानञ्च कन्यायास्तयोरेव च याजनम् ॥

कन्याया दूषणञ्चैव वार्धुष्यं च व्रतच्युतिः ।

तडाकारामदाराणां अपत्यस्य च विक्रयः ॥

व्रात्यता चाऽनाश्रमिता भृताध्यापनमेव च ।

भृतकाध्ययनं तद्वद् आरण्यानाञ्च विक्रयः ॥

हिंस्त्रोपजीवी स्त्रीजीवी मूलकर्माभिचारकः ।

इन्धनार्थमशुष्काणां द्रुमाणामवपातनम् ॥

आत्मार्यञ्च क्रियारम्भो निन्दिताध्ययनं तथा ।

अनाहितान्नितास्तेयमृणानाञ्चानपक्रिया ॥

असच्छास्त्राभिगमनं कोटिष्वं व्यसनक्रिया ।

धान्यरूप्यपशुस्तेयमद्यपस्त्रीनिषेवणम् ॥



स्त्रीशूद्रक्षत्रियवधो नास्तिक्यञ्चोपपातकम् ।  
 “लवणक्रियोषधिजीवनहिंस्रयन्त्रविधानशूद्रप्रेष्यहीनसख्यहीनयोनि-  
 निषेवनं अनाश्रमे चैव वासः परान्नपरिपुष्टता सर्वाकरेष्वधि-  
 कारः असत्यप्रतिग्रहादीनि” इति विष्णुवचनात् अनृतवचन-  
 समुत्कर्षराजगामिपैशुन्यं गुरोश्चालीकनिर्वन्धोऽभक्ष्याणाञ्च भक्षण-  
 मित्यादीनि सङ्गलीकृतौ तु कृतघ्नकूटव्यवहारब्राह्मणव्रतिघ्नमित्या-  
 भिशंसि पित्रादिपरित्यागीति वराहपुराणे दर्शितम् । भ्रूणहा-  
 पंक्तिभेदक इति पंक्तिभेदाचरणस्य यद् दोषाधिक्यं प्रतिपादितम्,  
 तद् विद्वद्ब्राह्मणपंक्तिभेदाचरणविषयम् । अन्यपंक्तिभेददोषस्य  
 प्रकीर्णकत्वात् ।

स्मृत्यन्तरे—

विधवादेवदासीवेश्यावर्द्धकीदासीगमनमित्यादीनि उपपात-  
 कानि ।

मनुः—

खरोष्ट्रमृगमार्जारमीनविक्रयिकस्तथा ।

सङ्गलीकरणं ज्ञेयं मौनाहिमहिषस्य च ॥

मलिनीकरणानि—

मनुः—

कमिकीटवधोमेध्यमद्यानुगतभोजनम् ।

फलेक्षुकुसुमस्तेयमधैर्यञ्च मलापहम् ॥

गो-वधादि अपात्रीकरणम् ।

मनुः—

निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम् ।

अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम् ॥

जातिभ्रंशकराणि ।

मनुः—

ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वा घ्रातिरघ्नेयमद्योः ।

जैह्वां पुंसि च मैथुन्यं जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥

पशुगमनं पशुयोनिनिषेवणम् ।

इति मूलवचनानि ।

अथाधमर्षणविधिमाह ।

देवलः —

आत्मदेहविशुद्ध्यर्थं कर्त्तव्यमधमर्षणम् ।

प्रायश्चित्ते च कृत्यादौ तुलादानादिषु द्विजैः ॥

व्रतेषूद्यापनविधौ कर्त्तव्यमधमर्षणम् ।

पञ्चगङ्गासु राजेन्द्र न कुर्यादधमर्षणम् ॥

समुद्रगासु सर्वत्र न कुर्यादधमर्षणम् ।

वापीकूपतटाकेषु कर्त्तव्यमधमर्षणम् ॥



पराशरः—

कल्यादी तु तुलादाने प्रायश्चित्तेषु कर्मसु ।  
 चाण्डालादिषु संसर्गे स्वदारेषु दिवागमे ॥  
 दुरन्ते दुष्प्रतिग्रहे दुष्टसंसर्गसङ्गमे ।  
 अपेयपाने सर्वत्र अघमर्षणमीरितम् ॥  
 स्तेये स्वल्पेऽप्यनुप्राप्ते तुलाचार्यादिसंग्रहे ।  
 दुर्जनैः सह सम्भाषे अघमर्षणमीरितम् ॥  
 सन्ध्यादिनित्यकर्मणि परित्यज्य यदा वसेत् ।  
 शाक्तेयादिषु मन्त्रेषु जपे चैवाघमर्षणम् ॥  
 अकार्यकर्मकर्त्ता च महापुरुषभोजने<sup>१</sup> ।  
 सर्वपापविशुद्ध्यर्थमघमर्षणमीरितम् ॥  
 एकोद्दिष्टेषु आदिषु सपिण्डीकरणादिषु ।  
 यो भोक्ता स द्विजः कुर्याद् अघमर्षणमादरात् ॥  
 पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।  
 यदाचरति पुत्रश्चेद् अन्यथाप्यघमर्षणः ॥  
 सूतकद्वितये भोक्ता भोक्ता वै चैलकर्मणि ।  
 यन्नकर्मणि भोक्ता चेद् अघमर्षणमीरितम् ॥  
 यानि यानीह निन्द्यानि कर्माणि सुबह्वनि च ।  
 तानि तान्याचरेद्<sup>२</sup> विप्रस्तस्य स्यादघमर्षणम् ॥

(१) महापुरुषादि भोजने इति वेदितपुस्तकपाठः ।

(२) तान्याचरेद् इति विप्र इति श्रौतवेदितपुस्तकपाठः

अघमर्षणप्रकारमाह—

मार्कण्डेयः—

मनसा पापनिचयं पूर्वजोऽहितमाचरन् ।  
तटाकं दीर्घिकां वाऽपि गत्वा शुचिरतन्द्रितः ॥  
पुरीषमूत्रे सन्दन्य शौचं कुर्यादतन्द्रितः ।  
द्विराचम्य शुचिर्भूत्वा नारायणमनुस्मरन् ॥  
मलापकर्षणं कृत्वा नित्यकर्म समाप्य च ।  
प्रायश्चित्ती तथाऽन्यो वा सङ्कल्प्य विधिपूर्वकम् ॥  
नाभिद्वजलं गत्वा सूर्यस्याऽभिमुखः शुचिः ।  
पवित्रोदर्मपाणिर्वा मार्जयेन्नान्मुञ्चरन् ॥  
मन्त्रान्ते मार्जयेद्भैर्विप्रोदेहविशुद्धये ।

पवमानः सुवर्चसः हिरण्यशृङ्गमिति च अनुवाकः । सर्वेषु वा  
पृषु पापेष्वेकोनुवाकः प्रजापते रक्षस्व यदिति । देवस्यत्वेति  
मार्जनं समानम् । ततोदेवर्षिपितृस्तर्पयित्वा द्विराचम्य धौतवस्त्रं  
परिधाय मीनं भजन् स्नानवस्त्रं निष्पीड्य वामप्रकोष्ठे निक्षिप्य  
द्विराचम्य शुचिर्भवेदिति ।

मनुः—

वस्त्रं चतुर्गुणीकृत्य कूले निष्पीडनं तथा ।

वामप्रकोष्ठे निक्षिप्य द्विराचम्य शुचिर्भवेत् ॥

इत्यघमर्षणं कृत्वा प्रायश्चित्तार्थमागतां परिषदं दृष्ट्वा नारायणं  
मनसि संस्मरन् कृतपापं मनसि निधाय पुण्ड्रादिकं धृत्वा पद्मीपुत्र



परिवेष्टितः तदनुमतः परिषदं गच्छेत् प्रायश्चित्तीति । इतरसु  
नित्यकर्मादिकं कृत्वा दोषबुद्धिं नाऽचरेत् ।

इति हेमाद्रौ अघमर्षणस्नानविधिः ।

अथैवं निर्णीतस्याचरणक्रमः कथ्यते ।

प्रायश्चित्ताचरणयोग्यनिर्णीतात् दिनात् पूर्व्वद्युरपवासः  
प्रातर्मलापकर्षणस्नानं नित्यकर्मानुष्ठानं ततः परिषदुपवेशनं  
प्रायश्चित्तं कर्त्तुंकामस्य<sup>१</sup> परिषत्सन्निधौ मृत्तिकास्नानं परिषदभ्यर्चनं  
च । परिषन्निर्णीतप्रायश्चित्तं कर्त्तुंकामः मदीयपापजातं निवेदयिष्ये  
इति सङ्कल्प्य पापनिवेदनं ततः प्रायश्चित्तनिर्णयः । ततो विधा-  
यकवरणं, दक्षिणादानं, विधायकान् प्रति परिषदाक्यं, अनुवादक-  
वरणं, ततो यजमानं प्रति अनुवादकवाक्यं, ततो वपनं सङ्कल्प्य,  
वपनं, स्नानं, दन्तधावनं, ततः परं दशविधस्नानसङ्कल्पः दशविध-  
स्नानाचरणं ततो महासङ्कल्पः । परिषन्निर्णीतसाङ्गोपाङ्गसर्व्व-  
प्रायश्चित्तमहं करिष्ये इति सङ्कल्पः । नान्दीश्राद्धं वैष्णवश्राद्धं  
प्राच्याङ्गगोदानं शालाहोमः पञ्चगव्यहोमः पञ्चगव्यप्राशनं व्रत-  
ग्रहणम् । तदपरेद्युः पुनः शालाहोमः उदीच्याङ्गगोदानं यथाशक्ति  
दशदानानि आज्यावेक्षणं भूमिदानं ब्राह्मणभोजनं आशीर्वाद्-

(१) कर्त्तुंकाम इति बेङ्गलपुस्तकपाठः ।

ग्रहणं सर्वेश्वरार्पणम् । दिनत्रयसाध्ये प्रायश्चित्तेऽयं क्रमः ।  
आतुराद्यशक्तविषये एकदिनसाध्ये तु सङ्कल्पादि भूमिदानान्तं  
प्रायश्चित्तं कृत्वा स्वयमुपोष्य परैद्युः ब्राह्मणभोजनम् । स्वयं च  
प्रातः पारणं कुर्यात् ।

### अथ प्रायश्चित्तप्रयोगः ।

कर्त्ता पूर्वैद्युः प्रातःसन्ध्यामुपास्य देवालये नदीतीरे स्वगृहे  
वा सभामुपवेश्य सचेलमलापकर्षणं कृत्वा अर्द्धवासाः सभां  
गत्वा परिषदुपदिष्टसर्वप्रायश्चित्तं कर्त्तुकामो मदीयपापजातं  
निवेदयितुं शरीरशुद्ध्यर्थं मृत्तिकास्नानगमहं करिष्ये इति सङ्कल्पा  
कल्पोक्तविधानेन मृत्तिकास्नानं कृत्वा द्विराचम्य पूर्वोक्तलक्षणीपित-  
परिषत्सन्निधिं गत्वा गन्धकुसुमाक्षतादिभिः परिषदमभ्यर्च्य  
प्रायश्चित्तद्रव्यदशांशदक्षिणां कुसुमाक्षतांश्च गृहीत्वा समस्त  
सम्पदादिमन्त्रैस्त्रिवारं प्रदक्षिणीकृत्य दक्षिणां पुरतोनिधाय  
प्रणम्योत्थाय च प्राञ्जलिर्विज्ञापयेत् ।

नमः सकलकल्याण'दायिने ब्रह्मरूपिणि ।

सदये सर्वपूज्याय दुष्कृतारण्यवक्रये ॥



'शेषे हे परिषत् काश्यपगोत्रेण नक्षत्रे राशी च जातेन देवदत्त-  
नामधेयेन मया समर्पितामिमां परिषद्दक्षिणां स्वीकृत्य मदीयां  
विज्ञापनां अवधार्य मामनुगृहाण इति पुनः प्रणमेत्, ततः  
उत्थाय काश्यपगोत्रः नक्षत्रे राशी जातः देवदत्तनामधेयोऽहं  
परिषदुपदिष्टसर्वप्रायश्चित्तं कर्तुंकामो मदीयपापजातं परिषत्  
सन्निधौ निवेदयिष्य इति सङ्कल्प्य एवं निवेदयेत्—गोत्रादियुक्तेन  
मया जन्मप्रभृत्येतत्क्षणपर्यन्तं मध्यवर्त्तिनि काले बाल्यकौमार-  
(वयो)वार्द्धकेषु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तप्रवस्थासु मनोवाक्कायकर्माभिः  
कामक्रोधलोभमोहमात्सर्यैस्त्वक्चक्षुःश्रोत्रजिह्वाघ्राणवाक्पाणिपा-  
दपायूपस्थैः कृतानां प्रकाशकृतमहापातकचतुष्टयनद्व्यतिरिक्त  
तत्संसर्गादिपातकानां रहस्यकृतब्रह्महत्यासुरापानसुवर्णस्तेय-  
गुरुतल्पगाय्यानां महापातकानां तत्संसर्गित्वानुग्राहकत्वप्रयो-  
जकत्वमित्रभावोपदेष्टृत्वमन्त्रित्वप्रोत्साहकत्वादि महापातक-प्रति-  
दिष्टादिपातकानां गुर्वधिकेपवेदनिन्दासुहृदधाधोतनाशनादि-  
ब्रह्महत्यासम-पातकानां अश्वरत्न-मनुष्यहरणनिक्षेपहरण-देव-  
ब्रह्मस्वभूधेनुहरणादिसुवर्णस्तेयसमरूपपातकानां पितृष्वसृमातृ-  
ष्वसृमातुलभार्याज्येष्ठभ्रातृपत्नी-हीनवर्णमातृसपत्नी-सखिभार्या-  
कुमार्ययोन्यन्यजासगोत्रासूतस्त्रीसामान्यनृपतिपत्नीरमणादिगुरु-  
तल्पसमपातकानां गोवधव्रात्यत्वसामान्यस्तेयापात्रीकरणाना-  
हिताग्नित्वापण्यविक्रयपरपाकातिवृणादिपातकानां सीमयागस्थ

क्षत्रियवैश्यवधाविघ्नातगर्भरजस्वलाविगोचदीक्षितस्त्रीगुर्विणीवधा-  
दिमहापातकसमपातकानां उत्कर्षादृतभाषणकलङ्कादिनिषिद्ध-  
भक्षणरजस्वलादिमुखास्वादकूटसाख्यसुहृद्वन्धनादिपरिषेदनभृतका-  
ध्यापनपारदार्यपारिवित्त्य वार्हुण्य लवणविक्रय स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रिय-  
वधनिन्दितार्थोपजीवन नास्तिक्यव्रतलोपकरणसुतविक्रयधान्यपुष्प-  
पशुस्तेयायान्ययाजनपितृमातृसुतादित्यागतटाकारामविक्रयकन्या-  
विक्रयकन्यादूषणपरिविन्दनकन्यादानकौटिल्यव्रतलोपात्मार्यक्रिया-  
रश्ममद्यपस्त्रीनिषेवणोपाध्यायाम्निपरित्यागेन्धनार्थद्रुमच्छेदनस्त्री-  
हिंसनयन्त्रविधानव्यसनात्मविक्रयशूद्रद्रव्यहीनसख्यहीनयोनिनिषे-  
वणानाश्रमवासपरान्नपरिपुष्टत्वासच्छास्त्राभिगमनाकराधिकारिता-  
भार्याविक्रयाद्युपपातकानां अजाविखरोद्भृन्गोभमीनाहिमहिषा-  
श्ववधादिसङ्कलीकरणानां क्षमिकीटवयोवधमद्यानुगतद्रव्यभोजन-  
फलेक्षुकुसुमस्तेयादिमलिनीकरणानां निन्दितधनधान्यकरीष-  
जीवनासत्यभाषणशूद्रसेवाद्यपात्रीकरणानां मद्यगन्धघ्राणब्राह्मण-  
पीडनसामान्यस्त्रीमेथुनादिजातिभ्रंशकराणां विहितकर्मान्त्याग-  
निषिद्धाचरणेन्द्रियनिग्रहपरमर्गोद्घाटनसूचकत्वशौचस्नानसन्ध्याव-  
न्दनत्रपहोमपञ्चमहायज्ञरहितभोजनाकालभोजनदिवाहिवारभो-  
जनतस्य च्छेदनतरुगुल्मलतादिच्छेदनक्षेत्र्यस्त्रीवश्यश्वपतितक्षीवप्रात्य-  
परिविन्दपरिवित्तशूद्रसेवकवार्हुणिकनिजकर्मविहीनान्नभोजनयत्न-  
न्नभोजनयतितप्रेरितान्नयतिपक्वान्नयतिपात्रस्थान्नयतिस्पृश्यतिदा-  
पितान्नभोजनशूद्रस्पृष्टशूद्रदृष्टशूद्रानुमतशूद्राधिकृतशूद्रयाचितान्न-  
भोजनग्रहणकालभोजनग्रहणकालपक्वान्नभोजनपर्वकालरात्रिभो-



जनैकादशहोरात्रभोजनानिवेदितान्नभाजनहस्तदत्तान्नभोजन—  
 प्रेतपिशाचोद्देशभोजनवटाखत्यादिनिषिद्धपात्रभोजनबलिदत्तान्न—  
 भोजनजननीराजितान्नभोजनग्रामयाजकवृषलीपतिमाहिषिकशि-  
 वहिजगाक्तकाषायपाशुपतचिक्रिताङ्गचिकित्सकासौचिकज्यौति—  
 षिकान्नभोजनभिन्नकांस्यपात्रभोजनताम्रालावुदारुपात्रमृत्पात्रभो-  
 जनरजस्वलाञ्छाण्डालादिवाक्यश्रवणभोजनदग्धपर्युषितपूतिगन्ध-  
 भुक्तोच्छिष्टान्नभोजनगणान्नदीक्षितान्नशूद्रपुरोहितान्नपर्यायान्नभो-  
 जनशूद्रपात्रस्यान्नभोजनमहापुरुषार्चितान्नभोजनशूद्रभुक्तशेषान्न—  
 भोजनग्रामान्यजदत्तशेषान्नभोजनभिक्षान्नभोजनदम्पतिभुक्तशेषा-  
 न्नभोजनबौद्धसंखब्राह्मणान्नभोजनकारागृहवासभोजनखरोट्टाजा—  
 विकमहिषीक्षीरादिपानविवत्सत्रिगतगर्भनिर्द्देशगोपयः पानस्तन्य-  
 पानपिण्याकृत्तपरसंयावपायसापूपमांसपुरोडाशादिद्वयाभक्षणवा-  
 महस्तैकहस्तवर्षधारारूपजलपानरेतोविष्मूत्रकीटास्थिमिश्रितज-  
 लपानतन्मिश्रितान्नभोजनवार्त्ताककालिङ्गगृहजनरक्तमूलकवर्तुला-  
 लावुमेतद्वन्ताकादिनिषिद्धद्रव्यभक्षणनिषिद्धशिवनिर्न्मास्यादिभक्ष-  
 णोपपातकिपकतण्डुलान्नभोजनयोनिप्रेक्षणयोन्यास्वादनदिवास्वा-  
 पनदिवासङ्गमदासौवेश्याकुलटावितन्तुपरावरुद्धप्रसवोन्मुखस्त्रीगम-  
 नसाधारणीभूतस्त्रीपरस्त्रीगमनतिथ्यग्योनिगमनमुखमैथुनवल्मीक-  
 राजमार्गच्छायावृक्षदेवालयगृहाङ्गनगोष्ठवृन्दावनजलाशयादिस्थल-  
 रेतोविष्मूत्रकरचजलमध्यष्ठीवनदूषणपितृमाताचार्यादिशुश्रूषारा-  
 हित्यदर्शमहालयसंक्रान्तिव्यतीपाताष्टकालभ्ययोगत्यागश्चाहविष्म-  
 रणग्रहणादिपुण्यकालज्ञानदानराहित्यसन्ध्यातयवस्त्रपरिवर्त्तनौपा-



सनादिराहित्यसम्याकालसंलापताम्बूनचर्वणभोजनमैथुननिद्रादि-  
 पारवश्यपुण्यकालोष्णोदकस्नाननग्नस्नानपैतृकादिनिषिद्धदिनाभ्यङ्ग-  
 स्नानसन्निहिततीर्थोत्सङ्गनतीर्थस्नानकच्छराहित्यकौपीनधारणकच्छ-  
 पुच्छकतिथ्यक्कटिसूत्रकच्छादिधारणस्वयामदेवोत्सवादर्शनतदुत्स-  
 वजनपदग्रामकुलाचारोत्सङ्गनगुर्व्याचार्यविप्रश्चोत्रियाहिताग्निनृप-  
 कार्योत्सङ्गनविप्रत्वङ्कारहुङ्कारतिरस्कारवादपराजयप्रापणासहायार-  
 ण्यमार्गगमनब्राह्मणदण्डनशोणितस्त्रावणमलिनमेध्याविलकषाय-  
 नीलादिवस्त्रधारणहरिहरगुर्व्याचार्यनिन्दाश्रवणब्राह्मणदूषणलोभ-  
 करणसंहतिपरित्यागक्षत्रियादिवृत्तिद्रव्यान्नगोविप्ररोधनस्वयंभृतह-  
 लकर्षणकृषिजीवनक्रीडजीवनपीतावशिष्टोदकपानचाण्डालकारि-  
 त-कृषिधान्यशालादुग्धपुष्पफलभोगचाण्डालकारितवापीकूपतटा-  
 कोदकपानान्यकारितप्रपाजलपानकरमथिततक्रपानदीपोच्छिष्टा-  
 भ्यङ्गावशिष्टतैलपानसाभिलाषपरदारनिरीक्षणविवस्त्रस्त्रीनिरीक्षण-  
 मिथुनीभूतस्त्रीनिरीक्षणगुर्व्याचार्यनृपादिमैथुनादिदर्शनशब्दश्रवण-  
 मैथुनविघ्नाचरणहीनवर्णाभिवादनराजासनाक्रमणराजत्वङ्कारहुङ्का-  
 ररन्भ्रान्त्वेषणमर्म्मोद्घाटनासाधूपदेशान्यायाश्रवर्त्तकरणचार्वाकपा-  
 षण्डादिपूजितदेवताभिवादनपरोपतापकरणपरोपकारनाशनहण-  
 गुल्मलतादिनाशनगोमांसगन्धघ्राणचाण्डालस्पर्शनदर्शनभाषणपाक-  
 भेदपंक्तिभेदकरणतुरुष्कादिस्तेच्छमध्यनिवासस्तेच्छद्रव्योपभोगयाच-  
 मानदीनान्धकृपणाक्षेपणमुष्टिमातृतिलसहितैरकादिनानाप्रकार-  
 दुष्प्रतिग्रहनियमरहितवेदपुराणशास्त्राध्ययनाध्यापनव्यवहारपक्षपा-  
 तसाधारणब्राह्मणसीमाकुल्यातटाककूपारामाद्यपहरणपशुपक्षिबन्ध-



नशीतवः तातपवषचीराद्यापदुगतदुःखानिवारणानर्हसनशयनप्रदानविषमभाषणवाक्पारुष्यदण्डपारुष्याविहितकालविहिताचरण-  
मितस्वामिसुहृदाचार्येष्टभार्यादेवतावञ्चनपरमात्मस्मरणराहित्या-  
दीनां प्रकीर्णकानां अज्ञानतः सकृत्कृतानां ज्ञानतोऽभ्यस्तानां  
ज्ञानतः सकृत्कृतानां अत्यन्तचिरकालनिरन्तराभ्यस्तानां प्रकाश-  
कृतमहापातकव्यतिरिक्तानां रहस्यकृतमहापातकादीनां प्रकीर्ण-  
कान्तानां नवविधानां बहुविधानां च सर्वेषां पापानां अपनोदकं  
प्रायश्चित्तं प्रतिनिमित्तं कर्तुं अक्षमस्य काश्यपगोत्रस्य नक्षत्रे  
राशौ जातस्य देवदत्तनामधेयस्य मम सकलपापानोदक-  
मेकविधं सर्वप्रायश्चित्तं धर्मशास्त्रपर्यालोचनया निश्चित्यादिश्च  
काश्यपगोत्रजं नक्षत्रजं राशिजं देवदत्तनामधेयं मां सर्वस्मादे-  
नसः समुद्धर इति त्रिवारं प्रणमेत् ।

ततः परिषदपि यजमानविज्ञापनामाकर्ण्य तत्समर्पितां  
परिषद्दक्षिणां स्वीकृत्य धर्मशास्त्राणि पर्यालोच्य एकविधं सर्व-  
प्रायश्चित्तं निश्चित्य अस्मिन् सर्वप्रायश्चित्ते परिषदनुज्ञया भवद्भि-  
र्विधायकैर्भवितव्यमिति दक्षिणादानपूर्वकं यजमानेन विधायकान्  
वरयित्वा विधायकान् प्रति एवं वदेत् ।

परिषदाक्यप्रकारः—

भो भो विधायकाः अमुकगोत्रेण नक्षत्रराशिजेन देवदत्त-  
नामधेयेन अस्मत्सन्निधौ विज्ञापितानां नवविधानां पापानां  
धर्मशास्त्रपर्यालोचनया षड्विंशजपप्राजापत्यकृच्छ्रात्मकं सर्वपापप्राय-  
श्चित्तमपनोदकं भवति । एतदेवपापानां मत्प्राकरणे द्विगुणं

अत्यन्ताभ्यासे त्रिगुणं निरन्तराभ्यासे षड्गुणं तदेव षड्गुणितषड्भुजं  
अशीत्यधिकसहस्रसंख्याकप्राजापत्यकृच्छ्रात्मकं सर्वप्रायश्चित्त-  
मस्मिन्निर्णीतं सर्वपापापनोदकं भवतीति भवन्तोविधायका अनु-  
वादकमुखेन यजमानायोपदिशन्तु ।

ततो विधायका यजमानसमर्पितां दक्षिणां स्वीकृत्य विविध  
प्रायश्चित्तपापानुवादकुशलमेकं विपश्चितं अनुवादकं दक्षिणादान-  
पूर्वकं अस्मिन् प्रायश्चित्ते भवताऽनुवादकेन भवितव्यमिति यज-  
मानेन वरयित्वाऽनुवादकमेवं ब्रूयुः—

विधायकवाक्यम्,—

अहो विद्वन् विदुषामग्रेसर प्रायश्चित्तापनोदस्य बहुविधस्य  
पापस्याप्यनुवादकुशल हे अनुवादक काश्यपगोत्रेण नक्षत्रराशिजेन  
देवदत्तनामधेयेन यजमानेन परिषत्सन्निधौ विज्ञापितानां प्रकाश-  
कृतमहापातकानां व्यतिरिक्तानां च तत्संसर्गाद्यतिपातकानां  
रहस्यकृतमहापातकादिप्रकीर्णकान्तानां नवविधानामज्ञानतः  
कृतानां ज्ञानतः सकृत्कृतानां अत्यन्तनिरन्तरचिरकालाभ्यासवशात्  
षड्गुणितं षड्भुजं प्रायश्चित्तमशीत्यधिकसहस्रसंख्याकप्राजापत्य-  
कृच्छ्रात्मकसर्वप्रायश्चित्तं सर्वेषां पापानां अपनोदकं भवतीति  
अशेषविद्वत्समया निर्णीतं अस्यां निर्णीतं सर्वप्रायश्चित्तमनुवाद-  
मुखेन यजमानाय उपदिशन्तु इति परिषद् अस्मान् आज्ञापयते ।  
वयमपि काश्यपगोत्रेण नक्षत्रे राशी जातेन देवदत्तनामधेयेन



यजमानेन परिषत्सन्निधौ विज्ञापितानां प्रकाशकृतमहापातक-  
 व्यतिरिक्तानां तत्संसर्गातिपातकानां रहस्यकृतब्रह्महत्यादिपात-  
 कानां तद्रूपोपदिष्टव्रतातिदिष्टातिपातकानां सङ्कलीकरणानां  
 मलिनीकरणानां प्रकीर्णकादिनवविधानां अज्ञानतः सकृत्कृतानां  
 एकगुणं ज्ञानतः सकृत्कृतानां द्विगुणं ज्ञानतोऽभ्यस्तानां  
 त्रिगुणितं अत्यन्ताभ्यस्तानां चतुर्गुणं निरन्तराभ्यस्तानां पञ्चगुणं  
 चिरकालाभ्यस्तानां षड्गुणं अशीत्यधिकसहस्रसंख्याकप्राजा-  
 पत्यकृच्छ्रात्मकं षड्गुणितं षड्बद्धं सर्वप्रायश्चित्तं सर्वेषां पातकानां  
 अपनोदकं भवतीति विज्ञाय काश्यपगोत्राय नक्षत्रे राशौ जाताय  
 देवदत्तनामधेयाय अस्मै यजमानाय भवन्मुखेन विज्ञापयामः ।  
 तदेतदस्मद्विहितं सर्वप्रायश्चित्तं पापानुवादपुरःसरमुपदिश  
 अस्मै यजमानाय इति त्वां नियोजयामः त्वमपि उच्चैरूर्ध्वबाहुः  
 सुविस्पष्टं गौर्वर्णिभाषया यजमानाय त्रिवारं अनुवद । अनु-  
 वादकोऽपि यजमानसमर्पितदक्षिणां स्वीकृत्य द्विराचम्य प्राणा-  
 नायम्य उत्थाय यजमानाभिमुखं स्पष्टमूर्ध्वबाहुर्देवभाषया परि-  
 षत्सन्निधौ विधायकविहितं सर्वप्रायश्चित्तोपदेशपूर्वकमुच्चैस्त्रिवार-  
 मनुवदेत् । ब्राह्मणानां ब्राह्मणस्त्रीणां प्रायश्चित्ते तु यजमानस्य  
 पुरस्तात् कञ्चन ब्राह्मणं स्थापयित्वा तं प्रत्यनुवदेत् ।

### अथानुवादकवचनवचनाप्रकारः ।

भो यजमान काश्यपगोत्र नक्षत्रे राशी जात देवदत्तनामधेय  
अग्निषा विदुषी परिवत् त्वया विज्ञापितानां प्रकाशकृतमहा-  
पातकव्यतिरिक्तानां तत्संसर्गाद्यतिपातकानां रहस्यकृतमहा-  
पातकानां अतिपातकानां उपपातकानां सङ्कलीकरणानां  
मलिनीकरणानां अपात्रीकरणानां जातिभ्रंशकरणानां प्रकीर्ण-  
कानां बहूनां नवविधानां अपनीदकानि प्रायश्चित्तानि प्रति-  
निमित्तं कर्तुं अक्षमस्य तव सर्वपापापनीदकमेकविधं प्राय-  
श्चित्तं षड्गुणितषड्विधप्राजापतकच्छात्तकं धर्मशास्त्रपर्यालोच-  
नया निश्चित्य यजमानाय पापानुवादपुरःसरं तिवारं उपदिश  
इति विधायकमुखेन मामादिष्टवती ग्रहमपि तदेतत् परि-  
षन्निर्णीतविधायकविहितं सर्वप्रायश्चित्तं तवोपदिशामि सावधानः  
समाकर्णय ।

भो यजमान काश्यपगोत्र नक्षत्रे राशी जात देवदत्तनामधेय  
तव जन्मप्रभृत्येतत्क्षणपर्यन्तं मध्यवर्त्तिनि काले बाह्यकीमार-  
थीवनवार्द्धकेषु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थासु मनोवाक्कायकर्माभिः  
काम-क्रोध-लोभ-मोह-मद-मात्सर्यैस्त्वकचक्षुःश्रोत्रजिह्वाग्राणवाक्-  
पाणिपादपायूपस्थैः ज्ञानतोऽज्ञानतश्च संभावितानां प्रकाशकृत-  
महापातकव्यतिरिक्तानां तत्संसर्गतद्रूपातिदिष्टरूपातिपातकानां  
रहस्यकृतब्रह्महत्यादिमहापातकानां महापातकरूपातिदेशिक-  
महाभ्रतातिदेशिकातिपातकसमरूपपातकानां उपपातकानां



मलिनौकरणानां अपात्रीकरणानां जातिभ्रंशकराणां प्रकीर्ण-  
कानामज्ञानतः सकृत्कृतानां अज्ञानतः ज्ञानतयाभ्यस्ताना-  
मत्यन्ताभ्यस्तानां निरन्तराभ्यस्तानां चिरकालाभ्यस्तानां बहूनां  
बहुविधानां सर्वेषां पापानां साशीतिसहस्रसंख्याकप्राजापत्य-  
कच्छात्मकषड्गुणितषड्बद्रूपं प्रायश्चित्तमपनोदकं भवति तदे-  
तदशेषपरिषन्निर्णीतं साङ्गोपाङ्गं त्वयाऽनुष्ठेयम् । त्वं साक्षाच्च-  
र्यायां असमर्थयेत् विहिततत्संख्याकधेनुदान तन्मूल्यदानायुत-  
गायत्रीजप प्राणायामशतद्वय तिलहोमसहस्रसंहितामात्रवेदपारा-  
यणद्वादशब्राह्मणभोजनविधिवदनुष्ठितसमुद्रगनदीस्नानादिप्राजाप-  
त्यकच्छप्रत्यान्नायरूपेणाचर शुद्धः पूतो भविष्यसि ।

काश्यपगोत्रेण नक्षत्रे राशी जातेन देवदत्तनामधेयेन त्वया  
परिषन्निर्णीते साङ्गोपाङ्गे सर्वप्रायश्चित्ते शक्यप्रत्यान्नायरूपेण  
सम्यगनुष्ठिते सति त्वया परिषत्सन्निधौ विज्ञापितेभ्यः  
प्रारभ्यत्वत्कृतपातकव्यतिरिक्तेभ्यः तत्संसर्गतद्रूपातिदिष्टव्रतादिष्टा-  
दिपातकेभ्यः तत्समरूपपातकेभ्यः रहस्यकृतब्रह्महत्यासुरापान  
सुवर्णस्तेयगुरुतल्पगमनाख्य महापातकेभ्यः तत्संसर्गित्वानुग्राहक-  
त्वप्रयोजकत्वमित्रीभावोपदेष्टृत्वानुमन्तृत्वप्रोक्ताहकत्वादि महा-  
पातकरूपातिदेशकातिपातकेभ्यः सोमयागस्यक्षत्रियवैश्यवधा-  
विज्ञातगर्त-ऋतुमत्यति-गोत्रादिदीक्षितस्त्रीवधादि महापातक-  
व्रतातिदेशिकपातकेभ्यः गुर्वधिक्तेपवेदनिन्दासुहृदधाधीतनाश-  
नादि ब्रह्महत्यासमपातकेभ्यः उत्कर्षानृतभाषणाऽभक्ष्यभक्षण दुष्य-  
वतीमुखास्त्रादादि सुरापानसमपातकेभ्योऽम्बरज स्त्रीधेनुनिक्षेप-



ब्राह्मणभूमिहिरण्यादिसवर्णस्तेयसमपातकेभ्यः सखिभार्याकुमारी  
 ज्ञातिस्त्रात्यजस्त्रीक्षुपापितृव्यपत्नीमातुलपत्नीनृपपत्नीपितृष्वसृमात-  
 रजस्वलाशरणागताप्रव्रजितानिहिसस्त्रीगमनादिगुरुतत्पसमपात-  
 केभ्यः गो-वधव्रात्यत्वसामान्यद्रव्यस्तेयऋणानपाकरणानाहिताग्नि-  
 त्वापण्यविक्रयपरिदेवनभृतकाध्ययनभृतकाध्यापनपारदार्यपारि-  
 वित्त्यवार्धुथलवणविक्रयस्त्रीशूद्रविट्-क्षत्रियवधनिन्दितार्थोपजीवन-  
 नास्तिक्यव्रतत्यागसुतविक्रयधान्यकुप्यपशुस्तेयायाज्ययाजन पितृ-  
 मातृसुतत्यागतटारामादिविक्रयकन्यादूषणपरिविन्दककन्याप्रदान-  
 कौटिल्यव्रतलोपनान्यार्थक्रियारभमद्यपस्त्रीनिषेवणस्त्राध्यायाग्नि-  
 परित्यागवान्धवत्यागेत्यनार्थद्रुमच्छेदनस्त्रीहिंसोषधजीवनहिंसाय-  
 न्नविधानव्यसनात्मविक्रयशूद्रप्रेष्यत्वहीनसख्यहीनयोनिनिषेवणाना-  
 श्रमवासपरावन्नपरिपुष्टत्वासच्छास्त्राधिगमनाकराधिकारित्वभार्या-  
 विक्रयाद्युपपातकेभ्यः श्वरोद्धृष्टगेभाजाविकाश्वमीनाहिमहिषवधा-  
 दिसङ्कलीकरणेभ्यः कृमिकीटवयोवधमद्यानुगतद्रव्यभोजनफलेक्षु-  
 क्तसुमस्तेयादिमलिनीकरणेभ्यः निन्दितधनादानवाणिज्यकुसीद-  
 जीवनासयभाषणशूद्रसेवादपात्रीकरणेभ्यः ब्राह्मणपीडाकरणम-  
 द्याघ्राणजैह्वपुंमैथुनादिजातिभ्रंशकरेभ्यः विहितकर्मत्यागनिषि-  
 द्धाचरणेन्द्रियानिग्रहपरमसंभेदनसूचकत्वशौचसन्ध्यावन्दनजपहोम-  
 पञ्चमहायज्ञराहित्यकालाभोजनाकालभोजनदिवाहिवारभोजनस-  
 ख्यच्छेदनतरुगुल्ललताच्छेदन क्लैव्य स्त्रीवश्यत्व पतितक्तीवव्रात्य-  
 परिविन्दकपरिवित्तिशूद्रसेवकवार्धुषिकनिजकर्महीनान्नभोजनय-



त्यन्नयतिप्रेरितान्नयतिपात्रस्यान्नयतिपक्वान्नयतिस्पृष्टान्नयतिदापिता-  
 न्नभोजनशूद्रस्य शूद्रवीक्षितशूद्रानुमतशूद्राधिकृतशूद्रयाचितान्नभो-  
 जनग्रहणकालपक्वान्नभोजनपर्य्यंकालरात्रिभोजनैकादश्यहोरात्र--  
 भोजनानिवेदितान्नभोजनहस्तदत्तान्नभोजनप्रेतपिशाचोद्देशभोजन-  
 वटाश्वत्यादिनिषिद्धपत्रभोजनबलिदत्तान्नभोजननीराजितान्नभोज-  
 नग्रामयाजकगणकवृषलीपतिमाहिषिकशिवद्विजशाक्तपाषण्डपाशु-  
 पतचिह्निताङ्गचिकित्सकसौचिकज्यौतिषिकान्नभोजनभिन्नकांस्य-  
 पात्रभोजनताम्रालावुदारुपात्रभोजनरजस्वलाचाण्डालादिवाक्यश्र-  
 वणदग्धान्नभोजनपर्युषितपूतिगन्धभुक्तोच्छिष्टान्नभोजनगणान्नदी-  
 क्षितान्नशूद्रपुराहितान्नपर्यायान्नभोजनशूद्रपात्रस्यान्नभोजनमहा-  
 पुरुषार्चितान्नभोजनशूद्रभुक्तशेषान्नभोजनग्रामान्धजदत्तशेषान्नभो-  
 जनभिक्षान्नभोजनदम्पतिभुक्तान्नशेषभोजनबीडमखन्नाह्मणान्नभोज-  
 नकारागृहवासभोजनखरोष्ट्राजाविकमहिषीक्षीरादिपानविवत्स-  
 विगतगर्भनिर्दृशगोपयःपानस्तन्यपानपिण्याककृतरससंयावपायसा-  
 पूषमांसपुरोडाशादिद्व्याभक्षणवामहस्तैकहस्तवर्षधारापरदत्तधा-  
 रारूपजलपानरेतोविगमूत्रकौटास्थिमिश्रितजलपानताट्टुमिश्रि--  
 तान्नभोजनवार्त्ताककतककालिङ्गगृञ्जनरक्तमूलकवर्त्तुलालावुश्वेत-  
 वृन्ताकादिनिषिद्धद्रव्यभक्षणनिषिद्धशिवनिष्माल्यभक्षणोपपातकि-  
 पकृतण्डुलान्नभोजनयोनिवीक्षणयोन्यास्वादनदिवास्वापदिवासङ्गम-  
 दासीवेश्याकुलटावितन्तुपरावरुद्धप्रसवोन्मुखस्त्रीगमनसाधारणीभू-  
 तपरस्त्रीगमनतिथ्यग्योनिगमनमुखमैथुनरथ्याराजमार्गच्छायावृ--  
 चदेवालयगृहाङ्गणगोष्ठवृन्दावनजलाशयादिरेतोविगमूत्रकरणजल-



मध्यनिष्ठोवनदूषणपिटमात्राचार्यादिशूषाराहित्य दर्शमहालय-  
संक्रान्तिव्यतीपाताष्टकालभ्योगयाहविस्मरण ग्रहणादिपुण्यकाल-  
ज्ञानदानराहित्य सन्ध्यात्रयवस्त्रपरिवर्त्तनीपासनादिराहित्य सन्ध्या-  
कालसंलापताम्बूलचर्वणभोजनमैथुननिद्रादिपारवश्य पुण्यकालो-  
णोदकस्नान नग्नस्नान पैटकादिनिषिद्धदिनाभ्यङ्ग स्नानसन्निहित-  
तीर्थोल्लङ्घन तीर्थस्नानकच्छराहित्य कौपीनधारण द्विकच्छत्व पुच्छ-  
कच्छतिर्यक्कटिसूत्रकच्छादिधारण स्वयामदेवोत्सवादृशनतद्वस्त्र-  
ववर्जनपरग्रामकुलाचारोल्लङ्घन गुर्व्याचार्यविप्रश्नोत्रियाहिताग्नि-  
नृपच्छायोल्लङ्घन विप्रत्वङ्कारहुङ्कारतिरस्कारवादपराजयप्रापणा-  
सहायारण्यमार्गगमन ब्राह्मणेतरदण्डनभर्त्सनताडणशोणितस्त्रावण  
मलिनामेध्याविलकषायविदशादिवस्त्रधारण हरिहरगुर्व्याचार्यादि-  
निन्दाश्रवण ब्राह्मणदूषणलोभकरण स्ववृत्तिपरित्याग चतुरियादि-  
वृत्तिद्रव्यार्जनगोतिरोधान स्वयंघृतहलकर्षण कृषिजीवन क्रीडा-  
जीवन पीतावशिष्टोदकपान चाण्डालकारितकृषिधान्यशालादुग्ध-  
पुष्पफलोपभोग चाण्डालकारितवापीकूपतटाकोदकपानान्यकारित-  
प्रपाजलपान करमयिततक्रपान दीपोच्छिष्टाभ्यङ्गावशिष्टरानितैल-  
जलपान साभिलाषपरदारनिरीक्षण नग्नस्त्रीनिरीक्षण मिथुनीभूत-  
स्त्रीनिरीक्षण गुर्व्याचार्यनृपादिमैथुनदर्शनशब्दश्रवण मैथुनविघ्नाच-  
रण हीनवर्णाभिवादन राजासनाक्रमण राजत्वङ्कारहुङ्काररन्ध्रान्वेषण  
दूषण मन्मोहाटनासाधूपदेशान्यायप्रवर्त्तनकरणचार्याकपाषण्डादि-  
पूजितदेवताभिवादन परोपतापकरण परोपकारनाशन हृण्गुल्म-  
लतादिनाशन गोमांसगन्धाघ्राण चाण्डालस्पर्शनदर्शनसम्भाषण



पाकभेदपंक्तिभेदकरण तुरुष्कादिस्नेच्छालयनिवास स्नेच्छद्रव्योप-  
 भोग याचमानदौनान्यक्तपणोपेक्षणं सुष्टिमात्रतिलसहितैरकादि-  
 नानाप्रकारदुष्प्रतिग्रह नियमरहितवेदशास्त्राध्ययनाध्यापन व्यव-  
 हारपक्षपात साधारणब्राह्मणसीमाकूल्यातटाककूपारामाद्यपहरण  
 पशुपक्षिवन्धन शीतवातातपवर्षचोरव्याध्याद्यापङ्गतगवादिदुःखानि-  
 वारणानर्हासनशयनप्रदान विषमभाषण वाक्पारुष्याकालविहिता-  
 चरणमित्रस्वामिसुहृदाचार्यैष्टभार्यादेवतावञ्चन परमात्मस्मरण-  
 राहित्यादिप्रकीर्णकेभ्यः अज्ञानतः सकृत्कृतेभ्यः ज्ञानतः सकृत्-  
 कृतेभ्यः ज्ञानतोऽज्ञानतश्चाभ्यस्तेभ्यः निरन्तराभ्यस्तेभ्यः चिरकाला-  
 भ्यस्तेभ्यः नवविधेभ्यः बहुभ्यः पापेभ्यः काश्यपगोत्र नक्षत्रे  
 राशौ जात देवदत्तनामधेयस्त्वं मुक्तं पूतोभूयादिति त्रिवारमनु-  
 वदेत् । तत् श्रुत्वा परिषदपि सर्वेभ्यः पापेभ्यो मुक्तो भूयादिति  
 त्रिवारमुच्चैः ब्रूयात् । ततोयजमानः भङ्गन् प्रसाद इत्युक्त्वा  
 प्राणानायम्य सङ्कल्प्य परिषदुपदिष्टसर्वप्रायश्चित्तं साङ्गोपाङ्गं  
 कर्तुंकामः शरीरशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्ताङ्गभूतं वपनं करिष्ये इति  
 सङ्कल्प्य विज्ञाप्याऽऽज्ञां लब्ध्वा

“यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि च ।

केशानाश्रित्य तिष्ठन्ति तस्मात् केशान् वपाम्यहम् ॥”

इति मन्त्रेण जङ्घोरुवक्षः कचानुक्तरौत्या वापयित्वा स्नानं कुर्यात् ।  
 ततः परं —

“आयुर्बलं यशोवर्चः प्रजाः पशुवसूनि च ।

ब्रह्म प्रज्ञाञ्च मेधाञ्च त्वं नो देहि वनस्पते ॥”

इति मन्त्रेण क्षीरकण्टकवृक्षस्य दन्तकाष्ठं गृहीत्वा दन्तधावनं कृत्वा द्वादशवारगण्डूषेण मुखशुद्धिं विधाय पाणिपादं प्रक्षाल्य पुनराचम्य व्रतग्रहणयोग्यतासिद्धयर्थं दशविधस्नानान्याचरिष्य इति सङ्कल्प्य शक्तश्चेत् स्वयमेव स्नानादि कुर्यात्, अशक्ता व्याधिताः सुवासिन्यो मूर्धाभिषिक्ताः शूद्राश्च ब्राह्मणेनैव कारयेयुः ।

तत्र द्रव्याणि मन्त्राश्च क्रमेण लिख्यन्ते ।

अग्निरिति भस्म वायुरिति भस्म जलमिति भस्म स्थलमिति भस्म व्योमेति भस्म सर्व्वं हवा इदमेतद्भस्म भवति भस्मैवेतत् प्रयुञ्जीतेति तस्मादबुध्यति इति अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैः भस्मना ज्ञानं कुर्यात् ।

गन्धहारेति मन्त्रेण जामयेन ? द्वितीयकम् ।

स्योना पृथिवीति मन्त्रेण मृत्तिकया तृतीयकम् ॥

आपोहिष्टेति मन्त्रेण उदकेन चतुर्थकम् ।

गायत्र्या गोमूत्रेण पञ्चमं, गन्धहारेतिमन्त्रेण गोमयेन षष्ठम् ।

आप्यायस्वेति क्षीरेण सप्तमं, दधिक्राव्ण इति दध्ना अष्टमं, शुक्रमसीत्याज्येन नवमं, देवस्य त्वेति कुशोदकेन दशमं, ततो जलमवगाह्य सम्यक् स्नात्वा शुद्धवस्त्रे परिधाय पवित्रपाणिर्विंशराचम्य प्राङ्मुखः प्राणायामत्रयं कृत्वा व्रतग्रहणार्थं महासंकल्पं कुर्यात् ।

श्रीरसु । अस्य श्रीमहाभगवतः सच्चिदानन्दरूपस्य श्रीम-  
दादिनारायणस्याऽचिन्त्यापरिमितशक्त्या भव्यमाणानां महा-  
जलौघमध्ये परिभ्रममाणानामनेककोटिब्रह्माण्डानाम् एकतमे-



ऽस्मिन् अत्यन्तमहदहङ्कारप्रथिष्यसेजोवाय्वाकाशाद्यावरणैरावृते  
महति ब्रह्माण्डकटाहान्तरसकलजगदाधारशक्तिकूर्मवराहानन्ते-  
रावत पुण्डरीक वामन कुमुदाञ्जन पुष्पदन्त सार्वभौमसुप्रतीकाष्ट-  
दिग्गजोपरिप्रतिष्ठितस्यातलवितलतलातलरसातलमहातलपाता-  
लाख्यसप्तलोकोपरिभागे भूर्लोकभुवर्लोकस्वर्लोकजनोलोकतपो-  
लोकसत्यलोकाख्यलोकषट्कस्याऽधोभागे महाकालायमानफणि-  
राजशेषसहस्रफलमण्डलविधृते दिग्दन्तिशुण्डादण्डादन्तर्वहिरन्ध-  
तमसावृतेनान्तःसूर्यप्रकाशितेन लोकालोकाचलेन बलयिते लव  
णेक्षुसुरासर्पिर्दधिक्षीरस्वादूदकाख्यसप्तसागरावरणपरिवेष्टिते जम्बू-  
द्वीपकुशक्रौञ्चशास्त्रलिङ्गाकपुष्कराख्यसप्तद्वीपविराजिते स्वर्णप्रस्थ-  
चन्द्रकशेतावर्त्तरमणसिंहलमहारमणपारसीकपाञ्चजन्याद्युपद्वीप-  
सहित एवंविधसरोरुहाकारपञ्चाशत्कोटियोजनविस्तीर्णभूमण्डले  
हिमाचलहेमकूटनीलश्वेतशृङ्गिगन्धमादनपारिजाताद्यष्टसीमाचलै-  
र्विभक्ते तन्मध्यवर्त्तिभारतकिम्पुरुषहरिवर्षेलाहतरम्यकहिरण्मय-  
कुरुभवाश्वकेतुमालाख्यनववर्षशोभिते जम्बूद्वीपे नानावर्णकेसरा-  
चलशिखररत्नवौजाञ्चितभूसरोरुहकर्णिकायमानस्य मेरोर्दक्षिण  
दिग्भागे दक्षिणोदधिहिमाचलयोर्मध्यप्रदेशे नवसहस्रयोजन  
विभक्तेन्द्रद्वीपकश्वेतताम्रपर्णीगभस्तिनागसौम्यगान्धर्वारुणभारता-  
ख्यनवखण्डान्तर्गतेऽस्मिन् भारतवर्षे दक्षिणोदधिप्रभृतिसहस्र  
योजनायामवति भरतखण्डे सम्भवति कुरुक्षेत्रादिसप्तभूमध्य  
रेखायाः अमुकदिग्भागे अयोध्यामथुरामायाकाशीकाञ्चनार्वान्तिका-  
हारवत्यादिमुक्तिक्षेत्रवत्यामस्यां कर्मभूमौ भागीरथीविन्ध्याचल-



गोदावरीणां दक्षिणदिग्भागे कावेरीमलयाचलरामसेतूनाम् उत्तर-  
दिग्भागे श्रीशैलहेमकूटकिष्किभ्यागरुडाचलवेङ्कटाचलारुणगिरि-  
हस्तिगिरिप्रभृतिपुण्यशैलवति दण्डकारण्ये नानापुण्यतीर्थवत्यस्मिन्  
देशविशेषे स्वर्गहे देवालये तीर्थनदीतीरे स्नेष्टदेवतासन्निधौ  
अनेककोटिब्रह्माण्डघटनायासव्योमविचरस्य विराड् रूपिणो भग-  
वतो महापुरुषस्य शेषपर्यङ्कगायिनः श्रीमहाविष्णोराज्ञया प्रवर्त्त-  
मानस्य तन्नाभिस्थानीयसरोरुहादुत्पन्नस्य सकलवेदनिधिः सकल-  
जगत्स्रष्टुः परार्द्धहयजीविनो ब्रह्मणः प्रथमपरार्द्धे श्वेतवाराहकल्पे  
प्रथमवर्षे प्रथममासे प्रथमपक्षे प्रथमदिवसे अहनि उदयादित्रयो-  
दशघटिकास्वतीतासु स्वायम्भुवस्वारोचिषीत्तमतामसरैवतचाक्षुषा-  
ख्येषु षट्सु मनुषु व्यतीतेषु उपरितनघटिकायां सप्तमे वैवस्वतमन्व-  
न्तरे सप्तविंशतिमहायुगेषु गतेषु अष्टाविंशतितमे महायुगे पुरुहुत-  
नामेन्द्रसमये कृतत्रेताहापरेषु गतेषु वर्त्तमाने कलियुगे प्रथमपादे  
बौद्धावतारे शालिवाहनशके सौरचान्द्रमानप्रभवादिषष्टिसंवत्सरा-  
न्तर्गतप्रथमविंशत्यां वर्त्तमाने व्यावहारिके अमुकसंवत्सरे अमुकायने  
अमुकऋतौ अमुकमासे अमुकपक्षे अमुकतिथौ अमुकवारे  
अमुकनक्षत्रे अमुकयोगे अमुककरणे एवं गुणविशिष्टपुण्यकाले  
काश्यपगोत्रस्यामुकनक्षत्रे अमुकराशौ जातस्य देवदत्तनामधेयस्य  
मम जन्माभ्यासाजन्मप्रभृत्येतत्क्षणपर्यन्तं मध्यवर्त्तिनि काले  
सम्भावितानां प्रकाशकृतमहापातकानां रहस्यकृतमहापातका-  
दीनां प्रकीर्णकान्तानां सर्वेषां पापानामपनोदकं साशीतिसहस्र-  
संख्यकप्राजापालकच्छात्मकं षड्गुणितषड्वदसर्वप्रायश्चित्तं परि-



षट्पदिष्टं पूर्वोत्तराङ्गकलापसहितं विहितशक्यप्रत्याम्नायरूपेणा-  
हमाचरिष्य इति संकल्प्य ततो नान्दीश्राद्धवैष्णवश्राद्धे कुर्यात् ।

तत्र प्रयोगः—

एवं गुणविशेषणविशिष्टपुण्यतिथौ अस्मिन् प्रायश्चित्तकर्म्मणि  
नान्दीदेवतासन्निधानार्थं पितृप्रीत्यर्थं श्रीमहाविष्णुप्रीत्यर्थं च  
नान्दीश्राद्धं वैष्णवश्राद्धञ्च करिष्य इति नान्दीप्रपितामहीपितामही-  
मातरः काश्यपगोत्राः नान्दीमुखाः उभाभ्यां नान्दीप्रपितामह  
पितामहपितरः काश्यपगोत्राः नान्दीमुखाः उभाभ्यां नान्दी-  
सपत्नीकमातामहमाह पितामहमाहप्रपितामहाः गोत्रशर्माणः  
नान्दीमुखाः उभाभ्यां सत्यवसुसंज्ञका विश्वेदेवाः नान्दीमुखाः  
एता देवताः हिरण्येन तोषयिष्ये—

हिरण्यगर्भभर्मास्थं हेमवीजं विभावसो ।

अनन्तपुण्यदलदं अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

एतेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो गोत्रेभ्यो नामधेयेभ्यो नान्दीदेवताप्रीतिं  
कामयमानः आग्नेयीं हिरण्यं दक्षिणां तेभ्यः सम्यददे न मम  
इति यज्ञेश्वरं विष्णुं हिरण्येन तोषयिष्य इति संकल्प्य हिरण्य-  
गर्भमिति आसौ ब्राह्मणाय श्रीमहाविष्णुप्रीतिं कामयमानः  
आग्नेयीं दक्षिणां तुभ्यमहं सम्यददे न ममेति च चिकीर्षितसर्व्व-  
प्रायश्चित्तसादुगुणार्थं प्राच्याङ्गोदानं करिष्य इति च संकल्प्य

यज्ञसाधनभूता या विश्वस्याऽघप्रणाशिनी ।

विश्वरूपधरो देवः प्रीयतामनया गवा ॥

अस्मै ब्राह्मणायेत्यादि इमां गां सवत्सां श्रीमहाविष्णुप्रीतिं

कामयमानस्तुभ्यमहं सम्प्रददे न ममेति । ततः चिकीर्षितसर्व-  
प्रायश्चित्तसाद्गुणार्थं शालाग्निहोमं करिष्य इति संकल्प्य स्थण्डि-  
लोत्सेखनादि अग्निप्रतिष्ठापनान्तं कृत्वा अस्मिन्नन्वाहिताग्नी  
अग्निं जातवेदसम् इधेन प्रजापतिद्याधारदेवते आज्येनाग्निष्टोमौ  
चक्षुषी आज्येन अग्निर्वायुः सूर्यः प्रजापतिश्च प्रधानदेवता आज्येन  
आज्यशेषेण स्विष्टकृतमित्यादि यज्य इति संकल्प्य चतसृभिर्व्याह-  
तिभिः आज्यहोमं कृत्वा प्रायश्चित्तादिशेषं समापयेत् ।

ततः मया आचरितसर्वप्रायश्चित्तपूर्वाङ्गभूत पञ्चगव्य-  
प्राशनं करिष्यमाणस्तदङ्गहोमं करिष्य इति संकल्प्य स्थण्डिलो-  
त्सेखनाद्यग्निप्रतिष्ठापनान्तं कृत्वा अस्मिन्नन्वाहितेनाग्निं जातवेदसं  
इधेन प्रजापतिं चाधारदेवते आज्येनाग्निष्टोमौ चक्षुषी आज्ये-  
नाग्निं सोमं विष्णुं रुद्रं परात्मानं सवितारं वायुं सूर्यं प्रजापतिं  
प्रधानदेवताः पञ्चगव्यद्रव्येण शेषेण स्विष्टकृतमित्यादियज्ये इत्यन्तं  
संकल्प्य अन्वाधेयपरिसमूहनपरिस्तरणपात्रासादनाज्यसंस्कारान्तं  
कृत्वा पञ्चसु पात्रेषु गव्यपञ्चकमादाय पात्रान्तरे कुशोदकञ्च  
स्थापयित्वाऽन्यस्मिन् पात्रे वक्ष्यमाणभागसंख्यया तत्तन्मन्त्रैर्योज-  
येत् । गायत्र्या एकभागं गोमूत्रं, गन्धहारेति अङ्गुष्ठाग्रपरिमाणं  
गोमयं, आप्यायस्वेति सप्तभागं क्षीरं, दधिक्राव्ण इति भाग-  
त्रयं दधि, शुक्रमसीत्येकभागमाज्यं, देवस्यत्वेत्येकभागं सर्वं  
प्रणवेनालोढ्याग्निमलङ्कृत्येधमाधाय आज्येन चक्षुषी हुत्वा  
वक्ष्यमाणमन्त्रैः पञ्चगव्यहोमं कुर्यात् ।

अग्निदूतं मेधातिथिरग्निर्गायत्री आप्यायस्व गौतमः सोमो



गायत्री सोमायेदं, इरावतीवशिष्ठोविष्णुस्त्रिष्टुप् विष्णवेइदं, इदं  
विष्णुमंधातिथिर्विष्णुर्गायत्री विष्णवे इदं, मा नोमहान्तमिति  
मा नस्तोक इतिद्वयं कुत्सोरुद्रो जगती रुद्रायेदं, प्रणवस्यान्तर्यामी  
परमात्मा गायत्री परमात्मन इदं, तत्सवितुर्विश्वामित्रः सविता  
गायत्री, सवित इदं, व्याहृतोनां विश्वामित्रगौतमभारद्वाजऋषयः  
अग्निर्वायुः सूर्यः प्रजापतिर्देवताः गायत्रीच्छन्दः, अग्नये इदं  
गायवे इदं सूर्याय इदं प्रजापतये इदम् ।

### अथ स्विष्टकृदादिहोमशेषं समापयेत् ।

ततो हुतशेषं कुशपवित्रेण प्रणवेनाऽऽमन्त्र्य प्रणवेनाऽभिमन्त्र्य  
प्रणवेनोद्धृत्य मध्यमेनाऽन्तिमेनवा पलाशपर्णेन ब्रह्मतीर्थेन वा  
यत् त्वगस्थिगतं पापं देहे तिष्ठति मामके ।

प्राशनं पञ्चगव्यस्य दहत्वग्निरिवेन्धनम् ॥

इति मन्त्रं पठित्वा प्रणवेन पिबेत् ।

क्षत्रियादयः स्त्रियोरोगिणश्च ब्राह्मणेन होमं कारयित्वा  
प्राशनं कुर्युः, स्त्रीशूद्राणां अमन्त्रकमेव च ।

नतो यजमानः परमात्मस्मरणादिना आसायं स्थित्वा सायं  
सन्ध्यादिकम् निर्वर्त्य प्राणायामत्रयं कृत्वा काश्यपगोत्रेण देवदत्त-  
नामधेयेन मया परिषत्त्रिण्धौ विज्ञापितानां सर्वेषां पापानां  
सद्यः सङ्ख्यायं परिषत्त्रिणीतसर्वपापापनोदकं षड्गुणितषडब्द  
प्रायश्चित्तं प्राजापत्यकृच्छ्रक्यप्रत्यान्नायरूपेण चरिष्य इति सङ्कल्प्य

धेनुमूल्यादिकच्छद्रथं कुशकुसुमाक्षतसहितं गृहीत्वा यज्ञसाधन-  
भूता या इतिमन्त्रेण हिरण्यगर्भ इति मन्त्रेण च श्रीमहाविष्णु  
श्रीयुतामिति मन्त्रेण चैतेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो नानागोत्रेभ्य इमां परि-  
षन्निर्णीतषड्गुणितषड्दशीत्युत्तरसहस्रसंख्याकप्राजापत्यकच्छ--  
प्रत्यान्नायधेनुदानादिप्रत्यान्नायभूतामाग्नेयहिरण्यदक्षिणां श्रीमहा-  
विष्णुप्रीतिद्वारा मम समस्तपापक्षयं कामयमानोऽहं सम्प्रददे  
न मम इति भूमौ सजलं दद्यात् ।

ततस्तस्यां रात्री वेदपारायणपुराणश्रवणादिना जागरणं  
कृत्वा प्रातःस्नानादि कर्म निर्वर्त्य मया आचरितपरिषन्निर्णीतप्राय-  
श्चित्तोत्तराङ्गभूतं शालाग्निहोमं उदीच्याङ्गगोदानं च करिष्य  
इति सङ्कल्प्य पूर्वोक्तरीत्या व्याहृतिभिराज्येन हुत्वा प्रायश्चित्तादि-  
होमशेषं समाप्य “यज्ञसाधनभूता या” इति मन्त्रं पठित्वा इमां  
गां प्रायश्चित्तोदीच्याङ्गभूतां श्रीमहाविष्णुप्रीतिद्वारा सर्वप्रायश्चित्त-  
साङ्गुण्यं कामयमानस्तुभ्यमहं सम्प्रददे न मम इति दद्यात् ।  
प्राच्योदीच्याङ्गगोदाने धेनोरभावे तन्मूल्यं दक्षिणां च दद्यात् ।

ततः परं मया आचरितसर्वप्रायश्चित्तसाङ्गुण्यार्थं न्यूनाति-  
रिक्तदोषपरिहारार्थं च दश दानानि करिष्य इति सङ्कल्प्य तत्र  
द्रव्याणि दक्षिण्या सह दशब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ।

दशदानानि—

गो भूतिलहिरण्यज्यवासोधान्यगुडानि च ।

रौप्यं लवणमित्येवं दशदानं प्रकीर्तितम् ॥



गोदानमन्त्रसु प्रागुक्त एव । भूमिदानमन्त्रः—

सर्वशस्याश्रया भूमिर्वराहेण समुद्धृता ।

अनन्तपुण्यफलदा ततः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

तिलदानमन्त्रः—

तिलाः पापहरा नित्यं विष्णोर्देहसमुद्भवाः ।

तिलदानादसत्यं मे पापं नाशय केशव ॥

स्वर्णदानमन्त्रः—

स्वर्णं पवित्रममलं स्वर्णं पापप्रणाशनम् ।

स्वर्णं हि शङ्करोयस्माद् अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

आज्यदानस्य—

कामधेनुसमुद्भूतं सर्वक्रतुषु संस्थितम् ।

देवानामाज्यमाहारस्ततः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

वस्त्रस्य—

शीतवातोष्णसन्त्राणं लज्जानिर्हरणं परम् ।

देहालङ्करणं वस्त्रं अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

धान्यस्य—

धान्यं करोषि दातारं इह लोके परत्र च ।

तस्मात् समुच्यसे धान्यं अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

गुडस्य—

यस्माद् रसानां प्रवरं द्रक्षुदण्डसमुद्भवम् ।

तस्मान्नम परां लक्ष्मीं प्रयच्छ गुडं सर्वदा ॥

रौप्यस्य—

वद्रेनेत्रसमुद्भूतं रजतं पितृवल्लभम् ।

तस्मादस्य प्रदानेन प्रीणातु मम शङ्करः ॥

लवणदानस्य—

लवणे वै रसाः सर्वे लवणे सर्वदेवताः ।

सर्वपाकाद्यधिष्ठानं लवणं मेऽस्तु सौख्यदम् ॥

इति मन्त्रान् पठित्वा एतेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो इमानि द्रव्याणि श्रीमहाविष्णुप्रीतिं कामयमानोऽहं सम्प्रददे न ममेति दद्यात् ।

अतः परमाचरितसर्वप्रायश्चित्तसान्त्वयार्थं भूरिदानं करिष्य-  
इति सङ्कल्प्य हिरण्यगर्भमिति मन्त्रं पठित्वा इमां भूरिदक्षिणां  
श्रीविष्णुप्रीतिं कामयमानः दीनान्धकृपणेभ्यः सम्प्रददे न ममेति  
दद्यात् ।

अथाऽलक्ष्मीपरिहारार्थं आयुष्याभिवृद्ध्यर्थं निरीक्षिताज्यदानं  
करिष्य इति सङ्कल्प्य रूपं रूपमिति पठेत् ।

याऽलक्ष्मीर्यच्च मेदो मे सर्वङ्गेषु व्यवस्थितम् ।

तत्सर्वं नाशयाऽऽज्यं त्वं श्रियं पुष्टिञ्च वर्द्धय ॥ इति पठित्वा  
अस्मै ब्राह्मणायेत्यादि इदं कांस्यपात्रपूरितं निरीक्षिताज्यं  
सदक्षिणाकं ममाऽलक्ष्मीपरिहारार्थमायुष्याभिवृद्ध्यर्थञ्च कामय-  
मानस्तुभ्यमहं सम्प्रददे न मम इति मन्त्रेण दद्यात् ।

अनन्तरं मया चीर्णं सर्वप्रायश्चित्तसान्त्वयार्थं ब्राह्मणान् भोज-  
यिष्य इति सङ्कल्प्य सहस्रं पञ्चशतानि शतं पञ्चाशद्वा ब्राह्मणान्



स्वगत्यनुसारेण भोजयित्वा आशीर्वादं गृहीत्वा पञ्चादिष्टैर्बन्धुभिः  
सह स्वयं पारणां कुर्यात् ।

ततः परं “यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या” इति “प्रायश्चित्तान्यशेषा-  
णी”ति च मन्त्रद्वयं यथाशक्ति नामत्रयञ्च जप्त्वा गोत्रादियुक्तेन मया  
आचरितपूर्वोत्तराङ्गसहितसर्वप्रायश्चित्तकर्मणि अशेषयज्ञस्वरूपी  
भगवान् श्रीमहाविष्णुः प्रीयतामिति वदेदिदं च दिनत्रयप्राय-  
श्चित्ताचरणशक्तविषयम् । अशक्तानां बालानां रोगिणां च मलाप-  
कर्षणस्नानादि भूमिदानान्तं साङ्गोपाङ्गं प्रायश्चित्तं एकस्मिन्नेव  
दिने, उपवासञ्च कारयित्वा परेद्युर्ब्राह्मणभोजनं व्रतपारणं च  
कारयेत् ।

अथ सुवासिनीनां प्रायश्चित्ताचरणे स्मृतिकासनशालाग्नि-  
होमपञ्चगव्यहोमाद्याचरणं ब्राह्मणेन कारयेत् । वपननान्दी-  
आहवैष्णवश्राद्धानि न सन्त्येव । पापनिवेदने प्रकौर्णकेषु परमात्म-  
स्मरणराहित्यान्तं सुक्ता स्वार्थपरार्थ-धर्म क्रियानुकूलक्रियानिरो-  
धनक्रियानिन्दनभर्तृक्रियानिन्दनभर्तृवचोलङ्घन-श्वश्रू-श्वशुरदेव-  
रादिवचनोलङ्घन सावित्रीव्रतराहित्यसाभिलाषपरपुरुषनिरीक्षण-  
सम्भाषणपरिहसनसहयानासनशयनावस्थानाज्ञात-परपुरुषसंसर्ग-  
पैतृकव्रतोपवासादिनिषिद्धदिनसङ्गमरहोऽवस्थानभर्तृदेवतासूच्या-  
दिग्रहादर्शनभर्तृसम्भाषणराहित्यगृहोपकरणादिद्रव्यादर्शनोदक्या-  
शूद्रग्रामान्त्यजस्पर्शन-चाण्डालनिरीक्षणवाक्यश्रवणप्रतिकूलवचन-  
भर्तृश्वशुरश्वश्रूदेवाग्निराहित्य शिशुताडनक्षुत्पपरीतशिशुस्तन्या-  
प्रदान भर्तृश्वशुरादिमैत्रीभेदनपंक्तिभेदव्यञ्जनादिप्रदान भर्तृवशी-

करणदोषचिन्तनदेवब्राह्मणगुरुदूषणभर्तृप्रवासकालद्विवारजभोजन-  
परगृहयानदेहलीवासपरगृहवासकुञ्जजालवातायनादिविचरणर-  
थोपसर्पण-समाजोत्सवदर्शन जननीगृहयानदिवास्नाप-भर्तृश्वशुर-  
श्वश्रूदेवरादिसमानासन-शय्याद्यवस्थानतदभिवादनराहित्यधान्य-  
गृहोपकरणादि-विक्रयभर्तृननुज्ञातव्रतोपवासनियमाचरणदेहली-  
गृहाद्यलङ्घनराहित्यसदानिष्ठुरभाषणवृथाक्रोधनबोधनोरःशिरो-  
मुखताडनक्षुधितदासीदासपशूपेक्षणभक्ताप्रदानताम्बूलाञ्जनहारेदा-  
लेपनतिलकमङ्गलसूत्रादिराहित्य-केशप्रसाधनराहित्यसदामलिन-  
वस्त्रधारणस्तेच्छाकासुकत्वभर्तृत्वंकारहुंकारतिरस्कारस्वयं प्रथम-  
भोजनशयनप्रबोधनभर्तृचित्तरञ्जनादिप्रकीर्णकानां ज्ञानतोऽज्ञा-  
नतयेति समानम् । अनुवादकवचनेऽपि स्वार्थपरार्थविप्रकीर्ण-  
कादिभर्तृचित्तरञ्जनान्तप्रकीर्णकाणां इति ज्ञानतोऽज्ञानतो-  
वेत्यादि यथायथं अनुवादः कार्यः ।

अथ विधवानां पापनिवेदने पापविशेषः कथ्यते । सुवासिनी-  
त्वप्रयुक्तस्वार्थपरत्वभर्तृचित्तरञ्जनान्तं मुक्ताऽस्नानभोजनद्विवार-  
भोजन-पर्युषितान्नभोजनकांश्यपात्रभोजनरात्रिभोजनपुत्राद्युच्छि-  
ष्टान्नभोजनमदकरद्रव्यभक्षणताम्बूलचर्वणवलीवर्हारोहणकुसुमरक्त-  
चित्तवस्त्रादिधारणतिलकाञ्जनगन्धकस्तूरीकर्पूरघुसृणसुरभिपुष्पादि-  
धारणभर्तृस्मरणतर्पणादिराहित्यभर्तृनिन्दाश्रवणस्वशरीरपोषणादि-  
प्रकीर्णकानां यथायथं निवेशः दासीकुलटावेश्यामैत्रीकरिणसत्कथा-  
श्रवणराहित्यभ्रातृभार्यादिमैत्रीभेदन-स्वाधीनपरमैद्युनशब्दश्रवण-  
वीक्षणखट्वाशयनयानारोहणोष्णोदकस्नानतीर्थाचरणराहित्यभर्तृ-



निन्दाश्रवण-स्वशरीरपोषणादि-प्रकीर्णकानां च यथायथं निवेशः  
 ज्ञानतोऽज्ञानतश्चेति समानम् । अनुवादकवचने अज्ञानभोज-  
 नादिस्वशरीरपोषणादिप्रकीर्णकेभ्य इति ज्ञानतोऽज्ञानतश्चेत्यनु-  
 वादः विधवानां प्रायश्चित्ताचरणे शिरोमात्रवपनं, पाणिपाद-  
 नखकृन्तनं, मृत्तिकास्त्रानं, दशविधस्त्रानानि च सा स्वयमेव  
 कुर्यात् । नान्दीश्राद्धं वैष्णवश्राद्धम् च अस्येवं, पञ्चगव्यहोम  
 ब्राह्मणेन कारयेत् शेषमन्यत् समानम् । इति हेमाद्रौ सर्व-  
 प्रायश्चित्तम् ।

पितृस्तु दिवसे दर्शे श्राद्धात् पूर्वं न तर्पयेत् ।

ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चात् पिण्डात् पूर्वं तु तर्पयेत् ॥

इति हेमाद्रौ प्रायश्चित्ताध्याये सर्वप्रायश्चित्तं समाप्तम् ।

श्रीविश्वेश्वरो जयति ।

कूर्मपुराणे—

अश्वो धेनुर्महिषश्च रासभः कुक्षरस्तथा ।  
 क्रीणन् नरकमाप्नोति विप्रो यद्यन्नविक्रयौ ॥  
 कन्यानारी अजावस्तौ पुत्रकं ब्रह्मसूत्रकम् ।  
 लवणं लशुनं चर्म पलाण्डुं गृञ्जनं तथा ॥  
 शुण्ठीपिप्पलिमारीचलवङ्गैलाहरिद्रकाः ।  
 ओषधानीह यावन्ति मत्स्यकुक्कुटसूकराः ॥  
 हिङ्गुजीरकवस्तूनि ताम्रं कांस्याविकं तथा ।  
 एतान् मूल्यैः द्विजः क्रीत्वा सुलभैर्मूल्यसंख्यया ॥  
 तेभ्यश्च द्विगुणैर्मूल्यैरल्पमूल्यैरथापि वा ।  
 विक्रीयलाभगणनं कुर्याद्यदि स पापभाक् ॥  
 मृत्वा नरकमासाद्य क्षमिकूपे पतत्यधः ।  
 तस्माद्देहविशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तमिहोच्यते ॥  
 स कृत्वा तद् द्विवारञ्च चतुर्वारमनेकशः ।  
 तप्तं पराकं च चान्द्रश्च यावकं वर्षमाचरेत् ॥  
 तस्योपनयनं भूयः पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

इति हेमाद्रौ निन्दितार्थोपजीवनप्रायश्चित्तम् ।









## SOME OF OUR IMPORTANT RESEARCH PUBLICATIONS

### Elements of Indian Aesthetics.

S.N. Ghoshal Shastri.

2 vols. in 5 pts. 29 cm. bib. index. 1978-1983. Cloth.

Rs.1350.00

**Contents:** v. 1. Historical and cultural elements — Philosophical elements — Literary elements — Elements of poetic diction (kāvyā-śikṣā). v. 2, pt. 1. History, thoughts and canon of Indian iconography (with three component parts) — v. 2, pt. 2. The Tantric iconography — v. 2, pt. 3. Indian gesturology. — v. 2, pt. 4. Primitive arts, crafts, and alpna.

**Word and Meaning:** a new perspective. in the light of Jagadīśa's Śabda-śakti-prakāśikā.

K.N. Chatterjee.

Iviii, 702 p. 23 cm. bib. index. 1980 Cloth

Rs. 150

**Kalyāṇamalla's Anangarariga :** an Indian erotic : Sanskrit text with English translation. Edited and translated by S.N. Prasad. 156 figures and 58 plates. 1983.

Rs. 400.00

### Laments in Sanskrit literature.

By S.C. Banerji. 1985.

Rs. 125.00

### Reflections on Indian philosophy

By K.P. Sinha. 1984.

Rs. 100.00

### History of Rūpaka in the Alāṅkara Śāstra.

Biswanath Bhattacharya. 1982.

Rs. 250.00

अपस्तम्बसूत्रम्। हरदत्तमिश्रकृत

'अनाकुला' टीका, सुदर्शनाचार्यकृत 'तात्पर्यदर्शन' टीका, ए० चित्रस्वामी शास्त्री कृत संस्कृत टिप्पणी तथा उमेश चन्द्र पाण्डेय कृत हिन्दी अनुवाद सहित। १९८३

Rs. 75

साध्यायनश्रौतसूत्रम् (अग्निष्टोम अध्याय तक)।

कुकुन्द मा बक्शी कृत 'सरला टीका' एक टिप्पणी सहित। द्वितीय संस्करण १९८४

Rs. 40

बौधायनधर्मसूत्रम्। गोविन्दस्वामी कृत 'विवरण' टीका, ए० चित्रस्वामी शास्त्री कृत भूमिका, टिप्पणी, अनुक्रमणिका आदि, तथा उमेशचन्द्र पाण्डेय कृत हिन्दी टीका सहित १९८३

Rs. 75

मनुस्मृतिः। कुल्लुकभट्टकृत 'मन्वर्थमुक्तावली' टीका तथा हरगोविन्द शास्त्री कृत 'मणिप्रभा' हिन्दी टीका, गोपाल शास्त्री नेने कृत भूमिका सहित। १९८२

Rs. 100

गीतमधर्मसूत्रम्। हरदत्तकृत 'मिताक्षरा' टीका उमेशचन्द्र पाण्डेयकृत हिन्दी टीका सहित। १९८३

Rs. 60

याज्ञवल्क्यस्मृतिः। विज्ञानेश्वरकृत 'मिताक्षरा' टीका उमेशचन्द्र पाण्डेय कृत हिन्दी टीका, तथा श्रीनारायणमिश्रकृत भूमिका सहित। तृतीय संस्करण १९८३

Rs. 70

धर्मसिन्धुः। काशीनाथ उपाध्यायकृत; वशिष्ठदत्त मिश्र कृत 'धर्मदीपिका' हिन्दी टीका तथा सुदामा मिश्र शास्त्रीकृत 'सुधा' व्याख्या, तथा म०म० सदाशिव शास्त्री मुसलगाँवकर कृत समीक्षात्मक प्रस्तावना सहित। १९८४

250

वेदान्तसूत्रवैदिकवृत्तिः। स्वामी हरिप्रसाद वैदिक-मुनि विरचित। १९८२

Rs. 150

हरविजयम्। राजानक रत्नाकर विरचित, राजानक अलककृत टीका सहित; पं. दुर्गाप्रसाद एवं काशीनाथ पाण्डुरङ्ग परब सम्पादित।

Rs. 100

चरकसंहिता। महर्षिणा पुनर्वसुनोपटिष्टा; तच्छिष्येनाग्निवेशेन प्रणीता; चरकदुग्धबलाभ्यां प्रतिसंस्कृता; चक्रपाणिदत्तविरचितया आयुर्वेददीपिकाव्याख्या संवलित; आचार्योपाधेन त्रिविक्रमात्मजेन यादवशर्मणा संशोधिता १९८४

Rs. 250

Also available at :

**CHAUKHAMBHA ORIENTALIA**

Post Box No. 1032

VARANASI-221001 (India)

Telephone : 63354

Telegram : Gokulotsav

Branch—Bungalow Road 9 U.B. Jawahar Nagar

DELHI-110007

Phone : 2911617